

Tarihi, Kùltürü ve Sanatıyla

TRABZON

2

Bu eser, Osmanlı bilhassa
Trabzon tarihinin seçkin kalemlelerinden
Prof. Dr. Mehmet Hanefi Bostan'ın
aziz hatırasına ithaf olunur.

Trabzon Kitaplığı: 16
Geleneksel Kültür - 2

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İSKENDEROĞLU

Yayın Danışmanı
Hasan SELİM

Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla
Trabzon 2

Editörler
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Şefik MEMİŞ
Doç. Dr. Muhammet ŞEN

Yazarlar

Prof. Dr. Dünder ALİKILIÇ
Prof. Dr. Refik ARIKAN
Prof. Dr. Zehra ARSLAN
Prof. Dr. Ferhat BERBER
Prof. Dr. Recep DİKİCİ
Prof. Dr. Nuriye GARİPAĞAOĞLU
Prof. Dr. Adem KALÇA
Prof. Dr. Arif KOLAY
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ
Prof. Dr. Cevdet YILMAZ
Doç. Dr. Rauf BELGE
Doç. Dr. Gülmelek DOĞANAY
Doç. Dr. Mine ERSEVİNÇ
Doç. Dr. Süleyman GÜR

Doç. Dr. Hacer KARABAĞ ARSLAN
Doç. Dr. Şefik MEMİŞ
Doç. Dr. Ahmet Emrah SİYAVUŞ
Doç. Dr. Mehmet Akif ŞEN
Doç. Dr. Muhammet ŞEN
Dr. Öğr. Üyesi Ali OKUMUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Dr. Cihan GÜNEŞ
Dr. Çağla YILMAZ
Öğr. Gör. Nazmiye AYDIN
Öğr. Gör. Mehmet Akif BAL
Ahmet ÇANDIR
İsmail HACIFETTAHOĞLU
Eyüp ŞAHİN

Bu eserde yer alan çalışmaların bilim, dil, etik ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Kitapta ileri sürülen görüşlerden Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin ve editörlerin bir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Bu eserin herhangi bir kısmının izinsiz ve kaynak gösterilmeden alıntılanması, internet sitelerinde yayınlanması, pdf ya da kitap şeklinde parayla satılması yasaktır. Aksi eylemde bulunanlar telif hakları yazısından doğan tüm yükümlülükleri peşinen kabullenmiş sayılırlar.

ISBN: 978-975-7770-76-3 (Takım)
ISBN: 978-975-7770-78-7 (2. cilt)
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 48884

Kitap Tasarım
Salih PULCU

1. Baskı, Haziran 2026
Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 127

Baskı-Cilt
Seçil Ofset 100. Yıl Mahallesi
Massit Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No: 77 Bağcılar İSTANBUL
Sertifika No: 44903

**Trabzon Kent Spor Turizm ve Bilişim
Organizasyon Hizmetleri A.Ş.**

İskenderpaşa Mah. Atatürk Meydanı No. 7/41
Ortahisar TRABZON

Yayınevi Sertifika No: 48884

Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla

TRABZON

2

EKONOMİNİN TARİHİ ve
ŞEHİR KÜLTÜRÜNÜ İNŞA EDENLER

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK

Prof. Dr. Arif KOLAY

Doç. Dr. Şefik MEMİŞ

Doç. Dr. Muhammet ŞEN

İÇİNDEKİLER

IV. BÖLÜM

TRABZON'UN ÖRNEK TARİHİ ŞAHSİYETLERİ

Osmanlı Döneminde Trabzonlu Âlimler 723

Prof. Dr. Recep DİKİCİ

Mehmed B. Mahmûd Et-Trabzonî ve

Tertîbü Evâil-i Âyâtî'l-Kur'ân 'Alâ Hurûfî'l-Hicâ İsimli Eseri 775

Doç. Dr. Süleyman GÜR

**Geçmişten Günümüze Zengin Kitaplıklara Sahip Trabzonlular ve
Kitaplıkların Durumu 775**

Öğr. Gör. Mehmet Akif BAL

Trabzonlu Alemdarzade Ailesi Üzerine Bazı Tespitler 841

Doç. Dr. Muhammet ŞEN

Prof. Dr. Ferhat BERBER

İttihat ve Terakki Fırkasının Haksızlıkları Karşında

Dik Duran Trabzonlu; Şatırzâde Hasan Hicabi 863

Eyüp ŞAHİN

Albay Süleyman Kuku Efendi 887

Prof. Dr. Dünder ALİKILIÇ

Yaylacı Trabzon Milletvekilleri 897

Prof. Dr. Zehra ARSLAN

Trabzon'un Tüccar Eşrafından Nemlizade Tahsin Paşanın

Ticari Girişimleri 919

Dr. Öğr. Üyesi Ali OKUMUŞ

Fındığa Adanmış Bir Ömür: Kemal Peker 975

İsmail HACIFETTAHOĞLU

V. BÖLÜM

TARİHİ SÜREÇTE EKONOMİK ALT YAPIDAN İZLER

Milli Mücadelede Erzurum-Gümüşhane-Trabzon Anayolu 1013

Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ

Trabzon- Erzurum Telgraf Hattı 1031

Prof. Dr. Arif KOLAY

Osmanlı Döneminde Trabzon'da Ekonomik Gelişme

Aracı Olarak Fuarçılık ve Gelişimi 1047

Doç. Dr. Şefik MEMİŞ

Osmanlı'dan Günümüze Kisarna Maden Suyu 1073

Prof. Dr. Refik ARIKAN

İklim Değişimi Senaryoları Bağlamında

Üçlü Yaşam Şekli ve Yerleşmeler Arası Hareketliliğin

Trabzon Yöresi Üzerine Muhtemel Etkileri 1087

Prof. Dr. Cevdet YILMAZ

Trabzon Hava Kalitesinin Zamansal ve Mekansal Değişimi 1109

Prof. Dr. Nuriye GARİPAĞAOĞLU

VI. BÖLÜM

ŞEHRİN SAÇ AYAĞI: NÜFUS, TARIM ve TURİZM

1935 Genel Nüfus Sayımı ve 1935 Tarihli Trabzon'un Genel Vaziyetini

Bildiren Rapor Çerçevesinde Trabzon Şehri 1147

Doç. Dr. Mine ERSEVİNÇ

Trabzon'da İktisadi Harb: 1929 Ekonomik Krizinin Etkileri 1169

Prof. Dr. Adem KALÇA

Dr. Öğr. Üyesi Cihan GÜNEŞ

Köy Envanter Etüdü ve İstatistiki Veriler ile

Trabzon Kırsalında Yaşanan Değişimin İncelenmesi (1970-2000) 1191

Doç. Dr. Hacer KARABAĞ ARSLAN

Trabzon'da Yorgancılık Sanatı 1223

Öğr. Gör. Nazmiye AYDIN

Trabzon Mutfağı ve Gastronomi Turizmi 1253

Doç. Dr. Mehmet Akif ŞEN

Trabzon Şehrinde Yeşil Alanların Mekânsal Analizi 1265

Doç. Dr. Rauf BELGE

Doç. Dr. Ahmet Emrah SİYAVUŞ

Osmanlı Son Döneminde Değişen Ekonomik Düzen İçinde

Trabzon Vilayetinde Dut Fidanı Yetiştirme Çabaları 1285

Ahmet ÇANDIR

VII. BÖLÜM

BİR AİDİYET UNSURU OLARAK TRABZONSPOR

Bir Kültür Aktarım Aracı Olarak Futbol: Trabzonspor 1315

Dr. Çağla YILMAZ

Futbol Taraftarlığı ve Mekân Aidiyeti:

Trabzonspor Taraftar Grupları 1327

Doç. Dr. Gülmelek DOĞANAY

IV. BÖLÜM

TRABZON'UN ÖRNEK TARİHÎ ŞAHSİYETLERİ

the 1990s, the number of people in the UK who are employed in the public sector has increased by 1.5 million, from 2.5 million in 1980 to 4 million in 1999. The public sector has become a major employer in the UK, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

Osmanlı Döneminde Trabzonlu Âlimler

Recep DİKİCİ

Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü
(Emekli Öğretim Üyesi)

Giriş

Tarihteki en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri de, Trabzon ilidir. Bu bölgedeki mevcut medreseler ile çeşitli bilim dallarında yetişen âlim ve edipler, bu gerçeği açıkça göstermektedir. Bu yüzden Nadir Tabakât Kitaplarından ve Türkiye İhtisas Kütüphânelerinden tespit edebildiğimiz Osmanlı dönemi Trabzonlu âlimlerin hayatları ile kütüphânelerde bulunan Arapça ve Osmanlıca elyazması ve matbû eserlerini topluca sunmak, bilim dünyası için son derece faydalı olacaktır.

Çalışmalarımız sırasında tespit ettiğimiz Fatih Medresesi, Hatuniye Medresesi, Trabzon Medresesi, Sultaniye Medresesi ve İskenderpaşa Medresesi'nin de aralarında bulunduğu Trabzon Medreseleri¹, bu ilmi ve kültürel faaliyetlere katkıda bulunmuştur. 1530'da Müslüman mahalleler 10'a ulaşmış, Müslüman olmayan (rum, ermeni, frenk) mahalle sayısı 14 olarak kaydedilmişti. Müslüman mahallelerdeki hane sayısı 201 olup, bunların içinde 10 imam, 2 hatip, 7 müezzin 1 hafız ve 1 kayyım bulunuyordu. Osmanlıların son dönemlerinde ise, Trabzon'da Ortahisar denilen iç kalede kiliseden dönüştürülmüş bir câmi-i şerif ile Ayasofya nâmında yine bir kiliseden çevrilmiş bir câmi-i şerif ve Yavuz Sultan Selim Han'ın vâlideleri Gülbahar Sultanın câmi, imâret ve medresesi olmak üzere toplam 18 câmi, 10 kilise, idadiye-yi mülkiyye ve rüşdiyye-yi askeriyye ile Dâru'l-muallimîn ve rüşdiyye-yi ünâs (kız) mektepleri, hastane vardır. 42.362 ehâlisi vardır ki, bunun 24.221 adedi müslim, 10.840 adedi rum, 6001 adedi ermeni ve kalanı diğer ecnebidir². Bu arada mevzumuzla zemin teşkil etmesi bakımından Osmanlı dönemindeki Trabzon tarihini ana hatlarıyla kaydetmekte yarar vardır.

Fâtih Sultan Mehmed Han zahmetli bir kara ve deniz seferinden sonra, 26 Ekim 1461'de Trabzon'u fethetti. Muhasara 40 gün sürdü. Amiral Kâzım Bey, Doğu Karadeniz'i korumak için Trabzon'da bırakıldı.

Fâtih Sultan Mehmed Han, Trabzon Bizans İmparatoru Komnenus'u İstanbul, Edirne ve sonra da Serez'e sürdü. Kendisine bir mâlikâne verdi. Fakat Komnenus, Fâtih'in rakibi Uzun Hasan ile mektuplaşıp, Osmanlı Devleti aleyhine çalışınca İstanbul'da İmparator İkinci David ile 4 oğlu ve 1 yeğeni idâm edildiler.

Trabzon'da bir müddet kalan Fâtih, Sinop fâtihi Hızır Beyi vâli olarak bıraktı. Trabzon'da daha sonra Hayreddîn Paşa, Zağnos Paşa, Ali Bey ve Mahmûd Paşa vâlilik yaptılar. Altıncı vâli Yavuz'dur.

Yavuz Selim'in 20 yıl sancakbeyliği zamânında Trabzon tamâmen bir Türk şehri oldu. Kültür ve sanat eserleriyle donatıldı. Yavuz'un oğlu Kânûnî Trabzon'da doğdu ve çocukluğunu burada geçirdi. Trabzon bir beylerbeylik yâni eyâlet merkezi oldu. Bu beylerbeyliğin tek merkez sancağı (vilâyeti) vardı.

Fâtih'in İstanbul'dan sonra ikinci yıktığı Bizans İmparatorluğu Trabzon'dur. Trabzon, Türklerin Anadolu topraklarında fethettikleri sonuncu şehirdir. Böylece Doğu Roma tamamen silinmiştir. Bütün Anadolu Türk hâkimiyeti altına girmiştir.

Birinci Dünyâ Harbinde Ruslar 1916'da Trabzon'u işgâl ettiler. Bu işgâl bir sene sürdü. İşgâl sırasında ve sonra Rum ve Ermeniler çok zulüm yaptılar. Köy ve kasabaları yaktılar. Trabzonlular direnişe geçtiler. Değirmendere yoluyla Ermeni ve Rumları yendiler. 25 Şubat 1918'de imzâlanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Trabzon yeniden Türk hâkimiyetine geçti³.

Şimdi sırasıyla Osmanlı dönemi Trabzonlu âlimler ile Türkiye Kütüphânelerindeki elyazması ve matbu eserlerini sunalım:

1.Yahyâ Efendi

Yahyâ Efendi, Şamlı Ömer Efendi'nin oğludur. Babası Şamlı Ömer Efendi, uzun müddet Trabzon'da kadılık yaptı. Yahyâ Efendi, 1494 (h.900) senesinde Trabzon'da doğdu. Kânûnî, Sultan Süleymân da, Trabzon'da aynı sene aynı haftada doğdu. Kânûnî ile sütkardeşi oldular. Kânûnî, Yahyâ Efendi'ye "Ağabey" derdi.

İlk tahsilini, babasından ve orada bulunan başka âlim zatlardan yapan Yahyâ Efendi, küçüklüğünden itibaren ilim öğrenmeye başladı. Zâhir ve bâtinî ilimlerde yüksek derecelere ve manevî olgunluklara kavuştu. Daha sonra İstanbul'a geldi. Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'nin hizmet ve derslerine kavuştu. Vefâtına kadar derslerine devam etti. Kânûnî Sultan Süleymân, sultan olunca, ona çok alâka gösterdi ve yardım etti.

Ali Cemâlî Efendi'nin vefâtından sonra müderris oldu. Yahyâ Efendi, uzun müddet çeşitli medreselerde vazife yaptıktan sonra, 1553 (h. 960) senesinde, Sahn-ı semân medreselerinden birine müderris tâyin edildi. Fatih Medresesi'nde müderrislik yaptı. İki sene sonra da emekli oldu. Emekliliğinden sonra inzivayı (yalnız kalıp, hep ibâdet ve tâat ile meşgul olmayı) tercih etti. Beşiktaş'ta satın aldığı⁴ deniz kenarında bulunan bahçesinde, bir ev ve mescid yaptırdı. Sonraları evin etrafında; medreseler, hamam ve orada kalanların barınacakları odalar ve yol üzerinde herkesin gelip geçtiği bir yerde de, çok güzel bir çeşme yaptırdı.

Askerî ve mülkî erkân, ahâlinin ileri gelenleri, hediye ve adak gönderirler, hacetleri için duâ isterlerdi. Yahyâ Efendi, yanına gelen her ziyaretçiye çeşit çeşit yemekler, şerbetler ve meyveler ikrâm eder geleni boş çevirmezdi. Yahyâ Efendi, ömrünün sonuna kadar Beşiktaş'taki yerinde, ibâdet ve mücâhede ile vakit geçirdi. 1570 (h. 978)'de burada vefât etti. Cenaze namazını şeyhülislâm Ebüssü'ûd Efendi kıldırdı. Beşiktaş'taki daha önceden hazırladığı kabrine defnolundu.

Yahyâ Efendi, çeşitli ilimlerde söz sahibi olup, nakli ilimlerden başka; tıp, hikmet, hendese ve fizik gibi aklî ilimlerde de mahâret ve ihtisas sahibi idi. Kânûnî Sultan Süleymân Han, Yahyâ Efendi'nin pek yüksek bir zât olduğunu, Hızır aleyhisselâm ile görüştüğünü bilir, kendisini de görüştürmesini isterdi.

Yahyâ Efendi'nin hanımı Tasasız Sultan'dan iki oğlu olup, vefâtlarında aynı türbeye defnolunmuşlardır. Bu Yahyâ Efendi, Şeyhulislâm Zekeriyezâde Yahyâ Efendi (ö.1644) ile karıştırılmamalıdır. Bazı kaynaklarda Yahyâ Efendi'nin hazretlerinin şâir olup, tasavvufî şiirleri ve müretteb divânı'nın olduğu kaydedilmiştir. Halbuki şâir olan ve divânı (Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1914, 334 s.) bulunan Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'dir⁵.

2. Medenî Muhammed Efendi Trabzonî

Kadirî şeyhlerinden faziletli bir zat olup, Medine-i Münevvere’de Peygamber Efendimizin Türbe-i Saadetine komşuluğundan dolayı zamanında “Medenî” Efendi adıyla tanınmıştır. Bu zat, h. 1123 (1711)’de Medîne’de vefat etmiştir.

Eserleri: 1. Hâşiye-i Alâ Nuhbeti’l-Fiker, 2. İthâfu Seniyye Fî Ehâdisi Kudsiyye, 1800, 36b-44a y. (Milli Ktb, 06 MK. Yz. A 3786/2), 3. Şerhu Kasîde-i Bânet Suad, 4. Levâmihü’s-Sebuhî fî Şerhi faslı’n-Nûhî, 5. Dürrü’l-muazzam fî şerhi hızbî’l-azam, 1213, 375 vr. (Ankara İlahiyat, 297.7 TRAd 36371), 6. Şerhu Esmâi Ehl-i Bedir, 7. Tuhfetü’l-ihvân fî’l-harâmî mine’l-hayavân, 8. Kur’ân-ı kerimin hususiyetlerine dâir Dürerü’s-semîne fî fezâilî’l-âyâtı ve’s-süver, 9. Risâletün fî beyânî mâ vakaa mine’l-evhâmi mâ fi’s-sihâh, 10. Risâletün-fî beyânî’l-ezdâd, 11. Risâletün fî beyânî müselselâtü’l-lügâviyye, 12. Risâletün fimâ yeteaddâ vemâ lâ yeteaddâ, 13. Risâletün fî beyânî savmi aşura, 14. Keşfu muaddalâtis-suâlin, 16. Tecvîd, 17. Ademu efkârî müslimindir ki. hepsi de basılmamıştır. 19. Havassı Kur’ân’a dâir bir eserinin nüshası, Bursa Ulucami Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. 20. Kırk Kudsî hadis; [ceviren]: A. Fikri Yavuz, Ankara, Alperen Yayınları, 2000, 111 s.⁶.

3. Muhammed Marûf Ârifî Efendi

Kadırlardan ve ârif şâirlerden bir zat olup, Trabzonludur. Müderris, Diyarbakır, İzmir, Yenişehir, Diyarbakır, Şam ve Bursa mollası oldu. Mısır Mollası iken, 1593 (h.1002)’de vefat ederek, Kahire’de bulunan Kurafe-i Kübrâ kabristanına Ömer ibn Fâris Hazretlerinin yanına defnedildi. Sinan Paşa’ya muallim olmuştu. Aynı zamanda mutasavvıf ve şâirdir.

Eserlerinin başlıcası Nakşibendî büyüklerinin sülûk ve hâl tercemelerinden bahseden bir eser olup, İzmir Kadısı iken terceme ettiği Hüseyin Vâiz’in (Reşehâtu Aynî’l-hayât, 17--), 285 y. (Milli Ktb., 06 MK. Yz. A 3930) tercemesidir. Aynı zamanda (Kasîde-i Bur’e)’ye de Türkçe mükemmel şerhi vardır. Tasavvuf mesleğine intisabı vardı ⁷.

4. Trabzonî Mehmet Efendi

Bazı medreselerde müderrislikten sonra, 40’dan mazul iken 999 (1590)’de İstanbul’da Sinan Paşa, 1593’de hatt-ı hümayunda 50 akçe ile Ga’riye, 1593 tarihinde Semâniyeden birine müderris oldu. 1004

(1595)'da Erzurum kadısı, 1006 (1597) tarihinde kadılıktan mazul, 1010 (1601-2)'de Nehcivân kadısı olup, 1011 (1602) tarihinde vefat etti. Âlim ve dindardı⁸.

5. Akşeyh Efendi

Bazı medreselerde müderrislikten sonra, 986 (1578)'da Edirne'de Şeyhî Çelebi Medresesi'ne müderris olmuş iken, 988 (1580)'de azlolup, yerine Günakınli Mehmet Efendi tayin oldu. 993 (1585)'de Sekbân Ali Paşa Medresesi'ne müderris, 994 (1585)'da Trabzon Müftüsü, 1001 (1592)'de Sinop kadısı ve 1003 (1594) tarihinde vefat etti⁹.

6. Ali et-Trabzonî

Bu zatın tam ismi Ali Rızâ b.Yakûb et-Trabzonî olup, 1299 (1882) tarihinde yaşıyordu. Mantık âlimi olan Ali Efendi'nin "Muğni't-tullâb alâ İşâgocî" adlı mantığa dâir bir eserivardır. Bu eserin telifini 1299 tarihinde tamamlamıştır¹⁰.

7. Kösec Ahmed Efendi

Ârif ve fazilet sahibi bir zat olup, Trabzonludur. Bu zat, 1780 (1195)'de Konya'da vefat ederek, Mevlânâ türbesinin yanındaki kütüphane arkasına defnedildi. Trabzonlu Kösec Ahmed Dede, et-Tuhfetü'l-Behiyye fi't-Tarîkatî'l-Mevleviyye adlı eserinin başında, 1746-1785 (1159- 1199) yılları arasında postnişinlik makamında bulunan Mevlevî hilâfetinein sâhibi II. Ebûbekir Çelebi'nin şeyhi ve mürşidi olduğunu bildirmektedir. Şeyh Galib'in müridi olan ve Kösec Ahmed Dede'nin muasırı olan Esrar Dede de, vefat (1796) etmeden birkaç ay önce tamamladığı meşhur tezkeresinde 1192 senesinde Konya'ya gelip, Çelebi Seyyid Ebû Bekir Efendi'nin müridi olduğunu ve Tarîkat-ı Mevlevîye'ye dâir bir risâle telif eylediğini kaydetmiştir. Mevlâna Müzesi yetkililerince koruma ve gözetim altına alınan 974 numarada kayıtlı mezar taşında: Eski harflerle (Trabzon – Şeyh Ahmed -1191 – Sene- Yâ Hû) yazılıdır. Tarikat bakımından Nakşî ve Mevlevîdir¹¹.

Eserleri: 1. Şerh Risâletü'n-Nakşibendiyye li'l-Hâdimî, 75 yk. (Atatürk Kitaplığı, OE-Yz-1135), 2. Silsiletü'l-Hacêgân fî Âdâbî 'Ubûdiyyeti'l-A'yân, [18--], 1b-34a y. (Milli Ktb., Yz. A 2530/1), 3. Aşeretü Reşehat, 4. el-İlâm bi-meârif ehl el-ilhâm, 8 yk. (Atatürk Kitaplığı, OE Yz 0180). Eser, tasavvufla ilgilidir, 5. Âdâbu'l-ubûdiyyeti fi's-Süneni'l-Muhammediyye, 6. Risaletü'l-Esiriyye, 1249 [1833], [60b,69b].(Milli Ktb, 06

M.K. Sam. Yz. 521/6), 7. Risâletü'l-Yakiniye, 1b-10b y. (Milli Ktb., Yz. A 511/1). Eser, tasavvufa dâirdir, 8. Bedrü'l-Kûlub, 11b-40b y. (Milli Ktb., Yz. A 511/2). Eser, akaidle ilgilidir, 9. Keşf-i hakikat, 9 yk. (İBB Atatürk Kitaplığı, OE.Yz. 0282). Tasavvuf hakkındadır. 10. et-Tuhfetü'l behiyye fi't-tarikati'l-mevleviyye¹².

8. Enverî Sa'dullah Efendî

Bu zat, Trabzonludur. İstanbul'a gelerek tahsilini tamamladıktan sonra vakanüvis olmuştu. Üç ciltlik Enverî Tarihi vardır. 1209 (1795) tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Karacaahmed mezarlığının Selimiye Dergâhı karşısındaki yönünden Haydarpaşa'ya giden yolun kenarında medfûndur. Şiir yazma kabiliyeti de vardır¹³.

9. Hilmi Emin Efendi

Şâirlerden ve kalem sahiplerinden bir zat olup, Trabzonludur. Nesri nazmından üstündür. Muhtelif devlet hizmetlerinde vazife gördükten sonra, İstanbul'a gelerek Bahriye Nazırlığı mektupçuluğu Kalem Müdürlüğü ile Bahriye Matbaası nâzirliğine tayin olunmuştur. Edirnekapısı dışında Müftüyyüssekaieyn civarında dayısı ve hocası Trabzonlu Pîr Efendi'nin yakınına defnedildi. Şiirlerinde hakîmâne parçalar vardır. Eserleri: 1. Mahkeme-i Ye's ve Emel, 2. Muhâkeme-i İkbâl ve İdbâr, 3. İstîğfârname-i Himi, 4. Manzûm Durûb-i Emsâl, 5. Yüz Beyitli Kasîde_i Kur'âniyye, 6. Münşeât-ı Külliyyât-i Divân-ı Hilmi¹⁴.

10. Hacı Hüsnü Hüseyin Efendi

Çizmecizâde diye tanınan bu zat âlim ve şâir olup, Farsça'ya vâkıfur ve Trabzonludur. Uzun müddet yüksek mektepler Fârisî edebiyatı muallimliğinde güzel hizmetleriyle değerini göstermiştir. 1327 (1909) tarihinde İstanbul'da vefat ederek, Eyyüp'de Mesnevîhân Hoca Hüsam Efendi merhumun bulunduğu Hâtûniye dergâhına defnolundu. Kur'ân-ı kerimin faziletleri hakkında bir manzumesi ve basılmamış divânçesi vardır¹⁵.

11. Abbas Efendi

Trabzonludur. Müderris, 1257 (1841)'de Haleb Mollası ve 1260 (1844)'da Mekke pâyesi, 1266 (1849)'da İstanbul kadısı ve Anadolu pâyesi olarak 1268 (1851)'de vefat etti. Âlim ve fâzıl bir kişi idi¹⁶.

12. Ahmed Efendi

Trabzonlu olup, müderristi. Şaban 1136 (1724)'da Mekke'de vefat etti¹⁷.

13. Ahmed Efendi

Trabzonludur. Müderris iken 1175 (1761)'de vefat etti. Edirnekapı'da medfundur¹⁸.

14. Şâtırzâde Hacı Hafız Ahmed Efendi

Trabzonludur. İstanbul'a gelip dersiâm ve müderris oldu. 1200 (1786)'de vefat etti. Üsküdar'da Miskinlere defnedildi. Oğlu Mehmed Efendi'dir. Onun oğlu Şeyhulislâm (Meşrebzâde) Ârif Efendi ile Mehmed Es'ad Efendi'dir¹⁹.

15. Ali Mehmed Efendi

Trabzonludur. Uzun diye meşhur fâzıl bir dersiâm ve müderris idi. 1250 (1834)'de vefat etmiştir. Eyüp'te medfundur. Oğlu, Mehmed Zihni Efendidir²⁰.

16. Şâtırzâde Emin Efendi

Trabzonludur. Hacı Hafız Ahmed Efendi'nin oğludur. Dersiâm olup, sadrazam müfettişi ve müderris olup Muharrem 1226 (1811)'da vefat etmiştir. Miskinlerde medfundur. Oğlu Ârif Efendi, şeyhulislâm oldu. Kayınpederi, sudûrdan Ali Meşreb Efendi olduğundan oğlu Ârif Efendi, "Meşreb Efendi hafidi" diye tanınmıştır²¹.

17. Hasan Mutavveli Efendi

Trabzonludur. Müderris, İzmir mollası oldu. 1108 (1697)'de vefat etti. Yumuşak huylu, edip ve ilm-i meânî ile uğraşırdı²².

18. İbrahim Efendi

Trabzonludur. Şeyh Recep Efendi'nin oğlu olup, müderris ve molla olarak kıdem kazanmış ve iki defa ordu kadısı olmuştur. İstanbul pâyesini elde etmiş olarak Muharrem 1095 (Ocak 1684)'de vefat ett. Fâzıl bir kişi idi. Oğlu Trabzonîzâde Mehmed Efendi'dir²³.

19. Mehmet Efendi

Trabzonludur. Eyyüb Efendi'nin oğludur. Müderris, Selânik mollası olup, 1109 (1697)'da hac yolunda vefat etti²⁴.

20. Mehmed Efendi

Trabzonludur. Müderris olup, Bursa pâyesiyle emekli oldu. 1128 (1716)'de vefat etti. Bursa'da medfundur. Ârif bir kişi idi²⁵.

21. Mehmed Efendi

Trabzonludur. Müderris, 1188 (1774)'de Kudüs mollası oldu. Daha sonra vefat etti²⁶.

22. Mehmet Efendi

Trabzonludur. 1282 (1866)'de Sofya mollası ve bilâd-ı hamse mollası olup, bu senelerde (1870'ler) vefat etti²⁷.

23. Numan Efendi

Trabzonludur. Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye hocası ve huzur dersleri mu-karriri olup, 1260 (1844)'da hâmise-i Süleymâniye itibar olunmuştu. 1282 (1866)'de Mekke'de ikâmeti ferman olunup, orada vefat etmiştir. Hak sözlü, sâdık ve âlimdi²⁸.

24. Baba Yeşilzâde Rızâî Muhammed Efendi

Tranzonludur. Rüstem Paşa mensuplarından olup, tahsilden sonra müderris ve emekli oldu. 987 (1579)'de vefat ett. Eyyüp'de medfundur. Şâir, âlim, hattat ve mücerreddi. Ebussuûd Efendi'nin tefsirini yazmışır. Süleymaniye Camii yakınında bir medresesi vardır²⁹.

25. Sadrî Hasan Efendi

Trabzonludur. Müderris, molla, Mekke pâyesi oldu. Bu senelerde (1880'ler) vefat etmiştir³⁰.

26. Şâkir Ahmed Paşa

Trabzonludur. İstanbul'a gelip, Firdevsî Efendi'ye imam oldu. Sonra Enderûn'a gidip tûlbent ağası olmuş ve çıktıktan sonra hâcelik verilip 1213 (1798)'de darbhane emini olarak 1216 (1801)'de azledilmiştir. 1222 (1807)'de Akdeniz nuzûl emini olup, 1223'de yine darbhane emini oldu. 1225'de vezir rûtbesiyle sadâret kaymakamı oldu. 1226'da ayrıldı. 1229'da Anadolu valisi ve sonra Mora valisi oldu. 1233'de hasta olduğundan Gelibolu'da ve sonra İstanbul'da oturdu. 1235 (1819)'da vefat etmiş ve Eyüp'de Mihrişâh Vâlide Sultan Türbesi bahçesine defno-

lunmuştur. Âlim, tedbirli, güçlü ve şâirdir. Oğlu müderris Mehmed Âtîf Bey olup, onun oğlu da Sermed Paşa'dır³¹.

Eseri: Ravzü'l-verdi, müstensih: Mehmed Emin İzzeti, 1216 h., 77 yk.(İstanbul Araştırmaları Ens. Kataloğu, Yz-000047).

27. Hacı Dursun Efendi

Hacı Dursun Efendi, Trabzon'a bağlı Of ilçesinin Çalak köyünde 1883 (1300) senesinde doğdu. İlk tahsilini köyünde ve Of'ta yaptıktan sonra İstanbul'a gitti. İstanbul'da Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medreselerinde ilim öğrendi.

Sahn-ı Semân Medresesini bitirdikten sonra 1918'de imtihanla Süleymâniye Medresesine girdi. Bu medreseden 17 Nisan 1922'de mezun oldu. 1923'te dersiâm olan Dursun Efendi, Umûr-ı Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti tarafından Trabzon ve havâlisi medreseler müfettişliğine tâ-yin edildi.

Memleketine döndüğü sırada milletin asırlardır görüp yaşadığı inanç ve akîdeler ayaklar altına alınıyordu. Bunun üzerine genç müderris Of eşrâfından bazı kimselerin de altına imzâ koyduğu bir mektubu yazıp hükümete gönderdi.

Hacı Dursun Efendi bir süre sonra vazifesinden ayrılarak Of ilçesinde kendi gayretleri ile talebe yetiştirmekle meşgul oldu. Karadeniz bölgesinde Çalekli Hacı Dursun Efendi diye meşhur oldu. Bölgesinde Ehl-i sünnet îtikâdını yaymak için büyük bir gayretle çalıştı.

Ömrünün sonuna kadar Allahü teâlâ'nın emir ve yasaklarını insanlara öğretmeye çalışan Dursun Efendi, 1977 senesi Şubat ayının 27'sinde Çalek'te vefât etti. Kalabalık bir cemâat ile kılınan cenâze namazından sonra defnedildi. Hacı Dursun Efendinin tesirleri o bölgede hâlâ devâm etmektedir³².

28. Hafız İbrahim Efendi

Topalzâde Emin Efendi'nin oğlu olup, 1284 (1867)'de of kazasında doğmuştur. Of'da ibtidâî mektebi ve medresesinde mantiğa kadar ilimleri tahsil ettikten sonra, İstanbul'a gelmiştir. Fatih Camii dersiâmlarından Oflu İhsan Efendi'den ikmal-i nuseh ederek icazetname almıştır. 1327'de Medresetü'l-kudât'tan icazetname almıştır. 1325'de ise ders okutma ruhsatname almıştır. Türkçe, Arapça ve Rumca bilirdi.

Sırasıyla Fatih Camiinde ders okutmuş (1909-1921), Kasımpaşa kadılığı, Fetvahane ve Mülazım odasında görev, İbtidâî Hariç İstanbul ruusu görevi, Kumkapıdaki Tavasî Süleyman Ağa Camii imamet ve müezzinlik görevi, Dâru'l-Hilâfe Medreselerinde fıkıh ve hadis hocalığı İbtidâî Dahil Medresesi Fıkıh Müderrisliği görevi yapmıştır. 1340 (1921) yılında vefat etmiştir³³.

29. Of lu Muhammed Emin Efendi

Bu zat, 1815 senesinde Trabzon'un Of ilçesine bağlı Ballica (Mapsino) köyünde doğdu. Bir rivayete göre Hayrat ilçesinde doğduğu da belirtilmektedir. Babasının adı Hasan, dedesinin adı Muhammed'dir. İlk tahsilini Of yöresinde gördükten sonra, 1838'de İstanbul'a gidip Fatih'te Hırka-i Şerif Camii'nin çevresinde ikamet etti. Geçimini hayvancılıkla sağlıyordu. Bundan dolayı Sütçü/Yoğurtçu Mehmed Efendi diye tanınmıştır. "Kırkların yedincisi" olarak nitelenen Saçlı Ahmed Efendi'nin dinî sohbetlerine ve derslerine katıldı. Toyranlı Mehmed Efendi'den İslâmî ilimleri tahsil etti ve 1854 yılında icâzet aldı.

Fatih Tabhâne Medresesi'nde bir odasının bulunduğu kaydedilen Mehmed Emin Efendi, Fâtih Camii'nin yanı sıra diğer yerlerde altmış yıl boyunca etkileyici vaazlar verdi. Önceleri Nakşî şeyhlerinden Ahmed Baba'dan tasavvuf dersi alıp tarikata intisap etti. 1902 yılında vefat etmiş olup, kabri İstanbul Fâtih Câmîinin kible tarafındaki bahçede, Fâtih Sultan Mehmed Han türbesinin karşısındadır.

Eserleri: 1. Sıddikler ve Nasihat Risâlesi, İstanbul, Hurşid Efendi'nin Matbaası, 1298/1881, 24 s., 2. Risâle-i Cihad, İstanbul, tarihsiz, 23 s., 3. Marifet ve Selâmet Risâlesi, İstanbul, 1298/1881, 38 s., 4. Ahiret hediyesi risalesidir, İstanbul, [yayly.], 1305/1887, 31 s., 5. İmân risâlesi, İstanbul, [yayly.], 1317/1899, 24 s., 6. İrşâd ve Münacât Risalesidir, İstanbul, 1302/1885, 15 s., 7. Mecâlis-i İrşâdiye, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1306, 462 s., 8. Hatunlar Hakkında İddet Risâlesi, İstanbul, 1327/1911, 24 s., 9. Necâtül-müminin, İstanbul, Abdullah Efendi Matbaası, 1308/1891, 96 s., 10. Mürşidü'l-ihvân fî Hakkî'd-dühân, İstanbul, 1892, 24 s., 11. Ma'rifet ve Selâmet Risâlesi, İstanbul, [yy.], 1298, 32 s., 12. Risâle-i Hıfzıyye li-Avratı'l-Müslimin, İstanbul, Mehmed Said Efendi, 1327, 23 s., 13. Nasâyih-i İhvan ve Selâmet-i İnsan, İstanbul, [yy.], [t.y.], 40 s., 14. Mecmuatü'r-Resâil (5 Risâle), İstanbul, Mehmed Said Efendi, 1327, 24+24+23+3 s., 15. Şifâü'l-müminîn, Kadı Ebülfazl İyâz b. Musa ; Kısaltarak Çev.: Mehmed Emin b. Hasan Ofî, İstanbul, Ârif Efendi Mat-

baası, 1304/1887, 87 s., 16. Muaddilü's-Salat'ın Tercümesi, el-Birgivi ; çev.: el-Ofi M. Emin b. Hasan, İstanbul, (y.y.), (t.y.), 31 s., 17. Tercüme-i Ta'dil-i Erkân (İstanbul 1319)³⁴.

30. Hatiboğlu Ahmet Şükrü Efendi

Müderrislerden Mehmet Efendi'nin oğlu olup, 1300 (1883)'de Trabzon'da doğmuştur. Trabzon'da ibtidâî ve rüştiyeyi bitirmiştir. 1317'de Trabzon Şer'iyye Mahkemesi Kâtipliğine aidatla tayin edilmiş ve 1325'de 3.sınıf kâtiplikte görevlendirilmiştir. İkinci kâtipliğe terfi etmesi ile 1331 (1912) tarihinde memuriyeti tasdik edilmiştir³⁵.

31. Şerifzâde Hafız Ali Cemal Efendi

Temel Efendi'nin oğlu olup, 1287 (1870)'de Vakfikebir'de doğmuştur. Bu kazada ve Trabzon medreselerinde ulûm-i Arabiyeyi tahsil ederek icazetname almıştır. Türkçe ve Arapça konuşurdu.

24 Ağustos 1320'de bu kazada inhilâl eden Mahkeme-i Şer'iyye Başkâtipliğine atanmıştır. Ayrıca daha önce 1324 (1906)'de iki sene müddetle Bidayet Mahkemesi Azalığında bulunmuştu³⁶.

32. Ali Rıza Efendi

Sıbyan mekteplerinde muallimlik eden Yakup Efendi'nin oğlu olup, 1255 (1839) tarihinde Vakfikebir Kazasının Caferli Karyesinde doğmuştur. Trabzon'a giderek Gülbahar Medresesi'ne dahil olmuştur. Pir Mehmet en-Nazîfî Hazretlerinden ve Süleyman Efendi'lerden tahsil ederken, Rusların Sinop Limanına baskınla Osmanlı Donanmasını zedeledikleri zamanda İstanbul'a gelerek, Lâleli civarında Papazzâde Mustafa Çelebi Medresesi'ne dâhil olmuştur. Fatih Dersîâmlarından Rusçuklu Şeyh Mustafa Efendi'nin derslerine devamla icazet almıştır.

Nahiv ilminden İzhâr Şerhi (Adalı Cedîd Alâ el-Izhâr, İstanbul, Rıza Efendi Matbaası, 1085, 300 s.), Netâyicü'l-Efkâr ve İtâle adlı kitabı da talebelerin anlayacağı şekilde şerh ederek, iki adet kitap telif etmiştir. Her ikisi de basılmıştır. İsagocî şerhi olarak da, Muğnü't-tüllâb adı ile şerhi ve tab ettirmiştir. 1310'da Huzur Dersleri Muhâtablığına tayin olunmuştur. 4. Rütbeden Mecidi ve Osmanlı Nişanları ihsan olunmuştur. İlmî pâyeye olarak Hâmise-i Süleymaniye'ye terfi olunmuştur. Teşrinievvel 1291'de Bayezit Camiinde dersiâmlığa başlamıştır. Ayrıca haftada iki defa Aksaray Camiinde Buhârî okutuyordu. Vefat tarihi

olan 30 Ramazan 1330 (1911)'a kadar Huzur Derslerinde muhatab olarak bulunmuştur³⁷.

33. İsmail Efendi

Hakkı ismi ile de bilinirdi. Müftüzâde taşra dersiamlarından ve Geyve kazası müftü ve müderrisliği yapmış Yusuf Ziya Efendi'nin oğlu olup, 1294 (1877)'de Çaykara'ya bağlı Mimos Karyesinde doğmuştur. İlk tahsilini köyündeki ilk mektepte yaptıktan sonra Paçan'da bulunan Paçan Medresesi'nde bir müddet ders okumuş ve 1311'de İstanbul'a gelerek, Süleymaniye'de Kepenekçi Sinan Medresesine kayd olmuştur. Bayezit dersiamlarından Hoca Üveys Efendi'den okuyarak icazet almıştır. 1323'de Marmara Ereğlisi naibi olmuştur. Sonra Koyulhisar Kazası Naibi, 1326'da Koçgiri (Zara) Kazası naibi, 1329'da Gevaş Kazası naibi olmuştur. Van'da Ermeni komitacıları ile savaşmış ve 23 Şubat 1330 (1914)'de şehid olmuştur³⁸.

34. Behram Efendi

Oflu Reşit Ağa'nın oğlu olup, 1287 (1870)'de Of Kazasında doğmuştur. Of kazası İbtidâi ile Medresesinde bir müddet tahsilden sonra İstanbul'a gelerek Fatih Dersiâmlarından Abdüllatif Efendi'den ikmâl-İ nusehi ilim ederek icazetname almıştır. Mekteb-i Nüvvâb'a girerek 1328'de 3. Sınıf niyabet icâzetname almıştır. 1326 (1910)'de Debre Sancağı Niyabetine tayin edilmiştir. 1326'da Genç Sancağı Niyabetine tayin edilmiştir³⁹.

35. Hasan Lutfi Efendi

Mahmud Efendi'nin oğlu olup, 1266 (1849)'da Of Kazasına bağlı Hopşera-i Ulya Karyesinde doğmuştur. İlk tahsilini köyündeki İbtidâi mektebinde yaptıktan sonra mahalli medresede müderris bulunan babası Mahmud Efendi'den dini ve arabî ilimleri tahsil etmiştir. 1324'den itibaren sırasıyla Ertuğrul Livasına bağlı Küplü Nahiyesi, İnönü ve Bozöyük nâibliklerinde bulundu. Mekteb-i Kudât'tan 5.sınıf ehliyetnâmesi aldıktan sonra, 1329'da Van Vilayetine bağlı Şitale Kazası niyabetine tayin olmuştur. 1329 (1911)'dan itibaren İstanbul'dan ödenecek mazul maaşına nail olmuştur⁴⁰.

36. Hüseyin Hüsnü Efendi

Beyzâde Mustafa Efendi'nin oğlu olup, 1259 (1843)'da Of Kazasının Yukarı Hopşerâ Köyünde doğmuştur. Memleketinde ilk malûmatı

aldıktan sonra Erzincan'a gitmiş ve orada arabî ilimleri tahsil etmiştir. Sonra İstanbul'a gelerek Fatih Dersiâmlarından Laz Hasan ve Şâkir Efendi'lerden diğer ilimleri okuyup icazet almıştır. 5.sınıf Niyâbet ehliyetnâmesi almıştır. Sırasıyla Sürmene, Ordu, Çarşamba, Vakfikebir, Haymana, Zile, Söğüt ve Mihaliç niyabetlerinde bulunmuştur. 16 Safer 1321 (1903)'de uhdesine İbtidâi Hariç Bursa Müderrisliği tevcih olunmuştur. Mihaliç'ten ayrıldıktan sonra çok geçmeden vefat etmiştir⁴¹.

37. Hüseyin Nasuhi Efendi

Müderris Hasan Efendi'nin oğlu olup, 1268 (1851)'de Of Kazasında doğmuştur. Medresede "Fenâri" ye kadar okuyup, İstanbul'a gelmiş ve Fatih Dersiâmlarından Hafız Şakir Efendi'den icazet almıştır. Ayrıca 1313'de Mekteb-i Nuvvâb'tan mezun olmuştur. Sırasıyla Gönen, Yakova, Akçaabad, Sürmene, Milas, Ünye ve Ergani niyâbetlerinde bulunmuştur. 4 Eylül 1330 (1911)'da tekaüde sevk olunmuştur⁴².

38. Hüseyin Sabri Efendi

Bakkaloğlu Mehmed Efendi'nin oğlu olup, 1270 (1853)'de Of Kazasının (şimdi Çaykara'ya bağlı) Şinek Karyesinde doğmuştur. Köyündeki Sıbyan mektebini bitirip, babası müderris Mehmet Efendi'den üç yıl tahsil ettikten sonra, Çufaruksa Medresesi'ne giderek 9 sene tahsil görmüş ve icazet almıştır. Bundan sonra aralıksız Rize ve Of'un medreselerinde 1330'a kadar tedrisle meşgul olmuştur. Bu arada Of Müftülüğü de yapan bu zat, Rusların istilâ hareketinde "Of Müdafaası" olarak tarihe geçen savaşta Ruslara karşı I. Dünya Harbinde mahalli halkı silahlandırarak can-siperâne gayretler göstermiştir. 1336'da İki sene daha Of müftülüğünde istihdam edilmiş ve 1337 (1921)'de vefat etmiştir⁴³.

39. İbrahim Edhem Efendi

Hacı Mahmud Efendi'nin oğlu olup, 1289 (1872)'de Of'ta doğmuştur. Of Medresesinde bir müddet ders görüp, İstanbul'a gelmiştir. Muğlalı Ali Rıza Efendi'den dini dersleri tahsil ederken, Dâru'l-funûn Ulûm-i Diniye Şubesi ve Mekteb-i Hukuk ve Medreseü'l-Kudât'a girmiş ve mezun olmuştur. Türkçe, Arapça ve Rumca'yı iyi bilirdi.

Sırasıyla Hoca paşa ve Haydar Paşa'da Rasim Paşa Camileri imamet ve hitabet vazifelerini yapmıştır. 1330'da Dâru'l-Hilâfeti'-Âliye Medre-

sesi Fıkıh Müderrisliği, 1336 (1920)'de Fetvâhane-i Âlî İstiftâ Muharrirliği yapmıştır. 1929'da Bâlâ Ceza Hakimi idi⁴⁴.

40. İbrahim Hakkı Efendi

Mehmet Efendi'nin oğlu olup, 1281 (1864)'de Vakfıkebir Kazasının Verroz Köyünde doğmuştur. Memleketinden İstanbul'a gelerek, Bayezit dersiamlarından Ahmed Hamdi Efendi'den okumaya başlamış ve bu hocasından 1312'de icazet almıştır. 1324'de Mekteb-i Nuvvâb'tan beşinci sınıf tezkeresi almıştır.

Sırasıyla 1318 (1902)'de Ezine müftülüğüne, 1323'de Vakfıkebir Kazası Kadılığı, 1328 (1910)'de tekrar Vakfıkebir kadığına tayin edilmiştir⁴⁵.

41. Mehmet İzzet Efendi

Şakir Efendi'nin oğlu olup, 1253 (1873)'de Akçaabad Kazasının Derinyar mahallesinde doğmuştur. Önce memleketinde ve daha sonra da İstanbul'da ilim tahsil edip, iki adet icazetname almıştır. İslam Medeniyeti adlı eseri basılmamış, 28 sayfalık Mir'ât-ı Meşrûtiyet adlı eseri 1326'da Trabzon'da Meşveret Matbaasında basılmıştır.

Sırasıyla Akçaabat'ta Hamidiye ve Samsun'da Arız Çelebi Medreslerinde vekaleten müderrislik, Samsun'da Süleymanpaşa Camiinde kürsü şeyhliği, 1324'de Akçabaad Kazası rüştiye muallimliği, 1325 (1909)'da aynı kazada müftü, 1331 (1815)'de Trabzon Vilâyeti Merkez Şer'îye Mahkemesi Başkâtibi tayin edilmiştir⁴⁶.

42. Mahmut Kamil Efendi

Of ulemasından Muhammed Efendi'nin oğlu olup, 1250 (1834)'de Of'un (şimdiki Çaykara Kazasının) Paçan köyünde doğmuştur. Bazı dini ilimleri memleketinde okuduktan sonra Kayseri'ye gitmiş ve Orada Hacı Torun Efendi'den okunması şart olan nüshaları bitirerek, 1278 (1860)'da icazet almıştır. Akabinde İstanbul'a gelmiştir. 1280 (1862)'de İstanbul müderrisliğine ve 1285 (1869)'da Fetvâhâne Müsevvidi, 1293 (1877)'de Reisü'l-Müsevvid olmuştur.

Sırasıyla 1286'da Sahn'a, 1287'de İbtidâi Altmışlı'ya, 1288'de Hareket-i Altmışlı'ya, 1289'da Musıla-i Süleymaniye'ye, 1290'da Hamise-i Süleymaniye'ye terfi etmiştir. 1285'de Huzur Dersleri muhatabı, 1292'de Mukarrir, 1294'de Kudüs Mevleviyeti, Meclis-i Tetkikatı azalığı, 1301 (1883)'de Medîne-i Münevvere Kadılığı, Meclis-i Eytam Azalığı ve

tekrar Meclis-i Tetkikatı Şer'îyye azalığı görevlerine tayin olmuştur. Daha sonra 1309'da İstanbul Pâyesi, 1315'de Anadolu Kazaskerliği Pâyesi ve 1318 (1900)'da Rumeli Kazaskeri olmuştur. 1326 (1910)'da vefat etmiştir⁴⁷.

43. Mehmet Bahaeddin Efendi

Köyünde tedrisle uğraşan Serdâroğlu Mazhar Nur Mennan Süleyman Efendi'nin oğlu olup, 1279 (1863)'de Of, şimdiki Çaykara'ya bağlı Mimos köyünün Serdarlı mahalleseinde doğmuştur. Sarf ve nahvi babasından okumaya başlamış ve akabinde Çaykara'nın köylerinden olan Çoroş köyündeki medresede müderris Hacı Mahmud Efendi'den okunması şart olan nüshaları bitirerek, 1306 (1890)'da icazet almıştır. Tercan Kazasının Telûs Köyünde ve Çaykara'ya bağlı Şerah köyünde (şimdi nahiye) müderris olmuştur. 1323 (1907)'de İstanbul'a gelmiştir.

Cağaloğlu'nda bulunan Rüstempaşa Medresesi'nde ikametle aynı yerde bulunan Gümüşhâneli Dergahı'nda iki defa imtihana girmiş ve tarikat şehadetnâmesi ile mezun olmuştur. 1326 (1910)'da imtihanla Midye Müftüsü olmuştur⁴⁸.

44. Mehmet Ali Efendi

Berâtlı imamlardan ve müderrislerden Karahasan oğlu Hacı Osman Efendi'nin oğlu olup, 1267 (1851)'de Maçka Kazasının Haçavra köyünde doğmuştur. Babasından tahsile başlamış ve onun vefatı ile 1282 (1866)'de Trabzon'da bulunan Hatuniye Medresesi'nde müderris Kölezâde Hacı Süleyman Efendi'den okumaya başlamıştır. Onun da vefatı ile Of'a gitmiş ve 1284'de Hopşera-i Ulyâ Medresesi'nde müderris Velizâde Hacı Osman Efendi'den ders almaya başlamıştır. Bu hocasından icazet almış ve İstanbul'da imtihana kazanıp Bayezit ve Yenice camii'nde ruhsatnamesi almıştır. 1324'de hastalanıp, köyünde imamlık yapmaya başlamış ve 1327'de Maçka Kazası müftüsü olmuştur. 1330 (1914)'de vefat etmiştir⁴⁹.

45. Kâmil Efendi

Müderrislerden Mustafa Efendi'nin oğlu olup, 1288 (1871)'de Of'un Holaysa Köyünde doğmuştur. Köyünde ilk mektebi bitirip, Holaysa Medresesi'nde müderris İbrahim Hakkı Efendi'den Arapça okuyarak, 1318'de icâzet almıştır. Bu hocasından ferâiz tedris ettiği gibi Yusuf

Efendi'den de hadis tahsil etmiştir. 1323'de Maçka'nın merkezi olan Cevizlik'te Fevziye Medresesi müderrisi olmuş ve 1331'de Maçka Müftüsü olmuştur. 1926'da Maçka'da bulunuyordu⁵⁰.

46. Mehmet Eşref Efendi

Hacı İsmail Efendi'nin oğlu olup, 1287 (1871)'de Of'ta doğmuştur. İlk önce Of'ta okumaya başlamış ve akabinde İstanbul'a gelip, Bayezit dersiamlarından Tokatlı Mehmet Nuri Efendi'nin ders halkasına dâhil olmuştur. İcazet aldıktan sonra Muallimhâne-i Nüvvâb'a girmiş ve 1325'de dördüncü sınıf ehliyetnâme ile mezun olmuştur. Sırasıyla 1323 (1907)'de Sivas'a bağlı Milas (Hamidiye) Kazası niyabeti, Lüleburgaz niyabeti, Kars-zül-Kadriye kazası kadısı olarak tayin olmuştur⁵¹.

47. Mustafa Efendi

Kurtoğlu Hacı Hüseyin Efendi'nin oğlu olup, 1287 (1871)'de Trabzon'a bağlı Akçaabad Kazasında doğmuştur. İlk bilgileri Akçaabaad'da almış ve bir müddet Trabzon'da dini ve arabî ilimleri tahsil etmiştir. Akabinde 1308'de İstanbul'a gelerek, Bayezit Dersiâmlarından Hüseyin Avni Efendi'nin ders halkasına girip icazet almıştır. Bu esnada Dârul-funûn Ulûm-i Aliye-i Diniye şubesine de devam ederek mezun olmuştur. 1321'de Süleymaniye Camiinde derse çıkmış ve aynı yılın Nisan ayında maaşa bağlanmıştır. 1326'da İbtidâi Hariç İstanbul müderrisliğine ve 1324'de Davutpaşa Lisesi Arapça, 1325'de dini ilimler hocalığına atanmıştır⁵².

48. Mehmed Sabri Efendi

Mustafa Efendi'nin oğlu olup, 1288 (1872)'de Of'da doğmuştur. İlk tahsilini ve bir miktar da medresede ada Arapça okumuştur. İstanbul'a gelip Bayezit muciz dersiamlarından Atıf Bey'in ders halkasına girmiş ve icazet almıştır. Devam etmekte olduğu Mekteb-i Nüvvâb'tan da 1321'de mezun olmuştur. Sırasıyla 1320'de Demirci Kazası naibi, 1325'de Kırçova, 1327 (1912)'de Sürmene'de bulunmuştur Daha sonra Sürmene'den ayrılmıştır⁵³.

49. Mustafa Remzi Efendi

Mehmet Emin Ağa'nın oğlu olup, 1277 (1861)'de Of'ta doğmuştur. Sıbyan mektebi ve medrese'de okumuş ve akabinde İstanbul'a gelerek, Bayezit Dersiâmlarından Tokatlı Mustafa Vehbi Efendi'nin ders

halkasına girip icazet aldığı gibi, Mekteb-i Nüvvâb'dan da 1308'de şehâdetnâme almıştır. 1307'de Gevaş Kazası naibi, Görele, Kelkit, Akçaabad, ve Erdek, 1325'de Tokat Livaa ve 1326'da Yozgat Sancağı niyabetlerinde bulunmuştur. 1335 (1919)'de tekrar Yozgat niyabetine tayin olmuştur⁵⁴.

50. Mustafa Tevfik Efendi

İlim adamı Hüseyin Efendi'nin oğlu olup, 1260 (1943)'de Of'a (şimdi ki Çaykara'ya) bağlı Kondu köyünde doğmuştur. Sıbyan mektebinde Kur'ân-ı Kerim ve İzhâr'a kadar okuduktan sonra 1275'de Erzincan'a gitmiştir. Ulu Cami'nin bitişiğinde bulunan medresede sabah derslerine devamla başlayıp, Molla Cami, Fenarî, ikilindi derslerinde Halebî ve Mültekâ okumaya başlamıştır. 1280'de İstanbul'a gelip, Süleymaniye'de Dökmeci-i Sanî Medresesi'nde ikamet ederek, Bayezit Camiinde sabahları Of'lu Mahmud Kâmil Efendi'den Fenarî okumuş ve icazet almış, ikindi derslerinde Hacı Necip Efendi'den Usûl ve Mir'ât okumuştur. 1294'de Bayezit Dersiâmı olarak derse çıkmaya hak kazanmıştır. Ayrıca imtihanla girdiği Mekteb-i Nüvvâb'dan da niyabet tezkiresi almıştır.

1299'da İbtidâî Hariç İstanbul müderrisliği, 1314'de İbtidâî Dahil, 1321'de Hareket-i Dahil ve 1322'de Musıla-i Sahn'a terfi olunmuştur. 1303 (1887)'de Trablusgarb'a bağlı Zılteyn Kazası naibi, 1307'de Hayrabolu, 1309'da Kırkkilise, 1312'de Yemen'de Cebel-i Hıraz, 1315'de Mudanya, 1318'de Eğridere ve 1322'de Kuşadası niyâbetlerinde bulunmuştur. 1322'de Bayezit Camiinde Dersiâmlığa devam etmiş ve 24 Eylül 1333 (1917)'de vefat etmiştir⁵⁵.

51. Numan Vehbi Efendi

Mahmut Efendi'nin oğlu olup, 1276 (1860)'da Of Kazasının Zeleka Köyünde doğmuştur. Zeleka medresesinde 1301'e kadar okumuş ve bu tarihte İspir Kazasına bağlı Yukarı Tanzut Medrese'sinde ders tedrisle meşgul olmuştur. Daha sonra Of'un Honduz Medresesine dahil olarak 1318'e kadar ders okutmuştur. Akabinde Rize'nin Goluz Medresesin'de görev yapmıştır. 1325 (1909)'da Silivri Kazası Müderrisliğine atanmış, imtihanı kazanıp Piriştine Sancağı Müftülüğüne atanmıştır. Sinop Müftülüğü Haziran 1329'a kadar sürmüştür. Numan Vehbi Efendi 1329'dan itibaren müstehikkîn maaşına nâil olmuştur⁵⁶.

52. Süleyman Sırrı Efendi

Ulemâdan Serdarzâde İsmail Efendi'nin oğlu olup, 1278 (1862)'de Of'ta doğmuştur. Of'ta ulemadan Abbaszâde Mustafa ve Erzincan'da Müftizâde Tahir Efendilerden sarf, nahiv, mantık, belâgat, Mültekâ ve Dürer okuduktan sonra, İstanbul'a gelmiştir. Fatih Dersiâmlarından Hafız Efendi'den okuyup, 1307'de icazet almıştır. Ayrıca imtihanla girdiği Mekteb-i Nüvvâb'tan 1310'da şهادetnâme almıştır. Arapça ve Farsça'nın yanında Fransızca ve Rumca'ya da âşına idi.

Sırasıyla 1309 (1893)'de İskenderun, 1311'den itibaren Ergani, Dâridere, Erdek, Edremit, Mahmutpaşa niyabetlerinde bulunmuştur. 1327'de Kastamonu niyabetinde, 1330'da Kudüs niyabetinde, 1331 (1915)'de Halep Niyabetine, 1331 (1918)'de Edirne niyabetine tayin edilmiştir. 1334'de Bilâd-ı Hamse ve 1336'da Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesi tevcih olunmuştur. Sulh Muahedesi mucibince Edirne'nin Yunanlılar tarafından işgali üzerine niyabeti terk etmiş ve 1 Ağustos 1336 (1920)'den itibaren mazûl sayılmıştır⁵⁷.

53. Yusuf Ziyaüddin Efendi

Kadızzâde Hüseyin Efendi'nin oğlu olup, 1257 (1841)'de Trabzon'a bağlı Of Kazasında doğmuştur. Bilahere Ünye'ye gelip yerleşmiş ve ilk tahsilini bitirip Erzincan'a gitmiştir. Medresede icazet almış ve 21 yaşında 1282'de Terme Kazası İbtidâî muallimi olmuştur. 1285'de Terme Kazası müftü müsevvidi ve 1292'de Terme Müftüsü olmuştur. 1313'de Kuruçay Kazası Naibi oldu. 1316'da Lice, 1318'de İskilip ve 1324 (1908)'de Kığı Kazası naibi oldu. 1326 (1910)'da ise İskilip'ten tekaüde sevk olunmuştur⁵⁸.

54. Mustafa Asım Efendi

Kösezâde Hasan Efendi'nin oğlu olup, 1205'de Trabzon'a bağlı Sürmene Kazasının Zımla köyünde doğmuştur. Kabataş'ta mektebi bitirip Divanyolu'nda Şahkulu, diğer adı ile anılan Sinekli Medreseye girip 1284'de icazet almıştır. 1298'de Beyazıt Camiinde derse çıkmış, 1303'de İbtidâî Hariç İstanbul müderrisliği'ne, 1311'de Hareket-i Hariç'e, 1318'de İbtidâîi Dahil'e, 1321'de Hareket-i Dahil'e ve 1324'de Musıla-i Sahn'a terfi olunmuştur. 1317'de tekrar talebe okutmaya başlamıştır. 1325'de Huzur Dersleri muhataplığına tayin edilmiş ve 1329 (1913)'vefat etmiştir⁵⁹.

55. Mehmet Rahmi Efendi

Tüccardan Kavukzâde Ahmed efendi'nin oğlu olup, 1282 (1866)'de Trabzon'da doğmuştur. Bir müddet Arapça okuduktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Bayezit drersizamlarından Çarşambalı Ahmed hamdi Efendi'nin ders halkasına dahil olup, 1312'de icazet almıştır. Devam etmekte bulunduğu Mekteb-i Nüvvab'tan da 1315'de niyabet ehliyetnamesi alarak mezun olmuştur. Sırasıyla 1313'de Sındırgı, 1316'da Kığı, 1320'de Safranbolu, 1324'de Görele, 1326'da Bayburt ve 1329 (1913) tarihinde ise Turgutlu kazası niyabetlerine tayin olmuştur⁶⁰.

56. Mehmet Şükrü Efendi

Altıparmakzâde Ahmet Efendi'nin oğlu olup, 1279 (1863)'de Trabzon'da İmaret mahallesinde doğmuştur. Rüştîyenin üçüncü sınıfına kadar okumuş ve Ortahisar'da bulunan Saraçzâde Medresesi'ne 1208'de kaydolup, beldenin meşhur ulemasından Müftü Medresesi müderrisi Semercizâde hacı Mehmet Efendi'den tekmil-i nuseh ederek 1323 (1907)'de icazet almıştır. Daha evvel 1319 (1903)'de Trabzon müftülüğü fetvâ müsevvitliğine ve bu sırada Trabzon Bidâyet Mahkemesi Hukuk kısmı azalığında bulunmuştur. 1331 (1915)'de vefat etmiştir⁶¹.

57. Mehmet Vasfi Efendi

Ahmed Efendi'nin oğlu olup 1242 (1826)'de Trabzon'da doğmuştur. İlm-i hâl ve tecvid ile uğraşırken el-Hac Pîr Efendi'nin Camii Kebir'deki derslere devamla başlamış ve bir müddet sonra İstanbul'a gelip, Süleymaniye Camiinde okunan derslere devamla icazet almıştır. 28 yaşında iken Mekteb-i Bahriye Arapça ve Farsça hocalığına tayin olunmuştur. 1269'da Sudûr'dan Ömer Hulusi Efendi'nin imtihanı ile ehliyet kesbetmiş ve Heybeliada'da vekâleten sekiz aylık kadılık yapmıştır. Daha sonra Havass-ı Refia (Eyüp) kadılığına tayin olunmuş ve 1326 (1910)'da vefat etmiştir⁶².

58. Osman Remzi Efendi

Hafız Osman Remzi Efendi, Abdülaziz Efendi'nin oğlu olup, 1270 (1853)'de Trabzon'un Zağnos Mahallesinde doğmuştur. İlk mektepte hüsn-ü hattı öğrenmiş ve hafız olduktan sonra Ortahisar'da bulunan müderris Kocamanzâde Mehmet Efendi'den Arapça ve ferâiz tahsil etmiştir. Trabzon naibi Arapzâde Rıza Bey'den de ta'lik icazeti almış-

tır. 1300'de Şer'iyye Mahkemesine girmiş ve 1305'de Trabzon Şer'iyye Mahkemesi kâtibi olmuştur. 1314'de Bursa müderrisliğine nail olmuş ve 1324'de İbtidâi Dahil'e terfi olunmuştur. Katipliği sırasında 1330 (1914)'de vefat etti⁶³.

59. Sâlih Nâzım Efendi

Nüvvâbın meşhurlarından, İstanbul büyük müderrislerinden Sabit Efendizâde Ahmet Raşit Efendi'nin oğlu olup, 1244 (1828)'de Trabzon'da doğmuştur. Trabzon ulemasının meşhurlarından el-Hac Mehmet Efendi el-Halmani'ye mensuptu.

Mahalle mektebinde okuyup hafız olduktan sonra Trabzon'da ulemeden Hacı Pîr Efendi'den sarf ve nahiv, daha sonra da bulunduğu mahallerdeki hoca ve müftülerden mantık, meânî, âdżab, fıkıh ve ferâiz, sonra da Trabzon'da Hattatzâde Mustafa Efendi'den akaid okumuştur. 1283 (1887)'de Muallimhâne-i Nüvvâb'ı bitirmiştir. 1275'de Trabzon Meclis-i Kebîr azası oldu. 1276'da ise Trabzon Evkaf Müdürrü olmuştur. Sırasıyla 1282'de Niksar Kazası naibi, 1285'de Çarşamba Kazası naibi, 1287'de Of Kazası naibi, Ordu, Bafra, Ünye, Şiran, Akkâ, Dersim, Gümüşhane, Vakfıkebir ve tekrar Gümüşhane niyabetlerinde bulunmuştur. 1275'de uhdesine tevcih olunan İbtidâi Hariç Bursa Müderrisliği, 1297'de Süleymaniye Müderrisliğine terfi olunmuş, 1311'de Çankırı ve 1317'de Trablusgarp mevleviyetlerini birer yıl zapt etmiştir⁶⁴.

60. Yusuf Ziya Efendi

Mehmet Efendi'nin oğlu olup, 1282 (1866)'de Trabzon'da doğmuştur. İlk tahsili ile Arapçadan bir kısım dersleri Trabzon'da tamamlayıp İstanbul'a gelmiştir. Süleymaniye Dersiâmlarından Hacı İshak ve Çarşambalı Ahmed Hamdi, Şehrî Ahmed, Ödemişli Mustafa ve Harputlu Abdüllatif Efendi'den derslerini tamamlayıp icazet almıştır. 1321'de Mekteb-i Nüvvâb'tan niyabet şehâdetnâmesi de almıştır.

1319'da Boğazlıyan kazası, 1321'de Hınıs, 1324'de İştîp ve 1327'de Genç naiblik görevlerine tayin olmuştur. 1322'de nail olduğu İbtidâi Dahil Bursa Müderrisliğine terfi olunmuştur. Bir müddet de mutasarrıf vekâletinde de bulunmuştur. 1330'da Ayvalık Kazası Kadılığına ve 1335 (1919)'de Sinop kadılığına tayin edilmiştir⁶⁵.

61. Hafız Salih Efendi

Şişmanzâde Ahmet Ağa'nın oğlu olup, 1283 (1867)'de Trabzon'un Tonya kasabasının Turalı köyünde doğmuştur. Köyünde ibtidâîyi bitirmiş, rüştiye olmaması yüzünden komşu köylerden olan Ağırköy Medresesi'nde İzhâr'a kadar Arapça okuduktan sonra, İstanbul'a gelmiş ve Kalenderhane Medresesi'ne girerek Arapgirli Hüseyin Avni Efendi'nin ders halkasına girmiştir. Hüseyin Avni Efendi'den icazet alıp, 1318 (1902)'de Trabzon'da Tonya nahiyesinin Milek köyü müderrisliğine tayin olunmuştur. 1326'da Gümüşhane Müderrisliğine tayin edilmiştir. 1328'de ise Vakfikebir Kazası müderrisliğine nakl etmiştir⁶⁶.

62. Salih Sıtkı Efendi

Müderrislerden Emin Efendi'nin oğlu olup, 1286 (1873)'de Trabzon'a bağlı Tonya nahiyesinde doğmuştur. İlk bilgileri Trabzon'da tahsil ettihten sonra İstanbul'a gelmiş ve Bayezit Dersîâmlarından Çarşambalı Ahmet Efendi'den okuyup icazet almış ve Mekteb-i Nüvvâb'ı da 1326'da bitirmiştir.

Sırasıyla 1325 (1910)'de Ayvacık Niyabetine, 1328'de Sivas'a bağlı Azizîye Kazası Niyabetine, 1332'de ise Gürün Kazası Kadılığına tayin edilmiştir⁶⁷.

63. Meşrebzade, Mehmed Arif b. Mehmed Emin et-Trabzonî

İstanbul'da doğmuş olmuş, fakat aslen Trabzonlu olmasından dolayı et-Trabzonî nisbesiyle kaydedilmiştir. Bu zat, Kazasker Meşrebzâde Ali Efendi'nin torunu, müderris Şâtırzâde Emin Efendi'nin oğludur⁶⁸. Çankırlı Abdullah Efendi, Büyük Emin Efendi gibi devrin tanınmış âlimlerinden ders okudu.

Sırasıyla Mayıs 1817'de ibtidâ-i hâric derecesi ile müderris oldu. Daha sonra bazı memuriyetlerde bulundu. Uzun süre müderrislik yaptı ve hâmise-i Süleymaniyye derecesine kadar yükseldi. Ardından kadılık mesleğine geçerek Temmuz 1835'te Galata kadılığına tayin edildi. Mekke kadılığı pâyesi aldı ve kısa bir süre kassâm-ı askerî olarak görev yaptı. Daha sonra İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği pâyelerine yükseltildi. 1846'da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye azalığına getirildi; bir yıl sonra bu görev de üzerinde kalmak şartıyla bilfiil Anadolu kazaskeri oldu. 1852'de Rumeli kazaskerliğine tayin edildi. 21 Mart 1854'te Ârif Hikmet Beyefendi'den boşalan şeyhülislâmlık ma-

kamına getirildi. 27 Aralık 1858'de vefat etti ve Mustafa Paşa Dergâhı hazîresine defnedildi.

Eserleri: 1.Fetevâyı Camiü'l-icâreteyn, müstensih: Mehmed Said el-Farzi el-Bursevi, 1234 h., 192 - 241 yk. (İİBB. Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_O.000067/04). Bu eser, fıkıha dâir olup, basılmıştır (Fetavâyı camii'l-icâreteyn, İstanbul, Darü't-Tıbaatü'l-âmile, 1252 [1836-37], 427 s.), 2. Siyâsetü'ş-şer'iyye adlı Arapça eserini serbest bir şekilde ve genişleterek Siyâsetnâme adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1275)⁶⁹.

64. Halil Sıtkı Efendi

1272 (1855)'de Trabzon'da dünyaya gelen bu zat, Hüseyin Ağa'nın oğludur. Pötürge kadılığı yapmıştır⁷⁰.

65. Abdülkadir Efendi

Bu zat, Ali Efendi'nin oğlu olup, 1270 (1853)'de Trabzon'da doğmuştur. Sancar Naipliği görevi yapmıştır⁷¹.

66. Abdullah Efendi

Hilmi Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1288 (1871)'de Trabzon'da doğmuştur. Trabzon Şeriyye Mahkemesi Baş Katipliği yapmıştır⁷².

67. Mahmud İmâdeddîn Efendi

Bu zat, 1261 (1845)'de Trabzon'da doğmuş olup, Zeynel Abidin Efendi'nin oğludur. Trabzon Müftülüğü yapmış ve 1326'da vefat etmiştir⁷³.

68. Ahmed Refik Efendi

Mehmed Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1287 (1870)'de Trabzon'da doğmuştur. Babası Yusuf Efendi olup, Ordu Müderrisliği yapmıştır⁷⁴.

69. Abdülaziz Efendi

Bu zat, 1280 (1863)'de Trabzon'da doğmuştur. Giresun Eytam Müdürlüğü yapmıştır⁷⁵.

70. Ahmed Efendi

Hüseyin Ağa'nın oğlu olan bu zat, 1292 (1875)'de Trabzon'da doğmuştur. Ordu Müftülüğü yapmıştır⁷⁶.

71. Ahmed Rasim Efendi

Bu zat, Hacı Ömer Efendi'nin oğlu olup, 1273 (1856)'de Trabzon'da doğmuştur. Trabzon Eytam Müdürlüğü yapmıştır⁷⁷.

72. Süleyman Vehbi Efendi

Hacı Osman Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1238 (1822)'de Trabzon'da doğmuştur. Meclis-i Tetkikat Şeriyye Azalığı yapmıştır⁷⁸.

73. Salih Rasim Efendi

Bu zat Ahmed Râşid Efendi'nin oğlu olup, 1244 (1828)'de Trabzon'da doğmuştur. Gümüşhane Naipliği yapmıştır⁷⁹.

74. Ömer Lütü Efendi

Babası İbrahim Efendi olan bu zat, 1293 (1876)'de Trabzon'da doğmuştur. Gümüşhane Eytam Müdürlüğü yapmıştır⁸⁰.

75. Ömer Lütü Efendi

Babası İbrahim Efendi olan bu zat, 1275 (1858)'de Trabzon'da doğmuştur. Giresun Ataköy Nahiyesi Naibi olarak görev yapmıştır⁸¹.

76. Mehmed Ali Efendi

Mehmed Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1265 (1848)'de Trabzon'da doğmuştur. Müftülük yapmıştır⁸².

77. Mustafa Reşid Efendi

Babası Mehmed Efendi olup, 1258 (1842)'de Trabzon'da doğmuştur. Ürfele Naipliği yapmıştır⁸³.

78. İshak Fikri Efendi

Mehmed Muti Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1289 (1872)'de Trabzon'da doğmuştur. Karahit Naipliği yapmıştır⁸⁴.

79. Muharrem Efendi

Bu zatın babası Ahmed Fenni Efendi olup, 1281 (1864)'de Trabzon'da doğmuştur. Trabzon Mahkemesi Şeriyye Ketebesindendir⁸⁵.

80. Mehmed Efendi

Çizmecizade Tufan Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1282'de Trabzon'da doğmuştur. Trabzon Mahkemesi Şeriyye Muhzırlığı yapmıştır⁸⁶.

81. Halil Efendi

Bu zat Hacı Ali Efendi'nin oğlu olup, 1282'de Trabzon'da doğmuştur. Görele Eytam Müdürlüğü yapmıştır⁸⁷.

82. Hasan Efendi

Babası Ali Efendi olup, 1295 (1878)'de Trabzon'da doğmuştur. Sürmene Eytam Müdürlüğü yapmıştır⁸⁸.

83. Ahmed Sadullah Efendi

Bu zatın babası Mehmed Efendi olup, 1280'de Trabzon'da doğmuştur. Mudanya Müftülüğü yapmıştır⁸⁹.

84. Mehmed Şakir Efendi

Bu zatın babası Mustafa Efendi olup, 1267 (1850)'de Trabzon'da doğmuştur. Şarlı Nahiyesi Naipliği yapmıştır⁹⁰.

85. Hacı Süleyman Sırrı Efendi

Hacı Şakir Efendi'nin oğlu olup, 1283'de Trabzon'da vefat etmiştir. İstanos Naipliği yapmıştır⁹¹.

86. Mustafa Efendi

Buz zat, 1280'de Trabzon'da doğmuştur. Trabzon şer'iyye Mahkemesi Mukayyidi olarak görev yapmıştır⁹².

87. Mehmed Efendi

Salih Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1281'de Trabzon'da doğmuştur. Yomra Naipliği yapmıştır⁹³.

88. Mahmud Esad Efendi

Hasan Rüşdü Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1271 (1854)'de Trabzon'da doğmuştur. Bayezid Dersiamlarından olup, 1333'de vefat etmiştir⁹⁴.

89. Mustafa Zühdü Efendi

Süleymaniye Dersiamlarından olan bu zat, Trabzonludur⁹⁵.

90. Ali Efendi

Bu zatın babası Hurşid Ağa olup, 1268'de Trabzon'da doğmuştur. Trabzon şer'iyye Mahkemesi Muhzırlığı yapmış ve 1334'de vefat etmiştir⁹⁶.

91. Mehmed Emin Efendi:

Salih Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1281'de Trabzon'da doğmuştur. Yumra Nahiyesi Naipliği yapmıştır⁹⁷.

92. Bıçakçızâde Hacı Ali Said Efendi

Bu zat Hacı Ahmed Efendi'nin oğlu olup, 1280'de Sürmene'de doğmuştur. Bayezid Dersiamlarından⁹⁸.

93. Ahmed Mahir Efendi

Babası Mehmed Ziyaeddin Efendi olup, 1283'de Trabzon'da doğmuştur. Trabzon Müftülüğü yapmıştır⁹⁹.

94. Bıçakçıoğlu Hafız Ömer Lütfi Efendi

Bu zatın babası Hacı Ahmed Efendi olup, 1284'de Sürmene'de doğmuştur. Beyazid Dersiamlığı yapmıştır¹⁰⁰.

95. Ali Bahri Efendi

Bu zat Ali Bahri Efendi'nin oğlu olup, 1269'da Trabzon'da doğmuştur. İlamât-ı Şeriyeye Mümeyyiz Muavinliği yapmıştır¹⁰¹.

96. Ali Vehbi Efendi

Bu zat İsmail Ağa'nın oğlu olup, 1243 (1827)'de Trabzon'da doğmuştur. Eserleri: 1. Risâletü Hediyeti'l-Ihvân, [18--], 153b-160a y. (Milli Ktb., Yz. A 1309/15). Eser, astronomi ile ilgilidir. 2. Mecmûatu'r-resâil. 1281, 62 vr. 3. Nücûmu'l-ihdâm ve mesâbihu'l-iktidâm, 17b-22a vr., istinsah tarihi 1280 (Ankara İlahiyat, 297.4 HIZK 1988), 4. İsmu't-tafzil, yy., yayl.y., 1900, 8 s. (Ankara İlahiyat Fakültesi) ¹⁰².

97. Hasan Efendi

Ali Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1295'de Trabzon'da doğmuştur. Sürmene Eytam Müdürlüğü yapmıştır¹⁰³.

98. Hasan Hilmi Efendi

Eyüpzâde Süleyman Efendi'nin oğlu olup, 1254 (1838)'de doğmuş ve İçel Naipliği yapmıştır¹⁰⁴.

99. İsmail Temel Efendi

Babası Ömer Efendi olan bu zat, 1279'da Trabzon'da doğmuştur. Giresun Akköy Nahiyesi Naipliği yapmıştır¹⁰⁵.

100. Mehmed Arif Efendi

Bu zat Mehmed Tahir Efendi'nin oğlu olup, 1270'de Trabzon'da doğmuştur. Kartal Naipliği yapmıştır¹⁰⁶.

101. Mehmed Vasfi Efendi

Ahmed Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1242'de Trabzon'da doğmuştur. Eyüp Kadılığı yapmış ve 1326'da vefat etmiştir¹⁰⁷.

102. Reşid Fehmi Efendi

Kalyoncuzâde (müderris) Mehmed Efendi'nin oğlu olup, 1270'de Trabzon'da doğmuştur. Malkara Naipliği yapmıştır¹⁰⁸.

103. Abbas Efendi

Bu zat Ömer Efendi'nin oğlu olup, 1290 (1873)'da Of'ta doğmuştur. Of Mahkeme-i Şeriyye Başkatibi olarak görev yapmıştır¹⁰⁹.

104. Abdülhakim Hilmi Efendi

Mustafa Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1259 (1843)'da Of'ta doğmuştur. Bayburt Naipliği yapmıştır¹¹⁰.

105. Abdühamid Hilmi Efendi

Bu zat Hasan Fehmi Efendi'nin oğlu olup, 1284'de doğmuştur. Karakilise Müftüsü olmuş ve 1330'de vefat etmiştir¹¹¹.

106. Ahmed Ziyaeddin Efendi

Hacı Mehmet Efendi'nin oğlu olup, 1303 (1885)'de Of'da doğmuştur. Sürmene Mahkeme-i Şeriyye Kâtipliği yapmıştır¹¹².

107. Ali Şükrü Efendi

Mustafa Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1278'de Of'da doğmuştur. Torum Müftüsü olarak görev yapmıştır¹¹³.

108. Hasan Fehmi Efendi

Bu zat 1267'de Of'da doğmuştur. Meclis-i Meşâyih Azasındandır¹¹⁴.

109. Hüseyin Efendi

Bu zat Mehmed Efendi'nin oğlu olup, 1270 (1853)'de Of'da doğmuştur. Of müftülüğü yapmış ve 1337'de vefat etmiştir¹¹⁵.

110. Hüseyin Hüsnü Efendi

Bu zat Beyzâde Mustafa Efendi'nin oğlu olup, 1259'da Of'da doğmuştur. Ordu Naipliği yapmıştır¹¹⁶.

111. Hüseyin Kâzım Efendi

1302'de Of'da doğan bu zatın babası İzzet Efendi'dir. Cebel-i Bereket Müftü-i Sâbıkı görevi yapmıştır¹¹⁷.

112. Hüseyin Sırrı Efendi

Mustafa Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1293'de Of'da doğmuştur. Karaburun Müftülüğü yapmıştır¹¹⁸.

113. İbrahim Efendi

Bu zat Ahmed Efendi'nin oğlu olup, 1292 (1875)'de Of'da doğmuştur. Ayancık Mahkeme-i Şeriyye Ketebesindendir¹¹⁹.

114. İsmail Efendi

Bu zat Oflu olup, Dersiamdandır¹²⁰.

115. İsmail Hakkı Efendi

Mustafa Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1267'de Of'da doğmuştur. Refahiye Naipliği yapmıştır¹²¹.

116. Mahmud Kâmil Efendi

Bu zat Mehmed Efendi'nin oğlu olup, 1250 (1834)'de Of'da doğmuştur. Rumeli Kazaskerliği yapmış ve 1326'da vefat etmiştir¹²².

117. Mehmed Kâmil Efendi

Ahmed Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1293 (1876)'de Of'da doğmuştur. Erbaa Eytam Müdürlüğü yapmıştır¹²³..

118. Mehmed Lütfi Efendi

Ahmed Tahir Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1277'de Of'da doğmuştur. Hafık Mahkeme-i Şeriyye Muhzırlığı yapmıştır¹²⁴.

119. Mustafa Efendi

Bu zat Süleyman Efendi'nin oğlu olup, 1280'de Of'da doğmuştur. Kandıra Eytam Müdürlüğü yapmıştır¹²⁵.

120. Mustafa Tevfik Efendi

Bu zat Hüseyin Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1260 (1844)'da Of'da doğmuştur. Kuşadası Naipliği yapmış ve 1333'de vefat etmiştir¹²⁶.

121. Ali Rıza Efendi

Akçaabat'da doğmuş olan bu zat, Bayezid Dersiâmlarındandır ¹²⁷.

122. Mehmed İzzet Efendi

Şakir Ağa'nın oğlu olan bu zat, 1288 (1871)'de Akçaabat'ta doğmuştur. Akçaabat Müftülüğü yapmıştır¹²⁸.

123. Mehmed Tevfik Efendi

Hacı İzzet Efendi'nin oğlu olup, 1272 (1855)'de Akçaabat'ta doğmuştur. Akçaabat Mahkeme-i Şeriyye Katipliği yapmıştır¹²⁹.

124. Salih Sabri Efendi

Babası Hasan Hakkı Efendi olup, 1300 1882)'de Akçaabat'ta doğmuştur. Demirköy Müftülüğü yapmıştır¹³⁰.

125. Mehmed Ali Efendi

Karahasanoğlu Osman Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1267'de Maçka'da doğmuştur. Maçka Müftülüğü yapmış ve 1330'da vefat etmiştir¹³¹.

126. Mehmed Şerif Efendi

Bu zat Hacı İbrahim Salih Efendi'nin oğlu olup, 1293 (1876)'de Çaykara'da doğmuştur. Bayezid Müderrisliği yapmıştır¹³².

127. Mustafa Zühdü Efendi

Mehmed Efendi'nin oğlu olan bu zat, 1262 (1845)'de Çaykara'da doğmuştur. Kırkilise Naipliği yapmıştır¹³³.

128. Osman Azmi Efendi

Süleymaniye dersiamlarından Trabzonlu Osman Azmi Efendi, maşının azlığı sebebiyle Galata Kurşunlu Mahzen'deki Liman Meclisi müftülüğüne tayinini arz etmiştir. Sadrazamlıktan Kaptan Paşa'ya yazılan 24 Cemâziyelevvel 1267 (27 Mart 1851) tarihli tezkireyle bu talebin uygun bulunduğu bildirilmiştir¹³⁴.

129. Şaban Trabzonî

Revnâk-i Bostân, 1309 /1891, 30 y. (Milli Ktb., Yz. A 2940). Eser, ziraatcilik, bağ ve bahçe ile ilgilidir.

130. Emin Hilmi Trabzonî

Parasız Kasidesi Şerhi, İstanbul, Uhuvvet Matbaası, 1325/1909, 61 s.

131. İbrahim Cudi Trabzoni

Hayatı hakkında bilgiye raslanılmadı. Eserleri: 1.Kenzü'l-esmâ fi şerhi'l-esmail-hüsna, Trabzon, 1325, 2. el-Haytü'l Ebyaz Yahut Ramazan Vaazı, Trabzon, Kütüphanesi-i Hamdi, 1328, 96 s.¹³⁵

132. Muhammed Haşim Trabzoni

Bu zat hakkında herhangi malumata tespit edilemedi Eserleri: 1. Arif Hikmet Beyin Meşihatına tarih, [yy., t.y.], 3 v. Biyografi (İstanbul Nadir Eserler, Kayıtno: 792477), 2. Abdülhalim, Kitâb fi beyâni esrârî'n-nokta, çev.: **Haşim Trabzonî**, Yazma ,h.1272. (İstanbul Nadir Eserler, NEK-TY06361). Eser,tasavvufu ilgilidir.

133.Ahmed Mâhir b. Mehmed Ziyâeddîn Trabzônî

Hayatı hakkında bilgi bulunamadı. Eseri: İlm-i Zâyirçe, 1325 [1907], [45] y. (Milli Ktb., Yz. A 8162). Eser, fal konusundadır

134. Alî b. Mustafâ Trabzonî

Bu zatın hayatı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamadı. Eseri: Şerhu Risâleti'l-Yâkûtiye, müstensih: Sâlim Rizevî, 1282, DVD Numarası: 2043 (Milli Ktb., Yz A 9544). Bu eser, astronomi hakkındadır.

135. Hammamizade, Hamami Mehmed İhsan et-Trabzoni

Bu zat, 1368 (1948) yılında vefat etmiştir. Eseri: Hamsiname, İstanbul, Sebat Basımevi, [ty.], 150+2+3+3 s.

136. Murtaza Trabzoni

Bu zat hakkında bilgi edinilemedi. Eser: Şerh-i Kasâid-i Örfî, 1 - 151a yk. (İBB. Atatürk Kitaplığı, Bel-Yz-K 000430/01)

137. Hüseyin Trabzonî

Bu zatın hayatı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamadı. Eser: İyâz b. Musa el-Yahsubî, Terceme-i Şifâ-i Şerîf, Mütercim: Hüseyin Trabzonî, Müstensih Mehmed b. Mahmud Bosnevî, İstinsah Tarihi, 1186 /1771), 283 vrk. (Safranbolu Arşiv Numarası: 67 SAF 447); Terceme-i şifa-ı şerif [mikroform], mütercim: Hüseyin Trabzonî, Yazma, Pertev Paşa Millet Kütüphanesi'ndedir (Milli Ktb, Mfı994 A 4383).

138. Muallim Nâcî Safâ İsmâ'il Trabzônî (öl. 1319/1901)

Bu zat hakkında kaynaklarda bilgi tespit edilemedi. eseri: Ma'dûre-i Sevda, Adapazarı, 1332 /1912, II+29+VII, DVD Numarası: 1412 (Milli Ktb., 06 Hk 3801).

139. Mahmud b.Ahmed el-Ofî

Bu zat hakkında malumata rastlanamadı. Eserleri: 1. Keyfiyyetü İstihârâcî't-Takvîm, Yazma , [t.y.], 25 s. Bu eser, astronomi hakkındadır. 2. İlmu'l-hesâb, 1213, 16-10a y. (Milli Ktb.,Sam. Yz. 363/1).

140. Yusuf Şevki Efendi el-Öfi

Bu zat hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi görülmedi. Eseri: Hediyetü'z-zâkirin ve hucetü's-sâlikîn, Bulak, el-Matbaatü'l-Miriyye, 1303, 60 s.

141.Trabzonlu Hafız Tayyibefendizâde Hafız Zühdü

Bu zatın hayatı hakkında malumat tespit edilemedi. Eserleri: 1. Mirâtü'l-mülûk , Trabzon, 1294/1877, 12 s.; 2. el_Câmî, Ebû'l-Berekât Nureddin Abdurrahmân, Zînetü'l-efide, müt.: Hafız Mehmed Zühdü (Trabzon Merkez Mukavelat Muharriri), Trabzon, 1324, 9 s.

142. Trabzonlu Mehmed Sami

Bu zatın hayatı hakkında malumata rastlanamadı. Eseri: Harb Silah ve Vasıtaları, Harp Akademisi Komutanlığı, İstanbul, 1928.

143. Trabzonlu Nazmî Nuri

Bu zatın hayatı hakkında herhangi bir bilgi görülmedi. Eseri: Sevinc-i Marmara:musademe-i Bahriyye Müdafaa, Bursa, Yeşilyurd Matbaası, Tarihsiz.

144. Mehmed Rıza Trabzonî

Bu zatın hayatının kaynaklarda yer aldığı görülemedi. Eseri: Manzume-i Sivastopol, İstanbul, 1286/1869, 84 s.

145. Ata Hüsni Bey; Muhammed b. Hafız Ömer b. Bayezid et-Trabzoni Aşık

Bu şahısın hayatı hakkında herhangi malûmat bulunamadı. Eseri: Huliyyü'l-Eyyâm fî Hulefâi'l-İslâm, Kahire, 1327, 991 s.

146. Trabzonlu İbrahim Râzî

Bu zatın hayatı kaynaklarda tespit edilemedi. Eseri: Hediyeü'l- uşşâk, Toplam 84 varak olup, v. 83-84 boştur. Bu eser müellif hattı olabilir. 1290 (1873) yılında telif edilmiştir. Baş tarafta Hz. Ali ve çocuklarına dâir bazı Arapça ilavelerin mesnevî tarzında nazmedilmiş tercümele-ri vardır (Vakıflar Genel Müdürlüğü Kütüphânesi).

147. Mustafa b. Muhammed et-Trabzonî

Bu zatın hayatı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamadı Eseri: Menâfiu'l-Ahyâr ala Netâici'l-Enzâr, İstanbul, 1239.

148. Hacı İsmail b.Hacı İsmail Trabzonî

Bu zatın hayatı hakkında malûmata rastlanamadı. Bu elyazması şerh (1b-93b), 1208'de Mekke -Tâif'de istinsah edilmiştir. Yazar ve eser kay-naklarda tespit edilemedi¹³⁶.

Aslen Maraşlı olan ve fakat Trabzon bölgesinde ilmî ve dînî hizmet-lerde bulunan Saçaklızâde Osman Efendi de burada hatırlatılmalıdır. “Önce Kayseri’ye, daha sonra Maraş’tan Karadeniz Of taraflarına dev-letçe ve kendisi giden Osman Efendi, Karadeniz’e kıraat ilmini götür-müştür. Osman Efendi (ö.1541), irşâdları ile Paçan köyü ve çevresini İslâmlaştırmıştır. Nitekim Karadeniz bölgesine “Bayburt tarikiyle her nasılsa oraya düşerek biraz tazyik olunmuş ise de, rehber-i ilâhiye ile en muteber papazlarını ıskat ve ilzâma muvaffak olarak ahalinin ve papazların ekserisi kabul-i mübin eyledikleri mukayyettir. (Trabzon-lu Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, s. 98)” denilmektedir. Şimdiki Çay-kara ilçesinin eski adıyla Paçan, yeni adıyla Maraşlı köyünde med-fundur¹³⁷.

Dipnotlar

- 1 Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Umran Matbaası, İstanbul, 1294/1877, s.59, 152; Cahit Baltacı, XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, İstan-bul, 1976, s. 185, 358, 361, 565, 569; Devlet Arşivleri Başkanlığı, AE.SAMD II, Gömlek: 1, Sıra: 21, Tarih: H-16-01-1310); (DAB. Osmanlı Arşivi. C.MF.G: 26, Sıra: 1277, Belge tarihi: H-26-10-1214); Şehabettin Tekindağ, “Trabzon”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, XII/I, 474.

- 2 Şemseddîn Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1311, IV, 3005; Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1984, X, 7186-7187.
- 3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1982, I, 87, 89; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, I, 292-295; II, 313; Kemal Karadenizli, *Trabzon Tarihi*, Trabzon kalkınma Cemiyeti Neşriyatı, Ankara, 1954, s. 35-36, 50-51; Ömer Akbulut, *Trabzon Kitabeleri*, İstanbul, 1954, s. 8, 13; Komisyon, *Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul, İstanbul, 1994, XXIV, 147; Hüseyin Nihal Atsız, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 173-174; Şehabettin Tekindağ, "Trabzon", aynı eser, XII/I, 460; Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, terc.: Ahmet Cevat Eren; hazırl.: Celalettin Yavuz, İsmail Hacıfettahoğlu; notl.: İbrahim Tellioglu. Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 2011, s. 82; A., Panaret Hahanov, *Trabzon Tarihi*, terc.: Enver Uzun. Trabzon, 2004, s. 95.
- 4 Diğer bir rivâyete göre, komşusu Apostol, denizde fırtınaya tutulur ve Hristiyan olduğu halde Yahyâ Efendi'nin hürmetine kurtulmak için duâ eder. Duâsı kabul olur. Gelince yıllanmış şaraptan Yahyâ Efendi'ye getirir. Getirir ama, küpteki şarap dergâhın yokuşunda nar suyu olur.. Bunu gören Apostol, şimdiki dergâhın yerini ona verir, Müslüman olur ve Ali ismini alır, müridleri arasına girer. Şimdiki Şeyhin ayakucunda yatmaktadır (Abdüllatif Uyan, *Menâkıbelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983, III, 2032-2033).
- 5 Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1308, IV, 633; Atâî, Nevîzâde Ataullah b. Yahyâ, *Hadîkatü'l-hadâik fî tekmileti's-Şekâik*, İstanbul, 1268, s.147; Kınalîzâde, Hasan Çelebi, *Tezkiretû's-şuarâ*, Ankara, 1983, II, 882; *Menâkıb-ı Beşiktâşi Müderris Yahyâ Efendi İbni Ömer el-Arabî*, Matbaa-i Osmâniyye, İstanbul, 1314; Hüseyin Vassâf, *Sefînetü'l-evliyâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü, No: 2305, II, 61; Mehmet Raif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul, 1314, s. 290; *Menâkıb-ı Yahyâ Efendi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, No: 4592; Komisyon, *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, İstanbul, 1984, XV, 19.
- 6 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Hazırlayan: Fikri Yavuz, Meral Yayınevi, İstanbul, 1995, 156.
- 7 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, IV, 502; Bursalı, aynı eser, I, 394.
- 8 Atâî, Nevîzâde, aynı eser, s. 459; Mehmet Süreyyâ, aynı eser, IV, 137; Cahit Baltacı, aynı eser, s. 400.
- 9 Atâî, Nevîzâde, aynı eser, s. 332; Cahit Baltacı, aynı eser, s. 412; Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 392..
- 10 Omer Rızâ Kahrhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Beyrut, 1957, VII, 93.
- 11 Maalesef Trabzonlu Kösec Ahmed Efendi ile Ahmed Efendi (Kösec)'nin aynı kişi olduğu zannedilmektedir. Halbuki Ahmed Efendi (Kösec), mü-

- derris (1004/1595), Amasya ve Maraş kadısı ve yine iki defa Amasya müftüsü, Maraş, Konya ve başka üç beldenin mollası olup, 1046 (1636)'da vefat etmiştir (Mehmet Süreyyâ, Sicill-i Osmânî, I, 213).
- 12 Bursalı Mehmet Tahir, aynı eser, I, 143-144; Bağdatlı, İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn*, Maarif, İstanbul, 1945, s. 245; Trabzonlu Köseç Ahmed Ded, *et-Tuhfetü'l-Behiyye, fi't-Tarîkatî'l-Behiyye*, SÜMAM, numara: 46, vrk. 2b-3a; M. Ali Kırboğa, *Kâmûsu'l-Kütüb*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1974, I, 261; Ali Rıza Karabulut, *İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El Yazması Eserler Ansiklopedisi I*, Kayseri, t.y. s.286; Ali Üremiş, *et-Tuhfetü'l-behiyye fi't-tarikati'l-mevleviyye*. tercümesi : (zâviye-i fukarâ) : (mevlevilik âdâbı, anekdotlar); mütercim: Ahmet Remzi Akyürek, Trabzon, Serander Yayınları, 2004, s. 10; Öncel Demirtaş, *Kösec Ahmed Trabzonî'nin hayatı, eserleri ve tasavvuf anlayışı*, Ankara, İlahiyat, 2017, s. 70.
- 13 Bursalı Mehmet Tahir, aynı eser, III, 50-51.
- 14 Bursalı Mehmet Tahir, aynı eser, II, 156.
- 15 Bursalı Mehmet Tahir, aynı eser, II, 162-163.
- 16 Mehmet Süreyyâ, Sicill-i Osmânî, III, 293.
- 17 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, I, 237.
- 18 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, I, 256.
- 19 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, I, 269-270.
- 20 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, III, 565.
- 21 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, I, 420; I, 269-270.
- 22 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, II, 143.
- 23 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, I, 109.
- 24 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, IV, 198.
- 25 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, IV, 211.
- 26 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, IV, 256.
- 27 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, IV, 303.
- 28 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, IV, 573-574.
- 29 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, IV, 313.
- 30 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, III, 222.
- 31 Mehmet Süreyyâ, aynı eser, III, 125.
- 32 Sâdık Albayrak, *Yürüyenler ve Sürünenler*, İstanbul, 1979, s. 184; aynı müellif, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, 1980, II, 25; Komisyon, *Evliyâlar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VI, 340.
- 33 Sâdık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, II, 183.
- 34 Oflu Mehmet Efendi, *Necâtü'l-Mü'minîn*, İstanbul, 1308, Giriş, s. 3; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz), İstanbul 2006, V, 285-287; Hüseyin Elmalı, *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2019, II, 221; Komisyon, *Evliyalar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, IX, 380.

- 35 Sâdık Albayrak, Son Devir Osmanlı Uleması, I, 229.
- 36 Sâdık Albayrak, aynı eser, I, 252.
- 37 Sâdık Albayrak, aynı eser, I, 314.
- 38 Sâdık Albayrak, aynı eser, II, 251-252; Hümeýra Zerdecî, *Osmanlı Uleması Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Ankara, 1974, s. 144.
- 39 Sâdık Albayrak, aynı eser, II, 7-8.
- 40 Sâdık Albayrak, aynı eser, II, 68.
- 41 Sâdık Albayrak, aynı eser, II, 143.
- 42 Sâdık Albayrak, aynı eser, II, 152.
- 43 Sâdık Albayrak, aynı eser, II, 157.
- 44 Sâdık Albayrak, aynı eser, II, 206.
- 45 Sâdık Albayrak, aynı eser, II, 220.
- 46 Sâdık Albayrak, aynı eser, III, 292.
- 47 Sâdık Albayrak, aynı eser, III, 36.
- 48 Sâdık Albayrak, aynı eser, III, 122.
- 49 Sâdık Albayrak, aynı eser, III, 87.
- 50 Sâdık Albayrak, aynı eser, III, 7; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 238.
- 51 Sâdık Albayrak, aynı eser, III, 213.
- 52 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 158.
- 53 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 69-70.
- 54 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 246.
- 55 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 273.
- 56 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 295; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 114.
- 57 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 459-460.
- 58 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 530; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 84.
- 59 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 188.
- 60 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 44.
- 61 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 118; Türkiye Diyanet Vakfı, İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2430_03, poz: 12.
- 62 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 136.
- 63 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 306; İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2470_04, poz: 9; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 239.
- 64 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 427.
- 65 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 526.
- 66 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 421-422.
- 67 Sâdık Albayrak, aynı eser, IV, 431; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 238.
- 68 Trabzonlu Emin Efendi'nin oğlu Ârif Efendi, şeyhulislâm oldu. Kayınpe-
deri, sudûrdan Ali Meşreb Efendi olduğundan oğlu Ârif Efendi, "Meşreb

- Efendi hafidi” diye tanınmıştır (Mehmet Süreyyâ, Sicill-i Osmânî, I, 420; I, 269-270).
- 69 Müstekîmzâde, Süleyman Efendi, *Devhatü'l-meşâyih*, İstanbul, tarihsiz, s. 131-132; Mehmet Süreyyâ, aynı eser, , III, 275; Bursalı Mehmet Tahir, aynı eser, I, 383. Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, Maarif, İstanbul, 1951, I, 349; II, 375; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1948, s. 260, 268; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1954, V, 8, 115; Mehmet İpşirli, “Meşrebzâde, Ârif Efendi”, *Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, III, 365; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislamaları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972, 192; Murat Akgündüz, *Osmanlı Dersianmaları*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2010, s. 63.
- 70 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numarası: 1220-02, poz: 10; Zerdecî, aynı eser, s.161.
- 71 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numarası: 1410-01, poz: 10; Zerdecî, aynı eser, s. 172.
- 72 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numarası: 2432-01, poz: 10; Zerdecî, aynı eser, s. 235.
- 73 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numarası: 2435_02, poz:3; Zerdecî, aynı eser, s. 235.
- 74 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numarası: 2436_01, poz: 12; Zerdecî, aynı eser, s. 235.
- 75 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numarası: 2437_01, poz: 6; Zerdecî, aynı eser, s. 236.
- 76 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numarası: 2437_02, poz: 25; Zerdecî, aynı eser, s. 236.
- 77 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numarası: 2443_03, poz: 4; Zerdecî, aynı eser, s. 236.
- 78 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 1116_01; Zerdecî, aynı eser, s. 152.
- 79 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2409_02, poz: 14.
- 80 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2445, poz: 7; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 237.
- 81 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2445_02, poz: 8.
- 82 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2464_02, poz: 3.
- 83 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2466_03, poz: 8; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 239.
- 84 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2475_02, poz:11; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 240.
- 85 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2501_01, poz: 8.
- 86 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2502_01, poz: 4.

- 87 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2504_01, poz: 4.
- 88 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2509_01, poz: 9.
- 89 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2768_01, poz: 6; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 107.
- 90 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 3301_02, poz: 60; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 291.
- 91 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2771_03, poz: 13; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 260.
- 92 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 3131_02, poz: 2.
- 93 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 3202_02, poz: 27.
- 94 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 3457_02, poz: 5; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, 298.
- 95 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 3570_02; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 303.
- 96 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 5232_01, poz: 9; Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s.334.
- 97 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 0212_40,poz: 24.
- 98 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 0035_04, poz: 6.
- 99 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 0172_05, poz: 23.
- 100 İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 0252_13, poz: 1.
- 101 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 256.
- 102 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 97.
- 103 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 242.
- 104 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 53.
- 105 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 237.
- 106 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 54.
- 107 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 55.
- 108 Zerdecî, aynı eser, s. 233.
- 109 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 244.
- 110 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 81.
- 111 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 85.
- 112 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 242.
- 113 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 105.
- 114 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 129.
- 115 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 236.
- 116 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 198.
- 117 Hümeýra Zerdecî, aynı eser, s. 306.

- 118 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 125.
119 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 312.
120 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 302.
121 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 82.
122 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 57.
123 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 232.
124 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 235.
125 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 294.
126 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 123.
127 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 310.
128 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 236.
129 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 243.
130 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 201.
131 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 237.
132 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 109.
133 Hümeyra Zerdecı, aynı eser, s. 82.
134 Murat Akgündüz, Osmanlı Dersiamları, s. 42.
135 Hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Albayrak, *Trabzonlu muallim İbrâhim Cûdî: hayâtı-eserleri-şîirleri*, Ankara, yayl.y., 1998, 312 s.
136 Murad Sula, *Trabzon İL Halk Kütüphanesi Elyazmaları Kataloğu*, Trabzon İl Kültür Müdürlüğü, Trabzon, 1999, s.181.
137 Recep Dikici, *Saçaklızâde ve Osmanlı Dönemi Maraşlı Âlimler*, Çizgi Yayınevi, Konya, 2014, s. 23.

Kaynakça

- AKBULUT, Ömer, *Trabzon Kitabeleri*, İstanbul, 1954.
AKGÜNDÜZ, Murat, *Osmanlı Dersiamları*, Osmanlı Araştırmaları, İstanbul, 2010.
ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzonlu muallim İbrâhim Cûdî: hayâtı-eserleri-şîirleri*, Ankara, 1998.
ALBAYRAK, Sâdık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, 1980.
ALBAYRAK, Sâdık, *Yürüyenler ve Sürünenler*, İstanbul, 1979.
ALTINSU, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhulislamaları*, Ayyıldız, Ankara, 1972.
ATÂÎ, Nevizâde Ataullah b. Yahyâ, *Hadikatü'l-hadâik fi tekmileti's-Şekâik*, İstanbul, 1268.
ATSIZ, Hüseyin Nihal, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, Millî Eğitim, İstanbul, 1970.

- BAĞDATLI, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, Maarif, İstanbul, 1951.
- BAĞDATLI, İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, Maarif, İstanbul, 1945.
- BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan, İstanbul, 1976.
- BURSALI, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, hzl.: Fikri Yavuz, Meral, İstanbul, 1995.
- DAB. Osmanlı Arşivi. C.MF.G: 26, Sıra: 1277, Belge tarihi: H-26-10-1214.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye, İstanbul, 1971.
- DEMİRTAŞ, Öncel, *Kösec Ahmed Trabzonî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara, İlahiyat, 2017.
- DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI, AE.SAMD II, Gömlek: 1, Sıra: 21, Tarih: H-16-01-1310).
- DİKİCİ, Recep, *Saçaklızâde ve Osmanlı Dönemi Maraşlı Âlimler*, Çizgi, Konya, 2014.
- FALLMERAYER, Jakob Philipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, terc.: Ahmet Cevat
- EREN, hzl.: Celalettin Yavuz, İsmail Hacifettahoğlu, notl.: İbrahim Tellioglu, TTK, Ankara, 2011.
- HAHANOV, A., Panaret, *Trabzon Tarihi*, terc.: Enver Uzun, Trabzon, yayly., 2004.
- ELMALI, Hüseyin, "Mehmet Emin Efendi, Ofu", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2019.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Meşrebzâde, Ârif Efendi", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991.
- KAHHÂLE, Omer Rızâ, *Mu'cemu'l-Muellifin*, Beyrut, 1957.
- KARABULUT, Ali Rıza, *İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El Yazması Eserler Ansiklopedisi*, Kayseri, 1993.
- KARADENİZLİ, Kemal, *Trabzon Tarihi*, Trabzon Kalkınma Cemiyeti, Ankara, 1954.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1954.
- KINALIZÂDE, Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şuarâ*, Ankara, 1983.
- KIRBOĞA, M. Ali, *Kâmûsu'l-Kütüb*, Yeni Kitap, Konya, 1974.
- KOMİSYON, *Evliyâlar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993.
- KOMİSYON, *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, İstanbul, 1984.
- KOMİSYON, *Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul, İstanbul, 1994.
- KOMİSYON, *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1984.
- Menâkıb-ı Beşiktâşî Müderris Yahyâ Efendi İbni Ömer el-Arabî*, Osmâniyye, İstanbul, 1314.

- MÜSTEKÎMZÂDE, Süleyman Efendi, *Devhatü'l-meşâyih*, İstanbul, tarihsiz.
- OFLU, Mehmet Efendi, *Necâtü'l-Mü'minîn*, İstanbul, 1308.
- RAİF, Mehmet, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul, 1314.
- SÂMÎ, Şemseddîn, *Kâmûsu', A'lâm*, Mihran, İstanbul, 1311.
- SULA, Murad, *Trabzon İl Halk Kütüphanesi Elyazmaları Kataloğu*, Arapça Eserler, İl Kült. Md., Trabzon, 1999.
- SÜREYYÂ, Mehmet, *Sicill-i Osmânî, Âmire*, İstanbul, 1308; (nşr. N. Akbayar - S.A. Kahraman), İstanbul, 1996.
- ŞEVKET, Şâkir, *Trabzon Tarihi*, Umran, İstanbul, 1294/1877.
- TEKİNDAĞ, Şehabettin, "Trabzon", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim, İstanbul, 1974.
- TRABZONLU, Köseç Ahmed Dede, *et-Tuhfetü'l-Behiyye, fi't-Tarîkatî'l-Behiyye*, SÜMAM, numara: 46, vrk. 2b-3a.
- TÜRKİYE DİYANET VAKFI, İSAM Ulema Sicil Dosyası, Numara: 2430_03, poz: 12.
- UYAN, Abdüllatif, *Menkıbelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*, Berekât, İstanbul, 1983.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara, 1948.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1982.
- ÜREMİŞ, Ali, *et-Tuhfetü'l behiyye fi't-tarikati'l-mevleviyye*. tercümesi : (zâviye-i fukarâ): (mevlevilik âdâbı, anekdotlar); müt.: Ahmet Remzi Akyürek, Trabzon, Serander, 2004.
- VASSÂF, Hüseyin, *Sefinetü'l-evliyâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü, No:2305; hzl. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz, İstanbul 2006.
- ZERDECİ, Hümeýra, *Osmanlı Uleması Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Ankara, 1974

the 1990s, the number of people in the UK who are employed in the public sector has increased by 1.5 million, from 2.5 million in 1980 to 4 million in 1998. The public sector has become a major employer in the UK, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a key factor in the overall growth of the economy.

Mehmed B. Mahmûd Et-Trabzonî ve Tertîbü Evâil-î Âyâtî'l-Kur'ân 'Alâ Hurûfî'l-Hicâ İsimli Eseri

Süleyman GÜR

Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalı

Giriş

Trabzon, Cumhuriyet döneminde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de yetiştirmiş olduğu alimler ile ülkemizde ön plana çıkan bir bölge idi. İlk tahsillerini memleketlerinde tamamlayan bu alimlerin bazıları yüksek tahsil için İstanbul'a gider, bir kısmı da buradaki tahsillerini tamamladıktan sonra kendilerini daha da iyi yetiştirmek için dönemin önemli ilim merkezlerine seyahat ederlerdi. Aynı zamanda İslâmî ilimlerin çeşitli şubelerine dair eserler de kaleme alırlardı. İşte bu alimlerden biri de Trabzonlu Mehmed b. Mahmûd'dur. Bu çalışmada öncelikle onun hayatına dair bilgi verilecek ardından yazdığı eserlerden biri olan *Tertîbü Evâil-î Âyâtî'l-Kur'ân* isimli eseri tanıtılacaktır.

Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Müellifin tam adı, Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan et-Trabzonî el-Medenî el-Mekkî el-Kâdirî'dir. Trabzonî nisbesi Trabzonlu olduğunu, Medenî ve Mekkî nisbeleri uzun süre Hicaz'da kaldığını, Kâdirî nisbesi ise Kâdirî tarikatına mensup olduğunu göstermektedir.¹ Müellif, ilk eserlerinde sadece Trabzonî nisbesini kullanırken, daha sonraki eserlerinde diğer nisbeleri de kullanmaya başlamıştır. Daha ziyade Trabzonî ve Medenî nisbelerini tercih ettiği ve bu nisbelerle meşhur olduğu görülmektedir. Doğum yerinin Trabzon olduğu konu-

sunda kaynaklar ittifak halinde iken, doğum tarihi konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bazı araştırmacılar on yedinci asrın son çeyreğinde² dünyaya geldiğini kaydederek kesin bir tarih vermekten kaçınırken, kimisi de 1702³ senesinde dünyaya geldiğini ifade ederek net bir tarih belirtirler. Ancak, burada inceleyecek olduğumuz eserini Trabzonî, 22 Temmuz 1706'da yazmıştır. 1702 yılında doğan bir kimsenin 1706'da eser yazması beklenemeyeceğinden müellifin bu tarihte doğmuş olması düşünülemez. Doğum tarihi ile ilgili bu belirsizlik, vefat tarihi için de söz konusudur.⁴ Bursalı'nın müellifin vefatını 1712, Kehhale'nin 1777 şeklinde vermesi hatalı kabul edilmiştir. Zira Trabzonî, bu tarihlerden sonra birçok eser kaleme almıştır. Mehmet Süreyya ise müellifin 15 Ramazan 1200/12 Temmuz 1786'da İstanbul'da vefat ettiğini ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildiğini kaydetmiştir.⁵ Onun bu tespiti araştırmacılar arasında büyük oranda kabul görmüştür. Trabzonî ile ilgili önemli bir çalışma yapan Seyyid ed-Dugaym ise müellifin 1689'da Trabzon'da doğduğunu, 1786'da İstanbul'da vefat ettiğini belirtmektedir.⁶ Müellifin eser telif ettiği tarihler dikkate alındığında bu tarihlendirmenin doğru olabileceği düşünülebilir. Ancak inceleyecek olduğumuz eserin ferağ kaydında müellifin kendisini 1706 senesinde Bursa sâbık kadısı ve Bursa'daki Sultaniye Medresesi'nin (Yeşil Medrese) halihazırdaki mutasarrıfı şeklinde tanıtmaması, doğum tarihi ile ilgili bu bilginin de gerçeği yansıtmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü Trabzonî'nin 17 yaşından önce Bursa kadılığı yapmış olması ve 17 yaşında iken de Sultaniye Medresesi mutasarrıflığını yürütüyor olması tarihi gerçekler açısından kabul edilebilecek bir bilgi değildir. Bu durumda, en azından şimdilik, müellifin doğum ve vefat tarihi konusunda kesin ifadeler kullanmaktan kaçınmak ve onun on yedinci asrın son çeyreğinde doğup on sekizinci asrın sonlarına kadar yaşadığını, genç yaşta eser yazmaya başlayıp bu alışkanlığını ömrünün sonuna kadar sürdürdüğünü söylemek en tutarlı yol olarak görünmektedir.

Trabzonî'nin hayatı hakkında kaynaklarda detaylı bilgi yoktur. Ancak eserlerinden tespit edilebildiği kadarıyla Trabzonî, Kur'ân-ı Kerîm eğitimini annesinden, hafızlık eğitimini babasından ve ilk medrese tahsilini Trabzon'daki hocalardan tamamladıktan sonra yüksek tahsil için İstanbul'a gitmiş ve Süleymaniye medresesine kayıt olmuştur. Buradan mezun olduktan sonra İstanbul dışındaki dönemin ilim merkezlerini dolaşarak tahsilini sürdürmüştür. Yirmili yaşlarda

Şam'a gitmiş ve buradaki ikameti yaklaşık on yıl sürmüştür. Bu esna-
da bölgedeki çeşitli medreselerde okumaya devam etmiştir. Şam'dan
Kudüs'e geçmiş ve birkaç yıl burada kaldıktan sonra Mısır'a gitmiş-
tir.⁷ 1741 yılında Mekke'de bulunmuş, bir süre sonra Medine'ye geçip
İstanbul'a döndüğü tarih olan 1753 yılına kadar burada kalmıştır. Hi-
caz'dan İstanbul'a dönünce Süleymaniye Medresesi'nde müderris ve
hâfız-ı kütüb olarak görevlendirilmiştir.⁸

Trabzonî, Hicaz'da bulunduğu zaman zarfında Muhammed b. Tay-
yib el-Fâsî el-Mâlikî'den Buhârî ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahih'leri
ile Tirmizî'nin eş-Şemâilî'ni, Zeynüddin el-İrâkî'nin el-Elfiyye'si ve
Fîrûzâbâdî'nin el-Kâmûs'u'l Muhît'ini; Muhammed b. Hasan b. Him-
mât'tan el-Muvatta, Kütübü Sitte, Dârimî'nin es-Sünen'i ve Delâi-
lül-Hayrât'ını okumuş; Mescid-i Harâm müderrislerinden Yahyâ b.
Sâlih'ten hadis ve fıkıh tadrîsi için genel icazet almıştır.⁹ Nitekim Hi-
cazda aldığı sekiz adet icazetname tespit edilerek bir makale çerçeve-
sinde incelenmiştir.¹⁰

Mehmed Medenî et-Trabzonî, hayatı boyunca ilim öğrenmek ve öğ-
retmekle uğraştığı gibi eser telifi ile de meşgul olmuş ve irili ufaklı çok
sayıda eser kaleme almıştır. Hayatı ve eserleri hakkında klasik kay-
naklarda yeterli malumat olmamasına karşın son yıllarda akademik
camiada müellif ve eserlerini merkeze alan çok sayıda çalışma yapılmış-
tır.¹¹ Bu çalışmalar gerek kendisinin gerekse eserlerinin ilim dün-
yasında tanınmasına vesile olmuştur. Müellifin küçük yaştan itibaren
kendini ilme adanması, hayatı boyunca İslam dünyasının en önemli
ilim merkezlerini dolaşması ve gittiği her yerde ilmi faaliyetlerin içe-
risinde olması, aldığı icazetnameler, yürüttüğü medrese hizmetleri,
hadis, tefsir, fıkıh, tasavvuf ve Arap dili gibi İslâmî ilimlerin hemen
her şubesinde eser telif etmiş olması gibi hususiyetleri ilmî donanımı
haiz, son derece önemli bir alim olduğunu göstermektedir.

Müellifin eserlerinin tamamına yakını yazmalar halinde olup *Türkiye
Diyaret Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yer verilen 23 eseri şunlardır:

Eserleri: 1. *Tertîbü evâilî âyâtî'l-Şurân 'alâ hûrûfî'l-hicâ'* 2. *Risâle fî fezâil-
lî's-süver ve'l-âyât (ed-Dürerü's-semîne fî fezâilî'l-âyât ve's-süverî'l-âzîme)*
3. *Risâle fî't-tecvîd ma'a zelletî'l-kârî (Câlibü'l-ferec ve sâlibü'l-hârec)* 4.
el-İthâfâtü's-seniyye fî'l-ehâdîsî'l-şurâsiyye 5. *el-Câmi'u'l-a'zam fî es-mâi
nebiyyine'l-mu'azzam* 6. *Şerhu es-mâi ehli Bedr* 7. *Temyîzü'l-fâzıl 'anî'l-
mefzûl* 8. *Tuhfetü'l-ihvân fî'l-harâm ve'l-helâl mine'l-hayevân* 9. *Muhtasa-*

ru Ğunyeti'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-muŝallî ve hâşiyetü Muhammed et-Trabzonî. 10. Risâle fî'd-duhân Hâdi'l-'umâ ilâ câddeti't-tariķ. 11. Risâle fî beyânî mâ vaķa'a mine'l-evhâm fî Sîhâhî'l-Cevherî. 12. Risâle fî beyânî'l-ezdâd. 13. Risâle fî beyânî müsellesâtî'l-luĝaviyye 14. 'Ucâletü'z-zâd fî şerhi Zuhri'l-me'âd fî mu'arazati Bânet Sü'âd. 15. Ruseyyile fî beyânî'l-elfâz elletî yestevî fihe'l-müfred ve'l-müşennâ ve'l-cem' ve'l-müzekker ve'l-müennes 16. ed-Dürrü'l-mu'azzam fî şerhi Hîzbi'l-a'zam. 17. el-Maķsadü'l-esnâ fî şerhi esmâî'l-hüsnâ 18. Mevlidü'r-Resûl sallallâhü 'aleyhi ve sellem (Kahire 1279/1862). 19. Nefehâtü'l-ķurab ve'l-ittisâl bi-işbâtî't-tasarruf li-evliyâillâhi ve'l-kerâme ba'de'l-intikâl. 20. Sârimü'l-vâridât. Muhammed b. Abdülvehhâb olduĝu tahmin edilen Necidli bir şeyhin asılsız iddialarına karşı kaleme alınmış bir reddiyedir. 21. es-Sârimü'l-meslûl li-men tasaddâ bi-cehlihî ķassa ahķâmî'r-Resûl. 22. Risâletü tariķi'l-ihtisâb ve'n-nasîha. 23. Risâle fî 'ademi tekfiri'l-müslimîn.¹²

Ayrıca katalog kayıtlarında yapılan taramalarda ona nisbet edildiĝi görölen eserlerin bir kısmı şunlardır: *Câmi'u'l-fusûl ve'l-fevâid* (Süleymaniye, nr. 1050, vr. 1-78); *el-Câmi'u'l-aksâ fî esmâî'l-hüsnâ* (Süleymaniye, nr. 1032, vr. 8-9); *Cevâbü'l-esileti'l-vâridât min ehli'l-Kars* (Süleymaniye, nr. 1041, vr. 77-82); *Hâdi'l-a'ma ilâ ceddetü't-tariķ* (Süleymaniye, nr. 1041, vr. 177-195); *Risâle fî beyânü'l-musallasat* (Süleymaniye, nr. 1041, vr. 103-108); *Risâle fî musallasatü'l-ayn mine'l-ism ve'l-fi'l* (Süleymaniye, nr. 1041, vr. 108-111); *Risâle fî musallasatü'l-lâm* (Süleymaniye, nr. 1041, vr. 111-113); *Risâle fî'r-redd men kâle İhdâü'l-Fâtîha li ruh falan fakad* (Süleymaniye, nr. 1041, vr. 195-196); *Risâle fî savm âşûra* (Süleymaniye, nr. 1041, vr. 73-77); *Tuhfetü'l-ihvân* (Süleymaniye, nr. 402, vr. 185) *er-Risâle fî fenni usûli'l-Hadîs* (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Haraççioĝlu Koleksiyonu, nr. 350/1); *Hâşiye 'alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker* (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Haraççioĝlu Koleksiyonu, nr. 350/2); *Risâletü'l-'ukûd* (Millet Kütüphanesi Ali Emiri Şeriyeye, nr. III, vr. 98).

Müellifin eserlerinin burada zikredilenlerle sınırlı olduĝunu söylemek gerçeĝi yansıtmayabilir. Çünkü arşivler açıldıkça, kataloglama faaliyetleri geliştikçe yeni eserlerine ulaşılma ihtimali bulunmaktadır. Nitekim onunla ilgili yeni çalışmalar yapıldıkça ona nispet edilen eserlerin sayısında artış olduĝu görölmektedir. Ayrıca katalog kayıtlarında kendisine nispet edilen eserlerin bir kısmının ona ait olmama ihtimali de bulunabilir. Bu durum ancak detaylı ve titiz bir çalışmadan sonra netlik kazanabilir.

Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî'nin Tertîbü Evâil-i Âyâtî'l-Kurân İsimli Eseri

Nüshası: Eserin tespit edebildiğimiz tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi Bölümü, 389 numarada bulunmaktadır. Eser adı, mukaddime ve hatimede geçen “Tertîbü Evâil-i Âyâtî'l-Kur'ânî'l-Âzîm” ifadesinden hareketle bu şekilde verilmiştir. Eserin zahriye safyasına, farklı bir hatla “et-Teshîl ve't-Tertîb” şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Bu kaydı kimin, niçin düştüğü bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar, muhtemelen bu kayıttan hareketle, eseri “et-Teshîl ve't-Tertîb” ismiyle zikrederken bazıları da bu eseri, *et-Teshîl ve't-Tertîb* ve *Tertîbü Evâil-i Âyâtî'l-Kurân* şeklinde iki farklı esermiş gibi müellifin yazdığı iki ayrı eser olarak ona nispet etmişlerdir. Eser 70 varaktan ibaret olup dili Arapça'dır. Kur'ân ilimlerine dairdir. Hicri 10 Rabiulahir 1118'de (22 Temmuz 1706) müellifin kendi el yazısı ile yazılmıştır. Eserin kim tarafından, ne zaman yazıldığı hâtimede geçen şu ifadelerden hareketle tespit edilmiştir: “Temmmme tertîbü evâil-i âyâtî'l-Kur'ânî'l-'azîm... 'an yedi'l-'abdi'l-müznib Muhammed et-Trabzûnî el-Kâzî bi Bursa sâbiken ve'l-mutasarrif lil medreseti's-Sultâniyeti bihâ hâlen fi 'âşiri rabiilâhir min şuhûrin senete semâniye 'aşere ba'de'l-mieti ve'l-elf.” Ferağ kaydındaki bu ifadelerden eserin Mehmed et-Trabzonî'ye ait olduğu, 10 Rabiulahir 1118'de (22 Temmuz 1706) yazıldığı öğrenildiği gibi onun önceden Bursa kadısı iken eserin yazıldığı tarihte Bursa'da bulunan Sultaniye Medresesi mutasarrıflığı görevinde bulunduğu da öğrenilmektedir.

Yazılış nedeni ve metodu: Müellif Yüce Allah'ın ismini anarak (besmele), O'na hamd ederek (hamdele) ve Hz. Peygamber'e salât ve selam getirerek (salvele) esere giriş yapar ve ardından bu eseri yazmasının sebebini ve eserde takip ettiği metodu kısaca şu şekilde açıklar: Tertip ile ilgili yazılmış olan eserlerin, Kur'ân-ı Kerîm'i ezbere bilmeyen kimselerin bir şey bulmak, araştırmak, öğrenmek ve benzeri nedenlerle Kur'ân'dan talep ettikleri malumata kolayca ulaşmalarını yeterli derecede sağlayamadığını görünce, Allah'ın yardımı ile hece tertibine (alfabeye) göre âyet başlarını düzenleyerek bir eser yazmaya karar verdim. Âyetleri alfabetik sıraya göre tertip etme ile ilgili yapmış olduğum bu çalışma, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını kapsamaktadır. Âyetler tertip edilirken önce âyetin ilk harfi, ardından alfabedeki sıraya göre gelen harfler dikkate alınarak bir düzenleme yapılmıştır. Kısa sureler hariç, âyetlerin sure içerisindeki yerleri tarif edilirken, surelerin başı, sonu, cüz, hizb ve secdeler kullanılmıştır.

Müellifin bu ifadelerinden eserini eksik gördüğü bir alandaki boşluğu gidermek üzere bir ihtiyaca binaen kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Ona göre Mushaf tertibinden farklı olarak ayetlerin alfabetik sıraya göre tertip edilmesi bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç da Kur'ân'ı ezbere bilmeyip ona dair herhangi bir araştırma yapmak isteyenlerin ayetlerin Kur'ân'da geçtiği yerleri kolayca tespit etmesine yöneliktir. Aslında önceki dönemlerde tertip ile ilgili yazılan eserlerde bu konu ele alınmıştır. Ancak bu eserlerde alfabeye göre ayet tertibi ya ele alınmamış ya da ele alınmışsa ayetlere kolayca ulaşmayı sağlayacak düzeyde değildir. Müellif bunu bir eksiklik olarak görmüş ve bu eksikliği giderme iddiasıyla eserini kaleme almıştır.

Muhtevası: Eser, ilk harfi aynı olan âyetleri alfabetik sırayla elif harfinden başlayarak ye harfine kadar belli bir düzene göre tertip etmekte ve Kur'ân-ı Kerim'de geçen âyetlerin tamamını kapsamaktadır. Her harf bir bab olarak düşünülmüştür. Bazı durumlarda bu babların altında alt başlıklar oluşturulmuştur. Müellif ilk olarak “bâbü'l-hemze/hemze babı” başlığını kullanmaktadır. Bu başlık altında hemze/elif ile başlayan bütün âyetleri toplar. İlk olarak hemze ile başlayan sure başlarındaki âyetleri tertip eder. “El-hemzetü me'a lâmi't-ta'rîf fi evâili's-süver” şeklinde bir alt başlık açarak tertibine başlar. Bu başlık altında marifelik/belirlilik bildiren “el takısı” ile başlayan sureleri devamındaki harfleri de dikkate alarak şu şeklide sıralar: Fatiha (الْحَمْدُ), Kehf (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ), En'âm (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ), Sebe' (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ), Fâtır (الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ), Hakka (الْحَقَّاهُ مَا الْحَقَّاهُ), Rahman (الْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةُ), Kari'a (الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ). Ardından “el-hemzetü me'a gayri lâmi't-ta'rîf mine'l-âyeti fi evâili's-süver” şeklinde bir başlık atar ve hemze harfinden sonra lam-ı tarif olmayan lâm harfinin geldiği sureleri sıralar ki bunlar elif ve lâm harflerinin baş tarafta bulunduğu mukataa harfleri ile başlayan surelerdir. Müellifin tertibine göre ilk ayeti bu harflerle başlayan sureler şunlardır: Bakara (الْم ذَلِكَ), Âl-i İmrân (الْم اللَّهُ), Ankebût (الْم أَحْسِبَ النَّاسَ), Lokman (الْم تِلْكَ), Rûm (الْم غَلَبَتِ الرُّومُ), Ra'd (الْم غَلَبَتِ الرُّومُ), Rûm (الْم تَنْزِيلُ الْكِتَابِ), Secde (آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ), Yûnus (الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ), Yûsuf (الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ), Hûd (الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ), Hicr (تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ), İbrahim (الر كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ), A'râf (الر كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتَهُ).

Müellif daha sonra “el-hemzetü me'a lâmi't-ta'rîf fi gayri evâili's-süver” şeklinde bir başlık açarak surelerin ilk âyetleri dışında harfi ta-

rifle, yani el takısı ile başlayan âyetleri belli bir tertibe göre sıralar. Buna göre önce elif ve lâm harfinden sonra elif harfi ile devam eden âyetleri (elif+lâm+elif), daha sonra elif ve lâm harfinden sonra be harfi ile devam eden âyetleri (elif+lâm+be), sonra da alfabeye göre sırasıyla se, cim, ha... harfleriyle devam eden âyetleri alfabenin son harfine varıncaya kadar sıralar. Bu sıralamayı yaparken âyetlerin hangi surenin kaçınıcı âyeti olduğunu vermek yerine, örneğin Enfâl suresi 66. âyet demek yerine, fî evâhiri'l-Enfâl/Enfâl suresinin sonlarında, Yûnus beyne'l-hizbi ve'l-âhir/Yunus suresinde hizb ile surenin sonu arasında (Yûnus 91), Tevbe ba'de'l-cüz/ Tevbe suresinde cüz bittikten sonra (yani onuncu cüz bittikten hemen sonra on birinci cüzün başında) (Tevbe 97), Tevbe beyne'l-cüz'i ve'l-hizb/Tevbe suresinde cüz ile hizb arasında (Tevbe 112), kubeyle niske'l-cüz'i ba'de'l-cüz'/birinci cüzden sonra ikinci cüzün yarısının hemen öncesinde (Bakara197), fî evâili'l-Enbiyâ/Enbiya suresinin baş taraflarında (Enbiya 24), Âl-i İmrân ba'de'l-hizbi's-sâni/ Âl-i İmrân suresinde ikinci hizbden sonra (Âl-i İmrân 60), Nûr ba'de'l-hizb/Nûr suresinde hizbden sonra, fî sureti'l-Fatiha/Fatiha suresinde, Bakara kable nisfi'l-cüz'i ba'de'l-cüz'/Bakara suresinde birinci cüzden sonra ikinci cüzün yarısında önce (Bakara 194), Bakara kable'l-hizbi's-sâbi'/Bakara suresinde yedinci hizbden önce (Bakara 228) tarzında kendince tanımlayıcı bazı ifadeler kullanır. Müellif bunların dışında beyne'l-evveli ve'l-hizb/surenin başı ile birinci hizb arasında, beyne'l-hizbi ve'l-âhir/hizb ile surenin sonu arasında, ba'de'l-cüz'i's-sâni/ikinci cüzden sonra, ba'de's-secde/secde âyetinin bulunduğu yerden sonra, re'su nisfi'l-cüz'/cüzün yarısının baş tarafında, beyne'l-hizbeyn/iki hizb arasında, kariben mine'l-hizb/hizbin yakınında gibi ifade kalıpları da kullanarak âyetlerin yerlerini tayin etmeye çalışır.

Lafzatullah/Allah lafzı için ayrı bir bahis açar ve ilgili âyetleri tertip eder. Elletî/التي, ellezî/الذي, ellezîne/الذين kelimeleri ile başlayan âyetleri sıralar. Ardından istifham/soru edatı olan hemze ve peşinden elif harfi gelen âyetleri tertip eder. Sonra istifham edatı hemzenin ardından alfabeye göre sırasıyla diğer harflerle başlayan âyetleri getirir. İstifham edatı ve ardından lem edatı, istifham edatı ardından vav atıf harfi ile gelen âyetleri zikreder. Daha sonra atıf harflerinden ev edatı ile başlayan âyetleri verir. Sonra iz/إِذْ edatı, ardından iza/إِذَا ile başlayan âyetleri zikreder. Daha sonra ülâilke/أُولَئِكَ ile başlayan âyetleri, ardından tenbih edatı elâ/أَلَا istisna edatı illâ/إِلَّا ve em/أَمْ kelimesi ile

başlayan ayetleri sıralanır. Devamla hemzenin fethası ve nun harfinin tahfifi ile olan en kelimesi (أَنَّ), hemzenin kesrası ve nun harfinin tahfifi ile olan in kelimesi (إِنَّ), nun harfinin şeddesi ile gelen inne (إِنَّ) kelimesi ile başlayan ayetleri zikreder. Daha sonra innellahe, innellezî, innellezîne ifadeleri ile başlayan ayetleri, inne edatı ve devamında lâm-ı tarif ve mim harfi gelen kelimelerle başlayan ayetleri, inne ve devamında alfabetik sıraya göre gelen harflerle başlayan kelimelerin bulunduğu ayetleri, inne hâ ulâi, inne hâzâ, inne hâzihi, innehû, innehâ, innehum, innnâ ve inne'ye bitişen diğer zamirler, innemâ, emmâ ile başlayan ayetleri tertip eder. Kur'ân'daki ayetlerin önemli bir bölümünü teşkil eden hemze babında son olarak, elif harfinden sonra alfabe-ye göre gelen diğer kelimeler ile başlayan ayetleri zikreder.

Müellif, hemze babından sonra be/ب harfi ile başlayan ayetlerin bulunduğu baba geçer ve ra/ر harfine gelinceye kadar alfabe-ye göre sırasıyla bu harflerden sonra diğer harflerle gelen kelimelerle başlayan ayetleri verir. Hemzede olduğu gibi detaya girmez. Ancak "ra" harfi ile başlayan babda rabb/رب, rabbeküm/ربكم, rabbena/ربنا kelimeleri ile başlayan ayetler için alt başlıklar açıp bunları özellikle belirtir. Fe/ف harfine gelinceye kadar sadece bab başlığı kullanırken "fe" babında tıpkı hemze babında olduğu gibi fe harfinden sonra gelen kelimeleri çok sayıda alt başlık açarak bir sıralamaya tabi tutar. Fe harfi ile başlayan ayet sayısı çok olduğundan bu bab varak 24a'dan 32b'ye kadar devam eder. Benzer bir düzenlemeyi kaf/ق harfi için de yapar. Önce kâle/قال kelimesini ve alfabe-ye göre bu kelimenin ardına sırasıyla diğer harfleri koyarak başlayan ayetleri zikreder. Ardından aynı sistemi kâlâ/قالا, kâlet/قالت, kâlû/قالوا kelimeleri için de sürdürür. Daha sonra kul/قل kelimesi için benzer bir yol takip eder ve bu kelimedden sonra in/ان, innema/انما, innî/أني, lâ/لا, lev/لو gibi kelimelerin geçtiği ayetleri sıralar. Kad/قد edatı ile başlayan ayetleri verdikten sonra kaf/ق harfi ile başlayıp diğer harflerle devam eden ayetleri de zikredip varak 32b'den başlayan kaf harfi babını 39b'de sonlandırır. Kef/ك, lâm/ل ve mim/م harfi babları için de birkaç alt başlık kullanarak bir tertip oluşturur. Nun/ن harfi için sadece bab başlığını zikreder. Vav/و harfi için de sadece bab başlığı açar ve bu harfin ardından alfabetik sıraya göre diğer harfleri koyarak ayetleri tertip eder. Bu harf ile başlayan ayet sayısı oldukça fazla olduğundan eserde önemli bir yekun tutar. Vav bahsi, 45a'dan 66a'ya kadar devam eder. Müellif he/ه ve ye/ي harfleri için de sadece bab başlığı zikreder ve bu harflerin ardından alfabe-ye

göre gelen diğer harflerle başlayan ayetlerin bulunduğu yerleri kendi tertibine göre tarif ederek eserini sonlandırır.

Trabzonî, mukaddimede de vurguladığı üzere ayetlerin hangi surenin neresinde bulunduğunu tarif ederken surenin adı, cüz, hizb ve secde lafızlarını kullanarak bir tayinde bulunmaya çalışır. Ayetin bulunduğu sureyi zikrettikten sonra, sure, cüz, secde ya da hizbin başında, ortasında, sonunda, başlarında, sonlarında, ortasından sonra, ortasından önce gibi ifadeler kullanarak ayeti bulmayı kolaylaştırmayı sağlayacak tarifler yapar. Ancak bu tayinleri mukaddimede de söylediği üzere kısa sureler için yapmaz. Örneğin bu ayet Fatıha suresinde, Kari'â suresine, İhlas suresindedir gibi ifadeler kullanarak sadece ayetin geçtiği kısa surenin adını zikreder.

Sonuç

Müellifin çalışmasının bir anlamda buldurucu, dizin gibi bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Bu eser sayesinde herhangi bir harf veya kelime ile başlayan bir ayetin ya da ayetlerin hangi surede ya da surelerde geçtiği, Kur'ân'da kaç kez geçtiği ve benzeri hususlar öğrenilebilir. Eser bu yönüyle hafız olmayan kimselerin Kur'ân ayetlerine kolayca ulaşmalarına imkan sağlayabileceği gibi hafızlara, hafızlığa çalışanlara ve hafızlığı tekrar edenlere de fayda sağlayabilecek bir yapıya sahiptir. Zira hafızlık yapanlar, hafızlığını pekiştirmek isteyenler, sınavlara hazırlananlar da aynı kelimelerle başlayan ayetlerin neresinde geçtiğini, Kur'ân'da kaç kez geçtiğini ve buna benzer meseleleri ancak bu gibi eserler sayesinde öğrenebilmektedirler. Bu yönüyle eserin hedef kitlesini sadece hafız olmayanlarla sınırlamak doğru değildir. Hatta bu eserden hafızların da en az hafız olmayanlar kadar faydalanacağını söylemek yerinde olacaktır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki günümüzde, hafızlığı pekiştirmek isteyenleri istisna edersek, bir ayetin Kur'ân'da geçtiği yeri tarif ederken falanca surenin başlarında, sonlarında, ortasında, ortasının hemen öncesinde, ortasının hemen sonrasında, cüzün başında, sonunda, ortasında, hizbin hemen öncesinde ya da sonrasında gibi ifadeler kullanmak bu eserin yazıldığı dönemde olduğu kadar büyük bir işleve sahip değildir. Zira günümüzde sayfa numaralarını veya ayet numaralarını vererek ya da buna benzer daha başka kolaylaştırıcı yöntemlerle, yazılan eserlerle, yapılan bilgisayar programları ile ayetlerin Kur'ân'da geçtiği yerleri

tarif ve tespit etmek oldukça kolay hale gelmiştir. Fakat bütün bunlar eserin yazıldığı dönem ve şartlar göz önüne alındığında asla eserin değerini düşürecek hususlar değildir. Öte yandan müellifin ayetlerin geçtiği yerleri tarif ederken cüzleri ve ayetleri rakamlarla ifade etmemesi, sayfa numarası vermemesi dönemin şartları ile ilgili olmalıdır. Müellifin beyanına göre ayetlerin alfabetik sıraya göre tertibi konusunda döneminde sadra şifa bir eser bulunmamaktadır. O da bu konudaki boşluğu doldurmak üzere böyle bir eser kaleme almıştır. Bu yönüyle eser yazıldığı dönem açısından hakikaten bir ihtiyaca cevap verebilecek bir mahiyete sahiptir. Ancak şu ana kadar ki tespitlere göre eserin tek nüshasının günümüze ulaşmış olması ilim çevrelerinde eserin pek rağbet görmediği, ya da tanıtılmadığı ve farklı kesimlere yeterince ulaştırılamadığı izlenimi vermektedir.

Dipnotlar

- 1 Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin, Müessesetü'r-risâle*, Beyrut 1993, III, 48; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Haz. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen, Meral Yayınları, İstanbul I, 157.
- 2 Ali Benli, “Trabzonî, Mehmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 41, 304-305.
- 3 Ömer Akbulut, *Trabzon, Meşhurları Bibliyografyası*, Türkiye Ticaret Odası Matbaası, Ankara 1970, s. 76
- 4 Bu konudaki bazı değerlendirmeler için bk. Eyüp Öztürk, “Mehmed Medenî et-Trabzonî ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (8-10 Ekim 2015), ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), I: 407-408
- 5 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 157; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, III, 48; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani Yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, haz. Mustafa Keskin-Ayhan Öztürk-v.d., Sebil Yayınevi, İstanbul 1997, IV/1, 312.
- 6 Mahmûd Seyyid Dugaym, Şeyh Mehmet et-Trabzonî el-Medenî fi Rihleti-hi İleş-Şami ve'l-Mısır, *Ceridetü'l-Hayat*, 22/1 (Eylül 2009), s. 21.; Ayrıca bk, Zekeriya Ertürk, Mehmet Medenî et-Trabzonî Efendi'nin “el-İthâfâtü's-seniyye fi'l-Ehâdisi'l-Kudsîyye” Adlı Eserinin Birinci Bölümünün Tahkik, Tahric Ve Tercümesi, Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi, 2016, s. 8.
- 7 Dugaym, Şeyh Mehmet et-Trabzonî, *Ceridetü'l-Hayat*, 21; Ertürk, Mehmet Medenî et-Trabzonî, s. 8.

- 8 Benli, “Trabzonî, Mehmed”, 304-305.
- 9 Benli, “Trabzonî, Mehmed”, 304-305; Ertürk, Mehmet Medenî et-Trabzonî, s. 9.
- 10 Dugaym, Şeyh Mehmet et-Trabzonî, Ceridetü'l-Hayat.
- 11 Hakkında yapılan bazı çalışmalar için bk. Nihat Uzun, “Bir XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âliminin Kur’ân Anlayışı: Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî (V. 1200/1786) ve ed-Dürerü’s-Semîne İsimli Eseri”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015)*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 1: 419-427; Uğur Bekir Dilek, “Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî’nin (ö. 1200/1786) Fıkha Dâir Bir Eseri: Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî Alâ Muhtasari Gunyeti’l-Mütemellî fi Şerhi Münyeti’l-Musallî”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015)*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 1: 429-440; Yılmaz Fidan, “Trabzonî Mehmed Medenî’ye Nisbet Edilen Arapça Duhan Risâlesi”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015)*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 1: 441-457; Murat Sula, “Muhammed b. Mahmud b. Salih b. Hasan et-Trabzonî el-Medenî ve Ruseyyiletün fi Beyân al-Fâziletî Yestevî Fiha’l-Mufredu ve’l-Müsen-nâ ve’l-Cem’u ve’l-Muzekkeru ve’l-Muennes İsimli Risâlesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2010): 77-110; Emin Aydın, *Muhammed b. Mahmud et-Trabzonî el-Medenî’nin (v. 1200/1786) “ed-Dürerü’s-semîne” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011).
- 12 Benli, “Trabzonî, Mehmed”, 304-305.

Kaynakça

- AKBULUT, Ömer, *Trabzon Meşhurları Bibliyografyası*, Türkiye Ticaret Odası, Ankara 1970.
- AYDIN, Emin, Muhammed b. Mahmud et-Trabzonî el-Medenî’nin (v. 1200/1786) “ed-Dürerü’s-Semîne” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2011.
- BENLİ, Ali, “Trabzonî, Mehmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/ 304-305, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012.
- BURSALI, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen, Meral, İstanbul 1972.
- DİLEK, Uğur Bekir, “Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî’nin (ö. 1200/1786) Fıkha Dâir Bir Eseri: Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî Alâ Muhtasari Gunyeti’l-Mütemellî fi Şerhi Münyeti’l-Musallî”. *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze*

- müze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015). Ed. Şenol Saylan-Betül Saylan. 1: 429-440. Değişim Yayınları, İstanbul 2016.
- DUGAYM, Mahmûd Seyyid, "Şeyh Mehmet et-Trabzonî el-Medenî fî Rihleti-hi İleş-Şami ve'l-Mısır", *Ceridetü'l-Hayat*, 22/1 (Eylül 2009).
- ERTÜRK, Zekeriya, Mehmet Medenî et-Trabzonî Efendi'nin "el-İthâfâtü's-seniyye fî'l-Ehâdisi'l-Kudsiyye" Adlı Eserinin Birinci Bölümünün Tahkik, Tahrir Ve Tercümesi, Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi, Bayburt 2016.
- FİDAN, Yılmaz, "Trabzonî Mehmed Medenî'ye Nisbet Edilen Arapça Duhan Risâlesi". *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (8-10 Ekim 2015). Ed. Şenol Saylan-Betül Saylan. 1: 441-457. Değişim Yayınları, İstanbul 2016.
- KEHHÂLE , Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.
- ÖZTÜRK, Eyüp, "Mehmed Medenî et-Trabzonî ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (8-10 Ekim 2015). Ed. Şenol Saylan-Betül Saylan. 1: 407-418. Değişim Yayınları, İstanbul 2016.
- SULA, Murat, "Muhammed b. Mahmud b. Salih b. Hasan et-Trabzûnî el-Medenî ve Ruseyyiletün fî Beyân al-Fâziletî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Mü-sennâ ve'l-Cem'u ve'l-Muzekkeru ve'l-Muennes İsimli Risâlesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2010): 77-110.
- SÜREYYA, Mehmed, *Sicill-i Osmani Yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, haz. Mustafa Keskin-Ayhan Öztürk- v.d., Sebil, İstanbul 1997.
- TRABZONÎ, Mehmed b. Mahmûd, *Tertîbü Evâil-i Âyâtî'l-Şurân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendî Bölümü, nr. 389.
- UZUN, Nihat, "Bir XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âliminin Kur'ân Anlayışı: Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî (V. 1200/1786) ve ed-Dürerü's-Semîne İsimli Eseri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (8-10 Ekim 2015). Ed. Şenol Saylan-Betül Saylan. 1: 419-427. Değişim Yayınları, İstanbul 2016.

Geçmişten Günümüze Zengin Kitaplıklara Sahip Trabzonlular ve Kitaplıkların Durumu

Mehmet Akif BAL

Öğr. Gör., Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ATAUM) Başkanlığı

Giriş

Kitaplıklar ve kütüphaneler, bir toplumdaki okuma kültürüne göre şekillenirler. Trabzon, kütüphane kültürü açısından Türkiye'nin hatırlı yerleşim merkezlerinden biridir. Özellikle Trabzon'daki basın ve yayın çabaları, bu şehrin öteden beri ciddi bir yayın ve okuma kültürüne sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Trabzon'daki kitap kültürü noktasındaki yaklaşımların çoğunun, eski devirlerden beri şahsi gayretlerle oluşturulmuş kütüphanelere dayandığını bilmek gerekmektedir. Dolayısıyla Trabzon, geçmişindeki önemli ekonomik, toplumsal ve kültürel adımlara baktığımızda, kütüphanelerin ve dolayısıyla okuma kültürünün yüksek olduğu dönemlerde her alanda ciddi adımların atıldığı belirgin şekilde görülmektedir. Fakat aynı Trabzon, sahip olduğu şahıs kitaplıklarındaki yoğunluk yanında, kitaplıklarına karşı hürmetsiz bazı yaklaşımlara da sahne olmuştur. Şahıs kitaplıklarının karşı karşıya kaldıkları menfiliklerde ya kitaplık sahiplerinin ve ailelerinin duyarsızlıkları ya da ilgililerce Trabzon kültür hayatı adına bu kitaplıkların kayıt altına alınarak korunmaları için ciddi adımların atılmayışı başlıca sebeplerdir. Bu sebeplerle, binlerce kitabı bünyesinde barındıran onlarca zengin şahıs kitaplığı, bağışlar dışında çoğunlukla ya el değiştirmiş ya da yok olmuştur.

2012 yılının Nisan ve Haziran aylarında bir gazetede iki seri tam sayfa makale olarak hazırladığımız¹ konunun içeriği, derinleşerek ve büyü-

yerek şimdiki haline gelmiştir. Yoğun olarak Osmanlı döneminden günümüze kadar ki zaman dilimine yönelik bir çizgide ilerleyen çalışmamız; Trabzonlulara ait korunan şahıs kütüphaneleri, Trabzonlu şahıslarca bağışlanan kitaplıklar, kaybolan şahıs kütüphaneleri, Trabzonlu şahısların satılan kütüphaneleri, yağmalanan şahıs kütüphaneleri gibi önemli başlıklardan oluşmuştur. Araştırmalarımızı ve tespitlerimizi daha çok konuyla ilgili ilk sayılacak bir envanterin oluşmasına yönelik meydana getirmeye çalıştık. Çünkü, şahıs kütüphaneleri üzerine esaslı değerlendirmelerin olması için, öncelikle konuyla ilgili derli toplu bir bilgi birikiminin yapılması gerekmektedir.

Çalışmanın kaynakları, konuyla ilgili yazılarımızın ilk halinden bugüne kadar ki süreçte ciddi şekilde detay kazanmış, konuyla ilgili yapılmış araştırma ve inceleme eserleri yanında, yoğun olarak yaptığımız görüşmeler kaynakçayı zenginleştirmiştir. Araştırdığımız konuyla ilgili Trabzon'un tamamını kapsayan yazılı öncül araştırmaların az oluşu hatta bilgilerin çok dağınık olması, tarafımızca yoğun sözlü saha araştırmalarının ve mülakatların yapılmasına yol açmıştır. Trabzon'un çok fazla göç vermesi ve dağınık nüfus yapısı dolayısıyla imkanlar ölçüsünce zengin kütüphane sahiplerine ulaşmaya ve kitaplıkları tespiti çalıştık. Trabzonlu nüfusun yoğun göçler nedeniyle ülkenin ve dünyanın farklı yerleşimlere dağılması yanında, kütüphane kültürü ile yetiştirilememiş yeni nesillerin varlığı ise bazı eski şahıs kütüphaneleri hakkındaki bilgilere ulaşılmasının önündeki zorluklardan bazıları olmuştur.² Bununla birlikte; Hür Mahmut Yücer, Cevat Sıddıki ve Süleyman Gür tarafından yazılan makaleler, yazımıza özellikle ulema kütüphanelerinin akıbeti hakkındaki kısımlara ciddi bilgiler sağlamıştır.

Çalışmamızın bilgi kaynakları arasında gördüğümüz kurum kütüphaneleriyle ilgili kayıtlar, bağış kitaplıklarının tespiti açısından büyük önem arz etmişlerdir. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon İl Halk Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Ankara Milli Kütüphane, Taksim Atatürk Kitaplığı gibi çok sayıda kurum kütüphanesinden konumuzla ilgili bilgileri kolaylıkla alırken, yazılı olarak ulaşmamıza rağmen kendilerinden bilgi alamadığımız kurumlar da olmuştur. Bu açıdan, Trabzon Üniversitesi rektörlük makamına, eski Fatih Eğitim Fakültesi ve eski Trabzon İlahiyat Fakültesi kütüphanelerindeki bağış kitaplıklarıyla ilgili bilgi istemek için yazdığımız talep dilekçesine rağmen tarafımıza herhangi bir dönüş yapılmamıştır.³ Yine Trabzon

Özel Avrasya Üniversitesi'nin resmi eposta adresine 12 Mayıs 2022'de gönderdiğimiz konuyla ilgili dilekçemize dönüş olmamıştır. Dolayısıyla bu kurumların kütüphanelerindeki muhtemel bağışların akıbeti hakkında bilgi sahibi olamadık.

Trabzon'daki Kitap Kültürünün Oluşumuna Etki Eden Bazı Şahsiyetler

Trabzon'daki kitap merakının tarihsel süreçte şekillendiği ve anlam kazandığı görülmektedir. Doğu ve Batı eksenli ticari ilişkiler sonucunda şehirdeki refah seviyesinin yükselmesi, Trabzon'daki eğitime ve öğretime olduğu gibi, kitap kültürüne de ilgiyi artırmıştır. Dolayısıyla Trabzon insanı, ekonomik ve toplumsal gelişime paralel şekilde bir entelektüel yaklaşıma sahip olmuştur. Trabzon bu şekilde, kültüre önem veren Trabzonlular üzerinden uluslararası ticarete ve uluslararası ilişkilerde önemli bir yere gelmiştir.

Trabzon'un kitaba hürmet eden bir kültür muhiti olmasında, Trabzon'da görev yapan Osmanlı dönemi hanedan mensuplarının etkisi yüksektir. Trabzon Fatih Sultan Mehmet, 24 yıl Trabzon sancak beyliği yapan Yavuz Sultan Selim, çocukluğunun önemli bir kısmını Trabzon'da geçiren Kanuni Sultan Süleyman gibi tarihi şahsiyetlerin Trabzon'daki kitap kültürüne ciddi etki ettikleri bilinmektedir. Bu dönemlerde; hem önde gelen kültür insanları Trabzon'a davet edilip buraya yerleşmeleri sağlanmış, hem de ciddi şekilde bir yazma eser yoğunluğunun ve kültürünün Trabzon'a gelmesine sebep olunmuştur.

Trabzon'da görev yapan kültür sahibi ve kitap meraklısı Trabzon valilerinin, Trabzon'un kitap ve kütüphane kültürü açısından önemli bir katkı verdiği malumdur. 1740'larda Trabzon valiliği yapmış olan Torullu Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın mal varlığı (terekesi) arasında toplam el yazması 89 cilt çeşitli türde kitap görülmesi anlamlıdır.⁴ Trabzon valilerinden; Hazinedarzade Osman Paşa, Hazinedarzade Abdullah Paşa, Direktör Ali Bey, Sırrı Paşa, Süleyman Nazif, Mehmet Ali Ayni, Ebubekir Hazım Tepeyran, Samih Rifat gibi kültür sahibi ve kitap dostu valiler, Trabzon'daki kitap kültürünün gelişmesine doğrudan tesir etmiş diğer devlet adamlarıdır. Bu açıdan, Mehmed Ali Ayni'nin Trabzon'a tayini üzerine, edebiyatçılarımızdan ve kendisi de daha evvel Trabzon valiliği yapan Süleyman Nazif'in, Mehmet Ali Ayni'ye dair; "Artık Trabzon'a giderken kitap, kamus, ansiklopedi filan

götürmenize lüzum yoktur. Valiye müracaat edebilirsiniz. O, vali değil kütüphanedir.”⁵ şeklindeki ifadesi durumu açıklayan hatta vaktiyle Trabzon’daki yönetici kalitesini ortaya koyan çok kıymetli bir izahtır.

Trabzon’da görev yapan devlet adamlarının buradaki kitap kültürüne katkıları, kütüphanelerdeki kurumsallaşma açısından da büyük önem arz etmiştir. Nitekim, Trabzon Ortahisar Fatih Camii’nde mihrabın doğusundaki bir oda, 1842 yılında Hazinedârzâde Abdullah Paşa tarafından kütüphane haline getirilmiş ve kapısı üzerine kitabesi yerleştirilmiştir. Bu kitabeye göre kütüphane, 1842 senesinde Trabzon Valisi Hazinedârzâde Abdullah Paşa’nın kardeşi Ahmed Muhtar Bey tarafından kurulmuştur.⁶ Diğer taraftan Hatuniye külliyesindeki kütüphane tahrip olunca yerine Trabzon valisi Hazinedârzâde Osman Paşa tarafından yeni bir kütüphane inşa edilmiş ve açılışı kardeşi Abdullah Paşa tarafından yapılmıştır. Gülbahar Hatun Mahallesi’nde bulunan ve 1860 tarihinde açılmış olan bu kütüphanede 444 bağış kitap yer almıştır.⁷

Trabzon’daki kitap kültürüne etki eden bir önemli konu da, konsolosluklar ve yabancı okullardır. Konsoloslukların zaman zaman Trabzon’da diplomatik açıdan sebep oldukları problemler ile yabancı okulların misyonerlik doğrultusundaki zararlı çalışmaları görülse de, yabancı misyon kuruluşları bir taraftan da yabancı dillerdeki basılı kitapların Trabzon’a getirilmesi noktasında etkili olmuşlardır. Bu şekilde hem bilginin hem de özellikle Avrupa’daki basın yayın kültürünün Trabzon’a gelmesi, Trabzon’daki kitaplıklara ve basım yayın faaliyetlerine olumlu tesir etmiştir.

Trabzon’daki kitap kültürünün önemini ortaya koyan hususlardan bir diğeri ise yayıncılık faaliyetleridir. Yayıncılık faaliyetleri, Trabzon’daki kitaba hürmetkar ve okumaya önem veren kültürden dolayı her zaman canlı kalmıştır. Dolayısıyla Trabzon’da çok ciddi bir matbaa kültürü meydana gelmiştir. Nitekim, yakın tarihte Trabzon’da kitapçılık ve kitap yayıncılığı gibi işlerle uğraşanlardan biri olan Kitabi Hamdi Efendi’nin bânisi (kurucusu) olduğu “Ayine-i Efkâr Kütübhânesi veya Kütübhâne-i Hamdî” ile aynı zamanda İkbâl Gazetesi sahibi Eyübza-de Osman Nuri Efendi’nin bânisi olduğu “Feyz Kütübhânesi”, şehrin kültürel ortamına katkıda bulunan diğer müesseseler olmuşlardır. Kitabi Hamdi Efendi, faaliyetlerini Cumhuriyet devrinde de devam ettirebilen Trabzon’un nadir yayıncı müteşebbislerinden biridir. Hatta İbrahim Cudi’nin “Lugât-ı Osmanî” adındaki meşhur eseri gibi

pek çok eser dahi Kütüphane-i Hamdi yayınıdır.⁸ Dolayısıyla, 1865’de Trabzon Vilayet Matbaası’nın kurulmasından başlayıp 1928’deki Harf İnkılabına kadar ki süreçte Trabzon’da çok hareketli bir matbuat ve neşriyat hayatının görülmesi, Trabzon’daki kitap, kütüphane ve okuma kültürünün geldiği noktayı gösterme açısından çok önemlidir denilebilir.⁹ Aynı yaklaşımlar, Cumhuriyet döneminde de sürecektir.

Tarihi Şahsiyetlere Ait Olup Günümüze Gelebilen Kitaplıklar

Trabzon kültür hayatı içerisinde vaktiyle yer alıp, mühim kitaplıkları olduğu bilinen ve kitaplıkları halen mirasçılarında bulunan bazı Trabzonlu şahsiyetlerin olduğu bilgisi önem arz etmektedir. Koruma altında olan bu tür kütüphaneler, oluşturuldukları dönemin hem insan, hem kültür hem de yayıncılık özellikleri açılarından büyük önem taşımaktadırlar. Tespitlerimize göre, kitaplıkları koruma altında olan bazı Trabzonlu isimler ve bu isimlere ait özel kütüphanelerin durumu şöyledir:

Trabzon milletvekili ve gazeteci merhum **Faik Ahmet Barutçu**’nun kütüphanesi torunlarında bulunmaktadır.¹⁰

Merhum Şeyh **Abdurrahman Beşikçi** Hocaefendinin hadis ve tasavvuf içerikli kitapları halen ailesindedir. Trabzon Çarşı Camii karşısındaki kitapçı dükkanı ve kitapları zaman zaman kontrol altında tutulmuş olsa da, nadir eserlerden oluşan 300 ciltlik kitaplığı halen kendi evinde olup, yine kitapçılıkla uğraşan evlatları tarafından muhafaza edilmektedir. Abdurrahman Beşikçi hocaefendinin mevcut kitaplığı yanında, çok sayıda kitabını ve özellikle ilahiyat kitaplarını, Trabzon’daki din görevlilerine hibe ettiği de bilinmektedir.¹¹

Şişman Hoca diye bilinen merhum **Muhammet Taşkın**’ın kitapları, evlatları tarafından İstanbul’a götürülmüştür.¹²

Akçaabat’taki ulemadan merhum **Hacı Cemal Efendi**’nin kütüphanesi evlatları tarafından İstanbul’a götürülmüştür.¹³ İsmet Zeki Eyuboğlu’nun kitapları ve belgeleri, kişisel bazı eşyaları, örneğin daktilosu, bazı tabloları, ölümünden sonra varisleri tarafından İstanbul’daki Eyuboğlu Okulları’na bağışlanmıştır. Bu kitaplar, eşyalar ve belgeler Eyuboğlu Okulları’nın merkez kampüsü içerisindeki kütüphaneye, “İsmet Zeki Eyuboğlu Kitaplığı” şeklinde eklenen bölümde hizmete sunulmuştur. İsmet Zeki Eyuboğlu’nun kitapları ve belgeleri, kişisel bazı eşyaları, örneğin daktilosu, bazı tabloları, ölümün-

den sonra varisleri tarafından İstanbul'daki Eyuboğlu Okulları'na bağışlanmıştır. Bu kitaplar, eşyalar ve belgeler Eyuboğlu Okulları'nın merkez kampüsü içerisindeki kütüphaneye, "İsmet Zeki Eyuboğlu Kitaplığı" şeklinde eklenen bölümde hizmete sunulmuştur.

Of ilçesinin ilk müftülerinden merhum **Hacı Salih Efendi**'nin kitaplığı, kendi yaptırdığı evinde bulunan kütüphanede yaklaşık olarak 1000 cilt kitap halinde muhafaza edilmektedir. Bu kütüphane, Trabzon ve havalisindeki bilinen en zengin tarihi ulema kütüphanesidir.¹⁴ Kütüphanedeki kitapların pek çoğu yazma olup, bir kısmı Hacı Salih Efendi'nin kendisi ve ağabeyi müderris Hacı Ali Efendi tarafından istinsah (kopyasını çıkarmak) edilmiştir. Hacı Salih Efendi'nin istinsah ettiği eserler ağırlıklı olarak mantık, retorik, İslam Hukuku, kozmografya, astronomi ve kelam alanındadır.¹⁵ Bugün bu kitaplık ve arşiv vesikaları, torunları tarafından muhafaza edilmektedir.¹⁶

Merhum Çaykaralı müderris **Hacı İlyas Efendi** (Eroğlu)'nin kütüphanesi varisleri tarafından muhafaza edilmektedir.¹⁷

Çaykaralı ulema ailelerinden biri olan **Numanzâdeler** aile kütüphanesinden günümüze ulaşan kitaplar, yazma ve nadir eser olarak 230 cilt civarındadır. Kütüphanenin vaktiyle sahip olduğu ifade edilen 2000 cildin büyük çoğunluğunun günümüze ulaşmadığı ifade edilmiştir.¹⁸

1901 yılında vefat eden müderris ve mutasavvıf merhum **Yusuf Şevki Efendi**'nin kütüphanesinde, 300'ü yazma olmak üzere 800 civarında nadir basma eser ile çok sayıda tarihi belge bulunmaktadır. Kütüphanede değişik sahalarda yazılmış kaynak kitaplara ilaveten genellikle Osmanlı medreselerinde okutulan alet ilimlerine¹⁹ ait ders kitapları yer almaktadır.²⁰ Yusuf Şevki Efendi'nin günümüze ulaşan kütüphanesindeki kitapların çoğunun üzerinde şahsî mührü basılıdır. Yazmaların bazıları XVII. yüzyıla aittir. Süleyman Yücel'in rivayetine göre, bu kütüphaneden çok sayıda eser ödünç verilmiş ama eserler geri getirilmemiştir. Rus işgali yıllarında alınanlar bunun dışındadır.²¹ Yusuf Şevki Efendi'nin kütüphanesinde arşiv kıymetinde olan kayıtlar da mevcuttur. Yusuf Şevki Efendi, Gümüşhanevi'den hilafet aldıktan sonra irşad vazifesi için dolaştığı belde ve memleketlerde kendisine intisap eden kişilerin isimlerini yer ve tarih vererek deftere kaydetmiştir. Defterden, Ziyâiye ekolünün Osmanlı coğrafyasında yayıldığı bölgeleri, köy ve kasabaları, intisap edenlerin meslek ve kimliklerini izlemek mümkündür. Yaklaşık 450 sayfa civarında olan bu deftere, 12

bin ismin kaydedildiği görülmektedir. Defter, bu haliyle Ziyâiyye'nin sosyal ağını ve etkinlik alanını gösteren en önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir.²²

Of ilçesi Uğurlu beldesinden kıraat âlimi merhum **Mehmet Rüştü Âşıkkutlu'nun**, aralarında basılmamış bazı eserlerinin de bulunduğu yüz cilt civarındaki kütüphanesi, vârislerinin özel aile kitaplığında muhafaza edilmektedir.²³

Of ilçesi Gürpınar müderrislerinden merhum **Hacı Ahmet Efendi'nin** Arapça ve Osmanlıca eski eserlerden oluşan kıymetli bir kütüphanesi, yakınları tarafından İstanbul'da muhafaza edilmektedir.²⁴

Merhum Sürmeneli mutasavvıf ve mütercim Albay **Süleyman Kuku'nun** 10 bin cilde yakın kitaplığı kendi evindedir. Kitaplığında Osmanlıca, Arapça ve Farsça dillerinde ilahiyat, fıkıh, kelam ve hadis konu başlıklarından oluşan yazma ve matbu eserler bulunmaktadır.²⁵

Merhum din adamı **Ahmet Kutri Efendi'nin** kütüphanesi, Çaykara Taşören (Zeleka) Köyündedir.

Merhum Köprübaşı Müderris İdris Sancaktar'ın kütüphanesi, oğlu Müftü Hasan Sancaktar'ın ailesindedir.

Zengin kütüphaneye sahip şahsiyetlerden biri, merhum müderris Hacı **Hasan Rami Yavuz** hocaefendidir. Hasan Rami Yavuz, zengin kütüphaneye sahip olma yanında ciddi bir arşivcidir. Oğullarından Prof. Dr. Yunus Vehbi Yavuz, babasının arşivci yönüne dair şu bilgileri vermiştir: “Hacı Hasan Rami Yavuz, sadece bir müderris, bir vaiz, bir irşat adamı değildi. O aynı zamanda kültürümüzün önemli bir parçası olan mektup ve hatırat arşivlemesi ile toplumuna kalıcı eserler kazandırmıştır. Bununla beraber vefat hakkında da örnekler bırakmıştır. Yörede tanınmış âlimlerin vefat tarihlerini ya bir takvim yaprağının kenarına yahut kitaplardan birinin kapağına yazarak tarih tespiti yapmıştır. Denilebilir ki, hayatı boyunca yazılı olan her şeyi koruma altına almıştır. İlk yazdığı mektuplara aldığı cevabi mektuplardan tutun, vefatına kadar yazdığı mektuba varıncaya kadar, elindeki bütün yazılı belgeleri arşivlemiş, tebrik kartlarını bile çöpe atmayıp saklamıştır. Gelen bayram tebriki kartlarını kütüphanesinin camlarına içeriden asmış, cami manzarası ve hat yazılarını aynı zamanda süs unsuru olarak da kullanmıştır. Bu tebrik kartları halen kütüphanesinde asılı durmaktadır. O, mektup saklamada bir şeye dikkat etmiştir: Osmanlıca yazılmış olmasına. Osmanlıca yazılan her mektubu saklamıştır.”²⁶

Trabzon Azim Ambarı'nın sahibi **Ali Kemal Feyzioğlu**, yabancı dilde ve Osmanlıca olmak üzere çok sayıda kitaplığa sahip bir tüccardır. 500 civarında nadir esere sahip olan Ali Kemal Feyzioğlu'nun kütüphanesi önce oğlu Emrullah Tuğrul Feyzioğlu'na intikal etmiş olup, şimdilerde ise Emrullah Bey'in torunlarının muhafazasındadır.²⁷

Hekim ve şair **Gündoğdu Sanımer**'in kitapları ailesinde bulunmaktadır. Sanımer'in kitaplığında daha çok şiir kitapları olmakla birlikte, zengin bir ebru koleksiyonu sahibi olduğu ifade edilmektedir.

Ressam Prof. Dr. **Rahmi Eyüboğlu**'nun resimleri, yazıları, şiirleri, yazmaları, büyük boyutlu duvar resimleri, panoları, mozaikleri, kütüphanesi, yayınları ve diğer malzemeleri "Mavi Kaplumbağa Sanatı" adı altında faaliyette olan Bedri Rahmi Eyüboğlu Müzesindedir. Konuyla ilgili bilgisini Prof. Dr. Fethi Gedikli vasıtasıyla bizlere ileten sanat tarihçi akademisyen Ömer Faruk Şerifoğlu'na göre, Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun zengin bir kitaplığı bulunmaktadır.

Merhum şair ve yazar **Sebahattin Ali**'nin şahsi kütüphanesinin ciddi anlamda satılma ve bağışlar nedeniyle elden çıktığı bilinmektedir. Sabahattin Ali'den geriye kalan kişisel evrak ve kitaplar ise, eşi Aliye Ali ve kızı Filiz Ali tarafından özenle saklanmış ve bugüne ulaştırılmıştır.²⁸ Sabahattin Ali'nin fotoğraf arşivi kızı Filiz Ali'dedir. Yeşil mürekkeple yazılmış el yazısı şiirleri ise daha sonra Pertev Naili Boratav arşivine verilmiştir.²⁹

Merhum Diplomat **Ecmel Faik Barutçu**'nun kütüphanesi ailesindedir.³⁰

Merhum grafiker, ressam **Burhan Agah Özak**'ın uzun yıllar boyunca PTT için çizdiği pullar, Etibank için çizdiği afişler halen oğlu Ali Özak tarafından muhafaza edilmektedir. Burhan Agah Özak tarihi hatları yeniden çizmiş ve koleksiyonuna dahil etmiştir. Çanakkale savaşları konusunda yaptığı yağlıboya tablolar ve diğer eserler, askerlik görevini yaptığı Balıkesir'deki kolordudadır.³¹

Merhum eğitimci ve tarihçi **Ahmet Can Bali**'nin ortalama 5000 kitaplık kütüphanesi, oğullarının muhafazasında bulunmaktadır. Kütüphanesi ağırlıklı olarak Türk tarihi, dinler tarihi üzerinedir. Bir kısım Osmanlıca ve el yazması kitaplarını daha evvelen İstanbul'daki bir kısım yerlere bağışlamıştır. Kitaplığının yanı sıra, 10 cilt halindeki el yazısı notları ise yine ailesinde bulunmaktadır.³²

Merhum Müftü **Abbas Hacıfendioğlu**'nun kitaplarının çoğu Seyfettin Yazıcı'da olup, kalan kitapları ise oğlu Turgut Hacıfendioğlu'ndadır.

İlahiyatçı öğretim görevlisi **Mehmet Günaydın**'ın ailesine ait elyazması kitaplar, aileye ait bir evde muhafaza edilmektedir.³³

“Ayaklı Kütüphane” olarak tanınan merhum Mektubatçı **Bayram Ali Öztürk** hocaefendinin 28 bin ciltlik kütüphanesi; hadis-i şerif, fıkıh, tefsir kitaplarından ve nadir eserlerden oluşmaktadır.

Merhum araştırmacı ve yazar İlyas Karagöz, özel kütüphanesini 1980 yılında “İlyas Karagöz Livera Köyü Özel Kütüphanesi 1980” adıyla açmıştır. Çoğunlukla ihtisas kitapları ve belgelerinden oluşan 5000 kitaplık özel kütüphanesinde tamamına yakını kaynak niteliğinde olan kitaplar, özellikle Trabzon konulu antik, kadim ve yazılı tarihine ait yerli ve yabancı dildeki çalışmalardır. Bunlar arasında Yunanca, Latince, Almanca, İngilizce başta olmak üzere Osmanlıca ve Latinize Türkçe eserler, haritalar, tablolar bulunmaktadır. Kütüphane, oğlu tarafından muhafaza edilmektedir.³⁴

Merhum karikatürist **Ziya Ramoğlu**, ABD'nin New York şehrindeki Uluslararası Karikatür Ajansı'yla 1978 yılında itibaren imzaladığı sözleşmesi gereği karikatürlerini, dünyanın önde gelen gazete ve dergilerinde yayımlamıştır. Ziya Ramoğlu'nun Of'un Kıyıboyu Köyündeki evinde bulunan karikatürlerinin, karikatürlerinin kopyalarının, yerli ve yabancı karikatür albümlerinin evlatlarında olduğu ifade edilmiştir.³⁵

Merhum gazeteci ve karikatürist **Hikmet Aksoy**, zengin bir kütüphaneye ve özellikle gazete koleksiyonlarına sahiptir. Süreli yayınlar arasında yerli ve yabancı karikatür dergileri önemli bir yer tutmaktadır. Kendi çizimlerinden oluşan bir karikatür arşivi vardır. Kütüphanesinde bulunan karikatür ve mizah dergileri yanında; yerel, ulusal ve yabancı gazetelerden oluşan bir süreli yayın arşivi ve 10 bin ciltlik kitaplığı bulunmaktadır. Kütüphanesinin önemli kısmı evinde yer alırken, kitaplarının bir kısmı oğlundadır.³⁶

Merhum yazar ve hukukçu **Kadir Mısıroğlu**'nun kütüphanesi ve arşivi evinde muhafaza edilmektedir. Kütüphanesinde; Osmanlıca gazete ve dergi koleksiyonları, Osmanlıca el yazmaları, çeşitli ailelerden intikal eden veya sahaflardan satın aldığı aile evrakları, el yazması hatıralar ve hanedan mektupları, kendi el yazması hatıralar, ünlü hattat-

ların eserleri, baston koleksiyonu ve 20 bin cilt civarındaki kitaptan oluşan kütüphanesi koruma altındadır.³⁷

Merhum İlahiyatçı Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk'ün 10 bin cildin üzerindeki kütüphanesi ailesi tarafından muhafaza edilmektedir. Yaşar Nuri Öztürk'ün kütüphanesi; temel İslami ilimler (hadis, tefsir, kelim, fıkıh), felsefe, sosyoloji, tarih, edebiyat konularından oluşmaktadır. Arapça başta olmak üzere, İngilizce, Fransızca ve Farsça dillerinde yoğun kaynak kitaba sahiptir. Belli sayıda Osmanlıca nadir eseri bulunmaktadır. Süreli yayınları, ciltlenmiş halde kütüphanede muhafaza edilmektedir. Ulema geleneğinden gelen babası ile dedelerine ait bazı medrese eğitimine ve tasavvufa dair kitaplar, kütüphanesindedir. Kütüphane, kurulan Yaşar Nuri Öztürk Vakfı içerisinde faaliyete geçirilecektir.³⁸

Merhum edebiyatçı ve yazar Hüseyin Atabaş'ın, şiir, öykü, roman, antoloji, Trabzon kitaplığı türündeki 2000'e yakın kitabı ailesindedir.

Merhum Kabadayı Dünder Kılıç, beş binin üzerinde bir kütüphaneye sahipti. Gazeteci Yeşim Soydan, Dünder Kılıç'ın evindeki kütüphaneye dair şöyle bir anlatımda bulunmuştur: "Karşımda koskoca bir kitaplık duruyordu. Kendimi bir profesörün odasında gibi hissettim."³⁹

Merhum araştırmacı yazar Hüseyin Albayrak'ın 10 bin üzerindeki kitabı dışında, Trabzon eğitim tarihi ve özellikle Trabzon basın tarihine yönelik ciddi bir arşivi ile hatırlı bir süreli yayın koleksiyonu, ailesi tarafından Ankara ve Trabzon'da muhafaza edilmektedir.⁴⁰

B) Şahsi Kitaplıklarını Bağışlayan Trabzonlular

Yoğun kitaplıklara sahip Trabzonlu kitapseverlerin pek çoğu kitaplıklarını Trabzon'daki veya Trabzon dışındaki kurumlara ve kuruluşlara bağışlamışlardır. Bağış yöntemi bir anlamda zengin kitaplıkların muhafaza altına alınması da demektir. Çünkü, kitaplık sahibinden sonra bazı ailelerin muhtemel ilgisizliği sonucunda yağmalanan, hurdaya giden çoğu zengin kitaplığın akıbeti, bağış yaklaşımlarının ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Trabzonlularca bağışlanan şahsi kitaplıkların çoğunun Trabzon dışındaki kütüphanelere verilmesi ve dolayısıyla Trabzon'a getirilememesi üzerinde ciddiyetle durulmalı, bundan sonra bağışlanacak muhtemelen kitaplıkların pozitif ayrımcılık yapılarak Trabzon'a kazandırılması için çalışmalar yapılmalıdır.

1. Osmanlı Döneminde Bağış Yoluyla Kurulan Trabzon Kütüphaneleri

Tarih boyunca Trabzon'da kitaplıkların oluşturulmasına yönelik etkili adımlar, kitap bağışlarıyla olmuştur. Trabzon'da tarihte bilinen ilk bağışa dayalı ilk kütüphane, Maçka'daki Sumela (Meryemana) Manastırı Kütüphanesi'dir. Bu kütüphaneye İmparator Konstantin döneminde (M.S. 325-364), imparator tarafından Sümela Manastırına pek çok el yazması kitap hediye edilmiştir. İstanbul, Batı Roma İmparatorluğundan ayrıldıktan sonra Bizans İmparatoru Justinianus (527-568), hem Trabzon'un tahkim edilmesini, hem de bu manastırın genişletilmesini emrederek, buraya zengin bir kitaplık bağışladığı, ceylan derisi üzerine yazılmış değerli kitaplar hediye ettiği kaynaklarda yazılmaktadır. Justinianus kiliseye el yazmalı kitaplar dışında keşişlerin eşyalarını saklamaları için bir de gümüşten sandık da hediye etmiştir.⁴¹ Fakat Bizanslı haydutlar, Sümela Manastırının hem kendisini yağmalamış hem de bu kütüphaneyi 640 yılında yakmıştır.⁴² Sümela'nın çeşitli zenginliklerinde olduğu gibi kitaplıkları da zaman zaman farkı ellere geçecektir. Tarsicio Succi adlı İtalyan papazın belirttiğine göre, 25 Kasım 1931 tarihinde Türk Hükümeti'nden izin alan Yunanlı Keşiş Amprosios, Türk askeri korumasında gezinti amacıyla Sumela'ya gidip buradaki kutsal eşyaları gizlice almış ve Atina'ya göndermiştir. Bugün bu eşyalar, Atina'daki Bizans Müzesi'nde sergilenmektedir.⁴³ Aşırılan bu kıymetli eşyalar arasında daha evvel bağışlanan kitapların olma ihtimali yüksektir.

Trabzon ve havalisi Türk idaresine geçtikten sonra Osmanlı Sultanları, birçok manastırda olduğu gibi, Sümela Manastırının da eski hak ve hukukunu dikkatle korumuşlar hatta buraya farklı imtiyazlar vermişler ve bazı hediyeler yollamışlardır. Nitekim, 23 Ağustos 1514'deki Çaldıran Savaşını kazanan **Sultan I. Selim**, bu manastıra kıymetli eşyalarla birlikte 10 adet el yazma kitap bağışlamıştır.⁴⁴

Trabzonluların bağışları, Trabzon eşrafının katkılarıyla tarih boyunca devam etmiştir. "1727 yılında, Trabzon'un ileri gelenlerinden ve Tabakhane Mahallesi sakini Şatırzade Mehmet Bey; 20 cilt Şehzade, dört cilt Saidi Çelebi, bir cilt Dürer-i Gurer ve bir cilt Lugat-ı Kamûs ki toplam 26 ciltten oluşan kitabını Hatuniye Vakfı tarafından kullanılmak, vakıfta görev yapmakta olan vaiz, şeyh vb olanların okuyup hâsıl olan sevaplarından Peygamberimiz Hz. Muhammed ve diğer cümle

vefat etmiş olan müminler ile kendi ruhuna ithaf etmek üzere vakfe-derek, vakıf mütevellisine devretmiştir.”⁴⁵

Trabzon’daki tarihi bağış kitaplıklarının oluşmasında müderrislerin önemli rolü vardır. Trabzon Ortahisar’da Müderris **Saraçzade Mustafa Efendi** tarafından 1762 yılında bağışlanan 661 adet kitapla Saraçzade Kütüphanesi kurulmuş, bu kütüphanenin kitapları Cumhuriyet’in ilanından sonra Trabzon İl Halk Kütüphanesi’ne devredilmiştir.⁴⁶

Trabzon’da görev yapan devlet adamı ve diğer yöneticilerin bağışları da önemlidir. Nitekim Trabzon’daki bir bağış kütüphanesi olan Fetvahane Kütüphanesi, Trabzon Valisi **Hazinedarzade Osman Paşa** tarafından 1842 yılında kurulmuştur. Ortahisar Camii içerisinde kurulan bu kütüphanede, 451 kitap bulunmaktaydı.⁴⁷ Vali Hazinedarzade Abdullah Paşa’nın kardeşi Ahmet Muhtar Bey Ortahisar Camii içindeki bir odayı düzenlettirerek kitaplık durumuna getirmiş, daha sonra bu kitaplık Fetvahane Kütüphanesiyle birleştirilmiştir.⁴⁸ Trabzon eski valisi Hazinedarzade Osman Paşa’nın vasiyeti üzerine, kardeşi Hazinedarzade Abdullah Paşa tarafından 1860 yılında Trabzon Hatuniyye Medresesi’nde 444 adet kitap bağışıyla kütüphane kurulmuştur.⁴⁹

Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti, 1919 yılında Trabzon’da bağışlardan oluşan bir kütüphane tesis ettirmiştir. Bağış kabul eden kütüphaneye; 1921 yılında Trabzon’un eşraf ve tüccarlarından **Nemlizade Cemal**, hepsi tarih kitaplarından oluşan 24 kitap bağışlamıştır.⁵⁰ Yine Ergani eski savcı muavinlerinden Reşad Efendi’nin hanımı ve **Hafız Mahmut Bey** dörder cilt kitap bağışlamışlardır. Tüccardan Trabzonlu **Kösezade Hasan Efendi**; 10 ciltlik Hammer Tarihi, 12 ciltlik Cevdet Tarihi, 1 cilt Solakzade Tarihi, 6 cilt Raşid Tarihi, 2 cilt Peçevi Tarihi, 1 cilt Vasıf Tarihi, 1 cilt Ravzat’ul Ahbar, 1 cilt Hadikat’ül Cevami’, 4 cilt Mesahirü’l İslam, 6 cilt Naima Tarihi, 3 cilt Müneccimbaşı Tarihi olmak üzere ağırlığı tarih kitabı olan 47 cilt kitap bağışlamıştır.”⁵¹ 1925 yılında Trabzon Türk Ocağı’nı ziyaret eden Türk dostu Fransız Generali **Mojen**, Fransa’ya döndükten sonra Türk Ocağı’na yedi sandık kitap göndermiştir.⁵²

Trabzon eski mebusu **Ali Naki Efendi**’nin kitaplığı, Ali Naki Efendi’nin 1921 yılında İstanbul’dan Trabzon’a dönmesinden sonra, yeğeni Ziya Bey tarafından Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti’ne verilmiştir.⁵³ Ali Naki Efendi’nin el yazılarından oluşan mektupların bir bölümü ise, 1977 yılında Atatürk Üniversitesi’ne gönderilmiştir.⁵⁴

Gümüşhaneli Hacı **Ahmed Ziyaüddin Efendi**, İstanbul'da kurduğu bir vakıf aracılığıyla bastırıldığı 18 bin cilt kitabı; Of, İstanbul, Rize ve Bayburt'taki kütüphanelere bağışlamış, bu doğrultuda 1866 yılında Of'un Uğurlu (Çifaruksa) beldesinde kendi adına bir kütüphane yaptırmıştır. Gümüşhanevi'nin, Of'un Uğurlu Köyünde kurmuş olduğu kütüphaneden bahseden ilk vakfiyesi, Ğurre-i Muharrem 1285/24 Nisan 1868 tarihlidir. Buna göre kütüphane, Cami-i Kebir'in yanında halkın desteğiyle inşa edilmiş; vakıf buraya yazma ve basma biçiminde ve çeşitli risaleleri muhtevi iki yüz cilt kitap vakfetmiştir.⁵⁵ Adı geçen kütüphane binası halen ayaktadır. Kütüphane binası 1970'li yıllarda Halkevi olarak kullanılmış ve içindeki kitapların çoğu farklı sebeplerle yok olmuş veya halka gelişigüzel dağıtılmıştır. Yetmişli yılların sonunda ise söz konusu eserler Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı bir Kur'an kursunda muhafaza altına alınmıştır.⁵⁶ Bununla birlikte kayıtlardaki 800 kitaptan, ancak 305 tanesi günümüze ulaşabilmiştir. Rus işgali yıllarında kaçırılan ya da hoyratça kullanılan kitapların 126'sı el yazmasıdır. Kitaplar; başta akaid, hadis, tefsir, fıkıh, ilmihâl, siyer, tasavvuf, mantık, belâgat ve Arapça gramer gibi hemen hemen İslâmî ilimlerin her dalında, ayrıca astronomi, edebiyat ve diğer ilimlere aittir. Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde kitap listesi kayıtlıdır. Ahmed Ziyaüddîn Gümüşhanevi'nin Of-Uğurlu'da kurduğu bu kütüphaneden bugün maalesef istifade edilememektedir. Resmî bir görevlisi bulunmadığından dolayı kapalı olan kütüphane, çeşitli zamanlarda hırsızlık olaylarına maruz kaldığı için koruma heyeti, kitapların zimmetlerinden çıkarılmasını talep etmiştir. Bu yüzden, Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne müracaat edilerek eserlerin buradan alınması sağlanmıştır.⁵⁷ Bir gazete haberine göre ise; Kütüphanede bulunan yaklaşık 1500 civarındaki yazma ve basma eserin bir kısmı imha edilmiş, bir kısmı dağıtılmıştır. Geriye kalan 305 eser, bir süre Mehmet Aşıkkutlu Kur'an Kursu'nda muhafaza altına alındıktan sonra Ankara'daki Milli Kütüphane'ye nakledilmiştir.⁵⁸

Trabzon'un önde gelen ulema ailelerinden **Mirzadeler**, Trabzon Musa Paşa Cami vakfındaki hizmetleri yanında Trabzon'da bulunan bir kütüphaneye önemli miktarda kitap bağışında bulunmuşlardır.⁵⁹ Yazar Ömer Akbulut'a göre aile; Karaabalı Süleyman Efendi tarafından kurulan Trabzon Kütüphanesine, Bedi Seherzade Hafız Hamdi Efendi ile Mehmed Rasim Efendi üzerinden yüzlerce kitap bağışlamışlardır.⁶⁰

Cumhuriyet Döneminde Bağışlanan Kitaplıklar

2.1 Trabzon'daki Üniversitelere Bağışlanan Bazı Kitaplıklar

Trabzon'daki üniversiteler içinde en fazla bağış KTÜ kütüphanesine yapılmıştır. KTÜ Faik Ahmet Barutçu Kütüphanesine bağış yapan bağışçılar ve bağış sayısı 2022 yılı itibarıyla şu şekildedir⁶¹:

“Tarihçi Prof. Dr. **Osman Turan**’ın kitaplığının önemli kısmı, KTÜ Osman Turan Tarih Araştırmaları Kitaplığı içerisinde yer almaktadır. Kitaplık içerisinde Prof. Dr. Osman Turan’ın ailesinden gelen tarih, edebiyat, din ve felsefe ağırlıklı olmak üzere 2401 cilt kitap bulunmaktadır.

Mahmut Goloğlu’nun ailesinde yer alan yabancı dildeki kitaplar talep edilerek ABD’den getirtilip KTÜ’ye bağışlanmıştır. Tarihçi Mahmut Goloğlu adına evlatları Dr. Ayşe Goloğlu Soyer ve Dr. Tanju Soyer’den tarih, edebiyat, din ve felsefe, dil, sanat, psikoloji konulu 2150 cilt kitap; yine Mahmut Goloğlu’nun ailesinden Dr. Ayşe Goloğlu Soyer tarafından tarih, edebiyat, din ve felsefe, dil, sanat, psikoloji başlıklarında 325 cilt kitap KTÜ Kütüphanesine bağışlanmıştır. Kitapların ilk kısmı 2015’de, ikinci kısmı 2021’de gelmiş olup, toplam sayı 2475’tir.

KTÜ Kütüphanesi bağış listesinde yer alan bu bağışların dışında; Gazeteci yazar **Cüneyt Koryürek**’ten tarih, edebiyat ve sanat ağırlıklı olmak üzere gelen 800 cilt kitap; Dünya çapında önemli bir konumu olan Dr. **Celaleddin Algan**’ın ailesi tarafından 20 Aralık 2005’de bağışlanan tarih, edebiyat, tıp, coğrafya konulu 380 cilt kitap; Merhum Prof. Dr. **Ersan Bocutoğlu** tarafından iktisat ve sosyal bilimler konulu 220 cilt kitap; Milli Eğitim Bakanlığı eski Müsteşarı **Bener Cordan** tarafından tarih, edebiyat, siyaset bilimi ve eğitim konulu 350 cilt kitap; Mimar Şehabettin Bayçelebi tarafından tarih, mimarlık, edebiyat, din ve felsefe, sosyal bilimler, müzik konulu 1845 cilt kitap; Gazeteci yazar Ömer Güner tarafından sosyal bilimler, tarih ve spor konulu 250 cilt kitap; Prof. Dr. **Ziya Gerçek** tarafından orman mühendisliği konulu 200 cilt kitap; Eğitimci ve matematikçi merhum **Ahmet Saka** adına matematik ağırlıklı 168 cilt kitap”, KTÜ’ye bağış olarak alınmış kitaplardır.

KTÜ’ye bağışlanan şahıs kitaplıklarıyla ilgili başka bilgiler de bulunmaktadır. Milli Mücadele yıllarında Trabzon’da yayınlanan meşhur İstikbal Gazetesi’nin sahibi ve eski Trabzon milletvekili **Faik Ah-**

met Barutçu'nın yedi ciltten oluşan *İstikbal Gazetesi* arşivi, 14 Mart 1991 tarihinde Faik Ahmet Bey'in kızı Reşan Barutçu tarafından zamanın KTÜ Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Orhan Erdaş ile akdedilen bir protokolle KTÜ Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır.⁶²

Trabzon Milletvekili İsmail Şener, 1980'li yıllarda 200 cilt civarındaki kitabını KTÜ Kütüphanesine bağışlamıştır.

Kamu kurumu yöneticisi **Derviş Değerli**'nin kitaplarından olan 592 cilt, 8 Haziran 2009'da KTÜ Faik Ahmet Barutçu Kütüphanesine bağışlanmıştır. Oğlu M. Bülent Değerli, babasına ve kendisine ait 5121 cilt kitabı ise 9 Kasım 2010 tarihinde yine KTÜ Faik Ahmet Barutçu Kütüphanesine bağışlamıştır.⁶³

Fatih Eğitim Fakültesi olduğu dönemden beri bağış kabul eden Trabzon Üniversitesi'ne yapılan bağışlar hakkında, 25 Nisan 2022 tarihinde adı geçen üniversitenin genel sekreterlik resmi eposta adresine bilgi amaçlı yazdığımız dilekçede; "Fatih Eğitim Fakültesi'ndeki ve İlahiyat Fakültesindeki kütüphanelere bağış yapılan şahıs kitaplıklarıyla ilgili; bağışçı adı, bağış yılı, adedi, konusu" hakkında bilgi talep etmemize rağmen, talebimize olumlu yahut olumsuz bir cevap verilmemiştir. Dolayısıyla Trabzon Üniversitesi'ndeki eski tüm bağışlarla ilgili detaylı bilgilere burada maalesef yer veremiyoruz. Fakat kendi çabalarımız sonunda hem Fatih Eğitim Fakültesi hem de İlahiyat Fakültesi kütüphanelerine yapılan bazı bağışları şu bilgilerle tespit edebildik:

Belgelenmeye muhtaç olmakla birlikte, Gazeteci **Cemal Rıza Osmanpaşaoğlu**'nun kitaplarının çoğunun Fatih Eğitim Enstitüsü'ne (Şimdiki Trabzon Üniversitesi'ne) verildiği ifade edilmektedir.

Yıllarca KTÜ'de hocalık yapan ve divan edebiyatı üzerine nadir uzmanlardan biri olan merhum edebiyatçı yazar Yard. Doç. Dr. **Ahmet Hilmi İmamoğlu**'nun kitaplarının edebi kısmı, vefatından sonra KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi'nde (şimdiki Trabzon Üniversitesi) 31 Mayıs 2009'da adına açılan kütüphaneye bağışlanmıştır. El yazmaları ise halen ailesindeki kütüphanesinde bulunmaktadır.⁶⁴

Tespitlerimize göre, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarından Prof. Dr. **Bekir Topaloğlu**, kütüphanesini Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne bağışlamıştır.

Merhum Müftü İsmail Hakkı Gül, kitaplarının Trabzon İlahiyat Fakültesi'ne bağışlanması konusunda bir vasiyette bulunmuş, vasiyeti

gereği merhumun yazma eserler haricindeki bütün kitap ve dergileri 2013 yılının Ekim ayında KTÜ İlahiyat Fakültesi'ne bağışlamıştır. İsmail Hakkı Gül merhumun kütüphanesinden bağışlanan, mükerrerler ve cilt sayıları da dâhil toplamda 5673 cilt kitap ve 143 kalem dergi bulunmaktadır. 60 kadar yazma eser ise merhumun evlatları tarafından muhafaza edilmektedir.⁶⁵

Trabzon'daki Diğer Kurumlara Bağışlanan Kitaplıklar

Başbakan **Hasan Hüsnü Saka**'nın İstanbul Büyükkada'da bulunan köşkünde yer alan büyük kütüphanesindeki kitapların önemli bir kısmı İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesine bağışlanmıştır. Fransızca eserler, roman, hikaye, nadir eser kitapları ve Osmanlıca el yazısı notları bir kamyonla Trabzon Akçaabat'a gönderilmiş ve Başbakan Hasan Saka'ya ait bir kütüphane Akçakale Zeytinlik'teki kendi arazisi üzerinde 5 Ağustos 1977'de yıllarda kurulmuştur. Yaklaşık on bin ciltlik kitaptan oluşan bu kütüphanede el yazması kitapların da olduğu ifade edilmektedir. Hasan Saka'nın Akçaabat'taki özel kütüphanesinden öteye beriye dağıtılanlar dışında kalan kitapları, Akçaabat Belediyesi'nce koruma altına alınmıştır. Kitaplarının 475 adetlik kısmı, 1989 yılındaki selden etkilenen evinden alınarak Vali Enver Hızlan zamanında Trabzon İl Halk Kütüphanesi'ne verilmiştir.⁶⁶ Çeşitli olaylar sonucu bu kitaplıktan bugün eser kalmamış, bununla birlikte Londra Konferansı ve Lozan Antlaşması sırasındaki fotoğrafları, kendisine verilen hediyeler, mavzerler ve silah koleksiyonu ile baston koleksiyonu bugün yoktur. Kütüphanesindeki bazı kitaplara İstanbul'daki müzayedelerde rastlandığı ifade edilmektedir. Nitekim Başbakan Hasan Saka'nın özel mektupları ve fotoğrafları, basındaki haberlere göre, bitpazarına düşmüştür.⁶⁷ Konunun basına yansımından sonra fotoğrafları elinde tutan araştırmacı yazar Burçak Evren yaptığı bir açıklamada, Ephemera Derneği ile Trabzon Belediyesi arasında yapılacak bir protokol sonrası tüm fotoğrafları Trabzon Müzesi'ne bağışlayacağını söylemiştir.⁶⁸

Cumhurbaşkanı **Cevdet Sunay**'ın kitaplığı İstanbul'daki Çaykara Cemiyeti'ne bağışlanmıştır. Cevdet Sunay'a ait eşyalardan; 1 üniforma, harp madalyası (Mecidi), 2 baston, 1 tüfek, İstanbul'daki Harbiye Askeri Müze'de muhafaza edilmekte⁶⁹, diğer kısmı ise Çaykara'daki Cevdet Sunay Müzesinde yer almaktadır

Trabzon Milletvekili ve eğitimci merhum **Mustafa Reşit Tarakçıoğlu**'nun Bahçecik Mahallesi'nde bulunan tarihi evinin⁷⁰ Erdoğan'ya bakan bir kısmı özel kütüphanesinden oluşmaktaydı. Vefatından hemen sonra ailesi, Tarakçıoğlu'nun kütüphanesini üç kamyonet ile Trabzon Halk Kütüphanesine taşıtmıştır. Damadı matematikçi Ahmet Saka'nın anlattıklarına göre, kitaplar uzun bir süre kütüphanenin iç mekanında ve toz toprak içerisinde açıkta bekletilmiştir. Tarakçıoğlu'nun kütüphanesinde Arap harfli matbu eserlerin ve yazmaların da bulunduğu ifade edilmektedir.⁷¹

Zengin kitaplıklara sahip Trabzonlu kültür insanlarından biri olan merhum tarihçi ve milletvekili **Mahmut Goloğlu**'nun vaktiyle çok yakınında bulunmuş sanat tarihçisi Prof. Dr. Haşım Karpuz hocanın, Goloğlu kitaplığı ile ilgili olarak verdiği dikkate değer bilgilere göre; meşhur tarihçi Mahmut Goloğlu'nun Trabzon Gazipaşa'da kiralık bir dükkanda bulunan kitaplarının 1083 cildinden kalanları, vefatından sonra Trabzon Halk Kütüphanesi'ne verilmiştir. Haşım Karpuz hocamız ayrıca: "Goloğlu, bazı kitaplarını sağlığında iken Trabzon Halk Kütüphanesi'ne verdi. Burada, Goloğlu'nun fotoğraflarından ve kitaplarından oluşan bir Mahmut Goloğlu Köşesi oluşturuldu. Vefatından sonra, kalan kitapları ise kızı Ayşe Hanım tarafından İl Halk Kütüphanesi'ne verildi. Goloğlu'nun özellikle arkeoloji ve tarihi eserlerle ilgili nadir yabancı dil kitapları bulunmaktaydı. Bu kitaplarını o zaman Ayasofya Müzesi'nde bulunan Trabzon Müzesi'ne verdi. Şehir tarihleri, Osmanlıca kitaplar, TBMM Zabıtları ve İttihat Terakki döneminde yayınlanmış ilginç beyannameler, Goloğlu kitaplığının nadide parçalarıydı. Goloğlu, kitapları ve belgeleri yanında özel eşyalarını da Müze'ye bağışladı. Çalışma masası halen Trabzon Müzesi'ndedir. Goloğlu'nun daktilo edilmiş notları ise Trabzon İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır" demektedir.⁷²

Trabzon eski milletvekili ve Ankara'nın bilinen kitapçılarından **Cahit Zamangil**⁷³, 477 adet kitabını Trabzon İl Halk Kütüphanesi'ne bağışlamıştır.

Eğitimci yazar Ömer Akbulut'un kitaplarının bir kısmı Trabzon İl Halk Kütüphanesi'ne verilmiş hatta Mahmut Goloğlu'nun kitaplarıyla birlikte, Trabzon Köşesi adı verilen yere yerleştirilmiştir. Bu köşe 1986 yılına kadar devam etmiştir.

Okuduğu kitapların sonuna indeksler ve ekler ekleyen, kitaplarına gözü gibi bakan, her bilgi isteyene ise kitaplardaki bilgileri adeta ta-

şıyan **Derviş Değerli**, el yazmalarından oluşan yedi bin cilde yakın kitabından çoğu Arap harfli Türkçe olmak üzere 1315 cilt kitabını 24 Ekim 1980’de Trabzon İl Halk Kütüphanesi’ne bağışlamıştır.⁷⁴

Merhum Bankacı ve şair **Mustafa Kemal Sayıl**, tamamı İş Bankası Kültür Yayını olan 980 cilt kitabını Trabzon Lisesi kütüphanesine bağışlamıştır. Geride kalan 2000’e yakın kitabını ise vefatından önce aynı yere bağışlamayı vasiyet etmiştir.

Matematikçi ve eğitimci **Ahmet Saka**’nın vaktiyle Bahçecik Mahallesiindeki evinde bulunan kütüphanesindeki çoğu dini konulara ait 2282 cilt kitap, 2011 yılında evlatlarınca Bahçecik Mehmet Akif Ersoy Camii Kütüphanesine bağışlanmıştır. İçinde Arap harfli kitapların da yer aldığı bu kitaplık, cami görevlileri tarafından tasnif edilmiştir.⁷⁵

Vakıkebirli **Salih Hafız** (Bayraktar), kütüphanesinden 4000 kitabını Vakıkebir Müftülüğü’ne bağışlamıştır.

Eski Müftülerden **Salih İmamoğlu**’nun İslami ilimler ve Türk edebiyatına dair nadir ve eski eserlerden oluşan yoğun kitaplığının 2000 ciltlik kısmı ailesi tarafından 2000’li yılların ortalarında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Trabzon Darıca Eğitim Merkezi’ne bağışlanmıştır. Kitapların önemli bir kısmı tasnif edilmemiştir.⁷⁶ Eski harfli bir kısım kitapları ise 2020 yılında Beşikdüzü İlçe Müftülüğü kütüphanesine bağışlanmıştır.⁷⁷

Eski Müftülerden ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi **Dr. Ragıp İmamoğlu**’na ait kitaplık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’ne bağışlanmıştır.⁷⁸

Arsinli **Aydın Yavuz** Hocaefendi’nin kütüphanesi, 2020 yılında Trabzon’daki Yavuzselim Vakfı’na bağışlanmıştır. 50 koli olarak bağışlanan kütüphane henüz tasnif edilmediği için araştırmacıya ve okuyucuya açık değildir.⁷⁹

Araştırmacı yazar **Gündag Kayaoğlu**’na imzalanmış kitaplarla, babası **Ömer Kayaoğlu**’na ait toplam 610 kitaplık kütüphane, akrabası **İzzet Kaya** tarafından 10 Şubat 2013’de Maçka Belediyesi’ne verilmiştir. Gündag Kayaoğlu’na ait bu kitapların bir kısmı daha sonra İzzet Kaya tarafından geri alınmış, diğer kısmı ise adı geçen belediyede kalmıştır. Kayaoğlu kitaplarının bir kısmını Trakya Üniversitesi’ne bağışlamıştır.⁸⁰ Gündag Kayaoğlu’nun bağışları dışında kütüphanesinde kalan halk edebiyatına dair nadir eserler ise yakınlarındadır.⁸¹

Gazeteci ve yayıncı **Fethi Yılmaz**, merhum babasının hayatta olduğu zamandan beri, babasıyla birlikte bağışlar yapmıştır. Bu açıdan; Trabzon İl Halk Kütüphanesine 400 cilt kitap, 64 cilt yıllık gazete cildi (bu bağışın içinde Sonhaber Gazetesi'nin tam takım bağışı da vardır), Trabzon Müftülüğüne 200 cilt kitap, Trabzon Barosuna 250 cilt kanun kitapları, Trabzon Lisesine 250 cilt civarı kitap ve dergi, 6 farklı okul kütüphanesine de 750-800 adet kitap bağışı yaptılar. En son bağışları, Vakıfkebir Fen Lisesine 600-700 cilt kitap bağışı yapma şeklindedir.⁸²

Folklor üzerine zengin kitaplığı olan edebiyatçı, yazar **Haydar Gedi-koğlu**, zengin kitaplığının bir kısmını Akçaabat Belediyesi kütüphanesine bağışlamıştır. Kalan kütüphanesi ise evinde ailesi tarafından muhafaza edilmektedir.

Sosyolog ve eğitimci **Tuğrul Ünal Öztürk**, kitaplarının 1000 ciltlik önemli kısmını bir eğitim sendikasına bağışlamış, bu kitaplar daha sonra bir sivil toplum kuruluşuna ve oradan Trabzon Sosyal Bilimler Lisesi'ne devredilmiştir.⁸³

Trabzon Dışındaki Üniversitelere Bağışlanan Kitaplıklar

Ünlü tıp hocası Trabzonlu Ord. Prof. Dr. **Kazım İsmail Gürkan**'ın kitaplığı, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Merkez Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır.

Türkiye'nin ilk Kültür Bakanı olan Prof. Dr. **Talât Sait Halman**'ın arşivi ve kütüphanesi, kızı Defne Halman tarafından Ekim 2019'da İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri ve Ankara'dan 400'ü aşkın kolide taşınarak İstanbul'a getirilen 7 tonluk arşiv; barındırdığı kıymetli kitaplar, makaleler, mektuplar ve yazılı eserlerden oluşmuştur. Halman'ın koleksiyonunun büyük bir bölümünü; kendi yazdığı eserleri, makaleleri, kitap eleştirileri, şiirleri, ders notları ve Türk gazetelerinde yayınlanan binlerce köşe yazısı oluştururken, koleksiyonda ayrıca çok kıymetli eserlerin yer aldığı 10 binden fazla kitap ve dergiden oluşan kütüphanesi de yer almaktaydı.⁸⁴

Merhum ziraat mühendisi Prof. Dr. **Yusuf Nurettin İsmailçelebioğlu**, kütüphanesinin önemli bir kısmını kurucusu olduğu Ordu Üniversitesi Ziraat Fakültesine bağışlamış, kalan diğer kitapları da vefatından sonra ailesi tarafından aynı yere teslim edilmiştir.⁸⁵

İktisatçı Prof. Dr. **Zeyyad Hatiboğlu**'nun kütüphanesinde ekonomi, işletme bilimleri üzerine on binin üzerinde Türkçe ve İngilizce kitaplar bulunmaktaydı. Kütüphanesinin %70'ini İngilizce eserler oluşturmaktaydı. Kütüphanesinin büyük kısmını İTÜ olmak üzere, Doğuş ve Işık üniversitelerine bağışlamıştır.⁸⁶

Dilci Prof. Dr. **Adnan Karaismailoğlu**, dedesi merhum müftü ve vaiz Abdulgafur Karaismailoğlu'nun ciddi kütüphanesinde yer alan tefsir, hadis ve fıkıhla ilgili kitapları İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne bağış olarak vermiştir. Şahsi kütüphanesindeki Mevlânâ ve Mevlevilikle ilgili bin cilt kadar kitabı ise, Ankara'daki Mevlânâ Araştırmaları Derneği kütüphanesine bağışlamıştır.⁸⁷

KTÜ Edebiyat Bölümü emekli öğretim üyesi Prof. Dr. **Ali Çelik**, 3500 cilt kitabını Giresun Üniversitesine bağışlamıştır.

Coğrafyacı Prof. Dr. **Hayati Doğanay**, Erzurum Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi'ne Coğrafya Öğretmenliği Anabilim Dalına, emekli tazminatıyla bir CBS Laboratuvarı kurmuştur. Hayati Doğanay, 6000 cildi bulan ve coğrafya ağırlıklı kitaplığının önemli bir kısmını ise 2021 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi Coğrafya Bölümü'ne bağışlamıştır.⁸⁸

Sosyolog Prof. Dr. **Zeki Arslantürk**; tarih, antropoloji, psikoloji, felsefe, ilahiyat başlıklarından oluşan sosyal bilimler kütüphanesini, 2017'de Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesine bağışlamıştır.⁸⁹

Tarihçi Prof. Dr. **Mustafa Budak**, kütüphanesindeki 5000 cilt kitabı Şehir Üniversitesi'ne, 1000 cilt kitabı Namık Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi'ne, 1000 cilt kitabı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne, 5000 kitabı İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsüne bağışlamıştır. Halen kütüphanesinde; dış politika, Kafkasya, modernleşme, fikir başlıklarında 10 bin cilt civarında kitap bulunmaktadır.⁹⁰

Prof. Dr. **Adnan Kulaksızoğlu**'nun; pedagoji, eğitim bilimleri, psikoloji, sosyoloji, felsefe, mantık, tarih, spiritüalizm, gezi anıları konularından oluşan kitaplığının 1500 cildini 2015 öncesinde Fatih Üniversitesi'ne bağışlamıştır. Kalkışmadan sonra kitaplarının akıbetini bilmeyen Kulaksızoğlu, 1200 cilt kitabını ise halen görev yaptığı Biruni Üniversitesine bağışlamıştır.⁹¹

Tarihçi Dr. **Mehmet Bilgin**, 8500 ciltlik kütüphanesini görev yaptığı İstanbul Aydın Üniversitesi Kütüphanesine 2021 yılında bağışlamıştır.

Emniyet Müdürü ve yazar **Eyüp Şahin**, 500-600 cilt civarındaki polis tarihi konulu kitabını 2020 yılında Polis Akademisi Kütüphanesine bağışlamıştır.⁹²

Sürmeneli araştırmacı yazar **Mehmet Uzun** (Baboğlu), 50 yıldır biriktirdiği kitaplarını ve dergilerini 1990'lı yıllarda KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi'ne bağışlamak istese de bu düşüncesinden vazgeçmiş ve bunun üzerine, 11 Nisan 2006 tarihinden itibaren ilk planda beş bini kitap beş bini dergi olmak üzere 10 bin cilt kitap ve dergiyi Sakarya Üniversitesi Süleyman Demirel Merkez Kütüphanesi'ne bağışlamıştır.⁹³ Bağışlarını 2010 yılında da sürdürmüştür. Halen evinde hatırlı bir kütüphane bulunmaktadır.⁹⁴

Arşivci ve yazar Dr. **Mustafa Küçük**; kitaplığından üç bin cilt kadar kitabını İSAM'a ve Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi'ne bağışlamıştır.⁹⁵

Akçaabatlı Dilci **Yusuf Gedikli**, özellikle yurtdışı Türkleriyle ilgili ve farklı alfabelerde basılı 1000 cilt civarındaki kitabını Bozok Üniversitesi'ne bağışlamıştır.

2.4. Trabzon Dışındaki Kurum ve Kuruluşlara Bağışlanan Kitaplıklar

Trabzon'daki kurumlara bağış yapmış Trabzonlu şahsiyetler yanında, şahsi kitaplıklarını Trabzon dışındaki ilgili kurumlara bağışlayan Trabzonluların varlığı konu açısından ciddi önem taşımaktadır.

Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî Süleymaniye Medresesi'nde müderris ve hâfız-ı kütüb olarak görevlendirilmiştir. Vefatından kısa bir süre önce 226 cilt kitabını Süleymaniye Camii'ndeki kütüphaneye vakfetmiştir.⁹⁶

Üçüncü Ahmed devrinde yaşamış alim zatlardan Trabzonlu **Medeni Mehmed Efendi**'nin el yazısıyla yazdığı 16 cilt eseri, Süleymaniye Kütüphanesindedir.⁹⁷

Ünlü kütüphaneci Prof. Dr. Necati Lugal'ın babası Müderris **Hüseyin Hüsnü Efendi**⁹⁸, kitaplarını İstanbul Bayezid Kütüphanesine bağışlamıştır. Bununla birlikte, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Çengelköy'deki evinde çıkan bir yangında yanan şahsi evraklarıyla ilgili bilgiye ulaş-

mak ise mümkün olamamıştır.⁹⁹ Prof. Dr. **Necati Lugal**'in yoğun bir kütüphanesi olmamakla birlikte, II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya Hamburg Şarkiyat Enstitüsünde görev yaparken her şeyleri gibi kitaplarının da orada kalmış olabileceği bilgisi, kızı Mihin Lugal hanım tarafından paylaşılmıştır. Necati Lugal hocanın Türkiye'deki kitapları, ailesi tarafından onunla birlikte çalışan isimlere verilmiştir. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Müdiresi olan **Mihin Lugal** hanım, babasına ve kendisine ait bazı kitapları ayrıca IRCICA (İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) Kütüphanesine bağışlamıştır.¹⁰⁰

1992 yılında 101 yaşında vefat eden eski milletvekili ve Başbakanlık Özel Kalem Müdürü Trabzonlu **Necmettin Sahir Silan**, vefatından önce Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin kuruluşunun 100. Yıl dönümü dolayısıyla eşi Cemile Hanım'ın anısına kütüphane girişini restore ettirerek 5000'e yakın kitap, mecmua ve dokümanlarını kütüphaneye bağışlamıştır. Özel mektupları, yazışmaları ve aileye ait diğer yazıları ise, kızı Şen Sahir Silan tarafından Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'na hediye edilmiştir.¹⁰¹

Trabzon İttihatçılarından Meşveret Gazetesi sahibi **Naci Bey**'in kitaplığı ve gazete koleksiyonu Trabzon dışına çıkarılmıştır. Meşveret'in bilinen tam nüshası, Naci Bey'in oğlu tarafından bağışlandığı İstanbul Basın Müzesi'ndedir. Prof. Dr. Ali Birinci'nin verdiği bilgilere göre; "Naci Bey'in İstanbul'da Küçükalyalı'daki köşkünde hatırı sayılır bir kütüphanesinin olduğu bilinmektedir. Bu kitapların bir kısmı köşk satılırken yeğeni Cahit Kayra'ya geçmiştir". Naci Bey'in bir kütüphanesi de Urla'daki çiftliğindeydi.¹⁰²

Edebiyat tarihçisi **Nihat Sami Banarlı**'nın şahsi eşyalarının bir kısmı İstanbul'daki Yahya Kemal Müzesi'ne, şahsi kitaplığının önemli bir kısmı ise İstanbul Fetih Cemiyeti'ne bağışlanmıştır.¹⁰³

Trabzonlu bestekar ve müzisyen **Laika Karabey**, müzik arşivini İstanbul Atatürk Kitaplığı'na bağışlamıştır. Laika Karabey arşivinde; 7219 adet müzik notası bulunmaktadır. İçeriğinde ayrıca: Laika Karabey'e ait şahsi notlar, fotoğraflar, Hüseyin Sadettin Arel'in özel evrakı ve fotoğrafları, kaset, plak, ses bantları, yabancı müzik kitapları, yerli müzik kitapları ve defterleri, musiki ile ilgili makaleler ve röportajlar, Musiki Mecmuası parçaları, Hüseyin Sadettin Arel'in matbu besteleri, TRT Müzik Dairesi yayını notaları, İstanbul Radyosu ve kütüphanesi yayını notaları, İstanbul Üniversitesi Konservatuar Mü-

dürlüğü yayını notaları, diğer matbu notalar ve el yazması notalar mevcuttur.¹⁰⁴

Eğitimci **Hıfzırrahman Raşid Öymen**'in şahsi kütüphanesi, Türk Eğitim Derneği Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır.

Celal Hoca olarak bilinen **Mahmud Celaleddin Ökten**, 1969 yılında 12 yazma, 869 cilt kitaplığını İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağışlamıştır.¹⁰⁵ Bununla birlikte, kütüphanesinde bir arşiv hükmünde yer alan, Doğu ve Batı kaynaklarından tercüme ederek derlediği sarf, nahiv, edebiyat, kelâm, İslâm felsefesi, felsefe ve ahlâka dair notları 100 kadar defter tutmaktadır.¹⁰⁶

İsmet Zeki Eyuboğlu'nun kitapları ve belgeleri, kişisel bazı eşyaları (örneğin daktilosu, bazı tabloları) ölümünden sonra varisleri tarafından İstanbul'daki Eyuboğlu Okulları'na bağışlanmıştır. Bu kitaplar, eşyalar ve belgeler, Eyuboğlu Okulları'nın merkez kampüsü içerisindeki kütüphaneye "İsmet Zeki Eyuboğlu Kitaplığı" olarak eklenen bölümde yer almaktadır. 10 Aralık 2004 tarihinde Eyuboğlu Okulları kütüphanesine dahil edilen İsmet Zeki Eyuboğlu'nun kitap koleksiyonunda; 2992 Türkçe kitap ve süreli yayın, 54 Osmanlıca, 141 Almanca, 4 İngilizce, 9 Fransızca ve 53 Latince dilinde kitap bulunmaktadır. İsmet Zeki Eyuboğlu'nun kendi yazdığı, çevirdiği, satın aldığı kitapların yanı sıra yazarlar tarafından kendisine hediye edilen kitaplardan oluşan koleksiyon; Edebiyat, Felsefe, Psikoloji, Tarih, Dil, Din, Sosyoloji, Mitoloji ve Sanat konularına aittir.¹⁰⁷ İsmet Zeki Eyuboğlu'nun yayınlanmış eserlerinin tam takımı (102 kitap) ve yayına hazırladığı kitap dosyaları (20 civarı) ise Maçka'daki yakını Şükrü Eyuboğlu'nda bulunmaktadır.

Gazeteci yazar **Salih Zeki Çağatay**'ın oğlu Babür Çağatay, babasının Ortahisar'daki evinden aldığı roman ve hikaye türündeki 5000 cilt kitabı Ege Üniversitesi'ne ve İzmir Kültür ve Sanat Vakfı'na bağışlamıştır.

Merhum müzisyen **Ahmet Selim Teymur**'un romanlar, öyküler, şiirler, klasik eserler, basın- yayın alanındaki anı kitapları ve müzikle ilgili yayınları içeren kütüphanesi, çocukları tarafından 2000 yılında Trabzon Araştırmaları Merkezi Vakfı'na (TAMEV) bağışlanmıştır.

Gazeteci İbrahim Örs'ün gazetecilik, edebiyat konulu yoğun kitaplığı vefatından sonra ailesi tarafından Aziz Nesin Vakfı'na bağışlanmıştır.¹⁰⁸

Araştırmacı yazar ve fındık konusu uzmanlarından **Kemal Peker**'in kütüphanesi, vefatından sonra eşi tarafından bir Kemal Peker köşesi yapılması şartıyla Giresun Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır. Geri kalan kitapları ise torunu tarafından İstanbul Kadıköy Kütüphanesine verilmiştir.¹⁰⁹

2002'de vefat eden futbolcu ve kitap meraklısı **Köksal Koç**'un (James Köksal) kitaplığı, vefatından sonra İstanbul'daki İSAM Kütüphanesine bağışlanmıştır. Köksal Koç'un bağışı olarak kütüphaneye kayıtlı 303 adedi Türkçe toplam 307 cilt kitap bulunmaktadır. Kitaplar 2002 yılında bağışlanmıştır. Bağışlanan kitaplar dil ve edebiyat ağırlıklıdır.¹¹⁰

Edebiyatçı Prof. Dr. **Ahmet Topaloğlu** koleksiyonunun bir kısmı İstanbul'daki İSAM Kütüphanesine bağışlanmıştır. Ahmet Topaloğlu bağışı olarak kütüphaneye kayıtlı 357 adedi Türkçe olmak üzere toplam 425 cilt kitap bulunmaktadır. Bağışlanan kitaplar dil ve edebiyat ağırlıklıdır.¹¹¹

Milletvekili ve Bakan **Cahit Kayra**'nın çok farklı konulardaki zengin kütüphanesinin; tarih, sözlükler ve ansiklopedilerden oluşan 2000 cilt civarındaki bir kısmı 2014 yılında Kadıköy Belediyesine bağlı TE-SAK Kütüphanesine bağışlanmıştır.¹¹²

Din İşleri Yüksek Kurulu eski üyesi merhum **Yakup İskender**'in 1859 cilt kitabı, 1 Temmuz 2020 tarihinde evlatları tarafından Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesine bağışlanmıştır.

Tarihçi ve Türk Tarih Kurumu eski Başkanı Prof. Dr. **Ali Birinci**, başkanlığı zamanında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine 1485 cilt kitap, Fransızca, Türkçe, Arapça gazete koleksiyonları hediye etmiştir.¹¹³ Bilim Sanat Vakfı'na bağışladığı biyografi fişleri ve Türkiye'de siyasi partiler (1920-2002) evrakının tasnif ve dijitalleştirme süreci İstanbul Şehir Üniversitesi işbirliğiyle tamamlanmış, araştırmacıların ve meraklıların erişimine açılmıştır.¹¹⁴

Dilci Prof. Dr. **Nevzat Gözaydın**, 5000 kitabını Türk Dil Kurumu'na bağışlamıştır. Kurumda kendi adına açılan ayrı bir bölümde kitapları hizmete sunulmuştur. Bağışladığı kitaplar büyük oranda dil bilim üzerinedir. Kitapların içinde Almanca, İngilizce, Kiril alfabelerinde kitaplar bulunmaktadır. Bağışladığı kitaplar arasında; Türkiye'de hiçbir kütüphanede bulunmayan Folklor Fellow Communicati-

on (Fın-Helsinki) dizisinden 20, Turcologica Almanya dizisinden 1000'den fazla, 20 cilt Brockhaus Ansiklopedisi, Doğu Almanya'dan aldığı 30 Kiril harfli Türkçe kitap yer almaktadır. Bağışlamak üzere hazırladığı 2000 kitap ise; dil, edebiyat, folklor, tarih ve antropoloji olmak üzere yüzde sekseni bilimsel kitaplar olup diğerleri roman ve şiir konularındadır.¹¹⁵ Dil Kurumu'na 18 Mayıs 2022 tarihi itibarıyla yaptığı yeni bağışlarla birlikte toplamda; 4059 cilt kitap, 385 cilt tez, 358 cilt ansiklopedi, 243 cilt sözlük, 167 adet dergiden ibaret 5213 cilt kitap ve dergiyi bağışlamıştır.¹¹⁶ Prof. Dr. Nevzat Gözaydın, bağışlarını bu sayıyla sınırlı tutmamış, 13 Haziran 2022 tarihinde 984 cilt kitap, 1780 dergi ve 9 CD'den oluşan yeni bir bağışını ise Başkent Üniversitesi Kütüphanesine yapmıştır.¹¹⁷

Gazeteci-yazar **Altan Öymen**, Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızcadan oluşan yaklaşık 10 bin kitap ile kronolojik ve tematik olarak düzenlenmiş dergi ve gazete arşivini 2021 yılı mayıs ayında Beşiktaş Belediyesine bağışlamış, Zübeyde Ana Kültür Merkezi içinde Altan Öymen'in adına Altan Öymen Kütüphanesi açılmıştır.¹¹⁸

Eski Adalet Bakanı İsmail Müftüoğlu'nun; ilahiyat, fikir, tarih, hatıra ve el sanatları başlıklarındaki kitaplardan oluşan 10 bin cilt civarındaki kitaplığı Cağaloğlu'nda kendisine ait büroda yer almaktadır. İsmail Hacımüftüoğlu, kitaplığındaki Osmanlıca eserleri ise İSAM Kütüphanesine bağışlamıştır.¹¹⁹

Şair ve yazar **Mustafa Ruhi Şirin**, beş binden fazla kitabını 1990 yılında kuruluşunu gerçekleştirdiği Çocuk Vakfı'na bağışlamıştır. Belli bir miktar kitap ve dergileri ise 1996'da Bosna'da yakılan Milli Kütüphaneye göndermiştir. Çocuk Vakfında bir araya getirdiği ve özellikle Türk Tarih Kurumu yayınlarından oluşan kitaplarla kültür, edebiyat ve sanat kitaplarını Of İlçe Halk Kütüphanesine göndermiştir. Elinde kalan 2000 kadar kitap için ise, doğduğu köydeki evinin alt katını bir aile müzesi ve kütüphane olarak düzenlemek istemekte, eğer bu düşüncesi gerçekleşmezse kitaplarını Çocuk Vakfı Çocuk Araştırmaları Kütüphanesine bağışlamayı düşünmektedir.¹²⁰

Halkbilim uzmanı ve yazar Dr. **Yaşar Kalafat**, Başbakanlık'tan emekli olduğu zaman 1000 cilt kadar kitaplığını kurumuna bırakmıştır. Bu miktarın iki katını iki ayrı dönemde (1997, 1998) Gazi Üniversitesi'ne armağan etmiştir. Özel arşiv mahiyetindeki bazı basılı eserleri ise Milli Kütüphane'ye bağışlamıştır.¹²¹

Trabzon'daki Kayıp Kitaplıklar

Zengin kitaplıklara sahip çok sayıda Trabzonluya ve bu isimlerin zengin kitaplıklarına rastlarken, Trabzon'da çok ciddi boyutlarda kitaplık kaybının ve hatta kıyımının olduğunu da bilmek gerekmektedir. Trabzon sınırları içerisindeki tespit edebildiğimiz ilk kitaplık kıyımı 18. Yüzyılda meydana gelmiştir. 1745 tarihli bir arşiv kaydına göre, Sarıalioğlu Deli Mehmet'in başını çektiği Of eşkıyası birbirleri ile çatışmakta iken Of kazasında ikamet etmekte olan Mahmut'un köyü de saldırıya uğramıştır. Bu çatışmada Mahmut'un ikamet ettiği evi ile evdeki birçok malı-mülkü yanında, 700 cilt kitabı da telef olmuş, yanıp gitmiştir.¹²²

Kayıp Ulema Kitaplıkları

Müderres ve mutasavvıf Ahmed Ziyaüddin Efendi'nin Of Uğurlu'da kurduğu 800 kitaplı kütüphaneden bugün ancak 305 cilt kitap varlığını sürdürmektedir. Kurduğu medresedeki özel kitaplığının; Rus işgali yıllarında kaçırıldığı, hoyratça kullanıldığı bilinmekte ve yakın zamanlarda ise bazı ellere geçtiği dillendirilmektedir. Gümüşhânevi, Uğurlu'daki medrese ve külliye'nin yanında 1868 yılında şimdiki kütüphaneyi yaptırmıştır. 1285/1869 tarihli vakfiyenin çıkarılan örneğindeki ifadeye göre, Gümüşhanevi bu kütüphaneye iki yüz cilt basma ve yazma kitap ve çeşitli risaleler vakfetmiştir. 1930'lu yıllarda kütüphanedeki kitaplar dağıtılmış, yakılmış, yok edilmiştir. Kütüphanedeki kitaplar için Mehmet Rüştü Aşıkkutlu Hoca şunları söylemiştir: "Şu gördüğünüz kitapları eşim Ayşe Hanım ile mezarlıktan toplayıp muhafaza ettik." Ahmet Ziyâeddin Gümüşhânevi tarafından yaptırılan kütüphane binası belli dönemlerde amacı dışında da kullanılmıştır. Ders yapılan sınıf olarak kullanılmanın haricinde kahvehane olarak dahi kullanılan yapıyı bir aralık yıkma düşüncesi de ortaya atılmış ancak daha sonra yapı vakıflara devredilerek yıkılmaktan kurtarılmıştır.¹²³ Kütüphanenin başına gelenler bunlarla sınırlı kalmamıştır. Kütüphanedeki zamanla 1500 cilde çıkan kitabın 1200 cildi, 1970'li yıllarda kütüphanenin yağmalanması üzerine zayi olmuştur. Geriye kalan 127 cildi yazma, diğerleri basma olmak üzere ancak 305 cilt eser Uğurlu Kültür ve Dayanışma Vakfı binasında Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Mehmet Rüştü Aşıkkutlu Kur'an Kursu'nda muhafaza altına alınmıştır. Daha sonra bu eserlerden geriye kalanlar güvenlik

nedeniyle Ankara'daki Milli Kütüphane'ye nakledilmiştir.¹²⁴ Görüleceği üzere Gümüşhanevi'nin vakfettiği kitaplar ve kütüphanesi; ağır ihmallere uğratılmasında, tahrip ve talan yoluyla özelliğini kaybetmiştir. Kütüphane binası bugün boştur.

Yaşadığı dönemde “Bir Canlı Kütüphane” olarak tarif edilen¹²⁵ Müderris Muallim Cudi Efendi'nin muazzam kitaplığının akıbeti, torunu merhum Profesör Cudi Tuncer Gürsoy'un vefat etmeden evvel bize verdiği bilgilere göre meçhuldür. Trabzon'un o zamanlarına tanıklık etmiş merhum Mustafa Kemal Sayıl hatıralarında Cudi Efendi'nin kitaplığı için, “Cudi Bey'in çok güçlü bir kütüphanesi vardı. Bu kütüphanenin ne olduğunu bilmiyorum” demiştir.¹²⁶

Ulemadan **Bakkalzade İsmail Hakkı Efendi'nin**, özel kütüphanesinde bulunan kitaplarının hemen hemen tamamı bir yangında yok olmuştur.¹²⁷

Yine ulemadan meşhur **Ferşad Efendi'nin**, Çaykara Yeşilalan'daki medresesinde bulunan kütüphanesi bütünüyle kaybolmuş¹²⁸ denilse de Süleyman Gür, çok sayıda eserin varisleri üzerinden günümüze kadar geldiğini ifade etmektedir.¹²⁹

Çaykaralı Müderris **Hacı Dursun Feyzi Efendi'nin** Sıraağaç (Çalek) Köyündeki kütüphanesi ve yazdığı eserleri bir yangınla yok olmuştur.¹³⁰

Çaykara Çalışanlar Köyünden merhum müderris **Mandal Efendi'nin**¹³¹ çoğu yazma olan yüzlerce cilt nadir kitabı köydeki evinde telif olmuştur. Fareler tarafından paramparça edilmiş olan bu eserler tamamen kullanılamaz hale gelmiştir.¹³²

Of yöresinin meşhur alimlerinden Efendioğlu **Ali Şakir Efendi'nin** kitaplığındaki kitapların hiç biri bugün mevcut değildir.¹³³

Dernekpazarı Akköse Köyünden ünlü fıkıhçı Müderris **Abdurrahman Efendi'nin** çok zengin diye tarif edilen kütüphanesi, 1970'lerdeki bir yangın sonucu yok olmuştur.¹³⁴

Köprübaşı ilçesinden Müderris **Ancot Hasan Efendi'nin** evi ve ciddi bir özellik taşıyan kütüphanesi yanarak ortadan kalkmıştır.

Çaykara Karaçam Köyünden **Hacı Said Efendi'nin** yüzlerce cilt yazma ve basma eserden meydana gelen kütüphanesinden bugüne tek bir cilt, tek bir sayfa bile kalmamıştır.¹³⁵

Araklı Medresesi Müderrisi Şeyh Şaban Efendi (Sağıroğlu) kütüphanesi, torunlarından Hafız Hasan Aktaş'a kalmış, Hafız Hasan Efendi'nin vefatından sonra bu kitaplık onun torunları arasında paylaşılmıştır.

Akçaabat Müftüsü **Mehmet İzzet Efendi**'nin önemli kütüphanesi, bir sel felaketi ile elden çıkmıştır. 1925 yılında sel ile taşan Akçaabat'taki dere, büyük bir gürültü ile Mehmet İzzet Efendi'nin kitaplarının yer aldığı Fetvahanenin duvarını yıkınca Mehmet İzzet Efendi'nin fetvahanedeki kitaplarının büyük bölümü sele kapılarak yok olmuştur.¹³⁶

Dört beş kuşak boyunca Trabzon yöresinin dini hayatına büyük katkılarda bulunan **Numanzâde** ailesindeki ilmi gelenek çeşitli imkânsızlıklar nedeniyle Faik Efendi'den sonra maalesef devam ettirilememiştir. Yaklaşık 2500-3000 ciltten oluşan aile kütüphanesi korunamamış sadece 100 cilt civarında yazma ve bir o kadar da matbu eser bugüne ulaşabilmiştir.¹³⁷ Cevat Sıddıki, aileden kalan 230 cilt kitaptan bahsetmiş ve kütüphanenin hususiyetine dair şu bilgileri aktarmıştır: “Numanzadeler Aile Kütüphanesi, âlimlerin entelektüel birikimlerinin bir göstergesidir. Numanzâdeler aile kütüphanesinde bulunan kitaplar medreselerde okutulan ders kitaplarıyla beraber, yardımcı kitaplardan oluşan zengin bir kütüphanedir. Kütüphanede yer alan kitaplar konu bakımından; Arapça, Farsça, tefsir, hadis, fıkıh, akâid-kelam, mantık belagat, matematik/astronomi ve tasavvuf konularından oluşmaktadır. Numanzadeler kütüphanesinde bulunan kitaplar, Osmanlı medreselerinde okutulan ve tespit edilen ders kitaplarıyla karşılaştırıldığında, o dönemin kitaplarını önemli ölçüde bu kütüphanede görmek mümkündür. Numanzâdeler kütüphanesinde yer alan Arapça, kelam ve mantık ile ilgili kitapların fazla olması ise ayrıca dikkat çeken bir husustur.”¹³⁸

Çaykara Ulucami (Zeno) köyünden Müderris **Küçükömerzade Numan Efendi**'nin (ö. 1929) çok kıymetli bir kütüphanesi, çıkan bir yangında zayi olmuştur. Yangından kurtarılabilen 150 cilt matbu ve 20 cilt çok kıymetli yazma eser varisleri tarafından halen korunmaktadır.¹³⁹

Müderris **Tayyip Zühtü Efendi**, dedesi Veli Mustafa Efendi'den kalan kitaplarla oluşan yaklaşık 5000 kitaplık büyük bir kütüphane kurmuş fakat bu kitaplar vefatından sonra özensiz bir şekilde saklanmıştır. Çürüyen kitapların bir kısmı yakılmış, kalan bir kısmını ise akrabalarından biri tarafından muhafaza edilmektedir.¹⁴⁰

Müderriş Hacı Cemal Efendi'nin Akçaabat Salacık'taki yoğun kütüphanesinin akibeti belli değildir.

Kitaplıkları kaybolan ulema yanında, dönem dönem meydana gelen siyasi takibattan dolayı zarar gören ulema kütüphaneleri de söz konusudur. Sosyolog Doç. Dr. Mahmut Karaman'a göre; Köprübaşı ilçesinin Dağardı Köyünde yaşananlar bu açıdan ciddi bir fikir vermektedir. Köprübaşı ilçesinin Dağardı Köyü'nden Molla Ahmet ve köylüler, siyasi takibattan kurtulmak için ellerindeki kitapların bir kısmını köy mezarlığına gömmüşler, diğer kısmını ise köye ait caminin tavanı ile çatısı arasına saklamışlardır. Bine yakın kitap içinde Osmanlıca, Farsça, Arapça dillerinde oluşan bir muhteva söz konusuydu. Bu kitapların çatı arasında kalanları 1970'lerde bulunmuştur. Ortaya çıkan kitaplar; fıkıh, mantık, tefsir, Ahmediye, Muhammediye türü ahlak kitapları, kıssa ve menkıbelerden oluşan eserler ve divanlar ile muhtelif şiir kitaplarından ibaretti. Bu kitapların çoğu, caminin tavan arasında birikmiş güvercin gübresi nedeniyle kullanılamaz hale gelmiş, sağlam olanları ise daha sonra kaybolmuştur. Her ailenin kendisine ait kitapları köy mezarlığına gömmesi, bu şekilde yöredeki eski kitapların kökünü kurutmuştur.¹⁴¹

Trabzon Eşrafının Kayıp Kitaplıkları

Asya ve Avrupa arasındaki yoğun bir ticaret trafiğinin liman anlamında istasyonu olan Trabzon, bu uluslararası ticaret trafiği sebebiyle refah düzeyini artırmış ve buna bağlı olarak toplumdaki eğitim ve kültür seviyesi yükselmiştir. Kültür seviyesinin yükselmesi, kendisini kitap ve kütüphane kültüründeki yoğunluk noktasında da göstermiştir.

Trabzon'daki önemli eşraf kütüphanelerinden biri Şatırzade Hasan Hicabi Bey'e aitti. Trabzon Yomra eşrafından Şatırzade Hasan Hicabi Bey'in kütüphanesi ve arşivi, Trabzon Hürriyet Meydanı'nda Numara 191'de bulunan Tarık Kütüphanesi'ndeydi.¹⁴² Fakat, İttihat ve Terakki muhalifi Tarık Gazetesi sahibi ve Emniyet-i Umumiye Müfettişlerinden Şatırzade Hasan Hicabi Bey'in kütüphanesi ve arşivi¹⁴³, dönemin meşhur İttihatçı Trabzon valisi Cemal Azmi Bey'in talimatıyla yakılmıştır.¹⁴⁴

Trabzon milletvekili Hatibzade Emin Efendi'nin¹⁴⁵, toplum tarafından "güzel" diye nitelenen kitaplığı, Nemlizade Akif Kaptan Bey'in,

daha ziyade doğu memleketleri (bilhassa İran) ile ilgili özel yazma ve kitap koleksiyonu, Trabzon Ticaret Odası eski Sekreteri **Halit Kami Bey**'in kitaplığı¹⁴⁶, mükemmel bir Fransızca'ya sahip olan ve Fransa'dan kitaplar getirtiren İhsan Nemli'nin (Ziyad Nemli'nin amcası) kütüphanesi¹⁴⁷, yine **Kalaycıoğulları** ailesinin önemli diye ifade edilen kitaplığı¹⁴⁸, özellikle Cumhuriyetin ilk zamanlarında Trabzon'daki şahıs kütüphanelerini bilme açısından önem taşımıştır. Dönemin tanıklarından merhum Mustafa Kemal Sayıl, hatıralarında bu kitaplıklarla ilgili şu bilgileri vermiştir: “Eskiden beri Hoca Cudi Efendi ile Hatipzade Emin Efendi'nin, güzel kütüphaneleri olduğu söylenirdi. Kitabı Hamdi Bey, daha ziyade kitap ticaretine ağırlık verdiği için bu ikili arasında sayılmamıştır. Adı geçenlerin mirasçıları tarafından kütüphanelerinin saklandığı maalesef söylenemez. Yine kitap bakımından oldukça zengin olan eniştem Osman Nuri Eyüboğlu'nun kitapları, varisleri tarafından elden çıkarılmıştır. Nemlizade Kaptan Bey'in, daha ziyade doğu memleketleri (bilhassa İran) ile ilgili bir kütüphanesi vardı. Muhafaza edilmedi. Ama Kaptan Bey'in muhtelif eşyalardan oluşan koleksiyonu, ailesi tarafından uzun süre muhafaza edildi. Trabzon'dan ayrılacağım sıralara kadar ki en büyük kitap meraklısı olarak, Ticaret Odası Sekreteri Halit Kami Bey'in adını duyardım. Çocuklarının ayrı memleketlerde oturmaları ve ayrı meslekler yapmaları dolayısıyla bugün kitaplığın ne halde olduğunu bilemiyorum. Bizim evin kitaplığı da babam tarafından oluşturulmuştu. Fakat, muhacirlik ve onu izleyen devrelerde epey kayıplar meydana getirmişti. Babamın Fransızca bilmesi, bu dilde bir kitaplığın oluşmasında etkili olmuştu.”¹⁴⁹

Hacıyakuboğlu Ahmed Ağa'nın Sürmene Kastel'deki konağında bir odanın kitaplık olduğu ifade edilmiştir. 1500-2000 arasında olduğu söylenen kitaplıktaki kitaplar, Rus işgali yıllarında adı geçen ailenin muhacirliğe çıkması sonrasında talan edilmiştir. Yörenin ayan ailesi olan Hacıyakuboğullarına ait kitaplığın, bu ailenin yönetiminden hoşnut olmayan diğer bir aile tarafından Hacıyakuboğullarının muhacirliğe çıkması fırsat bilinerek konakla birlikte talan edildiği rivayet edilmektedir.¹⁵⁰

Trabzon'un ünlü milletvekili **Ali Şükrü Bey**'in kitaplığı ve arşivi ortada yoktur. Ali Şükrü Bey'in gazete arşivi ve kütüphanesinin yer aldığı İstanbul Kanlıca'daki evi daha sonra Dört Mevsim Şirketi tarafından satın alınmıştır. Ali Şükrü Bey'in İstanbul'da ve Ankara'da Ayyıldız

Matbaasında bastırıldığı gazete ve dergi koleksiyonları ile basımını yaptığı kitaplara ve risalelere dair koleksiyon da ortada yoktur.¹⁵¹ Ali Şükrü Bey'in yayınladığı Tan Gazetesi'nin tam koleksiyonu Prof. Dr. Ahmet Demirel'dedir.¹⁵²

Gazeteci Ömer Fevzi (Eyüboğlu) Bey'in muhtemel kütüphanesi ve basın ile ilgili koleksiyonu meçhuldür. Ömer Fevzi Eyüboğlu'nun şiirleri ve hatıralarından oluşan bir sandık malzemenin ise kızımda olduğu ifade edilmiştir.¹⁵³

Diğer taraftan, 1940'lı yıllardan itibaren daha çok ekonomik sebeplerle Trabzon'u terk eden ve özel kitaplığı ile koleksiyonlarını Trabzon'da bırakan çok sayıdaki eşraf ailenin kıymetli kitaplıklarının akıbeti meçhuldür. Bu bağlamda, Trabzon Ortahisar'daki **Bekiroğlu Hacı Rüştü Konağı**'ndaki¹⁵⁴ önemli miktarda gazete ve kitabın şahsi ellere geçtiği veya çöpe gittiği dillendirilmektedir. **Hacıkadızadelerin** Tabakhane'deki yıkılan ve yerine orijinaline pek de benzemeyen yenisinin yapıldığı Hacıkadızade Konağındaki gazete koleksiyonları ile kitapların hangi ellere geçtiği ve akıbetlerinin ne olduğu ise şimdilik belli değildir.

Trabzonlu Kültür İnsanlarının Kayıp Kitaplıkları

Kültür hayatımızda çok önemli yerlere gelmiş pek çok Trabzonlu kültür insanının kitaplıkları ya kayıptır yahut elden çıkmıştır. Kitapları ve eserleri acı akıbetle karşılaşan Trabzonlu simalardan biri "Son Tuğrakeş" olarak bilinen hattat İsmail Hakkı Altunbezer'dir. Kitap ve antika dostu mütefekkir Mehmet Şevket Eygi, Osmanlı Devleti'nin son tuğrakeşi Trabzonlu İsmail Hakkı Altunbezer'in eserlerinin acı akıbeti ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir¹⁵⁵: "Üsküdar Selimiye taraflarında Çiçekçi diye bir semt vardır. Merhum İsmail Hakkı Altunbezer'in kızının evi de oradadır. Geçenlerde oraya gittim. Birtakım açığözler benden önce gitmişler ve tanesi 100 bin edecek hatları 10'ar liradan almışlar. Ben ne kaldıysa bakayım diye gitmiştim. Önce beni almak istemediler içeriye, sonra buyur ettiler. Döküntüleri, kalanları aldım." Hakkı Bey her hattatın gönlünde yatan Kur'an yazma arzusu gerçeğe dönmüş, titizlikle yazdığı Kur'an-ı Kerim'i Akademi'ye bağışlamıştır. Ne yazık ki 1948'de Güzel Sanatlar Akademisi'nde çıkan yangından etkilenen birçok nadide eser gibi İsmail Hakkı Bey'in yazdığı Kur'an da yanmış ve bugüne ulaşamamıştır.¹⁵⁶ İsmail Hakkı

Bey'in Celî sülüs yazılarının kalıpları ise vefatından sonra Topkapı Sarayı Müzesi'ne intikal etmiştir.¹⁵⁷

Kitaplıklara ve arşivlere sahip Trabzonlu şahsiyetlerden bir diğeri, Hattat **Mehmed İlmî Efendi**'dir. Mehmed İlmî Efendi'yi en önemli kılan vasfı, on üç adet mushaf yazmış olmasıdır. Bunlardan Ali Paşa için olanı Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Beyzî şekliyle ender görülen 1283/1866 tarihli bir hilyesi, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Koleksiyonu'ndadır.¹⁵⁸ Bununla birlikte tüm kitaplığının ve eserlerinin akıbeti belli değildir.

80'e yakın yayınlanmış telif eseri bulunan edebiyatçı **Murat Uraz**'ın kitaplığının nerede olduğu bilinmemektedir. Fakat son araştırmalarımız sonucunda, Murat Uraz'ın İstanbul Moda'da kiracı olarak oturduğu evde bulunan zengin kütüphanesinin, üçüncü evliliği sırasında vefatı sonucu son eşine kaldığını ve bu kütüphaneden bir daha haber alınamadığını tespit ettik.¹⁵⁹ Bununla birlikte, yapılmış bir yüksek lisans tezinde, Murat Uraz'ın yayınlanmamış ve yayınlanmamış bazı eserlerinin, halk bilim uzmanı ve Yapı Kredi Yayınları Editörü Sabri Koz'un elinde olduğuna dair bir bilgiye rastladık. Bu bilgi üzerine Sn. Sabri Koz ile irtibata geçtik. Murat Uraz'ın kütüphanesindeki eserlerden parça parça haberdar olduğunu söyleyen Sn. Sabri Koz, Murat Uraz kütüphanesindeki bazı el yazmalarının (Özellikle Cönkler) sahaf lar tarafından kendisine hediye edildiğini ifade etmiştir. Sn. Sabri Koz, Murat Uraz konusunda hazırlanan tezin sahibine bilgi ve belgeyle katkı vermiş hatta bununla birlikte yüksek lisans öğrencisine elindeki belgeleri (Murat Uraz'ın gazete yazıları, küpürleri, edebiyat konulu el yazısı dosyaları) Atatürk Üniversitesi'ne bağışlayabileceğini de belirtmiştir. Fakat yüksek lisans tezini yapan öğrencinin Atatürk Üniversitesi'ndeki ilgili kurum yöneticileri ile yaptığı görüşmelere rağmen bu dokümanların adı geçen üniversiteye bağışının yapılması sağlanamamıştır. Bunun üzerine Sabri Koz, Murat Uraz'a ait elindeki bu evrakı 2018 yılında İstanbul İBB Atatürk Kitaplığına bağışlamıştır.¹⁶⁰

Meşhur **Hamamizade İhsan Bey**'in kitaplığı tümüyle elden çıkmıştır. Hamamizade'nin kitaplığının ilk darbeyi yemesi 1916 Rus işgali sırasında meydana gelmiştir. Hatta Trabzon'da işgal sırasında yağmalanan şahıs kütüphanelerinden biri Hamamizade İhsan Bey'e ait kütüphanedir. İhsan Bey'in, işgal yıllarında ve muhacirliğe gittiği dönemde Trabzon Uzunsokak'taki yazıhanesinde bulunan kitaplarının

çoğunu kaybettiği ifade edilmiştir. Araştırmacı yazar Mehmet Uzun'a göre, İstanbul'a göç eden Hamamizade, Trabzon'da sağlam kalan kitaplarını daha sonra İstanbul'a taşımıştır. Hamamizade'nin İstanbul'daki kütüphanesi vefatından bir süre sonra Taksim'de Tünel'e yakın bir yerdeki kitapçının deposuna konulmuş, buradan Süleymaniye Kütüphanesi'ne gönderilmiştir. Hamamizade kütüphanesinin izini süren Mehmet Uzun, Hamamizade kütüphanesine dair eserlerin Süleymaniye Kütüphanesine getirildiğini doğrulamış ancak ne kadar eserin bu kütüphaneye verildiğini, tasnif yapılmadığı için tespit edememiştir. Dr. Mustafa Duman'a göre, Hamamizade'nin yazılıp yayınlamadığı araştırma dosyalarının bazıları (Hamsiname, Hayyam Rubailer gibi) hukuk doktoru oğlu Orhan Hamamioğlu tarafından 1970'lerde yayınlanmaya başlamış ancak Orhan Hamami'nin vefatından sonra bu dosyalar sah haf Sami Önal'ın eline geçmiştir. İhsan Hamamizade'ye ait olan ve oğlu Orhan Bey'de bulunan yayınlanmamış kitap dosyaları ve el yazması notlarının bazıları ise kağıt hurdacılarının eline geçmiş, bu yazılardan bir kısmı Dr. Mustafa Duman ve Mehmet Uzun tarafından sahaflardan satın alınmıştır. Daktilo metin halindeki Trabzon Manileri çalışması Dr. Mustafa Duman'ın arşivindedir.¹⁶¹ Hamamizade'nin 10 dosya halinde sah haf Sami Önal'da bulunan notlarının ise, Sami Önal'ın vefatından sonra sah haf dükkanını satın alan Ankara'daki bir saha fa gittiği ifade edilmiştir.¹⁶²

Trabzon basınının duayen isimlerinden ve Ortahisar'daki Olcay Matbaası'nın sahibi olan **Osman Nuri Eyüboğlu**'nun ünlü gazete ve dergi koleksiyonları ile kartpostal koleksiyonundan bugün eser yoktur.¹⁶³ Osman Nuri Bey'in arşivi ve kitaplığına yönelik ilk ciddi yağma Rus işgali yıllarında olmuştur. Bu sebeple Osman Nuri Eyüboğlu arşivine ait bazı parçaların Rusya'nın St. Petersburg kentindeki Milli Kütüphanede olduğuna dair ifadeler söz konusudur. Gazete arşivine dair bazı parçalar ise, şimdiki aile fertlerinin ifadelerine göre, yakın tarihlerde Mete Eyüboğlu tarafından Trabzon basın tarihi üzerine çalışan isimlere verilmiş ancak bu malzemeler geri iade edilmemiştir. Osman Nuri Eyüboğlu matbaa arşivinden bugüne kalanlar ise, ailede kalan 1901 yılı imalatı bir zım ba makinası ve Olcay Matbaası'na ait matbaa klişeleridir. Bu klişeler, İsmet Eyüboğlu tarafından Ortahisar Belediyesi Tarih Müzesine bağışlanmıştır.¹⁶⁴

Trabzon basını üzerine çalışmaları bulunan merhum **Cumhur Oda başioğlu**'nun belgeleri ve kitaplığının çoğu Trabzon'daki evindedir.

Ailesine göre, Odabaşıoğlu'nun kitapları sayısal anlamda çok olmamakla birlikte, nitelik anlamında zengindir. Daha çok din ve tarih konulu kitaplardan oluşmaktadır. Kitaplarının bir kısmını hayattayken KTÜ'ye vermek istemiş ancak kütüphanede kendi ismi altında bir yer açılması isteği kabul edilmediğinden dolayı bu bağış gerçekleşmemiştir. Kızının verdiği bilgiye göre, çalışma dosyaları ve kıymetli kitaplarının bir kısmı, vefatından sonra evine giren hırsızlar tarafından alınmıştır. Yer adları konusunda yaptığı çalışma ise, bu çalışmayı talep eden bir devlet kurumuna verilmiştir.¹⁶⁵

Ünlü fikir adamlarından **Peyami Safa**'nın kitapları vefatından sonra maalesef bir sahhafa satılmış ancak, kitaplarının çoğunun gazeteci Hakkı Devrim tarafından satın alındığı ifade edilmiştir. Edebiyatçılarımızdan Beşir Ayvazoğlu, Peyami Safa'nın bazı gündelik yaşam malzemesi sayılacak koleksiyonlarının ise, Peyami Safa'nın kitaplarını basan bir yayınevine intikal ettiğini söylemiştir.¹⁶⁶ Aziz dost, makalenin güzel. Sadece ikinci paragraftaki ifadelerinde biraz yumuşatma lazımdır.Örneğin bu paragrafı şöyle yazabiliriz.:

Şair Şefik Asan'a ait kitaplar, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 dönemlerinde askeri idare tarafından diğer kitaplıklarla birlikte Selimiye Kışlasında toplandıktan sonra SEKA'ya gönderilmiş ve yakılmıştır.¹⁶⁷

1916 Rus İşgalinin Trabzon'da Yol Açtığı Kültürel Tahribat

Şehrin işgalinden önce yapılan bombardıman ve işgalden sonra meydana gelen yıkım ve yağmalama adımlarından matbaalar ve kütüphaneler de nasibini almıştır. Trabzon'un şehir hafızasını silme anlamı taşıyan işgal olayı, Trabzon kültür hayatını derinden etkilemiştir. Nitekim, 18 Nisan 1916'da başlayıp 24 Şubat 1918'e kadar devam eden işgal döneminde işgalci Rusların ve onlarla birlikte hareket eden Rum ve Ermeni yağmacıların Trabzon'u topyekün yağmalama olaylarına rastlanmaktadır. İşgal dönemindeki yağmalama olayları, yapılmış pek çok yerli ve yabancı akademik çalışmaya hatta dönemin şahidi çok sayıda ismin hatıralarına konu olmuştur.

İşgal döneminde Trabzon'un kültürel yapısına ve şahıs kütüphanelerine ağır zarar veren yaklaşımların başında, işgalden önce şehrin Rus donanması tarafınca pervasızca bombardımanı gelmiştir. Ruslar, donanmaları aracılığıyla durmaksızın şehri ve ilçelerini vurmuştur. 17 Kasım 1914'de başlayan Rus donanmasının bombardımanı 11 Ağustos

1916'ya kadar devam etmiştir. Bu süre içerisinde, çoğu Trabzon şehir merkezine yönelik olmak üzere toplam 27 ağır bombardıman yapılmıştır.¹⁶⁸ Rus donanmasının sadece 8 Şubat 1915'de denizden yaptığı ağır bombardıman, şehrin uğradığı ağır saldırının detayını ve şehirdeki tahribatın boyutunu vermektedir. Ruslara ait iki Rus kruvazörü, Trabzon'un Ayasofya hizasına geldiklerinde tüm toplarıyla hiçbir ayırım yapmadan şehre yangın bombaları ile ateş açmışlar, Trabzon bu ağır bombardıman altında duman ve ateş bulutları içerisinde görünmez bir hal almıştır. İki saat süren bu ağır bombardıman akşam ezanına doğru durmuş, çıkan yangınlar şehrin üzerinde kalın duman tabakaları oluşturmuştur. Halk, sabah namazından itibaren şehri terk etmiştir. Kesin bir rakam olmamakla beraber bu bombardımanda bin kişi ölmüş, üç yüz kişi yaralanmıştır.¹⁶⁹ Yapılan ağır bombardımanlar, şehre, şehrin insanına, şahsi ve resmi kütüphanelerin de dahil olduğu şehre ait tüm somut kültürel mirasa ağır şekilde zarar vermiştir.

Trabzon'un karşı karşıya kaldığı işgal olayları sadece bombardımanla sınırlı olmamış, işgalcilerin şehirdeki çalışmaları şehrin yapısında ikinci bir yıkıma yol açmıştır: "Rus işgalciler Hürriyet Meydanı'ndan başlayıp, şehrin doğusundan batısına doğru birbirine paralel iki yol açmışlar, bunun için 800 evi yıkmışlardır. Ayrıca şehrin muhtelif yerlerinde savaş vasıtalarını nakletmek ve yerleştirmek üzere birçok sokak ve ev tahrip edilmiştir. Tamamen ve kısmen tahrip ettikleri evlerin sayısı 3000'den fazladır. Yıkıtları evlerin kargir kısımlarını yol yapımında, ahşap kısımlarını ise yakacak olarak kullanmışlardır. Şehrin en güzel bir yerinde ve Belediye Dairesi civarında bulunan Belediye Bahçesi; yıkılmış duvarları, kesilmiş ağaçları, tahrip edilmiş havuzları ve çalgı mahalli ile bir virane haline gelmiştir. Ortahisar'daki eski hükümet konağı harap ve terkedilmiş durumdadır. Batpazarı, Attarlar ve Yemeniciler çarşılarıyla Mumhaneönü ve civarı en çok harap olan yerler arasındadır. Trabzon'un işgalinin ilk günlerindeki kargaşalıktan sonra sahipsiz kalan eşya ve emval-i metruke, çoğu Rum ileri gelenlerinden oluşan Belediye Meclisi'nce derlenmiş ve toplanmıştır."¹⁷⁰ Özellikle evlerin harap olması, Rus lojistiği için caddeler açılması ve yıkım faaliyetleri evlerdeki kütüphaneleri de mahvetmiş, yıkılan evlerden toplanan eşyalar arasında yer alan kitaplar ya el değiştirmiş ya da yok olmuştur.

Trabzon eski milletvekillerinden ve dönemin tanıklarından Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, işgal dönemine ve sonrasına dair şu bilgileri ver-

mektedir: “Ruslar Trabzon’dan çekilirken Trabzon’da ve kasabalarda bulunan Türklere ait mağazalardaki mallara el koydular. Evlerin demir kapı ve parmaklıklarını, her türlü pirinç mamulleri, camilerdeki şamdanları aldılar. Evlerde bırakılmış olan seccadeleri, halıları, eski işlemeleri, İmaret Medresesi’ndeki ve Ortahisar kütüphanelerindeki yazma ve basma kitapları, Gülbahar Hatun Türbesi’ndeki tarihi sanduka örtüsünü, türbedeki tarihi ceviz çekmeceyi, Ortahisar Camisi’ndeki ejderha başlı altın musluğu, Hoşoğlan’ın mezarındaki kemiklerini, Trabzon’daki okullarda bulunan eğitim araçlarının tümünü aldılar.”¹⁷¹

İşgal Sırasında Rusya Bilimler Akademisinin Trabzon’daki Çalışmaları

Rusya’nın Trabzon’a yönelik askeri işgal hareketi yanında bir de kültürel işgal hareket planı devreye girmiştir. Kültürel işgal hareketi Rusya İlimler Akademisi’nin kılavuzluğunda gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı, 17 Mart 1916’da 117 sayılı şu emirnameyi çıkarmıştır: ‘Ordunun işgal ettiği yerlerde eski kitapların, el yazmalarının, yazıtlı ve damgalı taşların her ne sebeple olursa olsun alınıp satılmasını ve toplanmasını kesinlikle yasaklıyorum. Elllerinde eski el yazmaları veya kitaplar, yazıtlar veya kiliselerin tarihi eserleri olan kişiler, bunları Kafkasya Müzesinde sergilenmek üzere bölge genel merkezlerine teslim etmek, nerede bulunduğu bilgisini de paylaşmak zorundadır.’¹⁷² Verilen emir, kütüphane ile arşivlerin ele geçirileceği ve Rusya’da sergileneceğini ifade etmekle birlikte, Rus işgalinin ne kadar derin ve sistematik bir işgal olduğunu da ortaya koymaktadır.

Rusya İlimler Akademisi, işgal edilen yerlerdeki tarihi eserlerin korunması ve kayıt altına alınması için özel bir komisyon¹⁷³ oluşturmuştur. Komisyona ünlü Rus Bizanstinist Fedor İvanoviç Uspenski başkanlık etmiştir. 13 Mayıs 1916’da Trabzon’da çalışmalara başlayan Uspenski, 13 Mayıs’ta Ortahisar’ı (Ortahisar Camii - Eski Altın Başlı Meryem Kilisesi) incelemiş ve ilk raporuna şu bilgileri eklemiştir: “Rus birliklerinin Trabzon’a girişinden birkaç gün önce çoğunlukla Ortodoks Rum tebaadan oluşan azgın güruhun Müslümanların kutsal alanlarına uyguladıkları akıl almaz taciz ve tahribatı kelimelerle ifade etmek çok güç. Türklerin terk ettikleri, korumasız kalan tüm

evler yağmalanmış, kilitleri ve pencereleri kırılıp dökülmüş evlere rahatlıkla girip değerli eşyaları alabiliyorsunuz. Kâğıt yazmalar, kitaplar ve diğer önemli arşiv belgeleri yerlere saçılmış bir durumda; balyalarca el yazması, torbalarca kitap ve kâğıt etrafa saçılmış, yağmacılar tarafından işe yaramaz hale getirilmiş.”¹⁷⁴ Uspenski raporunda, Trabzon’daki kitapların, yazmaların ve arşiv belgelerinin nasıl perişan edildiğini ortaya koymaktadır. Bunu da, Trabzon’daki kültür tahribatının başrolünde Rumların olduğunu ifade etmek ve suçu tamamen onların üzerine yıkmak şeklinde izah etmektedir. Lakin bu kötü tahribat ve yağma, Rus işgal hareketinden ve özellikle Rus deniz topçusunun Trabzon’u 1914-1914 yılları arasında acımasızca bombardıman etmesinden bağımsız meydana gelen veya gelebilecek olan bir husus da değildir.

Uspenski, yaptıkları çalışmalar hakkında 26 Ekim 1916’da ikinci bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda şu bilgilere yer vermiştir: “En kayda değer eserler Türklerin terk etmeden önce bıraktıkları ve bizim dar-madağınık halde bulduklarımızdı. Bu eserler Ruslardan önce para ve değerli eşya bulmak gayesiyle yağma yapan Rumların gazabına uğramıştı. Yazma eserler, civardaki yapılardan bu camiye taşındı. Devlet Duması’nın üçüncü müfrezesi tarafından işgal edilen özel bir evden önemli bir Türk kütüphanesini transfer ettim ve nihayet bizzat şahsım tarafından sahiplerinin terk ettiği bazı özel mülklerden birçok kitap ve el yazması bulundu. Temel ve en değerli materyal, devletin diyanetine bağlı olan camilerden ve S.R. Mintslov’un bağışlarından çıktı.”¹⁷⁵ Raporda, Rus heyetinin Trabzon’daki Trabzon’daki özel kütüphaneleri nasıl ele geçirdiği çok net ifadelerle ortaya konulmaktadır. Uspenski ve heyetinin, Trabzon’da ciddi anlamda özel kütüphane aradıkları ve transfer ettikleride bu raporda ortaya konulmuştur. Neticede Rus Arkeolog Prof. Uspenski, sadece Fetvahane Kütüphanesindeki bağış kitaplardan 497’sini özenle seçerek sandıklara doldurmak suretiyle Rusya’ya göndermiş¹⁷⁶ olması dahi, Uspenski ve çevresindeki Rus tarihçilerin, bir toprak işgali faaliyetinden de öte çalışmalar içerisinde olduklarını ortaya koymaktadır.

Trabzon’dan Rusya’ya götürülen ve çoğu vaktiyle bağışlanmış kitaplardan oluşan nadir eserlerin, Türkiye’ye ve Trabzon’a iadesi şimdiye kadar mümkün olmamıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Trabzon’dan toplanan ve Rusya’ya götürülen elyazması eserler kayıt altına alınmamış, çoğunluğu ortadan kaybolmuş, Türkiye’ye iade edildiği

iddia edilse de, bu varsayım hiçbir resmî evrakla kanıtlanamamıştır. Uspenskiy tarafından götürülen yazma eserlerin isimlerine St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü kataloğunda rastlanılması, bu eserlerin Türkiye'ye iade edilmediğini göstermektedir.¹⁷⁷

İşgal döneminde Trabzon'daki kitapların yanında arşivlerin nasıl mahvedildiği ise S.R. Mintslov'un günlüğünde anlatılmaktadır. S.R. Mintslov, günlüğünün 12 Haziran 1916 tarihli kısmında, Trabzon arşivlerinin mahvedilişini çok anlaşılır bir örnek üzerinden tasvir etmiştir: "Dün köprüyü¹⁷⁸ geçerken tuhaf bir manzarayla karşılaştım: Hapishanenin¹⁷⁹ altındaki uçurumun kenarı boydan boya bembeyaz olmuştu, her taraf kağıtlarla doluydu; her biri iki arşın yüksekliğinde destelenmiş bağlanmış kitaplar... Hepsi vadinin dibinde ateşe verilip yakılmış. Birkaç asker gidip, sopalarla kâğıtları karıştırıp harlıyordu. Sonunda anlaşıldı ki; hapishane binası ve diğer yapılar bir telgraf şirketine devredilmiş ve başındaki kumandan Melik Parsadanov genel temizlik talimatı vermiş. Bölgenin tüm arşivi ve buradaki Türk hakimiyeti boyunca biriken mahkeme belgeleri bir vadiye atılarak yakılmış. Bu durumda burada ne denli mühim ve değerli malzemenin kaybolduğu sorusunu sormak abesle iştigal olacaktır."¹⁸⁰

Görüleceği üzere, sistemli bir şekilde yok edilen veya ele geçirilen sadece Trabzon'daki el yazmaları, basılı eserler veya evrak değildir. Esasen, Trabzon'un yazılı kültürel hafızası; yakılmak, tahrip edilmek ve çalınmak suretiyle silinmiş hatta ele geçirilmiştir.

Trabzon'da Yok Olan Basım ve Yayın Kuruluşları

Rus işgalinin Trabzon'daki kültür eserlerine verdiği zararın boyutları, kültürel eserleri yağmalanan Trabzonluların, durumu ifade eden yaklaşımlarında daha belirgin şekilde görülmektedir. Trabzon'un Rus işgalinden kurtarılması ve sonrasında Trabzon'a dönen Trabzon muhacirleri, her yerde olduğu gibi matbaalar ve kütüphanelerin yağmalandığını görünce, gazete ve kitapların birer arşivini oluşturmak için duyurular yapmışlardır. Ortahisar'daki yağmadan, Trabzon matbuatının en önemli ismi ve İkbal Matbaası sahibi **Eyüpzade Osman Nuri Bey** büyük zarar görmüştür. Feyz, İkbal, Tilki ve Fransızca Şark gazeteleri ile Trabzon kartpostallarının yayımcısı olan Osman Nuri Bey, muhacirlikten sonra döndüğü Trabzon'da matbaasını ve depolarını yağmalanmış bir durumda bulmuştur. Özellikle biriktirdiği

matbuat koleksiyonunun yok olduğunu gören Osman Nuri Bey, daha önceki abonelerine hitaben gazetelere ilanlar vererek, yitirdiği koleksiyonunu yeniden oluşturmak için çağrıda bulunmuştur. Söz konusu çağrıda, Trabzon halkının yüzde sekseni gibi kendisinin de 3 Şubat 1916 tarihinde Trabzon'u terk ederek muhacirliğe çıktığını ve büyük sıkıntılar yaşadığını belirtmiştir. Matbaasını faaliyete geçireceğini ifade eden Osman Nuri Bey, kütüphanesini yeniden oluşturmak üzere “nüsha-i fevkaladeler ve nüsha-i mahsusalar hariç olmak üzere Feyz'in 81, İkbal'in 550, Tilki'nin 25, Fransızca Şark'ın 27 sayı intişar ettiğini” belirterek, bu gazetelerden elinde sayısı bulunanların satın alınmak üzere kendisine bildirilmesini istemiştir.¹⁸¹

Osman Nuri Eyüboğlu'nun bu amaçla, sahibi olduğu İkbal Gazetesi'nin 13 Kasım 1919 tarihli sayısında verdiği ilanının tam metni şöyledir: “Tarih-i tesislerinden (kuruluşlarından) muhacerete kadar intişar eden (yayınlanan) Feyz, İkbal, Tilki, Şark gazetelerinden idarehanemiz için tefrik eylediğimiz (ayırdığımız) koleksiyonlar, Rusların istila zamanlarında tamamen ortadan gaib olduğundan, elimizde koleksiyon namına bir şey kalmamıştır. Binaenaleyh muhterem karilerden (okuyuculardan) ve bilhassa eski lütufkar abonelerimizden pek çok rica eyleriz. Hanelerinde, yazıhanelerinde velev ki toz toprak arasında olsun, bulabilecekleri nüshaları lütfen bize göndersinler. Bu perakende nüshalardan birer koleksiyon teşkiline muvaffak olursak bizim için ne mutlu.”¹⁸²

İşgal yağmasından etkilenen bir diğer yayıncı, Uzun Sokak'ta dükkanı bulunan, Trabzon'un ilk yayıncısı ve kitapçısı olan **Kitabi Hamdi Efendi**'dir. Hamdi Efendi, işgal sırasında şehri terk edip muhacirliğe çıkarak; Giresun, Samsun, Merzifon ve Ankara'yı dolaşp İstanbul'a ulaşmış ve işgal süresince burada kalmıştır. 24 Şubat 1918'deki kurtuluştan sonra yeniden Trabzon'a dönen Kitabi Hamdi Efendi; kütüphanesini, depolarını ve evini, Rumlar ve Ruslar tarafından yağmalanmış olarak bulmuştur. İşgalden kısa bir süre önce yayımladığı İbrahim Cudi Efendi'nin Lugat-ı Cudi adlı sözlüğünün forma halinde Uzunsokak'taki evinin yanında bulunan deposundaki stokları dahi, kağıtlarından¹⁸³ faydalanmak maksadıyla Rumlar tarafından yağma edilmiş ve geriye mevcudu kalmamıştır.¹⁸⁴ Kitabi Hamdi Bey'in torunlarından Prof. Dr. Önder Küçükerman'ın verdiği bilgilere göre; “Kitabi Hamdi Efendi'nin kitaplığında bulunan kitaplar, işgal döneminde paketleme için bakkallarda kullanılmıştır.”¹⁸⁵ Kitabi Hamdi

Efendi üzerine bir kitapçık yayınlayan ünlü edebiyatçı Hamamizade İhsan Bey de, o dönemde Kitabi Hamdi Efendi'nin durumuna dair şu ifadelerle yer vermiştir: “Trabzon geri alınınca 1334 (1918) sonlarında memleketine döndü ama kütüphanesiyle depolardaki kitaplarını ve ev eşyasını Rumlar tarafından yağmalanmış buldu. Pek az formları kitap haline koyabilmişti.”¹⁸⁶ Kitabi Hamdi Efendi'nin Uzunsokak'ta Konak Camii aralığında yer alan evi ve deposu, 1975 yılında satılmıştır. Dükkanları ise Tonyalı bir aile tarafından satın alınmıştır. Evde bulunan kitaplar, cam filmler, Ali Şefik Başman'ın katkılarıyla Paris'te bastırılan Trabzon kartpostalları, çinko baskılar, kalıplar bu şekilde elden çıkmıştır.¹⁸⁷

Kitabi Hamdi Efendi'nin kitaplarının ve yayınlarının işlevsiz hale gelmesi ise 1928 Harf İnkılabı zamanında olmuştur. Hamamizade İhsan Bey, Kitabi Hamdi Efendi'nin bu dönemdeki durumu hakkında şu bilgileri aktarmıştır: “Şimdi de vilayetin her tarafında açılmakta olan mekteplerin kitaplarını getirterek işe koyulmuştu. Trabzon manzaralarını yer yer gösteren kartpostallar da bastırıp çıkarıyordu. İşlerde gittikçe ilerleme eserleri vardı. Ancak, 1928 harf değişimi üzerine elindeki on iki bin liralık mektep kitabını satıştan alıp depoya atmak zorunda kaldı. Bundan ötürü de kitapçılıktan ayrıldı. Ve ticaret evini; altıncı defa aynı firma ile caddenin karşısına kendi yaptırdığı mağazalarına kaldırdı.”¹⁸⁸ Fotoğraf sanatçısı ve koleksiyoner Coşkun Kulaksızoğlu'na göre ise; Kitabi Hamdi Bey, Harf İnkılabı'ndan sonra elinde kalan yasaklı Osmanlıca kitapları Trabzon Zeytinlik ve Hacıkasım yokuşlarının birleştiği yerde bulunan ama yakın zamanlarda üzerine yapılan bina ile ortadan kalkan Aldıkaçtı Mezarlığına gömmüştür.¹⁸⁹

İşgal döneminde kitaplıklara ve kütüphanelere verilen zararlar, ulema kütüphanelerinde de kendisini göstermiştir. Nitekim, Dernekpazarı'nın Güney Mahallesi'ndeki Efendioğullarından Müderris Hüseyn Rahmi Efendi'nin kütüphanesi, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların bölgeyi işgal etmeleri sırasında Rus ordusu içindeki Ermeni askerlerinin Hüseyn Efendi'yi şehit etmesiyle birlikte dağılmıştır.¹⁹⁰

Çaykaralı Müderris Feriştad Efendi'nin köyündeki medresede bulunan kendisine ait özel kitapları ve notlarının çoğu, işgalci güçler tarafından medresesiyle birlikte yakılarak imha edilmiştir. Fakat bu yangından geriye kalan ve üzerinde kendi mührü basılı olan kitap-

larının bir kısmı daha sonra evlatları aracılığıyla torunlarına intikal etmiştir.¹⁹¹

Satılan Bazı Şahıs Kitaplıkları

Zengin kitaplıklara sahip bazı Trabzonlu şahsiyetlerin kitaplıkları satılmak suretiyle elden çıkmıştır. Trabzon dışında ve içinde yaşayan Trabzonlulara ait kütüphaneler arasında satılan şahıs kitaplıklarının bir kısmının resmi kurumlara ve kuruluşlara gittiği tespit edilmekle birlikte, diğer kısmının kimin ve kimlerin eline geçtiği ise şimdilik bilinmemektedir.

Trabzonlu ünlü şair **Halil Nihad Boztepe**'nin kitapları ölümünden sonra, Ankara'da aynı binada kaldıkları komşusu İbrahim Alaattin Gövsa'nın doktor oğlu tarafından, Gövsa'nın kitaplarıyla birlikte Milli Kütüphane'ye satılmıştır. Ancak, Boztepe'nin İstanbul'da bulunan evindeki kıymetli kitaplığının akibeti tam olarak bilinmemektedir.

Aslen Sürmeneli **Nurullah Ataç**'in vefatından sonra Büyüka'daki kitaplarının çoğu Milli Kütüphane, Fransızca ve İngilizce kitapları ise Ankara Üniversitesi DTCTF tarafından satın alınmıştır.¹⁹²

Akçaabatlı edebiyatçı **Hasan İzzettin Dinamo**'nun kitaplığı, kardeşi tarafından kağıt toplayıcılarına verilmiştir. Kitaplığı yanında, Osmanlıca olarak tuttuğu tüm notları da hurdacılara gitmiştir. Dinamo'nun kitaplığı hurdacıya verilirken, Dinamo'nun yaşadığı bazı olumsuzlukların kitapları yüzünden meydana gelmesi düşüncesinin bunda etkili olduğu ifade edilmektedir.¹⁹³

Edebiyatçı şair ve aslen Oflu (Çaykara'nın Paçan Köyü'nden) **Sabahattin Ali**'nin, Ankara Yenışehir Karanfil Sokak'taki evinde bulunan kütüphanesi büyük oranda satılmış, bir kısmı ise bağışlanmıştır. Kitaplığın satılmasıyla ilgili detaylara Kemal Bayram'ın Sabahattin Ali Olayı isimli çalışmasında rastlanmaktadır. Bu çalışmada Sabahattin Ali'nin kızı Prof. Dr. Filiz Ali, babasının kütüphanesinin akıbetine dair şu bilgileri aktarmıştır¹⁹⁴: “Babam öldüğü zaman biz beş parasız ortada kalmıştık. Eş dost da çağrılarak bu konu uzun süre düşünüldü. Yapılacak tek şey vardı, bu kitapları satmak, para sağlamak. Bu nedenle Pertev Naili Boratav'la Emin Türk Eliçin oturup kitapların listesini çıkardılar. İki ay kadar uğraşıp teker teker tespit yaptılar. Kitapların fiyatları bulundu, müşteri aramaya başladılar. Bu sözünü ettiğim olay, 1948-

1949 yıllarında oluyor ve o sıralarda İkinci Dünya Savaşı'ndan dolayı Türkiye'ye kaçıp gelmiş Almanlar vardı Ankara'da. En iyi, en değerli kitaplar bunlar eliyle yeniden Almanya'ya dönmüş oldu. Onlar tarafından son derece ucuza alındı. Annem diğer bölümünü Milli Kütüphane'ye bağışlamak istedi. O sıralarda Milli Kütüphane'nin müdürü Adnan Ötügen idi. Babamın kitaplarını Milli Kütüphane'ye kabul etmemişler. Daha sonra eş dost, birer ikişer parasını vererek ve yardım olsun düşüncesiyle aldılar. Yıllar sonra Macit Gökberk, Halet Çambel vasıtasıyla Edebiyat Fakültesi için diğer bölümleri aldı üniversite kitaplığına. Onlar da seçme yaptılar. Geri kalanlar annemde, bazıları Halet Çambel'in evinde. O kadar çok kitap vardı ki, bir yerden bir yere taşınırken başlı başına sorun oluyordu bizim için. Ayrı bir kamyon tutmak zorunda kalıyorduk. İki odayı falan dolduruyordu.”

Necip Fazıl'ın yakın dostlarından olan ve İstanbul'da vefat eden Trabzonlu **Hilmi Oflaz**'ın toplam iki bin cilt kitabı ve 850 sayı süreli yayını, 1999'da oğlu Arif Oflaz tarafından Üsküdar Bağlarbaşı'ndaki Diyanet İslam Araştırmaları Merkezi'ne satılmıştır.¹⁹⁵

Kitap koleksiyoneri ve arşivci **Arslan Pulathaneli**'nin, 11.102 adet kaptan ve 86 başlıktaki dergi ile gazete koleksiyonundan oluşan kitaplığı, eşi tarafından 2007 yılında İstanbul'daki Bilim Sanat Vakfı'na satılmıştır.¹⁹⁶ Satın alınan kitapları içerisinde 5947 adetle şiir kitapları öne çıkmaktadır. Yabancı ülkelerden, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerden ya da Anadolu'nun uzak il ve ilçelerinden yayınları isteyip kütüphanesine katan¹⁹⁷ ve Trabzon'un ve Türkiye'nin en büyük şiir kitaplığına sahip olan merhum Arslan Pulathaneli'nin kitaplığında 5000'inin üzerinde bir mektup arşivi olduğu da ifade edilmiştir.¹⁹⁸ Arslan Pulathaneli'nin kütüphanesindeki arşiv malzemesi mahiyetinde olan birikimlerden biri ise ölüm ilanlarıyla ilgili biriktirdiği gazete ilanlarıdır.¹⁹⁹

Yaşadığı dönemde “Ayaklı Kütüphane” olarak bilinen²⁰⁰ Dernekpazarlı din adamı **Mustafa Cansız**'ın (Cansız Hoca) çok zengin olan kütüphanesindeki kitaplarının önemli kısmı ailesine mensup isimler tarafından İstanbul'da satılmıştır. Köyünde yer alan kütüphanesi ise büyük oranda öğrencilerinin eline geçmiştir.²⁰¹

Trabzonlu merhum din adamlarından **Ahmet Faik Arslantürk**'ün ilahiyat ağırlıklı zengin kitaplığı, sağlığındayken İstanbul'dan gelen sahaflara satılmıştır. Kütüphanesi bugün kısmen mevcuttur.²⁰²

6. Bir Kitaplığın Başına Gelenler: Salih Zeki Çağatay Kitaplığının Akıbeti²⁰³

Kayıp kitaplıklarla ilgili kısımda ortaya konulan vahim örneklerin içinde en fazla öne çıkanı, Trabzon eski noterlerinden Salih Zeki Çağatay'ın kitaplığıdır. Bu kitaplığın yaşadığı kültür travması, Trabzon'da yakın tarihte yaşananları yoğun detayı ile ortaya koyan çok önemli bir örnek olma özelliği taşımaktadır. Merhumun kitaplığının akıbeti için İzmir'de yaşayan oğlu Sayın Babür Çağatay Bey ile yaptığımız görüşmeler sırasında tarafımıza aktarılan bilgiler, kitaplığın acı akıbeti hakkındaki detaylara ulaşmamızı sağlamıştır.

Gazeteci, yazar, yayıncı Salih Zeki Çağatay, 1910 yılında Trabzon'da doğmuştur. Trabzon, Akçaabat ve Yalova'da noter olarak, 1940-1962 yılları arasında Doğruluk Kitabevi adı ile önce Doğu Karadeniz, daha sonra Trabzon bölgesinde gazete ve kitap başbayii olarak hizmet vermiştir. Yine bu yıllarda başta Hürriyet Gazetesi olmak üzere çeşitli önemli gazete ve dergilerin muhabirliği ile aynı ilde çıkan bazı gazetelerin gençlik ve edebiyat sayfalarının yönetimi görevlerinde bulunmuştur. Gerek mahalli gerekse ulusal gazete ve dergilerde edebiyat, tarih ve Trabzon hakkında çeşitli makale ve araştırmaları yayınlanmıştır. Şiirleri ise başta Varlık Yıllığı olmak üzere birçok dergi ve kitapta yer almıştır. Salih Zeki Bey, 1973 yılından sonra Osmanlıca, Eski Türkçe çalışmalarına da ağırlık vererek, bir süre İstanbul Belediyesi ve Bayezid Kütüphanesi'nde çevirmen kadrosunda çalışmıştır. 1930 yılından 1961 yılına kadar Trabzon'da Doğruluk Kitabevi'ni idare etmiş, o sıralarda Türkiye'de yayınlanmış bilimsel, edebi kitap ve dergilerin çoğunu Trabzon'a getirmiştir. 1930'lu yıllardan itibaren Türkiye'nin önde gelen gazetelerinden; Hürriyet, Cumhuriyet, Sabah gibi beş gazeteyle, Hayat gibi dergileri biriktirmiştir. Aynı zamanda iyi bir müccellit olan Salih Zeki Bey, evine aldığı özel bir cilt makinesi ile bunlara özel ciltler yapmıştır. Diğer taraftan; Sivas, Erzurum ve İstanbul gibi illerde yaşamış ve zengin kütüphanelere sahip olmuş şahısların kitaplıklarındaki kitaplarını, ücret mukabilinde satın almış ve Trabzon'a getirmiştir. Ulaşamadığı yerlerdeki şahısların satılık kitaplarına ise; o yörelerin valilerine, kaymakamlarına ve kültür müdürlerine yazılar yazarak ulaşmış ve kitapların ücretlerini ödedikten sonra bunları Trabzon'a kazandırmıştır. Özellikle el yazmalarını kaçırmamıştır.

Salih Zeki Çağatay, 1960-61 yıllarına kadar Trabzon'da kaldıktan sonra noter olarak Yalova'ya tayin edilmiştir. Trabzon'dan ayrıldıktan sonra,

İstanbul'da ağır bir hastalık geçirmiş, Trabzon Ortahisar'da bulunan evini 1971'lerde satmıştır. Evini sattığı kişi bir süre sonra Salih Zeki Bey'i arayarak, evdeki kitaplarını almasını yoksa kitapları külâh yapılması için leblebicilere satacağını, kitapların parasını ise ardiye parasına sayacağını bildirmiştir. Salih Zeki Bey, bunun üzerine kültürden sorumlu bakanlığı arayarak, kitapları hibe olarak almalarını, sadece hibe eden olarak adının yazılmasını istemiştir. Trabzon İl Halk Kütüphanesi bu teklife, şartlı hibe olmaz cevabını vermiştir. Çağatay bu defa, on binlerce kitap ve dergi koleksiyonu yanında, içinde kıymetli el yazması eserleri de barındıran özel kütüphanesini başka yerlere de bağışlamak istemiştir. Fakat teklifi ilginç gerekçelerle kabul edilmediği için amacına ulaşamamıştır.

Neticede Salih Zeki Bey'in oğlu Babür Çağatay'a, "Ne kurtarabilirsen al gel demesi" üzerine, Babür Bey 1971 yılında Trabzon'a gitmiştir. Babür Bey bu sırada dönemin Trabzon Valisi ile kitaplar konusunda görüşmek istemiş fakat görüşmemiştir. Not bırakmış olsa da kendisine dönüşmemiştir. Bu arada yeni ev sahibinden bir ay daha süre istemiş fakat ev sahibi bekleyemeyeceğini söylemiştir. Hatta evdeki kitapları, evin üst katındaki kütüphaneden alarak evin salonuna yığmıştır. Babür Çağatay sonunda kitaplardan roman ve hikaye türündeki 5000 cildi almış, bu kitapları Ege Üniversitesi ile İzmir Kültür ve Sanat Vakfı'na bağışlamıştır. Fakat, kitaplığın en nadide parçaları olan el yazmaları alınamamıştır. Babür Çağatay, o sırada el yazmalarının kıymetini anlayamadığını söylemiştir. Neticede; el yazması kitaplar, gazete ve dergi koleksiyonlarından oluşan on binlerce kitap ve derginin çoğu evde kalmıştır. Babür Bey sonradan, el yazması bazı kitapların Trabzon İl Halk Kütüphanesi'ne verildiğini duymuştur. Fakat, son araştırmalarında başka bir ize rastlamıştır. Babası Salih Zeki Bey İstanbul'da rahatsızken, Trabzon'da tanınan bir müzisyen arkadaşına bir mektup yazmış ve bunun üzerine müzisyen arkadaşı bir at arabasıyla Ortahisar'daki eve gelerek kitapları seçmiş ve bu şekilde bir kısmı eski matbu bir kısmı da el yazması olmak üzere 1500 cilt civarındaki kitabı almıştır.

Sonuç

Kitaplar ve kitapların yaşam alanı olan kütüphaneler, bir toplumun hafızasının önemli bir kısmı olarak ele alınmalıdır. Kütüphaneler ve şahıs kitaplıkları, bir taraftan da toplumun yazılı birikimidir. Bu biri-

kim, esasen bir toplumun tarifidir. Başka bir ifadeyle kütüphaneler, bir toplumun seviyesidir ve bir toplumun durduğu yerin anlaşılmasını sağlayan kurumlardır. Kurum kütüphaneleri ve şahıs kitaplıkları bu sebeplerle, yüksek hassasiyetle ele alınmalı, değerlendirilmeli ve göz bebeği gibi korunmalıdırlar. Dolayısıyla, zengin şahıs kütüphanelerinin oluşmasına ömür ve servet harcayanlara çok yüksek seviyede ihtimam gösterilmeli, toplumdaki kültürel mirasın devamlılığına katkı veren örnek kişiler olarak takdim edilmelidirler.

Kütüphaneler bir hafıza olarak kabul edildiğinde bilinmeli ki, hafızasını kaybetmiş bir insan ne ise, nasıl davranıyor ise, okumayan, kitap kültürü gelişmemiş, kitaba hürmeti olmayan ve dolayısıyla kütüphanelerine sahip olmayan toplumların durumu da buna benzer şekildedir. Bunun için kütüphanelerimiz, kitaplarımız ve yüksek okuma kültürü, millet olarak devamlılığımız açısından hayati önem taşımaktadır.

Trabzon zengin şahıs kütüphanelerine sahip olmak kadar, maalesef kayıp şahıs kütüphaneleriyle de dikkat çekmektedir. Kaybolan, satılan, el değiştiren, yağmalanan şahıs kütüphanelerini araştırmak ve acı akıbetlerini ortaya çıkarmak kadar, eldeki şahıs kütüphanelerinin kıymetini bilip, ileri tedbirlerle muhafaza altına almak gerekiyor. Trabzon'un kaybedecek bir şahıs kitaplığına dahi tahammülü olmamalıdır. Zengin şahıs kütüphanelerinin tarumar edilmesinin önüne acilen geçilmelidir. Bu açıdan neler yapılmalıdır sorusu büyük önem arz etmektedir. Öncelikle Trabzon'daki genel kütüphane (İl Halk Kütüphanesi) ivedilikle yıkılarak yerine Atapark'ın bir kısmını da içine alacak şekilde ve tüm Doğu Karadeniz'i kapsayacak özellikte bir Milli Kütüphane veya o vasıfta esaslı bir kütüphane meydana getirilmelidir. 1961 model bir kütüphane mimarisi dolayısıyla ve yer darlığı sebepleriyle zaman zaman kitaplarını tasfiye eden bir kütüphane yaklaşımı, kütüphanecilik fikriyatına uygun değildir. Yer darlığı nedeniyle kitapları kayıttan düşmek, sağa sola göndermek, geldiğimiz çağda kabul edilebilir bir yaklaşım olamaz. Dolayısıyla Trabzon'da Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı, içinde bir nadir eserler kütüphanesinin de yer alacağı esaslı bir kütüphane kurulması acil bir ihtiyaçtır. Çünkü binlerce el yazması ve nadir eser hükmündeki kitap, Trabzon'daki ilçelerde ve köylerde hatta Doğu Karadeniz'de çeşitli ailelerin ve eski kurumların elindedir. Nadir eserler ve el yazmaları başta olmak üzere çok kıymetli kütüphanelerin bir kısmı koruma altında olmakla birlikte çoğu perişan vaziyettedir. Özellikle şahıs kütüphanelerinden

eli uzun isimler aracılığıyla aşırıldığı dilden dile dolaşan yüzlerce ve belki de binlerce nadir eser, maalesef bir ticari metaya dönüşmüş durumdadırlar. Camiler, medreseler, özel evlerdeki bu değerli kitaplıklar, her an talan edilme riskiyle karşı karşıyadır. Bu eserlerin bir nadir eserler kitaplığı oluşturularak acilen muhafaza altına alınması gerekmektedir. Böylesi adım esasen bir “milli güvenlik” meselesi olarak görülmelidir. Sadece Trabzondakiler değil hatta tüm Doğu Karadeniz’deki el yazmaları ve matbu basımlar da, Trabzon merkezinde kurulacak bu yeni kütüphanede “yüksek güvenlik” yaklaşımlarıyla koruma altına alınmalıdır. Nadir eserlerin alım ve satımı dikkatle incelenmelidir. Konu, ilgili kurumların takibine alınmalıdır. Çünkü çoğunluğu camilerden, medreselerden, kütüphanelerden ve şahıs kütüphanelerinden aşırı olmak suretiyle el değiştiren bu zenginlik, toplumun malıdır ve o şekilde muamele görmelidir. Çalınan, alınan şey esasen milletin hafızasıdır, gelecek neslimizin hakkıdır. Dolayısıyla muhtemel kütüphane, alanında tecrübeli ve mesleğine katmadegere sağlayan kıymetli ve “güvenilirliği yüksek kütüphanecilerin” sorumluluğuna verilmelidir. Burada derlenecek süreli, basılı ve elyazması türündeki nadir eserler hızlı bir şekilde dijital ortama aktarılmalı ve araştırmacılara sadece dijital kayıtlar üzerinden hizmet verilmelidir. Kitaplar, gerekli altyapıdan sonra ücretli veya ücretsiz olarak internet ortamına açılmalı, nadir eserlerin her türlü kaydı ve bilgisi internet ortamında görülebilmelidir. Muhtemel kütüphanenin meydana getirilmesi mümkün olur ise eğer, sayım, teftiş ve kontrolleri de en titiz şekliyle yapılmalıdır.

Trabzon’daki şahıs kütüphanelerimizin genel kütüphanelerimize kazandırılması için çok ciddi bir bağış kültürü oluşturmamız gerekmektedir. Trabzon’daki kitap ve kütüphane kültürünün devamlılığı açısından, bağış yapmaya eğilimli Trabzon dışındaki Trabzonlu şahsiyetlerin kütüphanelerinin öncelikle Trabzon’a getirilmesi için çalışılmalıdır. Bu konuda Trabzon’da, KTÜ ve Trabzon Üniversitesi öncülük yapmalıdır. Bağış kütüphaneleri, yüksek güvenlik ve koruma teminatlarıyla alınmalıdır. Alınacak kitaplar, ayırım yapılmadan alınmalıdır. Bağış kitaplıklarında, bağışçının onurunu zedeleyecek şekilde bir seçmeciilik yapılmamalıdır. Mükerrer nüshalar geri çevrilmemeli, bu nüshalar da kütüphanelerde kataloğa girmelidir. Çok nitelikli kitaplar bağışlayan ve kendi adına bölüm açılmasını isteyen kıymetli bağışçı isimlerin talepleri geri çevrilmemeli, bu isimlerin bağışlarına mahsus

bölümler oluşturulmalı hatta bağışçıların isimleri buralara verilmelidir. Her bir bağışçının adı, bağışlanan kitaplara nakşedilmelidir. Yoğun bağış yapan isimlere ayrı kataloglar düzenlenmeli, yoğun bağış yapan bağışçıların bağış listeleri internet ortamına konulmalıdır.

Kitaplarını bağışlayan insanlarımıza yüksek hürmet yaklaşımlarıyla bir davranış geliştirmeli, bağışları kaynağında sayılarak alınmalı, yüksek güvenlik içerisinde bağışlanacak yere getirilmeli, yoğun bağış yapan bağışçılar, her yıl kütüphaneler haftasında bağış yaptığı kütüphanede misafir edilmeli, taltif edilmeli, kitaplarıyla buluşması sağlanmalı, kütüphanelerin doğal üyeleri haline getirilmelidirler. Aynı alaka, vefat eden bağışçıların aileleriyle devam ettirilmelidir. Bağışçıya gösterilecek saygının, bağış kültürüne olumlu katkı edeceği düşünülmelidir. Böylelikle, güven esasına ve yüksek teminata dayalı, her türlü altyapısı en sağlam şekliyle kurulmuş, kontrol edilebilir, denetlenebilir bir bağış ortamı oluşturmak gerekmektedir.

Eğer üniversiteler böyle bir bağış yaklaşımına yakın durmazlar ise, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, belediye binasının içinde ve hususen belediyenin kontrolü altında olacak şekilde Trabzon Araştırmaları İhtisas Kütüphanesi kurmalıdır. Belediye, sadece bağış yoluyla değil, satın almalar yoluyla da Trabzonlulara ait kıymetli şahıs kütüphanelerini ve her türlü koleksiyonu kurtarmalıdır. Satın almalar, hem kitaplıkların hurdaya gitmesini engelleyecek, kitaplıkların ve koleksiyonların Trabzon dışına çıkarılmasını durduracak, hem de yıllarca bu kitaplıklara servet harcayan kitaplık sahiplerine ekonomik bir katkı sağlanmış olacaktır. Trabzon Belediyesi muhtemel bu kütüphaneye diğer taraftan şahsi arşivlerde bulunan Trabzon basın arşivini kazandırmalıdır. Trabzon basınının varsa eksik nüshaları diğer kütüphanelerden toparlanmalıdır. Trabzon Belediyesinin hakikatli kütüphaneciler vasıtasıyla kuracağı böyle bir arşiv kütüphane, Trabzon'un hafızası bir kurum haline de gelecektir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin on yıllardır satın almalar yoluyla elde ettiği kitaplıklar ve şahsi arşivlerle zenginleştirdiği İBB Taksim Atatürk Kitaplığı'nın bugün parmakla gösterilecek uluslararası bir itibara ulaştığı bilinmelidir. Adı geçen kütüphane, sadece yerli araştırmacıların değil, yabancı araştırmacıların da sıklıkla ziyaret ettiği bir yer haline gelmiştir. Trabzon Belediyesinin mevcut binası hem şehrin tam ortasında hem de tarihi dokunun yanı başında olma anlamında böyle bir kütüphaneye en mükemmel şekliyle yer sahipliği yapabilir. Bu kütüphane,

belediye binasına ayrı bir hava ve dinamizm getirebilir. Muhtemel kütüphane, Ankara Beştepe'deki Millet Kütüphanesinin Ankara'ya sağladığı kültürel katmadeğer gibi Trabzon'a da bir dinamizm ve yüksek itibar kazandıracak, kütüphane dolayısıyla belediye kültürel anlamda halka ve kültür hayatımıza mal olacaktır. Lakin, Trabzon'un bir nevi hafızası olacak böyle bir kütüphaneye, gözü gibi bakacak, evladı gibi koruyacak kütüphanecileri görevlendirmek gerekiyor. Bunun için Trabzon'da "yerel hafıza ve kütüphane" temalı bir sempozyum düzenleyerek işe başlamak, yapılacak işi öncelikle işin uzmanlarına havale etme anlamında yüksek değer taşıyacaktır.

Kütüphanelerimizin stratejik önemi kadar, birer hafızamız olan kütüphanelerimize uzanan ellerin (!) olduğu da bilinmeli ve buna asla müsaade edilmemelidir. Bu konu bir milli güvenlik meselesi olarak ele alınmalı, gerekirse kütüphanelere yönelik yanlış ve kötü niyetli yaklaşımlara yönelik her türlü soruşturma yapılmalıdır. Kütüphanelerimizdeki teftişler de bu yaklaşımları içermelidir. Kütüphanelerde bulunan eserlerin kontrol dışı şekilde dışarıya nasıl çıkarıldıklarının araştırılması, devletin tüm birimlerinin meselesi olmalıdır. Kütüphanelerdeki tüm kitapların beytülmal olduğu ve bu sebeple kitaplara yönelik art niyetli yaklaşımların, beytülmal ve dolayısıyla kamu malına el uzatmak olduğu ortaya konulmalıdır. Kütüphanelerin bu ülkenin ve bu toplumun hafızası olduğu, kütüphanelere el uzatmanın veya kütüphaneleri ihmal etmenin toplumun hafızasını silmeye çalışsan bir yaklaşım olduğu ortaya konulmalıdır. Bizim insanımız yani bu ülkeye mensubiyeti olan insanlarımız elbette ki bu yaklaşıma taraftar değildir. Çünkü eğitimli insan kitaba hor gözle bakmaz. Kütüphanenin kitabına ve evrakına el uzatmanın haram olduğunu, kul hakkı olduğunu bilir. Kütüphanelerde iyi niyetli olamayan yöntemlerle kaybolan her belgenin, her eserin, her kitabın, bu konulara alaka duyan diğer insanları mahrum bırakacağını ve kültürel hafızaya darbe vuraacağını hisseder. Lakin konuyu eğitim marifetiyle insanımıza yine de hatırlatmak durumundayız.

Trabzonlulara ait şahıs kütüphanelerini araştırırken, bir taraftan da toplumdaki her bireyin kitap ve kütüphane konusunda ciddi bir eğitim alması gerektiği gerçeğiyle karşılaştık. Gördüklerimizden hareketle şunu belirtmemiz gerekmektedir. Eğer kitaba hürmetkar ve iyi okuyan bir nesil yetiştirmezsek; kitaba değer vermeyi öğrenememiş bir neslin, eldeki zengin ata yadigarı kütüphanelere sahip çıkmama-

sını, korumamasını, okumamasını hatta kağıt niyetine hurdacılara vermesini ve kitapları leblebi külâhı yaptırtmasını da çok garip karşılamamak gerekecektir. Dolayısıyla kitaba hürmet edecek ve kütüphanelere sahip çıkacak bir nesil yetiştirme konusunda hem aile, hem toplum, hem de eğitim sistemi olarak ciddi sorumluluklarımızın olduğunu gerçeğini göz ardı edemeyiz. Çünkü, kaybolan, tarumar edilen, şahsi ellere geçen, amacı dışına çıkan, hurdaya giden her bir kütüphane, toplumun hafızasında meydana gelen bir kayıptır. Hafızası zayıflayan veya zarar gören bireyler gibi, kütüphaneleri zarar görmüş toplumların akıbeti de sıkıntılıdır.

Stratejik önem taşıyan kütüphaneler dolayısıyla, kütüphaneciler de gerekli saygıyı görmeli, kutsal olan bilgi kaynaklarının muhafızları ve toplumun yazılı kültürle irtibatını sağlayan görevliler olarak kabul edilmelidirler. Bilmeliyiz ki bu ülke, kütüphanecilik konusunda Ali Emiri Efendi'den Trabzonlu Necati Lugal hocaya kadar kültürel hafızamızı emanet ettiğimiz birinci sınıf duayen binlerce kütüphaneci isimler yetiştirmiştir. Dolayısıyla kütüphanecilerimizin de, milletin kültürel hafızasını koruma rolleri sebebiyle toplumdaki saygıdeğer kültür insanları arasında yer almaları sağlanmalıdır.

Dipnotlar

- 1 Mehmet Akif Bal, "Trabzon'da Kaybolan Şahıs Kitaplıkları ve Salih Zeki Çağatay Kitaplığı", *Taka Gazetesi*, 21 Nisan 2012. Mehmet Akif Bal, "Bağış Kitaplıkları ve Bağışçı Trabzonlular", *Taka Gazetesi*, 20 Haziran 2012.
- 2 Makalenin hazırlanması sırasında karşılaştığım bilgi kaynaklı zorlukların aşılması yönünde desteklerini esirgemeyen; Prof. Dr. Haşim Karpuz, Prof. Dr. Fethi Gedikli, Prof. Dr. Dünder Alikılıç, Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu, Prof. Dr. Sadettin Korkmaz, Ramazan Minder, İrfan Dağdelen, İsmail Hacıfettahoğlu, Yahya Düzenli, Dr. Mustafa Duman, Sabri Koz, Murat Yüksel, Eyüp Şahin, Mehmet Uzun (Baboğlu), Bekir Gerçek, Ömer Asan ve Fethi Yılmaz beyefendilere çok teşekkür ederim.
- 3 Trabzon'daki bir diğer önemli üniversite olan Trabzon Üniversitesi'nin kütüphane birimiyle Nisan 2022 ayı içerisinde yaptığımız görüşmede, en eski tarihten başlamak üzere yapılmış bağışları sorduk. Kütüphane görevlileri burada çok eski olmadıklarını ifade ederek, ellerinde eski bağışlara dair herhangi bir kayıt olmadığını ifade ettiler.
- 4 Necmettin Aygün, "Bir İmanın Kitap Ticaretiyle Münasebeti: Akçaabatlı Derviş Mehmet (1847)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2016, Sayı: 20, s. 122.

- 5 Mehmet Akif Bal, *Trabzon Hatıraları*, İstanbul 2009, s. 102.
- 6 Dünder Alikılıç, “Osmanlıdan Günümüze Trabzon Kütüphaneleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, C. I, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2001, C. I, s. 274.
- 7 Dünder Alikılıç, “Osmanlıdan Günümüze Trabzon Kütüphaneleri”, s. 274.
- 8 Necmettin Aygün, “Bir İmamın Kitap Ticaretiyle Münasebeti: Akçaabatlı Derviş Mehmet (1847)”, s. 125.
- 9 Ali Birinci, “Trabzon’da Matbuat ve Neşriyat Hayatı”, İkinci Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, s. 6.
- 10 27 Nisan 2022’de torunu Ebru Barutçu Gökdenizler’den gelen bilgi.
- 11 20 Ocak 2022’de torunu Faruk Beşikçi ile yapılan görüşme.
- 12 20 Ocak 2022’de Faruk Beşikçi ile yapılan görüşme.
- 13 20 Ocak 2022’de Faruk Beşikçi ile yapılan görüşme.
- 14 Dünder Alikılıç, “Osmanlıdan Günümüze Trabzon Kütüphaneleri”, s. 276-277.
- 15 Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Of-Çaykara Müftüleri; Bilimsel, Kültürel ve Sosyal Aktiviteleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, C. I, s. 452. Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu (8-10 Ekim 2015)*, C. I, İstanbul 2016, s. 631.
- 16 Dünder Alikılıç, “Osmanlıdan Günümüze Trabzon Kütüphaneleri”, s. 277.
- 17 Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Ofllu Hoca Efendi İsmi Markalaştıran Âlimler”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2016, C. I, s. 45.
- 18 Cevat Siddiki, “Aile Kütüphanelerinden Hareketle Eski Of Medreselerinin Eğitim Müfredatının İncelenmesi (Numanzadeler Aile Kütüphanesi Örneği)”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015)*, İstanbul 2016, s. 648.
- 19 Kur’an-ı Kerim’in mânâsını anlayabilmek için sarf, iştikak, nahv, kitâbet, iştikak-ı kebir, lügat, metn-i lügat, belâgat (beyân, me ânî, bedî), inşa ve haber gibi ilimlerdir. <https://dinusualler.com/ilim-ogrenmeye-dair-alet-ilimleri-nelerdir/> (3 Mayıs 2022).
- 20 Hür Mahmut Yücer, “Ofllu Yusuf Şevki Efendi ve Doğu Karadeniz Bölgesindeki Tesirleri”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015)*, İstanbul 2016, s. 112. Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, s. 632.

- 21 Hür Mahmut Yücer, “Oflu Yusuf Şevki Efendi ve Doğu Karadeniz Bölgesindeki Tesirleri”, s. 112.
- 22 Hür Mahmut Yücer, “Oflu Yusuf Şevki Efendi ve Doğu Karadeniz Bölgesindeki Tesirleri”, s. 108-109. Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, s. 632.
- 23 Emin Aşıkkutlu, “Mehmet Rüştü Âşıkkutlu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C. IV, s. 6. Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, s. 632.
- 24 Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, s. 633.
- 25 20 Ocak 2022’de Prof. Dr. Dündar Alikılıç’la yapılan görüşme.
- 26 Yunus Vehbi Yavuz, “Çaykaralı Hacı Hasan Efendi ve Mektup Arşivi”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015)*. İstanbul 2016, s. 498-499.
- 27 Torunlarından Yakut İmameci Göncüoğlu ve Dr. Refik İmameci ile 11/12 Mayıs 2022 tarihlerinde yapılan görüşmeler.
- 28 Detay için Bknz. Sevgül Sönmez, *A’dan Z’ye Sabahattin Ali*, 2. Baskı, İstanbul 2021.
- 29 6 Mayıs 2022’de Sabri Koz ile yapılan görüşme.
- 30 27 Nisan 2022’de torunu diplomat Ebru Barutçu Gökdenizler’den alınan bilgi.
- 31 28 Nisan 2022’de Ali İshak Özak ile yapılan görüşme. Ayrıca Bknz. Uğur Kavas, *Gaybi Fotoğrafçı-Ressam-Grafiker Burhan Agha Özak (1908-2003)*, Ankara 2021.
- 32 6 Mayıs 2022’de oğlu Osman Gökhan Bali’den gelen bilgi.
- 33 10 Ocak 2022’de Mehmet Günaydın ile yapılan görüşme.
- 34 20 Mart 2022’de Yahya Düzenli ile yapılan görüşme.
- 35 Attila Aşut, “Of’ta Bir Robenson: Ziya Ramoğlu”, <https://www.sombahar.com/of-ta-bir-robenson-ziya-ramoglu/> (18 Mayıs 2022).
- 36 10 Mart 2022’de oğlu Arif Aksoy ile yapılan görüşme.
- 37 29 Kasım 2021’de Sebil Yayınevi yetkilileriyle yapılan görüşme.
- 38 20 Mayıs 2022’de Oğlu Dr. Mustafa Tahir Öztürk’le yapılan görüşme.
- 39 Mustafa Dündar Kılıç, *Kurtlar Sofrasında Son Kabadayı*, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 82.
- 40 10 Aralık 2021’de Fethi Yılmaz ile yapılan görüşme.
- 41 Dündar Alikılıç, «Tarih Boyunca Trabzon’da Kütüphaneler», *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Erzurum 2001, Sayı: 17, s. 306
- 42 Dündar Alikılıç, «Tarih Boyunca Trabzon’da Kütüphaneler», s. 306.
- 43 Dündar Alikılıç, «Tarih Boyunca Trabzon’da Kütüphaneler», s. 308.

- 44 Dündar Alikılıç, «Tarih Boyunca Trabzon'da Kütüphaneler», s. 307.
- 45 Necmettin Aygün, «Bir İmamın Kitap Ticaretiyle Münasebeti: Akçaabatlı Derviş Mehmet (1847)», s. 122.
- 46 Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Trabzon 2000, s. 83.
- 47 Murat Uraz, «Trabzon'da Medrese Kütüphaneleri», *Eğitim Hareketleri Dergisi*, Ocak-Şubat 1977, Sayı: 258-259, s. 10. Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi I Osmanlı Dönemi*, Trabzon 1993, s. 148.
- 48 Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi I Osmanlı Dönemi*, s. 148.
- 49 Murat Uraz, «Trabzon'da Medrese Kütüphaneleri», s. 10.
- 50 Mesut Çapa, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon 1998, s. 51.
- 51 Mesut Çapa, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, s. 52.
- 52 Zehra Arslan, *Trabzon Türk Ocağı (1925-1931)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Yard. Doç. Dr. Melek Öksüz), Trabzon 2008, s. 33.
- 53 Ali Birinci, «Şeyhü'l-Mebusin Ali Naki Efendi», *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s. 427.
- 54 Mehmet Akif Bal, *Kronolojik Trabzon Tarihi*, İstanbul 2009, s. 711.
- 55 Yusuf Sağır, «Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Kurduğu Kütüphaneler», *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane 2013, s. 913.
- 56 Emrah İstek, «Rize Güneyce Osmân Niyâzî Efendi Tekke Kütüphanesi El Yazması ve Matbu Eserlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi», *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Haziran 2017, 21 (1), s. 518.
- 57 Dündar Alikılıç, «Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin Karadeniz Havâlisindeki Dinî Faaliyetleri», *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, C. I, İstanbul 2016, s. 815.
- 58 Yenişafak Gazetesi, 15 Ekim 2021.
- 59 Arzu Güldöşüren, «İstanbul'da Taşralı Bir Ulema Ailesi: Trabzonlu Mirzadeler», *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, İstanbul 2016, s. 351.
- 60 Ömer Akbulut, *Trabzon Meşhurları Bibliyografyası*, İstanbul 1970, s. 83.
- 61 29 Kasım 2021 tarihinde KTÜ Faik Ahmet Barutçu Kütüphanesi yetkililerinden alınan bilgi. Katkılarından ve nezaketlerinden dolayı adı geçen kütüphane çalışanlarına teşekkür ederim.
- 62 27 Nisan 2022'de torunu diplomat Ebru Barutçu Gökdenizler'den alınan bilgi.
- 63 Merhum Derviş Değerli'nin kalan kitaplarının bir kısmı ise Zehra Kitapçıoğlu Ortaokulu'na, bir kısmı da İhsan Koz Ortaokulu'na bağışlanmıştır.

- (7 Mayıs 2022’de Derviş Değerli’nin oğlu ve öğretim görevlisi M. Bülent Değerli ile yapılan görüşme.)
- 64 8 Mayıs 2022’de kızı Ayşe İmamoğlu Azaklı’dan gelen bilgi.
- 65 Mahmut Dilbaz, “Bir Cumhuriyet Devri Müftüsünün Hayatı ve Zihin Dünyası: İsmail Hakkı Gül ve Kütüphanesi”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, İstanbul 2016, s. 312.
- 66 1 Mayıs 2022’de akrabası Hasan Saka ile yapılan görüşme.
- 67 Rıfat Bali, *Bir Kıyımın, Bir Talanın Öyküsü*, 3. Baskı, İstanbul 2018, s. 152.
- 68 Cumhuriyet Dergi, 25 Haziran 2000, Sayı: 744, s. 3.
- 69 17 Mayıs 2022’de Askeri Müze Komutanlığından alınan bilgi.
- 70 Tarihi vasfına ve içinde yaşamış önemli bir tarihi şahsiyete rağmen, Bahçecik ana yolu üzerinde yer alan bu bina TOKİ konutları yapımı nedeniyle yıktırılmıştır. Tarakçıoğlu’na hürmeten bu bina kamulaştırılıp koruma altına alınabilirdi.
- 71 16 Mayıs 2022’de torunları Prof. Dr. Polat Saka ve Saim Saka beylerden alınan bilgiler.
- 72 29 Nisan 2022’de Prof. Dr. Haşim Karpuz ile yapılan görüşme.
- 73 Ankara kitapçıları üzerine yazılan bir makalede, Cahit Zamangil’in sahip olduğu Hür Kitabevi’ne dair şu bilgilere yer verilmiştir: “Haftalık Akis dergisinin bir sayısında, hakkındaki yazıyla birlikte kapağında resmi de verilen Cahit Zamangil, Meşrutiyet Caddesi’nin ilk kitapçı dükkânı olan Hür Kitabevi’nin sahibidir. Kitap ve kırtasiye ticaretine başlamadan önce Trabzon milletvekilidir. 1954’te seçimi kaybedince kendi değimiyle artık “bir tüccar, bir esnaf” olur. Kitabevinde, kalem, defter, eliş kâğıdı gibi kırtasiye malzemelerinin dışında Türkçe, İngilizce kitaplar, çizgi romanlar satılmıştır. Ankara Meşrutiyet Caddesi yıllar içerisinde çok değişmiş, Hür Kitabevi bulunduğu yerden çıkarak caddenin yukarısında, Boğaziçi Pastanesi’nin karşısına taşınmıştır. Müzikseverler Orkestrası’nın üyesi de olan Cahit Bey yeni dükkânında müzik âletleri de satmıştır.” Turan Tanyer, “Ankara Kitabevlerine Dair”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2013, Sayı: 1, s. 126.
- 74 İsmail Hacıfettahoğlu ile yapılan görüşme. 7 Mayıs 2022’de oğlu M. Bülent Değerli ile yapılan görüşme. Trabzon İl Halk Kütüphanesi, 10 Kasım 1986’da Trabzon Valisi Yılmaz Ergun imzalı bir teşekkür belgesini Derviş Değerli adına oğlu M. Bülent Değerli’ye takdim etmiştir. Oğlu Bülent Değerli’de halen babasının kütüphanesinden kalan 5000 cilde yakın kitap bulunmaktadır.
- 75 16 Mayıs 2022’de evlatları Prof. Dr. Polat Saka ve Saim Saka beylerden alınan bilgiler.
- 76 12 Mayıs 2022’de adı geçen kurumdan alınan bilgi.

- 77 20 Mayıs 2022’de oğlu Ömer Raci İmamoğlu’ndan alınan bilgi.
- 78 Mustafa İsmet Uzun, “Trabzon’un Dinî Hayatında Önemli Hizmetlerde Bulunmuş Bir Hocaefendi: Kurrâ Hâfız Ali Haydar Özak”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2016, C. I, s. 293. 20 Mayıs 2022’de kardeşi Ömer Raci İmamoğlu’ndan alınan bilgi.
- 79 28 Nisan 2022’de kitapçı Faruk Beşikçi ile yapılan görüşme.
- 80 İzzet Kaya, Gündâğ Kayaoğlu’nun tüm kitaplığını İSAM’a bağışlamak istediğini ancak ömrünün buna vefa etmediğini söylemiştir. (9 Mayıs 2022’de İzzet Kaya ile yapılan görüşme).
- 81 3 Mayıs 2022’de Dr. Mustafa Duman ile yapılan görüşme.
- 82 7 Mayıs 2022’de Fethi Yılmaz’dan alınan bilgi.
- 83 20 Mayıs 2022’de Tuğrul Ünal Öztürk’ten alınan bilgi.
- 84 “İlk Kültür Bakanı Talât Sait Halman’ın Arşivi İstanbul Şehir Üniversitesi’nin Kütüphanesinde», *Yenişafak Gazetesi*, 22 Ekim 2019. Şehir Üniversitesi’nin, garantör üniversitesi olan Marmara Üniversitesi’ne devrinden sonra Talat Halman’ın kütüphanesi de Aralık 2019’da Marmara Üniversitesi’ne devredilmiştir.
- 85 Ordu Üniversitesi merkez kütüphanesini Nisan 2022 ayı içinde aradığımızda, Yusuf İsmailçebiğlu adına düzenlenmiş hususi bir bölüm olmadığı cevabını aldık. Bu durumda Yusuf hocanın kitaplarının genel kitaplar arasına katıldığı muhtemeldir.
- 86 7 Mayıs 2022’de oğlu Mustafa Samim Hatiboğlu’ndan gelen bilgi. Hatiboğlu hocanın sadece kendi yayını olarak 220 eserinin olduğunu hatırlatım.
- 87 7 Mayıs 2022’de Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu’ndan gelen bilgi.
- 88 20 Nisan 2022’de Prof. Dr. Hayati Doğanay ile yapılan görüşme.
- 89 6 Mayıs 2022’de Prof. Dr. Zeki Arslantürk ile yapılan görüşme.
- 90 5 Aralık 2021’de Prof. Dr. Mustafa Budak ile yapılan görüşme.
- 91 23 Şubat 2022’de Prof. Dr. Adnan Kulaksızoğlu ile yapılan görüşme.
- 92 5 Aralık 2021’de Eyüp Şahin ile yapılan görüşme.
- 93 Mehmet Uzun’un Sakarya Üniversitesi’ne yaptığı bağışlar, “Sakarya Üniversitesi Mehmet Uzun (Baboğlu) Bağış Kitaplar Bibliyografyası” adı altında 2021 yılında aynı üniversite tarafından kitaplaştırılmıştır. Kitabın pdf dosyasına ulaşmak için Bknz. <https://sauyayinlari.sakarya.edu.tr/uploaded/custom/11032022131459-sakarya-universitesi-mehmet-uzun-baboglu-bagis-kitaplar-bibliyografyasi.pdf> (17 Mayıs 2022).
- 94 2017 yılında Mehmet Uzun ile yapılan görüşme.
- 95 5 Aralık 2021’de Dr. Mustafa Küçük ile yapılan görüşme.

- 96 Uğur Bekir Dilek, “Mehmed b. Mahmûd Et-Trabzonî’nin (ö.1200/1786) Fıkha Dâir Bir Eseri: Hâşiyetü Mehmed Et-Trabzonî Alâ Muhtasari Gun-yeti’l-Mütemelli Fî Şerhi Münyeti’l-Musallî”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu*, İstanbul 2016, C. I, s. 429.
- 97 Ömer Akbulut, *Trabzon Şairleri*, Trabzon 1952, s. 19.
- 98 Çizmecioğlu ailesindendir.
- 99 Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 528.
- 100 13 Mayıs 2022’de Prof. Dr. Necati Lugal’in kızı Mihin Lugal hanımefendi ile yapılan görüşme.
- 101 <https://www.yuzaki.com/2008/08/beyazit-kutuphanesinin-hikayesi-ahir-dan-kutuphane/> (20 Nisan 2022).
- 102 Ali Birinci, “Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2008, Cilt: 5, Sayı: 5, s. 145.
- 103 2018’de Yahya Kemal Müzesi yetkilileriyle yapılan görüşme.
- 104 2019’da İBB Atatürk Kitaplığı yetkililerinden alınan bilgi.
- 105 <http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/Content/UploadFile/Doc/koleksiyonlar.pdf> (7 Mayıs 2022).
- 106 Emin Işık, “Celal Hoca”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 241-242. Oğlu Prof. Dr. Sadettin Ökten, babası Celaledin Ökten hoca-nın kitaplarıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: “Babam bize defaatle şöyle derdi: “Sakın ben öldükten sonra sahaflara satmayın kitaplarımı. Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki Üstadım İzmirli Hakkı Bey Koleksiyonu’na vakfedin.” İzmirli İsmail Hakkı Kelam Müderrisi, babamın da hocası. Biz de vasiyeti gereği Süleymaniye Kütüphanesi’ne İzmirli İsmail Hakkı alt seksiyonu olarak verdik 1000 ciltlik seçme kitaplarını. Kelam, felsefe kitapları, bazı temel kitaplar, tefsirler vs.” <https://www.gzt.com/nihayet/babamdan-bana-kalan-sadettin-okten-3579346> (20 Nisan 2022).
- 107 <http://www.eyuboglu.k12.tr/tr/akademik-hayat/kutuphane/> (5 Mayıs 2022).
- 108 9 Mart 2022’de oğlu Ateşhan Örs ile yapılan görüşme.
- 109 10 Şubat 2022’de kızı Elvan Peker ile yapılan görüşme.
- 110 6 Mayıs 2022’de İSAM Başkanlığından gelen bilgi.
- 111 6 Mayıs 2022’de İSAM Başkanlığından gelen bilgi.
- 112 26 Nisan 2022’de TESAK Kütüphanesinden alınan bilgi.
- 113 <https://www.zdergisi.istanbul/makale/ozel-koleksiyonlar-ali-birinci-679> (6 Mayıs 2022). <https://kutuphane.ttk.gov.tr/donators> (6 Mayıs 2022).
- 114 <https://blog.bisav.org.tr/2019/09/23/ali-birincinin-arsivi-dijitallesti/>
- 115 29 Kasım 2021’de Prof. Dr. Nevzat Gözaydın ile yapılan görüşme.

- 116 18 Mayıs 2022’de Prof. Dr. Nevzat Gözaydın’dan alınan bilgi.
- 117 13 Haziran 2022’de Başkent Üniversitesi’nce Prof. Dr. Nevzat Gözaydın’a yazılan teşekkür mektubu.
- 118 Cumhuriyet Gazetesi, 6 Mayıs 2021.
- 119 20 Kasım 2021’de İsmail Hacımüftüoğlu ile yapılan görüşme.
- 120 3 Mayıs 2022’de Mustafa Ruhi Şirin ile yapılan görüşme. Sn. Mustafa Ruhi Şirin, başışıyla ilgili ilginç bir durumu da aktarmıştır: “Dönemin Of Kaymakamı söz verdiği halde bu kütüphane için gönderdiği 90 koli kitabın kaydedilip edilmediğini bildirmemiştir. Kitap kolileri arasına sehven dahil edilen ve adına imzalı şiir kitaplarının olduğu kitap kolisini geri istemesine rağmen, kitaplar kendisine iade edilmemiş hatta sahaflarda satışa sunulmuştur.” Araştırmacı-yazar İsmail Hacıfettahoğlu, Mustafa Ruhi Şirin adına imzalanmış bir kitabı internet ortamından satın aldığını ifade etmiştir.
- 121 3 Mayıs 2022’de Yaşar Kalafat’tan gelen bilgi notu.
- 122 Necmettin Aygün, “Bir İmamın Kitap Ticaretiyle Münasebeti: Akçaabatlı Derviş Mehmet (1847)”, s. 124.
- 123 Mehmet Günaydın, “Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12, Yıl: 2008, s. 124.
- 124 Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, s. 632-633.
- 125 Ömer Akbulut, *Trabzon Şairleri*, s. 29.
- 126 Mehmet Akif Bal, *Trabzon’a Işık Tutan Anılar / Mustafa Kemal Sayıl’ın Trabzon Anıları I (1900-1950)*, İstanbul 2011, s. 101.
- 127 Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Of Hoca Efendi İsmini Markalaştıran Âlimler”, s. 39.
- 128 Yusuf Şevki Yavuz, “Ferşad Efendi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, İstanbul 1995, s. 413-414.
- 129 Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, s. 633.
- 130 Yusuf Şevki Yavuz, “Dursun Nuri Feyzi Güven”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, Cilt: 14, s. 328-329.
- 131 Mehmet Akif Ersoy’un Safahat’ında adı geçen Of Hoca. Bknz. *Safahat*, (Hazırlayan Necmettin Turinay), Ankara 2021, s. 778.
- 132 Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, s. 637.
- 133 Mehmet Günaydın, *Zabıt Rüşdü Hoca*, İstanbul 2015, s. 43.
- 134 10 Ocak 2022’de İlahiyatçı öğretim görevlisi Mehmet Günaydın ile yapılan görüşme.

- 135 Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Of-Çaykara Müftüleri; Bilimsel, Kültürel ve Sosyal Aktiviteleri”, s. 454.
- 136 Serbülen Vural-Osman Kaan Üçüncü, “Akçaabat Çarşı Bölgesinde Tarihsel Süreç İçerisinde Yaşanan Kentsel Değişim ve Geçmişin İzleri”, *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu*, C. I, İstanbul 2019, s. 830.
- 137 Şenol Saylan, “Çaykara’da Bir Ulemâ Ailesi: Numanzâdeler”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015)*, C. I, İstanbul 2016, s. 375.
- 138 Cevat Sıddıki, “Aile Kütüphanelerinden Hareketle Eski Of Medreselerinin Eğitim Müfredatının İncelenmesi (Numanzadeler Aile Kütüphanesi Örneği)”, s. 646-648.
- 139 Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, s. 633.
- 140 Süleyman Gür, “Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri”, s. 637.
- 141 5 Aralık 2021’de Sosyolog Doç. Dr. Mahmut Karaman ile yapılan görüşme. Mahmut Karaman, benzer durumların yoğun şekilde Of ve Çaykara’daki köylerde de yaşandığını ifade etmiştir.
- 142 İ. Arda Odabaşı, “1909-1910’da Trabzon’da Çıkan Kehkeşan Dergisi ve Lostarzade Basrı’nın Demokrasi-Sosyalizm Yazıları”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Demokratik Kesitler*, (Editörler: Eminalp Malkoç-İ. Arda Odabaşı), İstanbul 2016, s. 56.
- 143 Şatırzade Hasan Hicabi Bey’in evi, şimdiki Trabzon Merkez Karakolu’nun olduğu yerdeydi.
- 144 Yaşananlarla ilgili olarak Şatırzade Hasan Hicabi Bey’in 24 Mart 1335’de Dahiliye Nezareti’ne yazdığı dilekçesi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti BOA. DH.EUM. MH.00192.00064.008. Bu belgeden bizi haberdar eden Sn. Eyüp Şahin’e teşekkür ederim.
- 145 Aile fertlerine ulaşamamıştır.
- 146 Aile fertlerine ulaşamamıştır.
- 147 Trabzon üzerine ciddi araştırmaları bulunan tarihçi Health W. Lowry, İhsan Bey’in çok ciddi bir kütüphanesi olduğundan bahsetmiştir.
- 148 Aile fertlerine ulaşamamıştır.
- 149 Mehmet Akif Bal, *Trabzon’a Işık Tutan Anılar / Mustafa Kemal Sayıl’ın Trabzon Anıları I (1900-1950)*, s. 244-245.
- 150 8 Şubat 2022’de Av. Atilla Sefer Baştımar ile yapılan görüşme.
- 151 9 Kasım 2021’de İsmail Hacıfettahoğlu’ndan alınan bilgi.
- 152 Ahmet Demirel, *Ali Şükrü Bey’in Tan Gazetesi*, İstanbul 1996, s. 9.

- 153 9 Kasım 2021'de İsmail Hacıfettahoğlu'ndan alınan bilgi.
- 154 Şimdiki Rus Konsolosluğu binası.
- 155 Mehmed Şevket Eyyi *İstanbul Beyefendisi Müslüman Bir Münevverin Portresi*, (Hazırlayanlar: Aydın Gülan- İsmail Coşkun), İstanbul 2021, s. 315.
- 156 Muhammet Güray Bizkevelci, *Hattat İsmail Hakkı Altunbezer Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yusuf Bilen), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2017, s. 150.
- 157 Muhammet Güray Bizkevelci, *Hattat İsmail Hakkı Altunbezer Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, s. 18.
- 158 Muhammet Güray Bizkevelci, *Hattat İsmail Hakkı Altunbezer Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, s. 27.
- 159 27 Nisan 2022'de torunu Temel Uraz ile yapılan görüşme.
- 160 6 Mayıs 2022'de Sabri Koz ile yapılan görüşme. İBB Atatürk Kitaplığı yetkilileriyle yaptığımız görüşmede, kütüphanelerine gelen evrakin Osmanlıca ağırlıklı olduğu, dosya içerisinde şiirlere ve edebiyatla ilgili genel bilgilere ait bilgi ve belgelerin olduğu bilgisine ulaştık.
- 161 3 Mayıs 2022'de Dr. Mustafa Duman ile yapılan görüşme.
- 162 20 Nisan 2022'de İsmail Hacıfettahoğlu ile yapılan görüşme. 9 Mayıs 2022 tarihinde görüştüğümüz Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi yetkilileri, ellerinde Hamamizade İhsan Bey adına bir koleksiyon bulunmadığını ancak, İhsan Bey'e ait kitapların genel kitaplar arasında karışmış olabileceğini ifade etmişlerdir.
- 163 Mehmet Akif Bal, *Trabzon'a Işık Tutan Anılar / Mustafa Kemal Sayıl'ın Trabzon Anıları I (1900-1950)*, s. 244.
- 164 29 Nisan 2022'de matbaacı İsmet Eyüboğlu ile yapılan görüşme.
- 165 28 Nisan 2022'de kızı Sevtap Odabaşoğlu ve oğlu Aytun Odabaşoğlu ile yapılan görüşmeler.
- 166 Sn. Beşir Ayvazoğlu, Peyami Safa'nın kütüphanesiyle ilgili olarak merhum Hakkı Devrim'le görüşmek istediğini ancak Hakkı Bey'in bu konuda konuşmadığını bize ifade etmiştir. (12 Mayıs 2022'de Beşir Ayvazoğlu ile yapılan görüşme). Ötüken Neşriyat'la aynı tarihte yaptığımız görüşmede ise; Peyami Safa'ya ait iki gözlüğün, nüfus cüzdanının, çocukken istifade ettiği bir Fransızca sözlüğün ve çalışma masasının kendileri tarafından muhafaza edildiği bilgisini aktarmışlardır. Bunun dışında kütüphanenin akıbeti hakkında bir bilgileri olmadığını ifade etmişlerdir. (12 Mayıs 2022'de Ötüken Neşriyat yöneticisi ile yapılan görüşme). Peyami Safa'nın kütüphanesinin akıbeti kadar yayınlarının akıbeti de ilginçtir. Peyami Safa'nın ağabeyi İlhami Safa'nın oğlu olan ve İtalya'nın Elbe adasında yaşayıp burada vefat eden ressam Behçet Safa, 2004'te bir gazete-ye verdiği röportajda, "Amcam öldüğünde Paris'teydim, yengemden bir

mektup geldi. Amcan borç bıraktı, kitaplarının telif hakkının tamamını bana verir misin, diye. Çünkü mirasın yarısı bana kalmıştı. Ben de devrettim o zaman...” demiştir. İstanbul 12. Sulh Hukuk Mahkemesi’nin arşivindeki 961/46 esas ve 961/108 karar nolu 20.09.1961 tarihli belgeye göre, (yurtdışında bulunan) Behçet Safa, amcasının ölümünden bir ay sonra (elçilik aracılığıyla) 17.07.1961 tarihli dilekçeyle mahkemeden reddi miras istemiştir. Hakim Mehmet Çağatay imzalı duruşmada reddi miras talebinin tesciline karar verilmiştir.” (Yenişafak Gazetesi, 14 Aralık 2014).

- 167 11 Kasım 2021’de Ömer Asan’dan gelen bilgi.
- 168 Bombardımanın detayları için Bknz. Mehmet Akif Bal, “Trabzon’un Rus Donanması Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon’a Etkileri (1914-1916)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl: Kasım 2011, Cilt: XXVII, Sayı: 81, s. 545-577.
- 169 Mehmet Akif Bal, “Trabzon’un Rus Donanması Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon’a Etkileri (1914-1916)”, s. 555-556.
- 170 Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s. 15-16.
- 171 Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon’un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986, s. 20-23.
- 172 İlya Vladimiroviç Zaitsev, Cephedeki Osmanlı Yazmaları (St. Petersburg, Kiev ve Moskova Kütüphanelerindeki Trabzon El Yazmaları), (Çevirmen: Selim Karagöz), *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, Bahar 2022, Sayı: 51, s. 178.
- 173 Bu komisyonu oluşturan isimler; Bizans araştırmacısı F. İ. Uspenskiy (1845-1928), Kırım Tatarlarından Türkolog, şarkiyatçı A. E. Krimski (1871-1942), İskoç kökenli arkeolog N. Y. Marr (1865-1934), Arkeolog S. Ter-Avetisyan (1875-1943), Arkeolog İ. A. Orbeli (1887-1961), Jeolog-Arkeolog A. A. Florenski (1988-1938), Arkeolog A. A. Kalantar (Loris Kalantar) (1884-1942), Botanikçi ve seyyah Albay A. N. Kaznakov (1871-1933)’dur. Fakat komisyonun hem başkanı hem de en kritik ismi, F. İ. Uspenskiy’dir. “Bizans araştırmacısı olan F. İ. Uspenskiy (1845-1928), Galici’de doğmuş, St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi’nde öğrenim görmüştür. St. Petersburg Üniversitesi ve Novorossiysk Üniversitesi’nde görev yapmış, İstanbul’daki Rus Arkeoloji Enstitüsü’nün kurulmasına öncülük etmiş, 1894-1914 yıllarında İstanbul’daki Rus Arkeoloji Enstitüsü müdürlüğünü üstlenmiştir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Trabzon’daki kültürel mirası toplayarak Rusya’ya götürmesi ve gerçekleştirdiği arkeolojik faaliyetleri ile bilinmektedir.” Vüsale Musalı, “Rus Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu’dan St. Petersburg’a Götüürülmüş Olan Elyazması Eserler”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2021, Sayı: 3, s. 89.
- 174 İlya Vladimiroviç Zaitsev, Cephedeki Osmanlı Yazmaları (St. Petersburg, Kiev ve Moskova Kütüphanelerindeki Trabzon El Yazmaları), s. 180.

- 175 İlyâ Vladimiroviç Zaitsev, Cephedeki Osmanlı Yazmaları (St. Petersburg, Kiev ve Moskova Kütüphanelerindeki Trabzon El Yazmaları), s. 180. Adı geçen makalenin yazarı ve Moskova Yüksek Ekonomi Yüksek Okulu, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Bilimleri öğretim üyesi Prof. İlyâ Viladimiroviç Zaitsev makalesine, işgal yıllarında Trabzon'un kültür eserlerine yapılanları çok normal sayan ifadelerle son vermektedir. Zaitsev, "Netice itibarıyla Trabzon'daki Rus keşif heyetinin 1916-1917'deki iki yaz sezonunda gerçekleştirdikleri çalışmaların neticesinde arkeografik anlamda yüzlerce, hatta binlerce basılı ve el yazması eser ve belge savaşın dehşetinden kurtarıldı. Küçük bir kısım (15 Kur'an nüshası) 1916'da Petrograd'a götürüldü. Açıklamalı tanıtım yazısı İ. Yu Kraçovski tarafından yayınlandı. En azından dört el yazması (ikisi çok değerliydi - 14. ve 15. yüzyıllar) A.E. Krımski tarafından Kiev'e götürüldü (geri kalan ikisi Beyzavî'nin tefsirinin XVI. ve XVII. yüzyıllara ait kopyalarıydı). Hâlihazırda Ukrayna Milli Kütüphanesi'nde muhafaza ediliyor. Son olarak, bir el yazması (Hatuniyye Camii'nin vakıflarının listesi) Moskova'ya götürüldü ve şu anda Rusya Devlet Kütüphanesindedir." İlyâ Vladimiroviç Zaitsev, Cephedeki Osmanlı Yazmaları (St. Petersburg, Kiev ve Moskova Kütüphanelerindeki Trabzon El Yazmaları), s. 190. Prof. İlyâ Viladimiroviç Zaitsev, sözüm ona savaşın dehşetinden kurtarıldı (!) diye izah ettiği Trabzon'un eserlerinin, savaş dehşetinin (aslında işgal dehşetinin) 1918'de bitmesine rağmen alındıkları yere iade edilmemiş olmasına ve halen bu eserlerin Rusya'da ve Ukrayna'daki kütüphanelerde bulunmasına dair tek cümle dahi etmemektedir.
- 176 Dündar Alikılıç, "Osmanlıdan Günümüze Trabzon Kütüphaneleri", s. 310.
- 177 Vüsâle Musalı, "Rus Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'dan St. Petersburg'a Götürülmüş Olan Elyazması Eserler", s. 101. Rusların Trabzon'dan götürdükleri eserlerle ilgili detaylar için Bknz. Veysel Usta, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2004, Sayı: 153, s. 21-30. Halit Dündar Akarca, "İlmî İşgal: Birinci Cihan Harbi'nde Rus Bilim Adamlarının Trabzon ve Civarında Gerçekleştirdikleri Arkeolojik Faaliyetler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 17, Sayı 17, s. 21-30.
- 178 Tabakhane Köprüsü.
- 179 Şimdiki Hüseyin Kazaz Kültür Merkezi.
- 180 *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, (Çeviren: Enver Uzun), Trabzon 2008, s. 25-26. İlyâ Vladimiroviç Zaitsev, Cephedeki Osmanlı Yazmaları (St. Petersburg, Kiev ve Moskova Kütüphanelerindeki Trabzon El Yazmaları), s. 180. Bu arada, Enver Uzun'un çevirisinde Mintslov'un tam adı "S.P. Mintslov" olarak geçerken, Zaitsev'in makalesinde S.R. Minstslov olarak verilmektedir.

- 181 Veysel Usta, “Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon’un Durumu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2014, Cilt: 17, Sayı: 17, s. 158.
- 182 Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Yaşam*, Trabzon 2004, s. 222. Trabzon’da yayınlanan ilk gazete olan Trabzon Gazetesi arşivinin de Rus işgali sırasında Rum ve Ermeniler tarafından tahrip edilmiş ve yağmalanmış olduğu bilinmelidir. Mesut Piyale, *Trabzon’da Eğitim ve Kültür Hayatı 1839-1923*, Ankara Üniversitesi TİTE Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Bayram Kodaman), Ankara 1988, s. 42.
- 183 Kitabı Hamdi Efendi’nin basımda kullandığı kağıtlar Belçika’dan gelmekteydi.
- 184 Veysel Usta, “Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon’un Durumu”, s. 158-159. Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Yaşam*, s. 230.
- 185 Prof. Dr. Önder Küçükerman ile 20 Şubat 2022’de yapılan görüşme. Kitabı Hamdi Efendi’nin arşivi büyük oranda torunlarından Prof. Dr. Önder Küçükerman’dadır. Detay için Bknz. Önder Küçükerman, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Yayıncı Kitabı Hamdi Efendi ve Trabzon*, İstanbul 2014.
- 186 İhsan Hamamioğlu, *Trabzon’da İlk Kitapçı Hamdi Efendi ve Yayınları*, İstanbul 1947, s. 11-12.
- 187 18 Mayıs 2022’de Av. Murat Başman ile yapılan görüşme.
- 188 İhsan Hamamioğlu, *Trabzon’da İlk Kitapçı Hamdi Efendi ve Yayınları*, s. 11-12.
- 189 Mehmet Akif Bal, “Trabzon’da Yok Olan Tarihi Müslüman Mezarlıkları ve Bunların Trabzon Şehir Kültürüne Etkileri”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu*, İstanbul 2016, C. I, s. 703-704.
- 190 Mehmet Günaydın, *Zabit Rüşdü Hoca*, s. 43. Mehmet Günaydın, “Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış”, s. 125.
- 191 Muhammet Yılmaz-Ali Kumaş, “Trabzon’un Manevî Mimarlarından Hacı Feriştad Efendi’nin Hayatı ve Hizmetleri”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu*, İstanbul 2016, C. I, s. 156. Aldıkacı Mezarlığına ait arsa ise yakın zamanlarda belediye tarafından satılmış ve yerine çok katlı bir bina yapılmıştır.
- 192 Detay için Bknz. Meral Ataç Tolluoğlu, *Babam Nurullah Ataç*, İstanbul 2005.
- 193 Yayıncı Ömer Asan’dan alınan bilgi.
- 194 Kemal Bayram, *Sabahattin Ali Olayı*, Ankara 1978, s. 87.
- 195 31 Aralık 2021’de İSAM Başkanlığından alınan bilgi.
- 196 Vakfın internet sitesinde verilen bilgiye göre; 11000 cilt kitap ve 5000 sürelili yayından oluşan kütüphanesi, vefatını müteakiben Bilim ve Sanat

Vakfı kütüphanesine intikal etmiştir. <https://www.bisav.org.tr/Kutuphane/bagiscilarimiz> (5 Ocak 2021).

- 197 Mustafa Duman, *Trabzon Armağanı*, s. 51-52.
- 198 Dr. Mustafa Duman'dan alınan bilgi.
- 199 Mustafa Duman, *Trabzon Armağanı*, s. 209. Arslan Pulathaneli'nin Uzun-sokak'ta bulunan evi de daha sonra satılmıştır. Şu anda bir bar olarak faaliyettedir. Bu evin durumu herhalde merhum Arslan Pulathaneli'nin kabul edeceği bir husus değildir.
- 200 Ömer Akbulut, *Trabzon Şairleri*, s. 66.
- 201 5 Aralık 2021'de Mehmet Günaydın ile yapılan görüşme.
- 202 16 Mayıs 2022'de Ahmet Cemal Niyazoğlu'ndan gelen bilgi.
- 203 Mehmet Akif Bal, "Trabzon'da Kaybolan Şahıs Kitaplıkları ve Salih Zeki Çağatay Kitaplığı", *Taka Gazetesi*, 21 Nisan 2012.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Şatırzade Hasan Hicabi Bey'den Dahiliye Nezareti'ne 24 Mart 1335 (24 Mart 1919) tarihli dilekçe. (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, COA. DH.EUM.MH.00192.00064.008).

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Dergi, 25 Haziran 2000, Sayı: 744

Cumhuriyet Gazetesi, 6 Mayıs 2021

Günebakış Gazetesi, 24 Nisan 2022

Yenişafak Gazetesi, 14 Aralık 2014 / 3 Aralık 2018 / 15 Ekim 2021

Kitaplar ve Makaleler

AKARCA, Halit Dünder, "İlmî İşgal: Birinci Cihan Harbi'nde Rus Bilim Adamlarının Trabzon ve Civarında Gerçekleştirdikleri Arkeolojik Faaliyetler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 17, Sayı 17, s. 21-30.

AKBULUT, Ömer, *Trabzon Meşhurları Bibliyografyası*, İstanbul 1970.

_____, *Trabzon Şairleri*, Trabzon 1952.

ALİKILIÇ, Dünder, "Tarih Boyunca Trabzon'da Kütüphaneler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Erzurum 2001, Sayı: 17, s. 306.

_____, "Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevi'nin Karadeniz Havâlisindeki Dinî Faaliyetleri", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, C. I, İstanbul 2016, s. 815.

- _____, “Osmanlıdan Günümüze Trabzon Kütüphaneleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, C. I, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2001, C. I, s. 274.
- AŞIKKUTLU, Emin, “Mehmet Rüştü Âşikkutlu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C. IV, s. 6.
- AYGÜN, Necmettin, “Bir İmamın Kitap Ticaretiyle Münasebeti: Akçaabatlı Derviş Mehmet (1847)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2016, Sayı: 20, s. 124.
- BAL, Mehmet Akif, “Bağış Kitaplıkları ve Bağışçı Trabzonlular”, *Taka Gazetesi*, 20 Haziran 2012.
- _____, “Trabzon’da Kaybolan Şahıs Kitaplıkları ve Salih Zeki Çağatay Kitaplığı”, *Taka Gazetesi*, 21 Nisan 2012.
- _____, “Trabzon’da Yok Olan Tarihi Müslüman Mezarlıkları ve Bunların Trabzon Şehir Kültürüne Etkileri”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu*, İstanbul 2016, C. I, s. 703-704.
- _____, “Trabzon’un Rus Donanması Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon’a Etkileri (1914-1916)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl: Kasım 2011, Cilt: XXVII, Sayı: 81, s. 555-556.
- _____, *Kronolojik Trabzon Tarihi*, İstanbul 2009.
- _____, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, 3. Baskı, İstanbul 2009.
- _____, *Trabzon Hatıraları*, İstanbul 2009.
- _____, *Trabzon’a Işık Tutan Anılar / Mustafa Kemal Sayıl’ın Trabzon Anıları I (1900-1950)*, İstanbul 2011.
- BALİ, Rıfat, *Bir Kıyımın, Bir Talanın Öyküsü*, 3. Baskı, İstanbul 2018.
- BAYRAM, Kemal, *Sabahattin Ali Olayı*, Ankara 1978.
- BİRİNCİ, Ali, “Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2008, Cilt: 5, Sayı: 5, s. 145.
- _____, “Şeyhü’l-Mebusin Ali Naki Efendi”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s. 427.
- _____, “Trabzon’da Matbuat ve Neşriyat Hayatı”, *İkinci Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 6.
- ÇAPA, Mesut *Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon 1998.
- DEMİREL, Ahmet, *Ali Şükrü Bey’in Tan Gazetesi*, İstanbul 1996.
- DİLBAZ, Mahmut, “Bir Cumhuriyet Devri Müftüsünün Hayatı ve Zihin Dünyası: İsmail Hakkı Gül ve Kütüphanesi”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, İstanbul 2016, s. 312.

- DİLEK, Uğur Bekir, "Mehmed b. Mahmûd Et-Trabzonî'nin (ö.1200/1786) Fıkha Dâir Bir Eseri: Hâşiyetü Mehmed Et-Trabzonî Alâ Muhtasari Gunyetî'l-Mütemellî Fî Şerhi Münyeti'l-Musallî", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, İstanbul 2016, C. I, s. 429.
- DUMAN, Mustafa, "Trabzonlu Bir Kitapsever Mehmet Uzun", *Kıyı Kültür Sanat Dergisi*, S. 273 (Eylül-Ekim 2011), s. 48-51.
- _____, *Trabzon'a Armağan*, İstanbul 2012.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Trabzon 2000.
- GÜLDÖŞÜREN, Arzu, "İstanbul'da Taşralı Bir Ulema Ailesi: Trabzonlu Mirzadeler", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, İstanbul 2016, s. 351.
- GÜNAYDIN, Mehmet, "Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12, Yıl: 2008, s. 124.
- _____, *Zabit Rüşdü Hoca*, İstanbul 2015.
- GÜR, Süleyman, "Eski Of Bölgesi Müderrislerinin Şahsi Kütüphaneleri", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu (8-10 Ekim 2015)*, Cilt: 1, İstanbul 2016, s. 629-640.
- HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, "Of-Çaykara Müftüleri; Bilimsel, Kültürel ve Sosyal Aktiviteleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, C. I, s. 452.
- _____, "Of lu Hoca Efendi İsmi ni Markalaştıran Âlimler", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2016, C. I, s. 45.
- HAMAMİOĞLU, İhsan, *Trabzon'da İlk Kitapçı Hamdi Efendi ve Yayınları*, İstanbul 1947.
- İSTEK, Emrah "Rize Güneyce Osman Niyazi Efendi Tekke Kütüphanesi El Yazması ve Matbu Eserlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Haziran 2017, Cilt: 21, Sayı: 1, s. 518.
- KAVAS, Uğur, *Gaybi Fotoğrafçı-Ressam-Grafiker Burhan Agah Özak (1908-2003)*, Ankara 2021.
- KILIÇ, Mustafa DüNDAR, *Kurtlar Sofrasında Son Kabadayı*, 2. Baskı, İstanbul 2006.
- KÜÇÜKERMAN, Önder, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Yayıncı Kitabı Hamdi Efendi ve Trabzon*, İstanbul 2014.
- Mehmed Şevket Eygi *İstanbul Beyefendisi Müslüman Bir Münevverin Portresi*, (Hazırlayanlar: Aydın Gülan-İsmail Coşkun), İstanbul 2021.
- MUSALI, Vüsale, "Rus Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'dan St. Petersburg'a Götürülmüş Olan Elyazması Eserler", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2021, Sayı: 3, s. 89.
- ODABAŞI, İ. Arda, "1909-1910'da Trabzon'da Çıkan Kehkeşan Dergisi ve Los-tarzade Basri'nin Demokrasi-Sosyalizm Yazıları", *Osmanlı'dan Cumhu-*

- riyet'e Demokratik Kesitler, (Editörler: Eminoalp Malkoç-İ. Arda Odabaşı), İstanbul 2016, s. 56.
- ÖZEL, Sabahattin, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991.
- Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü, (Çeviren: Enver Uzun), Trabzon 2008.
- Safahat, (Hazırlayan Necmettin Turinay), Ankara 2021.
- SAĞIR, Yusuf "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Kurduğu Kütüphaneler", *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane 2013, s. 913.
- SAYLAN, Şenol, "Çaykara'da Bir Ulemâ Ailesi: Numanzâdeler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (8-10 Ekim 2015). C. I, İstanbul 2016, s. 375.
- SIDDIKİ, Cevat, "Aile Kütüphanelerinden Hareketle Eski Of Medreselerinin Eğitim Müfredatının İncelenmesi (Numanzadeler Aile Kütüphanesi Örneği)", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (8-10 Ekim 2015). İstanbul 2016, s. 648.
- SÖNMEZ, Sevgül, *A'dan Z'ye Sabahattin Ali*, 2. Baskı, İstanbul 2021.
- ŞİMŞEK, Rasim, *Trabzon Belediye Tarihi I Osmanlı Dönemi*, Trabzon 1993.
- TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986.
- TANYER, Turan. "Ankara Kitabevlerine Dair", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2013, Sayı: 1, s. 126.
- TOLLUOĞLU, Meral, *Ataç Babam Nurullah Ataç*, İstanbul 2005.
- URAZ, Murat, "Trabzon'da Medrese Kütüphaneleri", *Eğitim Hareketleri Dergisi*, Ocak-Şubat 1977, Sayı: 258-259, s. 10.
- USTA, Veysel, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2004, Sayı: 153, s. 21-30.
- _____, "Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon'un Durumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2014, Cilt: 17, Sayı: 17, s. 158.
- UZUN, Mustafa İsmet, "Trabzon'un Dinî Hayatında Önemli Hizmetlerde Bulunmuş Bir Hocaefendi: Kurrâ Hâfız Ali Haydar Özak", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2016, C. I, s. 293.
- VURAL, Serbülen-ÜÇÜNCÜ, Osman Kaan, "Akçaabat Çarşı Bölgesinde Tarihsel Süreç İçerisinde Yaşanan Kentsel Değişim ve Geçmişin İzleri", *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu*, C. I, İstanbul 2019, s. 830.
- YAVUZ, Yunus Vehbi, "Çaykaralı Hacı Hasan Efendi ve Mektup Arşivi", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (8-10 Ekim 2015). İstanbul 2016, C. I, s. 498-499.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Dursun Nuri Feyzi Güven”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul 1996, s. 328-329.

_____, “Ferîşad Efendi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, İstanbul 1995, s. 413-414.

YILMAZ, Muhammet-KUMAŞ, Ali, “Trabzon’un Manevî Mimarlarından Hacı Ferîşad Efendi’nin Hayatı ve Hizmetleri”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu*, İstanbul 2016, C. I, s. 156.

YÜCER, Hür Mahmut, “Ofllu Yusuf Şevki Efendi ve Doğu Karadeniz Bölgesindeki Tesirleri”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015)*, İstanbul 2016, s. 112.

ZAİTSEV, İlya Vladimiroviç, Cephedeki Osmanlı Yazmaları (St. Petersburg, Kiev ve Moskova Kütüphanelerindeki Trabzon El Yazmaları), (Çevirmen: Selim Karagöz), *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, Bahar 2022, Sayı: 51, s. 178, 180, 190.

Tezler

ARSLAN, Zehra, *Trabzon Türk Ocağı (1925-1931)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Yard. Doç. Dr. Melek Öksüz), Trabzon 2008.

BİZKEVELCİ, Muhammet Güray, *Hattat İsmail Hakkı Altunbezer Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yusuf Bilen), Erzurum 2017.

NİŞLİ, Muhammed Yusuf Nur, *Mehmet Murat Uraz’ın Hayatı, Eserleri ve Halk Bilimi Üzerine Çalışmaları*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (Danışman: Doç. Dr. Ahmet Özgür Güvenç), Erzurum 2019.

PİYALE, Mesut, *Trabzon’da Eğitim ve Kültür Hayatı 1839-1923*, Ankara Üniversitesi TİTE Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Bayram Kodaman), Ankara 1988.

İnternet Ortamındaki Kaynaklar

<http://dspace.bisav.org.tr/> (16 Mayıs 2022).

<https://kutuphane.ttk.gov.tr/donators> (6 Mayıs 2022).

<https://www.bisav.org.tr/Kutuphane/bagiscilarimiz> (5 Ocak 2021).

<https://www.sombahar.com/ofta-bir-robenson-ziya-ramoglu/> (18 Mayıs 2022).

<https://www.ttso.org.tr/haber/4429/trabzon-un-hafizasi;-ipekyolu-muzesi/> (20 Nisan 2022).

<https://www.yuzaki.com/2008/08/beyazit-kutuphanesinin-hikayesi-ahir-dan-kutuphaneye/> (20 Nisan 2022).

<https://www.zdergisi.istanbul/makale/ozel-koleksiyonlar-ali-birinci-679> (6 Mayıs 2022).

Trabzonlu Alemdarzade Ailesi Üzerine Bazı Tespitler

Muhammet ŞEN

Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

Ferhat BERBER

Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Trabzon erken dönemlerden bu yana, bulunduğu konum itibarıyla ticari ve askerî açıdan önem arz eden bir yerleşim olmuştur. Bizans döneminde alternatif bir hanedan merkezi olması da bu önemi artıran bir diğer faktördür. II. Mehmet ve Uzun Hasan gibi iki büyük sultanın çekişmesine konu olan kent, Osmanlı idaresinin kontrolündeki geniş ticaret ağının mühim bir noktası haline gelmiştir. Bu sebeple bölgedeki askerî grupların varlığı yoğunlaşmıştır. Hem ticaretin gelişmişliği hem de rütbe ve imtiyaz sahiplerinin çokluğu, bölgenin sosyal ve ekonomik hayatında önemli ailelerin her daim mevcudiyetinin ve birbirleri ile rekabetinin başlıca sebeplerindendir. Bilhassa “ayanlar dönemi” denebilecek 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk yarısında bu yoğunluk daha da artırmış ve rekabet sertleşmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin merkezi kontrolü nispeten sağlamasına rağmen, bölgenin bir kısım güçlü ailelerin nüfuzu ve kendi aralarındaki rekabeti devam etmiştir. Bu çalışmada bilinen manada bir ayan ailesi olmasa da 19. Yüzyıl kayıtlarından itibaren artık bir aile adı olarak belirtilen ve içinden tanınmış şahsiyetlerin çıktığı Alemdarzade isimli bir aile üzerine bazı tespitler gündeme getirilecektir.

Alemdar kelimesi sözlüklerde, “bayrak taşıyan” manasında bir tarih terimi ve yeniçerilerde bir vazife olarak verilmektedir.¹ Ancak Osmanlı dönemi kayıtları incelendiğinde bu ismin eşanlamlısı olan

bayraktarın da azımsanmayacak kadar sık kullanıldığı ve ilave olarak pek çok kişinin babasına nispeten Alemdarzade, Alemdaroğlu, Bayraktarzade, Bayraktaroğlu gibi lakaplarla kaydedildiği dikkat çekmektedir. Bir rütbe ve lakap olan bu isme bir aile adı olarak da rastlanmaktadır. Alemdarzade ve türevi olan aile adları, ülkenin pek çok yerinde görülebilmektedir. Bununla birlikte Karadeniz coğrafyasına gelindiğinde bu ismin kullanımı sıklaşmakta, Trabzon'da ise son derece yoğunlaşmaktadır.

Alemdarzade Adını Taşıyan Ailelere Örnekler

Karadeniz Bölgesi dışından bu ismin lakap veya aile adı olarak kullanımına şunlar örnek verilebilir: Alemdarzade Osman Bey (Kayseri-1940'lar)²; Alemdarzade adını taşıyan taşıyan 3 adet memur (Girit-1892-1893)³; Alemdarzade Hasan (Ayvalık-1930)⁴; Eşraftan Alemdarzade ailesi (Uşak-1886)⁵.

Trabzon hariç, Karadeniz Bölgesi'nin diğer yerlerinden verilebilecek örnekler ise şöyle sıralanabilir: Giresun'da ve Görele'de hem Alemdaroğlu hem de Bayarkdaroğlu şeklinde lakaplar görülmektedir.⁶ Ayrıca Sarıalemdarzadeler⁷. Aslında bu aile Giresun merkezli meşhur bir ayan ailesidir. Bu sebeple özellikle Giresun ve çevresinde Alemdarzade olarak geçen kişi veya ailelerin bu aileden olma ihtimali göz ardı edilmemelidir.

Samsun'da Fethi Tevetoğlu'nun anne tarafından dedesi olduğu iddia edilen Alemdarzade Hacı Osman Ağa⁸; Eski Musul ve Samsun Valisi Alemdarzade Mehmed Paşa⁹; Alemdaroğlu Selim adlı bir şahıs (Çarşamba, Payadı Köyü, M.1869)¹⁰; Kadir Alemdarzade Ali Efendi (Müderri, M. 1869-1903)¹¹; Alemdarzade Mehmet Bey (Kızılay heyetinde, M. 1914-1925)¹². Ayrıca 20. Yüzyıl başlarında Samsun'da vapur işleten şirketler arasında Alemdarzade Biraderler Vapurları isimli bir şirket bulunmaktadır.¹³

Bunlardan başka Bartın¹⁴, Tirebolu¹⁵, Rize (Hemşin'de Alemdaroğlu ismi; Pazar'da Bayraktar ismi)¹⁶, Gümüşhane'de (Torul-Kürtün)¹⁷ aynı ismi taşıyan şahıslara rastlanmaktadır. Aslında örnek vermek için burada bahsedilenlerin dışında, Karadeniz coğrafyasının çok farklı yerlerinde de aynı ismi taşıyan pek çok kişinin olduğunu belirtmek gerekir.

Trabzon'daki Alemdarzadeler

Daha, klasik Osmanlı devirlerinde Trabzon ahalisi arasında en çok görülen lakaplardan birisinin «Alemdar» olduğu, bazı araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır.¹⁸ Bölgedeki aile adları üzerine yapılan çalışmalarda da bu ismin sıklığı üzerinde durulmaktadır. Söz konusu çalışmalar da göstermektedir ki, Osmanlı döneminden itibaren aile adı olarak kullanılan bu isim özellikle Soyadı Kanunu (1934) sonrasında kimi zaman aynen ancak çoğunlukla farklı varyantlarıyla da kullanılmaya devam edilmiştir. Soyadı kanunu çıktığında yörede Alemdar, Bayraktar ve Sancaktar şeklinde aynı veya yakın manaya gelen farklı soyadlarını alan kardeşler olduğu tespit edilmiştir.¹⁹ Dolayısıyla aynı aileden olduğu halde eşanlamli ancak sesdeş olmayan soyadı taşıyanların geçmişe dönük takiplerinde titiz ve temkinli olunması gerekmektedir.

Kimi çalışmalarda bu soyadlarının Osmanlı ordu yapılanmasından kaynaklandığı ve Türkistan bağlantılı olduğu vurgulanmaktadır.²⁰ Alemdar adının ordu yapılanması ile alakalı olduğu su götürmez bir gerçek ise de bu ismin Türkistan bağlantılı olduğunu söylemek kanaatimizce doğru değildir. Zira köken rivayetleri, doğası gereği (genellikle sahih kaynaklardan yoksun) bir kurguya dayanır. Nitekim kendisi de bir Alemdarzade ailesine mensup olan Nihat Sami Banarlı dahi ailesinin temelini şehrin fethine kadar götürmektedir.²¹

Ancak bununla birlikte Trabzon'da bu ismin neden diğer yerlere nispetle daha sık kullanıldığı sorusunun cevabı da yine kentin tarihindeki «Alemdar» sıfatlılarla açıklanabilir. Zira Trabzon özellikle Osmanlı döneminde Karadeniz, Kafkasya ve İran bölgeleri için askeri bir üs niteliğindeydi.²² Bilhassa Viyana bozgunu ve ardından gelen uzun İran savaşları ile birlikte 18. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgedeki askeri sıfatlıların sayısının ve öneminin artması, yarı feodal yapıların çoğalıp güçlenmesine sebep olmaktaydı.²³ Dolayısıyla bu durum resmi veya şahsi silahlı gruplar içerisindeki Alemdar sıfatlı görevlilerin de artışı muhtemel kılmalıdır. Hatta kimi eşkıya arasında bile Alemdar adı veya sıfatı taşıyanların bulunması dikkat çekmektedir.²⁴ 19. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde artık ağalar adına köylerde bölükbaşı sıfatıyla görev yapan kolluk güçleri arasında Alemdar ve Alemdaroğlu lakaplılar sıklıkla görülmektedir.²⁵ Ayrıca Tanzimat sonrasında taşrada asayiş düzeninin re-organizasyonunda yine eski dirlik sistemi unsurlarından istifade edilmesi²⁶ de bu türden askeri sıfatlıların yerleşip yayılmasın-

da etkili bir diğer faktördür. Bu adı lakap olarak taşıyan böyle kişilerin çocuklarından bazıları babalarının lakabından hareketle Alemdarza-
de (veya eşanlamlı diğer şekillerinde) olarak kayda geçmiştir. Bunların
içinden bir kısmı -en azından kendi küçük bölgelerinde- zamanla im-
tiyaz veya nüfuz sahibi ailelere dönüşmüşlerdir.

Özellikle 18. Yüzyıldan itibaren mahkeme kayıtları incelendiğinde,
Alemdar sıfatlı görevlilerin Trabzon'daki çokluğu ve yaygınlığı daha
iyi anlaşılmaktadır. Buna birkaç örnek vermek gerekirse:

Eşkiyaya karşı konulması için vazifeli kılınan şehirdeki gruplar, ule-
ma, suleka, eşraf, eimme, huteba, ayan, serdengeçtiyan, ihtiyarlarla
birlikte Alemdarlar olarak sayılmıştır.²⁷ Aynı sicilin bir başka kaydın-
da ise, "...Trabzon'da mevcut mir u yeniçeriyan ve alemdaran ve har-
be darbe kadir piyade,vs..."ye çeşitli görevler yüklendiği görülmek-
tedir.²⁸ Bir başka sicilde ise Trabzon kazasında serdengeçti bayrağı
verilecekler hitaben: "...siz ki bayrakları küşat olunan serdengeçtiler, ağa
ve alemdarlarsınız..." (Bunlar arasından birisinin adı Yomralı Alemda-
roğlu Mehmed'dir.), denilmektedir.²⁹ Aynı sicilde Trabzon subaşıllığı
görev değişiminde yeni subaşının Alemdar Kasabalı Beşe olduğu dik-
kat çekmektedir.³⁰ Yine aynı defterde, "...atik alemdar ağalarını terğib ve
tahzira ve müsare'ata bayraklarını tekmile..."³¹; "...alemdarların maiyetle-
riyle semtlerine yakın iskelelere gitmesi..."³², şeklindeki kayıtlar bölgenin
yoğun askeri hareketliliğini ve bu minvalde Alemdar sıfatlıların da bu
hareketlilik içindeki önemini göstermektedir.

Ayrıca şeriye sicillerindeki bazı detaylar Alemdar isminin bölgede
yaygınlaşmasına etki eden bir başka olguyu göstermektedir. Şehirde-
ki Alemdar isimliler pek çok davada sanık veya şahit olarak yer almış
ve çok fazla sayıda Alemdar isimli kişi burada evlenmiştir.³³ Her ne
kadar bir kısmı zaten bölge ahalisinden olsa da içlerinde ocak kökenli
Alemdar ve Alemdarzadelerin de bulunabileceği düşünülürse, dışa-
rıdan gelmiş ve Alemdar sıfatı taşıyan kişilerin de ahali arasına karış-
ması ihtimal dahilindedir. Kaldı ki bu kayıtlarda yukarıda da örneği
görüldüğü gibi Alemdar ile birlikte beşe lakabını taşıyan kişiler ocak
kökenine işaret etmektedir.

Yine 19. Yüzyıla ait sicillerde³⁴ ve Trabzon³⁵ ile yakın çevresindeki Ak-
çaabad ve Vakfikebir³⁶, Of³⁷, Şalpazarı ve Ağırtaş³⁸ gibi yerleşimlerin
nüfus ve vergi kayıtlarında çok sayıda Alemdar, Alemdaroğlu, Bay-
raktar, Bayraktaroğlu isimli kişiler mevcuttur.

Şehirde Alemdar sıfatlı kişilerin çoğalması, babasına izafeten Alemdarzade olarak anılan kişilerde de artışa yol açmış ve bunlardan bir kısmı zamanla yeni Osmanlı bürokratik yapısı içinde yer almışlardır. Trabzon doğumlu ve Alemdarzade lakaplı olup 19. Yüzyılın ikinci yarısında devlet görevlerinde bulunan kişiler şunlardır: Hacı Ali Vehbi Efendi, 1827 Vakfisağır doğumlu Alemdarzade İsmail Ağa'nın oğlu³⁹; İsmail Hakkı Efendi, 1857 Trabzon doğumlu, Alemdarzade Mehmed Zühdi Efendi'nin oğlu⁴⁰; Mehmed Kemal Efendi, 1859 Trabzon doğumlu, Alemdarzade Mehmed Ağa'nın oğlu⁴¹; Salih Fikri Efendi, 1841-/42 Trabzon doğumlu, Alemdarzade Mustafa Ağa'nın oğlu⁴²; Mehmed Nuri Efendi, 1869/70 Trabzon doğumlu, Esnaftan Alemdarzade Mikdad Efendi'nin oğlu⁴³; Hafız Tahsin Efendi, 1852 Trabzon doğumlu, Trabzon hanedanından Alemdarzade Ahmed Şemseddin Efendi'nin oğlu.⁴⁴

Ayrıca diğer Osmanlı arşiv kayıtlarında ve mezar kitabelerinde rastlanan Alemdarzadeler şunlardır: Maçka hanedan-ı kadiminden Alemdarzade Süleyman Efendi⁴⁵; Tüccardan Alemdarzade Hacı İlyas Efendi⁴⁶; Alemdarzade Mehmet Emin Efendi⁴⁷; Küçük İmaret Mezarlığı'nda Dede Alemdarzade Ömer Efendi öl. 1872; Tavanlı Camii Haziresi'nde Hacı Hüseyin Alemdar'ın oğlu Mehmed Efendi öl. 1812; Şehir Mezarlığı'nda, Veli Alemdarzade Süleyman Ağa öl. 1882⁴⁸. Yomra nahiye meclisinde Bayrakdarzade Ali Ağa⁴⁹, Şarlı nahiye meclisinde Alemdarzade Mehmed Ağa⁵⁰, Maçka Yerel Eşrafı (1852-1914) arasında Alemdarzade Abdi Efendi (Belediye azası)⁵¹, Maçka yerel siyasetinde etkili kişilerden Alemdarzade Remzi Efendi, Alemdarzade Hüsnü Efendi, Alemdarzade Celal Efendi, Alemdarzade Kazım Ağa⁵², İskefiye'de Alemdarzade Şükrü Efendi adında bir Hafız⁵³.

Trabzonlu Bir Alemdarzade Ailesinin Bazı İsimleri

Buraya kadar olan bahislerde, diğer yerlere göre Trabzon ve çevresinde Alemdar, Bayraktar, Alemdarzade, Bayraktarzade isimlerinin daha çok kullanıldığının örnekleri verildi. Ayrıca Trabzon da dahil, Doğu Karadeniz'de 18. Yüzyıldan itibaren güçlü ailelerin bölgede yarı feodal bir yapıya büründüklerine değinildi. Diğer taraftan bölgenin coğrafyası göz önüne getirildiğinde, birbirinden derin vadilerle ayrılan, savunması kolay, sarp ve muhkem alanların çokluğu, bu

ayanlar döneminde bölgede irili ufaklı pek çok yapının gelişmesinde önemli rol oynamış olmalıdır. Özellikle Tanzimat sonrasında taşrada merkezi otoritenin tesisinin hızlanması ile birlikte, taşra idari birimleri merkezden gönderilen idareciler ve yerel ahalden kimselerin yer aldığı meclisler tarafından yönetilmeye başlandı. Bir kısmı daha önce büyük veya küçük ayan niteliğinde olan aileler de bu defa bölgenin idari ve ticari hayatında önde olabilmek adına bu kurumsal yapıya dahil olma yolunda bir rekabet içine girdiler. Bu minvalde Trabzon'da adı anılacak çapta nüfuzlu aileler 19. Yüzyılda da varlığını devam ettirdi.

Bu çalışmanın merkezine aldığı aile olan Alemdarzadeler ise bu türden bir ayan ailesi değildir. Trabzon'un büyük ayan ve eşrafını ele alan çalışmalarda da önde gelen aileler arasında sayılmamaktadır.⁵⁴ Buna rağmen 19. Yüzyılın ikinci yarısında söz konusu aileyi yöre eşrafı arasındaki çekişmelerin taraflarından birisi olarak görmekteyiz.⁵⁵ Hatta 1880 yılında Vali Sırrı Paşa merkeze gönderdiği bir raporda şehirdeki büyük aileler arasında Alemdarzadeleri saymazken bu aileden Emin Hilmi Efendi'yi şehir eşrafı arasında ilk sıraya koymuştur. Onun çok zengin olmadığını ancak kıdemli ve itibarlı bir kişi olduğunu belirtmektedir.⁵⁶

Ailenin bir kısım efradı çeşitli çalışmalarla müstakilen tanıtılmışlardır. Özellikle Trabzon'un ilk mebuslarından ve edebiyat camiasının tanınan isimlerinden olan ve yukarıda zikredilen Emin Hilmi Efendi ailenin en meşhur şahsiyetidir.⁵⁷ Oğlu İlyas Sami Bey de hem ediptir hem de Trabzon yerel bürokrasisinde görev almış bir memurdur.⁵⁸ Onun oğlu ise meşhur Nihad Sami Banarlıdır.⁵⁹ 1851 Trabzon doğumlu, Hacı Hüseyin Alemdarzade Hacı Arif Ağa'nın oğlu, yerel idare ve askeri bürokraside memuriyet görevlerinde bulunmuş olan İbrahim Hakkı Efendi de Emin Hilmi Efendi'nin kardeşidir.⁶⁰

Ancak Alemdarzade ailesinin devrinde mühim şahsiyetleri bunlardan ibaret değildir. Öyle ki ailenin çok geniş bir soyağacı vardır. Anne tarafından aileden olan Mahmut Görkey'in elinde bulunan soyağacına (hazırlandığı tarih itibarıyla)⁶¹ göre Trabzonlu Alemdarzade ailesinin fertlerinin bazıları şöyledir:⁶²

ATA: El-hac Musa Ağa	
DEDE: El-hac Süleyman	
SOYAĞACI BAŞLANGICI: El-hac ALEMDAR Hüseyin (Çocukları: 5 Erkek, 3 Kız)	
El-hac Hattat Mehmed Rüşdi Efendi	
...? Hanım	
Hadice Hanım	
Afife Hanım	
Hacı Arif Ağa (M. Emin Hilmi Efendi'nin babası)	
Süleyman Efendi	
Ali Efendi (Çocukları yanda)	Yahya Hayati Paşa
	Hüseyin Rüşdü Paşa
	Hacı Fethi Bey
	Ulviye Hanım
	Asiye Hanım
	Hoca Fehime Hanım
	Asiye Hanım
Ömer Efendi	

Yahya Hayati Paşa ve kardeşleri Emin Hilmi Efendi ile amca çocuklarıdır. Bu çalışmada aile fertlerinin tanıtımında merkezde Yahya Hayati Paşa yer almaktadır. Zira Paşa gerçekleştirdiği faaliyetlere nispeten çok az tanınmaktadır. Emin Hilmi Efendi Trabzon yerel siyaseti için önemli bir şahıs olmakla birlikte, aynı zamanda edebiyat alanında bıraktığı kalıcı eserleri ile halen pek çok çalışmaya konu olmaktadır. Oysa Yahya Hayati Paşa bugüne kadar sadece İzmir'de ulaşım ile alakalı çalışmalarda kısmen ele alınmıştır. Bu çalışmanın bir amacı Alemdarzade aile ismi üzerine tespitlerde bulunmak, diğeri ise bu ailenin tanınmayan şahsiyetlerini gündeme getirmektir. Burada önce ailenin diğer bazı üyeleri kısaca tanıtılacak ondan sonra Yahya Hayati Paşa'ya değinilecektir.

Hüseyin Rüşdü Paşa

H. 1249 M. 1833/34 Trabzon doğumludur. Hacı Alemdarzade Ali Efendi'nin oğludur. Rumeli Beylerbeyi payesine sahiptir. Trabzon Vilayet Meclis-i İdaresi azalığı, Erzurum yolunun yapımında görev, Gümüşhane, Lazistan, Adana/Payas, Limni, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Gümülci-ne, Dedeğaç mutasarrıflıkları yapan Paşa, 1893'te Dedeğaç'ta vefat etmiştir.⁶³

Oğlu Ali Faik Bey

1871 Trabzon doğumlu, Trabzonî Alemdarzade Hüseyin Rüşdü Paşa'nın oğlu, Muhasebe memurluğu ile göreve başlayıp Hariciyede şehbenderlik kalemime geçiyor.⁶⁴ Ali Faik Bey'in hariciye faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı sonrasında devam eder ve Almanya'da görev yapar. 1918'de gittiği Dresden'den 1920'de döner. Uzunca bir süre ailesinin iktisadi varlıklarını yöneten Ali Faik Bey 1930'da vefat eder.⁶⁵

Burada konu ile alakalı olarak şu hususa da dikkat çekilmelidir. Ali Faik Bey'in Sicill-i Ahval Defterindeki kaydında yer alan "Trabzonî" ifadesini diğer aile fertlerinde görmemekteyiz. Alemdarzade ailesinin bölgenin kadim ve güçlü ayan ailelerinden olmadığını ancak 19. Yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da nüfuz sahibi olduklarını belirtmiştik. Babası Hüseyin Rüşdü Paşa'nın Beylerbeyi payesi sahibi, yeri geldiğinde eyalet valisi ile çekişmekten kaçınmayan bir kişi olması, ayrıca amcası Yahya Hayati Paşa'nın saraydaki itibarı gibi sebepler muhtemelen Ali Faik Bey'in itibar sıfatlarını kuvvetlendirmiş olmalıdır. Bu ifade sıradan bir memleket nisbesi şeklinde de algılanabilir ancak aile üyelerinin içinde bulundukları rekabet ortamında kudret ve itibar göstergelerini artırma çabası da göz ardı edilmemelidir.

Alemdarzade ailesi ile alakalı son derece dikkat çekici ancak bir o kadar da belirsiz olan bir husus da meşhur ediplerden Peyami Safa'nın babası (İsmail Safa) tarafından Yahya Hayati Paşa ile akraba olmasıdır. İsmail Safa'nın babası Mehmet Behcet Efendi Hicaz Mektupçuluğu görevinde bulunmuş edip bir kişidir. Kendisi Trabzonlu tüccar İsmail Efendi'nin oğludur. Mehmet Behçet'in diğer oğullarından Ahmet Vefa şair, Ali Kâmi (Akyüz) ise çeşitli memuriyetlerde bulunmuş bir bürokrattır.⁶⁶ Ahmet Vefa akıl hastalığına duçar olmuştur. Burada konu ile alakalı ilginç olan husus, Ahmet Vefa'nın rahatsızlığı sebebiyle bir süre İzmir'de akrabası Yahya Hayati Paşa'nın yanında bulunduğu dair bir bilgiye rastlanmasıdır. Bu bilgi kardeşi Ali Kâmi tarafından verilmiştir.⁶⁷ Ancak Yahya Hayati Paşa ile anne tarafından mı yoksa baba tarafından mı akraba oldukları belli değildir. Soyağacında Mehmet Behçet veya çocuklarının izinin olmaması, baba tarafından akraba olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Muhtemelen Mehmet Behçet ve çocuklarının Yahya Hayati Paşa'nın annesi tarafından bir akrabalıkları söz konusu olabilir. Bu durumda Peyami Safa ile Nihat Sami Banarlı'nın uzaktan da olsa bir şekilde akraba olma ihtimali güçlenmektedir.⁶⁸

Yahya Hayati Paşa⁶⁹

Muhtemelen 1860-1870 civarında İzmir’de gelmiş ve kısa sürede bölgede etkili olmuştur. 1880 İzmir İkinci Belediye Dairesi Reisi olarak görülür. 1884’te kurulan İzmir Körfezi’nde Vapur işletme imtiyazına sahip Hamidiye Şirketinin kurucusudur. 1885’te Rumeli Beylerbeyliği payesi ile Paşa unvanını alır. Aydın ve Denizli Çevresinde krom ve zımpara madenleri işletmiştir. İzmir’in Bayraklı muhitindeki geniş arazisinde mahalle kurmuş, burada iskanı geliştirmiştir. 1880’lerde İzmir ve çevresinde nüfuz sahibi ve saygın, Yıldız sarayı ile irtibatı kuvvetli bir müteşebbistir. İzmir Bayraklı’da bulunan konağı ve geniş arazileri özellikle bölge üzerine çalışan araştırmacıların eserlerine konu olmuştur. 1903 yılında vefat eden Yahya Hayati Paşa’nın dört kızı olup erkek evladı yoktur. Bugüne ulaşan akrabaları kızlarının soyundandır. Paşa’ya ait madenlerin önemli bir kısmı, Cumhuriyet döneminde de kızları tarafından işletilmiştir. Çok varlıklı olan Yahya Hayati’nin çocuklarına miras olarak kalan emlak ve işletmeler, Paşa’nın vefatından sonra Yeğeni Ali Faik Bey tarafından takip edilmiştir.

Yahya Hayati Paşa’nın ailenin Trabzon’daki efradı ile irtibatına dair bilgimiz yoktur. Kardeşi Hüseyin Rüşdü Paşa ile zaman zaman görüştükleri ve soyağacında da isimleri görülen, Trabzon’daki kız kardeşlerinin miras taksimine dair belgelerde zikredilmesinin dışında, Trabzon’daki hayatı, memleketinden ayrıldığı tarih, ayrılış sebebi gibi konular şimdilik bilinmemektedir.

Yahya Hayati Paşa’nın Kızları⁷⁰

Paşa’nın dört kızının isimleri şöyledir: Neyyir, Gülfem, Mediha ve Mevhibe. En büyük kızı Neyyir Hanım İzmir’in önde gelen bürokratlarından ve belediye başkanlığı yapmış olan Ragıp Paşa’nın oğlu ile evlidir. Gülfem Hanım, Tokatlı bir eşraf ailenin oğlu, İzmir’de mukim ve meşhur edip Tokadizade Şekip Bey ile evlidir. Mediha Hanım’ın soyadı Alemdargil olup, Yahya adındaki oğlu 18 yaşında vefat etmiştir. Mevhibe Hanım ise Trabzonlu Osman Yumnî’nin oğlu Mahmut Tahir Bey ile evlidir ve aile adı Saraçalıoğludur, tek çocukları Hayati Görkeydir.

Hayati Görkey: Yahya Hayati Paşa’nın torunu olan Hayati Görkey, yurtdışında eğitim alarak Türkiye’de mobilya dekorasyon/tasarım alanında öncü ve ekol kabul edilir. Savarona yatının ve İzmir Maksim Gazinosu’nun dekorasyonunu yapar. El yapımı eserleri müzayedelerde satılır.

Sonuç

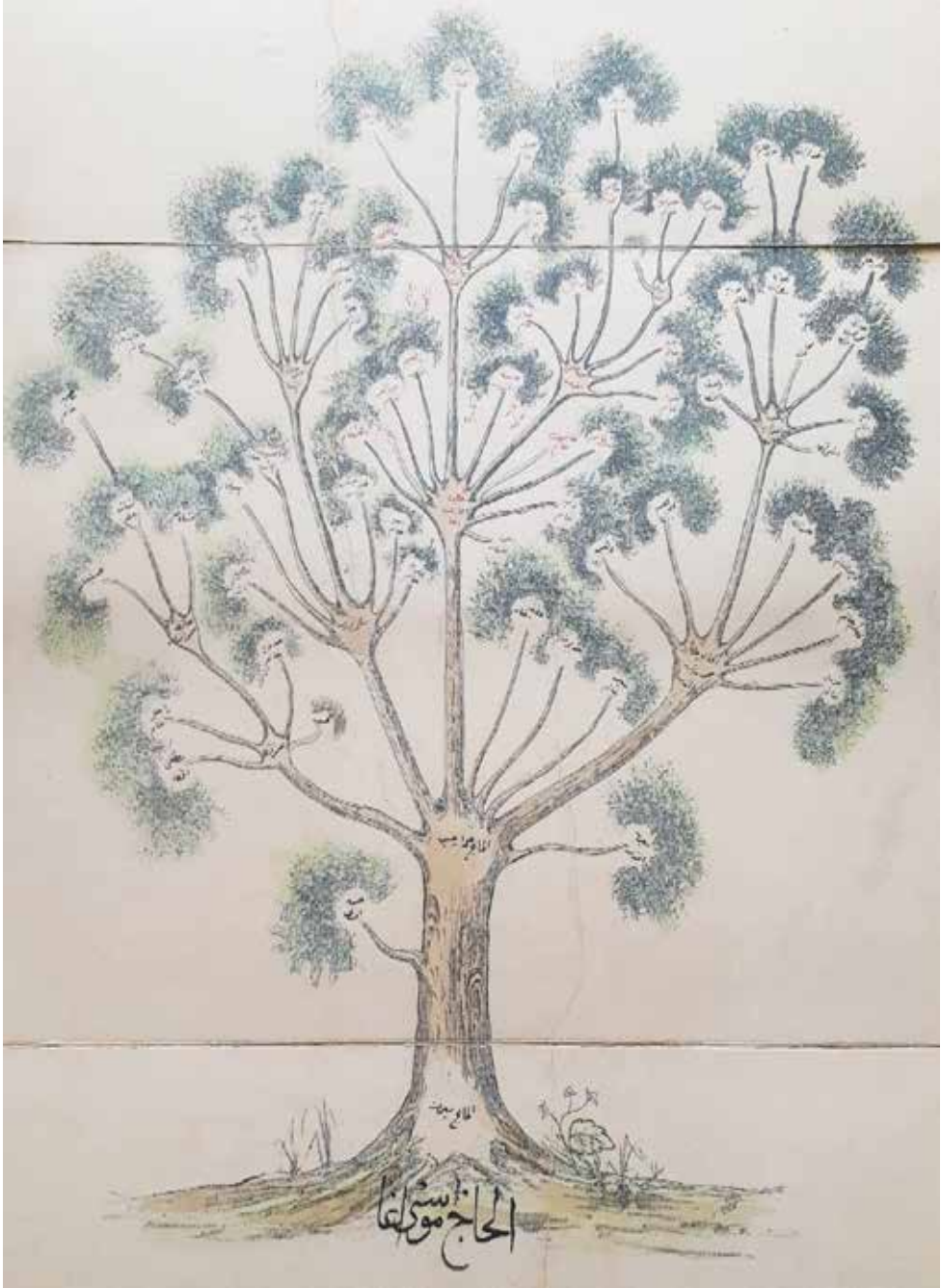
Alemdarzade ve aynı manada olan aile adları özellikle Trabzon'da çok yoğundur. Bu ailelerden döneminde yerel siyaset veya memuriyette etkin ya da sanat ve kültür alanında mühim kişiler çıkmıştır. Ancak bu adı taşıyan ailelerin birbirlerinden ayrımı son derece zordur.

Emin Hilmi Efendi ve torunu Nihat Sami Banarlı'nın mensup olduğu Alemdarzade ailesinin bu koluna mensup kişiler kısmen tanınmakta ise de diğer kollarından gelenler pek tanınmamaktadır.

Gerek Trabzon'daki diğer Alemdarzade aileleri gerekse burada ele alınan Alemdarzade ailesinin bir bütün olarak (belki Peyami Safa'nın mensup olduğu aile de içinde olabilir) veya bu isim üzerine yapılacak araştırmalar, ancak Trabzon'da ikamet eden veya burada çok geniş zaman geçirebilecek olan araştırmacılar tarafından çalışılabilir ve çalışılmalıdır. Çünkü bu konu son derece çetrefil ama verimlidir. İğne ile kuyu kazarcasına titizlik gerektiren ve mutlaka saha araştırması, sözlü bilgi derlemesi gibi yöntemleri de ihtiva edecek bir emek ile ortaya konulabilir. Ancak yapıldığı taktirde başta Trabzon ve bölge tarihine büyük katkı sağlanır. Ayrıca yakın tarihimizdeki bazı hususların da (eşraf, ayan, mütegalibe v.b. ailelerin ilişkileri ve faaliyetleri gibi) daha detaylı şekilde açıklanmasına vesile olacaktır.

EKLER

EK-I: Alemdarzade Ailesinin Soyağacı

Dipnotlar

- 1 *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Kamus-ı Türkî, Osmanlı Tarihi Sözlüğü*2, Erkan Çapraz, Fahri Bilge Derlemeleri I. Cilt, Talas Belediyesi Yayını, Kayseri 2014, s. 71-72, 225.
- 3 İlyas Sözen, *H. 1310 (M. 1892-1893) Tarihli Girit Vilayet Salnamesi'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2017, s. 190,202.
- 4 Serap Taşdemir, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Ayvalık Teşkilatlanması ve 1930 Yılı Belediye Seçimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/39, Güz 2019, ss. 613-634, s. 620

- 5 Biray Çakmak, *Osmanlı Taşrasında Yönetmek ve Yönetilmek: Devlet, Eşraf ve Muhalefet (1876-1908)/ Batı Anadolu Kazaları Örnekleminde Bir İdari Tarih Tahlili*, TÜBİTAK SOBAG-1001 111K286 Nolu Proje Raporu, Uşak 2015, s. 287.
- 6 Feridun Emecen-Ayhan Yüksel, *Giresun Kazası Nüfus Defteri 1251/1835*, Serander, Trabzon 2015, s. 116, 193, 277, 292, 317, 349, 352.; Feridun Emecen- Ayhan Yüksel, *Görel Kazası Nüfus Defteri 1251/1835*, Serander, Trabzon 2015, s. 160, 209, 211, 259, 296, 330.
- 7 Nazan Elmas, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun Basımında Dini ve Kültürel Hayat”, *Geçmişten Günümüze Giresun’da Dini ve Kültürel Hayat Sempozyumu-I (25-27 Ekim 2013) Bildiriler*, I. Cilt, Ed. Mehmet Fatsa, Giresun İl Özel İdaresi, Giresun 2014, ss. 165-179. S. 169, 177.
- 8 Sadi Bayram, *Bir Ömür Böyle Geçti*, Ankara 2021, s. 48.
- 9 BOA. MVL. 538/101.
- 10 Ayşe Seyhan, *931 Numaralı Trabzon Ayniyat Defteri’ne Göre 1867-1872 Arasında Trabzon’da İdari, Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2013, s. 161.
- 11 Ahmet Köksal, “Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon’da Dini Hayat (1869-1905)”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, II. Cilt, Ed. Şenol Saylan-Betül Saylan, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, ss. 729-746, s. 732.
- 12 Mesut Çapa, Kızılay (*Hilal-i Ahmer Cemiyeti*) 1914-1925, Türk Kızılayı Yayını, 2.b. Ankara, 2010, s. 46.
- 13 Osman Öndeş, *Vapur Donatanlar ve Acenteleri Tarihi*, Deniz Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2013, s. 254.
- 14 Emrah Çetin, “Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bartın Doğumlu Memurlar”, *Tarihin Peşinde*, S. 18 2017, ss. 89-116, s. 99.
- 15 Ayhan Yüksel, *Tirebolu Bir Sahil Kasabası’nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1788-1858)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 26.
- 16 Hüseyin Saraç, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı’nın Son Devrinde Rizeli Devlet Adamları*, Eğitim Yayınevi, Ankara 2019, s. 42-43, 108-109.
- 17 İsmail Kıvrım, “19. Yüzyılda Gümüşhane ve Çevresinde Vakıflar”, *Gümüşhane Tarihi*, Ed. Bayram Nazır-Kemal Saylan, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 393-409, s. 403.
- 18 İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. YY.da Trabzon’un Sosyal Durumu”, *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998)*, Y. Haz. Kemal Çiçek vd., Trabzon 1999, ss. 253-266, s. 264.
- 19 A. Mevhibe Coşar, “Trabzon’daki Aile Hikayelerinde Üç Kardeş Anlatısı”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 21 Bahar 2009, ss. 143-151, s. 145.

- 20 Necati Demir, “Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Bayraktar, Sancaktar ve Alemdar Aileleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.35 Yıl 2005, ss.61-68, s.61.
- 21 Bazı araştırmacıların Banarlı’nın Emin Bayraktaroğlu müstear adıyla Meydan Mecmuası’nda yayımladığı “İlyas Sami Bey ve İttihadcılar” başlıklı makalesinden aktardıklarına göre: Banarlı’nın ailesi Trabzon’un en eski Alemdar ailesidir. Ailenin ilk atası II. Mehmed ile birlikte Trabzon’un fethinde bulunmuş bir Alemdardır. Trabzon’u idareye ve Türkleştirmeye memur edilen bu kişi şehirde Ortahisar’a yerleşmiş ve Pontus devletinin kalıntılarını temizleyerek burada milli bir idarenin kurulmasına hizmet etmiştir. Ancak Fatih yangınında (zaman belirtilmiyor) aile kütüğünün yanması ile kayıtlar günümüze ulaşamamıştır. Bkz. Ali Birinci, “Trabzon’un Kültür Tarihinde Bir Aile: Bayrakdarzadeler”, *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16-18 Mayıs 2006*, Cilt I, Y. Haz. M.K. Arslan-H. Öksüz-V. Usta, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon 2011, ss. 257-284, s. 257.; Şeyma Güngör, “Nihad Sami Banarlı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.4 S. 8 2006, ss. 507-547, s. 507.; Nermin Suner Pekin, *Nihad Sami Banarlı Doğumunun 100. Yılında Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2007, s. 17.
- Görüldüğü üzere, edebiyat tarihimizin mühim şahsiyetlerinden Nihad Sami Banarlı’nın kaleme aldığı, ailenin kökeni hakkındaki rivayetler yer yer anakronik bilgiler içermektedir. Dolayısıyla bu tür anlatıların genellikle kökeni tarihin daha erken zamanlarına itmek ve kurucuya muhakak önemli bir vazife yüklemek gibi geçmişe dönük romantik kurgular ihtiva edebileceğini göz ardı etmemek gerekir.
- 22 Nedim İpek, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Trabzon’da Kamu Görevlileri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 29 2020, ss. 29-86, s. 31; Heath W. Lowry-Feridun Emecen, “Trabzon”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, ss. 296-301, s. 297. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/trabzon#1>; erişim: 01.02.2022)
- 23 Feridun Emecen, “Doğu Karadeniz’de Ayanlık: Tirebolulu Kethüdazade Mehmed Emin Ağâ”, *Belleten*, C.65 S. 242, Nisan 2001, ss. 193-214, s. 197-198.
- 24 Emre Yürük, *Trabzon-Giresun-Gümüşhane Ekseninde Ayan Aileleri ve Faaliyetleri (1750-1800)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014, s.45, 54, 74, 97.
- 25 Abdullah Saydam, “XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabad Kazası”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, 2001, ss. 135-187, s. 144, 181.
- 26 İpek, a.g.m., s. 39-50.
- 27 Vildan Kara, *1916 Numaralı Trabzon Şeriyeye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi H. 1160-1161/ M. 1747-1748*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019, s. 285.

- 28 Kara, a.g.t., s. 290-291.
- 29 Cemil Uzun, *1931 numaralı Trabzon Şeriye Sicili'nin Özet Transkripsiyonu ve Analizi (H. 1184-1186/M. 1770-1773)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018, s. 263-264.
- 30 Uzun, a.g.t., s. 263.
- 31 Uzun, a.g.t., s. 310.
- 32 Uzun, a.g.t., s. 331.
- 33 Uzun, a.g.t., s. 43, 74, 77, 110, 120, 130, 136, 148, 157, vd.
- 34 Ercan Karaismailoğlu, *1959/145 Numaralı Trabzon Şeriye Sicili'nin Aile Hukuku Kayıtlarının Çeviriyazısı ve Hukuki Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 109-238; Yalçın Bazna, *1951 Numaralı (1810-1811 M. Tarihli), Trabzon Şeriye Sicili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013, s. 268, 369-370 ; Hakan Akdemir, *2032 Nolu Trabzon Şeriye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tahlili*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2008, s. 25, 67-68, 125, 250, 270, 290, 332, 335-336.
- 35 *Trabzon Nüfus Kütüğü 1834*, Haz. Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Sezgin Demircioğlu, İstanbul tarih yok, s. 44,48, 225.
- 36 *Akçaabad-Vakfikebir Nüfus Kütüğü (1835-1845)*, Haz. Ali Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Zehra Topal, Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul 2012, s. 78-86.
- 37 *Of Nüfus Defteri (Of, Çaykara, Hayrat, Dernekpazarı) 1834*, Haz. Sezgin Demircioğlu-Süleyman Bilgin, İstanbul 2011, s. 22-25, 28, 30, vd.
- 38 Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadişi: Şalpaazarı, Beşikdüzü*, Serander Yayınları, Trabzon 2010, s. 144, 146.
- 39 Mehmet Akif Bal-İrfan Dağdelen, *Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Trabzonlu Devlet Adamları ve Bürokratlar (1879-1909)*, Trabzon Kitaplığı, İstanbul 2012, s. 158-160.
- 40 Bal-Dağdelen, a.g.e. s. 313-314.
- 41 Bal-Dağdelen, a.g.e. s. 393.
- 42 Bal-Dağdelen, a.g.e. s. 625-627.
- 43 BOA. DH. SAİDd. 32/80.
- 44 BOA. DH. SAİDd. 329/220.
- 45 BOA. A. MKT. UM. 262/83.
- 46 BOA. BEO. 469/35154
- 47 BOA. DH. MKT. 2073/89-4,8,9-2.
- 48 *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeleri Hazineleleri*
- 49 *Trabzon Vilayet Salnamesi 1901*, Cilt 19, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara 2008, s. 223.

- 50 A.g. salname, s. 225.
- 51 Selim Karahasanoğlu, “Maçka-İstanbul Arasında Bir Osmanlı Alimi Karahasanoğlu Mehmed Ali Efendi (1852-1914)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1 Temmuz 2012, ss. 149-183, s. 162-164.
- 52 Recep Çelik, *Trabzon’da Siyasi Hayat (1920-1950)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Trabzon 2013, s. 164, 206.
- 53 Uğur Üçüncü, “İstikbal Gazetesine Göre, Millî Mücadelede Trabzon’da Ramazan Ayları ve Ramazan Bayramları”, *History Studies*, 8/1 Mart 2016, ss. 153-173, s.156.
- 54 Kudret Emiroğlu, “Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon’da Bürokrasi ve Eşraf”, *Kebikeç*, S. 14, 2002, ss. 155-172; Abdullah Bay, *Trabzon Eyaleti’nde Müteğallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2007.
- 55 Hamdi Özdiş, “Yoldan Uzak Kalmak: 19. Yüzyılda Gümüşhane’de ‘Yol Kavgası’”, *Kebikeç*, S. 30 2010, ss. 117-131, s. 124-125. Aynı yazar, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti’nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 42-56,
- 56 Ayhan Yüksel, “Trabzon Valisi Sırrı Paşa’nın 1880 Tarihli Bir Raporuna Göre Doğu Karadeniz’in Önde Gelen Aileleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 16 Güz 2004, ss. 179-199, s. 182-183.
- 57 Ali Birinci, *Uluslararası Trabzon ve Çevresi...*; Ahmet İmamoğlu, *Emin Hilmi Efendi Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanı*, Serander, Trabzon 2009; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz I, Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul 1969, s. 665; Mustafa Uzun, “Emin Hilmi Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, ss. 115-116, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/emin-hilmi-efendi>, erişim: 22.01.2022)
- 58 Ali Birinci, a.g.m.;
- 59 Ali Birinci, a.g.m.; Ş. Güngör, a.g.m.; Nermin Suner Pekin, a.g.e.
- 60 Bal-Dağdelen, a.g.e. s. 280-281.
- 61 Soyağacının orijinali için bkz. EK-I. 31.01.2022’de İstanbul’daki evinde görüştüğümüz ve hem Osmanlı Türkçesi ile hazırlanmış aile ağacını fotoğraflamamıza izin verdiği hem de aile fertlerine dair çeşitli malumatı bizimle paylaştığı için Mahmut Görkey Beyefendiye sonsuz teşekkürlerimizi sunuyoruz.
- 62 Ancak buradan sonra sadece soyağacının bir kısmı ile iktifa edilecek olup özellikle Yahya Hayati Paşa kolu üzerinde durulacaktır. Zira ailenin tamamını ele almak son derece geniştir ve bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Ayrıca soyağacının ailenin Emin Hilmi Efendi kolu tarafından hazırlandığı kuvvetle muhtemeldir. Çünkü şeceredeki diğer kollar siyah renk ile yazılmışken bu kolun üyeleri kırmızı renk ile yazılmışlardır.
- 63 Bal-Dağdelen, a.g.e., s. 260-261; Jun Akiba, “Bir Osmanlı Bürokrati ve Özel

- Yaşamı”, *Tarih ve Toplum*, C. 33 S. 196 Nisan 2000, ss. 23-23, s. 25.
- 64 Bal-Dağdelen, a.g.e., s. 128-129.
- 65 Akiba, a.g.m.
- 66 Bkz. Süleyman Gür, “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi”, *KATÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 Bahar 2018, ss. 155-239; Alaattin Karaca, *Edebi Tenkitleri ve Şiirleriyle İsmail Safa'nın Edebiyatımızdaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997; Ali Birinci, “Ali Kami Akyüz (1872-1945)”, *Türkiye’de Sosyoloji*, Der. M. Çağatay Özdemir, Ankara 2008, ss. 121-129.
- 67 Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, C. 1, Suhulet Basımevi, İstanbul 1925, s. 361.
- 68 69 Yahya Hayati Paşa'nın kimliği ve yaşamı üzerine kısa bir bilgi için Bkz. Ferhat Berber, “Bayraklı'nın Gelişiminde Yahya Hayati Paşa'nın Etkisi”, *SOBİDER Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 55, Aralık 2021, ss. 76-90. Ferhat Berber tarafından Paşa'nın biyografisi üzerine uzun zamandan beri bir biyografi çalışması yürütülmekte olup yakın zamanda yayınlanması planlandığından burada çok detaylı malumat verilmemiştir.
- 70 Bu bilgiler çeşitli çalışmalarda da kısmen yer almakla birlikte, 31.01.2022 tarihinde Mahmut Görkey ile İstanbul'daki evinde yapılan görüşmeye dayanmaktadır.

Kaynakça

Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA. MVL. 538/101.
BOA. DH. SAİDd. 32/80.
BOA. DH. SAİDd. 329/220.
BOA. A. MKT. UM. 262/83.
BOA. BEO. 469/35154.
BOA. DH. MKT. 2073/89-4,8,9-2.

Sözlü Kaynak

Mahmut Görkey, Yahya Hayati Paşa'nın torunu Hayati Görkey'in oğlu. Görüşme, 31.01.2022'de Mahmut Görkey'in İstanbul'daki evinde gerçekleştirildi.

Araştırma Eserler ve Kaynak Yayınları

Akçaabad-Vakfıkebir Nüfus Kütüğü (1835-1845), Haz. Ali Mesut Birinci-Mustafa

- Çakıcı-Zehra Topal, Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul 2012.
- AKDEMİR, Hakan, 2032 Nolu Trabzon Şerhi Sicili'nin Transkripsiyon ve Tahli-
li, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans
Tezi, Samsun 2008.
- AKİBA, Jun, "Bir Osmanlı Bürokrati ve Özel Yaşamı", *Tarih ve Toplum*, C. 33 S.
196 Nisan 2000, ss. 23-23.
- BAL, Mehmet Akif-DAĞDELEN, İrfan, *Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Trabzon-
lu Devlet Adamları ve Bürokratlar (1879-1909)*, Trabzon Kitaplığı, İstanbul
2012.
- BAY, Abdullah, *Trabzon Eyaleti'nde Müteğallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-
1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzu-
rum 2007.
- BAYRAM, Sadi, *Bir Ömür Böyle Geçti*, Ankara 2021.
- BAZNA, Yalçın, 1951 Numaralı (1810-1811 M. Tarihli), *Trabzon Şerhi Sicili*, Fırat
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013.
- BERBER, Ferhat, "Bayraklı'nın Gelişiminde Yahya Hayati Paşa'nın Etkisi",
SOBİDER Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 55, Aralık 2021,
ss. 76-90.
- BİRİNCİ, Ali, "Ali Kami Akyüz (1872-1945)", *Türkiye'de Sosyoloji*, Der. M. Çağa-
tay Özdemir, Ankara 2008, ss. 121-129.
-, "Trabzon'un Kültür Tarihinde Bir Aile: Bayrakdarzadeler", *Ulus-
lararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16-18 Mayıs 2006*,
Cilt I, Y. Haz. M.K. Arslan-H. Öksüz-V. Usta, Türk Ocakları Trabzon Şube-
si Yayınları, Trabzon 2011, ss. 257-284.
- COŞAR, A. Mevhibe, "Trabzon'daki Aile Hikayelerinde Üç Kardeş Anlatısı",
Karadeniz Araştırmaları, C. 6, S. 21 Bahar 2009, ss. 143-151.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar, *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstan-
bul 2007.
- ÇAKMAK, Biray, *Osmanlı Taşrasında Yönetmek ve Yönetilmek: Devlet, Eşraf ve
Muhalefet (1876-1908) / Batı Anadolu Kazaları Örneğinde Bir İdari Tarih
Tahli*, TÜBİTAK SOBAG-1001 111K286 Nolu Proje Raporu, Uşak 2015.
- ÇAPA, Mesut, Kızılay (Hilal-i Ahmer Cemiyeti) 1914-1925, Türk Kızılayı Yayını,
2.b. Ankara, 2010.
- ÇAPRAZ, Erkan, *Fahri Bilge Derlemeleri I*. Cilt, Talas Belediyesi Yayını, Kayseri
2014.
- ÇELİK, Recep, *Trabzon'da Siyasi Hayat (1920-1950)*, Karadeniz Teknik Üniver-
sitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Trabzon 2013.
- ÇETİN, Emrah, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bartın Doğumlu Memur-
lar", *Tarihin Peşinde*, S. 18 2017, ss. 89-116.
- DEMİR, Necati, "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Bayraktar, Sancaktar

- ve Alemdar Aileleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.35 Yıl 2005, ss.61-68..
- ELMAS, Nazan, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun Basınında Dini ve Kültürel Hayat”, *Geçmişten Günümüze Giresun’da Dini ve Kültürel Hayat Sempozyumu-I (25-27 Ekim 2013) Bildiriler*, I. Cilt, Ed. Mehmet Fatsa, Giresun İl Özel İdaresi, Giresun 2014, ss. 165-179.
- EMECEN, Feridun M., *Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadi-si: Şalpazarı, Beşikdüzü*, Serander Yayınları, Trabzon 2010.
-, “Doğu Karadeniz’de Ayanlık: Tirebolulu Kethüdazade Mehmed Emin Ağa”, *Belleten*, C.65 S. 242, Nisan 2001, ss. 193-214.
- EMECEN, Feridun-YÜKSEL, Ayhan, *Giresun Kazası Nüfus Defteri 1251/1835*, Serander, Trabzon 2015.
-, *Görece Kazası Nüfus Defteri 1251/1835*, Serander, Trabzon 2015.
- EMİROĞLU, Kudret, “Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon’da Bürokrasi ve Eşraf”, *Kebikeç*, S. 14, 2002, ss. 155-172.
- ERGUN, Sadeddin Nüzhet, *Türk Şairleri*, C. 1, Suhulet Basımevi, İstanbul 1925.
- GÜNGÖR, Şeyma, “Nihad Sami Banarlı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.4 S. 8 2006, ss. 507-547.
- GÜR, Süleyman, “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi”, *KATÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 Bahar 2018, ss. 155-239.
- İMAMOĞLU, Ahmet, *Emin Hilmi Efendi Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanı*, Serander, Trabzon 2009.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz I, Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul 1969.
- İPEK, Nedim, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Trabzon’da Kamu Görevlileri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 29 2020, ss. 29-86.
- KARA, Vildan, *1916 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi H. 1160-1161/ M. 1747-1748*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019.
- KARACA, Alaattin, *Edebi Tenkitleri ve Şiirleriyle İsmail Safa’nın Edebiyatımızdaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.
- KARAHASANOĞLU, Selim, “Maçka-İstanbul Arasında Bir Osmanlı Alimi Karahasanoğlu Mehmed Ali Efendi (1852-1914)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1 Temmuz 2012, ss. 149-183.
- KARAİSMAİLOĞLU, Ercan, *1959/145 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicili’nin Aile Hukuku Kayıtlarının Çeviriyazısı ve Hukuki Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- KIVRIM, İsmail, “19. Yüzyılda Gümüşhane ve Çevresinde Vakıflar”, *Gümüş-*

- hane Tarihi*, Ed. Bayram Nazır- SAYLAN, Kemal, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, ss. 393-409.
- KÖKSAL, Ahmet, “Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon’da Dini Hayat (1869-1905)”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, II. Cilt, Ed. Şenol Saylan-Betül Saylan, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, ss. 729-746.
- LOWRY, Heath W.-EMECEN, Feridun, “Trabzon”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, ss. 296-301, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/trabzon#1>; erişim: 01.02.2022).
- Of Nüfus Defteri (Of, Çaykara, Hayrat, Dernekpazarı) 1834*, Haz. Sezgin Demircioğlu-Süleyman Bilgin, İstanbul 2011.
- ÖNDEŞ, Osman, *Vapur Donatanlar ve Acenteleri Tarihi*, Deniz Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2013.
- ÖZDİŞ, Hamdi, “Yoldan Uzak Kalma: 19. Yüzyılda Gümüşhane’de ‘Yol Kavgası’”, *Kebikeç*, S. 30 2010, ss. 117-131.
-, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti’nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2008.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- PEKİN, Nermin Suner, *Nihad Sami Banarlı Doğumunun 100. Yılında Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2007.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
- SARAÇ, Hüseyin, *Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı’nın Son Devrinde Rize’li Devlet Adamları*, Eğitim Yayınevi, Ankara 2019.
- SAYDAM, Abdullah, “XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabad Kazası”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, 2001, ss. 135-187.
- SEYHAN, Ayşe, *931 Numaralı Trabzon Ayniyat Defteri’ne Göre 1867-1872 Arasında Trabzon’da İdari, Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2013.
- SÖZEN, İlyas, *H. 1310 (M. 1892-1893) Tarihli Girit Vilayet Salnamesi’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2017.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317.
- TAŞDEMİR, Serap, “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Ayvalık Teşkilatlanması ve 1930 Yılı Belediye Seçimleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/39, Güz 2019, ss. 613-634.
- Trabzon Nüfus Kütüğü 1834*, Haz. Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Sezgin Demircioğlu, İstanbul tarih yok.

- Trabzon Vilayet Salnamesi 1901*, Cilt 19, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara 2008.
- UZUN, Cemil, 1931 numaralı *Trabzon Şeriye Sicili'nin Özet Transkripsiyonu ve Analizi* (H. 1184-1186/M. 1770-1773), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018.
- UZUN, Mustafa, "Emin Hilmi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, ss. 115-116, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/emin-hilmi-efendi>), erişim: 22.01.2022)
- ÜÇÜNCÜ, Uğur, "İstikbal Gazetesine Göre, Millî Mücadelede Trabzon'da Ramazan Ayları ve Ramazan Bayramları", *History Studies*, 8/1 Mart 2016, ss. 153-173.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, "XVIII. YY.da Trabzon'un Sosyal Durumu", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı* (6-8 Kasım 1998), Y. Haz. Kemal Çiçek vd., Trabzon 1999, ss. 253-266..
- YÜKSEL, Ayhan, "Trabzon Valisi Sırrî Paşa'nın 1880 Tarihli Bir Raporuna Göre Doğu Karadeniz'in Önde Gelen Aileleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 16 Güz 2004, ss. 179-199.
-, *Tirebolu Bir Sahil Kasabası'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1788-1858)*, Kitabevi, İstanbul 2003.
- YÜKSEL, Murat, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeleri Hazireleri*, C.2, Trabzon 2000
- YÜRÜK, Emre, *Trabzon-Giresun-Gümüşhane Ekseninde Ayan Aileleri ve Faaliyetleri (1750-1800)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014.

İttihat ve Terakki Fırkasının Haksızlıkları Karşında Dik Duran Trabzonlu; Şatırzâde Hasan Hicabi

Eyüp ŞAHİN

1. Sınıf Emniyet Müdürü, Emniyet Genel Müdürlüğü Eski Arşiv ve
Dokümantasyon Daire Başkanı (Emekli)

Başlangıç

Osmanlı Devletine katılmadan önceki Trabzon şehri, bağımsız olarak sürdürdüğü ticari faaliyetini fethi takiben kaldığı yerden ve Osmanlı Devleti bütünlüğünde değişime uğrayarak sürdürmeye devam etti. Anadolu'nun stratejik özellikler arz eden bir mıntıkası olması sebebiyle cazibe merkezi konumundaki varlığını hiçbir zaman kaybetmedi. Trabzon ve çevresini bir bütün halinde fetheden Fatih Sultan Mehmet Han, Pontus Devletini oluşturan Latin kökenli unsurlarının ileri gelenlerini oradan alarak İstanbul'da göz önüne yerleştirdi. Geriye kalan diğer gayrimüslim unsurların ve bilhassa Hristiyan Gürcülerin Trabzon'u terk etmemelerini ve bulundukları yerlerde kalmalarını istedi. Muzafer bir Padişah, komutan ve bölgenin fatihi olarak emredebilecek konumda olmasına rağmen, kalmaları hususunda herhangi bir zorlamada bulunmadı. Kalmalarını cezbedecek maddi ve manevi şartları oluşturmaya çalıştı. İstanbul'a yerleştirilen Latin kökenli kişilerde olduğu gibi Trabzon'da kalmaları arzu edilenlere de can, mal ve inanç özgürlüklerinin korunacağı teminatı verildi. Buna rağmen Hristiyan Gürcüler Gürcistan'a göç etmeyi tercih ettiler. Oluşan fiili durumun giderilmesi için fethin mimarı Fatih Sultan Mehmet Han, Amasya'dan, Çorum'dan ve Maraş'tan Türkmenleri; Balkanlar'dan Boşnak ve Arnavutları getirerek şehir merkezine yerleştirip insan kaynağı ihtiyacını büyük oranda giderdi.¹

Şehir merkezinde olduğu gibi kırsaldaki boşalmalar da aynı yol ve yöntemler doğrultusunda giderilmeye çalışıldı ve büyük oranda giderildi. Fethedilen toprakların üretime kazandırılarak ekonomiye katkı sağlaması için bölgede bulunan ve dışarıdan getirilerek bölgeye yerleştirilen insan kaynağının üretime yönlendirilmesi hayati önem arz ediyordu. Bunun farkında olan Osmanlı Devlet yönetimi, bu toprakların üretime kazandırılması için her çareye başvurdu. Üretime müsait toprakların az olmasına karşılık çok verimli olması sebebiyle işlenerek değerlendirilmesi için bölge mümkün mertebe meskûn hale getirildi. Meskûn bölgedeki toprak sahiplerine zamana göre modern tarımın ilke ve esaslarını uygulama tekniklerini belletip uygulamaları konusunda yardımcı olundu.

Fethi takiben Osmanlı Devletinin mülki yapılanma ilke ve esasları doğrultusunda oluşturulan Trabzon eyaleti, uzun müddet bu konumda varlık gösterdi. Öyle ki, Doğu Karadeniz bölgesini tek başına temsil eder konuma geldi. Değişen merkezi ve yerel sebepler doğrultusunda yeniden yapılandırılma ihtiyacına paralel olarak bazı değişiklikler yapıldı. Değişiklik yapılmasına karşılık ana unsur yapılanması uzun müddet korundu. Bahse konu ana unsur yapılanması 19'uncu yüzyılda vilayetlerin oluşturulmasıyla değişikliğe uğradı.

Yeniden yapılanma doğrultusunda, 1864 senesi Vilayat İdaresi Nizamnamesi gereği eyalet yapılanmasından vazgeçilerek vilayet yapılanmasına geçildi. Bu yeni yapılanmada Trabzon Vilayeti; merkezi (Trabzon Sancağı), Giresun, Bucak, Rize, Of, Tirebolu, Canik Sancağı (Merkezi Samsun): Samsun, Ünye, Çarşamba, Bafra, Lazistan Sancağı (Merkezi Batum): Batum ve Arhavi, Gümüşhane Sancağı: Gümüşhane, Torul ve Kelkit gibi mülki birimlerden oluşuyordu². Bu yapılanma uzun müddet mülki bölünme olarak sürdürüldü.

Tanzimat'la birlikte, Avrupalı uygulama dayanak alınarak devletin mülki yapılanmasında köklü değişiklikler meydana getirildi. Vilayat İdaresi Nizamnamesinin kabul edilmesinin ardından alta doğru bir öncekinden küçük olmasına karşılık, vilayete bağlı mülki birimler oluşturuldu. Bu doğrultuda vilayetlere valiler, livalara mutasarrıflar, kazalara kaymakamlar, nahiyelere nahiye müdürleri, köy ve mahallelere de muhtarlar seçim yoluyla veya doğrudan atandılar. Bu dönemde mahalleler en küçük mülki yapılanma olarak kabul edildi. Köylerde olduğu gibi seçilen muhtarlar tarafından idare edildi. Kısa

bir zaman diliminde mahalleler mahalle imamının başkanlığında oluşturulan ortak bir organ tarafından yönetilmeye başlandı. Böylece devletin sahip olduğu en küçük toprak parçalarında bile mülki yapılanma oluşturulmuş oldu. Kanun gereği olarak yönetim kısmen merkezden, ama yoğun olarak “Özel İdare” yapılanması doğrultusunda belediyeler aracılığıyla ve halkın ortak kararlarıyla yönetildi.

Bölgenin stratejik şehri Trabzon vilayeti, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunda vilayet olarak tescil edildi. 1924 senesi itibariyle oluşturulan mülki yapılanma doğrultusunda, bir önceki dönemde kendisine bağlı olan Artvin’in sahil kazaları ile Rize, Giresun ve Ordu kazaları Türkiye Cumhuriyeti Devletinin vilayetleri olarak yeni mülki yapılanmadaki yerlerini aldılar.

Şatırzâde Ailesi

Trabzon’un eski ve köklü ailelerinden olan “Şatırzâdeler” Fatih Sultan Mehmet Han’ın Trabzon’u ve Doğu Karadeniz bölgesini fethettiği sefer sonrasında bölgeye gelerek iskân oldukları bilinmektedir. Sefere katılan ailenin bütün fertleri, Trabzon vilayetinin ve bugünkü havalimanının bulunduğu bölge olan Hos ile Yomra sınırları içerisinde bulunan Şana bölgelerinde iskân edildikleri tespit edilmiştir.

Aileye sıfat olan “Şatır” kelimesi; “Çevik, hizmete koşup her işe hazır bulunan, vaktiyle vezirlerin yanında giden asker” biçiminde tanımlanıyordu³. Aile, sosyal güç ve servetlerini eşkıyalık yaparak değil, devletin yereldeki güçleriyle iş birliği içine girerek güç elde ettikleri, elde ettikleri güç ve sosyal konumlarını kullanarak kazanmaya muvaffak oldukları bir gerçektir. 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Şatırzâde ailesinin devlet nezdindeki kazanımları yereldeki konumlarını da güçlendirmiştir. Bu güçlenme, devletin yereldeki işlerinin görülmesinde sağladıkları katkı oranında gelişmiş ve buna paralel olarak ailenin kazancı da aynı oranda artış göstermiştir. Eşkıyalık gibi insan fitratına yakışmayan faaliyetlerde bulunmayan Şatırzâdeler, zamanın Trabzon Valisi Canikli Ali Paşa ile iyi ilişkiler içinde bulunmaya özen göstermiş ve bunu da büyük oranda başarmışlardır. İlerleyen yıllarda iltizam⁴ uygulamasını üstlenerek devlete hizmet pozisyonu kazanıp karşılık olarak maddi kazanç elde etmeye muvaffak olmuşlardır.

Şatırzâde ailesinin sosyal konumu incelendiğinde; Trabzon yerelinde etkili oldukları görülmektedir. Aileden, Şatırzâde Mehmet Emin

Efendi ile El-Hac Osman Ağa Trabzon gümrük vergileri ile birilerine kiralanarak ekilen araziler için alınacak olan vergilerin toplanması görevini üslendikleri görülmektedir⁵. Trabzon gümrüğünün iltizamını⁶ toplama hakkını da elde eden aile, iktisaden zenginleşmiştir. Şatırzâdeler aynı zamanda, Trabzon vilayetinin avarız⁷ ve bedel-i nüzul⁸ gibi olağanüstü zamanlarda alınan olağanüstü vergilerinin toplanması hususunda da önemli hizmetler görmüş, karşılığında da hatırı sayılır maddi kazanç elde etmişlerdir⁹.

Şatırzâde ailesinden Mehmet Ağa; ailenin ve bazı bireylerinin halk tarafından sevilip sayılmasının neticesi olarak 1768 senesi itibariyle Trabzon'a "Baş Âyân" olarak atanmıştır. Bahse konu edilen bu dönemde, Erzurum ve Trabzon Valilerinin Kırım Girayının maiyetinde görevlendirilmeleri üzerine, Trabzon Valisi Canikli Ali Paşa görevine gitmek üzere Trabzon'dan ayrılırken akrabalık bağı kurduğu Osman Ağayı yerine vekil olarak bırakmıştır¹⁰.

Trabzon vilayetinin resmi ve sivil hayatında önemli izler bırakan Şatırzâdeler, devletin yerelin uhdesine bıraktığı hizmetlerin görülmesinde öne çıkma başarısını gösterdiler. Düzgün ve kaliteli hizmetlerinin karşılığını sosyal konumlarını genişletip maddi kazanç sağlama ve yerelde hizmet görerek sosyal başarı elde etme şeklinde elde ettiler. Yaptıkları hizmetlerin karşılığında merkezi hükümetin verdiği ödüllere de müstahak oldular.

Ödüllendirilme konusunda; zamanın Trabzon Valisi Hasan Paşa, Sadrazama gönderdiği telgrafla maiyetinde bulunan ve hizmette herhangi bir kusuru bulunmayan Şatırzâde Osman Ağanın vaki olan bir isteğinin kabulü hususunda aracılık ettiği görülmüştür¹¹. Yine, İstabl-ı Âmire payelilerden ve Trabzon Meclis Azası Şatırzâde Ali Bey'e Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir¹².

Şatırzâde ailesinin bazı ileri gelenleri başta Yomra nahiyesi olmak üzere çevre yerleşim birimlerinde Nahiye Müdürlüklerinin yanında çeşitli idare görevlerde bulunmuşlardır. Yomra nahiyesi müdürü olarak görev yapan Şatırzâde Kapıcıbaşı Abdülhalim Beyin ölümü üzerine yerine oğlunun atandığına dair Merkezi Hükümet tarafından Trabzon Valisine icap eden tezkereler gönderilmiştir¹³.

Ailenin sosyal yapılanması irdelendiğinde; yerel yönetimler sebebiyle de olsa merkezi hükümete karşı herhangi bir isyan kalkışmasında bulundukları görülmemiştir. Aynı şekilde çevrelerinde bulunan di-

ğer insanlara karşı herhangi bir eşkıyalık faaliyetinde bulundukları da müşahade edilmemiştir. Sadece Şatırzâde Hasan Bey, etrafına topladığı birtakım şahıslarla yaylalarda ve Erzurum yöresinde şekavette bulunmuştur. Bunu dışında herhangi bir isyan faaliyetinde bulunulduğu kayıtlara geçmemiştir. Hal böyle olunca, ister istemez de olsa Hasan Bey ile Hasan Hicabi Beyin karıştırılması sonucu doğmuştur. Karıştırılma sonucunda; Hasan Hicabi Beyin Topal Osman Ağadan daha fazla milisi olduğu ve bu milis gücüyle Garp Cephesi Savaşlarına katıldığı söylenegelmiştir. Elde edilen belgelerin değerlendirilmesi sonucunda; bunun bir şehir efsanesi olduğu anlaşılmıştır. Hasan Hicabi Beyin hayat hikâyesi irdelendiğinde bahse konu söylemle ilgili herhangi bir bulguya rastlamak mümkün olmamıştır.

Bu dönemde merkezden Trabzon'a gönderilen bir yazıda; Şatırzâde ailesinin bir kısım ahaliyi silahlı olarak isyan etmeleri için tahrik ve teşvik ettikleri duyumlarına karşılık gerekli takibatın yapılması konusunda uyardığı görülmüştür. Böyle bir hareketin var olması durumunda faillerinin yakalanarak İstanbul'da kurulan Divanı Harbe gönderilmeleri istenmiştir. Hal böyle iken gerekli işlemin yerel yönetimce yapılmasına müsaade edilmiştir¹⁴. Şikâyet sebebiyle merkezde başlatılan, alâkası sebebiyle de yerele gönderilen bilgi ve belgeler doğrultusunda ön inceleme yapılmıştır. Yapılan ön inceleme sonucunda; şikâyeti doğrulayacak kesin ve şüpheden arındırılmış delillere rastlanılmadığından usulen bir tahkikat yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda; bahse konu bir isyan faaliyetinin bulunulmadığı anlaşılmıştır.

Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi olayından dolayı Trabzon Târık Gazetesinin sahibi Hasan Hicabi Beyin birader zâdeleri İsmail ve Şevket Beyler, İstanbul'da gözetim altında bulundurulanan Hasan Hicabi Beyin hürriyetine kavuşturulmasını tazyik ve mümkün kılmak maksadıyla Sürmene ve Bayburt yaylalarında dolaşmaya başladıkları haber alındı. Bu eylemi Hasan Hicabi Bey'in serbest bırakılması maksadına yönelik olarak gerçekleştirdikleri de ayrıca tespit edildi. Olayın, bölgede bilinir hale gelmesi üzerine yerel güçler tarafından araştırma, inceleme ve soruşturma başlatıldı. Şayiaların çıkarılmasına karşılık herhangi bir eylemde bulunulmaması soruşturmanın normal seyirde devam etmesine sebebiyet vermiştir. Tahkikat için bölgeye gönderilen sivil zabıta memurları vasıtasıyla alandan alınan istihbarat ile İsmail ve Şevket Beylerle kurulan irtibat sonucunda, merkezi hükümete

gelerek teslim olacakları bilgisine ulaşıldı¹⁵. Hal böyle olunca da adı geçenlerin yerelde teslim olmaları beklenmeye başlandı.

İsmail ve Şevket Beyler, söz verdikleri gibi vilayet merkezine gelip teslim oldular. Sözde eylemin başındaki Şevket ve İsmail Beyler hakkın- da bir tahkikat yapıldı. Konunun netleştirilmesi için raporlar alındı. Elde edilen bilgi ve belgelerin ışında haklarında tahkikat başlatıldı¹⁶.

Şatırzâde Hasan Hicabi Bey

Şatırzâde ailesinin eğitimli bir ferdi olarak 1882 senesinde Trabzon'da doğan Habibe ve Hurşit oğlu Hasan Hicabi Bey, ailenin sosyal yönü güçlü olan fertlerinden birisi olarak öne çıktı. Hasan Hicabi Bey, ilk ve orta öğretimini ikmal ettikten sonra üst öğrenimini ikmal etmek üzere Trabzon İdadisine girdi. Bahse konu idadide okutulan ilmi ve fenni dersleri tahsil etti. Eğitim sürecinin sonucunda yapılan bitirme sınavlarında başarılı olarak 1901 senesi itibariyle şahadetname almaya muvaffak oldu. İdadi eğitimini tamamladıktan sonra bir üst eğitime devam etmedi. Şartları uygun olmadığından yükseköğretime devam etmekte ısrar etmedi.

Trabzon İdadisi Kuruluş Tablosu¹⁷

Cülûs-U Hümayun Hazret-i Padişâhî Yevm-i Mes'udundan Beri Keşad Olunan Mekât						
Liva	Kaza	Mekâtibin	Mekâtibin Bulunduğu	Tarih-i Keşâdı	Mikdâr-ı Masarif	Mülâhazât
		Derecesi	Mevki			
Trabzon	Trabzon	İdadi	Kavak Meydan Mahallesi	1303	700 000 kuruş	İane ile

Eğitimini ikmal ettikten ve bir üst öğretime devam etmeme kararını aldıktan sonra, bir müddet ailenin işleriyle meşgul oldu. Ailenin işle- riyle meşgul olmakta iken, yine aynı aileden Şatırzâde İbrahim Beyin kızı Saadet Hanımla evlendi¹⁸. Evliliğinin akabinde ailenin işleriyle meşgul olmayı sürdürdü. Bu meşguliyet, düşüncelerindeki işlerin öne çıkmasına kadar sürdü.

Trabzon İdadi Mektebinin Kuruluşunda Eğitimci Olarak Görev Alanlara Ait Tablo¹⁹.

Trabzon Mektebi İdadi			
Memuriyeti	İsmi	Rütbe	Tarihi
Müdür	Mehmet Rüstü Efendi	.	.
İkinci Müdür	İbrahim Ethem Efendi	.	.
Baş Muavin	İzzet Efendi	.	.
Katip ve Satınalma Memuru	Ahmet Remzi Efendi	.	.
Ambar Memuru ve Hafız Katip	Osman Nuri Efendi	.	.
Tabip	Saki Bey	.	.
İmam	Hafız Şakir Efendi	.	.
Kavanin, İlm-i Servet, Usûl Defteri Muallimi	Mehmet Tevfik Bey	Sâniye	26 B 314
Mevâlid, Türkçe, Kitabet, Resmiye ve Kimya Muallimi	Ahmet Rüstü Efendi	.	.
Coğrafya, Fizik ve İlm-i Eşya Muallimi	İbrahim Ethem Efendi	.	.
Tarih, Edebiyat, Ahlâk, Hendese ve Kozmoğrafya Muallimi	İzzet Efendi	.	.
Hesap, Cebir, Hıfzıssihha ve Müsellesât Muallimi	İbrahim Efendi	.	.
Akâid, Arabi ve Farişi Muallimi	Abbas Efendi	Müzile-i Sahn	3 C 311
Akâid Muallimi	Hafız Mesut Efendi	Bursa Müderrisi	7 CA 309
Türkçe ve Hüsnü Hat Muallimi	Abdullah Efendi	Bursa Müderrisi	19 Z 305
Resim Muallimi	Ahmet Remzi Efendi	.	.
Mubassır-ı Evvel Muallimi	Hasan Efendi	.	.
Mubassır-ı Sâni Muallimi	Salih Efendi	.	.

Bir müddet aile işleriyle meşgul olduktan sonra, sosyal hayatın ve içinde bulunduğu zamanın revaçta olan faaliyetlerinde bulunma arzusu taşmaya başladı. Ülke meselelerinin irdelenerek çarelerin arandığı bazı cemiyetlerde görev aldı. Yeterli miktarda tecrübe kazandıktan sonra, cemiyet faaliyetlerini bağımsız olarak yerine getirmeye karar verdi. Kendisi de cemiyet kurarak dostlarıyla birlikte faaliyet gösterdi.

Cemiyet işleriyle meşgul olurken İttihat ve Terakki Fırkası mensupları tarafından yayınlanan Meşveret Gazetesine fikri karşılık vermek üzere 1910 senesi itibariyle Trabzon'da Târık Gazetesini neşretmeye başladı. Gazetenin sahipliğinin yanında mesul müdürlüğü görevini de üstlendi. Gazetesine İstanbul'dan önemli miktarda yazılar geliyordu. Bu yazıların çoğunluğu Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensupları tarafından gönderiliyordu. Siyasi kavgaların ayyuka çıktığı bir ortamda yazı hayatını sürdüren Târık Gazetesi, sadece Trabzon ve İstanbul'da okunan bir gazete olmaktan çıkarıldı. Gazete, Trabzon'da yayın hayatını sürdürmesine karşılık, Mısır ve Hindistan'daki okuyucularına da hitap etme şansını buluyordu.

Trabzon İdadisinin 1900-1901 Eğitim ve Öğretim Dönemindeki Talebe Dağılımı²⁰

1900-1901 DERS YILINDA MEVCUT TALEBE							
LEYLİ				NEHARİ		YEKUN	
ÜCRETLİ		ÜCRETSİZ					
Müslüm	Gayrimüslim	Müslüm	Gayrimüslim	Müslüm	Gayrimüslim	Müslüm	Gayrimüslim
60	3	31	2	189	5	280	10
HADEME ADEDİ: 10							

Aynı dönemde Selanik'te Silahçı Tahsin tarafından yayınlanan Silahçı Gazetesiyle girdiği siyasi münakaşada İttihat ve Terakki Fırkasının fikirleri tartışılmaya açıldı. Bu münakaşa neticesinde hatırı sayılır bir taraftar toplamaya muvaffak oldu. Süreç içinde zor kullanarak yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki Fırkası hükümeti kurduktan sonra, fırkalarına karşı muhalefette bulunan bütün muhalefeti ve muhalif gazeteleri susturmaya başladı. Dönem itibariyle ilk kapanan gazete Hasan Hicabi Bey'in neşrettiği Târık Gazetesi oldu²¹.

Şatırzâde Hasan Hicabi Bey, İttihat ve Terakki Fırkası yönetimiyle girdiği fikri münakaşa sebebiyle tehditler almaya ve yıldırılma faaliyetlerine muhatap konumuna geldi. Böyle bir süreçte, Merkezi Hükümete çektiği bir telgrafta, kendisine yöneltilen tehditler doğrultusunda ilk olarak babasının vilayet binasının yakınında suikasta uğratıldığını beyan ediyordu. Bunun bir tehdit olduğunu ifade ederek geçen süreç içinde kendisini de öldürmek veya tehditle İttihat ve Terakki Fırkasının eleştirmekten menetmek maksadıyla çeşitli eylemlere girişildiği-

ni ifade etmekteydi. İstidasının bütününde can güvenliğinin olmadığını vurguluyordu.

Kendisini de öldürmek için bir çete oluşturulduğunu, gece-gündüz evinin etrafında ve bahçelerde dolaşarak tehditlerde bulunulduğunu beyan ediyordu. Fiili halin polisler tarafından müşahade edilmesine karşılık, onlar da bir şey yapmıyor/yapamıyorlardı. Kendisini yıldırma maksadıyla hizmetinde bulunan yardımcısını yine valilik binası yakınında güpegündüz yaraladıklarını da ayrıca ifade ediyordu. Eylemle ilgili olarak Valilik Makamına başvurmasına rağmen herhangi bir sonuç alamadı²². Hâl böyle iken tehditler gittikçe endişe vermeye başladı.

Yaptığı bütün müracaatlar, İttihat ve Terakki Fırkasının baskılarıyla sonuçsuz kalıyordu. İttihat ve Terakki Fırkası, hükümeti kurmasının hemen ardından ilk olarak Hasan Hicabi Beye ait olup Trabzon'da neşredilen Târık gazetesini kapattı. Sahibi Şatırzade Hasan Hicabi Bey hakkında tahkikat başlatıldı. Kendisi Sadrazam Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesiyle ilişkilendirilmeye çalışıldıysa da tahkikatta ilerleme kaydedilemedi. Bütün bu olaylara karşılık gözetim altına alınarak İstanbul'a gönderildi ve oradan da Sinop'a sürgün edildi²³.

Şatırzâde Hasan Hicabi Bey, gazeteciliğinden önce cemiyetçilik faaliyetinde bulunmuştu. Önceleri inandığı doğrultuda cemiyet kuran şahsiyetlerin oluşturduğu bu cemiyetlerde faaliyet gösterdi. Sürecin içindeyken kazandığı tecrübelerle dayanarak kendisi de cemiyet kurup siyasi faaliyetlerde bulundu. 1902 senesi itibarıyla Prens Sabahattin'in kuruculuğunu yaptığı Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyetinin Trabzon şubesinin faaliyetlerini Sancak Beyizâde Mehmet Beyle beraber yürüttüler²⁴.

Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adına Osmanlı Devletinin mevcut sınırları içinde teşkilâtlar oluşturmaya devam ediliyordu. Bu oluşumlardan en önem arz edeni İstanbul'da Satvet Lütî Bey ve arkadaşlarının oluşturduğu bu cemiyetin bir şubesi Trabzon'da Hasan Hicabi Bey tarafından oluşturulup faaliyete geçirildi²⁵. Gazetecilik faaliyetine bir de cemiyetçilik faaliyeti eklendi. İkisini bir arda yürütüyordu.

Gazetecilik ve dernekçilik faaliyetlerini birlikte sürdürme gayretine giren Şatırzâde Hasan Hicabi Bey, 24 Ocak 1919 tarihinde İstanbul'da ikamet eden Doğu Karadenizlilerden Derviş Kaptanzâde Necati,

Muhsin Paşazâde Ethem, Süleyman Sudi, Mehmet Kamil ve Besim Beylerle bir araya gelerek bölgelerinin padişaha bağlı kalmak ve kendi kendilerini idare etmek maksadıyla Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkezîyet Cemiyetini kurdular ve bu cemiyetin birer şubesi Rize ve Of'ta açıldılar²⁶.

Hürriyet ve İtilâf Fırkasının yan kuruluşu olarak tanımlandırılan bu cemiyet, 1919 senesinin ocak ayında İstanbul'da kurularak faaliyete geçirilmişti. Cemiyetin merkezi İstanbul Cağaloğlu'nda bulunan Emniyet Sandığı binasının karşısındaki binada faaliyet gösteriyordu. Cemiyetin programına göre; yönetimde bir yere bağlı olmaksızın kendi kendisini yönetme fikrini savunan, saltanata bağlı, ittihatçılık fikrine ve fırkasına karşı bu cemiyet anayasa, azınlık hukuku ve nispi seçim sistemini benimsiyordu²⁷.

Aynı süreç içinde kurucuları, sabık Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa, ulemadan Fazıl Efendi, emekli Ferik Ferit Paşa, tüccarlardan Kudret Hakkı, Eski İstanbul Polis Müdürlerinden Mehmet Ali (Fescioğlu), Soysallıoğlu İsmail Suphi, Hasan Hicabi, emekli Miralay Behzat, ve ulemadan Zeki Beyler tarafından kurulan Selâmet-i Osmaniye Fırkası ülkenin selâmeti doğrultusunda faaliyetlere başlatıldı²⁸.

Cemiyet kurarak veya kurulan cemiyetlere üye olarak faaliyet gösteren Şatırzâde Hasan Hicabi Bey, kurulu cemiyetlerde görev almanın yanında, bizzat cemiyet kurarak faaliyette bulundu. Bunun ötesinde, Trabzon'da Târik adıyla neşretmeye başladığı gazeteyi faal ve ileriye götürme gayretinde bulunmayı sürdürdü.

Hasan Hicabi Bey, İttihat ve Terakki Fırkasının "Trabzon'da Meşveret" gazetesine karşılık, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Trabzon'daki faaliyetlerinin sözcülüğünü yapmak maksadıyla neşretmeye başladığı Târik Gazetesinin güçlendirilmesi hususunda azami gayret gösteriyordu. Halka hizmet felsefesiyle ve haftada bir kez yayınlanmaya başlanan gazetenin idare yeri Trabzon'da Târik Kitaphanesi olarak belirlenmişti. Gazete dört sayfa olarak tasarlanıp Trabzon Serasi Matbaasında basılıyordu²⁹. Târik Gazetesinin sahip ve sorumlu müdürlüğü görevi Hasan Hicabi Bey tarafından üstlenilmişti. Gazetenin ilk sayıları bugüne kadar elde edilemediğinden dolayı hangi tarihten itibaren yayın hayatına başladığını tespit etmek mümkün olamamıştır. Gazetenin elde edilen bazı nüshalarına bakıldığında tahmini olarak Mart-1910 senesinde neşredilmeye başlandığını söylemek mümkün olabilmek-

tedir³⁰. Ancak kesin bir zaman vermek için şüphelerden arındırılmış bir bilgi bulunmamaktadır.

Târık Gazetesi, haftada bir gün olarak yayın hayatını 1913 senesine kadar sürdürdü. Bahse konu sene itibariyle İttihat ve Terakki Fırkasının iktidarı dönemde ilk kapatılan gazete olarak basın tarihine geçti. Sahibi ve Mesul Müdürü Hasan Hicabi Bey gözaltına alınarak hakkında tahkikat icrasına başlandı. Yapılan tahkikata dayanılarak icra kılınan yargılama sonucunda, iki ay hapis ve beş lira para cezasına çarptırıldı. Târık Gazetesi de kapatıldı³¹. Kendisi de gözaltına alınarak İstanbul'a sevk edildi.

Hasan Hicabi Bey gazetesinin gücünü; İttihat ve Terakki Fırkasının Trabzon özelinde ve en nihayetinde ülke genelinde etkisinin kırılması doğrultusunda kullandı. İttihat ve Terakki Fırkası muhalifliğiyle Osmanlı ülkesinde ve ülkenin dışındaki bazı yerlerde tanınır oldu³². Târık Gazetesi, şehirde Hürriyet ve İtilafın güçlü sesi olma durumunu yakaladı ve bu durumunu kapatılıncaya kadar sürdürdü. Gazetede İttihatçıları yeren makaleler kaleme alındı. Gönderilen ve aynı muhtevadaki makaleleri de yayınlayarak etkili bir muhalefet oluşturuldu. Görülen ve algılanan her olumsuzluğun üstüne korkusuzca gidildi. Hasan Hicabi; ülkede 1912 seçimleri sırasında Trabzon özelinde yapılan bir yanlışlığın ortadan kaldırılması için Merkez Müddeiumumiliğine müracaatta bulunarak bahse konu seçimlerin gösterdiği sebeplerden dolayı iptal edilmesini talep etti. Ancak yaptığı bu müracaat incelenmeden yok konumunda muamele gördü³³.

İttihat ve Terakki Fırkası karşıtlığıyla ünlenen Târık Gazetesi, takındığı muhalif tavırlar sonucunda bütün dikkatleri üstüne çekiyordu. Hasan Hicabi Bey, ortaya koyduğu muhalif davranışlardan dolayı, 11 Haziran 1913 tarihinde Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden zanlı olarak sorumlu tutulmaya çalışıldı. Sorumlu tutulmasının ardından gazetesi, İttihat ve Terakki Fırkası Hükümeti tarafından taşrada kapatılan ilk gazetelerden olma bahtsızlığını yaşadı.. Gazetenin yazı heyetinden Salim (Merkez Rüsumat Tahrirat Kâtibi) ile sahibi ve sorumlu Müdürü Hasan Hicabi Bey de yine Trabzon'da tevkif edilen ilk gazetecilerden olmuştur³⁴. Somut deliller olmamasına rağmen, Târık Gazetesi hükmi şahsiyetiyle birlikte Hasan Hicabi Bey hakkında işlem başlatıldı.

İttihat ve Terakki Fırkasının icraatlarına karşı takındığı tutum sebebiyle ülkenin bütününde yankı uyandıran Şatırzâde Hasan Hicabi

Beyin Târık Gazetesi, Trabzon'da Hürriyet ve İtilâf Fırkasının güçlü sesi oldu. Siyaset yarışının kızıştığı bu dönemde Hasan Hicabi Bey gazetesinde, istibdadın sadece mevkiini değiştirme biçiminde devam ettirildiğini ve monarşinin getirdiği istibdattan oligarşinin istibdadına dönüştüğü/dönüştürüldüğü iddiasında bulunuyordu³⁵.

İstanbul'da 1913 senesinde yapılan Babîâli baskını sonucunda İttihat ve Terakki Fırkası iktidara gelerek yeni hükümeti oluşturdu. İktidar olan İttihat ve Terakki Fırkasının oluşturduğu hükümetin ilk icraatlarından birisi, Trabzon'da neşredilen Târık Gazetesinin 1913 senesi itibariyle kapatılması olmuştur³⁶.

Gazetenin kapatılmasına dayanak olarak, 10 Haziran 1910 tarihli nüshasında Sadayî Millet Gazetesinin baş yazarı Ahmet Hamim Beyin öldürülmesi olayının "Önemlidir" ibaresi kullanılarak yayınlanmasının yanında, bahse konu edilen bu yayınlama faaliyetinin kasten ve kötü niyetle yapıldığı varsayımı yürütülen tahkikata dayanak yapıldı. Herkesçe bilindiği gibi İttihat ve Terakki Fırkasının yoğun baskısı sonucunda 1913 senesi itibariyle gazete kapatılarak sahip ve mesul müdürü yargılanmaya başlandı³⁷. Her ne sebeple olursa olsun İttihat ve Terakki Fırkasının görüş ve icraatlarına karşı duran hiçbir muhalife asla hoşgörülü davranılmıyordu. En ufak bir tenkit bile kanunların takdir ettiğinin ötesinde bir karşılık görüyordu.

Merkezi Hükümetten Trabzon vilayetine çekilen bir telgrafname ile yereldeki makamlar tahkikat yürütmek üzere harekete geçirildiler. Yargılamaya dayanak olarak Trabzon'da yayınlanan Târık Gazetesinin 160. nüshasında mevcut hükümetin manevi şahsiyetini ve genel emniyeti ilgilendiren bir makale yayınlanmış olması gösteriliyordu. Yargılamanın sürdürülmesine gerekçe olarak da, ülkenin her zamanından daha çok sükunetin muhafazasına ihtiyaç duyulduğu bir zamanda böyle bir makalenin yayınlanmış olması karşı taraf için bir suçluluk göstergesi olarak görülüyordu. Adli makamların bu konudaki kanuni yetkilerinin Matbuat Kanununun ilgili maddelerine dayandırılması öneriliyordu. Bahse konu sebeplerden dolayı gazetenin sahibi ile mesul müdürü hakkında adli makamlarca gerekli tahkikatın yerine getirilmesi dayatılmış oluyordu³⁸.

Dayatma emir doğrultusunda yapılan yargılama sonucunda; 07 Nisan 1913 tarihi itibariyle Târık Gazetesinin imtiyaz sahibi Şatırzâde Hasan Hicabi Beye iki ay hapis ve beş lira para cezası verildiği ilân edilmişti.

Verilen karar vakit geçirilmeden telgrafla merkezi hükümete bildirilmişti³⁹. Telgrafın ardından 12 Nisan 1913 tarihi itibariyle merkezi hükümete gönderilen telgrafname ile yargılamaya muhatap olan Hasan Hicabi Beyin karşı harekette bulunarak vilayet yönetimi hakkında iki bin liralık maddi ve manevi tazminat davası açtığı bildiriliyordu⁴⁰. Merkezin bilgilendirildiği yargılama Trabzon yerinde sürdürüldü.

Şatırzâde Hasan Hicabi Bey hakkında Mahmut Şevket paşanın öldürülmesi olayıyla ilgili olarak yürütülen tahkikat ve tahkikata bağlı olarak yapılan adli işlem doğrultusunda verilen karar neticesinde gazetenin kapatılmasına karşılık, mahkûmiyete yeterli delil elde edilemediğinden dolayı kendisine herhangi bir ceza verilemedi. Hasan Hicabi Bey, ortaya çıkan fiili durumdan dolayı haksız bir muameleye maruz kaldığından bahisle ve tazminat isteğiyle Sadaret Makamına dilekçe ile müracaat etmişti. Dilekçesinde; Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi sebebiyle Trabzon'da neşretmekte olduğu Târik Gazetesinin kapatılmasının hemen ardından anında tevkif ve ardından da Sinop'a sürgün edildiğini beyan ediyor ve yapılan haksız işlemin sorgulanmasını talep ediyordu. Aynı zamanda yapılan tahkikat ve yargılama sonucunda uğradığı maddi ve manevi zararların da hakkaniyet doğrultusunda tazmin edilmesini talep ediyordu.

Sinop'ta sürgünde bulunduğu sırada bahse konu öldürme olayıyla herhangi bir ilişkisinin bulunmadığının anlaşılması üzerine, kendisi gibi sürgünde bulunan diğer şahıslarla birlikte affa uğradıklarını vurguluyordu. Af kararına bağlı olarak 1918 senesi itibariyle serbest bırakılınca İstanbul'a getirildi⁴¹.

Affedilerek İstanbul'a getirilmesinin ardından aynı suçlamalardan dolayı tekrar gözaltına alındı. Birinci kolordu Kumandanlığının 13 Aralık 1913 tarih ve 1976 numaralı tezkeresi doğrultusunda Askeri Hükümet kararına uyularak Sivas'a sürgün edilmesine karar verildi. Sivas vilayetine sürgün edilmesinin ardından, Sivas'ta bulunan Fransız Konsolosuyla temasta bulunma ihtimalinin ortadan kaldırılması bakımından Erbaa kazasına gönderilmesi karar altına alındı⁴². Zamanın mülki yapılanmasına göre, Sivas vilayetine bağlı Erbaa kazasında mecburi ikamete tabi tutuldu. Ailesi de yanına geldi. Affa uğratılınca kadar burada kaldılar.

Mülki makamlara sunduğu istidasında; Sinop vilayetinde sürgün olarak bulunduğu süreç içinde muhatap olduğu çeşitli azap ve ıstıraptan

dolayı çok da şikâyetçi olmadığını, bununla bir bakıma iftihar ettiğini de beyan ediyordu. Ancak sahip olduğu Târık Gazetesinin kapatılması ve kendisinin de Sinop’a sürgün edilmesi sebebiyle ailesinin geçim sıkıntısı çektiğini ve bir bakıma perişan olduklarını da ifade ediyordu. Ortaya koyduğu bu sebeplerden dolayı merkezi hükümetten tazminat talebinde bulunuyordu⁴³. Tazminat talebini ihtiva eden istidası yerel makamlar tarafından Dahiliye Nezaretine gönderildi.

Adı geçen istidası üzerine hakkında tanzim edilmiş olan dosya üzerinde yeniden yapılan inceleme ve değerlendirme sonucunda; Trabzon’da neşredilen ve istidasından önce kapatılmış olan Târık Gazetesinin imtiyaz sahibi Hasan Hicabi Beyin 02 Ağustos 1913 tarih ve İstanbul Muhafızlığının 1201 numaralı tezkeresi üzerine beraberinde bulunan yedi kişiyle birlikte Sinop’a sürgün edildiği tespit ediliyordu.

Sinop’tan affedilerek İstanbul’a dönmesinin ardından tekrar gözaltına alınarak Sivas’a sürgün edilmişti. Sivas merkezde kalmasına izin verilmeyerek Erbaa kazasında mecburi ikamete mecbur tutulmuştu. Sürgünde bulunduğu süreç içinde yapılan adli ve idari tahkikat sonucunda; mahkumiyetine yeter derecede şüphelerden arındırılmış herhangi bir delil elde edilemediğinden affa uğratılarak serbest bırakılmıştı.

Serbest bırakıldıktan sonra, memleketi Trabzon’a gitmek üzere Samsun’a kadar gelmesine karşılık yol parası kalmadığından bir müddet orada vakit geçirmek zorunda kaldı. Bu süreçte ailesi Erbaa’da bulunuyordu. Durumunu izah etmek ve kanuni haklarını kazanmak amacıyla Dahiliye Nezaretine müracaatta bulundu. Müracaatında; İttihat ve Terakki Hükümetlerinin haktan ve hukuktan uzak otoriter ve baskıcı zulmü altında beş buçuk sene mağdur edildikten sonra serbest bırakıldığını beyan diyordu. Serbest bırakılmış olmasına karşılık, yol parasının olmamasından dolayı ancak Samsun’a kadar gelebildiğini de ayrıca ifade ediyordu. Memleketi Trabzon’a gidebilmesi ve Erbaa’da bulunan ailesini de Trabzon’a götürebilmesi için an itibarıyla yürürlükte bulunan kanuni haklarının tarafına verilmesini talep ediyordu⁴⁴. Vuku bulan müracaatı üzerine Emniyeti Umumiye Müdüriyetinin bir sonraki bütçesinin “Sevk ve Muayene” faslının “Harcırah” alt başlığında kendisi için 3 500 lira ödenek ayrıldı⁴⁵. Yasal hakkına sahip olarak bir nebze olsun rahatlayabildi.

Hasan Hicabi Beyin ilgili makamlara verdiği istidasının ardından, amca zadesi Şatırzade Merhum Şevket Beyin hanımı Fethiye Hanım

da Dahiliye Nezaretine dilekçe ile müracaat ederek Hasan Hicabi Beyin soruşturulması sırasında ikametinde meydana gelen yıkım neticesinde oluşturulan zarar ve ziyanlarının olaylara sebebiyet verenlerden tazmin edilmesini talep ediyordu. Zarar ve ziyanlarının tazmin edilmesinin yanında, yapılan aramalar esnasında 18 yaşında bulunan oğlu Hüseyin Beyin öldürülmesi fiilinin faallerinin de tespit edilmelerini, tespit edildikten sonra yargılanarak gerekli cezalara çarptırılmalarını ayrıca talep ediyordu⁴⁶. Fethiye Hanımın dilekçesine olumlu veya olumsuz manada herhangi bir cevap verilip verilmediğini tespit etmek mümkün olunamadı. Yapılan araştırma, inceleme ve değerlendirme sonucunda, Hasan Hicabi Beyin istidası ve ekleri gerekli muamelenin yapılması maksadıyla 25 Mayıs 1919 tarih ve 1827 numaralı tezkereye bağlanarak Dahiliye Nezaretine gönderildiği tespit edildi⁴⁷. Dilekçesindeki iddialar incelenerek adı geçenin haklılığına hükmedildi. Hükmü takiben Nezaret tarafından gerekli kanuni işlemler yapılarak zararının tazmini cihetine gidildi.

Şatırzâde Hasan Hicabi Bey, ailesiyle birlikte Erbaa'daki mecburi ikamet zorunluluğu kaldırılarak serbest bırakılmasının ardından uzun uğraşlar sonucunda Trabzon'a dönebildi. Bir müddet Trabzon'da kaldıktan sonra ayrılarak İstanbul'a yerleşti. İstanbul'da bulunduğu süreçte gazetecilik ve siyasi faaliyetlerini bir tarafa bırakmak zorunda kaldı. Nedeni de; her zaman İttihat ve Terakki Fırkasının taraftarları tarafından tehdit edilmesi idi. Bir nebze unutulmak maksadıyla siyasi faaliyetlerine ara verdi.

İstanbul'da bulunduğu süreç içinde Birinci Cihan Harbinin İtilâf Devletlerin galibiyetiyle sonuçlanmasını takiben Talat Paşa Hükümeti 08 Ekim 1918 tarihi itibarıyla istifa etti. İstifasını müteakip 01 Kasım 1918 tarihinde yapılan olağanüstü kongre sonucunda, İttihat ve Terakki Fırkası siyasi yapısını feshederek "Teceddüd Fırkası" adı altında yeni bir örgütlenmeye gitti⁴⁸. Ülkede İttihat ve terakki Fırkasının baskısında bir anda rahatlama meydana geldi.

İttihat ve Terakki Fırkasının iktidardan uzaklaşması üzerine Hasan Hicabi Beyin üzerindeki baskılarda kısmi bir gevşeme meydana geldi. Gevşemeyi hissettiği an geçimini temin maksadıyla memuriyet hayatına atılmaya karar verdi. Yaptığı girişimler sonuç verdi. Dönem itibarıyla Milli İktisat Bankasının İstanbul Şubesinde çalışma isteğini beyan etti. Yapılan araştırma, inceleme ve değerlendirme sonucunda, Banka-

nın İstanbul Şubesi Reisliği görevine ataması yapıldı. Atama kararını takiben banka reisliği görevine başladı⁴⁹. Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti zamanında (13 Kasım 1919-3 Mart 1919) devlet memurluğu görevine atanması hususunu kendisi adına ahde vefa olarak kabul etti⁵⁰.

Hasan Hicabi Bey, Milli İktisat Bankası İstanbul Şube Reisliği görevini sürdürmekte iken, İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi Teftiş Heyeti Reisliği görevini ifa eden Polis Müdürü Kemal Beyin İngiliz Muhipleri Cemiyetine mensup olduğu tespit edildi. Adı geçenin Teftiş Reisliği görevinden azledilmesinin ardından hazırlanan 17 Şubat 1919 tarihli atama kararıyla yerine Milli İktisat Bankası Reisi Hasan Hicabi Bey atandı. Atama kararının hemen ardından 25 Şubat 1919 tarihinde Teftiş Heyeti Reisliği görevine başladı⁵¹.

İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi Teftiş Heyeti Reisi olarak görev yapmakta iken, yükümlülüğünde bulunan memuriyet görevini yerine getirme hususunda kifayetsizliğinin görüldüğü iddiasıyla hazırlanan İrade-i Seniye gereğince azledilerek yerine Birinci Sınıf Taharri Memurlarından Kemal Beyin ataması yapıldı. Kemal Bey, atama kararını takiben İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi Teftiş Reisliği görevine başladı⁵². Hasan Hicabi beyin gözden düşmesi, dönem itibarıyla (31 Temmuz 1920-17 Ekim 1920) Damat Ferit Paşanın Sadrazamlığı dönemine rastlamaktadır. Bu Rastlama, Damat Ferit Paşanın milli değerlere sahip çıkanlara karşı takındığı tavrının bir göstergesi olarak ortada durmaktadır⁵³.

İttihat ve Terakki Fırkasının hükmünün ortadan kalkmış olmasına karşılık, Teftiş Heyeti Reisliği görevinden ayrılan Şatırzâde Hasan Hicabi Bey üzerindeki baskı ve tehditler azalmayarak artış gösterdi. Trabzon'da bulunduğu zaman içinde vuku bulan tehditler sonucunda babası Hurşit Beyin Vilayet civarında suikasta uğraması, ardından hizmetçisinin aynı yerde yapılan bıçaklı saldırı sonucunda yaralanmasından bir hayli etkilendiğinden dolayı can güvenliğinin sağlanacağından edişe etmeyi sürdürdü. Baskılara daha fazla dayanamadı ve ailesiyle birlikte yurtdışına çıkmaya karar verdi. Doğruca Bulgaristan'a giderek Rusçuk şehrine yerleşti. Rusçuk ve Köstence arasına sıkışan bir hayatı yaşamaya başladı.

Yanında Eşi Saadet Hanım ve o an 18 yaşında olan oğlu Târık da bulunuyordu. Târık, ressam olduğundan dolayı Rusçuk Bulgar Mektebinde resim öğretmeni olarak geçimini temin ediyordu. Saadet Hanım,

22 Nisan 1935 tarihinde sahip olduğu Türk pasaportuyla ve Romen vapuruyla İstanbul'a gelerek işlerini gördükten sonra tekrar Rusçuk'a döndü⁵⁴.

Yurtdışına çıkarak Bulgaristan'ın Rusçuk şehrine yerleşen Şatırzâde Hasan Hicabi Bey hakkında, kavlen ve fiilen milli emellere muhalif olduğunun anlaşıldığı iddiasıyla devlet hizmet ve müessesatında ade-mi istihdamına karar verildi. Heyeti Mahsusa tarafından 18 Temmuz 1927 tarihinde verilen karar, yurtdışında olduğundan dolayı kendisine tebliğ edilemediği gibi aynı sebeplerden dolayı verilen karara itiraz da edemedi⁵⁵.

Hayatını Rusçuk'ta sürdürmekte iken, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerince yurtdışında bulunup 150'liklerin haricinde kalan ve firari olarak adlandırılan şahısların affıyla ülkeye dönmelerinin yolunun açılması gündeme getiriliyordu. Süreç içinde ve şubat ayının 27'nci günü yine firarilerde Vehip Paşa ile eski İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiliği Teftiş Heyeti Reisi Şatırzâde Hasan Hicabi Şehzade Şerafettin Efendinin yanına gittiler. Sohbet ve değerlendirme sırasında, 150'liklerin dışında kalan firarilerin affedilmesi hususunun bir mebuslar heyetince Reisicumhur Paşa Hazretleri⁵⁶ nezdinde talep edilmiş olduğu gerçeği teyit edildi. Talep olayına Gazi Paşa Hazretlerinin uygun görüşüyle yurtdışında bulunan bu gibi unsurların Türkiye'ye dönmelerine yeşil ışık yakılmış olduğu biliniyordu. Tek mesele, muhataplarının buna güvenip güvenmemelerinden geçiyordu. Çünkü an itibariyle İttihat ve Terakki Fırkasının fikri yapılanmasının korkutucu baskısı devam ediyordu.

Üçlü şahıslar arasında yapıla değerlendirmeler sonucunda; mevcut şartlar altında Türkiye'ye dönmenin mahsurlu olacağı kanısına varıldı. Zaman itibariyle mevcut bulunan şartlar altında davet alınsa bile Türkiye'ye dönmenin riskli olacağı görüşünü ortaya atan Hasan Hicabi Bey'e Şerafettin Efendi'nin de katılması sonucunda herhangi bir davetin gelmesi durumunda itimat edilmemesi kararına varıldı⁵⁷. Varılan ve kendisinin de kabul ettiği karar sonucunda, kalan hayatını Rusçuk'ta sürdürme meyline girdi. Meylettiği karar; Türkiye Cumhuriyeti Devletinde bulunan ittihatçıların an itibariyle güçlü olduklarını kabul etmesinden kaynaklanıyordu. İttihatçılar tarafından daha sonraları Mustafa Kemal Atatürk'e karşı düzenlenen suikast girişimi ne kadar haklı olduğunu kanıtlamış oldu.

Vefatı

Ömrünün son günlerini Rusçuk'ta geçiren Şatırzâde Hasan Hicabi Bey'in bedeni, yaşadığı fırtınalı hayatın getirdiği strese daha fazla dayanamayarak 57 yaşında olduğu halde 1936 senesinde vefat etti. Mezarının Romanya'da olduğu beyan ediliyordu. Daha sonraları mezarının bulunduğu mezarlık alanının park olarak düzenlenmesi sebebiyle mezarının başka bir alana kaldırıldığı iddia edilmektedir⁵⁸.

Sonuç

Şatırzâde Hasan Hicabi Bey, Osmanlı Devletindeki siyasi karmaşanın sürdüğü dönemde inandığı dava uğruna mücadele etme riskine girdi. Mücadelesini eşit şartların ötesinde karşı olduğu tarafların mütahiş baskısı altında yürütmeye gayret etti. İttihat ve terakki Fırkasının baskıları karşısında dik durma metanetini gösterdi. Karşı taraftan gelen dayanılması zor baskılara mümkün mertebe dayanmaya çalıştı. Zaman zaman zorlanmasına karşılık geri adım atmadı ve atmaya da düşünmedi. Can güvenliği tehlikeye düştüğünde var oluşuna isabet etmesi muhtemel musibetlerden kurtulmak için ülke dışına çıktı.

Dipnotlar

- 1 Bir Tutkudur Trabzon, Yapı Kredi Yayınları, ISBN 975-363-779-9, Sayfa 11, İstanbul-1997.
- 2 Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdari Teşkilât, İçişleri Bakanlığı Yayınlarından, Seri: III, Sayı: I, Ankara-1945, s. 166.*
- 3 Emre Yürük, 18. "Yüzyılın İkinci Yarisında Trabzon'da Etkin Bir Ayan Ailesi: Şatırzâdeler" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, Denizli-2016, s. 33.
- 4 İltizam, devlete gelir getiren kaynaklar yavaş yavaş belirli bedel karşılığında şahıslara verilmeğe başlandı. Bu usul iltizam olarak adlandırıldı. İltizamı üzerine alan kimseler geliri devlete peşin olarak ödüyor, ödediklerini daha sonra halktan tahsil ediyorlardı.
- 5 Şatırzâde Osman Ağa, <http://www.glib.net> Erişim Tarihi: 10.4.2022.
- 6 On yedinci yüzyıldan itibaren devlete gelir getiren kaynaklar, yavaş yavaş belirli bedel karşılığında şahıslara verilmeğe başlandı. Bu usulün adı iltizamdı. İltizamı üzerine alan kimseler, yani mültezimler; geliri devlete

- peşin olarak öderler, sonra devlete ödedikleri bu miktarı halktan tahsil ederlerdi.
- 7 Fevkalâde hallerde ve bilhassa harp sebebi ile geçici olarak alınan vergi.
 - 8 Osmanlı İmparatorluğu devrinde askerlerin bir yere konaklamasında yapılacak olan masraflar için alınan vergi.
 - 9 Yürük, agm. s. 29.
 - 10 Yürük, agm. s. 33.
 - 11 COA, HAT, 16-721.
 - 12 COA, A.{DUN. MHM. 28-39.
 - 13 COA, C.AS.. 28-87.
 - 14 COA, DH. SYS. 119-1-1.
 - 15 COA, DH. SYS. 119-1-8-1.
 - 16 COA, DH. SYS. 119-1-8-15-1.
 - 17 Trabzon İdadisi, 1316-1317 (1900-1901), Salname-i Maarif, 986 sayfa. Dersaadet-1901, s. 711.
 - 18 Mehmet Akif Bal, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler, Trabzonlular Ansiklopedisi*, Trabzon Kitaplığı IV, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul-2009, s.966-967.
 - 19 Trabzon İdadisi Eğitim ve Öğretim Görevlileri, Salname-i Maarif, Dersaadet-1901, s. 711.
 - 20 Trabzon İdadisi 1900-1901 Eğitim ve Öğretim Devresindeki Talebe Adedi, Salname-i Maarif, Dersaadet-1901, s. 711.
 - 21 Bal, age. s. 966.
 - 22 COA, DH. MKT. 02642-4-1-1.
 - 23 COA, DH. MUİ. 129-30-1-1.
 - 24 Volkan Aksoy, *II. Meşrutiyet Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ocak-2014, s. 23.
 - 25 Oğuz Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul-2008, s. 118.
 - 26 Mesut Piyale, *Trabzon Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul-1992, s. 44.
 - 27 Ülkü Köksal, *Trabzon'da Dernekleşme Süreci. 1919-1950*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Tarih Programı, Trabzon-2015, s.303.
 - 28 TBMM Kütüphanesi.

- 29 Ümit Bilici, *Yeniyol ve Halk Gazeteleri Örneğinde Trabzon Basınının Çok Partili Sisteme Bakışı*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Programı, İstanbul-2009, s. 36.
- 30 Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi ve Batum, Gümüşhane, Rize, Giresun, Ordu, Samsun Basını, (1869-1928)*, Ankara-1994, s. 80.
- 31 COA, DH. SYS. 119-I-8-18-I.
- 32 Kudret Emiroğlu, “Trabzon 1912 Seçimleri: Sopalı Seçimler” Tarih ve Toplum Dergisi, C. 17, S. 97 (1992) s. 41-46.
- 33 Aksoy, agm. s. 108.
- 34 Albayrak, age. s. 82.
- 35 Aksoy, agm. s. 90.
- 36 Bal, age. s. 966.
- 37 COA, DH. EUM. THR. 42-25.
- 38 COA, DH. SYS. 116-3-5-I.
- 39 COA, DH. SYS, 116-3-5-I.
- 40 COA, DH. SYS. 116-3-I.
- 41 COA, H-22.04.1332-DH. EUM. MH. 79-16.
- 42 COA, DH. EUM. MH. 192-64-7.
- 43 COA, DH. EUM. MH. 192-64-5.
- 44 COA, DH. EUM. MH. 192-64-7-I.
- 45 Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 1919 Senesi Bütçesi, Emniyeti Umumiye Polis Mecmuası, 6. Sene, Sayı: 112, İstanbul-1919, s.260-262.
- 46 COA, DH. HMŞ. 5-14, H. 04.08.1337.
- 47 COA, DH. EUM. MH. 192-64-I.
- 48 İttihat ve Terakki Cemiyeti-Siyasi Partiler-Osmanlı Tarihi, www.bilgiye-dia.com.tr Erişim Tarihi: 16 Nisan 2022, sa. 21.15.
- 49 COA, 4568-342547-I-I.
- 50 Vahdettin Dönemi Sadrazamları, www.akintarih.com, Erişim Tarihi: 17 Nisan 2022, sa.13.55.
- 51 Heyeti Teftişye, Koordinasyon ve Belge Yönetimi Dairesi Dokümantasyon Merkezinde bulunan İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi Sicil Kayıt Defteri, Defter No. 31, s. 5. BKN. COA, 4568-342547-I-I,İ.Diut. 40-20-2-I, İ. DİUT. 40-20-I-I.
- 52 Tevcihat ve Tebdilât, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Polis Mecmuası, Adet: 131, Sayfa: 435, İstanbul-1920, s. 405. BKN: COA, İ. DİUT. 40-31-I-I, 31-2-I.
- 53 Vahdettin Dönemi Sadrazamları, www.akintarih.com, Erişim Tarihi: 17 Nisan 2022, sa.13.55.

- 54 Şatırzâde Hasan Hicabi Bey, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, Firariler, Dosya No. 12231.
- 55 Heyeti Teftişiye Reisi, Koordinasyon ve Belge Yönetimi Dairesi Dokümantasyon Merkezinde bulunan İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi Sicil Kayıt Defteri, Defter No. 31, s. 5.
- 56 Mustafa Kemal Atatürk.
- 57 Vehip Paşa ve Eski Polis Müfettişi Hasan Hicabi, CCA, 030-10-00-106-693-3.
- 58 Bal, age. s. 966.

Kaynakça

- AKSOY Volkan, *II. Meşrutiyet Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ocak-2014, s. 23.
- ALBAYRAK Hüseyin, *Trabzon Basın Tarihi ve Batum*, Gümüşhane, Rize, Giresun, Ordu, Samsun Basını, (1869-1928), Ankara-1994, s. 80.
- BİLİCİ Ümit, *Yeni yol ve Halk Gazeteleri Örneğinde Trabzon Basınının Çok Partili Sisteme Bakışı*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Programı, İstanbul-2009, s. 36.
- KÖKSAL Ülkü, *Trabzon'da Dernekleşme Süreci. 1919-1950*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Tarih Programı, Trabzon-2015, s. 303.
- BAL Mehmet Akif, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler, Trabzonlular Ansiklopedisi*, Trabzon Kitaplığı IV, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul-2009, s. 966-967.
- Bir Tutkudur Trabzon*, Yapı Kredi Yayınları, ISBN 975-363-779-9, İstanbul-1997, s 11.
- CCA, 030-10-00-106-693-3.
- COA, HAT, 16-721.
- COA, A. {DUN. MHM. 28-39.
- COA, C.AS.. 28-87.
- COA, DH. SYS. 119-1-1.
- COA, DH. SYS. 119-1-8-1.
- COA, DH. SYS. 119-1-8-15-1.
- COA, DH. MKT. 02642-4-1-1.
- COA, DH. MUİ. 129-30-1-1.
- COA, DH. SYS. 119-1-8-18-1.
- COA, DH. EUM. THR. 42-25.

- COA, DH. SYS. 116-3-5-1.
- COA, DH, SYS, 116-3-5-1.
- COA, DH. SYS. 116-3-1.
- COA, H-22.04.1332-DH. EUM. MH. 79-16.
- COA, DH. EUM. MH. 192-64-7.
- COA, DH. EUM. MH. 192-64-5.
- COA, DH. EUM. MH. 192-64-7-1.
- COA, DH. HMŞ. 5-14, H. 04.08.1337.
- COA, DH. EUM. MH. 192-64-1.
- COA, 4568-342547-1-1.
- EMİROĞLU Kudret, “Trabzon 1912 Seçimleri: Sopalı Seçimler” Tarih ve Toplum Dergisi, C. 17, S. 97 (1992) s. 41-46.
- Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 1919 Senesi Bütçesi, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Polis Mecmuası, 6. Sene, Sayı: 112, İstanbul-1919, s. 260-262.
- Heyeti Teftişîye Reisi, Koordinasyon ve Belge Yönetimi Dairesi Dokümantasyon Merkezinde bulunan İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi Sicil Kayıt Defteri, Defter No. 31, Sayfa 5.
- Heyeti Teftişîye Riyaseti, Koordinasyon ve Belge Yönetimi Dairesi Dokümantasyon Merkezinde bulunan İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi Sicil Kayıt Defteri, Defter No. 31.
- İttihat ve Terakki Cemiyeti-Siyasi Partiler-Osmanlı Tarihi, www.bilgiyedia.com.tr Erişim Tarihi: 16 Nisan 2022, sa. 21.15.
- KAAN Oğuz, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul-2008, s. 118.
- PİYALE Mesut, *Trabzon Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul-1992, s. 44.
- Şatırzâde Hasan Hicabi Bey, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, Firariler, Dosya No. 12231.
- Şatırzâde Osman Ağa, <http://www.glib.net> Erişim Tarihi: 10.4.2022.
- TBMM Kütüphanesi.
- Tevcihat ve Tebdilât, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Polis Mecmuası, Adet: 131, Sayfa: 435, İstanbul-1920, s. 405. BKN: COA, İ. DİUT. 40-31-1-1, 31-2-1.
- Trabzon İdadisi, 1316-1317 (1900-1901) ders yılına ait mektep bilgileri, Salname-i Maarif, 986 sayfa. Dersaadet-1901, s. 711.
- Trabzon İdadisi Eğitim ve Öğretim Görevlileri, Salname-i Maarif, Dersaadet-1901, s. 711.

- Trabzon İdadisi 1900-1901 Eğitim ve Öğretim Devresindeki Talebe Adedi, ,
Salname-i Maarif, Dersaadet-1901, s. 711.
- TÖNÜK Vecihi, *Türkiye’de İdari Teşkilât, İçişleri Bakanlığı Yayınlarından, Seri: III, Sayı: I, Ankara-1945, s. 166.*
- Vahdettin Dönemi Sadrazamları, www.akintarih.com, Erişim Tarihi: 17 Nisan 2022, sa.13.55.
- YÜRÜK Emre, 18. “Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon’da Etkin Bir Ayan Ailesi: Şatırzâdeler” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, Denizli-2016, s. 33.

the 1990s, the number of people in the UK who are employed in the public sector has increased by 1.5 million, from 2.5 million in 1980 to 4 million in 1995. The public sector has become a major employer in the UK, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

Albay Süleyman Kuku Efendi

Dündar ALİKILIÇ

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü

Süleyman Kuku

Okurlar, onu Ahmed Faruk Meyan olarak tanıdı. Ahmed Faruk Meyan ismi “tarihin derinliklerinden gelen”, “bilgelik çağrıştıran” bir isim olarak çok sevildi. Türk-İslâm kültürünün temel eserlerinin çevirisi ve bugünkü Türkçe ‘ye kazandırılmasında “A. Faruk Meyan” imzası daima bir kalite simgesi oldu.

Değeri yeterince bilinmeyen bir isim olarak belki de birçok Ahmed Faruk Meyan okuru, bu ismin mahlas bir isim olarak Süleyman Kuku’ya ait olduğunu bu bildiri vasıtasıyla öğrenecek.

Asker, Öğretmen, Yazar, Çevirmen ve daha nice özellikler...100’den fazla eseri olsa da Trabzon/Sürmene kamuoyunun pek bilmediği, yüz binler satan kitaplarıyla, her yıl Baştımar’da kabrini hayattaki gibi ziyarete gelen binlerce insan ...

İyi derecede İngilizce, Rusça, Fransızca, Urduca, Arapça ve Farsça dilleri bilen bir isim.

O Sürmene’nin yaşayan tarih ve ilim hazinelerinden birisiydi. Bu tebliğde Sürmene’nin Yeniay Mahallesi Baştımar mevkiinden olan; Âlim, yazar, çevirmen Süleyman Kuku (A. Faruk Meyan)’ın hayatından kesitler sunmak istiyorum.

İslâm literatürüne ait çok sayıda mühim eserleri, yıllardan beri Türk milletinin irfanına kazandıran, gerçekten âlim denilebilecek vasma sahip Süleyman Kuku, 1938 yılında Trabzon’un Sürmene kazasının Baştımar Köyü’nde dünyaya geldi. İsmi Muhammed Süleyman’dır. Ailesi, bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli rol oynayan

Ceylanoğulları sülalesindendir. İlk tahsilini köye en yakın okul olan Çamburnu İlkokulunda, Ortaokulu Sürmene’de bitirdi. Bu okullarda okurken okumaktan ve öğrenmekten başka bir şey düşünmezdi. Bundan dolayı çalışkan öğrenci olarak bilinirdi.¹

İlk ve Ortaokul tahsilini Sürmene’de yaptıktan sonra İstanbul’da Kuleli Askerî Lisesi’nde okudu. Kuleli Askerî Lisesi’ni bitirdikten sonra bir iki ay Harp Okulu’na devam etti. Buradan Türk Silahlı Kuvvetleri adına Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü’ne geçiş yaptı. Fakülteden “pekiyi” derece ile mezun oldu. Rus Dili ve Edebiyatı dışında İngilizce ve Tarih Bölümü’nün Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı’ndan sertifika aldı. Ankara’da Kara Harb Okulu’nda bir yıl vazife yapıp İstanbul’da Kuleli Askerî Lisesi Rusça öğretmenliğine tayin oldu. On altı yıl bu vazifede bulundu. İki yıl Türk-Rus hududu rodemarkasyonu, yani sınır düzeltme çalışmalarında tercüman olarak görev aldı.

Öğretmenlik hayatı Kuleli Askerî Lisesi’nde, Harp Akademisi’nde ve Ordu Yabancı Diller Okulu’nda geçti.

Üniversitede talebe iken, yaz tatillerinde Arapça çalıştı. Sarf ve nahvi memleketinde Hacı Hanefi Hoca’dan okudu. Subay çıktıktan sonra devrin en büyük âlimlerinden Seyyid Abdülhakîm Arvasî hazretlerinin büyük oğlu olan, Kadıköy müftüsü Seyyid Ahmed Mekki Efendi’den mantık, fıkıh, usûl-i fıkıh, akaid, meanî, tefsîr ve benzeri ilimleri tahsil etti. Kuleli Askerî Lisesi’nden hocası olan Albay Hüseyin Hilmi Işık’tan istifade ile birlikte hocasının pek çok çalışmasında emeği ve katkısı olmuştur. Van müftüsü Seyyid Muhammed Kasım Efendi’den ilimde icazet aldı.

Tasavvufa da meraklıydı. Bu yolda Seyyid Abdülhâkim Arvasî ve İmâmı Rabbânî Ahmed Farukî Serhendî ve yolundakilerle mânevi irtibatı yanında Afganistan’da bulunan Müceddidî yolunun temsilcisi İbrahim Müceddidî ile mektûblaşmaları olmuştur.

Ayrıca Doğu Türkistan’dan Kayseri’ye hicret eden Abdülhalîl-i Müceddidî hazretleri ile zaman zaman İstanbul’da ve Kayseri’de görüşüp, husûsi halkasına dâhil olmuştur. Her ne kadar bu hususta fazla konuşmazsa da, oradan istifade ve istifaze eylemiş olduğu el ve izin almış olduğu yakınlarınca malumdur.

1983 yılında devlet hizmetindeki görevini tamamladıktan sonra vefatına kadar (2019) bütün zamanını Türk- İslâm klasiklerini günümüz Türkçesine aktarmakla geçirdi.

Resim 1:
Süleyman Kuku
(1938-2019)

Süleyman Kuku, Rusça ve İngilizce'den çevirilerinden ziyade Türk-İslâm klasik metnlerinin yazıldığı dil olan Osmanlıca, Arapça ve Farsça'dan yaptığı çevirilerle tanındı. Türk-İslâm kültürünü oluşturan bu dillere, ustalıkla tercüme yapabilecek ve bugünkü kuşaklara aktaracak düzeyde hâkimdi. Bir yayınevi sahibi Reşahat kitabını sadeleştirdiği zaman kendisine şöyle demişti: Süleyman bey, “Reşahat kitabını Necip Fazıl'dan başlayarak pek çok kişi tercüme etti ya da sadeleştirdi ama sizinkisi bambaşka bir güzel oldu.”

Çalışmalarını kendi ifadesiyle şöyle anlatmıştır: “Askerî Lise’de iken iyi hocalarımız oldu. Onların elinde ve terbiyesinde bir başka hayata girdim diyebilirim. Yani din, tarih ve edebiyat duygularımızı okşayan, okşadıkça geliştiren ve kuvvetlendiren nadir sayılabilecek askerî öğretmenlerin rehberliğinde hayatıma yeni bir şekil ve düzen verdim. Onların sohbetlerinde ruhumu okşayan, kalbimi Rabbime ve sevgili kullarına çeken ilim ve marifetlere şahit oldum. Bu vesile ile Arapça ve Farsça öğrenmenin lazım geldiğini anladım. Önce birkaç sene Osmanlıca ile meşgul oldum. Sonra elimden geldiği kadar bu dillere vâkıf olmaya çalıştım. Yaptığım birçok telif ve tercümede, bilhassa İslâm âleminde ve Osmanlılarda klasik sayılabilecek eserleri ön planda tuttum. Dindeki samimiyet ve hüsnüniyetimin neticesi olarak ilmimi ve boyumu aşan kitapların dilimize aktarılması benim için zor olmadı.”²

Resim 2:
Süleyman Kuku'nun
Sürmene'deki kabri

Osmanlıca pek çok klasik eserin yanında Arapça ve Farsça, biraz da Urduçadan olmak üzere yirmi beş- otuz bin sahifeyi aşan çevirilerle; telif, tercüme kitap ve risâleler olmak üzere yüzün üzerinde eseri bulunmaktadır.

Reklâmdan ve zâhirden uzak, hakikata ve içe dönük, hizmetle geçen bir hayatı vardı. Tanıdıkları çok, dostları azdı. Bir ömrün hülasası olarak bunca eseri ilim camiasına kazandırmak ancak olağanüstü bir gayretin neticesinde olmuştur. Yakinen biliyoruz ki vefatı anına kadar ilime iştigal etmiş, son anına kadar bu minval üzere olmuştur. Hatta bazı eserleri vefatından sonra basılabilmişti.

Sohbetlerinden intikal eden güzel sözlerinden bazıları:

Hürriyet, nefsinin esâretinden kurtulmaktır yâhud Hürriyet, Allahü teâlâdan başkasına kul olmamaktır.

Fikrinizi dağıtmayın!

Çok siyâsî olmayın!

Çok televizyoncu olmayın!

Çok arkadaşınız olmasın!

Arkadaşı çok olanın dîni zayıf olur.

Arkadaşınız az olsun, iyi olsun, sağlam olsun!

Günah nedir?

Haddi aşmaktır. Kula verilen haddi aşmanın ismidir, günah.

Bize büyüklerimizin nasîhatı var, efendim.

Her gününüzü; son gün hattâ size ihsân edilmiş bir gün olarak düşünün. Ömrünüz bitmiştir de size bir gün daha ihsân ettiler. O gün bilin ve ona göre hareket edin. Ona göre o günü değerlendirin. Hazret-i Ömer'in sözü ona işarettir; Bana yarın öleceksin deseler, bugün yaptığımdan fazlasını yapamam. Ne büyük söz efendim! Tarikat erbabı ise, her nefesi son nefesi kabul eder.

Tedbîr, takdîrin cüz'üdür

Her günâhın tevbesi vardır, dünyâ sevgisinin tevbesi yoktur.

Sevgi gönülde doğar, elde ve dilde zâhir olur.

Muhabbet; edeb ile kaviyy, lisân ile şâyi' olur

Talebeyi medh, hocasını medhtir

Seviyorsanız, bilin ki seviliyorsunuz

İlimsiz niyyet olmaz

Muhabbet, tevârüs eder.

Tarihin tekerrürü; birileri için felaket, birileri için de zaferdir.

Hizmet mühim, isim değil

Sevgiye mesafe mâni olmadığı gibi, nefrete de mâni değildir.

İslâm, Türk ile bir biliniyorsa hâlâ, istikbâl için ümid var demektir.

Yemek için yaşamayın, yaşamak için yeyin

Belâda nusret istiyorsan, rahatlıkta çok dua et!

Rabbini unutmak, aslını unutmaktır. Mert işi değildir. Zordur. Büyük suçtur. Rabbini zikretmek ise, kulluğun icâbı ve kulun şerefidir.

Kişinin kıymeti, Hak teâlâyı ve sevdiklerini sevdiği kadardır.

İlim ile para arasındaki fark şudur ki, ilim harcandıkça artar, para harcandıkça azalır. İlim sahibini korur, parayı ise sahibi korur.

Gözünüzün biri dünyaya yeter, diğer gözünüz içeriye dönük olsun yani kalp gözünüz açık olsun.

Rabbini unutmak aslını unutmaktır, mert işi değildir.

Kulluk, hiç karşılık istememektir.

Sağ soldan üstündür, ona göre hareket etmelidir.

Bir sözde fayda yoksa zararı olma ihtimali vardır.

Kızıl Elma: Almatı'da yetişen bir elma türüdür. Ne kadar güzeldiki Türkün ideali olmuştur. Onunla hedef koyup, hedefi büyötmüşlerdir

Nisbet: bir küçüğün bir büyükten istifade etmesidir.

Güzel ölmek isteyen güzel yaşasın.

Haram ateştir; yakmıyorsa, o insan ölüdür.

Birbirinizle çok samimi olmayın, çok laubali olmayın. Dilinizden geleni değil, kalbinizden geleni konuşun. Birbirinizi Allah için sevin.

İlim kolay, ilmi hale çevirmek zordur. Yani ilmihal zordur.

İyilik insanın tabiatında kötölük yapmaktan öndedir.

Sevgimizin kıymeti sevdiklerimizin kıymetindendir

Hikmetin başı, insanlarla iyi geçinmektir.³

Ahmed Faruk Meyan ya da Süleyman Kuku imzalı telif ve tercüme eserler, 1966 yılından başlayarak 2019 yılına kadar devam etti. Tüm bu eserlerin hulasasını yaparsak, şunları söyleyebiliriz:

Rusçadan yaptığı tercümeleri hariç tutarsak çalışmalarını üç sınıfta toplayabiliriz. Osmanlıca'dan yapılan sadeleştirmeler, Arapça'dan tercümeler ve Farsça'dan tercümeler.⁴

Süleyman Kuku'nun Eserleri

Arabçadan Tercümeler:

- 1- Mîzân-ül Kübrâ [Dört Hak Mezhebin Fıkıh Kitabı]
- 2- Keşf-üz Zünun ve Zeyli [4 cild] [Basılmamıştır]
- 3- Şîr 'at-ül İslâm
- 4- Tarîk-ün Necât
- 5- Risâle-i Münîre
- 6- Dav'üş Şems (Gün Işığı)

Farsçadan Tercümeler :

- 1- Zûbdet-ül Makâmât [Berekât]
[İmâm-ı Rabbânî Hazretlerinin Menâkıbı]

- 2- Kimyâ-yı Seâdet
- 3- Evliyanın Kutbu Muhammed Masûm Farukî
[Farsça'dan Derleme] [İçerisinde – Yevakit-ül Hameyn Risâlesi ve Ezkâr-ı Ma'sûmiyye]
- 4- Riyad-ün Nâsîhîn
- 5- Mekâtib-i Şerife
- 6- Dürr-ül Meârif
- 7- Umdet-ul Makâmât
- 8- Mebde ve Meâd
- 9- Türpüşti Risâlesi
- 10- Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Divânı
- 11- Tashih-ül Mesâil: Vesikalarla Vehhâbiliğin İç Yüzü
- 12- Seyf-ül-Ebrâr: Mezhebsizlik ve Vehhabilik
- 13- Hazinet-ül-Meârif [Ma'rifetler Hazînesi] Mektûbât
- 14- Mektûbât-ı Ma'sûmiyye 3 cild [2 kitab hâlinde]"

Osmanlıcadan Tercümelere:

- 1- Birgivi Vasiyetnâmesi
- 2- Büyük Amentü Şerhi [Feraid-ül fevaid fi beyân-il Akaid]
- 3- Dürr-i Yektâ Şerhi
- 4- Mevzuât-ul Ulum [2 cild]
- 5- Mir'at-i Kâinât [2 cild]
- 6- Gülzâr-ı Saminî [Mektûbât-2 cild]
- 7- Altı Parmak: Peygamberler Tarihi
- 8- Mârifetnâme
- 9- Reşahât Ayn'ül Hayât
- 10- Gunyetü-t Tâlibin [İlim ve Esrar Hazinesi]
- 11- Şemâil-i Şerîfe

Derleme-Te'lif Eserler:

- 1- Menkıbelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi [4 cild]
- 2- Son Halkalar ve Seyyid Abdülhakîm Arvâsî Külliyyâtı [2 cild]
- 3- Çeşme-i Muhabbet [Mevlânâ Hâlid Divânında]

- 4- İmâm-ı Rabbânî ve Yolundakilerde Namaz
- 5- Ehl-i Beyt ve Bazı Şecereler
- 6- Ziyaeddin Mevlânâ Hâlid [kuddise sirruh]
- 7- Mecd-i Tâlid fî Menâkıb-ı Mevlânâ Hâlid ve Arabî, Farisî Mek-tûbları
- 8- Gün Batarken Gördüğüm Son Işık
- 9- Hac Rehberi
- 10- Lâ İlâhe İllallah
- 11- Muhammedûn Resûlullah [sallallahu teâlâ aleyhi ve sellem]
- 12- İmâm-ı Â'zam Ebû Hanife [rahmetullahi aleyh]
- 13- Seyyid Abdulkâdir Geylânî & Şâh-ı Nakşibend [kuddise sirri-huma]
- 14- Hanefî Mezhebinde Namaz
- 15- Kelâm-ı Kibâr [Hikmetli Sözler]
- 16- Şâh-ı Nakşibend “kaddesallahu sirrehul bârî”

Risâleler Serisi - I: Hakikât Yolu

- 1- Risâle-i Vâlidîyye [Ubeydullah-ı Ahrâr “kuddise sirruh”]
- 2- Muhyiddin Arabî'nin Şerîat, Tarîkat ve Hakîkat Risâlesi ve Şerhi
- 3- Tesviyetül İmâd Risâlesi [Din Direğini Doğrultmak]
- 4- Tevbe, İstiğfâr ve Faydaları Hakkında Risâle [Arabîden]
- 5- Zikrin Fazîleti Hakkında Risâle [Arabîden]
- 6- Resûlullaha Salavâtın Fazîleti hakkında Risâle [Arabîden]
- 7- Yevakıt-ul Harameyn Risâlesi
- 8- Kıyamet ve Kıyamet Alametleri hakkında Risâle
- 9- Şâh-ı Râh Risâlesi
- 10- Mebde ve Me'âd Risâlesi
- 11- Rûh-ül Ârifîn Risâlesi [Ziyâeddin Gümüşhânevî-Arabî]
- 12- Şifâ-ül – Mümînin Risâlesi
- 13- Cilâü'l Külûb ve Keşfül-Kurûb Mênakıb-ı Ebû Eyyûb [Arabîden]
- [Eyyûb Sultan Hazretleri “radiyallahu teâlâ anh”]
- 14- Ehl-i Beyt Risâlesi

Risâleler Serisi- II: Müceddidi Yolu

Kadî Senâullah Pâniputî Hazretlerinin Risâleleri

İslâm Hukuku [Hukuk-ul İslâm]

Zaruri Bilgiler [Mâ Lâ Büdde Minhü]

Ölüm ve Kabir Hâlleri [Tezkiretü'l Mevtâ ve'l –Kubur]

İrşâd-üt-tâlibîn [Müceddidi Yolu]

Risâleler Serisi- III: Saâdet Yolu

Risâle-i Münire

Ehl-i Sünnet İtikâdı

Namaz ve Fazileti

Oruç Risâlesi

İslâm'da Alışveriş-Bey ve Şirâ

Dört Büyük İmâm

Hucec-i Katiyye

Tarik'un Necât-Kurtuluş Yolu

Tenvir Risâlesi-(Kader Hakkında) M.Hasan Fârukî (rahmetullahi aleyh)"

Risâleler Serisi-IV: Takvâ Yolu

1- Takva Risâlesi

2- Sirâcül Musallî [Namaz Kılana Işık]

3- Et-Taklid Vet-Telfik

4- Mecnûa-i Deâvat [Dualar Risalesi]

5- Malûmât-i Nafia [Fâideli Bilgiler]

6- Aşere-i Mübeşşere [Cennetle Müjdelenen On Sahabî]

7- Gâyetül-İmkân Fi Ma'rifet-iz Zaman vel-Mekân

[Zaman ve Mekânın delillerle anlaşılması]

8- Behçetüs-Sâlikî ve Nehcetül-Meslekin

9- [Sâliklerin güzeli ve Yolların özeli]

10- İslam Hukukunun İncelikleri

11- Ölüm Halleri ve Kabir Ziyareti

12- Ruh Risâlesi

- 13- Tarikât-i Nakşibendîyye Risâlesi
- 14- Mazhar-ı Can-ı Canân Hazretlerin Mektûbları
- 15- Mesîretüs-Sâlikîn Alâ Sîret-is Sâirin [Sâliklerin yolu seyredenlerin hâli]
- 16- Tarika-i Aliyye-i Nakşibendîyye-i Hâlidîyye
- 17- Mevlâna Hâlid-i Bağdadî Hazretlerinin Akâid Risâlesi
- 18- Müridlerin Zikr Adâbı Hakkında risâle
- 19- Mecmuâ'dan Çok Muhim Bir Mektûb

Dipnotlar

- 1 D. Alikılıç, D. Bayram, S. Dumanoglu, *Her Yönüyle Baştımar*, İstanbul 2021, s.204-217
- 2 Tarih ve Düşünce, İstanbul 2004, 54. Sayı, Sayfa,56-60
- 3 Süleyman Kuku, *Gün Batarken Gördüğüm Son Işık*, Damra Yayınları, İstanbul, 2018.
- 4 Hacı Muhammed Ubeydullah bin Hacı Muhammed Masum, *Hazinet-ül Mearif* (Çeviri: Süleyman Kuku), İstanbul 2005,.s.5.

Kaynakça

- ALİKILIÇ, D. "A. Faruk Meyan (Mülakat)", *Tarih ve Düşünce*, (2004), 54, s. 21.
- ALİKILIÇ, D., BAYRAM, D., DUMANOGLU, S., *Her Yönüyle Baştımar*, Aktif Yayınları, İstanbul, 2021.
- KUKU, Süleyman, *Gün Batarken Gördüğüm Son Işık*, Damra Yayınları, İstanbul, 2018.
- Hacı Muhammed Ubeydullah bin Hacı Muhammed Masum, *Hazinet-ül Mearif*, Çev. Süleyman Kuku, Damra Yayınları, İstanbul, 2005.

Yaylacı Trabzon Milletvekilleri

Zehra ASLAN

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Demokrat Parti'nin 1954-57 arasını kapsayan ikinci iktidar dönemi, Emeklilik, Kırşehir kanunları, Milletvekili Seçim Kanunu üzerinde tadil ve bazı maddelerinin kaldırılması tasarısı gibi tartışmalı kanunların çıkartıldığı ve basın özgürlüğünü zedeleyici uygulamalar başta olmak üzere 6-7 Eylül Olaylarının yaşandığı bir süreçtir. Bu dönemin sonuna doğru sadece muhalefet kanadından değil DP içinden de hükümete ve DP idaresine yönelik tepkiler, sıklıkla dile getirilmeye başlandı. Bu tepkiler gittikçe büyüdü ve hedefleri olan ortak bir harekete dönüştü.

DP Manisa Milletvekili Refik İnçe'nin Mecliste salonun iki yan kapısından içeri girildiğinde kürsü, riyaset divanı ve ön sıraların buradan çok iyi görüldüğü için arkada kalan sıralara “yayla” benzetmesi yapması ile “Yaylacı” olarak adlandırılan bu grup, başını Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı'nın çektiği ve DP içerisinde Menderes'e ve hükümete muhalif olanlardan oluşan bir hareketti. Yaylacılar, hükümeti, DP idaresini değiştirmek, Meclis Başkanlığına Refik Koraltan'ın yerine Şem'i Ergin'i getirmek, çıkartılan birtakım kanunları iptal ettirmek ve seçime gitmek gibi amaçlarla faaliyette bulundular.

Yassıada'da önemli bir kişilik olan ve Yaylacıların öncüleri arasında gösterilen Şem'i Ergin'in DP idarecilerini suçlayıcı delillerin başında gösterilen hatıralarına göre ise böyle bir grup mevcut değildi. Ergin, hatıratında Refik Koraltan'ın artık zararlı olduğu ve ilk fırsatta değiştirilmesi gerektiği üzerinde bazı arkadaşları ile hemfikir olduklarını ve Meclis üzerindeki hükümet baskısını azaltmak için de kendisinin

Meclis Başkanlığına aday gösterildiğini belirtir. Ergin'in mevcut olmadığını söylediği Yaylacıların sayısının, 1958'in sonuna gelindiğinde 200'ü aştığına dair bilgiler vardır.

Trabzon milletvekillerinden Haluk Çulha, Sabri Dilek, Mahmut Goloğlu, Osman Turan, Fikri Karanis, Osman Nuri Lermioğlu, İsmail Şener, Salih Zeki Ramoğlu bu oluşum içerisinde gösteriliyordu.¹ 24 Aralık 1958 tarihli *Halk* gazetesinde Yaylacıların 177 kişiye ulaştığı, Afyon Milletvekili Kemal Özçoban'ın basın suçlarının affı için hazırladığı Kanun Tasarısı'na Sabri Dilek ile İsmail Şener'in de imza koyduğu belirtilmektedir.² 25 Aralık tarihli gazetede ise "*Trabzon milletvekillerinden dokuzu yaylacı oldu*" şeklinde bir başlık atılmıştır. Bu sayıda, DP Meclis Grubunda yapılan sert tartışmalardan sonra Menderes'in tüm taviz tekliflerini reddeden ve aralarına Trabzon milletvekillerinden Fikri Karanis, Sabri Dilek, Pertev Sanaç, İsmail Şener, Osman Nuri Lermioğlu, Haluk Çulha, Salih Zeki Ramoğlu ve Osman Turan'ın da katıldığı Yaylacıların sayısının 200'e ulaştığı ve mücadelelerinde kararlı oldukları bilgisi mevcuttur. Trabzon milletvekillerinden Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Hasan Polat ve Selahattin Karayavuz *Menderesçiler* olarak basında belirtilse de onlar da bazı faaliyetleri bağlamında bu grupla anılmışlardır.³ Yaylacı Trabzon vekilleri olarak ön plana çıkan isimler ise Mahmut Goloğlu, Sabri Dilek, Osman Turan ve Fikri Karanis'tir.

Mahmut Goloğlu'nun Yaylacılık Kapsamındaki Faaliyetleri

Yaylacı Trabzon milletvekilleri içinde en aktif olan ve başı çeken isim Mahmut Goloğlu'ydu. X. Dönemde DP Meclis İdare Kuruluna seçilen Goloğlu, 1956 yılının Mayıs ayında bazı uygulamaları anti demokratik bularak DP Genel İdare Kurulundan istifa etti ve görevi Hamdi Sancar'a bıraktı.⁴

1957 seçimlerinden sonra iktidar-muhalefet ilişkilerinin gerginleştiği sırada⁵ Goloğlu'nun 1 Kasım 1958 tarihinde TBMM Başkanvekilliğine seçilmesi, muhalefet tarafından da olumlu karşılandı. Goloğlu, TBMM Başkanvekilliği süresince Mecliste gerilimi azaltıcı bir ortam sağlamaya çalıştı.⁶ Fakat yaklaşık bir yıl sonra DP Grubunda var olan Meclis reis vekilliği için kulis faaliyetleri arttı ve İbrahim Kirazoğlu, Mahmut Goloğlu, Ağâh Erozan ve İzmir Milletvekili İlhan Sipahioğlu adaylıklarını koydular. Anılarında bu konuya değinen DP Trabzon

millettekilllerinden Selahaddin Karayavuz, bir srtme nedeniyle yaklaşık bir ay celseye çıkmayan Mahmut Goloğlu'nun aday olmaya-
cağına dair duyumlar yayan Agâh Erozan'ın kendisine avantaj sağlan-
mak istediğini ileri sürmüştür:

*“Mahmut'un adaylığını koymadığı soruları yoğunlaınca, Erozan'ı bu-
lup Goloğlu'nun adaylığını koymadığını nereden bildiğini sert bir biğim-
de sordum. Bana “Kırk gündür celseye çıkmayan sečilir mi?” deyince,
“Kendine gveniyorsan doğrudan doğruya Mahmut'un karşısına çık,
gerçekleri saptırarak yaptığın propaganda sana yakımıyor” dedim...
Gerçek dışı propaganda ve Mahmut'un aday olmamasına rağmen Agâh
Erozan, sečilimi çok az bir farkla kazandı. Gruptan otele dönünce Mah-
mut'un muvafakat telgrafını gelmiş buldum. Ama i iten geçmişti...
Grup yönetim kurulu neden lüzum gördü bilmiyorum ama radyodan
Goloğlu'nun adaylığını koymadığını ilan etti. ...”⁷*

Başkanlık için Refik Koraltan, Sıtkı Yırcalı ve Hsn Yaman; Başkan-
vekilliği için de İbrahim Kirazoğlu, Agâh Erozan ve İlhan Sipahioğlu
aday olmuşlardı. Mahmut Goloğlu, Meclis Başkanlığı için Sıtkı Yır-
calı'yı destekliyordu⁸ fakat Koraltan'ın yeniden başkan sečilmesi n-
lenemedi. Kendisinin yerine Başkanvekilliğine de İlhan Sipahioğlu
getirildi.

Mahmut Goloğlu, millettekilliği döneminde hükümetin birçok uy-
gulamasının karşısında oldu. Tahkikat Komisyonunun kurulmasını
onaylamadığı gibi bu komisyona verilen yetkileri ve siyasi faaliyetle-
rin durdurulma kararını eletirdi.⁹ 24 Mayıs 1960 tarihinde Demokrat
Parti Grup Başkanlığına Genel Heyetin toplanması için taktir verdi.
Toplantı yapılsa da müzakere uygun bulunmadı. 24-25 Mayıs gün-
lerinde hükümetin değiştirilmesini öngören ve tahkik heyetinin de
bir an önce görevini tamamlamasını talep ettikleri iki taktir veren¹⁰
Goloğlu, grubun toplanması için verilen 90'lık taktire de imza attı.¹¹

Yassıada'daki yargılamalarda Yaylacı olduğunu syleyen¹² Mahmut
Goloğlu, hem ifadesinde hem de yazılı ve sözlü savunmalarında çok
partili hayatın ülkede yerleşmesi için çok çaba sarf ettiğini bu sebeple
Meclis Başkanvekili olduğunu fakat istediği sonucu elde edemeyece-
đini gördüğünden Meclis Başkanlığına adaylığını koymasını yönünde
gelen teklifleri kabul etmediğini belirtti. Savunmalarında Tahkikat
Komisyonunu anayasaya aykırı bulduğu için aleyhte oy kullandığını,
Salahiyet Kanunu'nun kabulüne de karşı çıktığını fakat günün şartları

nedeniyle kırmızı oy kullanamadığını söyledi.¹³ Yassıada davalarında DP Balıkesir Milletvekili Esat Budakoğlu da onun sözlerini destekler bir şekilde, kendisiyle birlikte Mahmut Goloğlu, Sabri Dilek ve Fikri Karanis'in aralarında olduğu bir gruptan söz etti ve Salahiyet Kanunu'nun çıkmaması için çalıştıklarını söyledi.¹⁴

Mahmut Goloğlu, Yüksek Adalet Divanının 15 Eylül 1961 tarihinde açıkladığı karar sonucunda beraat eden 45 sanık arasındadır.¹⁵ Oy birliğiyle verilen beraat kararının gerekçesinde Halk Partisi'nin malları, Kırşehir, Emekli Sandığının 39. maddesinin değiştirilmesi kanunları ve İktisat tadiline aleyhte oy vermesi gösterildi. Yine 1 Kasım 1958'den 1 Kasım 1959'a kadar Meclis Başkanvekilliği yaptığı, muhalefetin Meclis tahkikatı önergelerinin gündeme alınmaması nedeniyle vazifesini terk ettiği, Tahkikat Encümeni, Salahiyet Kanunu, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu aleyhinde oy kullandığı, Refik Koralan'ın Meclis Başkanlığından uzaklaştırılması cereyanına katıldığı, 90'lık ve 28'lik takrimi imzaladığı belirtildi.¹⁶

Hüseyin Sabri Dilek'in Yaylacılık Kapsamındaki Faaliyetleri

DP Trabzon milletvekilleri içinde aktif faaliyetleri ve muhalif tutumu ile ön plana çıkan bir diğer isim Avukat Hüseyin Sabri Dilek'tir. Hem Mecliste hem de DP Grubunda yaptığı konuşmalarda bu tutumunu ortaya koydu. DP grubu içindeki Yaylacıların etkili isimlerindenidir. Eşi Birsen Dilek, yaptığımız görüşmede Sabri Dilek'in faaliyetleriyle ilgili şunları söyledi: *"1957 seçimlerinden sonraki dönemde Sabri'nin canı çok sıkındı. Baskılardan bıkmıştı. X. Dönemin sonuna doğru Yaylacılar grubunu kuruyorlar...1957 seçimlerinden sonra Demokrat Parti biraz yozlaştı. O Tahkikat Komisyonları, Vatan Cepheleri... Bu sebeple Yaylacılar olarak bir takım girişimlerde bulundular. Sonra Fikri Karanis de geldi, başka Trabzon milletvekilleri de katıldı bu Gruba."*¹⁷

Sabri Dilek'in milletvekilliği döneminde muhalif tutumuna ilişkin faaliyetlerine dair birçok örnek verilebilir. 21 Kasım 1957 tarihli grup toplantısında seçimlerle ilgili bir encümen oluşturulmasına dair verilen bir karar üzerine konuşmak istedi fakat *"Müzakereye lüzum yok reyeye sözleri yükseldiği için"* Grup Reisi Hayrettin Erkmen tarafından kendisine söz verilmedi.¹⁸ Bunun üzerine gerektiği gibi murakabe imkânı bulamadıklarını belirterek *"dünyanın, siyasi olsun gayri siyasi olsun hiçbir meclisinde herhangi bir karar sureti üzerinde müzakere edilmeden muh-*

tevasına nüfuz edilmeden olduğu gibi reye konulmaz” sözleriyle Grup Reis’inin tutumuna tepki gösterdi.¹⁹ Meclise veya parti grubuna getirilen tekliflerde özgürlükleri kısıtlayıcı olacağını düşündüğü uygulamalara tepki gösterdi. Basın Kanunu’nun 33. maddesinin değiştirilmesi hakkındaki teklifle ilgili matbuat hürriyetinden yana olduğunu belirtti.²⁰ 5 Eylül 1957 tarihli DP Meclis Grubu toplantısında seçimlerin erke- ne alınmasından yana tavır koydu.²¹ Demokrat Parti’ye yönelik eleştirileri, özellikle 1957 seçimlerinden sonra arttı. 12 Şubat 1957 tarihli DP Grup toplantısında yapılmak istenilen anayasa değişikliği bağla- mında teşrii masuniyetinin, sorgulamanın ve murakabenin önemine dikkat çekti. Anayasanın 12 ve 17. maddelerinin, teşrii masuniyetinin kalkabileceği durumları tayin ettiğini vurguladıktan sonra da bir ölçü konulmadan bu tür kararların kurulan komisyonlara bırakılmasını doğru bulmadığını belirtti.²² 3 Nisan 1958 tarihli toplantıda “*Kubalı’ya buyurun Vekâlet emrine alıyoruz sizi dedik. Aradan bir buçuk ay geçti. Ce- saretimiz kalmadı ve buyurun yerinize dedik...*” sözleriyle Hüseyin Nail Kubalı konusunda hükümetin tutumunu eleştirdi.²³ 7 Haziran 1958 tarihli DP Grubunda yaptığı konuşmada İsmet Paşa’nın “*Cumhuri- yet tehlikededir*” şeklindeki beyanını kışkırtıcı bulan hükümete, 1950 yılından itibaren benzer bir üslupla zaman zaman sert beyanatlar ve- rildiğini hatırlatarak İsmet Paşa’nın İstanbul’daki basın toplantısının engellenmesinin yanlış olduğunu söyledi.²⁴ Yine yaptığı konuşma- larda 27 Ekim 1957 seçimlerinden sonra Türkiye’de geçim sıkıntısının arttığını, ortamın gittikçe Demokrat Parti’nin aleyhine döndüğünü, planlı politikaların uygulanmadığını dile getirdi.²⁵ DP yönetiminin vekillerinden dahi gerçek durumu saklama çabasında olduğunu ileri sürdü.²⁶ Demokratik bir idare sisteminde halkı memnun etmeyen bir idarenin, iş başında kalmasının mümkün olmadığına dikkat çekerek, rüşvetin büyük bir sorun haline geldiğini söyledi.²⁷ Memurların di- siplinsizliğinden, bürokrasinin ciddiyetsizliğine kadar birçok soruna değinerek, görev suiistimallerine dikkat çekti ve tahkikat işlerinin Grupta karara bağlanmasını hatalı buldu.²⁸

Demokrat Parti’nin önce kendi içinde ıslahat yapması, muhalefete karşı daha dostane bir tavır sergilenmesi ve muhalefet tarafından verilen takrirlerin gündeme alınıp görüşülmesi gerektiği düşünce- sini yine Gruptaki konuşmalarında dile getirdi. Dilek, Adnan Men- deres’in adı ve şahsının her alanda baskı oluşturmaya başladığını savunarak kendisiyle yakın irtibat kuranları ezdirmedeğini belirttiği Başvekile, Grupta istifa yolunu açması yönünde tavsiyede bulundu.

“Başvekilde benim kolay kolay izah edemediğim bir haleti ruhiye var... Kendisiyle münasebette bulunan hiç kimseyi ezdirmek istemez... Benim arkadaşım diye herkesi himaye etmek istiyor. Hâlbuki bir lider olarak bilhassa kabinede yapacağı tayinler meselesinde DP Meclis Grubunda bir nevi istifaya imkân versin. Bu surette makamlarını daha iyi dolduran vekillerin sıyrılıp meydana çıkması pekâlâ mümkündür...”²⁹

İktidarın uygulamalarına karşı en dikkat çekici çıkışlarından birisini, Amerika ile teati edilen İstimlâk ve Müsadere Garantisi Anlaşması dolayısıyla yaptı. Yassıada'daki duruşmalarda savunmalarına da delil olarak kullanacağı bu konuşma, «İsabet Ettin Sabri Dilek» şeklinde başlıklarla dönem basınına da yansıdı. Dilek, Meclisteki konuşmasında *“Bizim böyle küçük küçük imtiyazlarla başımıza büyük belalar açılmış olduğu bir hakikattir”* dedi ve kapitülasyonları hatırlattı.³⁰ Onun bu konudaki tutumu muhalefetten de büyük takdir gördü ve Akis dergisinde haber oldu. Yapılacak tayinlerde daha dikkatli olunması, istifaların önünün açılması, Başbakan Menderes'in Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinde önemli etkisi bulunan kongreleri hizipçilik olarak görmekten vazgeçmesi, kongrelerin yapılması, parti içi teşkilatlar yeniden düzenlenmesi ve görevinin ehli kişilerin makamları işgal etmesi gibi çözüm önerileri sundu.

Sabri Dilek, 27 Mayıs 1960 darbesini öngördü, görüştüğü bazı CHP milletvekilleri de evini telefonla arayarak ona istifa etmesi yönünde tavsiyede bulundular. Tutuklandıktan sonra serbest bırakılmadı, önce Harp Okulu'na getirildi buradan da Yassıada'ya sevk edildi.³¹ Kendisi de bir hukukçu olan Sabri Dilek, ifadesi, sözlü ve yazılı savunmalarında benzer noktalara temas etti. 1955 yılında toplanan DP Kongresinde, beklediği nizama riayet göremediğini ve bazı milletvekillerinin hesaplar yaparak hazırladıkları ispat hakkındaki takriri, kendilerinden gizli olarak idareye vermeye kalkıştıklarını belirtti. Teklifi yapanlardan Fethi Çelikbaş ve Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun Genel Kurul üyesi olmalarına rağmen kongreye alınmadan ihraç edilmelerinin, hukuk düzeni içerisinde çalışmaya olan inancını zedelediğini söyledi ve siyasette yükselmek istediği için DP'den istifa etmediğini belirtti. Kırşehir Kanunu müzakereleri sırasında Trabzon'da olmasına rağmen adının lehte oy verenler arasında gösterildiğini, 6761 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu nedeniyle Başvekilile

arasında münakaşa yaşandığını belirtti ve 1957 yılını, iktidar-muhalefet çekişmesi bakımından bir dönüm noktası olarak gördü. İktidar ve muhalefetin arasının bozulmasından büyük oranda CHP'yi sorumlu tutan Dilek, iktidar partisinin de bu ortamda hatalar yaptığını savundu. İstanbul Hadiseleri karşısında DP Grubunda İçişleri Bakanı Namık Gedik'in "*Halk Partisi lideri gazetelerde beyanda bulundu. Bunu neşir yasağı ile önledik fakat ertesi günü tekrar basın toplantısı yapacağını öğrendik. Vilayet kanalı ile buna mani olacağımızı bildirdik. Buna rağmen İnönü yine basın toplantısı yaptı*" şeklindeki açıklamasını hukuk devleti nizami içerisinde onaylamadığını belirtti. Henüz yapılmamış olan bir beyanatın kanuni tedbirlerle engellenmesini, anayasaya mevzuatına aykırı bulduğunu dile getirince de bundan memnun olmayan Adnan Menderes'in, bazı kişilere kendisinin uyarılması yönünde telkinlerde bulunduğunu ileri sürdü. Konuşmasından bir süre sonra da Tevfik İleri, Dilek'i Bakanlığa çağırarak sözlerini düzeltmesini istedi, hatta Trabzon'a gelerek parti binasında yaptığı görüşmelerde "*Sabri Dilek'i uyarın*" şeklinde telkinlerde bulundu.³²

Tahkikat Komisyonu'nun kuruluşunda Trabzon'da olduğunu, Salahiyet Kanunu'nun Gruptan geçmeden Meclise havale edildiğini ve Kanun aleyhinde oy veren yedi muhalif arasında bulunduğunu belirten Sabri Dilek, bu Komisyonun kurulması ile yasakların arttığı ve Mecliste çatışma ortamının zorlaştığını ifade etti. Mazhar Şener'in evinde hazırlanan takrire imza koyanlardan birisi olan³³ Sabri Dilek, Cumhuriyet prensiplerinin aleyhindeki uygulamalara oy vermediğini veya iştirak etmediğini tekrarladı. Hükümete yönelik tenkitleri nedeniyle gittikçe parti yönetimi ile arasında mesafeler oluştuğunu söyledi ve zaman zaman Başbakan Menderes'i eleştirdi. Uzun süre muhalefetin hakaretlerini bahane ederek Meclise gelmeyen Başbakan'ın, nutuklarında "*Ehlisalip*" ve "*münafıklar*" gibi tabirleri kullanmasını doğru bulmadığını belirtti ve Menderes'in hakarettten şikâyet etmesinin tezatlık olduğunu söyledi. Bu durumu siyasi nezaketin eksikliğine bağladı, Salahiyet Kanunu'nu siyasi bir hata olarak gördü ve iktidarın tutumundan ve gidişattan memnun olmadıkları için bir takım faaliyetlerde bulunduklarını açıkladı. Bu faaliyetler, DP Grubunu toplantıya çağırarak ve hükümette değişiklik talebinde bulunmak için takrirler vermektir.³⁴ 70-80 kişilik bir takrir ile DP Grubu Umum Heyetini toplantıya davet ettiklerini, bu durumun Baha Akşit tarafından Menderes'e iletilindiğini, yapılan grup toplantısında Başvekilin söz

aldığını, takriri verenlerden söz almak isteyenleri ise Grup Reisinin “*Lider bu işte müzakere yapılmamasını istiyor*” diyerek geri çevirdiğini böylece girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığını belirtti.³⁵

Başsavcı Ömer Altay Egesel, sanıklar hakkındaki iddianamesini 14 Temmuz 1961 günü tamamladı. Beraatı istenilen sanıklardan birisi³⁶ olan Sabri Dilek, Yüksek Adalet Divanının kararı sonucunda, beraat eden 45 sanık arasındaydı.³⁷ Kararın gerekçesinde, Sabri Dilek’in milletvekilliği döneminde murakabe görevini gereği gibi yapmasının yanı sıra Refik Koraltan’a karşı açılan mücadeleye katıldığı, 90’lık ve 28’lik takrirleri imzaladığı belirtildi. Gerekçede Sabri Dilek’le ilgili “*Adeta muhalif bir milletvekili gibi her cepheden murakabe görevini yapmaya savaşmıştır. Bu takdirde bir sorumluluk yükletilmesine imkân kalmaz*” şeklindeki ifadeler, dikkat çekmektedir.³⁸

Osman Turan’ın Yaylacılık Kapsamındaki Faaliyetleri

Osman Turan, 2 Mayıs 1954 ve 27 Ekim 1957 seçimlerinde DP listesinden Trabzon milletvekili oldu. Gerek Meclis içerisinde gerekse DP Grubunda inandığı doğrulardan taviz vermeyen, hükümetin yanlış bulduğu politikalarını çekinmeden eleştirebilen tutumu ve sunduğu farklı çözüm önerileri ile muhalif, sıra dışı bir milletvekili olarak öne çıktı. ³⁹ Emekli Sandığı Kanunu’nu eleştirdi, üniversite muhtariyetinin kaldırılmasına karşı çıktı, IV. Menderes hükümetinin programının müzakereleri sırasında demokrasi ve işlerliği olan bir parlamentonun önemini vurguladı. Kırşehir’in ilçe haline dönüştürülmesine karşı çıkarken 1957 seçimleri öncesi yeniden il yapılmasından duyduğu memnuniyeti “*büyük bir yanlıştan dönülmüştür*” diyerek dile getirdi. Yine Seçim Kanunu’nun değiştirilmesine “antidemokratik” nitelmesi yaptı,⁴⁰ tenkit hürriyetinin önemini vurguladı, hükümete gazete kapatma yetkisi veren Basın Kanunu Tasarısı’na, muhalefete karşı önlem alan uygulamalara, 6-7 Eylül Olaylarına ve İspat Hakkı Meselesinde 19’ların milletvekilliklerinin düşürülmesi gibi gelişmelere karşı çıktı. Üniversiteye politik müdahaleler yapmakla suçladığı hükümeti, Kıbrıs ve Ortadoğu politikaları nedeniyle de eleştirdi.⁴¹

XI. Dönemde, Mecliste sessiz kalırken DP Grubunda aktif bir tutum izledi. 10 Kasım 1957 tarihli Grup toplantısında seçim sonuçlarının tahlilini yaptı ve özeleştiride bulundu. Uzun süre iktidarda bulunan her partinin zamanla yıpranmasının olağan olduğunu belirtmekle

birlikte büyük fire verildiğini ve mutlaka ders alınması gerektiğini söyledi. ⁴² Aydın kesimin partiden gittikçe uzaklaştığını belirtti, kanun çıkartarak olayların durdurulamayacağını çözümün vatansever münevverlerden yararlanılması olduğunu vurguladı. 10 Kasım 1957 tarihli DP Grup toplantısındaki konuşmasında ayrıca hükümetin üniversiteye politik müdahalesini eleştirdi, irticanın yok edilmesinin yolunun münevver bir din tedrisatı oluşturmaktan geçtiğini belirtti. Üniversite, maarif ve Diyanetin can çekiştiğine ve Halk Partisi'nin ajanı olarak nitelediği üniversite hocalarının DP karşısında büyük bir güç olduklarına dikkat çekti.⁴³ Osman Turan, Yassıada Mahkemesinde delil olarak ibraz etmemişse de Yaylacıların içindedir. Mükerrer Sarol'un Yüce Divana sevkine onay veren milletvekillerinden olup⁴⁴ hükümetten izahat istedi.⁴⁵

27 Mayıs'la birlikte tutuklanıp serbest bırakıldı üç gün sonra tekrar tutuklandı. İfade ve savunmalarında özgürlükleri kısıtlayıcı bazı kanunların çıkartıldığını kabul etmekle birlikte bunların ülkeyi iddia edildiği gibi diktatörlüğe götürecektir mahiyette bulunmadıklarını söyledi. İktidarın bir takım faaliyetlerine karşı koyduğunu belirten Turan, 2247 sayılı Tahkikat Encümeni kurulması hakkında karar ile bu Komisyona yetki veren 7468 sayılı Kanun'un kabul edildiği dönemlerde geçirdiği iki ameliyat nedeniyle Mecliste bulunmadığını kanıtladı.⁴⁶

Yüksek Adalet Divanı yargılamalarında meslek hayatının başlangıcından itibaren diktatörlüğe ve benimsemediği uygulamalara karşı verdiği mücadeleyi anlattı. Kırşehir'in ilçe yapılması ve Üniversiteler Kanunu'nu tadil eden uygulamalara karşı beyanatlarını, kullandığı muhalif oyları ve 1955 yılında hükümetin düşürülerek yenisinin kurulması yönündeki faaliyetlere verdiği desteği hatırlattı. Yeni kurulan üniversitelerle ilgili getirilen tekliflere ilmi kifayetsizlik düşüncesiyle karşı çıktığını, 1957 seçimlerini müteakip bir kaç arkadaşı ile birlikte hükümet icraatlarının ıslahı konusunda yaptıkları tenkitin Grup tarafından tasvip edildiğini, dış politika ve özellikle Kıbrıs meselesindeki başarılarına rağmen hatalı gördüğü hususlarda hükümet aleyhine verdiği takrirlerin ciddi tartışmalara sebep olduğunu belirtti. 1950-54 devresinde suiistimal edildiğini iddia ettiği basın rejiminden sonra hükümetin, siyasi toplantıları ve matbuatı kayıt altına almak amaçlı getirdiği kanun tekliflerine de fikri teşkilat kurulmasını daha fazla önemsediğinden dolayı muhalif kaldığını vurguladı.⁴⁷ Yanlış uygulama-

malar olduğunu kabul etmekle birlikte “*Meclis, hür seçimler, matbuat serbestisi... yok edilmedikçe ve diktatörlüğe mahsus teşkilat, maddi ve manevi kuvvetler vücut bulmadıkça diktatörlüğün varlığını anmak isabetsiz olur*” diyerek diktatörlük iddiasını reddetti. Sorgusunda bazı tutarsız hareketleri olduğunu belirtmekle birlikte, muhalefetin yıkıcı faaliyetlerini hatırlatarak Adnan Menderes’i savundu. 3 Temmuz 1961 günü yapılan oturumda DP iktidarı döneminde bir süre bakanlık emrine alınan Prof. Hüseyin Nail Kubalı’nın mahkemede DP mensupları aleyhinde yaptığı konuşmaya, Menderes ve DP iktidarını diktatörlüğe gitmekle suçlamasına sessiz kalmadı. Salim Başol’un engellemelerine rağmen Kubalı’yı diktatörlük ve demokrasi kavramlarının ayrımını yapamamakla suçladı ve “*Avrupa’da bile mensup olduğu iktidar partisine bu şekilde tenkitte bulunan mebusa az rastlanır*” sözleriyle⁴⁸ de DP içinde demokrasinin varlığına işaret etti.⁴⁹

İddianamede Osman Turan’ın, 146/3 gereğince cezalandırılması talep edilmişse⁵⁰ de Yüksek Adalet Divanı, 1954 yılından beri milletvekili olduğu halde sadece 1957’deki Seçim Kanunu’nun tadiline müspet oy vermesi, Emekli Sandığı Kanunu aleyhinde konuşma yapması, üniversiteyi takviye etmesi, Menderes’e Grupta ve Mecliste tepki göstermesi, Kırşehir Kanunu’na olumsuz oy kullanması ve Behçet Kayaalp listesinde adı yer alması gibi gelişmelerle murakabe görevini yaptığına dair kanaat getirilen Osman Turan’ın beraatına karar verdi.⁵¹

Fikri Karanis’in Yaylacılık Kapsamındaki Faaliyetleri

XI. Dönem DP Trabzon Milletvekili Fikri Karanis, 27 Ekim 1957 seçimlerinde parlamentoya girdi, teşrii dönemi boyunca aktif bir tutum izlememekle birlikte DP Grubundaki bölünmelerde mutedillerden yana oldu ve parti içerisinde muhaliflerin toplandığı Yaylacılar arasında yer aldı. Bu çerçevede DP Meclis Haysiyet Divanı ve İdare Kurulu Heyetinin tümünden değiştirilmesi için evinde toplantılar yaptırdı, 90’lık takrime imza attı. Karanis’in Yaylacı olduğu ve evinde toplantılar yaptırdığı eşi Diloşen Karanis tarafından da belirtildi.⁵²

Siyasi gerilimin ülkede tırmandığı dönemde idarecilerin partizanca hareketlerini sakıncalı bulan Karanis, 19 Ağustos 1959 tarihinde Trabzon’da Vatan gazetesine verdiği bir demeçte, dönemin Trabzon Valisi İsmail Hakkı Baykal’ı, hedef alan açıklamalar yaptı ve Demokrat Parti Genel Kurulu tarafından müdafaası istendi. Fikri Karanis’in daha

sonra Yassıada'daki savunmalarında delil olarak kullanacağı üç sayfalık cevap yazısında beyanatın kendisi tarafından Vatan gazetesinin Trabzon muhabinine verildiğini ve Vali'nin partizanca hareketlerinin kabul edilemez olduğunu belirtti.⁵³

27 Mayıs Darbesine yakın günlerde DP Grubu, olağanüstü toplantılar yaptı. Bunlardan Baha Akşit yönetimindeki 2 Mayıs 1960 tarihli fevkalade oturumda söz alan Fikri Karanis, üst üste yapılan toplantılarda Grubun ülkenin kaderini etkileyecek kararlar aldığına dikkat çekti. Toplantılara katılmayan Demokrat Partililer bulunduğunu hatırlatan Karanis, muhalefetin bunu milletvekillerinin kararlara iştirak etmek istemediklerini ileri sürerek dedikodu malzemesi yaptığını ve hükümetle Grup İdare Heyetinin katılımı sağlamak için tedbir alması gerektiğini söyledi.⁵⁴

Fikri Karanis, Hüseyin Nail Kubalı'nın Bakanlık emrine alınıp sonra yeniden göreve iade edilmesini eleştirdi, DP yönetiminin, muhalefete ve İnönü'ye hücum etmesini gereksiz gerginlik yaratmak olarak gördü ve bu tutumun, Demokrat Parti'ye puan kaybettirirken muhalefete katkı sağladığına inandı.⁵⁵ 1960 yılına kadar CHP ile DP arasında arzu edilmeyen bir soğukluğun bulunduğuna dikkat çeken Karanis'e göre CHP ve İsmet İnönü, bu dönemde kasıtlı olarak mücadelesini üniversiteyi, basını, adaleti, bürokrasiyi ve en önemlisi de orduyu içine alacak şekilde başka platforma taşıdı. Kırşehir'in ilçe yapılıp sonra tekrar il haline dönüştürülmesinin, zamanında tamir edilen bir hata olmakla birlikte, sadece DP'ye zarar veren bir uygulamaya dönüştüğünü belirtti. 6-7 Eylül suçlamaları ile ilgili olarak da DP iktidarının tek suçunun, milli heyecanı kontrol altına alamamak olduğunu savundu.⁵⁶ 27 Mayıs'a gidiş sürecinde Vatan Cephesi'ni önemli bir mihenk taşı olarak gördü ve bu oluşum nedeniyle DP'nin gülünç duruma düştüğünü söyledi. Uşak ve Topkapı Olaylarını, kitleleri karşı karşıya getirmek olarak değerlendiren Fikri Karanis, muhalefetin kışkırtıcılığı yanında, bu olaylarda iktidarı da hatalı buldu. Topkapı Olayının, DP yerel örgütünün bir basiretsizliği olduğuna, Kayseri Olayının da İsmet İnönü'ye büyük bir prestij sağladığına dikkat çekti. 1957 seçimleri sonuçlarının DP'yi lidere endeksli bir parti haline dönüştürdüğü düşüncesinde olan Fikri Karanis,⁵⁷ 1957 seçimlerinden sonra hükümet çevreleri gibi DP Grubuna da tansiyonu yükseltmek ve suçlu aramak havasının hakim olduğunu belirtir. Örneğin Tekirdağ Milletvekili Zeki Erataman'ın "*Bir ur var bunu söküp atmak lazımdır*" şeklindeki Halk Partisi'ne yönelik sözleri genel itibarıyla Grupta

destek gördüğünü ve Nusret Kirişçioğlu'nun gerekirse Halk Partisi'nin kapatılabileceğine dair sözlerini hatırlattı.⁵⁸

Fikri Karanis, 27 Mayıs'a yakın günlerde yaşanan olaylar ve gerginliklerden ihtilalin geldiğini anladı. Adnan Menderes'e Ankara Kızılay'da yapılan saldırı ve çıkan olaylar esnasında orada bulunduğu fark edilen Karanis, gece bir otomobil gönderilerek evinden aldırıldıktan sonra götürüldüğü Çankaya Köşkü'nde Refik Koraltan, Adnan Menderes, Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun Paşa'nın da hazır bulunduğu bir toplantıya katıldı. Eşi Diloşen Hanım'ın anlatımına göre kendisine yöneltilen *"Bugün seni gördük. Halk ne diyordu?"* sorusuna Karanis, *"Ben gidişatı hiç iyi görmüyorum. İhtilal olabilir"* şeklinde cevap verdi. Yassıada'daki savunmalarında ve duruşmalarda yer verdiği Çankaya'da yapılan bu toplantıda, aralarında geçen diyaloglardan özellikle Refik Koraltan ve Rüştü Erdelhun Paşa'nın ihtilale ihtimal vermedikleri yönünde kanaat edinen Fikri Karanis, eve döndükten sonra eşine, *"Bu iş bitmiştir. Bunlar için vahametini hiç anlamamış durumdalar"* demiştir. Eşinin *"şimdi ne olacak?"* sorusuna verdiği cevap ise *"Ne olacak bir albay bir yarbay yarın yönetime el koyabilir"* şeklinde oldu.⁵⁹ Fikri Karanis'in eşi Diloşen Karanis ayrıca faaliyetlerine tanık olduğu Yaylacıların amaçlarıyla ilgili şunları söyledi: *"Tahkikat Komisyonu'nu kaldırmak istiyorlardı. Bir de Refik Koraltan'ın maalesef istifa etmesini istiyorlardı. Yeni bir hükümet kurulmasını istiyorlardı. Ve sonra da kısa zamanda tekrar yeni bir seçime gitmeyi istiyorlardı. Benim duyduğum buydu... Ama en mühimi o Tahkikat Komisyonu'nun kaldırılması. Biz neyiz mahkeme miyiz neyiz? Bizim işimiz değil bu? Biz kanun koyucuyuz."*⁶⁰

27 Mayıs'la birlikte iki defa tutuklanıp sonra Yassıada'ya sevk edilen Fikri Karanis, ifade ve savunmalarında verdiği bilgiye göre Meclis Tahkikat Komisyonu kurulması lehinde oy kullandı. Fakat bu Komisyona yetki veren 7468 sayılı Kanun'a müspet oy vermedi.⁶¹ Meclis içerisinde muhalefetle olan çatışmaların düzenlenmesinin ancak tarafsız bir Meclis Riyaset Divanı kurmakla mümkün olabileceği görüşüyle DP içerisinde bir murakabe grubunun oluşturulmasına çalıştıklarından ve 1958 yılından itibaren bazı girişimler yaptıklarından söz etti. Kendisinin ve Şem'i Ergin'in evinde yapılan toplantılarda parti içerisindeki mutedil milletvekillerinin Meclis Riyasetinde görevlendirilmelerine karar verildiğini ve öncelikle Şem'i Ergin'in Meclis Başkanı olması için harekete geçildiğini söyledi. Fakat onların listesi, Refik Koraltan'ı

destekleyen Menderes'in onayından geçmediği için bu girişimlerinde başarılı olamadıklarını belirtti.⁶²

Yassıada'da Fikri Karanis'in avukatı, Ruhi Eyüboğlu'ydu. Fikri Karanis'le ilgili iki ayrı yazılı savunma yapan Eyüboğlu, bu üç Trabzon milletvekili ile ilgili hazırladığı delil ibrazlarını içeren ortak bir savunma dilekçesini, 23 Mayıs 1961 tarihinde Yüksek Adalet Divanı Başkanlığına sundu. Dilekçenin ekinde yer verilen belgelerden 4'ü Karanis'le ilgiliydi. İfadesinde de belirttiği, Vatan gazetesine verdiği bir mülakat ve onun akabinde Parti Genel Kurulundan istenilen müdafaası ve bu bağlamda yaptığı açıklamaları içermekteydi. Savunmada Şem'i Ergin'in Kim mecmuasında 24 Ekim 1960 tarihinde yayınlanan hatıralarına yer verildi.⁶³ Burada Fikri Karanis ve Sabri Dilek'in bir arkadaş grubu olduğu ve her akşam gizlice bir yerde toplanarak bazı kararlar aldıkları bilgisi mevcuttu.⁶⁴ Yine Trabzon'da yayınlanan Halk gazetesinin 24-25 Aralık 1958 tarihli nüshalarında Karanis'in de aralarında olduğu Trabzon milletvekillerinden bazılarının Yaylacı olarak gösterildiği haber kupürleri verildi.⁶⁵

18 Mayıs 1961 tarihli celsede Esat Budakoğlu'nun beyanı ile ve 19 Haziran 1958 tarihli DP Grup toplantısında Başbakan hakkında gensoru açılması için oy veren iki milletvekilinden birisi olduğunun duruşmalarda kanıtlandığını belirten Karanis'in, savunmasında yer alan ifadelerine göre sadece kendisi ve Sabri Dilek, Başbakan hakkında gensoru açılmasını istemişlerdi. Fakat açık oylama olması nedeniyle isimleri, DP grup zabıtlarında mevcut değildi. İlgili önergenin ittifakla ret edildiğine dair duruşmalarda açıklamalar yapılması üzerine itiraz eden Karanis'i, ifadesinin tekrar incelenmesi sonucunda Başsavcı teyit etti. Karanis, gensorunun ekseriyetle reddedildiği konusundaki ısrarını sürdürdü. XI. Dönemin en önemli grup hareketi olarak nitelendiği ve Meclis Grup Haysiyet Divanı ile İdare Heyetinin tümünden değiştirilerek mutedillere intikalini sağlamak olan 14'ler arasında yer alan Fikri Karanis, bu mücadeleyi bizzat hazırlayan milletvekillerinden birisi olduğunu belirtti. Savunmaya göre Fikri Karanis, 27 Mayıs Darbesine yakın süreçte sürekli olarak mutedil idarenin gelmesi konusunda Parti Grup Başkanlığına uyarılarda bulundu. 90'lık takririni hazırlayanlar arasında olup, bu takririn altındaki üçüncü imzanın da sahibiydi. 90'lık takririn amacının sadece izahat istemek değil aynı zamanda müzakere açılmasını talep etmek olduğuna dikkat çekti. Takrir gündem tekliflerinin aynı zamanda bir gensoru mahiyetinde

olduğunu hatırlatan Karanis, takririn sadece hükümeti dinlemek için yapılan bir davetiye olarak görülemeyeceğini belirtti.⁶⁶

15 Eylül 1961 günü Yüksek Adalet Divanı kararlarını açıklandı. Savunmalarında Yaylacılık faaliyetlerini ön plana çıkartan Fikri karanis'le ilgili gerekçeli kararda sadece içtüzüğe oy verdiği, Demokrat iktidarı destekleyen başka bir hareketinin görülmediği, bilakis Refik Koralan'ın Meclis Başkanlığından uzaklaştırılması yolundaki cereyana katıldığı ve 90'lık takrire imza attığı belirtilen 372 numaralı sanık Fikri Karanis'in, beraatına karar verildi. Ayrıca iştiraki hakkında bir delil bulunamadığı için hakkındaki tevkif müzekkeresinin geri alınması ve salıverilmesi için de Divan Başsavcılığına müzekkere yazılması oy birliği ile kararlaştırıldı.⁶⁷

Diğer Trabzon Milletvekillerinin Yaylacılıkla İlgisi

X. ve XI. Dönemlerde DP Trabzon milletvekili olarak parlamentoda görev yapan Hüseyin Pertev Sanaç'ın avukatı tarafından yapılan savunmasında Yaylacı olduğu belirtilmişse de milletvekilliği dönemindeki tutumu, Yassıada'da kendisinin yaptığı müdafaalarda Yaylacı olduğuna dair bir ibarenin mevcut olmaması, duruşmalarda Yaylacılar arasında oldukları bilinen diğer sanıklar tarafından Pertev Sanaç'ın aralarında olduğuna dair bir ifade kullanılmamış olması bu yöndeki ifadelerin, Yassıada'nın şartlarına bağlı olarak ortaya atıldığını göstermekteydi. Avukatı Ruhi Eyüboğlu ve Pertev Sanaç tarafından hazırlanan savunmalarda Sanaç'ın, Menderes ve Bayar'ı ziyaret etmediği ve bu ikilinin iltifatlarına mazhar olmadığı özellikle vurgulandı. Pertev Sanaç, 27 Mayıs Darbesine gidişte önemli bir mihenk taşı olarak görülen TBMM Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Kanunu destekledi. O, Tahkikat Komisyonlarının sadece tedbir amaçlı kurulduklarına inandı. Nitekim hem ifadesi ve savunmalarında Tahkikat Komisyonlarına nihai karar verme yetkisi tanınmadığından dolayı 7468 sayılı Kanun ile kurulan Tahkikat Encümenlerinin, kazai salahiyetleri bulunmadığını belirtti. Sanaç, savunmalarında dönemin şartlarına vurgu yaparak, gereklilik olarak gördüğünü belirttiği kararının arkasında durdu. Nitekim kızları Ayhan ve Aydan Hanımlar da babaları Pertev Sanaç'ın hiçbir şekilde Yaylacı olmadığını aksine Menderes'in destekçisi olduğunu belirttiler. Savunmada böyle bir iddiada bulunulmasının nedenini ise Yassıada'nın şartlarına bağladılar.⁶⁸

1957 yılına kadar Futbol Federasyonu'nun reisliğini yapan ve 1957 yılında Trabzon'dan milletvekili seçilen Hasan Polat'ın avukatı Şir-zad Ulusoy, müvekkilinin anayasaya aykırı kanunlara oy vermediği gibi Mahmut Goloğlu ve Sabri Dilek'le aynı yer aldığını ileri sürdü. Oğlu Mehmet Polat ile kızı Sumru Dinçel de bunu onayladı. Fakat Hasan Polat, Yaylacılar içinde olduğuna dair bir ifadede bulunmadı. Savunmada ayrıca Hasan Polat'ın 90'lık takrire⁶⁹ de imza koyduğu bilgisi mevcuttu. Oysa 11402/6 numaralı savunma dilekçesinde 90'lık takririn DP Grubuna verildiği dönemde İstanbul'da bulunduğunu belirtti.⁷⁰ Ayrıca 25 Aralık 1958 tarihli Halk gazetesinin haberinde de Selahaddin Karayavuz ve Mustafa Reşit Tarakçıoğlu ile birlikte "Menderesçiler" arasında gösterilmekteydi.⁷¹

Yaylacılar arasında gösterilen bir diğer Trabzon DP milletvekili, Haluk Çulha'ydı. 1958'in Şubat ayında Haluk Çulha ve Sabri Dilek'in de aralarında bulunduğu 33 mebusun dokunulmazlıklarının kaldırılmasına ilişkin Başbakanlık tezkiresinin Meclis Başkanlığına verilmesi, onun Yaylacılar arasında olduğu şeklinde yorumlanabilir.⁷² Fakat bu tezkirenin nedeni hakkında yapılan bir şikâyet olmalıdır. 12 Şubat 1958 tarihinde Tezkire, Anayasa ve Adliye Encümenlerinden oluşturulan Muhtelif Encümene havale edildi.⁷³ 2 Mart 1959 tarihli Meclis oturumunda Haluk Çulha'nın dokunulmazlığının kaldırılması ile ilgili Başvekâlet Tezkeresi ve Adliye ve Teşkilat-ı Esasiye Encümenlerinden oluşan Muhtelif Encümen Mazbatasını Meclise getirildi.⁷⁴ Fakat TBMM tüm davaları devre sonuna bırakma kararı aldı.⁷⁵ Yani Çulha'nın devre içinde dokunulmazlığının kaldırılması söz konusu olmadı. Genelde yapılan şikâyetler nedeniyle yargılama yapılabilmesi için birçok milletvekili için bu yönde tezkireler verildi, çoğunlukla da kararlar ya geri bırakıldı ya da teşri masuniyetlerin kalması yönünde kararlar çıktı. Haluk Çulha'nın Yaylacılar arasında olduğu Anayasa Davasında yaptığı savunmada bu oluşumun faaliyetlerine uygun olarak "1958-59 Meclis Reisliği seçimlerinde Şem'i Ergin ve Sıtkı Yırcalı'ya rey vermek suretiyle bunları destekledim..." şeklindeki ifadesinden anlaşılmaktadır. Kızı Ayşe Nur Çulha'nın da beyanı bu yöndedir.⁷⁶

DP Trabzon Milletvekili İsmail Şener de "Yaylacı" milletvekilleri arasında gösteriliyordu. Kendisi Yassıada'da yaptığı hem sözlü hem de yazılı savunmalarında doğruladığı bu bilgiyi, 24-25 Aralık 1958 tarihli Trabzon'da yayımlanan *Halk* gazetesinin haberleriyle delillendirmeye

ye çalıştı. 24 Aralık tarihli gazetede DP 2 Nolu Bucak İdare Kurulunun feshedildiği, Menderesçilerin Trabzon'da Yaylacıları işten uzaklaştırdıkları, İsmail Şener'in de Kemal Özçoban'ın Basın suçlarının affı için hazırladığı tasarıya imza koyduğu belirtildi. 25 Aralık tarihli Halk gazetesinde İsmail Şener, Yaylacılar arasında gösteriliyordu.⁷⁷ Savunmalarında son olaylar sırasında yurtdışında olduğundan etki edebileceği bir tutumu olamadığını, Uşak ve Topkapı olaylarında her iki tarafı da mesul gördüğünü,⁷⁸ 20.yüzyılın Türkiye'sinde diktatörlüğün barınmasının mümkün olmadığını, şahsi menfaat temin etmediğini⁷⁹ ve DP içinde muhalifleri barındıran "Yaylacılar" arasında olduğunu belirterek murakabe görevini yerine getirdiğini vurguladı.

XI. Dönem DP Trabzon Milletvekili Salih Zeki Ramoğlu da "Yaylacılar" arasında gösterilen bir diğer isimdi.⁸⁰ Tahkikat Encümeninin kurulmasında olumlu oy kullanmışsa da Salahiyet Kanunu müzakerelerinde çıkan olaylar nedeniyle oylamaya katılamadı. Yassıada'da kullanma şansı olsaydı "çekimser" kalacağını söyledi. Ramoğlu Yassıada'daki savunmasında, *"1958 senesinde yapılan Meclis Riyaseti seçimlerinde mücadeleye dahil olarak çalıştım ve Şem'i Ergin'e rey verdim. Bu seçimlerde Mahmut Goloğlu'nun Reis Vekilliğine seçilmesine muvaffak oldum"* diyerek DP içi muhalefeti tanımlayan Yaylacıların arasında olduğunu açıkladı.

Yine Yaylacılar arasında gösterilen ve davalar sonucunda beraat edenler arasında yer alan Osman Nuri Lermioğlu, ifade ve savunmalarında iktidarın cumhuriyet ve demokrasi prensiplerine aykırı olarak bir şahsın veya zümrenin hâkimiyetini tesis edecek surette hareketinin olmadığını, Grupta hükümeti üç defa düşürecek kadar etkili tenkit olduğunu ve Başvekilin, Gruba tahakkümü olmadığını söyledi. Tahkikat Encümeninin müzakeresinde bulunup olumlu oy kullandığını, 20 Nisan günü kalp rahatsızlığı nedeniyle İstanbul'a gittiğini, 5 Mayıs günü ancak Ankara'ya döndüğünü bu sebeple de 7468 sayılı Salahiyet Kanunu'na oy veremediğini belirtti. Hastalığı nedeniyle Mecliste olduğu gibi Yassıada'daki duruşmalara da iştirak edemeyen Lermioğlu'nu hem söylem hem de faaliyet bağlamında Yaylacılar arasında göstermek zordur. Beraat kararının gerekçesinde vekilliği döneminde milletvekillerinin mal beyanında bulunmalarının mecbur tutulması için bir kanun teklifi hazırlayarak bu teklifi 30 arkadaşına imzalattırması, hastalığına rağmen murakabe görevini yerine getirmeye çalışmak olarak değerlendirildi. Yine hastalığı nedeniyle anayasayı ihlal

ettiği ileri sürülen kanunlara Mecliste bulunamadığından oy vermemesi, hakkında oy birliğiyle verilen beraat kararını getirdi.

Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun kızı Türkan Civaner, yaptığımız görüşmede, babasının Yaylacılar arasında bulunduğunu söyledi. Fakat Tarakçıoğlu, savunmalarında böyle bir beyanda bulunmadı, dönem basınında da “Menderesçiler” arasında gösterildi. Sadece savunmada belirtildiği ve mahkemede de teyit edildiği gibi 90'lık takrire imza koydu. Buradan Tarakçıoğlu'nun son dönemde bazı konularda mukavemetçilerle birlikte hareket ettiği düşüncesi oluşmakla birlikte idamla yargılanan tek Trabzon milletvekili olarak onun Yaylacılar arasında bulunduğu sonucunu çıkartmak zordur.

Sonuç

XI. Dönemde Meclise giren 12 DP Trabzon milletvekilinin 9'u 1958 yılından itibaren Yaylacılar arasında gösterildiler. Bunlardan Yassıada'daki savunmalarında veya sözlü beyanlarında avantajlı bir durum olsa da bunu belirtmeyenler vardır. Yaylacılar arasında gösterilmeyenlerden bu gruba dahil olduklarıyla ilgili aile yakınlarının verdikleri bilgiler mevcuttur. Yaylacı grubunun içinde olmak için, faaliyetler ve beyanlar bağlamında teyit gerektiği düşüncesinden hareketle, bazı kıstaslar yerine getirilmelidir. Bunlar 90'lık, 28'lik takrirlerle imza koymak, X. Dönemden itibaren 27 Mayıs'a gidişte etkili olan kanun ve uygulamalara karşı tutum benimsemek, Meclis reisi, grup reisi ve hükümeti düşürmeye yönelik faaliyetlerin içinde olmak, toplantılara iştirak etmek, Yassıada'da sadece avukatları değil kendileri tarafından da sözlü ve yazılı olarak “Yaylacı” olduklarını beyan etmek olarak sıralanabilir. Bu noktalardan bakıldığında Mahmut Goloğlu ve Sabri Dilek'in Yaylacı Trabzon milletvekilleri arasında başı çektikleri, Osman Turan'ın kendine has muhalif tutumuyla bu grupta olduğu, Fikri Karanis'in Sabri Dilek'le birlikte hareket ettiği, İsmail Şener'in de bu bağlamda değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır.

İddianamede, Trabzon milletvekillerinden sadece Sabri Dilek ve Mahmut Goloğlu, beraatı istenen sekiz sanık arasında yer aldılar. Yüksek Adalet Divanının nihai kararını açıkladığı 15 Eylül 1961 tarihinde Kararnamede beraatı talep edilen Sabri Dilek ve Mahmut Goloğlu dışında Osman Turan, Fikri Karanis ve Osman Nuri Lermioğlu beraat eden Yaylacı Trabzon milletvekilleri oldular. Diğer milletvekillerine

ise çeşitli hapis cezaları verildi. Selahattin Karayavuz, Pertev Sanaç, İsmail Şener, M. Reşit Tarakçıoğlu 5'er yıl, Hasan Polat, Zeki Ramoğlu ve Haluk Çulha da 4'er yıl 2'şer ay ceza aldılar. Hasan Polat 18 Ekim 1962 tarihinde serbest bırakıldı. Yüksek Adalet Divanının, 5 yıl ağır hapis cezasına rağmen Tarakçıoğlu, sağlık durumunun giderek tehlikeli bir hal alması üzerine, Af Kanunu'ndan da yararlandırılarak 19 Ekim 1962 tarihinde hürriyetine kavuştu.

Dipnotlar

- 1 Zehra Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, Libra Kitap, İstanbul 2017, s. 18.
- 2 *Halk*, 24 Aralık 1958.
- 3 *Halk*, 25.12.1958.
- 4 Zehra Aslan, Işıl Tuna, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri II*, Libra Kitap, İstanbul 2019, s. 51. *Hâkimiyet*, 11 Mayıs 1956.
- 5 *Milliyet*, 2 Kasım 1958.
- 6 Aslan, Tuna, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri II*, s. 57-58.
- 7 Zehra Aslan, *Selahaddin Karayavuz'un Üç Devre Işık Tutan Anıları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2020, s. 110.
- 8 *Milliyet*, 28 Ekim 1959.
- 9 BCA, 010.09.54.160.8; Aslan; Tuna, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri II*, s. 63.
- 10 BCA, 010.09.121.
- 11 *Anayasayı İhlal Davası Mahkeme Zabıtları*, c.1, s. 505.
- 12 *Milliyet*, 17.06.1961.
- 13 BCA, 010.09.121.
- 14 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 49.
- 15 BCA, 010.09.5.17.2.
- 16 Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 298; Aslan, Tuna, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri II*, s.81-82.
- 17 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 311.
- 18 *DP Meclis Grup Zaptı*, 21.11.1957, s. 123-124; B.C.A., 010.09/3.10.1.29.
- 19 *DP Meclis Grup Zaptı*, 21.11.1957, s. 123-124. *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, s.297.
- 20 *TBMM Zabıt Ceridesi*, B:68, C:I, 27.04.1955.
- 21 *DP Meclis Grup Zaptı*, 05.09.1957. B.C.A., 010.09/3.10.1.5.

- 22 Naskali, *Anayasa Davası*, Cilt: 4, s.2048.
- 23 Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 297.
- 24 DP Meclis Grup Zaptı, 07.06.1958, s. 120.
- 25 DP Meclis Grup Zaptı, 07.06.1958, s. 138.
- 26 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 130-135.
- 27 DP Meclis Grup Zaptı, 07.06.1958, s. 157-163.
- 28 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 134; DP Meclis Grup Zaptı, 07.06.1958, s. 164-165.
- 29 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 135; DP Meclis Grup Zaptı, 07.06.1958, s. 165.
- 30 Hâkimiyet, 22.01.1959.
- 31 Arslan, *Demokrat Parti Döneminde Trabzon*, s. 447; B.C.A., 10.09.1/2.1.3.
- 32 B.C.A., 10.09/1.2.1.166.
- 33 Arslan, *Demokrat Parti Döneminde Trabzon*, s. 447; B.C.A., 10.09/ 1.2.1.
- 34 B.C.A., 10.09/12.1.167.
- 35 B.C.A., 010.09/1.2.1.
- 36 Naskali, *Anayasa Davası*, Cilt: 1, s.186-187.
- 37 B.C.A., 010.09/5.17.2; Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 297.
- 38 Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 297; Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 184-186.
- 39 Arslan, *Demokrat Parti Döneminde Trabzon*, s. 371; Tercümeihal Varakası ve Sicil Dosyası, Osman Turan, Dönem: X, Sicil No: 2187, Defter No: 1262; B.C.A., 030.10/78.516.9; Çaykara, 05.05.1954; Doğu, 04.11.1957.
- 40 DP Grup Zabıtları, 10.11.1957, s.B-18.
- 41 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 235-247; Zehra Aslan, "Tarihçi kimliğiyle "tarihe", siyasetçi kimliğiyle de "yaşadığı döneme" iz bırakan bir tarih profesörü: Osman Ferit Turan", *Independent Türkçe*, 19 Ocak 2022, <https://www.indyturk.com/node/461281/t%C3%BC-rki%CC%87yeden-sesler/tarih%C3%A7i-kimli%C4%9Fiyle-tarihe-siyaset%C3%A7i-kimli%C4%9Fiyle-de-ya%C5%9Fad%C4%B1%C4%9F%C4%B1-d%C3%B6neme-iz>, Erişim: 4.5.2022.
- 42 DP Grup Zabıtları, 10.11.1957, s.B-17, C-17.
- 43 DP Grup Zabıtları, 10.11.1957, s.İ-16; Aslan, " Osman Ferit Turan", *Independent Türkçe*; Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 235-247.
- 44 Cumhuriyet, 19.06.1956.
- 45 Yeni Gün, 28.01.1958.
- 46 BCA, 010.09.1.4.1.
- 47 BCA, 010.09.1.4.1.

- 48 Gürsoy Naskali, *Anayasa Davası*, Cilt: 3, s. 2384.
- 49 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 247-278.
- 50 Gürsoy Naskali, *Anayasa Davası*, Cilt: 4, s. 3040.
- 51 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 276.
- 52 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 34-43; Sözlü Görüşme, *Diloşen Karanis*, 08.01.2017.
- 53 B.C.A., 010.09/55.161.1.67.
- 54 DP Parti Meclis Grubu Fevkalade Toplantısı, 77/322, 02.05.1960.
- 55 Fikri Karanis, *Koltuk Değnekli Demokrasi ve 27 Mayıs Darbesi*, Ajans Medya, İstanbul 1994, s. 310.
- 56 Karanis, *Koltuk Değnekli Demokrasi*, s.312-314.
- 57 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 34-43; Karanis, *Koltuk Değnekli Demokrasi*, s.318.
- 58 DP Grup Zabıtları, 07.06.1958, s. C-2, D-3.
- 59 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 327.
- 60 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 328-329.
- 61 B.C.A., 010.09/1.4.1.
- 62 B.C.A., 010.09/1.4.1.
- 63 Kim, "Ölüm Tehdidi Altında Bir Meclis", sayı:121, 24.10.1960; Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 43-69.
- 64 B.C.A., 010.09/55.161.1. Kim, 24.10.1960.
- 65 B.C.A., 010.09/55.161.1., 45. *Halk*, Sayı:5300, 24.12.1958.
- 66 B.C.A., 010.09/ 54.160.7; Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 43-69.
- 67 Karanis, *Koltuk Değnekli Demokrasi*, s. 468. B.C.A., 010.09/5.17.2.Yüksek Adalet Divanı Kararları (İstanbul Yassıada 14 Ekim 1960-15 Eylül 1961), Editör: Seçkin Erdi, Kabalcı Yayınevi, Birinci Baskı, Mayıs 2007, İstanbul, s.298, 387.
- 68 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 105-118; Sözlü Görüşme, *Ayhan Karanis (Sanaç)*, 30.01.2015. Sözlü Görüşme, *Aydan Olcay (Sanaç)*, 16.02.2017.
- 69 B.C.A. 010.09/40.118.1.
- 70 B.C.A.,10.09/54.160.4; Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 74-94.
- 71 *Halk*, 25.12.1958.
- 72 *Milliyet*, 13.02.1958, s.1.
- 73 TBMM Zabıt Ceridesi, B: 37, Cilt: 2, 12 Şubat 1958, s. 73.
- 74 TBMM Zabıt Ceridesi, B: 49, C: 8, 2 Mart 1959, s. 73.
- 75 *Cumhuriyet*, 02.04.1959.

- 76 Yüksek Adalet Divanı, *Anayasayı İhlal Davası Tutanakları, Esas No: 1960/1, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Cilt: 3, Yer Numarası: 1985-4501, s. 1765.*
- 77 *Halk*, 25 Aralık 1958.
- 78 *BCA*, 010.09/54.160.1.21.
- 79 *BCA*, 010.09/54.160.1.22.
- 80 Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 18.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

010.09.54.160.8

010.09/5.17.2.

010.09/3.10.1.29

10.09.1/2.1.3.

10.09/12.1.167.

010.09/5.17.2.

010.09.1.4.1.

010.09/55.161.1.67.

010.09/5.17.2.

DP Meclis Grup Zabıtları

DP Parti Meclis Grubu Fevkalade Toplantısı, 77/322, 02.05.1960.

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Tercümeihal Varakası ve Sicil Dosyaları

Cumhuriyet

Çaykara

Doğu

Hakimiyet

Halk

Kim

Milliyet

Yeni Gün

ARSLAN, Zehra, *Demokrat Parti Döneminde Trabzon (1950-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

ASLAN, Zehra, "Tarihçi kimliğiyle "tarihe", siyasetçi kimliğiyle de "yaşadığı döneme" iz bırakan bir tarih profesörü: Osman Ferit Turan", *Independent Türkçe*, 19 Ocak 2022, <https://www.indyrturk.com/node/461281/t%C3%BC->

rki%CC%87yeden-sesler/tarih%C3%A7i-kimli%C4%9Fiyle-tarihe-siya-
set%C3%A7i-kimli%C4%9Fiyle-de-ya%C5%9Fad%C4%B1%C4%9F%-
C4%B1-d%C3%B6neme-iz, Erişim: 4.5.2022.

ASLAN, Zehra, *Selahaddin Karayavuz'un Üç Devre Işık Tutan Anıları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2020.

ASLAN, Zehra, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, Libra Kitap, İstanbul 2017.

ASLAN, Zehra, TUNA, Işıl, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri II*, Libra Kitap, İstanbul 2019.

GÜRİSOY NASKALİ, Emine, *Anayasa Davası*, Cilt: 3, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

KARANİS, Fikri, *Koltuk Değnekli Demokrasi ve 27 Mayıs Darbesi*, Ajans Medya, İstanbul, Ocak 1994.

Yüksek Adalet Divanı Kararları (İstanbul Yassıada 14 Ekim 1960-15 Eylül 1961), Editör: Seçkin Erdi, Kabalcı Yayınevi, Birinci Baskı, Mayıs 2007, İstanbul.

Yüksek Adalet Divanı, Anayasayı İhlal Davası Tutanakları, Esas No: 1960/1, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Cilt: 3, Yer Numarası:1985-4501.

Sözlü görüşmeler

Aydan Olcay, 16.02.2017

Ayhan Karanis, 31-01.2015

Birsen Dilek-Ayşe Atal 25.02.2017

DiloşenKaranis, 08.01.2017

Mehmet Salih Polat-Sumru (Polat) Dinçel 26.02.2017

Türkan Civaner, 25.01.2017

Trabzon'un Tüccar Eşrafından Nemlizade Tahsin Paşa'nın Ticari Girişimleri

Ali OKUMUŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş: Nemlizade Hasan Tahsin ve Ailesi

“Trabzon eşrafından ve Nemlizadelerden refetlü Tahsin Efendi bendeleri li-ecli'l-maslaha bu kere Dersaadet'e azimet etmiştir. Memleketin hem muteberan ve hem ağniyasından ve erbab-ı namustan olan bu aile efradının hükümet-i seniyyeye lede'l-icab bila faiz milyonlarla akçe ikraz etmek ve her türlü hidemat-ı fahriyede bulunmak gibi ahval-i memduha-i sadakat şiarileri icabınca mumailiyyhin hak-i pay-i fehmanelerine ruh-sude olarak iltifat-meali naat-daver-i azamilerine mazhariyeti istirhamına mücaseret eyledim. Ol-babda ve her halde emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Trabzon Valisi bende Es-Seyyid Mehmed Kadri.”¹

Türk Lügati isimli sözlüğüyle tanınan Hüseyin Kazım Kadri'nin (1870-1934) babası ve Trabzon'un meşhur valilerinden Mehmed Kadri Bey'in² Sadaret'e hitaben yazdığı yukarıdaki tezkire, Nemlizade Hasan Tahsin'in İstanbul'a gittiğini haber vermenin yanı sıra valinin, Tahsin Bey ile Sadaret arasında köprü kurma çabasını göstermekteydi. Tahsin Bey'in İstanbul'a “li-ecli'l-maslaha” yani iş icabı gittiğini ifade eden Vali Kadri Bey, mensubu olduğu Nemlizade ailesini memleketin itibarlı, namuslu ve zengin ailelerinden biri olarak tanımlamaktadır. Ayrıca aile fertlerinin gerek duyulduğunda hükümete faizsiz milyonlarca akçe borç verdiğini, her türlü övgüye değer hizmetler

Resim 1-2: Nemlizadelilerin inşa ettirdiği Değirmendere Köprüsü'nü gösteren Kitabî Hamdî & Fîls ile Osman Nuri'nin bastıkları kartpostallar. (Yazarın koleksiyonu)

yaptıklarını ve sadakat alametlerine sahip olduklarını ifade etmekte ve üstün özellikler barındıran Nemlizade ailesinden Tahsin Bey'in, sadrazamlık makamına sunulmaya mazhar olduğunu söyleme cesareti bulduğunu beyan etmektedir. Vali Kadri Bey bu tezkiresiyle sanki İstanbul'daki işleri için sadrazamlık makamından Nemlizade Hasan Tahsin'e kolaylık sağlamasını üstü kapalı olarak talep etmekteydi. Tezkirede yer alan ve benzerleriyle kıyaslandığında çok da abartılı olmayan bu ifadeler, dönemin yazışma üslubuna uygun bir şekilde kaleme alınmıştı. Yine de valinin İstanbul'a giden tüccar eşrafından bir kişiyi sadrazama takdim ederken ailesinden bu kadar övgü dolu sözlerle bahsetmesi anlamlıdır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında özellikle Karadeniz bölgesinin ticari hayatında son derece etkin olan Nemlizade ailesi haklı bir şöhrete kavuşmuştu. Trabzon-Erzurum ticaret yolunun tamiri, çeşitli konakların inşası, yapılan su yolları, eğitim kurumlarına destekleri, Ayasofya camisinin tamir edilmesi gibi şehre iktisadi ve kültürel açıdan katkı sunan çalışmalara imza atmışlardı. Ayrıca Trabzon ile Erzurum arasındaki ticaret yolu üzerine yedi köprü inşa ettirmişlerdi. Bu köprülerin en büyüğü, bugün hâlâ ayakta duran ve vadinin iki yakasını birleştiren Değirmendere Köprüsü'dür.³

Trabzon'da çeşitli şirketler de kuran Nemlizade ailesi, zamanla ulusal ve uluslararası ticaret ağlarını genişleterek Mısır'dan İran'a, Avrupa'nın muhtelif şehirlerine, hatta Amerika Birleşik Devletleri'ne uzanan ithalat ve ihracat zinciri kurdu. Bu geniş ticaret ağının başta Karadeniz şehirleri olan Trabzon, Samsun, Batum ile Erzurum ve İstanbul'da çeşitli merkezleri bulunmaktaydı. Büyük oranda tütün ticaretini kontrol altında tutan Nemlizadeliler, bu ticareti önemli bir noktaya getirmeyi başardı. Elde ettikleri servetle zaman zaman devlet memurlarının maaşlarını ödemiş, ihtiyaç duyulduğunda devlete borç vermişlerdi.⁴

Resim 3: Nemlizade Hasan Tahsin.
(Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...*
s. 39)

Ailenin kökeni hâlâ gizemi-
ni koruyor olsa da⁵ asıl şö-
reti Nemlizade Salih Ağa'y-
la (Hasan Tahsin'in dedesi,
ö. 18 Nisan 1865) kazanmaya
başlamışlardı. On doku-
zuncu yüzyılın ortalarında
hatırı sayılır bir zenginli-
ği olan Hacı Salih Ağa'nın
ismi Kırım Harbi dolayısıy-
la toplanan iane listesinin
bulunduğu bir belgede geç-
mektedir. Salih Ağa 4000
kuruşluk yardımla meclis
azalarından olan Hacı Sa-
lihîzâde Rifatlı Süleyman
Ağa'nın 6000 kuruşluk yar-
dımından sonra ikinci bü-
yük yardımı yapmıştı.⁶

Nemlizadelerin isim ve şöhretlerinin zirvede olduğu bir dönemde bu makaleye konu olan Hasan Tahsin Bey (ö. 1915) dünyaya gelmişti.⁷ İstanbul'a gitmesiyle ilgili -yukarıda bahsedilen- Vali Kadri Bey'in sadarete tezkire yazdığına göre en azından bu tarihe kadar Trabzon'da yaşamış olmalıdır. Nemlizade Hacı Mahmud Efendi'nin oğlu olan Hasan Tahsin'in; Osman (1858-1918)⁸ ve Cemal (ö. 1961)⁹ isimli iki kardeşi vardır.

Bu makale Hasan Tahsin Paşa'nın ticari girişimlerine yoğunlaştığından yaşamını bütün ayrıntılarıyla ortaya koymak iddiasında değildir. Hasan Tahsin gibi hayatının neredeyse tamamı ticaretle geçmiş bir kişinin, yaşamöyküsünün tük eksikliklerini gidermek adeta imkansızdır. Zira yaşamı boyunca siyasi ve diplomatik görevler üstlenmeyişi ve toplumun yakından tanıdığı bir kişi olmayışı, onunla ilgili detaylı bilgilere ulaşabilmeyi zorlaştırmaktadır. Bu durum genel anlamda tüccar biyografilerini yazma zorluğunu da göstermektedir. Mevcut bilgiler çoğunlukla ticari girişimleri etrafında şekillenirken; doğumu, çocukluk hayatı, eğitim aldığı kurumlar, varsa diploma veya icazetleri, kişisel tercihleri gibi pek çok bilgiye erişmek neredeyse imkansızlaşmaktadır.

Nemlizade Hasan Tahsin hakkındaki ilk bilgiler, 1891 yılında ölen babasından iki yıl sonra muhtemelen İstanbul'daki işleri yürütmek için Osmanlı başkentine gelmesiyle ilgilidir.¹⁰ Ancak İstanbul'daki hayatının ilk yılları hakkında neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra Bağdat, Basra ve Musul petrol kaynakları için arama ruhsatları talep etmesi onu imparatorluğun başkentinde görünür kılacaktı. Bir taraftan -aşağıda ayrı ayrı incelenecek olan- çeşitli girişimlerde bulunurken diğer taraftan da aile üyeleriyle Avrupa'ya tütün ihraç etmekteydi. Bu sayede İstanbul'un önde gelen tüccarından biri haline gelmişti.¹¹ Nihayet 1897 yılında Dersaadet Ticaret Odası'nın yönetim kurulu üyelerinden biri olmuş ve bu görevini 1907'ye kadar devam ettirmişti.¹²

Nemlizade Tahsin Bey'in yıldızını asıl parlatan gelişme ise doğru zamanda atılmış doğru bir adımla gerçekleşecekti. Otuz Gün Savaşı olarak da bilinen 1897 Osmanlı Yunan harbinde şehit düşen ya da malul olan gaziler ve ailelerine yardım için "*Evlad-ı Şüheda ve Mahulin-i Guzat-ı Asakir-i Şahane İane Sergisi*" ismiyle bir kampanya başlatılmıştı. Yardım sergisine taşradan ve yabancı memleketlerden hediye olarak gönderilecek eşya gümrük vergisinden muaf tutulmuş¹³, şehit ve gazi

askerler yararına pullar bastırılmış¹⁴, sergiye II. Abdülhamid ve Alman İmparatoru II. Wilhelm seçtikleri hediyeleri göndermiş¹⁵, İran Şahı bir miktar para yardımında bulunmuş¹⁶ ve kampanya oldukça önemsenmişti.

Nemlizade Tahsin Bey, bu iane sergisine önce kıymetli eşyalar hediye etmiş ve bu sayede sahip olduğu mütemayiz rütbesi “*rütbe-i ula sınıf-ı sanisine*” yükseltmişti.¹⁷ Daha sonra ise Tantavizade Halid Efendi’yle birlikte sergiye bağışlanan ve satılmayıp arta kalan yaklaşık 75.000 irili ufaklı eseri iki buçuk milyon akçeye toptan satın almış¹⁸ ayrıca bu meblağa piyango düzenlemek amacıyla beş yüz bin akçe ilave etmişlerdi.¹⁹ Halid Efendi ile Tahsin Bey kendi aralarında bir de mukavele imzalamıştı. Mukavelede bakiye kalan eşyanın kendilerine devredilmesi ve piyango düzenlenebilmesi için bir komisyon kurulmasını talep ediyorlardı. Komisyonda üye olarak bulunmasını istedikleri isimler arasında Dersaadet Reji Nezareti Muavini İsmail Cenani Bey ile Müze-i Hümayun Müdürü Halil (Edhem) Bey de bulunmaktaydı.²⁰

Resim 4: Tantavizade Halid ile Nemlizade Tahsin'in iane sersiginden satın aldıkları eşyaların listesini gösteren ve 1899'da basılan kataloğun kapağı. (İSAM)

Tantavizade Halid Efendi ile Tahsin Bey'in kelimenin tam anlamıyla bu cömertliği hemen sonuç verecekti. Gerek sergi eşyalarını almaları gerekse bankaya tarihinden önce ödeme yapmalarından dolayı kendileri ve beraber çalıştıkları memurlara çeşitli rütbe ve nişanlar

“ihsan” edildi. Örneğin Tantavizade Halid Bey “birinci dereceden Mecidi nişanı”, Nemlizade Cemal Efendi “rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayizi”, Nemlizade Zihni Efendi “dördüncü rütbeden nişan-ı ali mütemayizi” ile taltif edildi. Nemlizade Hasan Tahsin ise terfi ettirilerek kendisine Rumeli Beylerbeyliği payesi verildi.²¹ Böylece Tahsin Bey sivil paşalık rütbesi kazanmış oldu.²²

Kendisine verilen paye ve rütbelere ilaveten Tahsin Paşa en yüksek nişanlarla da taltif edilmesi, yine Trabzon Valisi Mehmed Kadri Bey’in kaleme aldığı bir arz tezkiresiyle talep edilecekti. Tezkirede Vali Kadri Bey, Hasan Tahsin’e “Trabzon eşrafından ve saadetlü Nemlizadeler hazeratından olup burada ve Dersaadet’te muamelat-ı ticariye ile kesb-i imtiyaz eden ve daima hükümet-i seniyenin menafine hizmetle ibraz-ı müessiri himmet edegelmiş” şeklinde hitap ediyor, “Saadetlü Tahsin Paşa hazretleri” elkabını kullanıyor, sarf ettiği mesainin takdir edildiği ifade ederek “birinci rütbe Mecidi nişan-ı zişaniyla” taltif edilmesini talep ediyordu.²³

Bu gelişmeler sayesinde hükümet nezdinde adeta sarsılmaz bir itibara kavuşan Tahsin Paşa yirminci yüzyılın başlarından itibaren ticari girişimlerini arttırmaya hatta çeşitlendirmeye başladı. Başlangıçta dünyanın önemli bir madeni haline gelmeye başlayan petrol üzerine yoğunlaştığı, sonrasında cıva, simli kurşun, bakır, altın, demir, krom gibi madenlerle ilgilendiği görülmektedir. Bunların yanı sıra nehir taşımacılığı, tramvay hattı inşası ve maden suyu gibi birbirinden farklı alanlarda girişimlerde de bulunmuştu.

Çalkantılı ticari hayatı içerisinde Hasan Tahsin Paşa iki evlilik yapmış²⁴ ve ilk eşinden Ziya isimli bir çocuğu dünyaya gelmişti. Genç yaşında mali sıkıntılar yaşayan ve sahtekarlıktan dolayı iki yıl hapis yattığından Nemlizade ailesi Ziya’yı pek hatırlamak istemez. Tahsin Paşa’nın ikinci eşi Şerefnur Hanım ise saray doktoru olarak zikredilen Miralay Rıza Bey’in kızı olduğu söylenmektedir.²⁵ Şerefnur Hanım, Tahsin Paşa’dan önceki evliliğinden, İstatistik Genel Müdürlüğü’nde uzun süre çalışan Ferit isimli bir erkek çocuğu, Bahriye isimli bir de kız çocuğuna sahipti. Tahsin Paşa’nın ise Şerefnur Hanım’dan ikisi erkek ve ikisi kız olmak üzere dört çocuğu doğmuştu: Berlin’de boks şampiyonu olan Kemal [Nemli] Bey (1899-1969), Fernerbahçe’de uzun yıllar kalecilik yapan Rıza [Nemli] Bey (1908-1974) ile Fatma İclal [Halman] Hanım (1898-1971) ve Belkis [Öngören] Hanım (1904-1995). Nem-

lizade Tahsin Paşa'nın kızı Fatma İclal Hanım, Mahmut Sait Halman [1890-1948] ile evlenmişti. Çocukları Talat Sait Halman, 13 Temmuz 1971-13 Aralık 1971 tarihleri arasında Türkiye'nin ilk Kültür Bakanlığı yapmıştır.²⁶

Resim 5: Nemlizade Tahsin Paşa ve eşi Şerefnur Hanım'ın mezar taşı. Edirnekapi Şehitliği 12. Parselde bulunmaktadır. (Yazarın Koleksiyonu)

Tahsin Paşa'nın 1909 yılında henüz çocukları küçükken her şeyi arkada bırakıp, bir daha dönmek üzere Paris'e gittiği ileri sürülmekte ve ölünceye kadar burada kaldığı söylenmektedir.²⁷ Torunu Talat S. Halman Tahsin Paşa için "Çok zengin, çok çapkınmış. Sadece zevki için uzun yıllar Paris'te kalmış."²⁸ ifadelerini kullanmaktadır. Bu makalede ele alınan ticari girişimlerinin çoğunu II. Meşrutiyet sonrasında yeniden gündeme getiren Nemlizade Tahsin Paşa'nın 1909 yılından sonraki tarihlerde kendi imzasını taşıyan ve çeşitli resmi makamlara sunulmuş birçok dilekçesi Osmanlı arşivinde bulunmaktadır. İstanbul'da kendi adına işlerini yürütecek bir vekil bırakmış ve dilekçelerini Paris'ten yazmış olabilir.²⁹ Buna rağmen, 1912 Meclis-i Mebusan seçimlerinde Tahsin Paşa, İttihatçılar tarafından Trabzon'da "müntehib-i sanilik" (aday adaylık) için üçüncü

bölgeden aday gösterilmesi³⁰ ve 1912 ile 1913 tarihli *Annuaire Oriental du Commerce* isimli yıllıklarda Tahsin Paşa'nın iş adresinin İstanbul'da Meydancık hanı olarak verilmesi ilginçtir.³¹ 1915 yılında öldüğünde eğer Paris'teyse, naaşı bir şekilde İstanbul'a getirilmiş olmalıdır. Bugün Edirnekapi'daki aile kabristanlığında bulunan mezar taşında şöyle yazmaktadır: "Tüccardan Trabzonlu Nemlizade Tahsin Paşa ibn el-Hac Muhmud Efendi, 14 Eylül 1331 [27 Eylül 1915]".

Ticari Girişimleri

Ailesinin İstanbul'da temsilcisi olduktan sonra bununla yetinmeyen Nemlizade Tahsin Paşa, birbirinden oldukça farklı alanlarda ticari girişimlerde bulundu. Bu çalışmada her biri ayrı bir başlık altında incelenen Tahsin Paşa'nın ticari teşebbüsleri, aynı zamanda hem II. Abdülhamid hem de İttihat ve Terakki hükümetlerinin, Osmanlı topraklarında ticari faaliyet yapmak isteyen vatandaşlara karşı yaklaşım-larını da ortaya koymaktadır.

Nemlizade Hasan Tahsin'in, aşağıda ele alınacak olan ve birbirinden farklılık arz eden ticari girişimlerine nasıl ve neden ilgi duyduğunu merak konusudur. Petrol gibi Osmanlı'nın teknolojik olarak işletmesi çok da mümkün olmayan bir madenin ruhsatını edinmek için yaklaşık çeyrek asır çaba göstermesi Tahsin Paşa'nın çağın iktisadi gelişme-lerini yakından takip ettiği şeklinde yorumlanabilir. Öyle anlaşıyor ki hem Dersaadet Ticaret Odası yönetim kurulunda olması hem de ofisinin petrolcülerin yoğun olarak bulunduğu Sirkeci'de yer alması özellikle petrol madeni konusunda bilgi edinmesini sağlamıştı.

Bununla birlikte Osmanlı arşivinde bulunan belgeler Tahsin Paşa'nın biyografisine önemli katkılar sunarken zaman zaman da araştırmacıların hata yapmalarına neden olmaktadır. Bu duruma, bakır ve demir madeni aramak için Tahsin Paşa'nın müracaat ettiği, bugün Ege Denizi'nde bulunan ve Cezayir vilayetine bağlı olan Forni adasının, kataloglarda bile sehven Korfu şeklinde okunması gösterilebilir.³² Halbuki Korfu adası 1864 yılında Yunanistan kontrolüne bırakılmış ve Osmanlı da bunu kısa süre sonra tanımıştı.³³

Bu tür karmaşalar Nemlizade Tahsin'in yaptığı ticari girişimler esnasında arkada bıraktığı izleri takip etmeyi zorlaştırırken bazı ticari faaliyetlerini daha da karmaşık hâle getirmektedir. Örneğin 2 Haziran 1901 tarihinde *İkdam* gazetesinde, Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın Manastır'dan başlayıp Yanya'dan geçen ve Preveze'ye kadar ulaşması planlanan bir demiryolu inşası imtiyazı için başvuruda bulunduğu ilişkin bir gazete haberi bulunmaktadır.³⁴ Bununla birlikte Osmanlı arşivinde böyle bir girişimine dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.³⁵

Buna ilaveten Tahsin Paşa'nın Konya ve Ankara'da kâğıt fabrikası için başvurduğu³⁶ ve bu amaçla Çatalca'daki bazı vakıf ormanlarının Tahsin Paşa'ya satılacağı fakat bu satışın “*katiyyen mütenasip olmadığı*”

gerekçesiyle kabul edilemeyeceğine³⁷ dair iddialara ve Mustafa Tahsin Bey isimli bir şahsın Emniyet Sandığı'ndan aldığı borcu ödeyememesi sonucu sahip olduğu arazilerin sandık tarafından Nemlizade Tahsin Paşa'ya satılmak istenmesine³⁸ dair de detaylı bilgiler yoktur. Ne var ki Osmanlı arşivinde farklı fonların açılması veya mevcut fonlarda daha dikkatli bir araştırma yapılması Tahsin Paşa'nın bilinen den daha farklı alanlarda ticari girişimlerde bulunmuş olabileceğini tespit etmeye imkân sağlayabilir.

1- Bağdat, Basra ve Musul'da Petrol Madeni³⁹

İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra Nemlizade Hasan Tahsin, Bağdat vilayetindeki petrolerin arama imtiyazını elde etmek amacıyla Orman ve Maadin Nezareti'ne başvuruda bulundu.⁴⁰ Bu başvuruya 9 Aralık 1896 tarihinde cevap veren nezaret, petrol arama ve işletmenin ne denli önemli olduğuna ve petrolerin layıkıyla işletilmesi halinde Osmanlı'nın artık petrol ithal etmek durumunda kalmayacağına dair Hasan Tahsin'in dilekçesinde yer alan ifadelerine vurgu yapılmıştı. Nezaretin cevabından anlaşıldığına göre Tahsin Bey üç yıllığına arama ruhsatı talep etmişti. Eğer bu süre zarfında istenilen düzeyde petrol kaynaklarına erişebilirse kendisine doksan dokuz yıllığına işletme ruhsatı verilmesini de istiyordu. Ancak Şura-yı Devlet, maden aramak için nizamnamenin müsaade ettiği ruhsat süresinin bir yıl ile sınırlı olduğuna ve birtakım eksikliklere dikkat çekerek başvurunun yeniden gözden geçirmesini istemişti. Ayrıca Bağdat'a ilaveten Basra vilayetinde de petrol arama ruhsatı için müracaat edilebileceğini Nemlizade Tahsin'e tavsiye etmişti.⁴¹

Nezaret ile Hasan Tahsin arasında bir buçuk yıla yakın bir süre boyunca birkaç defa gidip gelen yazışmalar nihayet 21 Aralık 1897'de sonuçlandı ve Nemlizade Tahsin Bağdat vilayetinde petrol arama ruhsatı alabildi. 3 Şubat 1898'de imzalanan mukavele ile Tahsin Bey, padişah mülkleri dışındaki arazilerde petrol arayabileceği, mevcut kuyulara müdahale etmeyeceği, başka bir madene ait ruhsatı olanların çalışmalarını engellemeyeceği, petrol dışında başka bir maden aramayaacağı ve ruhsatın bir yıl geçerli olacağı gibi şartları kabul etmişti.⁴² Kısa bir süre sonra da (8 Mart 1898) aynı arama ruhsatını Basra vilayetindeki petrol madenleri için elde eden⁴³ Nemlizade Hasan Tahsin artık bölgede maden arama çalışmalarını yapmaya başlayabilecekti.

Tam bu sırada beklenmedik bir gelişme yaşandı. II. Abdülhamid, 1889 yılında Musul petrollerini çıkarttığı bir irade ile Hazine-i Hassa Nezareti'ne devrettiği gibi bu sefer de 19 Eylül 1898'de ikinci bir irade çıkartmış ve Musul vilayetine ek olarak Bağdat vilayeti petrol kaynaklarının arama ve işletme imtiyazını yine Hazine-i Hassa'ya aktarmıştı.⁴⁴ Böylelikle padişah ve hanedanın özel mali işlerine bakan Hazine-i Hassa Nezareti II. Abdülhamid'in on yıl arayla çıkardığı iki iradeyle⁴⁵ Musul ve Bağdat petrollerinin arama ve işletme imtiyazını Orman ve Maadin Nezareti'nden alarak kendi kontrolüne devretmiş oluyordu.

Bu iradeyle, Musul ve Bağdat petrollerinin arama ve işletme imtiyazlarına dair yeni bir hukuki düzenleme hayata geçirilince Hazine-i Hassa Nezareti, imtiyazların üçüncü şahıslara devredilmesine yönelik bir nizamname hazırladı. Bu nizamnamede, imtiyazların nasıl verileceği, mültezimlerden alınacak vergiler, imtiyazı alan kişinin sorumlulukları, ne zaman ve nasıl raporlar hazırlayacağı gibi pek çok husus, maden nizamnamesinden nispeten farklılaşarak nezaretin talepleri doğrultusunda yeniden şekillendirildi.⁴⁶

Bağdat vilayetinde petrol arama ruhsatını elinde bulunduran Hasan Tahsin, böyle bir durumda Hazine-i Hassa Nezareti'ne Orman ve Maadin Nezareti'nden almış olduğu ruhsatı onaylatması gerekiyordu. Hatta Hazine-i Hassa, Nemlizade Hasan Tahsin'e 19 Teşrinievvel 1314'te (31 Ekim 1898) gönderdiği ihtarda *"Bağdat ve Musul vilayetleri dahilinde vaki ve taharri ve işletmesi imtiyazı Hazine-i Hassa-yı Şahane'ye raci olan petrol menabii hakkındaki teklifatınızı nihayet şehri hali-i Rumi'nin yirmi altıncı pazartesi gününe kadar [7 Kasım 1898] hazineye bil-müraca'a beyan etmediğiniz takdirde yevm-i mezkurdan sonra hazinece lazım gelen muamelelerin ifa edileceği..."* ifadelerine yer verilmekteydi.⁴⁷ İhtardan anlaşıldığına göre kendisine bir hafta süre verilmiş ve bu süre zarfında petrol imtiyazıyla ilgili Hazine-i Hassa'ya bir teklif sunmazsa üstü kapalı olarak hukuki bir işlemin başlatılacağı ifade edilmişti.⁴⁸

Ne var ki Nemlizade Tahsin ancak bir ay sonra -7 Aralık 1898'de- nezarete imtiyaz teklifini sunabildi. Yirmi beş maddelik detaylı bir imtiyaz mukavelesi hazırlayan Hasan Tahsin, daha önce arama ruhsatı aldığı Bağdat ve Basra vilayetlerine ilaveten Musul vilayetindeki petroler için de kırk beş seneliğine arama ruhsatı talep etmekteydi. Önceki ruhsat taleplerine benzer ifadeler içeren bu mukavele teklifinde, Hazine-i Hassa'nın kabul etmeye yanaşmayacağı -örneğin inşa edeceği bina ve fabrikalar için arazi-i seniyyeden ihtiyaç duyduğu arazilerin

kendisine meccanen verilmesi, istenen arazilerin özel mülk olması durumunda istimlak edilmesi, inşaat yapacak veya kuyu açılacaksa bu durumu nezaretin onayına sunulacağı ve on beş gün içerisinde cevap gelmezse nezaretin suskunluğunu talebinin kabul edildiği şeklinde yorumlayarak icraata girişebileceği gibi- maddeler barındırıyordu.⁴⁹ Petrol şirketi kurmayı teklif etmesi ve çalışmalarını aksatması halince ceza ödemeyi kabul etmesi gibi Hazine-i Hassa'yı cezbedecek teklifler barındırır da yukarıdaki problemler nedeniyle mukavele, mevcut nizamnameye göre tadil edilmesi talebiyle geri çevrildi.

Böylece yeniden başlayan yazışmaları başka bir gelişme yarıda kesecekti: 24 Aralık 1899 tarihinde imzalanan ön sözleşme ile Anadolu Demiryolları Şirketi'ne Bağdat demiryolları imtiyazı verildi. İmtiyaz mukavelesinde yer alan yirmi ikinci madde şirkete, demiryolu hattının sağ ve solundan 20'şer kilometre olmak üzere toplamda 40 kilometrelik bir alanda maden araması yapma hakkı tanımaktaydı. Her ne kadar demiryolu antlaşması bu ön sözleşmeden yaklaşık dört yıl sonra imzalanacak olsa da Musul ve Bağdat bölgesinde verilmiş ve verilecek bütün imtiyazlar bir süreliğine beklemeye alındı. Demiryolu sözleşmesinden hemen sonra Anadolu Demiryolları Şirketi, söz konusu yirmi ikinci madde ile yetinmemiş Musul ve Bağdat petrol imtiyazları için ayrıca ruhsat talebinde bulunmuştu.

Nemlizade Hasan Tahsin ise demiryoluna yakın petrol imtiyazlarının Almanlara verildiği, diğerlerinin de verileceğini düşünüyor olmalı ki neredeyse II. Meşrutiyet'in ilanına kadar nezaretle yazışmalarına ara vermişti. Birkaç istisnadan birisi Tahsin Bey'in 28 Aralık 1901 tarihinde Hazine-i Hassa'ya gönderdiği bir tezkire ve ekinde yer alan mukavele müsveddesidir. Tezkiresinde, Orman ve Maadin Nezareti'nden aldığı ruhsat üzerine Avrupa'dan mühendisler getirerek teknik araştırmalar ve keşifler yaptırdığını hatta bu uğurda çok fazla masraf ettiğini ileri sürmektedir. Buna rağmen Hazine-i Hassa elindeki ruhsatı iptal ederek yeniden teklifte bulunmasını istediği, kendisinin bunu yerine getirdiği ama bazı maddelerin nizamnameye uygun olmadığı bildirildiği ve nihayet bu işlemlerin şimdiye kadar aksadığını aktarmaktadır. Bu aksaklığı gidermek ve yeniden petrol aramalarını başlamak için tezkiresine ilave ettiği mukavele ise 7 Aralık 1898'de nezarete sunduğu ancak kabul edilmeyen metinle birebir aynıydı.⁵⁰ Bu teklife nezaretin nasıl bir cevap verdiği Osmanlı arşivindeki Nemlizade dosyalarında yer almıyor olsa da Hasan Tahsin, Meşrutiyet'in ila-

nından sonra yeniden ruhsat ve imtiyaz elde etmeye çalıştığına göre 1901 tarihindeki teklifi kabul edilmemişti.

Refik Halid'in ifadesiyle “...Meşrutiyet'in ilanı üzerine hepimizde baş gösteren ‘teşebbüsü şahsi’ cazibe ve hülyası...”⁵¹ hakikaten pek çok kişiyi etkileyecek ve 24 Temmuz 1908’de yeniden ilan edilen Meşrutiyet, özellikle İstanbul’da ticari girişimlerin süratli bir şekilde artmasına yol açacaktı. Hükümet de bu teşebbüsleri, II. Abdülhamid tarafından Hazine-i Hassa’ya devredilen Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarının da dahil olduğu bazı imtiyaz ve ruhsat haklarını Hazine-i Hassa’dan alıp yeniden Orman ve Maadin Nezareti’ne aktararak⁵² dolaylı yoldan teşvik etmişti.

Meşrutiyet’in yeniden ilanını takip eden günlerde Nemlizade Tahsin Paşa da İstanbul’da oluşan ticari havanın büyümesine kapılanlardandı. Çok geçmeden vaktiyle almaya muvaffak olduğu fakat II. Abdülhamid’in istibdat döneminde kendi ifadesine göre çeşitli bahaneler uydurularak gasp edilen petrol arama ruhsatını yeniden gündeme getiren bir “*protestoname*” kaleme aldı. Notere onaylatarak⁵³ Orman ve Maadin ile Hazine-i Hassa nezaretlerine gönderdiği bu protestonamede, talep ettiği fakat hiçbir zaman kendisine verilmeyen Musul’da petrol arama ruhsatını aldığını da ileri sürerek hem bu vilayet hem de Bağdat ve Basra vilayetlerinde yani bütün Irak arazisinde petrol arama hakkının kendi üzerinde olduğunu iddia etmekteydi. Protestosunda, gazetelerde petrol arama ruhsatının nezarete bir İngiliz şirketi adına müracaat eden Edward Nichols isimli şahsa ihale edileceğine dair haberler okuduğunu aktaran Tahsin Paşa, bunun kendi hakkına tecavüz anlamı taşıdığını ifade ediyor ve söz konusu müracaatın iptal edilmesini talep ediyordu. Hatta uğradığı zararı tazmin etmek için Hazine-i Hassa ve Orman ve Maadin nezaretlerine dava açmakla tehdit ediyordu.⁵⁴

Öfkeli bir üslupla kaleme aldığı bu protestoya Hazine-i Hassa Nazırı Sakızlı Ohannes Paşa dört gün sonra benzer bir üslupla cevap verdi. Ohannes Paşa’ya göre söz konusu maden zaten kanuna uygun olarak nezarete devredilmiş, kendisine de doğrusu o kanunlar çerçevesinde ruhsat verilmişti. Ruhsat sahibi olduktan sonra bir kişi elindeki hakkı keyfine göre kullanmakta serbestti. Bu tür bir tasarruf esnasında yapacağı harcamaları da hiçbir zaman tazmin etmeye hakkı olamayacaktı.⁵⁵

Bir anlık öfkeyle kaleme aldığı ve iki nezareti birden hedefe alan tehditkâr protestonameden Tahsin Paşa herhangi bir sonuç elde edemeyince 1911 yılı sonlarında vaktiyle kendisine verilen Bağdat ve Basra vilayetlerinde petrol arama ruhsatlarını tasdik yoluna başvurdu. Bir kopyasını Sadaret'e gönderdiği dilekçesinde, II. Abdülhamid döneminde kanunsuz uygulamalarla karşılaştığını iddia ediyor, Meşrutiyet idaresini ise on dört yıllık mağduriyetini giderecek bir merci olarak görüyordu.⁵⁶

Meşrutiyet idaresinden yüksek beklentileri olan Tahsin Paşa'nın dilekçesini, Orman Maadin Nezareti'nin Şura-yı Devlet'e havale etmesiyle işin rengi büsbütün değişecekti. Mesele dört kişiden oluşan bir komisyon tarafından hukuki açıdan incelenmiş ve komisyonun 21 Mart 1912'de hazırladığı tezkire, Şura-yı Devlet'ten Orman Maadin Nezareti'ne gönderilmişti. Nezaret'e ulaşan bu cevabi tezkire, Tahsin Paşa tarafından iddia edilen hakların iade kapısını aralaması bir kenara adeta onu borçlu çıkarmaktaydı.

Şura-yı Devlet'e göre Tahsin Paşa'nın sadece Bağdat vilayetindeki petrol arama ruhsatı iptal edilmiş, Basra vilayetindeki ruhsatına dokunulmamış. Musul vilayetinde ise kendisine herhangi bir ruhsat verilmemişti. Dolayısıyla iptal işleminden dolayı yapamadığı işleri en azından Basra vilayetinde tamamlamış olması beklenirdi. Ancak komisyon, Tahsin Paşa'nın Basra'da kendisine verilen ruhsat kapsamında icra etmiş olduğu herhangi bir incelemenin nezaret kayıtlarına yansımadığını iddia etmekteydi. Dahası iadesini talep ettiği harcamalara dair de yine herhangi bir kayıt bulunamadığı komisyon tezkiresinde ifade ediliyordu. Komisyon ayrıca Basra vilayeti için kendisine ruhsat sağlayan mukavelenin altıncı maddesi gereği, ruhsat aldığı halde bir yıl içerisinde ciddi bir teşebbüste bulunduğunu ispat edemezse ruhsatnamenin iptal edileceği hususunu hatırlatıyor,⁵⁷ bunu ispat edemediğini vurguluyor, böylece ruhsatın kendiliğinden iptal olduğunu, dolayısıyla kişinin herhangi bir hak iddia etmesinin hukuken mümkün olamayacağını beyan ediyordu. Bağdat vilayeti için aldığı ruhsata da değinen komisyon, süresinin dolmasına dört ay on altı gün kala bu ruhsatın iptal edilmiş olduğunu hesaplamıştı. Hatta komisyon, Bağdat vilayetinin genişliğinden söz ederek buradaki petrol arama ruhsatının tek bir kişiye verilmesi hukuki olarak mümkünse de sakıncaları bulunacağına dikkat çekiyordu. Sonuç olarak komisyon Nemlizade Tahsin Paşa'ya Bağdat vilayeti için bakiye kalan sürenin

iade edilmesini uygun görüyor ancak Basra vilayeti için sahip olduğu ruhsatın tamamen iptal edilmesi gerektiğini Orman ve Maadin Nezaretî'ne bildiriyordu.⁵⁸

Bu tezkire üzerine bir hafta sonra kaleme aldığı cevabında Tahsin Paşa, Bağdat vilayetinin çok büyük olmasını gerekçe göstererek buradaki petrol arama ruhsatının tek bir şahsa havale edilmesini doğru bulmayan komisyona nizamnamelerde böyle bir kriterin bulunmadığını hatırlatmaktaydı. Tahsin Paşa'ya göre ruhsatın nasıl verileceği son derece açıktır ve bu da nizamnamelerle belirlenmiştir. Tahsin Paşa, işin bu kadar karmaşık bir hale gelmesinden yorulmuşçasına ve adeta sitem edercesine, yıllar önce -1898'de- aldığı ruhsat ile altı ay kadar çalışabildiğini, neden sonra "*hakan-ı mahlu*" II. Abdülhamid'in bir irade çıkartarak elindeki ruhsatı işlevsiz bıraktığını, sonrasında ruhsatın iptal edildiğini, bir yıllık verilen ruhsatın beş ay kadarını -komisyon bu süreyi dört ay on altı gün olarak hesaplamıştı- kullanmadığını ve kendisine en azından bakiye kalan sürenin iade edilmesini talep etmekteydi. Yeni bir ruhsat başvurusunda bulunmadığını ise özellikle vurguluyordu.⁵⁹

Büyük umutlar beslediği Meşrutiyet idaresinden umduğunu bulamayan Tahsin Paşa'nın bu talepleri de Şura-yı Devlet tarafından kabul edilmedi. Diğer bir ifadeyle Tahsin Paşa'nın cevap ve açıklamaları inandırıcı veya gerçekçi bulunmamıştı. Nihayet konuyu dönemin sadrazamı Kâmil Paşa'ya yazmaya karar veren Hasan Tahsin, Babıali baskınından bir hafta kadar önce, 12 Ocak 1913'te -sadrzama hitaben kaleme aldığı dilekçesinde, sahip olduğu haklarla ilgili taleplerini Şura-yı Devlet'in reddettiğini, başka kişilerin arama ruhsatı talebinde bulunduğunu, halbuki bu hakkın kendisine ait olduğunu ve kendi dilekçesinin yeniden değerlendirmeye alınması gerektiğini ifade etmekteydi.⁶⁰

Babıali baskını sonrasında istifaya zorlanacak olan Kâmil Paşa muhtemelen bu dilekçeye cevap verme fırsatı bulamamıştı. Mart 1913'te sadarete oldukça uzun bir dilekçe daha yazan Hasan Tahsin, o güne kadar arama ruhsatıyla ilgili bütün gelişmeleri aktardıktan sonra on beş yılı aşkın bir süredir devam eden ve Bağdat, Basra ve Musul'u kapsayan petrol arama ruhsatını alma ve bunu kullanabilme uğruna gösterdiği çabalara değinmektedir.⁶¹

Buna benzer başka dilekçeleri de sadarete gönderen⁶² Tahsin Paşa Şura-yı Devlet'in, Basra vilayeti için kendisine verilen ruhsatı neden

kullanmadığı, yaptığı masraflarla ilgili açıklamalar veya hazırlaması gereken keşif raporlarına ilişkin sorularını cevapsız bırakmıştı. Bunun yerine uzun uzadıya öteden beri kendisine yapılagelen muameleleri aktarmakla yetinmişti.

Her ne kadar tam manasıyla petrol arama imtiyazını kullanamasa da Hasan Tahsin'in bu uğurdaki çabaları Osmanlı Devleti'nin son yıllarında imtiyaz hukukunu birçok açıdan yansıtmaktadır. Maliye Mektebi'nde hocalarında Taha Bey, II. Abdülhamid'in imtiyazları neden Hazine-i Hassa Nezareti'ne devrettiği sorusuna cevap ararken padişahın bu duruma şöyle bir gerekçeye dayandığını aktarır: *“Bir mülkün veyahut bir madenin veya umûr-ı nâfia imtiyazının emlâk-i hümayûna il-hâki yerli ve ecnebi bazı ihtirâsâtın önünü almak için en kestirme bir çare gibi telâkki olunur. Ve lade'l-icab hükümetçe de ara sıra bu çareye tevessül ediliyordu. Ondan dolayı emlâk-i hümayûn maktarı günden güne tezâyüd etmekte ve mülkün her tarafına teş'ib ve istilâ eylemekte idi.”*⁶³

Musul ve Bağdat gibi özellikle İngilizlerin doğrudan ilgi duyduğu bir bölgedeki imtiyazlar da Taha Bey'in ifade ettiği *“yerli ve ecnebi bazı ihtirâsâtın önünü almak için”* padişahın üç farklı iradesiyle Hazine-i Hassa'ya devredilmişti. Bu karar aslında bu bölgelerdeki petrol madenlerinin kimler tarafından aranacağı veya işletileceğine doğrudan II. Abdülhamid tarafından karar verileceği anlamına gelmekteydi. Zira Hazine-i Hassa, devlete ait olan madenleri üçüncü şahıslara devredebilmek için ikinci şahıs olarak söz konusu imtiyazları uhdesine almış oluyordu.

Tahsin Paşa'nın, Orman ve Maadin Nezareti'nden ruhsat almasına ve bunu Hazine-i Hassa'ya onaylatmak istemesine rağmen bu konuda başarılı olamaması onu yerli veya yabancı ihtiras sahibi kişilere satma ihtimalinden kaynaklanıyor olabilirdi. II. Abdülhamid'in korkusu olan bu durumun, II. Meşrutiyet sonrasında da farklı yansımalarıyla devam ettiği görülmektedir.

2- Ödemiş'te Cıva Madeni

1898 yılı Nemlizade Hasan Tahsin'in ticari girişimleri açısından yoğun geçen bir yıldır. Yukarıda bahsedildiği gibi 3 Şubat 1898'de imzalanan bir mukavele ile Tahsin Bey, Bağdat'ta bulunan padişah mülkleri dışındaki arazilerde petrol arama ruhsatı almıştı. Her ne kadar 19 Eylül

1898’de bu ruhsatın elinden çıkmasına sebep olacak irade çıkartılmış olsa da bu tarihe kadar Hasan Tahsin, oldukça farklı bir maden imtiyazının peşine düştü.

Bugün İzmir’e bağlı bir ilçe olan Ödemiş, II. Abdülhamid zamanında cıva madeniyle şöhret bulmuş bir kazaydı.⁶⁴ Ödemiş kazası, Balyanbolu nahiyesi, Halıköy karyesinde Tekerli isimli bölgede bulunan cıva madeni, II. Abdülhamid’in 23 Ocak 1894 tarihli bir iradesiyle doksan dokuz yıllığına, tüccardan Karabet Arabyan Efendi, dava vekillerinden Vahan Bazdirbanyan ve madenci Artin Boyacıyan Efendi uhde-lerine devredildi. Yapılan sözleşmeye göre madenin yüzde kırk dört hissesi Arabyan Efendi’ye, yüzde on dört hissesi Bazdirbanyan Efendi’ye ve geri kalan yüzde kırk iki hissesi de madenci Boyacıyan’a ihale edilmişti.⁶⁵

İyi başlayan bu girişim istenen şekilde ilerlemedi. Ödemiş’teki cıva madeni hakkında bir süre sonra yapılan inceleme sonucunda arama ruhsatını alanların üç yıl kadar madeni işlettiği, bu süre zarfında vergileri düzenli ödendiği fakat bir süredir madenin âtıl bırakıldığı tespit edildi ve bu gerekçeyle 25 Ağustos 1898 tarihinde sözleşme feshedildi.⁶⁶

Bu fesih tarihinden yaklaşık bir ay kadar önce -23 Temmuz 1898’de- Nemlizade Hasan Tahsin Bey, Ödemiş’teki cıva madeni işletme imtiyazının kendisine verilmesini talep ettiğine dair başvurusu değerlendirmeye alınmıştı. Konuya dair yazılan tezkirede Hasan Tahsin’in madenle ilgili daha önce de müracaatta bulunduğu fakat şimdilerde madenin yeniden ihale edileceğini haber aldığından, dosyalarını bir kere daha göndermiş olduğu ifade edilmekteydi.⁶⁷

Hasan Tahsin Bey’in başvurusu üzerine mi önceki ruhsatın inceleme-ye alındığı yoksa incelemeyi bir şekilde duyduğu için mi başvuruda bulunduğu net değildir. Her halükârda Hasan Tahsin, Ödemiş’teki cıva madeninin bir fırsat olduğunu düşünmüş olmalıdır. Ne var ki biraz çalakalem hazırlamış olduğu anlaşılan başvuru dosyası nezaret tarafından çok da ciddiye alınmamıştı.

Aradan bir-iki ay geçmeden başka başvurular da ortaya çıkınca Orman ve Maadin Nezareti önceki ruhsatın da incelenmesi talebiyle konuyu Şura-yı Devlet’e havale etti. Bu aşamadan sonra Nemlizade Hasan Tahsin’in yazışmalarda ismi zikredilmemektedir.

Her ne kadar dosyalarda Nemlizade Tahsin Bey'in ismi yazışmalar-da geçmiyorsa da ortaklarından biri Ödemiş'teki cıva madenine talip olacaktı. Bu kişi daha önce Tahsin Paşa'yla beraber -yukarıda bahse-dilen “*Evlad-ı Şüheda ve Malulin-i Guzat-ı Asakir-i Şahane*” adına dü-zenlenen- iane sergisinden kalan eşyaları satın aldıkları Tantanvizade Halid Bey'di. Nihayet Kasım 1903'te imzalanan bir mukavele ile Öde-miş cıva madeni Halid Bey'e ihale edildi⁶⁸ ve bir süre Halid Bey cıva madenini işletti.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra pek çok kişinin farklı konularda yaptığı gibi Karabet Arabyan Efendi de bu konuyu yeniden gündeme getirdi. Haksız yere madenin elinden alındığını, feshedilmesine dair herhangi bir padişah fermanının olmadığını ileri sürse de herhangi bir sonuç alamadı. Sürüncemede kalan Ödemiş cıva madeni, Cumhu-riyet'in ilanından sonra İktisat Vekâleti'ne devredildi.⁶⁹ 1977'de Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün yayımladığı Türkiye'nin bilinen yeraltı kaynakları envanterinde Ödemiş'te altı ayrı cıva madeni kayıtlıdır.⁷⁰

3- Hüdavendigar Vilayetinde Simli Kurşun, Bakır ve Altın

Hüdavendigar (Bursa) vilayetine bağlı Atranos kazasında -bugünkü Orhaneli- bulunan Gelemiş karyesinde⁷¹ simli kurşun, bakır ve altın madenlerini aramak için Nemlizade Hasan Tahsin ruhsat talep etti ve kendisine 18 Ocak 1899'da ruhsat verildi. Ancak ruhsat üzerine ha-zırlanan nizamnamenin öngördüğü süre zarfında herhangi bir mu-amele yapılmaması gerekçe gösterilerek bir süre sonra ruhsat iptal edildi.⁷²

Tahsin Paşa, yaklaşık on yıl boyunca hiçbir itirazda bulunmadığı yani kabullendiği bu işleme II. Meşrutiyet'ten sonra, kendisine ortak ola-rak gösterdiği Üsküdar Altunizade'de ikamet eden Niğdeli Kadızade Mehmed Ragıp Bey ile bir arzuhal yazarak itiraz etti. Fakat vilayet-ten yazılan takrirden, maden nizamnamesi dayanak gösterilerek iptal edilen bir ruhsatın salahiyet sağladığı bölge için aynı kişiye yeniden ruhsat verilemeyeceği hatırlatılmasına rağmen Tahsin Paşa'nın ısrarı üzerine konu yeniden değerlendirildi.⁷³

Nemlizade Hasan Tahsin'in II. Meşrutiyet sonrasında sıklıkla daha önceki başarısız girişimlerini yeniden gündeme getirdiği göz önüne alındığında bundan nasıl bir sonuç elde edeceği de tahmin edilebi-

lir. Nitekim 20 Mart 1910 tarihinde nezaretin kaleme aldığı cevapta, 1899'da verilen ruhsatın artık hükümsüz olsa da madenin işletilmeden beklemesi memleketin çıkarlarına uygun düşmeyeceği ve geçen süre zarfında başka birisinin ruhsat talep etmediği vurgulanmaktaydı. Bu fiili duruma rağmen vilayet, Tahsin Paşa ve Niğdeli Ragıp Bey'in yeni ruhsat talebine dair dilekçelerini altı ay boyunca takip etmediklerini ileri sürerek⁷⁴ kabul edilebilir olmayacağına hükmetti.⁷⁵

Tahsin Paşa ile Ragıp Bey ise işin peşini bırakmadı. 2 Ağustos 1911 tarihinde doğrudan sadrazamlık makamına hitaben uzun bir dilekçe kaleme aldılar. Dilekçe, ilginç detaylar barındırmaktaydı: Tahsin Paşa vaktiyle aldığı ruhsatnameye rağmen neden hiçbir muamelede bulunmadığını *“o zamanın icabatından ve bazı güne esbab-ı mecburiyetten naşi nizamen muayyen olan müddet zarfında taharriyat ve hafriyat icra edilemediği”* şeklinde gerekçelendirmekteydi. Ayrıca kanunen yeniden ruhsat alabileceklerine dair kendilerine şifahen verilen bir beyanat üzerine nezaretle yaptıkları yazışmaları özetliyor, söz konusu maden hakkında başkalarının ruhsat talepleri olduğu duyumunu aldıklarını ve bunun üzerine şikâyetle bulunduklarını belirtiyorlardı. Kendilerine karşı yapılan muamelenin *“kanun ve nizama, akıl ve mantığa ne derecelerde mugayir, yolsuz ve usulsüz”* olduğunu maddeler halinde sıralıyorlardı.

Buna göre öncelikle altı aylık sürede takip yapılmadığı iddiasına ilişkin konuyu gündeme getirerek bu meseleyi keşif raporuna dayandıran vilayetin fen ve maden memuruna, zaten ilk başvuruda tamamlanmış olan sürecin aynı madenle ilgili ikinci başvuruda yenilenmesine gerek olmadığı şeklinde açıklıyorlardı. İkinci olarak, verdikleri dilekçelerin kanuna göre değerlendirilip ret veya kabul şeklinde bir cevap almaları gerektiği halde gerek nezaret gerekse vilayetten böyle bir cevap verilmediğini ileri sürüyorlardı. Ayrıca taleplerinin uygun bir müşavire havale edilmek yerine maden müdürüne gönderildiğini halbuki maden müdürünün böyle bir sorumluluğu bulunmadığı ifade ediyorlardı. Sonuç olarak haksız bir şekilde ellerinden alındığını iddia ettikleri ruhsatın ancak Meşrutiyet hükümeti tarafından iade edilebileceğini ve meselenin halledilebilmesi için Şura-yı Devlet'e havale buyurulması gerektiğini sadareten talep ediyorlardı.⁷⁶

Her ne kadar Hasan Tahsin ile Ragıp Bey, konunun ehil kimseler tarafından değerlendirilmediği gerekçesiyle Şura-yı Devlet'e havale

edilmesi için sadarete yazmış olsalar da tam da bu günlerde konu zaten Şura-yı Devlet'te müzakere edilmekteydi. 27 Temmuz 1911 tarihli Şura-yı Devlet kararı da hem vilayetin hem de maden müdürünün hükmünü onaylar nitelikteydi.⁷⁷

Şura-yı Devlet'in de onayladığı bu karar, iki müteşebbisi biraz geri çekmişe benziyordu. Ancak 21 Mart 1912'de Mehmed Ragıp imzasıyla kaleme alınan dilekçede, hukuki haklarının “*mahv ve iptal*” edildiği olduğu zikredilerek o güne kadar yapılan yazışmaların tarih, numara ve içeriklerinden bahsediliyordu. Ragıp Bey'e göre başvuruları hakkında verilen karar “*hilaf-ı hakikat ve mugayyir-i kanun ve nizam*” olduğuna şüphe yoktu. Başvurularının “*icra-yı adalet buyrulmak üzere*” Şura-yı Devlet tarafından yeniden değerlendirmesini istemekteydi.⁷⁸

Bu sırada, 1908'de Kahire'den İstanbul'a dönen ve Hukuk Mektebi ile Mülkiye Mektebi'nde anayasa hukukuna dair dersler okutan Celaleddin Arif Bey⁷⁹ de söz konusu madenler için müracaatta bulunmuş hatta kendisine ruhsat verilmişti. Nezaret, “*mez-kûr madenler için Celaleddin Arif Bey namına ruhsatname itasının derdest bulunduğu anlaşılmış*” ifadelerini kullanarak ruhsattan haberi yokmuş gibi davranmaktaydı.⁸⁰ Bu durum, Hasan Tahsin'in Ağustos 1911 tarihli dilekçesinde “*ruhsatnamenin itası ehemmiyetle iltizam edilmekte olduğu istihbar kılınmasına mebni*” sözleriyle ifade ettiği meselenin iç yüzünü ortaya çıkarmaktaydı.

1915 tarihli bir yazışmada, Arif Bey ve ortağına verilen bakır, demir ve simli kurşun madenleri işletme ruhsatından bahsedildiğine⁸¹ göre Hasan Tahsin ile Ragıp Bey'e yeniden ruhsat verilmemişti.

4- Nif'de (Kemalpaşa) Simli Kurşun

İzmir'de 1898'den itibaren çeşitli girişimlerde bulunan Nemlizade Hasan Tahsin Ödemiş'te cıva madeni aramak amacıyla imtiyaz talep ettikten kısa bir süre sonra en çok ilgi duyduğu madencilik konusunda başka bir teşebbüste de bulundu. Aşağıda ayrıca ele alınacak olan İzmir'in Nif bölgesinde inşa etmek istediği tramvay hattının son durağı olan Kemalpaşa civarında bulunan çinko ve simli kurşun madeni Hasan Tahsin'in dikkatini çekmişti.

Nif'teki simli kurşun madeninin geçmişi antik dönemlere kadar uzandığı son dönemlerde yapılan kazılarda ortaya çıkarıldı.⁸² Os-

manlı döneminde de bölgedeki madenler zaman zaman gündeme gelmekteydi. Örneğin 26 Nisan 1864 tarihli bir belgede Nif kazasındaki madene o ana kadar rağbet edilmediği belirtildikten sonra Manisalı Arikzade Hacı Mahmud Ağa isimli kişi ile mahiyetinde bulunan madenci ustaların bir arzuhal verdikleri ifade edilmekteydi. Yapılan çeşitli değerlendirmelerden sonra Darphane-i Amire Nazırı Raif İsmail Bey vasıtasıyla “*El-hac Mahmud Ağa’nın maktuan uhdesine kayd ve şartıyla*” berat verilmişti.⁸³

Nemlizade Tahsin’in ise Nif’teki çinko ve simli kurşun madeniyle ilgili biraz karmaşıktır. Buradaki madeni aramak talebiyle Nemlizade Tahsin, ilk olarak 16 Kasım 1899’da başvuruda bulundu. Ancak Hasan Tahsin’in başvurusundan kısa bir süre önce 27 Temmuz 1899’da Ağa-oğlu Mehmed Ziya adında bir kişiye Nif’te simli kurşun ve çinko madenlerine ilave olarak kömür ve zımpara madenleri için ruhsatname verildi. 8 Ekim 1900 tarihinde imtiyaz sahibi Mehmed Ziya, vilayete giderek ruhsatlarını onaylattı. Aynı tarihlerde Mehmed Ziya, simli kurşun ve çinko madenlerine ait ruhsatları⁸⁴ Fransız mühendis Tous-siant Rouzaud⁸⁵ isimli bir şahsa sattı. Rouzaud de söz konusu ruhsatları 17 Aralık 1900 tarihinde özel bir mukavele imzalayarak Nemlizade Hasan Tahsin’e devretti.⁸⁶

Bu karmaşık ilişkiler aynı zamanda neden Osmanlı’da ciddi ticari müessese ve şirketler kurularak madenlerin işletilemediğini de göstermektedir. Ayrıca bu durum, maden ruhsat ve imtiyazlarının çoğu zaman arama ve işletme amacı dışında elde edilmek istendiğini de ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki karmaşık ilişki açık bir şekilde gösteriyor ki Nemlizade Hasan Tahsin diğer başvurulardan habersiz bir şekilde ilgili nezarete müracaatta bulunmuştu. Neticede çinko ve simli kurşun ruhsatı dönüp dolaşıp kendisine satılmıştı.

Şura-yı Devlet’in verdiği bilgilere göre 24 Mayıs 1900’de ruhsata ilişkin ön inceleme yapıldı ve numuneler ilgili nezarete gönderilip tahlil edildi. Bunun sonucunda hazırlanan haritalar ve tanzim edilen fenni rapor da incelemeye tabi tutuldu. Aynı yılın aralık ayında simli kurşun madeni Nemlizade’ye satıldığında artık çalıştırılmaya hazır bir vaziyetteydi. Yapılacak olan çalışmaya dair de izinler alınmıştı; öncelikle kuzeyde bulunan ve Palamut denilen tepelikten başlanacak sonra sırasıyla doğu ve güney hattı takip edilecekti.

Buraya kadar her şey yolunda gibi görünse de ruhsatı uhdesine alan Hasan Tahsin, aradan bir ay geçtikten sonra (17 Ocak 1901) ruhsatını tasdik ettirmek isteyince ummadığı bir durumla karşıladı: Ruhsatın süresi beş ay on dokuz gün önce dolmuştu. Şura-yı Devlet'e göre ihale işinin esas şartlarından biri olan zamanında gerekli muamelelerin yapılması burada bir ihmalkarlık sonucu gecikmişti.⁸⁷

Şu hâlde, Nemlizade Tahsin başa dönmüş oluyordu. Bu tür durumlarda Tahsin Paşa'nın yeniden müracaat etmekten geri durmadığı yukarıda incelenen farklı örneklerde görülmüştü. Nitekim Tahsin Paşa bir müddet sonra kaleme aldığı dilekçesinde ilk müracaatına atıfla, bunun vakiyle kabul gördüğünü ifade ederek *"icabının bir an evvel icra edilmesi"* talebinde bulundu.⁸⁸

Öte yandan farklı bir gelişme daha yaşandı. Nif'te işletilmesine başlanan simli kurşun madeninin yeniden hayata geçirilmesi için bizzat yöre ahalisi tarafından sadrazamlık makamına bir dilekçe yazıldı. 19 Eylül 1904 tarihli bu arzuhalde, Nif'te görev yapan muhtar ve azaların yanı sıra gayrimüslim ahalinin de aralarında bulunduğu yüze yakın imza bulunmaktaydı. Son kısmında ise Nif Kazası Belediye Dairesi mührüyle *"İşbu varakada bulunan mühür ve imzalar kazamız ve kara ahalisinin olduğu tasdik kılındı"* notu bulunmaktaydı.

Arzuhale şikâyetle başlayan Nif ahalisi, uzun zamandır bahçelerine musallat olan hastalıklardan dolayı bağcılıkla geçinemediklerinden dert yanmaktaydı. Ne yapacaklarına şaşırmış bir halde iken iki yıl kadar önce İstanbul'da ikamet eden Nemlizade Tahsin Paşa'nın aldığı ruhsat ile karyelerinde bulunan simli kurşun madenini işletmeye başladığı, madende kendilerinin yevmiye karşılığında çalışabildiği, böylece ailelerini olabildiğince geçindirdiklerinden bahsediyorlardı. Neden sonra Hasan Tahsin, bu madenin tatil edilmiş olduğunu ve işletilebilmesi için yeni bir ferman gerektirdiğini Nif'teki adamına yazmıştı. Nif ahalisinin talebi ise bir an önce fermanın çıkarılıp Tahsin Paşa'nın madeni işletilmeye yeniden başlaması ve sefaletlerinin son bulmasıydı.⁸⁹

Muhtemelen Nemlizade Tahsin Paşa'nın yönlendirmesiyle kaleme alınan bu dilekçe de herhangi bir sonuç vermemişti. 1913 yılı başından itibaren farklı kişilerin Nif'teki simli kurşun madeni için imtiyaz talebinde bulunmaları⁹⁰ Hasan Tahsin'in bu işten büsbütün çekildiğini açık bir şekilde göstermektedir.

5- Forni Adasında Bakır ve Demir Madeni

Forni (İng: Fourni), Ege Denizi'nde, Aydın'daki Dilek Yarımadası'nın karşısında bulunan bir adadır. Bugün Yunanistan'a bağlı bulunan ada, Osmanlı döneminde Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayetine tabiiydi. Adadaki bakır ve demir madenleriyle ilgili Osmanlı arşivinde bulunan belgeler, bunlarla ilk defa Nemlizade Hasan Tahsin'in ilgilendiğini göstermektedir.⁹¹

Nemlizade Hasan Tahsin'in Forni adasındaki madenlerle ilgisi on dokuzuncu yüzyılın son günlerinde başlamıştı. Forni adası, emlak-i hümayun arazisine dönüştürüldüğü⁹² için buradaki madenler Orman ve Maadin Nezareti'nde değil Hazine-i Hassa Nezareti uhdesinde bulunmaktaydı. Bundan dolayı Hasan Tahsin'in gerekli arama ruhsatı için doğrudan Hazine-i Hassa Nezareti'ne müracaat etmesi gerekiyordu.

Nemlizade Tahsin, dosyasını hazırlamış, Hazine-i Hassa'ya müracaat etmiş ve kendisine 17 Aralık 1899 tarihinde ruhsatname verilmişti. Ruhsatnamede “*mermer ocakları hariç olduğu halde bir sene müddetle*” maden aramasına izin verildiği açık bir şekilde beyan edilmekteydi.⁹³ Buradan anlaşıldığına göre Nemlizade Tahsin, adada mermer ocakları hariç her türlü madeni arayacak ve hangisini bulursa onun işletme imtiyazını talep edecekti. Nitekim ruhsatnameyi aldıktan hemen sonra Hasan Tahsin, Forni adasında çalışmalara başlamış ve “*pek çok emek ve para sarfıyla*” bakır madenini yüzeye çıkarmayı başarmıştı.⁹⁴ Sıra madenin işletmesini sağlayacak ihale meselesine gelince işler çıkmaza girmişti.⁹⁵

Meselenin bu ilk kısmıyla ilgili Osmanlı arşivinde bulunan belgelerin üzerine “*aslına mutabıktır*” mührü basılmıştı. Daha önceki başvurularında yaptığı gibi Tahsin Paşa, II. Meşrutiyet sonrasında Forni adasındaki maden ruhsatı meselesini de yeniden gündeme getirince ruhsat talebi ve sonrasındaki yazışmaların birer suretlerinin çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Tahsin Paşa, 31 Mart vakasına günler kala, 9 Mart 1909'da Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir dilekçe göndermişti. “*Tüccardan Nemlizade Tahsin*” diye imzaladığı dilekçesinde, Forni adasında ortaya çıkarmış olduğu bakır madeninden bahsederek; elde ettiği numuneleri nezarete vaktinde takdim ettiğini ve gerekli tahlillerini yaptırdığını ileri sürüyordu. Ayrıca 1906 yılında imtiyazın kendisine ihale edileceğine dair karar verildiğini, hatta bu kararın tekrar edildiğini ancak henüz kendisine bir mukavele teklifinde bu-

lunulmadığını gündeme getiriyordu. Özellikle petrol konusundaki dilekçelerinde yaptığı gibi burada da çok masraflar ettiğini ve mevcut hükümetin kendisini mağdur etmeyeceğinden ümitli olduğunu zikretmekteydi.⁹⁶

Nemlizade Hasan Tahsin'in bu dilekçesinin arkasına Maliye Nezareti'ne iade edilen maden imtiyazları arasında Forni adasındaki madenlerin yer almadığı notu düşülmüştü.⁹⁷ Yine belgenin arkasında 23 Mart tarihli bir başka notta ise Hasan Tahsin'e hiçbir zaman imtiyaz verilmediği sadece arama ruhsatı havale edildiği belirtilmektedir. Nemlizade'nin dilekçesinde ifade ettiği hususların belge arkasındaki notlardan doğru oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte dilekçelerinde zikretmediği bir ayrıntıya yer verilmekteydi: Zamanında Hasan Tahsin yine aynı adada bakır ve demirden başka altın ve gümüş madenleri için de müracaatta bulunmuş ancak bundan bir sonuç elde edememişti.⁹⁸

Hasan Tahsin, 9 Mart tarihli dilekçesinin üzerinden bir hafta kadar geçtikten sonra bir dilekçe daha kaleme alarak Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderdi. Bu defa kendisine imtiyaz ihale edileceğine dair verilen sözün tutulmamasına gerekçe olarak "*cerr-i menfaat*" (çıkar sağlama) iddiasında bulunmaktaydı. Hasan Tahsin'e göre bu tür madenleri kendi hesabına aktarabilmek için Arap İzzet Paşa ve eski Başkatip Tahsin Paşa'nın- "*Kara Tahsin Bey*" ifadesini kullanarak- padişaha özellikle sunmaktan kaçındıklarını iddia etmekteydi. Böylece kendisine ihale edilmesi gereken imtiyaz için padişah iradesinin çıkmasına kasten engel olunmuştu.

Tahsin Paşa'nın iddiasına göre kendisi bu durumu komisyona defalarca arz etmesine rağmen mesele yukarıda ismi zikredilen "*müstebit*" kişilerin "*yed-i zalimanelerinde*" kalmıştı. Nihayet Kanun-i Esasi'yle birlikte hürriyet, adalet ve eşitlik de ilan edilmişti. Hasan Tahsin her fırsatta ifade ettiği gibi yeni hükümetten hukukunun iade edileceğini ümit ediyor ve "*devr-i istibdatta*" kendisine karşı yapılan haksızlıkların giderileceğini umuyordu.⁹⁹

Nemlizade Tahsin'in bu beklentisinin karşılanıp karşılanmadığı ayrı bir tartışma konusu olsa da meseleyi daha da çıkmaza sokacak adımlar attığını söylemek gerekiyor. Son dilekçesinden neredeyse bir yıl sonra kendisiyle birlikte Niğde eşrafından Hacızade Mehmed Ragıp¹⁰⁰, tüccardan George Pavlidis ve Kadızade Galip Bey oğlu Ahmed

Naci Bey'in müştereken kaleme aldıkları 12 Nisan 1910 tarihli arzuhal- le Forni adasındaki bakır madeni hakkında yaşananlar etraflı bir şe- kilde ele alınıyordu. Her ne kadar dilekçeyi dört farklı isim imzalasada dilekçenin bu kadar zaman sonra yazılması doğrudan Tahsin Pa- şa'nın fikri olduğunu tahmin etmek zor değildir. Aynı dönemde yap- tığı benzer başvuruları göz önüne alarak II. Meşrutiyet'ten sonra ül- kede oluşan teşebbüs akımına Nemlizade Hasan Tahsin'in kapıldığı ve eski defterleri yeniden açmaya daha önceki başvurularında yaptığı gibi bundan sonraki girişimlerinde de görülecekti.

12 Nisan 1910 tarihli dört imzayı taşıyan arzuhale göre Forni adasında- ki bakır madeninin, %30'ar hissesi Nemlizade Hasan Tahsin Paşa ile Ragıp Bey'e ait olmak üzere, yüzde 25 hissesi George Pavlidis ve geri kalan %15 hissesi de Ahmet Naci Bey arasında bölüşülmüştü. Ayrıca arzuhale ek olarak hazırladıkları fenni raporlar ve haritaları da ilave ettiklerini belirtiyorlardı ancak bunlar arşivdeki dosya içerisinde yok- tur. Pek çok maden mukavelesinde yer alan genel şartları da içeren dilekçeyle Forni adasındaki bakır madeni imtiyazını 99 yılına isti- yorlardı.¹⁰¹

Nihayet 16 Haziran 1910 tarihli iradede, Hasan Tahsin da aralarında bulunduğu dört kişiye ihale edilecek olan Forni adasındaki bakır ma- deni hakkında padişahın kararını soran Sadrazam İbrahim Hakkı Pa- şa'ya 18 Haziran'da *"irade-i seniyye-i canab-ı padişahi şeref-sadır olmuş"* cevabı verilmişti.¹⁰² On gün sonra sadrazamlık bu kararı Orman, Ma- adin ve Ziraat Nezareti'ne havale ederek gerekli mukavele ve şartna- melerin yazılmasını istemişti.¹⁰³

Aslında bu irade ile istediklerini elde etmiş oluyorlardı. Buradan son- raki süreçte nasıl bir sonuç aldıkları bugün erişime açık olan arşiv belgelerine yansımamıştır. Fakat Nemlizade Hasan Tahsin'in bu giri- şiminden bakır madenini tespit edip ruhsat almak dışında herhangi bir faaliyete yapmadığı anlaşılmaktadır.

6- İzmir Nif (Kemalpaşa) Arası Tramvay Hattı

Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın İzmir'le ilişkisi daha önce bahsedil- len Ödemiş'teki cıva madeni ile başlamıştı. Arkasını getiremediği an- laşılan bu maden işletme teşebbüsünden kısa bir süre sonra oldukça farklı bir işletme alanında fakat bu sefer bir ortakla yeniden İzmir'de

ticari faaliyetlere girdi. Nemlizade Hasan Tahsin ile İzmir tüccarından Neoclès Cardiacopoulos tarafından önerilen projeye göre İzmir ile Kemalpaşa -o zamanki adıyla Nif- arasında bir tramvay hattı inşa edip bunu işleteceklerdi.

İki aşamalı olarak düşünülen hattın bir kısmında buharlı tramvaylar diğer kısmında ise atlı tramvaylar çalıştırılacaktı. Mukavele layihasında yer alan bilgilere göre İzmir Basmahane'den başlayacak olan tramvay hattı Kemer mevkiine kadar beygirlerle çekilecekti. Kemer'den başlayacak olan ikinci kısım Halkapınar, Kandere, Hacılar, Kavaklıdere, Taşkahve duraklarından geçerek Nif'e kadar gidecekti. Bu hat üzerinde ayrıca Halkapınar'dan, Halkapınar çayı değirmeni'nin arkasına kadar buharla çekilen bir hat yapılacaktı. Benzer şekilde güzergâh üzerinde bulunan hapishaneye kadar beygirli bir hat, Kandere'den Köklüce ve Taşkahve'den Evlice'e kadarki kısımlara da buharlı birer hat çekilecekti. Oldukça büyük olan bu projenin üç yılda tamamlanabileceği öngören Tahsin Paşa ve ortağı Neoclès Cardiacopoulos fermanının çıktığı tarihten itibaren başlamak üzere altmış yılına imtiyazı istemekteydi.¹⁰⁴

Resim 6: Tahsin Paşa ile Cardiacopoulos'un tramvay imtiyazı için müracaat ettiklerini duyuran gazete haberi. *İkdam*, 17 Kasım 1900, s. 2.

Bununla birlikte daha önce İngiliz Parlamenter Sir Ellis Ashmead-Bartlett'e (24 Ağustos 1849-18 Ocak 1902) İzmir için verilen elektrikli tramvay imtiyazı (31 Temmuz 1899)¹⁰⁵ Nemlizade ve ortaklarının faaliyet alanını kapsadığı gerekçesiyle bir "hakk-ı rüçhan" (öncelik hakkı) sorunu ortaya çıktı.¹⁰⁶

Yapılan yazışmalar sonucu Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, Bartlett'e verilen imtiyazın sadece elektrikli tramvayı kapsadığı hâlbuki

Nemlizade ile Neoclès Cardiacopoulos'un müracaatı atlı ve buharlı tramvay işletmek amacıyla olduğu sonucuna ulaşınca¹⁰⁷ tartışma önemli ölçüde azaldı.¹⁰⁸

Bartlett'in 1902'de ölmesi sonucu imtiyazını Company General de Traction Şirketi isimli şirket devraldı. Bu şirketin vekili olan Mösyö Dukas ile Nemlizade Hasan Tahsin ve Neoclès Cardiacopoulos mücadele etmek yerine anlaşmayı seçtikleri anlaşılmaktadır. İki şirketin ortaklığı 7 Mayıs 1903 tarihinde Şura-yı Devlet'e bildirildi.¹⁰⁹

Sorunlar çözülmüş ve her şey yoluna girmiş gibi görünse de aradan hayli zaman geçmesine rağmen nihai imtiyaz mukavelesi imzalanmamış ve projeye bir türlü başlanamamıştı. Nemlizade Hasan Tahsin ve ortağı zaman zaman dilekçe vererek başvurularının akıbetini takip etmeye çalışsa da¹¹⁰ bundan da bir sonuç alamamışlardı.

II. Abdülhamid'in iktidardan indirilip yerine İttihat Terakki Hükümeti'nin kurulduğu günlerde nihayet Nemlizade Hasan Tahsin'in İzmir'de tramvay hattı inşa edebileceğine dair padişah iradesi çıktı.¹¹¹ 14 Haziran 1909 tarihini taşıyan irade-i seniyye yaklaşık on yıllık bir çaba sonrasında elde edilmiş, otuz maddelik imtiyaz mukavelesi imzalanmıştı.¹¹² Ne var ki müteşebbislerde sermaye sorunu bulunmaktaydı.¹¹³ Hatta bir ara bulundukları çağın ileri teknolojisi olan elektrikten başka bir alternatifte yatırım yapacak kimse bulamadıklarını ileri sürerek atlı tramvay talebinden vazgeçmek dahi istediler.¹¹⁴

Sonuç olarak hem başvuru sürecinin uzun bir zamana yayılması hem de imtiyaz sahibi Nemlizade Hasan Tahsin ile ortağı Neoclès Cardiacopoulos'un tramvay hattı için yatırımcı bulamayışları bu projenin hayata geçmemesine neden olmuştu. Başlangıçta ilgi çekici bir teşebbüs olarak görülse de nihai amaca ulaşamamıştı. Bu durum Tahsin Paşa'nın imtiyaz talep etme gerekçeleri hakkında da fikir vermektedir. Öyle anlaşıyor ki Paşa, hükümetten imtiyaz talep ederken bunu aldıktan sonra başkalarına satma veya devretme amacı da gütmekte yani bir nevi imtiyaz spekülörlüğü yapmaktaydı.

7- Sakarya Nehri'nde Kereste Taşıma

Nemlizade Hasan Tahsin'in gerçekten ilginç bulunabilecek girişimlerinden birisi de Sakarya Nehri'nde kereste taşımak amacıyla talep ettiği imtiyazdır. Osmanlı arşivinin Şura-yı Devlet tasnifinde yer alan belgelerden anlaşıldığına göre altı düz istimbotta çekilen dubalar ile sahile kereste ve yakacak taşıyabilmek amacıyla elli seneliğine imtiyaz almak için Hasan Tahsin arzuhal vermişti.¹¹⁵

Hasan Tahsin Bey'in Sakarya Nehri'nde kereste taşımacılığına nasıl merak duyduğu önemli bir soru olsa da genel anlamda büyük nehirlerle sahip Osmanlı Devleti'nin bu konuda cazip olduğunu kabul etmek gerekir. Nil Nehri, Dicle ve Fırat nehirleri, Tuna Nehri, Kızılırmak ve elbette Sakarya Nehri gibi debisi yüksek ve taşımacılığa elverişli nehirler uzun zamandır bu amaçla kullanılmaktaydı.¹¹⁶

Sakarya da öteden beri nehir taşımacılığı denildiğinde ilk akla gelenler arasındaydı. Etrafında ormanların bulunmasında dolayı çoğunlukla Tersane-i Amire'de inşa veya tamir edilecek gemiler için ihtiyaç duyulan kerestelerin, kesilmesi uygun bulunan ormanlardan temin edilip taşınabilmesi için zaman zaman Sakarya Nehri kullanılmıştı.¹¹⁷

Sakarya civarından temin edilen ve Sakarya Nehri üzerindeki iskelelerden gemilere yüklenen odun ve kerestelerden zamanla adına "yükçülük" denilen bir vergi alınmaya başlanacaktı.¹¹⁸ Böylece Sakarya Nehri taşımacılığı daha kurumsal bir hale gelmeye başlamış ve nehrin nakliyata elverişle hale getirilmesi için 1800'lerin başında çalışmalara başlanmıştı. Bu iş için o sırada Kocaeli Mutasarrıfı olan Ahmed Aziz Paşa görevlendirilmişti. Aziz Paşa'nın maiyetine İstanbul'dan gönderilen mühendis Ahmed ve Mehmed efendiler yanlarına mutasarrıfın verdiği kişileri de alarak Sakarya Nehri membaından Sapanca gölü yakınlarına kadar nehrin akışı -cereyan kelimesiyle ifade edilmektedir- etrafındaki dağlar ve kasabaları bizzat incelemiş ve uzunca bir rapor kaleme almışlardı.¹¹⁹ Ahmet İzzet Paşa görevlendirildiği bu işte başarılı bulunmuş olmalı ki samur kürk ile taltif edildi.¹²⁰

Bu çalışmalar Sakarya Nehri taşımacılığına daha da önem kazandırdı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında itibaren nehirde vapur işletmeciliği yapabilmek için imtiyaz talepleri oluşmaya başladı. Bu bağlamda, Osmanlı tebaasından Dimitraki Alexiadis isimli bir şahsın Sakarya Nehri'nde vapur işletmek amacıyla talep ettiği imtiyaz çok önemsenmiş ve uzun yazışmalara konu olmuştu. 18 Mayıs 1859 tarihinde Ticaret Nezareti'ne teklif ettiği mukavelede, imtiyazı otuz yılılığına talep ettiği, taşımacılık amacıyla bir şirket teşekkül ettireceği, nehrin temizliğinden de sorumlu olacağı, vapurların asker taşımacılığında da kullanılabileceği gibi hususları da içine alan on beş madde teklif etmişti.¹²¹ 25 Mayıs'ta, nehirlerin bu şekilde kullanımının taşımayı kolaylaştıracağı gerekçesiyle Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa

tarafından yazılan bir arz üzerine Mösyö Alexiadis'e imtiyaz fermanı verildi.¹²²

Daha sonra Sakarya nehrinde taşımacılık yapmak isteyen başka talip-liler çıksa da¹²³ Mösyö Dimitraki Alexiadis'in imtiyazı uzun süre gündemde kalacaktı. Örneğin zamanla Alexiadis, nehrin her iki sahiline beşer saat uzaklıktaki ormanlardan kereste temin etme konusunda öncelik hakkı bulunduğunu iddia ederek bunların da işletmesini talep etmişti.¹²⁴ Bu talep üzerine nezaretin verdiği mütalaa bir gerçeği ortaya çıkaracaktı: İmtiyaz sahibi mukavelenin dördüncü maddesinde üç yıl ara ile nehri temizlemeyi kabul ettiği ancak beş yıl geçmesine rağmen temizlik yapmadığı anlaşılmıştı. Bu durum imtiyazın feshedileceği anlamına gelmekteydi. Ancak nezaret Mösyö Alexiadis'in kış mevsiminde nehrin sularının azaldığı ve istediği ölçüde işletemediği yönündeki mazeretini dikkate alarak imtiyazı feshetmek yerine bir buçuk seneliğine imtiyazı uzatmaya karar verdi.¹²⁵ Kısa bir süre sonra da mukavele şartları gözden geçirilerek yeni bir şartname hazırlandı.¹²⁶

Mösyö Alexiadis'in imtiyazına karşı bazı itirazlar yöneltilmiş¹²⁷ ise de kendisinin, merkezi İstanbul'da olmak üzere Londra'da bir şirket kurmak istediği anlaşılmaktadır.¹²⁸ İşler bu noktaya gelmesine rağmen Mösyö Alexiadis'in mukaveledeki şartlara uymadığı gerekçesiyle imtiyazı nezaret tarafından feshedilmişti.¹²⁹ Bir süre devam etmeyen nehir taşımacılığını halk ihtiyaçları doğrultusunda kullanmış, zaman zaman ise bunu suiistimal edenler çıkmıştı.¹³⁰

Böyle bir zamanda Nemlizade Hasan Tahsin hazırladığı bir arzuhalle Sakarya nehrinde taşımacılık yapmak için işletme imtiyazı talebinde bulunacaktı. Meclis-i Nafia'ya havale olup değerlendirmeye alınan başvurusu hakkında kaleme alınan mazbatada, Hasan Tahsin Bey'in altı düz istimbote ile çekilen dulalar vasıtasıyla Sakarya Nehri'nde kereste ve yakacak taşımak istediği ifade edilmekteydi. Hasan Tahsin'i "muteberan-ı tüccardan" diye tanımlayan Meclis-i Nafia azaları, söz konusu nehirde nakliye vasıtalarının faal bir şekilde kullanılmasının, o civardaki miri ormanların işletilmesini kolaylaştıracağını, kereste ve yakacak fiyatlarını hafifleterek hem memlekete hem de devlet hazinesine katkı sunacağını ifade etmekteydi. Meclis-i Nafia üyelerine göre nehir taşımacılığının ne kadar önemli olduğunun farkında olan Osmanlı Devleti, yıllar önce Sakarya Nehri'nde vapur işletmeciliği imtiyazını Mösyö Dimitraki Alexiadis'in vekili olduğu şirkete verdiğini

hatırlatmaktaydı. Ancak şirketin mukavele şartlarına uygun hareket etmediğinin anlaşılmasıyla imtiyazı feshedilmişti. Dolayısıyla Nemlizade Hasan Tahsin'in dilekçesinin dikkate alınmasına engel teşkil edecek bir durum bulunmamaktaydı.

Nemlizade Hasan Tahsin'in petrol arama ruhsatı başvurularında sıklıkla yapıldığı gibi Meclis-i Nafia bu imtiyaz talebi için sunduğu mukavele teklifinde de bazı değişiklikler talep etmekteydi. Öncelikle elli yıl olarak istediği imtiyazı kırk yıl şeklinde değiştirmesi isteniyordu. Ayrıca mukavelenameye şu hususların da ilave edilmesi talep ediliyordu: Başvuran kişi bir şirket tesis edecek, şirketin hissedarları sadece Osmanlı tebaasında olabilecek, Osmanlı Bankası'na beş yüz lira teminat akçesi koyacak, Darülaceze, Darüleytam ve Darüşşafaka'ya yıllık otuzar lira bağışta bulunacak, her ne kadar imtiyaz kereste ve odun taşıması için veriliyorsa da gerekli durumlarda asker ve askeri malzeme de taşıyacaktı. Bu şartları dilekçe sahibinin kabul etmesi halinde imtiyaz süresince bir başkasına nehirde taşıma salahiyeti verilmeyecekti. Başka imtiyaz mukavelelerinde olduğu gibi burada da kendisine tanınan süresinin sona ermesiyle, imtiyaz sahibi elindeki römorkör, duba veya nehir taşımasında kullandığı diğer eşyalar ile inşa ettiği binaları herhangi bir bedel talep etmeksizin devlet uhdesine devir ve teslim edecekti. Bütün bu düzeltmelerin mukaveleye dahil edilmesi durumunda Meclis-i Nafia'ya göre imtiyazın verilmesinde herhangi bir sakınca görülüyordu.¹³¹

Yapılan düzenlemelerle eksikler giderilmiş ve Ticaret ve Nafia Nezareti nihai kararı vermeden önce konuyu bir de Şura-yı Devlet'e sormuştu.¹³² Buradan nasıl bir cevap geldiği ve Nemlizade Hasan Tahsin'in hakikaten Sakarya Nehri'nde kereste taşımacılığı yapıp yapmadığı sorularına maalesef eldeki belgelerde herhangi bir cevap yoktur. Sakarya Nehri üzerinde taşımacılık faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Seyr ü Sefain İdaresi'ne devredilecekti.¹³³

Bu arada *Annuaire Oriental du Commerce* isimli ticaret rehberinde Tahsin Paşa'nın ismi Neoclis Cardiacopoulos (Neoclès Cardiacopoulos) ile birlikte zikredilmekte ve kerestecilik yaptıkları ifade edilmektedir. İzmir tüccarından olan Neoclis Cardiacopoulos ile 1903 yılında İzmir'de tramvay hattı için müracaat eden olan Tahsin Paşa'nın Sakarya nehrindeki taşımacılık konusunda da ortak olmaları muhtemeldir. Ancak bu konu mevcut arşiv belgelerine yansımamıştır.

8- Fethiye'de Krom Madeni

Osmanlı döneminde Aydın vilayetine bağlı bulunan Menteşe Sancağı'na tabi Mekri -bugünkü Fethiye¹³⁴- kazasının her ikisi de deniz kıyısında yer alan Kargı ve Foça bölgelerinde o dönem itibarıyla oldukça önemli görülen bir krom madeni bulunmaktaydı. Bu madenle ilk ilgilenen İskoçya'nın Leith şehrinden İzmir Bornova'ya gelen tüccar John Borthwick Paterson'dur. Bornova'da bugüne kadar ulaşabilen bir köşk inşa ettiren Peterson, Fethiye'deki krom madenini keşfetmişti.¹³⁵

Gerek Petersonların Fethiye'deki krom madeni imtiyazı için imtiyaz mücadelesine gerekse başka taliplilerin girişimlerine bugüne kadar yapılan çalışmalarda detaylı bir şekilde yer verildiği¹³⁶ için burada yeniden değerlendirmeye ihtiyaç yoktur. Ancak Nemlizade Hasan Tahsin'in Hüdevandigar ve Manastır vilayetlerinde kapıkethüdalığı yapmış Ahmed Efendiyle birlikte Fethiye'nin muhtelif bölgelerinde bulunan krom madenlerinin işletme imtiyazını almak için giriştikleri mücadele bölge maden işletmeciliğine ışık tutacak mahiyette olmasına rağmen yapılan çalışmalarda eksik bırakılmıştır.

Nemlizade Hasan Tahsin ile Ahmed Efendi'nin Fethiye krom madenleriyle ilgili hikâyesi, başta Sadrazam Said Paşa olmak üzere Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa, Serasker Rıza Paşa gibi dönemin neredeyse bütün nazırlarının mühürlerini taşıyan ve Babıali Meclis-i Mahsusa'da kaleme alınan bir mazbata ile başlıyor. 26 Ocak 1902 tarihini taşıyan bu mazbatada, Fethiye'nin Kargı ve Foça çiftlikleri sınırında bulunan Bezkes karyesinde, Köyceğiz kazasına bağlı Elcik ve Kızılkaya isimli köylerde ve diğer bazı yerlerde keşfedilen altı parça krom madenin müzayedeye çıkarılması ve en yüksek "*rüsum-i nishi*"¹³⁷ vermeyi teklif eden kişiye ihalesi konu edilmekteydi. Mazbatada ifade edildiğine göre daha önce bu madenlerin işletmesi Mösyö Petersonlar tarafından talep edildiği halde kararlaştırılan şartların zamanında yerine getirilmediği anlaşılmıştı. Bu esnada söz konusu madenlerin ruhsatı başkaları tarafından da istenmişti. Meclis-i Mahsusa azaları böylece sözü Apostolaki Yunanidi Efendi isimli bir şahsın müracaatına getirerek madenlerin yüzde yetmişinin kendi namına ve geri kalan yüzde otuz hissenin de Nemlizade Hasan Tahsin adına talep ettiğini belirtmekteydi.

Dönemin maden hukukuna uygun bir şekilde yapılan bu müracaat incelendiğinde ortaya ilginç bir durum çıkmıştı: Fethiye'deki altı krom

madeninin ihalesini alan Apostolaki Yuanidi Efendi bir süre sonra vefat etmiş ve hisselerini Hüdavendigâr ve Manastır vilayetlerinde kapı-kethüdalığı yapmış olan Ahmed Efendi'ye devretmişti. Ancak Ahmed Efendi bir süre daha Apostolaki Yuanidi Efendi ismiyle hareket etmeyi sürdürmüştü. Apostolaki Yuanidi Efendi'nin vaktiyle ibraz ettiği hüccetler ve Ahmed Efendi'nin yazdığı bir dilekçe yüzde yetmiş hissenin Ahmed Efendi'ye ait olduğunu tasdik etmişti. Sonuç olarak Meclis-i Mahsus yüzde yetmiş hissenin Ahmed Efendi'ye ve yüzde otuz hissenin de Nemlizade Tahsin Paşa'ya yüzde yirmi "*rûsum-i nisbi*" ve altmış sene müddetle ihale edilebileceğine hükmedip gereğini yapılması için dosyayı Orman ve Maadin Nezareti'ne geri gönderdi.¹³⁸

Bu mazbata hiç şüphe yok ki Nemlizade Tahsin Paşa ile Ahmed Efendi'nin krom madeni arama ruhsatını Orman ve Maadin Nezareti'nden talep etmeleri üzerine nezaretin konu hakkında Babıali'nin onayını almak istemesi sonucu kaleme almıştı. Nitekim Babıali de yukarıdaki mazbata ile beklentiyi karşılamıştı.

Bu sırada Petersonlar krom madeninin kendilerinden alınıp başkalarına ihale edilmesi durumunda hukuki yollara başvurup tazminat talebinde bulunacaklarını İngiltere sefareti vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne bildirmişlerdi. Hariciye Nezareti ise Sadaret'i bu konuda bilgilendiriyor, Ağustos 1900'de çıkarılan iradeye sadık kalınması¹³⁹ ve hukuk dışı bir uygulamanın yapılmaması hususuna özellikle dikkat çekiyordu.¹⁴⁰

Ne var ki Hariciye Nezareti, bu uyarıları yapmada biraz geç kaldığı anlaşıyor. Zira Orman ve Maadin Nezareti ile Hasan Tahsin ve Ahmed Efendi arasında mukavele şartnameleri hazırlanmış, 15 Kasım 1902 tarihinde Sadrazam Said Paşa'nın arzı üzerine ruhsatı yeni sahiplerine veren irade çıkmıştı. İrade, Fethiye'de bulunan altı parça krom madeni imtiyazını "*tüccar-ı muteberandan*" diye tanımlanan Hasan Tahsin Paşa'ya yüzde otuz hissesi, Ahmed Efendi'ye ise yüzde yetmiş hissesi olmak üzere altmış yıllığına devretmekteydi.¹⁴¹

Padişah II. Abdülhamid'in krom madeni imtiyazını onayladığını aktaran Başkatip Tahsin Paşa İngiliz elçisinin konuyla ilgili padişahı ziyaret ettiği notunu da şu ifadelerle aktarmaktaydı: "*Dünkü cuma günü huzur-ı hümayun-ı mülûkanede nail-i izz-i müsül olan İngiltere sefiri mezkûr madenlerin İngiliz tebaasından biri üzerinde bulunduğunu ve icra olunan bazı tahkikat da bunu müeyyid olduğunu arz ve beyan*".¹⁴²

Petersonların İngiliz sefirini araya sokarak konuyu doğrudan padişaha iletmeleri sonucu değiştirmese de işi yeniden başa sarmaya yetmişti. İlk olarak meselenin bir kere daha Meclis-i Mahsusa'da değerlendirilmesi talep edildi. Bu gerçekleşmediği gibi Petersonların itirazı birkaç tartışmayı gündeme getirmekten öteye gitmedi.¹⁴³ Zira Petersonların ruhsatını iptal edip Nemlizade Hasan Tahsin Paşa ile Ahmed Efendi'ye ruhsatın verilmesini sağlayan da bizzat Meclis-i Mahsusa idi. Petersonların vekili Agop Lucassian imzasıyla Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderilen tezkirede Petersonların yapılan muameleden dolayı uğradıkları zarar uzun uzadıya anlatılmaktaydı.¹⁴⁴

Nihayet Petersonlar adli yollara başvurmaya yani konuyla ilgili dava açmaya karar verdi.¹⁴⁵ Yapılan uzun yazışmalar¹⁴⁶ aslında hep aynı problemin etrafında dönüyordu: Hem Petersonlara hem de Hasan Tahsin Paşa ile Ahmed Efendi'ye mevcut kanun ve nizama uygun olarak maden ruhsatı verilmişti. Ancak Petersonlar, kendi uhdelерinde bulunan ruhsatnamenin iptali konusunda Babıali'nin geç davrandığını, eğer eksik veya gecikmiş bir hareketleri olmuşsa buna vaktinde müdahale etmeleri gerektiğini, dolayısıyla iptal muamelesinin başkalarına ihale vermek için kasıtlı yapıldığını iddia etmekteydi. Orman ve Maadin Nazırı Selim Melhame Paşa ise Şura-yı Devlet, Babıali veya nezaretin, imtiyazları tetkik etme veya bunlar hakkında karar verme hakkı olduğu müddetçe geç kalındığı iddiasının "*pek vâhî*" yani tamamen boş olduğunu ileri sürmekteydi.¹⁴⁷

Uzayıp giden bu tartışmalardan bir sonuç alınamamış ve yukarıda da ifade edildiği gibi Petersonlar konuyu adli mercilere taşımıştı. Nihayet Orman ve Maadin Nezareti 29 Haziran 1907 tarihinde kaleme aldığı iki tezkireyle¹⁴⁸ meseleyi Şura-yı Devlet'e havale etti. Şura-yı Devlet 5 Ekim 1907'de nihai kararını verdi. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin verdiği karara dair ayrıntıların yer aldığı mazbatada, Petersonların ruhsat aldıkları altı madenin sadece ikisine ait gerekli işlemleri yapmış oldukları, geri kalan dört ayrı krom madeni hakkında ise nizamnameye göre çalışmalarını tamamlamamış olduklarından sadece bunların iptal edildiği belirtilmekteydi. Şura-yı Devlet, iki maden hakkında gerekli muameleyi yaptıklarından dolayı, ileride tazminat ve hak iddia edebilecekleri endişesine dayanarak bu madenlerin Petersonlara iade edilmesini uygun bulmuştu. Diğer dört krom maden kaynağı ise Petersonların ilk ruhsat aldığı tarihten neredeyse on yıl sonra talep edip kendilerine ruhsat fermanı verilen Nemlizade Hasan Tahsin ve Ahmed Efendi uhdelерinde bırakılacaktı.¹⁴⁹

Tahsin Paşa ve Ahmed Efendi, kendilerine ihale edilen krom madeni ruhsatını ne şekilde değerlendirdikleri bilinmemekle beraber Tahsin Paşa'nın çoğunlukla yaptığı gibi bu madenin II. Meşrutiyet sonrasında peşine düşmemesi ilginçtir. Cumhuriyet'in ilanından sonra ise Fethiye'deki altı krom madenlerini işletmeye devam edebilmek için Petersonlar yeniden müracaatta bulunacaktı. Kendilerine maden ruhsatı hakkı tanıyan kanunların ilga edilmesiyle ruhsatı yenilemek isteyen Petersonlara, Reisicumhur Mustafa Kemal imzasıyla yazılan 26 Kanunuevvel (Aralık) 1926 tarihli kararnamede imtiyazın tasdik edildiği belirtilmekteydi.¹⁵⁰

9- Bayburt, Helva Köyü'nde Bakır Madeni

Bugün Bayburt'a bağlı olan Helva köyü, Osmanlı döneminde bakır madeniyle şöhret bulmuş bir bölgeydi. Uzun zamandır bilinen Helva bakır madeniyle Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın da aralarında bulunduğu pek çok kişinin ilgilendiği ve işletme teşebbüsünde bulunduğu arşiv kayıtlarında görülebilmektedir. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Dergâh-ı Ali kapıcıbaşlarından biri olarak tanımlanan Abdulkerim Ağa isimli bir kişi tarafından Gümüşhane maden idaresine bağlı bir şekilde işletilmekteydi. Gittikçe zarar eden madenin nihayet 1850 yılında üretime ara vermesi istenmiş ve maden kapatılmıştı.

Âtıl kalan maden ocağına bir de sel baskını sonucu su dolması işleri iyice zora sokacaktı. Madenin yeniden faaliyete geçirilebilmesi için ihale yoluna giden devlet, 1853 yılında madeni Gümüşhaneli İbrahim ve kardeşi Aziz Efendiler devretti. Böylece yeniden bakır madenini faaliyete geçiren kardeşler başarılı olmuş olmalı ki İbrahim Efendi 1860 yılında Gümüşhane madenleri müdürlüğü ile taltif edildi.¹⁵¹

Buna rağmen işlerin istenildiği gibi gitmediği, hatta sahte ihtira beratına sahip kişilerin ortaya çıktığı anlaşıyor.¹⁵² Onlarca tartışmaya konu olmasına rağmen madenin 1860'lardan II. Abdülhamid dönemine kadar işletildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. 1881 tarihli Erzurum vilayeti salnamesinde bir süredir madenin terk ve tatil edildiği, bundan dolayı bazı mağaraların çöktüğü, bazılarının içlerinin suyla dolduğu ve madenin bu sebeplerden dolayı işletilemediği ifade edilmektedir.¹⁵³

Her ne kadar işletilmesi mümkün olmasa da II. Abdülhamid döneminde önceki hiçbir dönemle kıyaslanamayacak bir biçimde, ruhsat ve imtiyaz taleplerinin süratle artması ve yoğunlaşması Helva bakır madenine de yansımıştı. Örneğin tüccar Mehmed Fahri ve Binbaşı Abdullah gibi bazı kişiler bakır madeni imtiyazının kendisine verilmesi talebiyle 1902 yılında başvuruda bulunmuştu.¹⁵⁴ Nemlizade Hasan Tahsin Paşa da bu tarihlerde Helvalı madenleriyle ilgilenmeye başlayacaktı.

Nemlizade ailesinin daha önce zikredilen Erzurum-Trabzon arasında ticaret yolu inşa çalışmalarında bulunduğu hatırlanırsa en azından ailenin Erzurum ve çevresine yabancı olmadığı anlaşılabılır. Bu durumun Hasan Tahsin'e etki edip etmediği net olmasa da Paşa'nın 11 Ekim 1904 tarihinde Helvalı mevkiindeki bakır madeni için ruhsat aldığı görülmektedir. Muradyan Karbet Efendi ile kendisine ruhsat gereğince beş yıl süreyle bakır madeni için arama ruhsatı kendilerine ihale edilmişti.

Arama ruhsatının bitiş tarihi olan 12 Ekim 1909'a az bir süre kala madenin kendilerine yeniden ihalesi için müracaat ederek başka kimse ile müzakere edilmemesini talep etmişlerdi. Ancak Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti, talep edilen hususun bir "*hakkı-ı rüçhan*" arz ettiğini bununla birlikte Tahsin Paşa ve Karabet Efendi'nin böyle bir hakka sahip olmadığına hükmederek ruhsat süresini uzatmayı kanunen uygun bulmadı.¹⁵⁵

Tahsin Paşa'nın ruhsat kendi üzerlerindeyken maden araması yapıp yapmadığı veya her hangi bir çalışmaya giriştiğine dair arşiv belgelerine yansıyan bir bilgi yoktur. Hatta ruhsat müddetinin uzatılmasıyla ilgili tekliflerinin reddedilmesinden sonra konuyu takip edip etmedikleri de malum değildir.

10- Kisarna Maden Suyu

Bugün, Trabzon'un merkez ilçesine bağlı bir mahalle olan Kisarna, uzun zamandır adıyla özdeşleşmiş maden suyuyla anılmaktadır. Tarihi çok eskilere dayandığı kabul edilen bu maden suyunun yirminci yüzyıl başlarından itibaren ticari bir işletmeye dönüşüm süreci başladı.

Trabzon salnamelerinde içilmeye değer olarak görülen iki maden suyu ön plana çıkarılmaktadır. 1898 tarihli salnamede bu maden sula-

rı şöyle sıralanmaktaydı: “Miyah madeninden şuruba salih olanların iki tanesi zikre şayandır. Biri Trabzon’a bir saat mesafede vaki Kisarna suyudur. Yol altı bir noktadan dar bir dereye sızıp akar ve diğeri üç saat mesafesi olan Şana¹⁵⁶ suyudur.”¹⁵⁷

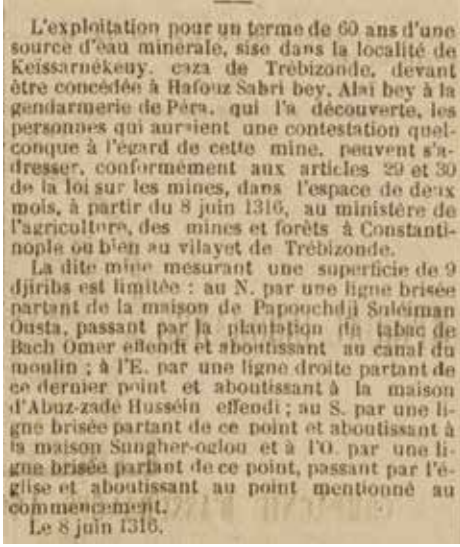
1900 yılında yayımlanan salname ise daha detaylı bilgiler vermektedir. Bu salnameye göre “Kisarna suyu, edilen tecaribe göre Avrupahlıların Vichy’i ile Bursa’nın Çitli’sine faik ve onlardan nafidir. Bunların emraz-ı cildiye ve mideviyeye müfid oldukları da etibbanın taht-ı tasdikindedir.”¹⁵⁸ Salmamenin Kisarna maden suyunu anlatırken bunu Fransa’da Allier ve Auvergne bölgelerinde çıkartılan Avrupa’nın meşhur maden suyu olan Vichy ile İnegöl’ün Çitli köyündeki maden suyu ile karşılaştırması ilginçtir. O dönemde bu maden suları şöhretli olsa da bu bölgelerde bilinme ihtimali düşüktür. Belki de salname yazarı okuyucusundan bunları Kisarna’dan önce bilmesi gerektiğini ima etmektedir.¹⁵⁹

1904 tarihli salnamede ise daha önceki bilgiler aynen tekrarlanırken şöyle bir ayrıntıya yer verilmektedir: “Kisarna suyunun taamı gayet latif olup ruhsat-ı resmiyeye tabi olarak sarf edilmekte ve terakkiyat-ı kimyeviyesi mekteb-i tıbbiye-i şahanede tahlil ve tayin edildiği cihetle emraz-ı midevi ve karaciğer ve mesane hastalıklarına gayet nafi bulunmakta ve istimali günden güne çoğalmaktadır.”¹⁶⁰

Burada “ruhsat-ı resmiyeye tabi olarak sarf edilmekte” ifadesi kullanılarak aslında o tarihlerde Kisarna maden suyunu işletmek için verilen ruhsatlara atıfta bulunmaktadır. Sadaret’ten Trabzon valisi Mehmed Reşad Bey’e 1904 yılı sonlarında yazılan tahrir söz edilen resmi ruhsatlar hakkında ipucu vermektedir. Bu belgede, yaptıkları aramayla zahire çıkardıkları Kisarna adındaki maden suyunun, Nemlioğlu Mehmed Salih ile Evliyaoğlu Hüseyin Celal Efendilerin araya girmesiyle ihraca başlandığından söz edilmekteydi. Dahası bu suyun doldurulup satılabilmesi için Nemlizade Tahsin Paşa ve Mehmed Salih ile Hüseyin efendiler arasında bir de özel bir mukavele imzalandığı ileri sürülmekteydi. Ancak bazı sorunlar ortaya çıkmış ve bu işin arkası gelmeyeceği anlaşılmıştı. Bazı vekiller tayin edilerek sorunların çözülmesine çalışılmıştı. Sadaret, Trabzon vilayetinden konunun tahkik edilmesini ve gerçekten fuzuli olarak suya vaziyet ettikleri anlaşırsa gereğinin yapılmasını istemekteydi.¹⁶¹

Trabzon valisi Mehmed Reşad Bey sadarete ancak yıl sonuna doğru cevap verebildi. İlginç detaylar barındıran valinin cevabında, Kisarna

maden suyunun işletmesi hakkında 10 Nisan 1899 tarihinde ilk defa Beyoğlu zabıtasında memur olan Hafız Sabri Bey'e "mezuniyet verildiği" ifade edilmektedir.¹⁶²

Resim 7: Kisarna maden suyunun Hafız Sabri'ye verilmesine ilişkin gazete haberi. *Stamboul*, Nu: 158, 12 Haziran 1900, s. 3.

Vali Mehmed Reşad Bey haklıydı. Zira Hafız Sabri'ye verilen bu imtiyaz Fransızca olarak yayımlanan İstanbul gazetesinin 12 Temmuz 1900 tarihli sayısında haber olmuştu. Habere göre Trabzon vilayetinde bulunan Kisarna köyündeki maden suyu imtiyazını Pera'da jandarma olan¹⁶³ Hafız Sabri Bey ile Ali Bey altmış yıllığına almıştı. Gazetede maden suyunun bu kişiler tarafından keşfedilmiş olduğu iddia ediliyor

ve kendilerinin maden nizamnamesine göre hakk-ı rüçhan (öncelik hakkı) sahibi olduklarını ileri sürüyordu. Haberde imtiyazın kapladığı alanla ilgili detaylar da mevcuttu. Buna göre 9 ceriblik¹⁶⁴ bir arazi için imtiyaz verildiği anlaşılmaktaydı. Aslında geniş bir alana sahip olan söz konusu maden, Papuççu Süleyman Usta'nın evinden başlayıp, Ömer Efendi'nin tütün tarlasından geçerek değirmen kanalında biten kesikli bir çizgiyi takip ile bu son noktadan başlayıp Ebuzzade Hüseyin Efendi'nin evinde nihayete eriyordu. Haberin alt kısmına 8 Haziran 1316 (1900) tarihi düşülmüştü.¹⁶⁵

Öte yandan İstanbul'da şubesi bulunan bir şirket tesis edilmiş ayrıca Kisarna maden suyu yirminci yüzyılın başından itibaren İstanbul'daki eczanelerde satılmaya başlanmıştı. Döneminde gazetelere reklamlar verilerek Kisarna maden suyunun Avrupa'nın en kıymetli maden sularına benzediği, içilmesinin latif, içerdiği madenlerden dolayı mide, bağırsak, böbrek, mesane, mide, karaciğer ve kum hastalıklarına yararlı olduğu, faydalarının Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yapılan tahlillerle resmen ispat edildiği duyuruluyordu. Muhtelif gazetelerde

Resim 8: Kisarna maden suyuyla ilgili gazetelerde çıkan reklamlardan biri. *Sabah*, sayı: 4981, 7 Eylül 1903. S. 4.

yayımlanan ilanlarının en sonunda ise şu bilgi paylaşılıyordu: “*Mahall-i fûruhtu: Sirkeci’de tramvay caddesinde otel Osmanî ittisalindeki sokakta 4 numaralı mağazadadır ve bilcümle eczanelerde bulunur.*”¹⁶⁶

Bu bilgiler zaten İstanbul’da bulunan Nemlizade Hasan Tahsin’in konuya nasıl müdahil olduğunu anlaşılır kılmaktadır. Girişimlere zaten açık olan Hasan Tahsin’in yukarıda zik-

redilen Fransızca veya Osmanlıca yayınlardaki ilanları görmüş yahut bir tanıdığı vasıtasıyla Trabzon’da bir maden suyu imtiyazının verildiğini hatta bunun üretilmeye ve satılmaya başlandığını işitmiş olmalıdır. Kendisinin imtiyaz konusunda pek çok girişimlerinden dolayı edindiği tecrübeye dayanarak Sabri Bey’e muhtemelen İstanbul’da işleri yürütmek istediğini iletmmişti. Bu kurguyu yukarıda bahsedilen Vali Reşad Bey’in tezkiresi de doğrulamaktadır. Sonuç olarak Sabri Bey, Nemlizade Hasan Tahsin Paşa ile Mehmed Salih ve Evliya-zade Hüseyin Efendileri İstanbul’da vekil tayin etmiş olmalıdır.¹⁶⁷

Buraya kadar herhangi bir sorun görünmezken neden sonra Sabri Bey vekil tayin ettiği ve Tahsin Paşa’nın da içerisinde bulunduğu kişileri vekillikten azletmişti. Vekillerden birisi olan Evliya-zade Hüseyin Efendi, Sabri Bey’in azlettiği kişilerin aslında vekil değil de “şerik” yani ortak olduklarını ifade eden bir beyannamede bulundu. Dersaadet Mukavelat Muharrirliği’nden alınan bilgiye göre Sabri Bey, Kisarna maden suyunun %34 hissesine sahipken, geri kalan toplam %66 hisse, Nemlizade Hasan Tahsin Paşa, Mahmud Salih ve Evliya-zade Hüseyin Efendilere, her birine eşit bir şekilde bölüştürülmek üzere aralarında bir şirket ahdi bulunmaktaydı.

Trabzon Valisi Mehmed Reşad Bey bu durumda nasıl hareket edilmesi gerektiğini ilgili nezarete yazmış ve 25 Temmuz 1904 tarihinde aldığı cevapta Sabri Bey'e aslında 10 Nisan 1899'da izin verildiğini öğrenmişti. Ayrıca ortaklık kurulmasına dair meselenin nezaret tarafından çözülemeyeceğini, bunun ancak kendi aralarında anlaşmak yahut mahkemelere müracaat etmek suretiyle bir sonuca varılacağını haber almıştı.¹⁶⁸

Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın Kisarna maden suyuyla ilişki bundan ibarettir ve daha sonradan konuyla ilişkili yapılan yazışmalarda ismi geçmemektedir. Tahsin Paşa'nın bu girişiminde bir hile olduğu intibai mevcutsa da bunu ispat etmek zordur. Kisarna maden suyu, ilerleyen yıllarda da çeşitli imtiyaz taleplerine muhatap olmuş, bugüne kadar işletmesi yapılabilmektedir. Bugün Kisarna maden suyu halen daha üretilmeye devam etmekte ve çoğunlukla Karadeniz bölgesinde tüketilmektedir.

Sonuç

Nemlizade Hasan Tahsin, ticarete atıldıktan sonraki hayatı boyunca birbirinden bağımsız birçok girişimlerde bulunmuş ancak neredeyse tamamından istediği sonucu elde edememiştir. II. Meşrutiyet sonrası kurulan ve Tahsin Paşa'nın da büyük umutlar beslediği İttihat ve Terakki Hükümeti zamanında da önceki taleplerini peş peşe yeniden gündeme getirmesine rağmen sonuç pek değişmemiştir.

Tahsin Paşa kendisini II. Abdülhamid döneminde mağduriyete uğramış olarak görmesine rağmen İttihat ve Terakki hükümeti zamanından da benzer cevaplar alması devlet mercilerinin özellikle madenler konusundaki tutumunun kolay kolay değişmediği şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu durum, devlet mercilerinden çok Hasan Tahsin Paşa'nın ruhsat ve imtiyazlar konusundaki tutumuyla ilgilidir.

II. Abdülhamid zamanında maden imtiyazlarına yönelik ruhsat ve imtiyaz taleplerinde büyük bir artışın olması, imtiyaz ve ruhsatları elde edip bunları yüksek karlarla bilhassa Avrupalı yatırımcılara pazarlayan bir zümrenin doğmasına yol açmıştı. Bu zümre sarayla yakın ilişkisi olan isimleri araya sokarak istediği imtiyazları kolaylıkla alabiliyor ve komisyon karşılığında başkalarına devredebiliyordu. Maden nizamnamesi, devletin üretimine ihtiyaç duyacağı madenlerin bir şe-

kilde ruhsatını almış kişiler eğer bu madeni işletemez ise üretimin aksamaması için başkalarına devredilmesine müsaade etmesi, söz konusu zümrenin İstanbul'da son derece aktif olmasına yol açmıştı.

Yukarıda incelenen örneklerden anlaşılabacağı gibi Nemlizade Tahsin Paşa da ruhsat ve imtiyazları daha çok başkalarına satmak için talep eden zümreden sayılmalıdır. Gerek II. Abdülhamid gerekse II. Meşrutiyet hükümeti dönemindeki başvurularından çoğunlukla olumlu bir cevap alamaması, nezaretlerin de Tahsin Paşa'nın niyetini tahmin etmelerinden kaynaklanmalıdır. Hatta Kemalpaşa'da bulunan simli kurşun madeni arama ruhsatını Toussiant Rouzaud isimli bir Fransız maden mühendisinden satın alması, Tahsin Paşa'nın da nezaretlerden umudunu kestiğini gösterir.

Bu araştırmada, özellikle Osmanlı döneminde yaşamış tüccar sınıfına mensup kişilerin, günümüzün geniş imkanlarına rağmen hâlâ biyografilerini yazmanın birçok açıdan zor olduğu bir kere daha gözlemlenmiştir. Nitekim Hasan Tahsin gibi oldukça ön planda olan bir kişinin bile hayatına ait birçok ayrıntıdan ziyade ancak ticari faaliyetleri etrafındaki bilgilere ulaşabilmek mümkün olmuştur.

Tablo 1: Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın ticari girişimleri ve elde ettiği sonuçları bir arada gösteren tablo.

	Vilayet	Sancak	Kaza/Köy	Maden cinsi	Ortak	I. Başvuru	Ruhsat	İmtiyaz	Sonuç	Fesih	II. Başvuru	Sonuç
1	Bağdat	-	-	Petrol	-	Aralık 1896 öncesi	3 Şubat 1898	-	Ruhsat verildi	Ekim 1898	7 Aralık 1898	Sonuç alınmadı
2	Basra	-	-	Petrol	-	Aralık 1896 sonrası	8 Mart 1898	-	Ruhsat verildi	-	-	-
3	Musul	-	-	Petrol	-	7 Aralık 1898	-	-	Sonuç alınmadı	-	-	-
4	Aydın	İzmir	Ödemiş	Cıva	-	Temmuz 1898 öncesi	-	-	Sonuç alınmadı	-	-	-
5	Hüdaven-digar	Orhaneli	Gelemiş	Simli Kurşun, Bakır ve Altın	Mehmed Ragıp Bey (II. Başvuruda)	Ocak 1899 öncesi	18 Ocak 1899	-	Ruhsat verildi	1901 (?)	1910	Sonuç alınmadı
6	Aydın	İzmir	Kemalpaşa	Simli Kurşun		16 Kasım 1899	17 Aralık 1900	-	Toussiant Rouzaud'dan satın alma yoluyla ruhsat edildi	Satış işleminin ruhsat süresi dolduktan sonra yapıldığı gerekçesiyle	28 Temmuz 1903	Sonuç alınmadı
7	Cezayir-i Bahr-ı Sefid	-	Forni Adası	Bakır ve Demir	Mehmed Ragıp, George Pavlidis, Ahmed Naci Bey (II. Başvuruda)	Aralık 1899 öncesi	17 Aralık 1899	-	Ruhsat verildi	Tam olarak belli değil	12 Nisan 1910	16 Haziran 1910 tarihinde yeniden ruhsat verildi
8	Aydın	İzmir	Kemalpaşa	Tramvay Hattı	Neoclès Cardiacopoulos	1900	-	-	Sonuç alınmadı	-	-	-
9	Hüdaven-digar	-	Sakarya Nehri	Taşımacılık	-	Şubat 1901 öncesi	-	-	Sonuç alınmadı	-	-	-
10	Aydın	Men-teşe	Fethiye	Krom	Ahmed Efendi	Ocak 1902 öncesi	15 Kasım 1902	-	Ruhsat verildi	-	-	-
11	Erzurum	Bayburt	Helva Köyü	Bakır	Muradyan Karbet Efendi	1902	11 Ekim 1904	-	Ruhsat verildi	-	-	-
12	Aydın	İzmir	Kemalpaşa	Tramvay Hattı	Neoclès Cardiacopoulos	Mayıs 1903 öncesi	-	14 Haziran 1909	İmtiyaz verildi	-	-	-
13	Trabzon	-	Kisarna	Maden suyu	-	Ekim 1904 öncesi	-	-	Ortaklık iddiası var	-	-	-

Dipnotlar

- 1 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, (Bundan sonra BOA), İ. TAL. 27/13, lef 3, 26 Mayıs 1309/7 Haziran 1893.
- 2 Sinan Kunalalp valinin ismini İbrahim Kadri olarak zikretse de (Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, Isis Yayınları, İstanbul 1999, s. 41 ve 83.) Trabzon Valisi olarak imzaladığı yukarıdaki tezkireye bastığı mühürde “*Es-Seyyid Mehmed Kadri*” ifadeleri yazmaktadır. 1892 yılında vali olarak Trabzon’a gelen Kadri Bey öldüğü 1903 yılına kadar 11 yıl boyunca burada valilik yapmıştır. Kadri Bey’in Trabzon valiliği hakkında bkz: Abdülhamid Kırmızı, “Haysiyet-i Hükümeti Muhafaza: Trabzon Valisi Kadri Bey’in İdare Tarzı (1892-1903)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, KTÜ Yayınları, Trabzon 2007, s. 757-768.
- 3 Nemlizade ailesinin Trabzon’daki faaliyetleri için bkz: Jayne L. Warner, *Turkish Nomad, The Intellectual Journey of Talat S. Halman*, I.B. Tauris, Londra 2017, s. 33.
- 4 Mehmet Akif Bal, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon’un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007, s. 830-831. Nemlizade ailesinin şehrin ticari hayatına katkısının farkında olan Trabzon valisi Kadri Bey bir başka yazısında aile hakkında şu ifadeleri kullanmaktaydı: “*Nemlizadeler müteaddid biraderler olup gerek Dersaadetle Trabzon ve gerek bazı memalik-i mahrusa-i şahanede olan destgâh-ı ticaretlerini şeriken ve halîten idare etmektedirler. Bu aile geçen sene kâr ve zararda reji idaresiyle müştereken Trabzon’da bir fabrika küşad edip tütün imal ile satmaktadırlar.*” BOA. ŞD. 1848/39, lef: 5, 28 Kânunusani sene 1311/9 Şubat 1896. Metnin sadeleştirilmiş hali için bkz: Hamdi Özdiş, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti’nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 49.
- 5 Nemlizade ailesinin kökeniyle ilgili en önemli tartışma, ailenin Azerbaycan’daki Nemli Dağı’ndan geldiğine ilişkin iddiadır. Buna göre Nemlizadeliler Sultan I. Selim zamanında Azerbaycan taraflarından 40 kadar aile ile İstanbul’a getirilerek Sultanahmet civarındaki Kabasakal’a yerleştirildi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ailenin Hacı Salih Ağa’ya dayanan kısmı Trabzon’a göç etti. Detaylar için bkz: Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...*, s. 24; M. A. Bal, *Trabzonlu Ünlü Simalar...*, s. 830-831.
- 6 Yaşar Tolga Cora, “A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family in the Late Ottoman Empire: A Case Study of the Nemlizades, 1860-1930” *International Journal of Turkish Studies* 19-1&2, s. 7-8.
- 7 Kudret Emiroğlu 1868 tarihini verse de Hasan Tahsin Bey’in doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Bkz: Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, Ankara 2012, s. 195.
- 8 Nemlizade Hacı Osman Efendi olarak bilinmektedir. Trabzon Ticaret Mahkemesi, Belediye Meclisi ve Ticaret ve Sanayi Odası’nda üye olan Osman Efendi aynı zamanda çeşitli rütbe ve nişanlar almıştır. K. Emiroğlu-

lu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, ... s. 195. Nemlizade Osman, Meşrutiyet'tin 1908'de yeniden ilanından sonra kurulan İttihat ve Terakki Hükümeti'nde, Meclis-i Mebusan'a Trabzon mebusu olarak seçilmişti. BOA, DH.MKT., 2738/19.

- 9 Nemlizade Cemal Efendi, Trabzon'da Fransız okulunun kurulmasında çaba göstermiş ve bu okulda eğitim görmüştür. 1911 yılında Trabzon Belediyesi Başkanlığı yapan Cemal Efendi, Hasan Tahsin'in ölümü üzerine İstanbul'a yerleşmiş ve Edirnekapi'daki aile mezarlığını yaptırmıştır. K. Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, ... s. 194. Nemlizade Hasan Tahsin'in torunu olan Talat Said Halman, *Akıl Yolu Bindir* isimli söyleşi kitabında büyük amcası Cemal Bey'den ve onun Mühürdar'da bulunan konağından uzun uzun bahsetmektedir. Cemal Bey'in çok özel biri olduğunu söyleyen Talat Halman, bütün Nemlizadeliler gibi onun da bütün işi ile meşgul olduğunu, ithalat ve ihracat yaptığını ve bu sayede büyük bir servet kazandığını aktarmaktadır. Halman, Cemal Efendi'nin Mühürdar'da bulunan konağını ise şöyle tasvir etmektedir: "*Ailenin yardıma muhtaç tüm insanları da oraya gelirdi. Mükellef sofralar kurulur, hiçbir zaman otuz kişiden az o sofralara oturulmaz. Şölen gibi olurdu bütün yemekler. Evin olağanüstü güzel bir manzarası vardı. Cemal Bey bahçe meraklısıydı, gül meraklısıydı. Sanırım Türkiye'deki en zengin gül koleksiyonu onun bahçesindeydi.*" Talat Sait Halman, *Akıl Yolu Bindir, Talat Sait Halman Kitabı*, Söyleşi: Cahide Birgül, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 15-17.
- 10 İstanbul'a geldikten bir süre sonra Sirkeci'deki Köprülü Han'a yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. 1900 tarihli Şark Ticaret Yıllıkları'ndaki ilk kaydında "*Nemlizade Tahsin, Komisyoncu, Köprülü Han, 41 Numara*" bilgileri yer almaktadır. *Annuaire Oriental (ancien indicateur oriental) du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature*, 1900, s. 481.
- 11 *Annuaire Oriental du Commerce* içerisinde Nemlizade Tahsin Paşa'nın zaman zaman değişen ticari ofisleri şu şekilde gösterilmektedir: "*Nemlizâde Tahsin, Komisyoncu, Köprülü Han, 41 Numara*", 1900, s. 481; "*Nemli Zâde Tahsin Paşa, Tüccar, İstanbul Ticaret Odası Danışmanı, Ziraat Bankası Delegatesi, Köprülü Han, 41 Numara.*", 1902, s. 586, 1903, s. 632, 1904, s. 841; "*Nemli Zâde Tahsin Paşa, Tüccar, Meydancık Han, Numara 24*", 1912, s. 617, 1913, s. 1367.
- 12 Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923: Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2009, s. 211-213.
- 13 BOA, İ.RSM., 7/40, lef 3, 10 Eylül 1313/22 Eylül 1897.
- 14 Bastırılan bu pullar aradan yıllar geçmesine rağmen elden çıkarılamadığı için nakde çevrilecekti. BOA, İ.HUS, 95/53, 6 Mart 1318/19 Mart 1902.
- 15 BOA, Y.PRK.EŞA., 27/96, 15 Ağustos 1897.
- 16 BOA, Y.MTV., 167/85, 17 Eylül 1897.
- 17 BOA, Y.MTV, 175/357, 5 Nisan 1314/17 Nisan 1898.
- 18 Eşyaların listesi için bkz: *Tantavizâde atufetli Halid Efendi hazretleriyle Nemlizâde Saadetli Tahsin Beyefendi'nin iane sergisinden toplanan mübayaa eyledikle-*

ri iki milyon beş yüz bin kuruşluk eşya [...] numarasını mübeyyin defterin birinci cüzüdü, Hakkak Serviçen Matbaası, İstanbul 1899, 20 s.

- 19 Y. Tolga Cora, "A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family ...", s. 17.
- 20 BOA, Y.PRK.KOM., 10/13, 20 Ağustos 1314/1 Eylül 1898.
- 21 BOA, Y.MTV, 185/70, lef 2, 21 Kanunuevvel 1314/2 Ocak 1899.
- 22 Rumeli Beylerbeyliği payesi, Tanzimat'tan sonra büyük mülki rütbelerden biri sayılmıştır. Bu rütbenin verildiği kişilere "Paşa" denilir ve elkab olarak da "Saadetlû efendim hazretleri" ifadesi kullanılırdı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, MEB, İstanbul 1993, s. 57.
- 23 BOA. İ. TAL. 151/76, 10 Nisan 1317/23 Nisan 1901.
- 24 Nemlizade Tahsin Paşa'nın eşleriyle ne zaman ve nasıl evlendiğine dair net bilgiler olmasa da Ağustos 1900'de her iki eşine de Bursa Sanayi Mektebi'ne yaptıkları iane dolayısıyla ikinci rütbeden birer şefkat nişanı verilerek taltif edilmişlerdi. Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın 15 Ağustos 1900 tarihinde kaleme aldığı arz tezkiresinde "Nemlizade Saadetlû Tahsin Paşa hazretlerinin iki nefer zevcesi hanımlara" denilerek "ikinci rütbeden birer kıta şefkat nişan-ı hümayunu ihsanıyla..." taltif edilmelerini talep etmekteydi. Söz konusu nişanlara dair irade 6 Eylül günü çıkartılmıştı. BOA, İ.TAL., 223/59. Ayrıca Bursa Sanayi Mektebi menfaatine Nemlizade Tahsin Paşa 1905 yılında bir piyango düzenlemek isteyecektir. Detaylı bilgi için bkz: BOA, DH.MKT., 1035/5, 3 Kanunuevvel 1321/16 Aralık 1905.
- 25 Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...* s. 34.
- 26 Talat S. Halman'ın kaleminden ailesinin Halman soyadını nasıl aldıkları hakkında bkz: Talât Sait Halman, "Adım, Soyum", *Milliyet*, 19 Eylül 1990, s. 13.
- 27 Y. Tolga Cora, "A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family ...". S. 7-8; Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...* s. 36, 55 ve 58.
- 28 T. S. Halman, *Aklın Yolu Bindir...*, s. 21.
- 29 İstanbul'daki işlerini Tahsin Paşa'nın vekili olarak kardeşi Cemal Bey takip etmişti fakat bu vekalet ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında mümkün olabilmişti. Bkz. ŞD., 551/1, lef 1, 15 Kasım 1919/15 Teşrinisani 1335.
- 30 Selim Ahmetoğlu, *Devrim Günlerinde Trabzon, II. Meşrutiyet, İttihatçılık ve Toplumsal Dönüşüm (1908-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2022, s. 101.
- 31 *Annuaire Oriental, commerce, industrie, administration, magisture de l'Orient*, 1912, s. 617; 1913, s. 624.
- 32 Y. Tolga Cora, "A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family ...", s. 19; Murat Dursun Tosun, *Nemlizadeler*, İstanbul 2019, s. 516-522. Murat Tosun'un bu çalışması Nemlizade ailesi hakkında Osmanlı arşivinden seçilmiş belgelerin çeviri yazısından oluşmaktadır. Yer ve şahıs isimlerinin okunuşunda ciddi hatalar barındıran kitabın PDF'sini benimle paylaşma nezaketi gösteren Sayın Tosun'a teşekkür ederim. Yer isimlerinin Osmanlıca imla ile yazılmasının yol açtığı problemlere ilaveten, Hasan Tahsin isminin de Osmanlı son döneminde sıklıkla tercih edilen isimlerden olması benzer yanlış anlaşılmalara yol açmaktadır. Bazı belgelerde Hasan Tahsin'e im-

tiyaz verildiği ifade edilmesine rağmen hangi Hasan Tahsin olduğu net bir şekilde belirtilmediğinden Nemlizade ailesinden olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Örneğin İskenderun'da Ahmed Necati'ye verilen petrol arama ruhsatını, ondan devralıp yabancı bir şirkete satan kişinin ismi de belgelerde Hasan Tahsin olarak geçmektedir. Hasan Tahsin'in de petrol konusuyla ilgilenmesi bu kişinin doğrudan Nemlizade Tahsin olduğu intibahını uyandırmaktadır. (Ali Okumuş, *Ortadoğu'da Petrol: Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilecik 2020, s. 89.) Halbuki 1890-91 tarihli bu devir işlemleri esnasında Tahsin Bey henüz Trabzon'da bulunmaktaydı ve söz konusu belgelerde ne Trabzon ne de Nemlizade ifadeleri kullanılmakta, sadece “*tüccardan Hasan Tahsin Efendi*” denilmekteydi. (BOA, A.} DVN. MKL 32/28:4, 22 Mayıs 1307/3 Haziran 1891; BOA, A.} DVN.MKL., 32/28.) Bu ifadeler bu şahsın Nemlizade Tahsin olabileceğini ima etse bile bunu kesin olarak söylemek mümkün değildir.

- 33 İdris Bostan, “Korfu”, *TDVİA*, Ankara 2002, s. 201-202.
- 34 “İmtiyaz Talebi”, *İkdam*, S: 2392, 2 Haziran 1901.
- 35 Hasan Tahsin'in demiryolu inşası dair herhangi bir başvurusu tespit edilemese de imzasının yer aldığı bir demiryolu haritası vardır. Haritada: “*Kumanova'dan Eğripalanka ve Köstendil'e kadar inşası mutasavver olan demiryolu hattı haritasıdır. Yapan: Nemlizade Tahsin*” ifadeleri yer almaktadır. BOA, HRT.h. nr. 205.
- 36 Y. Tolga Cora, “A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family ...”, s. 19; Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...*, s. 34.
- 37 BOA, BEO, 2666/199901, 2 Eylül 1321/15 Eylül 1905.
- 38 BOA, BEO, 2933/219909, 1 Ramazan 1324/19 Ekim 1906.
- 39 Nemlizade Hasan Tahsin'in petrol imtiyazı almak için yaptığı girişimleri ve bu teşebbüslerin sonuçlarını 2020 yılında tamamladığım doktora tezimde geniş bir şekilde ele almıştım. Burada ise tezdeki bilgileri aynen aktarmak yerine ilgili kısmı yeniden gözden geçirip özetlemekle yetiniyorum. Konuyla ilgili detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bkz: A. Okumuş, *Ortadoğu'da Petrol...*, s. 89.
- 40 Osmanlı arşivinde Nemlizade Hasan Tahsin'in petrol imtiyazıyla ilgili pek çok dosya ve bir hayli belge olmasına rağmen ilk başvurusuna ait dilekçesini maalesef tespit edemedim. Tahsin Paşayla ilgili dosyaların birinde, Paşa'nın Babıali'de çıkan bir yangın sonucu kendi evrakının da yanmış olduğundan bahsetmesi (BOA, ŞD. ML.NF.MRF. 551/1, Lef 39, 26 Teşrinisani sene 1327/9 Aralık 1911), söz konusu müracaat dosyalarındaki belge asıllarının da yanmış olabileceğini akla getirmektedir. Osmanlı arşivinde Şura-yı Devlet fonunda bulunan dosyada, (ŞD. ML.NF.MRF. 551/1) Hasan Tahsin Bey'in petrol ruhsatı başvurusuyla ilgili erken tarihli belgelerin sadece suretlerinin bulunması ve bunların altına “*aslına mutabıktır*” şeklinde notların düşülmesi bu ihtimali daha da güçlendirmektedir.
- 41 BOA, BEO, 884/66270, lef 1 ve 2, 27 Teşrinisani sene 1312/9 Aralık 1896. Şu-

ra-yı Devlet tarafında yazılan tezkirede Hasan Tahsin Bey'in Bağdat vilayetine ilaveten Basra'da da petrol araması yapabileceğine dair bir öneri bulunmasına rağmen Musul vilayetinde öteden beri var olduğu bilinen petrol kaynaklarından bahsedilmemesi, bu petrolerin arama ve işletme imtiyazlarının yaklaşık yedi yıl kadar önce (6 Şubat 1889) Hazine-i Hassa'ya devrilmesiyle ilgilidir. İmtiyazların Hazine-i Hassa'ya devri için bkz: (BOA, İ.DH. 1121/87615; BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 02, s.139; BOA, İ.DH. 1121/87915; MİLE.d. 00014, s.4) Bağdat ve Basra vilayetlerinde bulunacak petrolerin ruhsat ve imtiyazları ise Hasan Tahsin'in başvuruda bulunduğu tarihlerde Orman ve Maadin Nezareti'ne bağlıydı.

- 42 BOA, ŞD., 551/1, lef 57, 58 ve 69, 22 Kânunusani sene 1313/3 Şubat 1898.
- 43 BOA, ŞD., 551/1, lef 70, s.1, 24 Şubat sene 1313/8 Mart 1898.
- 44 BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 3/57; BOA, İ.HUS. 68/7.
- 45 Bugünkü Irak topraklarında bulunan vilayetlerdeki petrolerle ilgili II. Abdülhamid'in üçüncü bir iradesi daha vardır. 18 Kasım 1902 tarihini taşıyan bu son iradede sadece Musul vilayetindeki petrolerin Hazine-i Hassa kontrolünde olduğu ifade edilmekle yetinilmiştir. İrade için bkz: BOA, A. {DVN.İMTZ.d. 3/108; İ.HUS. 100/148.
- 46 BOA, HH.THR., 239/58-1, s. 2-3. 26 Teşrinisani sene 1314/8 Aralık 1898.
- 47 BOA, MLEEM., 296/55, lef 4, 19 Teşrinievvel sene 1314/15 Aralık 1889.
- 48 Hazine-i Hassa nasıl bir işlem yapacağını açıkça belirtilmek yerine "*gerekli muamelenin icra edileceği*" şeklinde muallak bir ifade kullanılmıştı.
- 49 Mukavele müsveddesinin tam metni için bkz: BOA, HH.THR., 239/58, lef 2, s. 25 Teşrinisani sene 1314/8 Aralık 1898.
- 50 BOA, HH.THR., 245/3, lef 4, 15 Kanunuevvel sene 1317/ 28 Aralık 1901.
- 51 Refik Halid Karay, *Kırk Yıl Evvel Kırk Yıl Sonra Anadolu'da*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2004, s. 66.
- 52 Bu konudaki kararlar için bkz: BOA, İ.HUS., 175/3, lef 1 ve 3, 20 Nisan sene 1325/3 Mayıs 1909; BOA, BEO, 4297/322227, lef 2, 20 Nisan sene 1325/3 Mayıs 1909.
- 53 Belgede noter anlamına gelen "Dersaadet Mukavelat Muharrirliği Memuriyet-i Behiyyesi" ifadesi kullanılmaktadır. Bkz: BOA, ŞD., 551/1, lef 41, 23 Eylül sene 1324/6 Ekim 1908.
- 54 BOA, ŞD., 551/1, lef 41, 23 Eylül sene 1324/6 Ekim 1908.
- 55 BOA, ŞD., 551/1, lef 41, 27 Eylül sene 1324/10 Ekim 1908.
- 56 BOA, ŞD., 551/1, lef 39, 26 Teşrinisani sene 1327/9 Aralık 1911.
- 57 Bu durum maden nizamnamesinin 22. maddesiyle yapılan düzenlemeye dayanmaktadır. Madde için bkz: *Meriyet-i ahkamına bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-sünüh ve sudur buyurulan maaden nizamnamesidir*, Mahmud Bet Matbaası, İstanbul 1322, s. 9.
- 58 BOA, ŞD., 551/1, lef 23-29, 9 Mart sene 1328/22 Mart 1912.
- 59 BOA, ŞD., 551/1, lef 36, 17 Mart 1328/30 Mart 1912

- 60 BOA, BEO, 4118/308831, lef 4, 30 Kanunuevvel 1328/12 Ocak 1913
- 61 BOA, BEO, 4118/308831, Lef 3, 11 Mart 1329/24 Mart 1913
- 62 Örnek için bkz: BOA, A.DVN., 804/31, s.4, 30 Haziran 1329/13 Temmuz 1913
- 63 Taha Bey, *Emlak-ı Devlet: Mâliye Mektebinde Muallim-i Muhterem Taha Beyefendi Tarafından Takrir Olunan Derslerden Müteşekkildir*, Taş Baskı, Dersaadet 1328, s. 252
- 64 II. Abdülhamid zamanında Ödemiş, Aydın vilayetinin İzmir sancağına bağlı bir kaza konumundaydı. Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, s. 126.
- 65 BOA, İ.İMT., 1/5, 5 Kanunusani 1309/17 Ocak 1894.
- 66 Bu bilgiler aradan yıllar geçtikten sonra keleme alınan bir tezkirede yer almaktadır. Tezkirede fesih işlemini Arabyan Efendi'nin haksız bulduğu aktarılıyor ve kendilerine ihale edilen cıva madeninin, o tarihe kadar ne tür işlemlere maruz kaldığı hakkında da detaylı bilgiler verilmekteydi. Şura-yı Devlet'in konuyla ilgili değerlendirmesi için bkz: BOA, ŞD., 544/29, lef 3, 30 Haziran 1325/13 Temmuz 1909.
- 67 BOA, BEO, 1080/80938, 21 Haziran 1315/13 Şubat 1898; BOA, BEO, 1164/87249, 11 Temmuz 1314/23 Temmuz 1898.
- 68 Yapılan mukavele için bkz: BOA, İ.İMT., 4/8, lef 1 ve 2. İrade için bkz: Aynı tasnif, lef 9, 6 Teşrinisani 1318/19 Kasım 1902.
- 69 Fatma Emek, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde İzmir'de Madencilik (1908-1938)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2013, s. 75-76.
- 70 Gülseren Budanur, *M.T.A. Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri*, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yayınlarından No: 168, Ankara 1977, s. 91-92.
- 71 Gelemiş karyesi, 1933 yılına kadar Atranos yani Orhaeli'ye bağlı olarak kalırsa da bu tarihte alınan bir kararla Keleş bucağı -1953 yılında ilçe olacaktır-sınırlarına katılmıştı. Köy hakkında detaylı bilgi için bkz: Raif Kaplanoglu, "Gelemiş", Bursa'nın yaşayan ansiklopedisi: <https://www.bursa.com/wiki/Gelemic> (Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2022)
- 72 Bu ve benzeri gerekçelerle pek çok maden ruhsat ve imtiyazının iptal edildiği görülmektedir. Bu durum ruhsat ve imtiyazların gerçekten ilgili madeni arama veya işletme amacıyla talep edilip edilmedikleri sorusunu akla getirmektedir.
- 73 BOA, ŞD, 1238/4, lef 4, 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911.
- 74 Bu durum o tarihte geçerli olan maden nizamnamesinin yirmi birinci maddesinde yer almaktaydı: Madde 21- "*Taharri ruhsatnamesi talep edip de arzuhalinin kabulünden itibaren altı ay müddet takip etmeyenlerin ihbara hacet kalmaksızın arzuhalleri hükümsüz addolunacağı gibi...*" Tamamı için bkz: *Meriyet-i ahkamına bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-sünüh ve sudur buyurulan maaden nizamnamesidir*, 1322, s. 8.
- 75 BOA, ŞD, 1238/4, lef 4, 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911.
- 76 BOA, ŞD, 1238/4, lef 12, 20 Temmuz 1327/2 Ağustos 1911.

- 77 BOA, ŞD, 1238/4, lef 4, 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911; BOA, ŞD, 550/56, 12 Teşrinievvel 1327/25 Ekim 1911.
- 78 BOA, ŞD, 1238/4, lef 7, 8 Mart 1328/21 Mart 1912.
- 79 Ufuk Gülsoy, “Celâleddin Ârif”, *TDVİA*, C:7, İstanbul 1997, s. 247; İhsan Güneş, “Celalettin Arif Bey (1875 -1930)”, *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/celalettin-arif-bey-1875-1930/?pdf=3734> (Erişim tarihi: 20 Temmuz 2022). Sonraki yıllarda Celaleddin Arif Bey Zonguldak kömür madenleriyle de ilgilenecektir. Detaylı bilgi için bkz: Yahya Sezai Tezel, “Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 01, Ankara 1971, s. 240 vd.
- 80 BOA, ŞD, 1238/4, lef 6, 10 Teşrinievvel 1328/23 Ekim 1912.
- 81 BCA, 310-10-0-16/612-896, 30 Mart 1915.
- 82 Daniş Baykan, “Antik Madencilik Çerçevesinde Nif Dağı Kazıları”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Yıl:5, Sayı:9, Ocak 2016, s. 28.
- 83 BOA, C.DRB., 4/175, lef 3, 24 Şevval 1177/26 Nisan 1764.
- 84 Kömür ve zımpara madenine ait diğer iki ruhsatı kendinde muhafaza eden Mehmed Ziya'nın aradan üç yıl geçmesine rağmen gerekli çalışmaları tamamlamadığı gerekçesiyle söz konusu iki ruhsatnamesi iptal edilecekti. BOA, ŞD., 532/45, lef 1, 16 Mart 1319/29 Mart 1903.
- 85 Osmanlı belgesinde “Tousen Roze” imlasıyla yazılan bu şahsın, aynı belgede “Galata'da Karaköy Yeni Hanı'nda mukim” olduğu ifade edilmektedir. 1900 tarihli Şark Ticaret Yıllığı'nda ismi zikredilen handaki kişiler arasında Fransız maden mühendisi Toussiant Rouzaud'un ismi de yer almaktadır. *Annuaire Oriental, commerce, industrie, administration, magisture de l'Orient*, İstanbul 1900, s. 524. Ayrıca Toussiant Rouzaud da Musul petrol kaynakları için Hazine-i Hassa'ya müracaat ettiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Okumus, *Ortadoğu'da Petrol...* s. 90-97.
- 86 BOA, ŞD., 532/45, lef 1, 16 Mart 1319/29 Mart 1903.
- 87 Aynı belge.
- 88 BOA, ŞD, 543/27, lef 4, 15 Temmuz 1319/28 Temmuz 1903.
- 89 BOA, BEO, 2419/181382, lef 2, 5 Eylül 1320/18 Eylül 1904.
- 90 Farklı başvurular için bkz: BOA, ŞD, 1243/7, 30 Kânunusani 1328/12 Şubat 1913; BOA, MV, 174/34, 4 Şubat 1328/16 Şubat 1913.
- 91 Daha sonraki yıllarda Mösyö Alfred Kaporol isimli bir şahıs da Forni adındaki demir madenini işletmek amacıyla müzakere yapmak isteyecek ve mukavele teklif edecektir. Mukavele için bkz: BOA, MLE.EEM, 666/11, lef 1, 5 Kanunusani 1323/18 Ocak 1908.
- 92 BOA, Y.MTV, 284/93, 4 Mart 1322/17 Mart 1906.
- 93 BOA, MLE.EEM., 746/38, lef 3, 5 Kanunusani 1315/17 Aralık 1899.
- 94 Aynı belge, lef 7.
- 95 BOA, ŞD, 546/29, lef 6, 30 Mart 1326/12 Nisan 1910.

- 96 BOA, ML.EEM., 746/38, lef 1, 24 Şubat 1324/9 Mart 1909.
- 97 II. Abdülhamid döneminde bazı madenler çıkartılan iradelerle Hazine-i Hassa Nezareti, Emlak-ı Hümayun uhdesine devredilmişti. Emlak-ı Hümayun'un borçları ödenemeyecek bir noktaya ulaşınca Osmanlı Bankası'ndan, II. Meşrutiyet sonrasında alınacak borca teminat gösterilebilmesi için Hazine-i Hassa'nın mal ve gelirlerinin bir kısmı Maliye Nezareti'ne devredildi. Taha Bey, *Emlak-ı Devlet...*, s. 276. II. Abdülhamid'in başlattığı bu süreç zamanla Hazine-i Hassa'nın uhdesinde bulunan mal, mülk ve gelirlerin neredeyse tamamını kapsayacak ve döneminde önemli tartışmalara neden olacaktı.
- 98 Aynı belgenin arkası, 10 Mart 1325/23 Mart 1909.
- 99 BOA, ML.EEM., 746/38, lef 2 ve 7, 4 Mart 1325/17 Mart 1909.
- 100 II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Musul vilayetindeki petrol kaynakları için imtiyaz talep edenler arasında Niğde ileri gelenlerinden Mehmed Ragıb Bey'in de bulunması, (BOA, BEO, 3881/191005, lef 2, 25 Teşrinisanı 1326/9 Aralık 1910.) Nemlizade Hasan Tahsin ile Musul petrolleri konusunda da benzer amaçlarla hareket ettiğini göstermektedir.
- 101 BOA, ŞD., 546/29, lef 6, 30 Mart 1325/12 Nisan 1910.
- 102 BOA, İ.OM, 14/12, 3 Haziran 1326/16 Haziran 1910.
- 103 BOA, BEO, 3772/282851, 15 Haziran 1326/28 Haziran 1910.
- 104 BOA, BOA, ŞD., 2728/4, lef 3, 21 Teşrinievvel 1318/3 Ocak 1903.
- 105 BOA, BEO, 2045/153371, lef 2, 20 Mart 1319/2 Nisan 1903.
- 106 Aynı belge, lef 1, 31 Mart 1319/13 Nisan 1903.
- 107 BOA, ŞD., 2728/4, lef 1, 3 Nisan 1319/16 Nisan 1903.
- 108 Zafer Atar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları*, Basılmamış Doktora Tezi, Manisa 2012, s. 338-339.
- 109 Z. Atar, *...İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları*, s. 340-341.
- 110 BOA, BEO, 3390/254209, 21 Ağustos 1324/3 Eylül 1908.
- 111 II. Meşrutiyet idaresine büyük umutlar besleyen Hasan Tahsin, II. Abdülhamid zamanındaki girişimlerini yenilediğine Bağdat ve Musul petrolleri bahsinde temas edilmişti.
- 112 İmtiyaz mukavelesinin suretleri için bkz: BOA, İ..İMT., 7/8, 17 Mart 1325/31 Mart 1909.
- 113 Z. Atar, *...İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları*, s. 345 ve 349.
- 114 BOA, BEO, 4075/305589, 8 Ağustos 1328/21 Ağustos 1912
- 115 Hasan Tahsin Bey'in dosyası hakkında Şura-yı Devlet'in değerlendirmesi için bkz: BOA, ŞD. 1216/60, lef 1, 15 Şubat 1316/25 Şubat 1901.
- 116 İmparatorluğun muhtelif nehirlerinde yapılan taşımacılık faaliyetlerinin genel bir değerlendirmesi için bkz: Cengiz Orhonlu ve Turgud Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, No: 13, 2011, 77-102.

- 117 Erken tarihli bir arşiv belgesinde yasaklandığı defaatle belirtilen ormanlardan ağaçlar keserek yaptığı keresteleri Sakarya Nehri'nden taşıdığı tespit edilen zımmi bir vatandaşın tersane zindanlarında hapsedildiği ifade edilmektedir. BOA, İE.BH., 15/1407, 12 Cemaziyelahir 1123/28 Temmuz 1711. Farklı dönemlerde Sakarya Nehri'nden kereste taşımacılığını düzenleyen hükümlere de rastlanmaktadır. Örnek için bkz: BOA, C.BH., 161/7609, 3 Cemaziyelevvel 1163/10 Nisan 1750. Tersane-i Amire'ye gönderilmesi istenen kerestelerin özellikle karaağaç cinsinden olanları tercih edildiği konusunda bkz: BOA, AE.SABH.I., 233/15441, 13 Ramazan 1197/12 Ağustos 1783.
- 118 BOA, C.EV., 207/10334, 21 Cemaziyelahir 1204/8 Mart 1790.
- 119 Rapor için bkz: BOA, HAT, 1524/6, lef: 1. Ahmed İzzet Paşa'nın yapılan incelemeye dair kaleme aldığı arzı için bkz: BOA, HAT, 1524/6, lef: 5, 9 Cemaziyelevvel 1228/10 Mayıs 1813.
- 120 Aynı belge lef: 18,
- 121 Dimitraki Alexiadis'in imtiyaz için nezarete sunduğu ilk mukavele müsvedesi için bkz: BOA, A.} DVN., 141/7, 15 Şevval 1275/18 Mayıs 1859; BOA, İ.ŞD., 19/789, 4 Haziran 1859.
- 122 BOA, İ.DH., 1290/101480, 22 Şevval 1275/25 Mayıs 1859; BOA, A.} DVN. NMH., 10/13.
- 123 Örneğin Sakarya Nehri'nde salıcılıkla ilgilenen Mehmed Reşid Ağa'nın başvurusu için bkz: BOA, MVL, 615/3.
- 124 BOA, A.} MKT.MHM., 395/45, lef: 5, 28 Eylül 1283/10 Ekim 1867.
- 125 BOA, A.} MKT.MHM., 395/45, lef 1, 11 Teşrinisani 1283/23 Kasım 1867; aynı belge lef: 17, 20 Şevval 1278/20 Nisan 1862.
- 126 BOA, İ.ŞD., 19/789, 3 Rebiyülahir 1287/3 Temmuz 1870; BOA, İ.DH., 1295/101744; BOA, ŞD., 495/44; BOA, A.} DVN.MKL., 10/20.
- 127 BOA, HR.MKT., 726/12, 21 Kasım 1871.
- 128 BOA, İ.MMS., 134/5706, 23 Teşrinisani 1290/5 Aralık 1874. Mösyö Dimitraki Alexiadis'in Sakarya Nehri'nde vapur taşımacılığı hakkındaki bu ikinci girişimi için bkz: Birissi, "Grand Entreprise sur l'ancienne Rivière Sangarius", *L'univers Revue Orientale, Politique, Littéraire et Scientifique*, No: 4, 1/13 Mart 1875, ss. 211-214. Makalenin devamı aynı cildin 269. sayfasında başlamaktadır.
- 129 BOA, Y.EE, 78/99, 16 Teşrinisani 1294/24 Kasım 1878.
- 130 BOA, DH.MKT., 133/31, 2 Eylül 1309/14 Eylül 1893.
- 131 BOA, ŞD., 1216/60, lef: 1, 15 Şubat 1316/28 Şubat 1901.
- 132 Aynı belge lef: 3, 11 Eylül 1317/24 Eylül 1901.
- 133 BOA, İ.MMS., 197/15, lef: 3, 4 Haziran 1333/4 Haziran 1917.
- 134 Osmanlı belgelerinde birçokunda bölgenin eski ismi olan Mekri tercih ediliyor olsa da bu makalede bugünkü genel kullanımı esas alınmıştır. Aslında 1914 yılından itibaren Mekri şeklindeki kullanımına resmen son verilecek ve bunun yerine Padişah Mehmed Reşad'ın bir irade-i seniyyesi ile Fethiye ismi ikame edilecekti. Bkz: BOA, DH.EUM.LVZ., 19/50, 13 Mart 1330/26 Mart 1914.

- 135 <http://www.levantineheritage.com/paterson.html> (Erişim tarihi: 15 Haziran 2022)
- 136 Fethiye krom madenleri hakkında hem doğrudan hem de dolaylı pek çok araştırma yapılmıştır. Başlıca araştırmalar için bkz: Arzu Baykara, "XIX. Yüzyılda Fethiye Kazasındaki Krom Madenleri ve İşletme İmtiyazlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, Temmuz 2010, ss. 77-100. Bu makale dar bir çerçeveden kaleme alınmış olsa da konuyu doğrudan ele alması bakımından kıymetlidir. Makalenin 38. dipnotunda yazar Köyceğiz'deki krom madeni imtiyazları hakkında müstakil bir çalışmayı da tamamlamış olduğunu haber vermektedir. Ne var ki Köyceğizle ilgili makalede yazar önceki çalışmasının giriş kısmını biraz kısaltmış, hayvancılıkla ilgili birtakım bilgiler ilave etmiş ve önceki makaleyi İngilizceye çevirerek tekrar yayımlamıştır: Arzu Baykara Taşkaya, "Chromium Mines in Köyceğiz and Mine Operation Grants in 19th and 20th Centuries", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 31, Aralık 2011, ss. 69-83. Fethiye kazasında bulunan madenler hakkında ayrıca bkz: Cenk Reyhan, Serap Taştekin, "Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu'na Sermaye İhracı: Krom Maden İmtiyazları", *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt: 15, Sayı: 34, 2020, ss. 332-372; Serap Taştekin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye, İmtiyaz ve Rekabet: Batı Anadolu Krom Madeni İmtiyazları (1848-1914)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020, s. 256-296.
- 137 Maden cinsi ve kapasitesine göre değişiklik gösteren, aynı veya nakdi olarak maden üretimi üzerinden hesaplanarak toplanan bir vergidir.
- 138 BOA, Y. A. RES., 115/21, lef 2, 13 Kanunusani 1317/26 Ocak 1902. Bu dosya içerisinde ayrıca konuyla ilgili arz tezkireleri de bulunmaktadır.
- 139 Hariciye Nezareti'nin Ağustos 1900'da çıkarılan iradeyle ilgili ek olarak bir karar metni de dosyaya eklemişti. Bu metne göre bölgedeki krom madeni, talibi olan Douglas ve Ernest Petersonlara ihale edildikten sonra gerekli ön araştırmalar yapılmış, haritalar çıkarılmış ve mukavele şartları tanzim edilmişti. Ancak bütün bunlar belirlenen zaman zarfında yapılmamıştı. Aradan hayli zaman geçmesine rağmen verilen ruhsat iptal edilmemiş, başkasına da ayrıca ruhsat verilmemişti. Nizamnameye göre böyle bir durumda madenin arama hakkı, ruhsat sahibinin üzerinden düşmüş oluyordu. Ancak nihai kararın Orman ve Maadin Nezareti tarafından verilmesi istenmekteydi. Metin için bkz: BOA, BEO, 1955/146600, lef 3, 8 Nisan 1316/21 Nisan 1900.
- 140 BOA, BEO, 1955/146600, lef 2, 11 Teşrinisani 1318/24 Kasım 1902.
- 141 BOA, İ.O.M., 8/22, lef 21, 18 ve 19, 11 Kanunusani 1318/28 Ocak 1903.
- 142 Aynı belge, lef 21.
- 143 BOA, BEO, 2090/156723, lef 5.
- 144 Aynı belge, lef 7, 29 Mart 1319/11 Nisan 1903. Douglas Peterson'un dilekçesi için aynı dosyada lef 9'a bakınız.
- 145 Aynı belge, lef 11 ve 13.
- 146 Petersonların iddialarını ispat için Londra elçisi vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne gönderdikleri takrirler için bkz: BOA, BEO, 2090/156723, lef 14-18.

- 147 BOA, BEO, 2090/156723, lef 23, 7 Mayıs 1319/20 Mayıs 1903.
- 148 Tezkire için bkz.: BOA, BEO, 3213/240953, lef 8.
- 149 BOA, BEO, 3213/240953, lef 2, 22 Eylül 1323/5 Ekim 1907.
- 150 BCA, Kararlar Daire Başkanlığı, 18-II-01/22-80-8.
- 151 Helva Köyündeki bakır madeninin erken dönem uygulamaları hakkında detaylı bilgi için bkz: Yunus Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt, (1830–1900)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007, s. 379-382.
- 152 BOA, BEO, 422/31625, lef 1, 9 Haziran 1310, 21 Haziran 1894.
- 153 *Erzurum Vilayeti Salnamesi*, 1299, s. 172.
- 154 BOA, Y.PRK.AZJ., 47/39, tarihsiz.
- 155 BCA, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Erzurum, 310-10-0-25/1030-1461-1, 28 Eylül 1925.
- 156 Yomra'da bulunan bir karyedir. Bugünkü Pınarlı ve Şanlı köylerinin eski adıdır. K. Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, s. 379.
- 157 *Trabzon Salnamesi*, 17. Defa, 1316 (1898), s. 163.
- 158 *Trabzon Salnamesi*, 18. Defa, 1318 (1900), s. 98; *Trabzon Salnamesi*, 19. Defa, 1319 (1901), s. 185; *Trabzon Salnamesi*, 20. Defa, 1320 (1902), s. 100.
- 159 K. Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, s. 46
- 160 *Trabzon Salnamesi*, 22. Defa, 1322 (1904), s. 241-242.
- 161 BOA, BEO, 2424/181771, lef 1, 23 Eylül 1320/6 Ekim 1904.
- 162 BOA, BEO, 2424/181771, lef 2, 9 Kanunuevvel 1320/22 Aralık 1904.
- 163 Trabzon valisi Reşad Bey, Sabri Bey için “*Beyoğlu zabıtasında memur*” ifadelerini kullansa da Sabri Bey’in jandarma olduğu başka belgelerde de zikredilmektedir. Örneğin belgelerin birinde “*Kisarna karyesi civarında vaki maden suyunun jandarma miralaylarından Hafız Sabri Bey uhdesine...*” denilmektedir. BOA, ŞD, 543/34, lef 1, 9 Mayıs 1325/22 Mayıs 1909.
- 164 1 ceribin 100 dönüm olduğu dikkate alınırsa imtiyaz 900 dönümlük bir araziye kapsamaktaydı.
- 165 *Stambul*, Nu: 158, 12 Haziran 1900, s. 3.
- 166 *Kisarna Maden Suyu*”, *Sabah*, sayı: 4981, 7 Eylül 1903. s. 4. Aynı reklam gazetesinin farklı nüshalarında da yer almaktadır. Örnekler için bkz: sayı 4989, s. 4; sayı 4995, s. 4; sayı: 5009, s. 4. Bu çabalar iyi bir sonuç vermiş olmalı ki 1907’ye gelindiğinde Kisarna maden suyunun şöhreti ülke sınırlarını aşmış, Karahisar ve Çitli’yle birlikte en ünlü maden suları arasında gösterilmeye başlanmıştı. “*Turquie – Bulgarie, Arrangement commercial et douanier entre l’empire ottoman et la principauté Bulgarie*”, *Archives diplomatiques : recueil de diplomatie et d’histoire*, 1 Ocak 1907, s.269.
- Daha sonraki bazı yayınlarda Kisarna maden suyunun Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’da satılmaya başlandığı kaydedilse de bunun daha önce başladığı açıktır. Örneğin Fransızca bir dergide “Meşrutiyet döneminin başlangıcından bu yana, Kisarna’dan gelen su, onu durduran engelle-

rin ortadan kalktığını gördü ve değerlendirildiği başkentte satılmaya başlandı. Üretimi hala az ama ilerleyeceğini duyuyoruz” denilmektedir. E. G. “Articles Spéciaux : Eaux Minérales”, Revue commerciale du Levant : Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople, İstanbul 30 Eylül 1910, s. 439. Bu tespit tam olarak doğru olmasa da Meşrutiyet’ten sonraki tarihlerde meşhur Orient Express’in restoranında bile Çitli ile Kisarna maden sularının kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Orient Express ile 16 Haziran 1911’de Berlin’e seyahat eden Said Bey, hanımına gönderdiği mektupta “[Trendeki] suyumuz Çitli ve Kisarna maden sularıdır. Şişe şişe ondan içiyoruz.” demektedir. Mektup için bkz: “Said Bey’in 3 Haziran 1327 tarihinde Filibe’den karısı Advie Hanım’a yazdığı mektup. Berlin’e giderken trende yazdığı bir numaralı seyahat mektubu.” Salt Research, Nu: AFMSBTDOCOII, s. 4.

167 BOA, BEO, 2424/181771, lef 2, 9 Kanunuevvel 1320/22 Aralık 1904.

168 Aynı belge.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, 310-10-0-16/612-896.

BCA, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Erzurum, 310-10-0-25/1030-1461-1.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı, 18-11-01/22-80-8.

BOA, A. {DVN.İMTZ.d. 3/108, BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 02, s.139, BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 3/57.

BOA, A.} DVN., 141/7.

BOA, A.} DVN.MKL 32/28:4, BOA, A.} DVN.MKL., 10/20.

BOA, A.} DVN.NMH., 10/13, BOA, A.} MKT.MHM., 395/45, lef 1, BOA, A.} MKT.MHM., 395/45, lef: 5.

BOA, A.DVN., 804/31, s.4.

BOA, AE.SABH.I., 233/15441.

BOA, BEO, 1080/80938, BOA, BEO, 1164/87249, BOA, BEO, 1955/146600, lef 2, BOA, BEO, 1955/146600, lef 3, BOA, BEO, 2045/153371, lef 2, BOA, BEO, 2090/156723, lef 14-18, BOA, BEO, 2090/156723, lef 23, BOA, BEO, 2090/156723, lef 5, BOA, BEO, 2419/181382, lef 2, BOA, BEO, 2424/181771, lef 1, BOA, BEO, 2424/181771, lef 2, BOA, BEO, 2424/181771, lef 2, BOA, BEO, 2666/199901, BOA, BEO, 2933/219909, BOA, BEO, 3213/240953, lef 8, BOA, BEO, 3213/240953, BOA, BEO, 3390/254209, BOA, BEO, 3772/282851, BOA, BEO, 3881/191005, lef 2, BOA, BEO, 4075/305589, BOA, BEO, 4118/308831, lef 3, BOA, BEO, 4118/308831, lef 4, BOA, BEO, 422/31625, lef 1, BOA, BEO, 4297/322227, BOA, BEO, 884/66270.

BOA, C.BH., 161/7609.

BOA, C.DRB., 4/175, lef 3.

BOA, C.EV., 207/10334.

BOA, DH.EUM.LVZ., 19/50.

BOA, DH.MKT., 1035/5, BOA, DH.MKT., 133/31, BOA, DH.MKT., 2738/19.
BOA, HAT, 1524/6, lef: 1, BOA, HAT, 1524/6, lef: 5.
BOA, HH.THR, 239/58, BOA, HH.THR, 239/58-1, BOA, HH.THR., 245/3.
BOA, HR.MKT., 726/12.
BOA, HRT.h. nr. 205.
BOA, İ..DH., 1290/101480.
BOA, İ..İMT., 7/8.
BOA, İ.DH. 1121/87615, BOA, İ.DH. 1121/87915, BOA, İ.DH., 1295/101744.
BOA, İ.HUS, 95/53, BOA, İ.HUS. 68/7, BOA, İ.HUS., 175/3.
BOA, İ.İMT, 4/8, BOA, İ.İMT., 1/5.
BOA, İ.MMS., 134/5706, BOA, İ.MMS., 197/15, lef: 3.
BOA, İ.OM, 14/12, BOA, İ.OM., 8/22, lef 21, 18 ve 19.
BOA, İ.RSM., 7/40.
BOA, İ.ŞD., 19/789, BOA, İ.ŞD., 19/789.
BOA, İ.TAL, 223/59.
BOA, İE.BH., 15/1407.
BOA, ML.EEM, 666/11, BOA, ML.EEM., 296/55, BOA, ML.EEM., 746/38, lef 1,
BOA, ML.EEM., 746/38, lef 2 ve 7, BOA, ML.EEM., 746/38.
BOA, MV, 174/34.
BOA, MVL, 615/3.
BOA, ŞD., 2728/4, lef 3, BOA, ŞD, 1238/4, BOA, ŞD, 1238/4, BOA, ŞD, 1243/7, BOA,
ŞD, 543/27, lef 4, BOA, ŞD, 546/29, lef 6, BOA, ŞD, 550/56, BOA, ŞD. 1216/60, lef
1, BOA, ŞD. ML.NF.MRF, 551/1, BOA, ŞD., 1216/60, lef: 1, BOA, ŞD., 2728/4, lef
1, BOA, ŞD., 495/44, BOA, ŞD., 532/45, lef 1, BOA, ŞD., 544/29, lef 3, BOA, ŞD.,
546/29, lef 6, BOA, ŞD., 551/1, lef 1, BOA. ŞD. 1848/39.
BOA, Y. A. RES., 115/21, lef 2.
BOA, Y.PRK.AZJ., 47/39.
BOA, Y.EE, 78/99.
BOA, Y.MTV, 175/357, BOA, Y.MTV, 185/70, BOA, Y.MTV, 284/93, BOA, Y.MTV.,
167/85.
BOA, Y.PRK.EŞA., 27/96.
BOA, Y.PRK.KOM., 10/13.
BOA. İ. TAL. 151/76.

Kitap, Tez ve Makaleler

Annuaire Oriental (ancien indicateur oriental) du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature, 1900-1914

AHMETOĞLU, Selim, *Devrim Günlerinde Trabzon, II. Meşrutiyet, İttihatçılık ve Toplumsal Dönüşüm (1908-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2022.

ATAR, Zafer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları*, Basıl-

- mamış Doktora Tezi, Manisa 2012.
- BAL, Mehmet Akif, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007.
- BAYKAN, Daniş, "Antik Madencilik Çerçevesinde Nif Dağı Kazıları", *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Yıl:5, Sayı:9, Ocak 2016, s. 25-33.
- BAYKARA, Arzu, "XIX. Yüzyılda Fethiye Kazasındaki Krom Madenleri ve İşletme İmtiyazlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, Temmuz 2010, ss. 77-100.
- BİRİSSİ, "Grand Entreprise sur l'ancienne Rivière Sangarius", *L'univers Revue Orientale, Politique, Littéraire et Scientifique*, No: 4, 1/13 Mart 1875, ss. 211-214.
- BİRKEN, Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976.
- BOSTAN, İdris, "Korfu", *TDVİA*, Ankara 2002, s. 201-202.
- BUDANUR, Gülseren, *M.T.A. Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri*, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yayınlarından No: 168, Ankara 1977.
- CORA, Yaşar Tolga, "A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family in the Late Ottoman Empire: A Case Study of the Nemlizados, 1860-1930" *International Journal of Turkish Studies* 19-1&2, s. 1-29.
- E. G. "Articles Spéciaux : Eaux Minérales", *Revue commerciale du Levant : Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople*, İstanbul 30 Eylül 1910.
- EMEK, Fatma, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde İzmir'de Madencilik (1908-1938)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2013.
- EMİROĞLU, Kudret, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, Ankara 2012.
- GÜLSOY, Ufuk ve Nazır, Bayram, *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923: Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2009.
- GÜLSOY, Ufuk, "Celâleddin Ârif", *TDVİA*, C:7, İstanbul 1997.
- HALMAN, Talat Sait, *Akıl Yolu Bindir, Talat Sait Halman Kitabı*, Söyleşi: Cahide Birgül, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.
- HALMAN, Talât Sait, "Adım, Soyum", *Milliyet*, 19 Eylül 1990, s. 13.
- "İmtiyaz Talebi", *İkdam*, S: 2392, 2 Haziran 1901.
- KARAY, Refik Halid, *Kırk Yıl Evvel Kırk Yıl Sonra Anadolu'da*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2004.
- KIRMIZI, Abdülhamid, "Haysiyet-i Hükümeti Muhafaza: Trabzon Valisi Kadri Bey'in İdare Tarzı (1892-1903)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, KTÜ Yayınları, Trabzon 2007, s. 757-768.
- "Kisarna Maden Suyu", *Sabah*, sayı: 4981, 7 Eylül 1903.
- KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, Isis Yayınları, İstanbul 1999.
- Meriyet-i ahkamına bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-sünüh ve sudur buyurulan maaden nizamnamesidir*, Mahmud Bet Matbaası, İstanbul 1322.

- ÖKUMUŞ, Ali, *Ortadoğu'da Petrol: Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilecik 2020, s. 89.
- ORHONLU, Cengiz ve Turgud Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, No: 13, 2011, 77-102.
- ÖZDİŞ, Hamdi, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- ÖZGER, Yunus, *XIX. Yüzyılda Bayburt, (1830-1900)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, MEB, İstanbul 1993.
- REYHAN, Cenk, TAŞTEKİN, Serap, "Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu'na Sermaye İhracı: Krom Maden İmtiyazları", *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt: 15, Sayı: 34, 2020, ss. 332-372.
- Taha Bey, *Emlak-ı Devlet: Mâlîye Mektebinde Muallim-i Muhterem Taha Beyefendi Tarafından Takrir Olunan Derslerden Müteşekkildir*, Taş Baskı, Dersaadet 1328.
- TAŞKAYA, Arzu Baykara, "Chromium Mines in Köyceğiz and Mine Operation Grants in 19th and 20th Centuries", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 31, Aralık 2011, ss. 69-83.
- TAŞTEKİN, Serap, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye, İmtiyaz ve Rekabet: Batı Anadolu Krom Madeni İmtiyazları (1848-1914)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- Tantavizâde atufetlu Halid Efendi hazretleriyle Nemlizâde Saadetlü Tahsin Beyefendi'nin iane sergisinden topdan mübayaa eyledikleri iki milyon beş yüz bin kuruşluk eşya [...] numarasını mübeyyin defterin birinci cüzüdür*, Hakkak Servişen Matbaası, İstanbul 1899, 20 s.
- TEZEL, Yahya Sezai, "Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 01, Ankara 1971, s. 239-251.
- TOSUN, Murat Dursun, *Nemlizadeler*, İstanbul 2019.
- "Turquie – Bulgarie, Arrangement commercial et douanier entre l'empire ottoman et la principauté Bulgarie", *Archives diplomatiques : recueil de diplomatie et d'histoire*, 1 Ocak 1907.
- WARNER, Jayne L., *Turkish Nomad, The Intellectual Journey of Talat S. Halman*, I.B. Tauris, Londra 2017.

Salnameler

- Trabzon Salnamesi*, 17. Defa, 1316 (1898), 18. Defa, 1318 (1900), 19. Defa, 1319 (1901), 20. Defa, 1320 (1902), 22. Defa, 1322 (1904).

the 1990s, the number of people in the world who are illiterate has increased by 100 million.

There are many reasons for this. One is that the population of the world is growing so fast that the number of people who are illiterate is increasing.

Another reason is that the quality of education is so poor that many people who are literate are not able to read and write.

There are many other reasons, but the main one is that the world is not doing enough to help the poor people who are illiterate.

It is time for the world to wake up and realize that illiteracy is a serious problem that needs to be solved.

We need to do more to help the poor people who are illiterate. We need to provide them with the education and training that they need to be able to read and write.

We need to make sure that everyone has access to education and training. We need to make sure that everyone has the opportunity to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

There are many reasons for this. One is that the population of the world is growing so fast that the number of people who are illiterate is increasing.

Another reason is that the quality of education is so poor that many people who are literate are not able to read and write.

There are many other reasons, but the main one is that the world is not doing enough to help the poor people who are illiterate.

It is time for the world to wake up and realize that illiteracy is a serious problem that needs to be solved.

We need to do more to help the poor people who are illiterate. We need to provide them with the education and training that they need to be able to read and write.

We need to make sure that everyone has access to education and training. We need to make sure that everyone has the opportunity to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

We need to make sure that everyone has the right to education and training. We need to make sure that everyone has the right to learn and to improve their lives.

Fındığa Adanmış Bir Ömür: Kemal Peker

İsmail HACIFETTAHOĞLU

Araştırmacı-Yazar

Bazı simalar vardır hatırıma geldiklerinde kendimizi onlara borçlu hissederiz. Bazen bu simaları hiç tanımamışızdır. Bazen bu simalarla aynı zamanı bile paylaşmamışızdır. Onlar biz daha dünyaya gelmeden ahirete intikal etmişler. Ama vicdanımız bize o kişiye karşı bir vefa borcumuz olduğunu fısıldar durur. Zamanla o kişiyle aranızda bir bağ kurarsınız. Yazdıklarına hayran olur, yaptıklarıyla övünürsünüz. Ve bir ızdırap çöker içinize. Vicdanınız artık size haykırmaktadır. Bu kişiye karşı vefa borcunu öde. Ama nasıl? Ne yapmalısınız ki bu borçtan ve vicdanınızın sizi rahatsız eden sesinden kurtulabilesiniz? Yapmanız gereken şey bu kişinin hayatını, fikirlerini, yazdıklarını imkânlar dâhilinde topluma anlatmaktır. Bununda en kolay yolu bu hizmetleri yazmaktır.

Ali Fuat Başgil

Bu yazıda; “Fındıklarımızın geniş ölçüde tanıtılıp yenmesi ve dış ülkelerde sürümünün fazlası ile sağlanması için”¹ bir ömür gayret eden, bu sahada bizlere geniş bir literatür kazandıran, ressam Orhan Peker’in ağabeyi, ressam Rasin Berk’in babası Kemal Peker’in hayatı ve eserleri konu edilecek.²

Doğumu ve Ailesi

Kemal Peker, tam adıyla Ahmet Kemal Peker, 28.01.1911 günü Trabzon’un Boztepe Mahallesi’nde dünyaya geldi. Babası Hüseyin ve Ha-

nım oğlu Ali Salim Bey (1877-1953), annesi Ahmet ve Refiye kızı Asiye Hanım'dır (1887-1912). Asiye Hanım, ikinci oğlu Mehmet Cemal'i dünyaya getirdikten kısa süre sonra, 29.12.1912 tarihinde vefat ettiği için, Ahmet Kemal annesini hiç tanımadı. Ancak varlığında ve benliğindeki anne sevgisi ömrünce canlı bir şekilde yaşadı. Bu sevgi, 1955 yılında yazdığı *Fındıknâme* adlı eserine şu satırlarla yansıdı:

Hemen hemen hiç, yahut çok az tanıdığım sesini, belli belirsiz işi-
tip hatırladığım anam!... Yaşasaydı eğer, belki yaşamazdı bu kuv-
vetli iptilâ bende.

Beşikte kulağıma fısıldadığı ninnileri.

Varlığıma yerleşen ilk musikidir bunlar. Onun için nerde duysam
bir ninni sesi ve tatlı bir söz sanırım ki söyleyen anamdır. Ruhuma
ruhunu veren, sesiyle, nefesiyle kalbime ilk hareketi getiren be-
nim ölmemiş ve ölmeyecek kanımdaki anam!³

Ahmet Kemal, annesini ona ince, zarif, zayıf ve naif, uzun boylu, siyah gözlü, uzun saçlı olarak anlattıklarını ve kendisindeki estetik zevkin ondan tevarüs ettiğini söyler.

Aile Trabzon'da Bekâroğulları diye tanınır. Ticaretle iştigal eden Bekâroğulları veya Bekârzâdeler, Trabzon'un maruf ailelerinden Alemdarzâdelerin bir koludur. Ahmet Kemal'in dedesinin dedesi Hacı Arif Efendi, 1869 yılında Trabzon çarşılarının en işlek yerlerinden olan Semerciler yokuşunda bir ticarethane kurarak ticari hayata atılır. 1878'de ise ticarethane dedesi Hacı Hüseyin Efendi'ye intikal eder. Baba Ali Salim de ticaret hayatına çocuk yaşta burada başlar. İşler giderek genişler ve 1904 yılında Erzurum'da bir şube açılır. Şubenin başına ise Ali Salim gönderilir. Aile fertleri 1911 yılında Bekârzâde Hacı Hüseyin ve Mahdumları Kolektif Şirketi'ni kurarak işleri genişletirler.

Ali Salim, Birinci Dünya Harbi esnasında Rus işgaline kadar, şirket şubesinin yöneticisi olarak Erzurum'da kalır. İşgal üzerine önce Trabzon'a, oradan da ailesiyle Giresun, Ünye, Samsun, İnebolu üzerinden İstanbul'a hicret eder. Heybeliada'ya yerleşir ve Trabzon'un kurtuluşuna kadar aile burada yaşar.

Ali Salim - Asiye çiftinin Ahmet Kemal'den bir yıl sonra dünyaya gelmiş olan Mehmet Cemal adında bir çocukları daha vardı. Mehmet

Cemal hicret esnasında hastalanmış, bu hastalıktan kurtulamayarak İnebolu'da vefat etmiş, aile dostları Battalzâdelerin çiftlik bahçesine defnedilmiştir.

Asiye Hanım'ın vefatından bir süre sonra baba Ali Salim Bey, Kitabî Hamdi adıyla Trabzon kültür tarihinde haklı bir şöhrete sahip Mehmet Hamdi Başman'ın kızı Arife Belkis Hanım'la evlendi. Bu evlilikten sırasıyla Behire (01.03.1918), Seniha (01.03.1918), Meliha (01.03.1921), Mualla (15.01.1927) ve ünlü ressam Orhan Peker⁴ (25.01.1927-28.05.1978) dünyaya geldi.

Soyadı Kanunu ve Bekârzâde Ailesi

Çoğunlukla Trabzon'un Yomra ve Arsin ilçelerinde meskûn olan Bekâroğlu ailesi, Soyadı Kanunu'nun uygulaması sırasında, birçok sülalenin yaşadığı sıkıntıları yaşamıştır.

21/06/1934 tarihinde kabul edilen Soyadı Kanunu'nun 3'ncü maddesi; "Rütbe ve memuriyet, aşiret ve yabancı ırk ve millet isimleriyle umumi edeplere uygun olmayan veya iğrenç ve gülünç olan soyadları kullanılamaz" hükmünü ihtiva ediyordu. Bu hükme dayanılarak, 'yüzbaşioğlu', 'onbaşioğlu' gibi rütbe, 'kâtipoğlu', 'Kadıoğlu' gibi memuriyet, 'Boşnakoğlu', 'Arnavutoğlu', 'Lezgioğlu' gibi ırk ve millet ifade eden sülaleler bu adları soyadı olarak alamadığı gibi sülale adlarında Türkçe dışında kelimeler bulunanlar da bu adlardan mahrum kaldı. Uygulamada sülalenin adı Türkçe dahi olsa, aşireti çağrıştırdığı gerekçesiyle bu adın eklerindeki '-oğlu', '-zâde' ifadelerinin çıkartıldığı bilinir.

Bekâroğlu sülalesi de soyadı almak konusunda aynı sıkıntıları yaşamış ve Bekâroğlu veya Bekârzâde lakabını soyadı olarak alamamıştı. Bunun yerine, ailenin -Ahmet Kemal'in ailesinin de içinde olduğu bir kısmı Bekâr'a yakın bulduğu, benzeyiş ve söyleyiş bakımından onu çağrıştıran Peker soyadını almıştır.

Ahmet Kemal, yeni soyadıyla ilgili bazı olumsuzluklar da yaşar. Kendisi o tarihlerde hükûmetçe tertiplenen bir yazı müsabakasına katılır ve 'Sularda Ay' adlı hikâyesiyle ödüle layık görülür. Dereceye giren eserler CHP tarafından kitap olarak bastırılacaktır. Bu aşamada zamanın CHP Umumi Kâtibi ve Kültür Bakanı Saffet Arıkan imzasını taşıyan bir yazı alır. Yazıda yarışmayı kazanan eserlerin matbaaya verilip bastırılması için yeni kanuna göre alınan soyadının bildiril-

mesi isteniyordu. Ahmet Kemal, Bekârzâde Kemal adıyla katıldığı yarışmaya adını Kemal Peker’e tebdil ederek yazıyı cevaplandırır. Bir müddet sonra aynı imzayı taşıyan ikinci bir yazı alır. Yazıda “İnkılâbın büyüklerinden Recep Peker’e ait olan PEKER soyadının alınmış olmasından, eserinizin tab’ı yüklümü size bırakılmıştır.” denilmektedir. Bekârzâde Ahmet Kemal, yeni adıyla Kemal Peker, ailenin almış olduğu soyadı dolayısıyla kazanmış olduğu ödülü kaybetmiş, eserini de bastıramamıştı.

Evliliği ve Çocukları

Kemal Peker, İş Limited Şirketi Giresun Şubesi’nde çalışırken, aslen İstanbullu olan ve uzun zaman önce Giresun’a yerleşen Foto Güzin müessesesi sahibi Ahmet Cevat Birsan’ın kızı Leman Hanım’la (01.07.1915-06.11.2006) tanışır ve bu tanışma 28.02.1938 tarihinde ömür boyu sürecek bir evlilikle sona erer. *Yeşil Giresun Gazetesi* 525’inci sayısında yapılan düğün haberini şöyle verir:

Foto Güzin müessesesi sahibi Cevat Birsan’ın kızı Leman ile İş Limited Şirketi Giresun Şubesi Muhasebecisi ve Gazetemizin daimi muharrirlerinden şair Kemal Peker’in nikâh törenleri Belediye salonunda yapılmıştır. Nikâh valimiz Feyyaz Bosut, Alay Kumandanımız, Defterdarımız ve seçilmiş davetliler huzurunda Belediye Reisimiz tarafından yapılmış, gençlerin nikâh yüzüklerini valimiz takmak suretiyle büyük iltifatta bulunmuşlardır. Genç şair, Belediye Reisimiz Eşref Dizdar’ın arzuları üzerine ‘Yeni Yıl’ isimli şiirlerini okumuşlar edebî bir ziyafet vermişlerdir.

Genç çiftleri tebrik eder, mesut bir yuva kurmalarını dileriz.

Kemal ve Leman çifti düğünün ardından Giresun’un Saytaş Mahallesi Ateş Sokağı’ndaki evlerine yerleştiler. Bu evlilikten ilk olarak 02 Nisan 1942 tarihinde Elvan adını verdikleri kızları dünyaya geldi. Elvan’ın doğumu 04.04.1942 tarihli *Yeşil Giresun Gazetesi* tarafından;

“Gazetemiz yazı ailesinden değerli arkadaşımız Kemal Peker’in Perşembe günü akşamı bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Tebrik eder, yavruya hayırlı ve uzun ömürler dileriz” cümleleriyle duyurulmuştur.

Aile daha sonra Çınarlar Mahallesi Kalebayırı Çıkmazı Sokak’taki 3 numaralı eve taşınır. İkinci çocukları Rasin⁵ 15.12.1946 tarihinde bu evde dünyaya geldi. Elvan’da olduğu gibi Rasin’in doğumunda da Gi-

resun basını ilgisiz kalmaz. 18 Aralık 1946 tarihli *Gündüz Gazetesi* olayı okuyucularına duyurur:

Arkadaşımız Kemal Peker'in bir oğlu dünyaya gelmiştir. Bir kız evlâdından sonra bir erkek çocuğa kavuşan ana ve babayı tebrik eder, yavrularına uzun ömürler, saadet temenni ederiz. Kemal Peker *Fındıknâme* adlı kitabında oğluna hitap eder ve şöyle der:

İnan ki kimse sana, senden yakın değildir. Olamaz da... Hayatta ilerlemek hamle mi yapmak istiyorsun? Öyleyse ayağına basacak olanları düşün, dirsek vurarak yolunu kapayacakların sayısını hesaba kat. Babana da bu böyle yapılmıştır.

Methedilmek için methetme... Ve bil ki, boş kaplar daima dolularından ziyade ses verir. Tıpkı boş kafalar gibi.⁶

Tahsil Hayatı

Küçük yaştan itibaren okuma-öğrenme arzusu içinde olan Ahmet Kemal'e bu yolda ilk rehber dedesi Hacı Hüseyin Efendi olmuş. Dede-sinin Hâfız, Sâdi, Mevlânâ, Fuzûlî gibi yazar ve şairlerin eserlerinden oluşan cilt cilt kitapları ona okuma hevesini ve zevkini kazandırmıştı. Böyle bir evde gözlerini dünyaya açan Kemal, daha sonra Cudibey Okulu olan Zeytinlik Mektebi'nde ilk tahsiline başladı.

Trabzon'un işgali üzerine İstanbul'a hicret eden aile Ahmet Kemal'i bu şehirde okutmak ister. Zamanın gözde okulu Galatasaray Lisesi'ne girmesi arzu edilir. Tring Galata adını taşıyan ünlü bir mağazadan giydirilip kuşatılan Ahmet Kemal, amcası Hamdi Bey tarafından bu okula leyli olarak kaydedilmek üzere götürülür. Ancak okul müdürü yer bulunmadığı bahanesiyle talebi kabul etmez. Çok arzu etmesine rağmen okula alınmayıp tersyüz geri çevrilmesi Ahmet Kemal'in hayatındaki en üzüntülü olaylardan birisi olur.

Trabzon'un kurtuluşu sonrası aile memleketlerine döner. Kemal de tahsiline burada devam ederek Trabzon Sultanisi ve Trabzon Yüksek Ticaret Mektebi'nin ameli birinci sınıfında okur.⁷ 1920 yılında ise tekrar İstanbul'a giderek İstanbul Saraçhane başındaki İstanbul Lisesi'ne kayıt olur.

Kemal Peker bu okuldaki bir hatırasını yıllar sonra şöyle anlatır:

İstanbul Lisesi'nde leyli talebeye o zamanlar yalnız Refik Halit'in *Kirpinin Dedikleri* kitabının okunmasına müsaade edilmişti. Mektebe başka eserin girmesi yasaktı. Bu sıralarda Reşat Nuri'nin Çalıkuşu romanı yeni çıkmıştı. Bir Ramazan gecesi gezintisinde sessiz adımlarla mektebe giren bu kitabı forma forma sökmek suretiyle, hatırımda kaldığına göre en uygun boy olan *Müşaibat-ı Ahlâkiye* ve *Mecelle*'nin ciltli bulunduğu kitabın arasına sıkıştırarak her akşam mütalaa saatlerinde, Zeyniler köyüne babacan doktorun gelişine kadarki kısmı okumuş ve bir aralık harıl harıl okumam dikkat nazarı çekerek nasılsa nöbetçi muallim eline geçmişti.

Romanın edebî oluşu bundan bir hafta öncesi *Zambak* adlı kitabın bir başkası tarafından okunurken yakalanmış olması ve mektepten çıkarılması yoluna gidilen çocuğun akibetine uğramamış sadece bir haftalık muvakkat tartla mektepten uzaklaştırılmışım.

1051 Kemal Bekârroğlu için bu mesut bir hadisedir. Böylece 1 hafta zarfında Bayazıt Fatih'teki Ali Emiri, Kasımpaşa'daki Bahriye Müze ve Kütüphaneleriyle Sultan Ahmet'teki kitaplıkları birer birer gezip günleri kitap fihristlerini okumakla geçirmiş ve böylece kendimi kitap sevgisine kaptırıp koyuvermişim. Bu günler zarfında okuyup bitirdiğim ilk kitaplardan biri de Hicret yıllarında Heybeliada'da ismini işittiğim Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Son Arzusudur*.⁸

Kemal Peker kaleme aldığı otobiyografisinde tahsil hayatını anlattığı bölümü "... ve bin cilde yakın kitap odamdaki hayat mektebinde" diye bitirir.

Kemal Peker'de okuma aşkı ve kitap sevgisi ömür boyu devam eder. O, bu tutkusunu hayat hikâyesini anlatırken şöyle dile getirir:

Herkesin kendine göre bir hayat rüyası vardır. Ben bu rüyayı kitap odama gömmüş bulunuyorum. Bu dünyadan ayrılma zamanı gelince Allah'ın canımı bu kitap odasında sıra sıra dizilmiş, ciltlenmiş yaldızlı kitapların çehrelerini seyreder, sayfalarını okurken almasını temenni ederim.⁹

İş Hayatı

Ahmet Kemal çalışma hayatına 1926 yılında İstanbul'daki Kredi Liyone Bankası'nda stajyer olarak başladı. Bir yıl sonra İstanbul Maarif

Kütüphanesi'ne geçti. 1928 yılında ise Kars'ta Sütçülük Peynircilik Şirketi'nde çalıştı. 1935 yılında ise Ahmet Kemal'i uzun yıllar çalışacağı ve şehrin tek mahsulü fındıkla özdeşleşeceği Giresun'da görüyoruz. Bu yıl Giresun'da, fındık üzerine ilk kuruluş olan, Türkiye İş Bankası ortaklığında, Millî Türk Fındık Kurumu İş Limited Şirketi faaliyete geçmiş, Kemal Peker de muhasebeci olarak bu şirkette göreve başlamış. 1939 yılında çalıştığı şirketten ayrılarak Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne Pozisyon Servisi Şefi olarak geçti. 1940 yılında ise FİSKOBİRLİK'ten, merkezi Giresun'da bulunan fındıkla ilgili bir başka kuruma, Fındık İhracatçılar Birliği'ne intisap etti. Bu birlikte sırasıyla; raportör, umumi kâtip muavini, umumi kâtip (1950) görevlerinde bulundu. 1964 yılında ise bu birlikten ayrılarak Mersin İhracatçı Birlikleri Umumi Kâtipliği (Genel Sekreterliği) görevine getirildi.

Ahmet Kemal Peker bu görevdeyken 11.05.1974 tarihinde vefat etti. Kabri Mersin Belediye mezarlığındadır.

Gazeteciliğe İlk Adımı Ve Abdülhak Hamit'le Tanışması

Ahmet Kemal'in basın hayatına girişi 1926 yılına uzanır. Kemal Ahmet o sırada Kredi Liyone Bankası'nda çalışmaktadır. Aynı zamanda da idarehanesi Galata semtindeki Yordan Hanı'nda bulunan *Milli Ticaret Gazetesi*'ne devam ederek, bu gazetenin yazı ailesine katılır. Gazete yönetimi bir sanat dergisi de çıkarmaya karar verir ve yazarlarından Hicran Hanım'ı gerekli işlemleri yapmak üzere görevlendirir. Ahmet Kemal de dergiyi tasarlayan ve adını koyanlardan biridir. Dergiye Çankaya adı uygun bulunur. İdare bu adı fazla iddialı bulur ve dergi *Siyah Gül* adını alır. Matbuat Umum Müdürlüğü'ne müracaat edilerek, 15 günde bir çıkmak üzere, sahipliğini Bedriye Nuri, yazı işleri müdürlüğünü Nurullah Nafiz'in yapacağı *Siyah Gül* sanat ve iktisat mecmuasının imtiyazı alınır.

Mecmuanın ilk sayısını çıkarmak için kollar sıvanır ve ilk olarak Maçka Palas'ta oturan büyük şair Abdülhak Hamit'e gidilir. Kendisinden ilk sayıda yer almak üzere bir şiir talep edildiğinde, üstad, içlerinde Ahmet Kemal'in de olduğu heyete mecmuanın adını sorar. Heyetten Hicran Hanım *Siyah Gül* olacağını söyleyince de gayet kibar hâli ve zarif tebessümüyle üstad:

“Hanımefendi gülün kendine has rengini değiştirmişsiniz, bari kokusu da değişti mi?” demiş ve dergiye konulmak üzere rubailerinden birini vermişti.

Ahmet Kemal yaşadığı bu olayı gazetecilik hayatının ilk ve en güzel hatırası sayar.

Yazı Hayatı

Kemal Peker'in 1922 yılında başlayan ve vefatına kadar, şair, gazeteci, yazar olarak devam eden uzun bir yazı hayatı vardır. O, 63 yıllık ömrünün 52 yılını yazarak geçirmiş, kısa sayılacak bu ömre çok sayıda makale, şiir, roman, hikâye, tiyatro, araştırma eserinden oluşan onlarca kitap sığdırmıştır.

İlk Şiir ve Yazıları

Yazmaya şiirle başlayan Ahmet Kemal'in ilk şiiri 1922 yılında Eyüboğlu Osman Nuri Bey'in Trabzon'da çıkartmakta olduğu İkbâl Gazetesi'nde neşredilmişti. Hece vezniyle kaleme aldığı bu şiirle yazmaya başlayan Ahmet Kemal'in yazı hayatı, aynı tarihlerde Trabzon'da neşredilen, daha ziyade mizah ağırlıklı *Kahkaha* ve Çalıkuşu mecmualarında çıkan yazı ve şiirleriyle devam etti. İlk fıkraları ise, Bekir Sükuî Kulaksızoğlu'nun *Yeniyol Gazetesi*'nde 'Fikir Kırpıntıları' başlığıyla çıkmaya başlamıştı. Daha sonra Trabzon Halkevi'nin yayınladığı *Akın Mecmuası*'nda şiirleri yayınlanmaya, çevreden takdir almaya, sevilmeğe başlar. Erzurum'da çıkan *Varlık Gazetesi*'nde ilk manzum piyesi '*Ege Şarkısı*'nın bazı bölümleri neşredilen Ahmet Kemal, bu dönemde bir de sıkıntı yaşar. O da Trabzon basınında Kemal Ahmet adlı bir gazeteci ve yazarın olmasıdır. Kendisi Ahmet Kemal adını taşımasına rağmen karışıklık kaçınılmazdır. Bunun üzerine çare aranır ve bulunur: Mahlas, yani takma ad kullanmak...

Ahmet Kemal, Kemal Ahmet'le karıştırılmaması için mahlas kullanmaya karar verir, şiir ve edebî yazılarında çok defa B. M. Akil adını kullanmıştır. Takma ad kullanmasının bir başka sebebi ise tüccar bir aileden gelmesi ve aile çevresinde şiir, tiyatro gibi sanatlarla uğraşmanın hoş karşılanmamasıydı. Aile geleneklerine hürmeten böyle bir yola başvuran Ahmet Kemal bazı sürprizler de yaşar.

'*Tank Tango*' adlı piyesi Trabzon'da sahneye konur. Piyas başarıyla temsil edilir ve seyirciden büyük ilgi görür. Yazarı B. M. Akil sahneye davet edilir. Davet birkaç kez tekrarlanınca Ahmet Kemal sahneye çıkmak zorunda kalır ve deşifre olur. Ahmet Kemal'in kalem ürünleri giderek takdir görmeye, çeşitli dergi ve gazetelerde neşredilmeye de-

vam eder. 1930 sonrası genellikle Trabzon'da çıkan *Yeni Yol Gazetesi* dışında, Trabzon Halkevi yayın organları *Akın* ve *İnan* dergilerinde, 1935 sonrası ise Giresun'da *Yeşil Giresun Gazetesi* ve Giresun Halkevi yayın organı *Aksu* dergisinde yazı ve şiirlerini yayınlar.

Telif Eserleri

Ahmet Kemal'in telif eserlerini iki devreye ayırmak isabetli olur. Birinci devreye ait olanlar, 1925'ten 1940 yılına kadar yazdığı ve neşrettiği şiir, tiyatro, roman gibi edebî ürünlerden oluşur. İkinci devredeki eserleri ise daha ziyade araştırmaya dayalı ekonomik, sosyal, folklorik eserlerdir.

Edebî Eserleri

Ahmet Kemal'in yazı hayatının ilk devresinde neşrettiği şiir ve roman gibi edebî eserleri arasında; 'Çalı Bülbülü', 'Ceylan Avcısı', 'Kurtlar Mucizesi' adlı kitapları yer alır.

Tiyatro Eserleri

Ahmet Kemal'de tiyatro eseri yazma ilgisi İstanbul Lisesi'ndeki öğrenciliği sırasında başlar. Ders yılı sonundaki müsamere için yazmış olduğu oyunu sınıf arkadaşlarının oynaması takdirle karşılanmış, bu durum başka eserler yazılmasına zemin hazırlamıştır.

Kemal Peker, Aka Gündüz'ün *Tank Tango* romanından tashin eylediği (oyunlaştırdığı, tiyatroya uyarladığı) üç perde iki tablolu trajedi, *Savaş Yılları*, *Ne Yapacaksın* adlı piyesleri ile Çaykovski'nin *Fındık Kıran Süiti* sahneye konulmuştur.

Özellikle *Tank Tango* eseri tanınmış Dârülbendâyî sanatkarlarınca pek çok defa sahnelenmiştir. Tiyatro çevrelerinden büyük ilgi gören eser yazarına, Muhsin Ertuğrul ve Ercüment Behzat gibi zamanın şöhretlerinin yakın dostluğunu kazandırmıştı.

Makale ve Yazıları

Kemal Peker yurt içi ve yurt dışında çok sayıda dergi ve gazetede makaleler yazdı. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Yeni Adam*, Necip Fazıl'ın *Büyük Doğu*'suna, Türk Ocağı'nın *Türk Yurdu*, *Halkevleri* dergilerinde yazı ve şiirleri yayımlandı. Trabzon Halkevi'nin ilk yayın organı olan *Akın Dergisi*'ndeki yazarlığı daha sonra çıkan *İnan Dergisi*'nde de de-

vam etti. Bu dergide yazarın Kemal Peker Bekâroğlu adıyla, “Tarihte İktisadi Trabzon” başlığı altında tefrika edilen yazısı ile “Trabzon kronolojisi” başlıklı yazısı yayınlandı.¹⁰ Dönemin önemli dergilerinden Ülkü’de yer alan bir yazısı “Karadeniz Fındıkları” başlığını taşıyor.¹¹ Giresun Halkevi’nin dergisi *Aksu Dergisi*’nin yazı kadrosunda yer aldı Kemal Peker’in dergilerde çıkan yazıları arasında yakın tarihimize ışık tutan iki çocukluk hatırası da vardır.

Kâhya Cinayeti ve Ali Mümtaz Bey’e Dair Hatıraları

Ahmet Kemal, mensup olduğu aile ve çocukluğunun geçtiği çevre itibarıyla yakın tarihimizin önemli olaylarına da bizzat şahit olmuş, olayların aktörlerinden bir kısmını da bizzat tanıma imkânı bulmuştur. Tanıdığı kişilerin önemlilerinden birisi, 19 Mayıs 1919’da Mustafa Kemal Paşa’yla birlikte Samsun’a çıkan Ali Mümtaz Bey’dir.

Dr. Fethi Tevetoğlu’nun *Türk Kültürü* mecmuasında ‘Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar’ serlevhasıyla neşredilen, tefrikasına katkı sunmak üzere aynı mecmuada Ali Mümtaz Bey’le (Tümay) alakalı hatırası yayınlanır.

Yazısına;

“Sayın F. Tevetoğlu’nun biyografya ve kıymetli tarihî dökümanter yazısını okuyarak çok memnun kaldım. Eniştem Ali Mümtaz Bey hakkında ben de birkaç cümle ile hatıralarımı nakletmek isterim”¹² diye başlar.

Mümtaz Bey’i “Halamızın eşi, yiğit, mert, işaret buyrulduğu gibi, tok-sözlü ve cesur eniştemiz, insan adam” diye tanımlar ve devam eder:

Mümtaz bey hakkında o günün hatıralarına ekleyeceğim bir paragraf daha var. Bu kahraman askerin sayın F. Tevetoğlu’nun yazılarında belirttikleri gibi, emekliliğini istedikten sonra, Trabzon’da eski adı Gavur meydanı parkının karşısındaki üst katı o tarihte Memleket Kütüphanesi olan binanın alt katı ve arkasındaki bahçede fotoğraf atölyesi açmıştı ve 1927’ye kadar Trabzon’a çok sanatkârane resimler vermişti. Bu atölyenin açılması sebeplerini şöylece özetleyebiliriz:

Trabzon’un eski kitapçısı annemin babası, babamın ve amcamın kayın pederleri Kitabı Hamdi Başman ve Oğulları hicretten dön-

dükten sonra kitapçılığın yanı sıra günün ihtiyaçlarına cevap verecek kırtasiye ile uğraşüyor ve Almanya'daki Zeiss Ikon fotoğraf makine ve kâğıtlarının Karadeniz bölgesi acenteliğini alarak faaliyete geçiyorlardı. En büyük oğulları Hadi Başman da o sıralarda askerî görevini Trabzon alayında yapıyordu. Ailece tanışılıyordu. İskele Kumandanı Yüzbaşı Ali Mümtaz Bey de Uzun Sokak'ta binanın önündeki sıra mağazalara sık sık uğrardı. Gelip geçtikçe görürdüm.

Emekliliği tahakkuk edince kendilerine fotoğrafhaneye açma işi ailemizce teklif edildi. Trabzon'da o tarihte Kakulidis adlı bir Rum fotoğrafçı vardı. Bizimkiler hem fotoğraf malzemesi sattırmış olacaktı, hem de bu efendi insana yeni bir meşgale bulunacaktı. Orada kalmasını ve dostluğun temadisini sağlamak bakımından gerçekten öyle oldu. İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun ilk defa 1925'te Trabzon'a geldikleri zaman Mümtaz Bey'in atölyesinde toplu halde çekilen resimleri o günün hatırasıdır. Sanat tarihine de geçmiştir. Bu topluluk içinde ilk defa tanıdığım, bu günün halk topluluğu sanatkârı Muammer Karaca da, sahne hayatına yepyeni katılmış bir sanatçı idi.

Rahmetli Ali Mümtaz da Fotoğraf Atölyesini Trabzon'da kapatıp Bursa'ya naklettikten sonra bir aralık Giresun'a geldi, aynı mesleği ileri götürdü. Fakat kızından ayrı durmadı, Bursa'ya döndü.¹³

Yakın tarihimizin önemli olaylarından Trabzon Kayıkçılar Kâhyası Yahya cinayetine dair hatırası da aynı makalede şöyle yer alır:

..Trabzon'un olduğu kadar kayıkçıların da kahyası, koyu Enver Paşa taraftarı, Zekeriye Kaptan Zâde Yahya'nın 3 Temmuz 1922 akşamı o tarihte Trabzon'a getirdiği kırmızı renkte, askerî bando klaksonlu otomobili ile Soğuksu'daki köşküne giderken Polita mevkii yolu üzerinde (yayımlanmış bazı eserler) hüviyetleri tesbit edilemeyen kimseler tarafından vurulup öldürülmüş olduğunu yazarlar.

Söz konusu bu öldürme olayına aynı gün ve saatlerde bizzat tanık olmuş bulunduğumdan, bu hatıramı bugün burada geçmiş günlerle ışık tutar umuduyla açıklıyorum.

Gerçek çehresi budur işte o olayın. Her sene olduğu gibi o yaz da Trabzon'un sayfiyesi Soğuksu'dayız. Evimiz Kostaki'nin köşkünün altındaki meşhur çamlıkta, tatlı su kuyusuyla meşhur. Dayım Ki-

tabî Hadi Başman'ınki de bize yakın olup, Soğuksu'da Mısıryan'ın konağı adıyla tanınmıştır.

Günlerden 3 Temmuz 1922, o gün ikimiz de şehre inmemiştik, vakit ikindi sonu. Dayımın evinin önündeki Kıran denilen düzlükteydik. Köyün Çifteçamlık denilen semtinden şehri seyretmekteydik. Bugün gibi hatırlarım; kilot pantolon, sivil ceket, yakasız gömlek giymiş, ellerinde mavzer, iki orta boylu tıknaz insan Kıran'ın altındaki şerit yoldan ve önümüzden telaşsız fakat azimli bir yürüyüşle gelip geçtiler. Kurumuş dere yatağındaki köprüden karşı sırta Polita yoluna yürüyüp gittiler. Konuşmadan, ağaçlıklar arasından, fundalıklar içinde gözden kayboldular.

Dayım ürkmüştü bu iki insandan ve ellerindeki silahlardan. Hafızam yanıltmıyorsa 48 yıl önce bana şunları söylemişti: 'Kemal, gözüm tutmadı bu adamları, köyün içinde dolaşacak ne var böyle sanki, asker kaçağı olamazlar, bu saatte meydana çıkamazlardı. Eşkiya da değillerdir. Olmaya ki haince bir niyetleri var. Baksana yoldan yürümüyorlar. Gidelim evlerimize en iyisi.'

Nitekim öyle oldu. Yarım ve üç çeyrek saat geçti geçmedi ki, yayılım bir ateş bir ateş. Karşılık veren silah sesleri işitildi. Civardaki evlerden gelen bağrışmalar da oldu. Sonra derin bir sessizlik. İki katil gelir bizi de arar mı diye geceyi endişe içinde geçirdik.

Öğrendik ki öldürülenler Kâhya, misafiri ve şoförüydü. Ertesi günü cinayetin işlendiği yeri de gidip gördüm. Yolun geçtiği yüksek bir sırtta, gerilmiş ağaç dallarıyla sığınak yapılmıştı. Ateşin bu yapraklı dallar arasından yapıldığı besbelliydi. Yolun kenarındaki toprak hâlâ çamurlu kanlı. Otomobil yerinde yoktu, gece götürülmüştü. Köylüler korkulu. Konuşmadan yan yan bakarak gelip geçmekte idiler.¹⁴

Fındık ve Kemal Peker

Ömrünü, Doğu Karadeniz insanının ana geçim kaynağı olan fındığa adayan Kemal Peker fındıkla münasebetini şöyle anlatır:

Çocukluğumun birçok ilkbahar yılları Fındık bahçelerinin 'Vadi o kadar yeşildi ki' meşhur sinema romanında olduğu gibi, göz alan, gönül büyüleyen filizî yeşilliği içinde geçmiştir. Buna rağmen 1935 yılına gelinceye kadar bu cennet bahçelerin mahsulü olan fındık-

la dostluğum, selâm hududunu aşmayacak kadar sade bir dostluktu.

1935 yılının Haziranından sonra, onunla sıkı fıkı bağdaşmış ve âdetâ dertleriyle dertlenmeği, sevinçleriyle sevinçlerimi paylaşmağı öğrenmiştim. Bu benim hayatımda bir dönüm noktasıdır. O günden beri ben tamamen toprağa bağlı ve o toprağın velinimet mahsulü olan fındığı seven bir insan-dım. Can bedeni sevdiği kadar, seven bir insan.¹⁵

1935 yılından itibaren fındıkla hemhal olan, fındıkla aynileşen Kemal Piker, gece gündüz onun için çalışır. Üretimi, satışı, tanıtımı için her sahada olağanüstü faaliyetlerde bulunur. Kitaplar, makaleler ve ansiklopedi maddeleri yazar, broşürler hazırlar, konferanslar verir,¹⁶ radyolarda konuşmalar yapar, toplantılar düzenler, fuarlara katılır. Yazar Advie Fenik, Karadeniz'e yapmış olduğu seyahatte Kemal Piker ile fındık üzerine görüşür, sohbet eder. Yazar bu görüşmeyi 31.12.1952 tarihli *Zafer Gazetesi*'ndeki köşesine şu cümlelerle taşır:

Fındık Birliği Umumî Kâtibi Kemal Piker, fındık bahsinde, sanki fındığın kurdu idi. Fındık üzerine bilgisi cilt cilt kitaplarıyla ölçülüyor, bu kitaplar mekteplerin orta kısımlarında okutuluyordu. (...)

Kemal Bey dünya rekoltesinin 100 milyon kilo olduğunu ve bunun yarısını, bazı seneler daha fazlasını bizim istihsal ettiğimizi açıkladı.

Amma miktar itibariyle mühim bir yekûn olan fındıklarımızın kalite itibariyle düşmekte olduğunu da haber verdi. Çünkü yetiştirme usullerimiz henüz iptidailikten kurtulamamıştı. Maliyet yüksekti. Hâlbuki istihsalı arttırıp maliyeti düşürmek mümkündü.

Fındığın Tanıtımı ve Fındık Neşriyatı

Fındık, dünyada en fazla ülkemizde üretilmesine rağmen, içte ve dışta tanıtımı ve hakkındaki neşriyat son derece yetersizdi.

Kemal Peker; çayı Çin'den alan Japonların onu nasıl dünyaya tanıtmışlar ve dünya ekonomisinde önemli bir yere sahip hâle getirmişlerse biz de aynı usulü findığa uygulamamız gerektiğini düşünür. Ona göre; Japonlar öncelikle meşhur edebiyatçıları Okakura Kakuzo'ya, 'ince zevk ve renk mahsulü' olan bir Çaynâme hazırlatmışlar ve dünya dillerine çevrilen bu eser sayesinde çayı dünyaya tanıtmışlar, çay zevkini oluşturmuşlar ve çay siparişlerini yoğun bir şekilde Japonya'ya döndürmüşlerdi. Bizim de Fındıknâmemiz olmasını arzu eder.

Dünya üretimine nazaran istihsalın %50-60 çoğunluğunu sinesinde barındıran topraklarımızın rakipsiz mahsulü findığın da, ana hatları Türk ek ve kök menbalarından alınmak suretiyle bir FINDIKNAME'si bulunması gönülden gelen bir dilektir.¹⁷

Kemal Peker, fındıklarımızın geniş ölçüde tanınıp yenmesi, özellikle dış ülkelere ihracatının arttırılması için düşüncelerini şöyle sıralar:

- 1 – Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü'nce, turizm ve folklor bakımından, Karadeniz fındık filminin hazırlanması,
- 2 – Hâlen kullanılmakta olan posta pullarımızdaki, Akdeniz'in çeşitli meyvelerine ait pulların benzeri bir seri fındık pulunun bastırılması,
- 3 – Paralarımızın arkasında elinde üzüm salkımı tutan Ege'nin şirin kızının resmine mümasil bir fındık resminin konulması,
- 4 – Piyango keşidelerinden bir bilete fındık resminin bastırılıp, baş tacı bu mahsulün yurdun her köşesinde tanıtılması,
- 5 – Deniz Ticaret Filomuz arasında bulunan Bakır, Tunç şilepleri yanında, yeni alınan vapurlarımızdan birinin de adının FİNDIK olması,
- 6 – Güzel Sanatlar Akademisi'nde Türk tezyini motifleri meyanına fındık çotanağının da alınarak yapılacak bu alogorik resmin Isparta Ticaret Odası'na gönderilmek suretiyle halılarımıza işlenmesi.¹⁸

Bunlardan; piyango biletlerine fındık resminin konulması 7 Ekim 1947, 5 liralıklar üzerine fındık konulu fotoğrafın konması 18.11.1947 tarihinde, posta pullarının İzmir Fuarı serisine findığın konması ise 1959'da Kemal Peker'in gayretleriyle gerçekleşti. Fındık motifinin halılara işlenmesi arzusunu, kardeşi ünlü ressam Orhan Peker ve Güzel Sanatlar Akademisi üzerinden gerçekleştirmeye çalışmıştı.

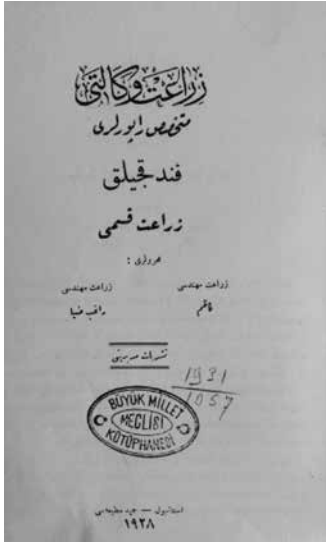
Kemal Peker'in Fındık Davasına Hizmetleri

Kemal Peker'in 30 yıla yakın emek verdiği fındıkçılığımıza hizmetleri, Karadeniz Bölgesi Fındık İhracatçılar Birliği'nin Ticaret Bakanlığı'na gönderdiği 20.12.1961 tarih ve 3710 sayılı yazıda genişçe anlatılır. Yirmi yıl kadar fındık konusunda Ticaret Bakanlığı'na müşavirlik hizmeti de veren Kemal Peker'in 1935 yılında başlayan fındık davasında aldığı görevler ve yaptığı faaliyetlerin bir kısmını bu yazıdan özet olarak aktaralım:

- 1935 yılında ilk millî fındık kurumu ve ihracat şirketi olarak Türkiye İş Bankası ve tüccarlar tarafından kurulmuş İş Limited Şirketi'ne intisap etti.
- 1938'de İktisat ve Ticaret Bakanlığı yetkilileriyle birlikte bölgede Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nin kurulmasında görev aldı.
- Fiskobirlik'in kurulması üzerine 1939 yılında kapatılan İş Limited Şirketi'nin tasfiye memurluğu uhdesine verilerek, şirketin demirbaşları ve personelinin Fiskobirlik'e devredilmesinde görevlendirildi.
- 1953'te Fındık motifinin Türk halıcılığına mal edilmesi için İran Tezyini Sanatlar Akademisi'ne yaptırdığı motifleri Isparta halıcılık teşkilatına gönderilmesini sağladı.
- Fındığın Japonya'da tanıtılması ve yenilmesi temin için 29.1.1955 tarihinden itibaren fındık üzerine İngilizce ve Japonca hazırlanan yazıların ve fotoğrafların Tokyo basınında neşrine önayak oldu.
- 1956 yılında fındıklarımızın dalından toplanıp vapur ambarlarına yükleninceye kadar geçirdiği safhaları tespit edip turizm bakımından da bölgenin fındık folkloruna ait renkli bir filmin çekimi için çalışır. Amaç; mahsulün dünya pazarlarına arzı sırasında bu filmin müşterilere gösterilmesidir. Amacın gerçekleştirilmesi için İngiliz Anglo Scoltish Pictures Limited London film stüdyosu eki-biyle Giresun'da renkli bir film çekilir.
- Fındık literatürüne katkılarından dolayı uluslararası kuruluşlardan ödüller alır, üyeliklere kabul edilir, ülkelerine davetler alır. Viyana Üniversitesi İktisat Fakültesi fındık üzerine yaptığı 25 etü-dünü kaynak alan doktora tezi yaptırır.

Kemal Peker'den Önce Bizde Fındık Üzerine Neşriyat

Ülkemizde fındık mahsulü hakkında ilk kitap çalışması; 2. baskısı 1896 tarihinde yapılan “H.K.” imzasını taşıyan, *Fındık Ağaçları ve Mahsulü Hakkında Malûmat-ı Umumiye* adlı eser kabul edilebilir. Mustafa Duman, Türk kültüründe fındığı işlediği *Fındık Kitabı* adlı eserinin sonuna koyduğu seçme bibliyografyada künyesini; “H.K. Fındık Ağaçları ve Mahsulü Hakkında Malûmat-ı Umumiye, 2. Baskı, İsmail Hakkı Matbaası, Trabzon, 1314 (1896), 32 s.”¹⁹ olarak verir.

Fındık üzerine ikinci yayın ise; 1915 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından neşredilen Nişan Antreyyas-yan'ın 83 sayfalık *Fındık Ziraati ve Ticareti* adlı eseridir. Kitabın kapağında müellifinin; Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Sivas vilayetleri ile Canik (Samsun) sancağı ziraat müfettişi sabıkı (eski müfettişi) olduğu belirtilen kitap 1331 (1915) tarihinde İstanbul, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı'nda basıldı.²⁰

Trabzonlu fındık mütehasısı Kâzım Bey ile Halkalı Ziraat Mektebi hocalarından Ragıp Ziya Bey'in kaleme al-

dıkları *Fındıkçılık* kitabı bu konuda yapılmış ilk ciddi yayındır.²¹ Ziraat Vekâleti tarafından eski yazıyla/Osmanlıca neşredilen 204 sayfalık kitabın Karadeniz sahilinde yetişen fındık çeşitleriyle alakalı bölümüne; “Müderres-i muhterem Ahmed Hamdi Beyefendiden alınmıştır” notu düşülür.²²

Aynı yazarların *Fındık Ziraati* adını verdikleri eser, Trabzon Vilâyeti Özel İdaresi tarafından aynı yıl, yani 1928 yılında Trabzon'da basılmıştır. Kayıtlarda Trabzon'da basılan eserin İstanbul'da basılıandan 100 sayfa fazla gözükmesine rağmen aynı eser olma ihtimali vardır. Prof. Dr. Ali Birinci eserin Trabzon baskısının künyesini şöyle veriyor:

“Bayramoğlu Kâzım (Bulutay) - Ragıp Ziya (Mağden), *Fındık Ziraati*, Trabzon İdare-i Hususiye Âsâr-ı Ziraiye Külliyyatından: 2, İkbal Matbaası, Trabzon 1928, 300+4 s.”²³

Hamâmîzâde İhsan ve Kemal Peker

Kemal Peker 1944'te, hocası ve aynı zamanda hemşerisi olan şair Hamâmîzâde'ye fındık üzerine yaptığı 'etütlerim' dediği neşriyatı gönderir. Üstad'dan kendisine gelen mektuptaki takdir dolu ifadeler ona şevk verir, fındık üzerine çalışmaları giderek artar ve yoğunlaşır. *Fındıknâme*'de Peker şöyle der:

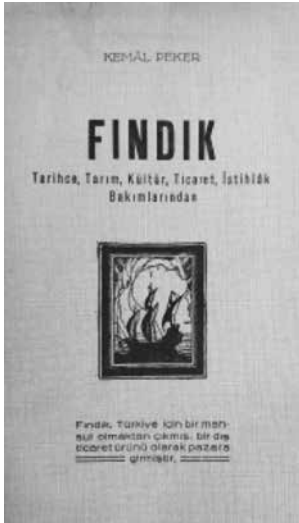
Bütün etütlerimi; mektepte şakirdi olduğum hocam, hayatta hürmetkârı olduğum üstadım, aynı şehirli olmak bakımından hemşehrim, *Hamsiname* sahibi İhsan Hamâmî'nin 23 ikinci teşrin 1944'te bana yazmak nezaketinde bulunduğu şu birkaç satırın değerbilirliğine borçluyum:

Fındığınızı ne kadar da güzel inceleyip işlemişsin; hem de şiirleştirmişsin. İlmî araştırmalarla ve kaynaklarıyla âdetâ bir fındık kurdu gibi. Altın getiren fındığı bir fındık altınına çevirmişsiniz doğrusu.

Örnek olacak çalışmalarınızı beğenir ve kutlarım.

Sevgilerimle.”²⁴

Kemal Peker'in Fındık Üzerine Neşriyatından

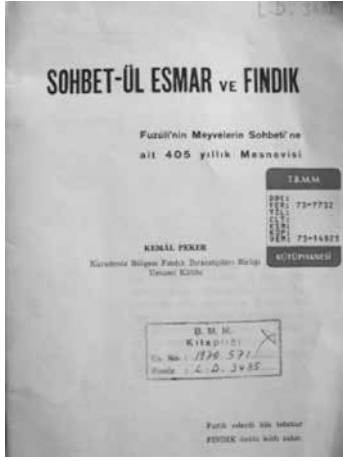

Kemal Peker fındık üzerine kaleme aldığı çalışmalarının onlarcasını kitap olarak neşreder. Bunlar arasında 'Fındık' adını verdiği, adın altında 'Tarihçe, Tarım, Kültür, Ticaret, İstihlâk Bakımlarından' kitabı ayrı bir önem taşır. Ansiklopedik mahiyette olan, orta boy 10+242 sayfalık eserde; 'Tarih Boyunca Fındık', 'İstihsal Alanında Fındık', 'Ticaret Alanında Fındık', 'İstihlâk Alanında Fındık' başlıklı dört ana bölüm ile 'Ekler Kısmı' yer alır. Bu kısımda, kitabın neşredildiği 1948 yılındaki fındıkla alakalı meri mevzuat, 'Kanun, Nizamnâme ve

Talimatnâmeler' başlığı altında yer alır. Harita, fotoğraf, grafik, nota gibi görsel malzemeyle zenginleştirilen eser sahasında önemli bir eksikliği gidermiş ve takdirle karşılanmıştır.

Kitabı değerlendiren ve takdir edenlerden biri de Mahmut Goloğlu'dur. Goloğlu, *Yeniyol Gazetesi*'nde, 'Kıymetli Bir Eser: Fındık' başlıklı yazısında; 'Eser, ağzına kadar fındığa ait malzeme ile doludur. Müellif hummalı ve yorucu bir çalışma ile aramış bulmuş, toplamış ve bir araya getirmiş, bu eser meydana çıkmış...' (...) '...dünü, bugünü ve yarını ile içtimaî, iktisadî, ticarî ve tarihî manasıyla toprağı, iklimi, dikimi ve bakımı ile dildeki, kafadaki ve hukukî mevzuattaki yeri ile fındığın tam ve kâmil bir hayatı vardır' der.²⁵

Sohbet-ül Esmâr ve Fındık

Kemal Peker'in, iştiğal sahası olan fındık üzerine yazılı her tür yayını, bilgi ve belgeyi temin ve neşretme hususundaki olağan üstü gayretini Fuzûlî'nin *Sohbet-ül Esmar* (meyvelerin sohbeti) adlı mesnevisini temin ve neşrinde de görüyoruz. Az da olsa fındıktan da söz eden mesnevinin Bakü'de H. Araslı tarafından Kiril harfleriyle basıldığını öğrenince kitabı temin için Dışişleri Bakanlığı nezdinde faaliyete geçer. O günün şartları gereği Azerbaycan'la münasebet Rusya üzerinden mümkün olabildiğinden, eser Moskova Büyükelçiliğimiz aracılığıyla temin edilir. Trabzon Lisesi'nde uzun yıllar (1941-1963) görev yapan meşhur tarih öğretmeni Aliye Aşırbaylı (Bakü 1913-?) tarafından Kiril alfabesinden çevrilir ve Kemal Peker tarafından, '*Sohbet-ül Esmar ve Fındık*' adıyla kitaplaştırılır.²⁶

sebet Rusya üzerinden mümkün olabildiğinden, eser Moskova Büyükelçiliğimiz aracılığıyla temin edilir. Trabzon Lisesi'nde uzun yıllar (1941-1963) görev yapan meşhur tarih öğretmeni Aliye Aşırbaylı (Bakü 1913-?) tarafından Kiril alfabesinden çevrilir ve Kemal Peker tarafından, '*Sohbet-ül Esmar ve Fındık*' adıyla kitaplaştırılır.²⁶

Kemal Peker'in gayretleriyle temin edilen ve Türkiye'de ilk defa neşredilen mesnevi, büyük şair Fuzûlî'ye aidiyeti dolayısıyla, içte ve dışta, özellikle de edebiyat çevrelerinde çok ses getirdi. İlk tepki Ref'i Cevat Ulunay'dan geldi. Üstad *Milliyet* gazetesindeki 'Tarihten Bir Yaprak' köşesinde mesnevinin neşrinden duyduğu memnuniyeti dile getirmekle birlikte çeviride tespit ettiği hataları da sıralar.²⁷ Sedit Yüksel 1972 yılında yazdığı, 'Sohbetü'l-Esmar Fuzûlî'nin Değildir' başlıklı makalesinde, H. Araslı'nın ve Kemal Peker'in yayınladığı metinleri karşılaştırmak suretiyle, iki metindeki hataları ve noksanlıkları gidererek mesnevinin yeni bir versiyonunu ortaya koyar.²⁸ Prof. Dr. Ab-

dulkadir Karahan da *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde *Sohbetü'l-Esmâr* için şu ifadelerde bulunur:

Fuzûlî'ye ait olduğu henüz kesinlik kazanmamış 200 beyitlik bir mesnevidir. Eserde bir bağda meyvelerin konuşmaları, kendilerini övmeleri ve tartışmaları anlatılarak insanların da gerçek değerlerini düşünmeden boş yere anlaşmazlıklara düştükleri alegorik bir şekilde ifade edilir. Eser önce Hamit Araslı tarafından yayınlanmış (*Mehammed Fuzûlî Eserleri*, Bakü 1958, II, 265-278), daha sonra Araslı'nın Kiril harfleriyle yayınladığı metin esas alınarak Kemal Peker (*Sohbetü'l Esmâr ve Fındık*, İstanbul 1960) ve Sedit Yüksel tarafından neşredilmiştir.²⁹

Kemal Peker'in Japonların Çaynâme'sinden, Hamâmîzâde'nin *Ham-sînâme*'sinden esinlenerek hazırladığı *Fındıknâme* adlı eseri de dikkat çeken çalışmalarındandır. Fındıkla alakalı folklorik malzemenin yer aldığı çalışma, Şehir Tiyatroları Dram Kısmı Dekoratörü Orhan Peker'in resim ve desenleriyle bezenerek küçük boy, 128 sayfalık bir kitap olarak 1955 yılında okuyucuyla buluştu. İstanbul Maarif Kitaphanesi neşriyatı arasında yer

alan ve 100 kuruşa satılan *Fındıknâme* de Kemal Peker'in ses getiren eserlerinden biri olmuştur.³⁰

Fındığa ömrünü adayan, onunla hemdert olan, üretiminden tüketimine, müstahsilinden müstehlikine her safhasına dair çalışmalar yapan, Amerika'dan Japonya'ya dünyanın dört bir tarafında onu tanıtmak için her yola başvuran Ahmet Kemal Peker'in çalışması umarım yeni çalışmalara zemin hazırlar.

Merhum Kemal Peker, Halil Nihat Boztepe'nin "Ağaç Kasidesi"indeki portakal ağacına nazireyle şu vasiyette bulunmuştu:

Uyanmasa bile mahşer gününde
Duymam inan ki hiçbir acı,
Tâ ki dikilmiş olsun kabrim üstüne,
Bir ocak Fındık ağacı.³¹

Vasiyeti gereği Mersin'deki kabri başına bir fındık ocağı dikemedik. Dilerim, özellikle fındık üzerinden ülkesine, insanına büyük hizmetler yapan, ülkesini, milletini aşk derecesinde seven bu değerli insan, hemşerilerince, fındık sektöründe faaliyet gösteren kişi ve kurumlarca hatırlanır vefa borcu ödenir.

E K L E R

Kemal Peker'in Kitapları

- 1 – Çalibülbulü, Ahmet Halit Kitapevi, İstanbul 1932.³²
- 2 – *Kurtlar Mucizesi*, Umumi Kütüphane, İstanbul 1932 - Eser yazarken Kars'taki görevi sırasında kaleme alındı.
- 3 – *Kitaplar Beldesinde*, Numune Matbaası, İstanbul 1933.
- 4 – *Ceylan Avcısı*, Hamit Bey Matbaası, İstanbul 1933.
- 5 – Dudak İzleri.
- 6 – *On Aşk Şarkısı*, şiir, Giresun 1936.
- 7 – *Bir Hayat Senfonisi*, roman, Giresun 1936.
- 8 – *Bir Mahsulün Romanı*, Giresun 1937.
- 9 – *Kızılık Dudaklı Şendul*, roman, 1938.

Kemal Peker'in ikinci grup neşredilmiş eserleri ise 1940 sonrasında kaleme aldığı çalışmalardır. Çoğunluğu fındık üzerine olan bu eserlerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

- 1 – *Rakamlarla Fındık*, Alaaddin Kırıl Matbaası, İstanbul 1940.
- 2 – *Fındığın Kooperatifleştirilmesi*, Kemal Matbaası, İstanbul 1940, 48 sayfa.
- 3 – *Gireson ve Fındık*, Fındık İhracatçılar Birliği Yayını, Yeşilgireson Matbaası, , Giresun 1941, XIX sayfa.
- 4 – *Fındık – İktisadi Kalkınmada Önemi*, Yeşilgireson Matbaası, Giresun 1941.
- 5 – *Bizde Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri*, Yeşilgireson Matbaası, Giresun 1941.
- 6 – *Kırıl Mahsul Fındık*, Eyüp Onan Matbaası, 1941.
- 7 – *Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri ve Ziraî Mahsullerimiz*, Giresun 1943, 36 sayfa.

- 8 - *Fındık*, 1943-44, 20 sayfa.
- 9 - *Fındık, İktisadi Kalınmada Önemi*, Yeşilgireson Matbaası, 1943, 32 sayfa.
- 10 - *İşte İktisadi Trabzon ve Fındık*, Yeşilgireson Matbaası, Fındık İhracatçıları Birliği Yayını, Giresun 1945, 44 sayfa.
- 11 - *Ordu İli ve Fındık*, Yeşilgireson Matbaası, Giresun 1946, 23 sayfa.
- 12 - *Fındık/Tarihçe, Tarım, Ticaret, İstihlâk Bakımlarından*, Yeşilgireson Matbaası, Giresun 1947-1948, 242 sayfa.
- 13 - *Fındık Bilgisi*, Ege Matbaası, İstanbul 1950, 102 sayfa.
- Kemal Peker, *Fındık Bilgisi* adını verdiği bu eseri basım öncesi Maarif Vekâleti'ne/Milli Eğitim Bakanlığı'na göndermiş, yapılan inceleme sonucu kitabın, 7 Ekim 1949 gün ve 82/13574 sayılı kararla enstitülerde, ticaret okulları ile ilk ve ortaokullarda yardımcı kitap olarak okutulması uygun görülmüştür.
- 14 - *Fındıktan Yapılan Pastalar, dondurmalar, çeşitli tatlılar Ege Matbaası*, İstanbul 1952, 79 sayfa.
- 15 - *550 Yıllık Bir Mahsül Fındık*, Ege Matbaası, İstanbul 1953, 80 sayfa.
- 16 - *Çin Fındıkları*, Gündüz Matbaası, Giresun 1955, 16 sayfa.
- 17 - *Fındık nâme*, Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1955, 128 sayfa.
- 18 - *İtalyan Fındıkları*, İleri Matbaası, Giresun 1956.
- 19 - *Fındık Kongresine Rapor 1935-1955*, Yeni Matbaa, İstanbul 1956, 48 sayfa.
- 20 - *İnsan Sağlığı ve Fındık*, Duygu Matbaası, İstanbul 1957, 16 sayfa.
- 21 - *Fındık İhracatımız 555. Yılında*, Becit Matbaası, İstanbul 1958.
- 22 - *1773-1958 Fındık Ticareti*, Becit Matbaası, İstanbul 1959, 29 sayfa.
- 23 - *Theophrastos ve fındık : Karadenizin milli mahsulü fındığın 2332 yıllık tarihi vesikası*, İstanbul : [yayl.y.], 1960, 23 sayfa.
- 24 - *27 Mayıs devrimi ve II. Cumhuriyetin anayasası*, Giresun Gündüz Matbaası, Giresun 1961, 4 sayfa.
- 25 - *Kraliçe Elisabeth I ve II: XVI. yüzyıldan beri İngiltere ile akdolunan ticaret muahedeleri ve bu memlekete fındık ihracatımız*, Becit Yayınevi, İstanbul 1961, 28 sayfa.
- 26 - *Fındık-iktisadi yürüyüşü*, İstanbul 1961, 44 sayfa.

- 27 - *Cihannüma ve Fındık: XV ve XIII.ci Yüzyıllarda Karadeniz Fındık Bölgesi ve bugünkü iktisadî kalkınması*, Y.y. : yayl.y., 1962, 40 sayfa.
- 28 - *Kemal Atatürk ve fındık*, Becid Basımevi, İstanbul 1962, 40 sayfa.
- 29 - *Fındık zararlıları ile mücadele*, Giresun 1963, 16 sayfa.
- 30 - *Yeşil plan ve fındık*, Yeşil Giresun Matbaası, Giresun 1963, 14 sayfa.
- 31 - *Başkan Kennedy ve Türkiye fındıkları*, Giresun 1963, 27 sayfa.
- 32 - *Human health and the filbert*, Ankara İğeme, [1964?], 16 sayfa.
- 33 - *İşte Japonya ve fındık ihracatımız*, İstanbul 1964, 44 sayfa.
- 34 - *Sohbet-ül Esmar ve Fındık: Fuzulî'nin meyvelerin sohbetine ait 405 yıllık mesnevisi*, Y.y. : yayl.y., 1965, 36 sayfa.
- 35 - *Türkiye Fındık İstihsal ve İhracatının Önemli Konuları*, 1965, 10 sayfa.
- 36 - *Üzümnâme*, İzmir 1967.
- 37 - *Şu Limon Denilen Mersin'in Sarışın Bombası*, Mersin 1968.
- 38 - *Yün Ağacı- Pamuk Destanı*, Mersin 1968.
- 39 - *Kalopatra ve Tarsus'a Gelişi*, Mersin 1969.
- 40 - *Fındık Kıran Suiti Balesi*, Mersin 1969.
- 41 - *İnanış Türküsü*, Mersin 1970.
- 42 - *Atatürk'le 19.05.1919 Samsun'da*, Mersin 1970.

Basılmamış Çalışmaları

- 1 - Giresun'da 25 yıl
- 2 - Tarih Vesikaları ve Fındık
- 3 - Amerika ve Fındık İhracatımız
- 4 - Almanya ve Fındık İhracatımız
- 5 - Fındık Ansiklopedisi 1925 - 1960
- 6 - Sulardaki Ay - Hikâyeler

Kemal Peker'in Dergilerde Neşredilen Makalelerinden

Trabzon Kronolojisi, İnan Mecmuası, S. 28 1945, s. 14.

Köylü ve Fındık, İktisadi Yürüyüş, 5 (118, s. 18.

Yer Yüzünde Fındık, *İktisadi Yürüyüş*, 6 (122) 1945, s. 6-19.

Tarihte Ticaret Anlaşmaları, *İktisadi Yürüyüş*, 6 (143) 1945, s. 7.

Fındık: Zeytinyağının Yeni Rakibi, *Nilüfer*, (7) 1945, s. 10-11.

Fındık Endüstrisinde Reform, *İktisadi Yürüyüş*, 7 (162) 1946, s. 9-16.

Rasyonel Çalışma, *Büyük Doğu*, (23) 1944, s. 7.

Tarihte İktisadi Trabzon, İnan, (23) 1, s. 8-10.

Fındık Bahçeleri, *İktisadi Yürüyüş*, 8 (185) 1947, s. 9-24.

Bazı Dünya Seyahatnamelerinde Fındık, *Aksu*, 4(45-46), s. 25-27.

Trabzon'un İktisadi Kronolojisi, İnan, (27) 1947, s. 16-0.

Fındık Bahçelerinin Gençleştirilmesine Doğru, *Karınca*, 7 (139) 1948, s. 26-27.

Fındık Yağının Kıymeti, *İktisadi Yürüyüş*, 11 (262) 1950, s. 7-22.

Dünya Fındık İstihali, *İktisadi Yürüyüş*, 11 (242) 1950, s. 6-18.

Fındık Yağı, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (29) 1950, s. 35-37.

Tarihte İktisadi Trabzon, Ülkü, 7 (40) 1936, s. 15-18.

Soya Fasülyesi, *İktisadi Yürüyüş*, 18(354) 1957, s. 18-24.

Trabzon'un Kıymetleri, *İktisadi Yürüyüş*, 21 (390) 1960, s. 12-13-22.

Trabzon'un Coğrafyası, *İktisadi Yürüyüş*, 21 (392) 1960, s. 17-23.

Tarihte Trabzon, *İktisadi Yürüyüş*, 22 (393) 1961, s. 18-20.

Sohbet'ül Esmâr, *Türk Yurdu*, 3 (3-4), (297) 1961, s. 45-46.

Fındık Ticaretinde Hedef, *İktisadi Yürüyüş*, 24 (423) 1963, s. 2-23.

Bir Avuç Fındık Yığın Sağlık, *İktisadi Yürüyüş*, 13 (286) 1952, s. 3-22.

Fındık Tarım Satış Kooperatifleri, *İktisadi Yürüyüş*, 5 (55) 1942, s. 16.

Fındık Tarım Satış Kooperatifleri, *İktisadi Yürüyüş*, 5 (59) 1942, s. 15.

Karadeniz Bölgesinde Fındık T. S. Kooperatifleri, *İktisadi Yürüyüş*, 5 (57) 1942, s. 14.

Fındık T. S. Kooperatifleri, *İktisadi Yürüyüş*, 5 (58) 1942, s. 15.

En Mühim İhracat Maddelerinden Fındık, *İktisadi Yürüyüş*, 6 (65) 1942, s. 18.

Trabzon İktisadi Cephesi ve Fındık Ticareti, *İktisadi Yürüyüş*, 5 (120) 1944, s. 25-27.

Dünya Edebiyatında Fındığın Yeri, *İktisadi Yürüyüş*, 5 (114) 1944, s. 14-15.

Yağ Sıkıntısı Karşısında: Fındık Yağı, İktisadi Yürüyüş, 5 (115) 1944, s. 9.

Dünya Piyasasında Birinci Gelen Mahsulümüz: Fındık, İktisadi Yürüyüş, 5 (110) 1944, s. 14-18.

Dokumacılık Kooperatifleri – Eski Ev ve Lonca Sanatı, *Karınca*, (92-93) 1944, s. 9-10.

Harp Sonrası Dünya Fındık Piyasası, İktisadi Yürüyüş, 6 (123) 1945, s. 8, 20-21.

Ticaret Merkezlerimizden Biri: Trabzon, İktisadi Yürüyüş, 6 (140) 1945, s. 17.

Türkiye-B. Amerika Ticaret Anlaşmaları, İktisadi Yürüyüş, 6 (136) 1945, s. 9-16.

Ordu'da Fındık Üretimi ve Ticareti, *Aksu*, 3 (37) 1945, s. 19-21.

Dünya Fındık Çeşitlerine Bir Bakış, *Aksu*, 3 (36) 1945, s. 6-8.

Türk-İngiliz Ticaret Anlaşmaları ve Fındık İhracatımız, *Aksu*, 3 (33) 1945, s. 17-18.

“Bizde Fındık”, *Aksu*, nr. 20, s. 16 – 18 / nr. 21, s. 19 – 20.

Dünya ve İngiliz Klasiklerinde Fındık, *Aksu*, 4 (40) 1946, s. 24-27.

4784 Yıllık Bir Mahsul Fındık, *Aksu*, 4 (39) 1946, s. 24-29.

Trabzon'un İktisadi Kronolojisi, İktisadi Yürüyüş, 8 (170) 1947, s. 13-21.

Trabzon'un İktisadi Kronolojisi, İktisadi Yürüyüş, 8 (169) 1947, s. 13-20.

Ordu'da Fındık Üretimi ve Ticareti, İktisadi Yürüyüş, 8 (184) 1947, s. 14-21.

Kooperatifleştirilen Ürünlerimizden 4784 Yıllık Bir Mahsul: Fındık, *Karınca*, 6 (19-10) 1947, s. 23-28.

Karadeniz Kıyılarının Kalkınma İmkânları, İktisadi Yürüyüş, 9 (198) 1948, s. 15-20.

Tarih Boyunca Fındık İhracatımız, İktisadi Yürüyüş, 9 (209) 1948, s.10-15.

Dünya Ticaretimiz ve Fındık İhracatımız, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (6), 1948, s. 47-48.

Fındık Ticaretinde İş ve Hedef, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (3), 1948, s. 11-12.

Dünya Mübadele Ticareti ve Fındık İhracatımız, *Aksu*, 5 (52) 1948, s. 31-33.

Cumhuriyet Devrinde Fındık, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (14), 1949, s.19-20.

Bizde ve Dünyada Fındık, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (16)1949, s. 33-35.

Fındık Üzerine İki Adam Konuşuyor, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (14) 1949, s. 19-20.

Dünya Fındık İstihsalinde Yerimiz, *İktisadi Yürüyüş*, 10 (225) 1949, s. 14-15.

Muhtelif Tarihlerde Fındık Fiyatları, *İktisadi Yürüyüş*, 10 (233) 1949, s. 9-15.

Karadeniz Bölgesinde Fındık İstihsal Durumu, *İktisadi Yürüyüş*, 11 (261) 1950, s. 17-20.

Fındık Bölgesinde Çalışma Tablosu, *İktisadi Yürüyüş*, 11 (247) 1950, s. 13.

İthalat ve İhracat Şirketi Kurulmalıdır, *İktisadi Yürüyüş*, 11 (243) 1950, s. 8-22.

Fındık Ticaretimizin Bir Davası, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (26) 1950, s. 247-248.

Sofraların En Güzel Yemişi: Fındık, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (31) 1951, s. 57-58.

Amerika'da Fındık İstihlâkı, *İktisadi Yürüyüş*, 12 (282) 1951, 29-32.

İngiltere İle Fındık Ticaretimiz, *İktisadi Yürüyüş*, 7 (51)1953, s. 23-24.

550 nci Yılını Dolduran Fındık, *İktisadi Yürüyüş*, 14 (306) 1953, s. 13.

İstihsal Bakımından Soya Fasülyesi, *İktisadi Yürüyüş*, 19 (357) 1958, s. 17-24.

Tarih Boyunca Trabzon'un İktisadi Değeri, *İktisadi Yürüyüş*, 20 (377) 1959, s. 4-17.

Tarihin Akış Seyrinde Türk Fındığı, *Türk Yurdu*, 2 (9, (291)) 1960, s. 23-24.

Müşterek Pazar Karşısında Fındık İhracatımız, *İktisadi Yürüyüş*, 22 (403) 1961, s. 17-20.

Fındık İhracatımız ve Önemli Meseleleri, *İktisadi Yürüyüş*, 24 (428) 1963, s. 8-10.

- Fındık İhracatımız ve Önemli Meseleleri, İktisadi Yürüyüş, 24 (427) 1963, s. 15-18.
- Türk-Japon Ticareti ve Fındık, İktisadi Yürüyüş, 26 (446) 1965, s. 13-14.
- Kurtuluşan Bugüne: Vesikalarla İktisat Tarihimiz, İktisadi Yürüyüş, 26 (452), s. 12-13, 15.
- Japonya ve Fındık İhracatımız, İktisadi Yürüyüş, 26 (443) 1965, s. 13-15.
- Türk-Japon Ticareti ve Fındık, İktisadi Yürüyüş, 26 (444) 1965, s. 16.
- 1927 ve 1928 Olayları, İktisadi Yürüyüş, 27 (454) 1966, s. 10.
- Eski Türk Destanlarında ve Buğu Tekin Efsanesinde Fındık, İktisadi Yürüyüş, 6 (126) 1945, s. 17-2.
- Sulh ve Harp Yıllarında Fındığın Müstahsile Maliyeti, İktisadi Yürüyüş, 6 (142) 1945, s. 7-16.
- Türk İngiliz Müzakereleri ve İngiltere ile Fındık Ticaretimiz, İktisadi Yürüyüş, 6 (129) 1945, s. 7-18.
- Fındığın Dünya Milletleri Mitolojisinde Yeri ve Giresun Folklorundan Örnekler, *Aksu*, 3 (32) 1945, s. 17-22.
- Türkiye – Birleşik Amerika Ticaret Anlaşmaları ve Fındık İhracatımız, *Aksu*, 3 (35) 1945, s. 3-5.
- Fındık Mahsulümüz Kuru Meyve ve Yağ İstihsalindeki Mevkii, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (8) 1948, s. 42-44.
- Sheiber, W. R., Türkiye’de Fındık ve Kemal Peker, İktisadi Yürüyüş, 11 (248) 1950, s. 17.
- Türkiye ve B. Amerika Ticaret Anlaşmaları ve Fındık İhracatı, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (30) 1951, s. 33-36.
- Eski Ticaret Muahedelerinde Fındık ve Dünya Gümrük Tarifelerindeki Yeri, *Türkiye İktisat Mecmuası*, (34) 1951, s. 47-49.
- Fındık Yatağı Karadeniz Kıyılarında Bir Gezinti, *Türkiye İktisat Mecmuası*, 5 (45) 1952, s. 19-21.
- İhracat ve Sürüm Bakımından 550 Yıllık Mahsul Fındık: 1403-1953, *Türkiye İktisat Mecmuası*, 6 (61) 1953, s. 515-518.
- Milli gelir Bakımından Fındıklarımız ve Dünya İstihsal Durumu, *T.C. Ziraat Bankası Mecmuası*, (4) 1929, s. 69-74.
13. Yüzyıldan 1956 ya Kadar Türkiye’nin Fındık İhracatı, *Türkiye*

İktisat Mecmuası, 9 (91) 1956, s. 2455-2458.

Tarihi Trabzon. Yunan-Roma-Bizans-Kommen ve Türk Devirleri, *İktisadi Yürüyüş*, 20 (379) 1959, s. 15, 20-23.

XVI. Yüzyılda Elizabeth ile Başlayan Türkiye-İngiltere, *İktisadi Yürüyüş*, 22 (396) 1961, s. 4- 19-23.

XVI. Yüzyılda Elizabeth ile Başlayan Türkiye-İngiltere, *İktisadi Yürüyüş*, 22 (395) 1961, s. 16-17 – 24.

Fındıklarımız İçin Yeni ve Sağlam Bir Pazar: Japonya, *Türkiye İktisat Gazetesi*, 12 (572) 1964, s. 3.

Anadolu'nun 565 Yıllık İhraç Malı Fındık, *Hayat Tarih Mecmuası*, 2 (9) 1968, s. 74-76.

Atatürk'le Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tünay'a Ait Hatıram, *Türk Kültürü*, 8 (95) 1970, s. 1-4.

Dış Ticaret Bilançomuzun Önemli Bir Mahsulü İnkişaf Yolunda. Giresun'sa Toplanan Fındık Kongresi 7-10 Kasım 1955, *Türkiye İktisat Mecmuası*, 8 (88) 1956, s. 2321-2327.

Kemal Peker'in Fındık Hakkında Ansiklopedi Maddeleri

Aylık Ansiklopedi, cilt 2, s. 495 – 546 (2 madde), İskit Yayınevi, İstanbul 1946.

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, cilt 4, s. 265-275, Duygu Matbaası, İstanbul 1949.

Kemal Peker'in 'Fındık' Kitabı Üzerine Goloğlu'nun Yazısı

Kıymetli bir eser: FINDIK³³

Mahmut Goloğlu

Değerli ve aziz hemşehrim Kemal Peker'in bir kardeş sevgisiyle göndermek lütfunda bulunduğu *Fındık* adlı son eseri de birkaç gün evvel elime geçti. Şimdi Danıştay baş muavini olan eski Tekel başmüfettişi arkadaşım Şevket Bulgu, son Karadeniz seyahatinden döndüğü zaman, daha ilk görüşmemizde bana bu kitabın metih ve senasını yapmış, hatta bir nüshasını kendisinin Amerika'ya gönderdiğini söylemişti. Bitaraf bir ağızdan, bu hemşehrimin eseri hakkında bu kadar takdîrkâr sözler duymak beni son derece sevindirmişti. Bu sebeple elime geçen bu kitabı derhâl okumaya başladım ve kısa bir zamanda bitirdim.

Güzel bir kitap; içinde 242 sahifeden teşekkül eden ve birçok resimleri de ihtiva eden kitabın sonuna geldiğim zaman göğsümün iftiharla kabardığını hissettim ve kendi kendime "Alkış ve teşekkürle lâyık kıymetli bir eser" dedim.

Şimdiye kadar 9 doküman, otuza yakın makale yazmış ve yayınlamış, konferanslar vermiş, ecnebi radyolarda yazılarından bahsedilmiş olan değerli hemşehrimin bu son eseri beş kısma ayrılmış bulunuyor:

Tarih boyunca "Fındık" başlığını taşıyan birinci kısmında; fındık kelimesinin aslı, esası ve manası tebarüz ettirildikten sonra fındığın eski bir maziye sahip ve hemen hemen bütün dünya insanlarını ilgilendiren ve daha ileri giderek din kitaplarına, destanlara, türkülere kadar giren önemli bir dünya nimeti olduğu vesikalarla anlatılmaktadır.

"İstihsal Alanında Fındık" başlığını taşıyan ikinci kısmında; yeryüzünde mevcut fındıkların başlıca çeşitleri açıklandıktan sonra dünya fındık istihsal bölgeleri tanıtılmakta ve Türkiye'deki istihsal bölgeleri gösterilerek Karadeniz kıyılarının durumuna umumi bir nazar atfedilmektedir.

"Ticaret Alanında Fındık" başlığını taşıyan üçüncü kısımda; fındığın işlenme, izhar ve dış ticaret bakımından durumu ele alınarak istihsal maliyetine temas edilmekte, fabrikasyon işleri anlatılmakta ve fındık

işlerinin rasyonel bir duruma girebilmesi için bilhassa göz önünde tutulması lazım gelen hususlar açıklanmaktadır. Daha sonra fındık bahçelerinin bugünkü hâinden şikâyet edilerek bu işin ciddi esaslara dayanılarak ele alınması zamanının gelmiş olduğu kaydedilmektedir. Yine bu kısımda Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği ile Fındık İhracatçılar Birliği hakkında malumat verilmektedir.

“İstihlâk Alanında Fındık” başlığını taşıyan dördüncü kısımda; muhtelif memleketlerde fındığın hangi şekillerde ve ne suretle istihlâk edildiği tebarüz ettirilerek askerlerimize fındık yedirilmesinin prensip olarak kabulü hâinde her bakımdan millî faydalar sağlanacağı kaydedilmekte, fındık yağının ham olarak yemeklerde kullanılması mümkün olduğu gibi tasfiye edilerek tereyağı kıvamına da getirilebileceği ve bu tasfiyede hâsıl olan tortudan sabun imal olunabileceği, küspesinden pasta ve hamur işlerinde istifade edilebileceği ve fındık küspelerinin hayvanlar için mükemmel bir gıda olduğu anlatılmaktadır.

Eserin son kısmında ise fındıkla ilgili kanun, nizam ve talimatnameler mevcuttur.

Bu beş kısım içinde fındığa ait olarak aranılan her şeyi bulmak mümkün gibidir. Hatta fındığa ait olmayan bazı şeyleri bile... Yek nazarda bu hâl mücerret bir kusur gibi görünür ve böyle kabul edilirse de sayın hemşehrimizin eseri hazırlarken çok geniş bir araştırma ve inceleme yaptığı ve bu tetkikatı sırasında rastladığı bazı cazip bilgileri de, hemen herkes gibi feda edememek hevesine kapıldığı düşünülecek olursa bu hâli müsamaha ve sempatiyle karşılamak lâzım gelir.

Eser, ağzına kadar, fındığa ait malzemeye doludur. Müellif; hummalı ve yorucu bir çalışmayla aramış, bulmuş, toplamış bir araya getirmiş, bu eser meydana gelmiş... Ve bu 242 sahifelik eserin içine o kadar çok malzeme yığmış ki müellif, kendi fikirlerini, bu malzemeyi birbirine bağlayacak olan şahıs telif rolünü ihmal etmiş ve eserde kendi kudretinden ziyade malzemenin tesirini hâkim kılmışa benziyor.

Fakat her ne olursa olsun, aciz kanaatimce, fındıkla yakından veya uzaktan, ismen veya cismen ilgili her vatandaşın muhakkak yanında bir tane bulundurması lazım gelen bu kitapta, dünü, bugünü ve yarınıyla; içtimai, iktisadi, ticari ve tarihî manasıyla; toprağı, iklimi, dikimi ve bakımıyla; dildeki, kafadaki ve hukuki mevzuattaki yeriyile fındığın tam ve kâmil bir hayatı vardır.

Aziz hemşehrime binlerce teşekkür bir vicdan borcudur.

Ref'i Cevat Ulunay'ın 'Sohbet-Ül Esmâr' Üzerine Yazısı

Sohbet-Ül Esmâr³⁴

Ref'i Cevat Ulunay

Karadeniz Bölgesi Fındık İhracatçıları Birliği Umumî Kâtibi 'Kemal Peker' bey büyük zahmet ve masraflara girerek Fuzûlî'nin '*Sohbet-ül – Esmâr = Meyvelerin Sohbeti*' adlı eserini 350 nüsha olmak üzere bastırılmış ve bir nüshasını bana göndermek nezaketinde bulunmuş. Kütüphanemde bu kıymetli eserin bulunması çok sevdiğim Nizameddin Nazif Tepedelenlioğlu'nun, kitabın nâşiri beye beni hatırlatması dolaşısıyla olduğu için Nizameddin Nâzif'e büyük bir teşekkür borcumdur. O kadar ki doktorlar sevdiklerimi telaşa düşüren bir kalp krizi ile Teşvikiye Sağlık Evi ve Topağacı'ndaki eve beni hâlâ kapadıkları bir ay zarfında bu sevgili dostun beni iyâdete³⁵ gelmemesini bir naz ü niyaz telakki ederek hoş görmeyi teşekkürün bir nezri olarak sineye çektim.

Meyvelerin Sohbeti'nin bu zahmet ve masraf ihtiyarına bir nebze fındıktan bahsetmesinin de tesiri olduğu muhakkaktır. Zaten eserin ismine "Fındık" da ilave edilmiştir.

Eserin neşri hakkında ihtiyar edilen masraf ve zahmet kelimesini geliş güzel bir söz cemilesi zannetmeyiniz. Bu eser için hakikaten büyük zahmetler ihtiyar edilmiştir.

Eseri ilk tanıtan zat Bakü Üniversitesi Edebiyat Tarihi Profesörü Emin Âbid Bey olmuş. Ne gariptir ki Türkiye'nin büyük şairi dediğimiz Fuzûlî'nin bu eserini Türkiye'de tanıyan yoktur. *Meyvelerin Sohbeti*'ni aramışlar taramışlar bulamamışlar ve nihayet Hariciye kanalı ile Moskova Büyük Elçiliği'ne müracaat edilmiş ve Kiril alfabesiyle basılmış olarak temin edilebilmiş. Bu muhaberede Yüksek Murakabe Heyeti Reisi Muhlis Ete Bey'in şöyle bir yazısını okudum:

"Adınızı Türk fındık literatürüne perçinlemeğe muvaffak olduğunuzdan dolayı..."

Fuzûlî'yi düşündüm, bir de bu acayip kitabeti düşündüm, zavallı Türkçe'nin hal-i-pürmelâline bir kere daha yandım.

Şimdi eser hakkındaki düşüncelerimi arz edeyim:

Eserin basılmasında çok hata var. Kemal Peker Bey’in ilmî kudretini bilmiyorum fakat böyle bir işe girişilince ya bileceksiniz ya da bilenle çalışacaksınız. Bu kadar masrafa yazık değil mi?

Mesela Kemal Peker Beyefendi, bendenize müracaat buyurarak hiç olmazsa tertip hatalarının tashihini emir buyursalardı –bütün cehlime rağmen- mahza Fuzûlî’nin ruhunu şâd etmek için vallahi bir kuruş almadan bu vazifeyi iftiharla yapardım. O zaman:

Her sebzegâha güzâr edende

Mısraı “Mef’ûlü mefâilün fuûlün” veznine uyarak “sebzegehe” olurdu. “Ebvab-ı-hayal” hatası “Ebvab-ı-kiyâh” olarak doğru yazılırdı.

Emvat-ı-nebâta etdi çün rûh

Ne demek? Bunun doğrusu

Emvat-ı-cihâna yetdi çün rûh

Dur ki “yetdi” “yetişti” demektir. Boynu eğri olan menekşe “humar” olmadı “meyin neş’esiyle hammar” oldu. Aslında kelimenin üstünde koca bir şedde var.

Başladı enin ü nâleye bülbül

de vezin yok.

Sonra eserin nihayetinde açıklama unvanı ile bir lûgatçe var ki tertip ve yazılış hataları ile doludur. Mesela: Develerin üzerine tahmil edildiği için mahmil; muhmlil yani “ihmal eden” olmuş. Fuzûlî;

Kalem olsun eli ol kâtib-i-bed tahririn

Ki sevâd-ı-rahamı “sûr” umuzu “şur” eyler.

Kâh bir harf sukutıyla kılur “nadir” i “nâr”

Kâh bir nokta sukutıyla “göz” ü “kör” eyler.

“O kötü yazılı kâtibin eli kalem olsun, yani kamış kalem gibi kuru-sun ki bir yazı karartması sürumuzu (meserretimizi) şûr (acı) laştırıyor. Kâh kelimedenden bir harf düşürerek (nadir) i (nâr) (ateş) yapıyor. Kâh bir noktayı düşürerek (göz) ü (kör) ediyor. Bu kelimeler Fuzûlî devrinde yeni harfler olmadığı için eski harflerle yazılan kelimelere aittir.

Bu yanlışlıkları gördükten sonra düşünüyorum: Bizim nesil de gittikten sonra ne olacak?

Dipnotlar

- 1 Kemal Peker, *Fındık – Tarihçe, Tarımsal, Kültürel, Ticaret, İstihlâk Bakımlarından*, Giresun 1947-1948, s. II.
- 2 Merhum babası hakkında bilgileri benimle paylaştığı için Elvan Peker Hanımefendi'ye, Elvan Hanım'a ulaşmamda yardımları için Prof. Dr. Önder Küçükerman'a müteşekkirim.
- 3 Kemal Peker, *Fındıkname*, İstanbul 1955, s. 84.
- 4 Kitabî Hamdi Bey ve Orhan Peker hakkında geniş bilgi için aileden Prof. Dr. Önder Küçükerman'ın yazdığı ve hazırladığı şu eserlere bakılabilir: Orhan Peker, *İspanyol Defteri*, Haz. Önder Küçükerman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995; Önder Küçükerman, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Bir Yayıncı / Kitabî Hamdi Efendi ve Trabzon*, Boyut Yayınlar, İstanbul 2014.
- 5 Kemal Peker'in oğlu Rasin, amcası Orhan Peker'in izinde yürüyerek Rasin Berk veya Rasin Berk Peker adını kullanarak uluslararası şöhret sahibi bir ressam olmuştur.

Rasin Berk, 1971-1974 yılları arasında Londra'da St Martin's School Of Art'da öğrenim gördü. 1974-1996 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri Los Angeles'de sanat çalışmalarını sürdürdü. Bu dönem içerisinde Minneapolis'de Charles Bolles Roger's Art Foundation'da sanat danışmanlığını sürdürmenin yanı sıra Avrupa ve Amerika'da sanatsal faaliyetlerine devam etti. Bu dönem içinde değişik tarihlerde Los Angeles'da Jack Rutberg Art Gallery, Petersan Gallery, Avrupa'da Wilma Wayne Gallery, Peter Roth Galerie gibi çeşitli galerilerde 18 kişisel sergi düzenlemiştir. Bolles Rogers, Arnold Hammer, Norden Simon's, John Portman koleksiyonlarında eserleri bulunmaktadır.

1980 yılında Papa Jean Paul II'nin portresini yapmak üzere İtalya'ya davet edildi. Rasin Berk'in yaptığı Papa Jean Paul II portresi, Sacro Convento di San Francesco Koleksiyonu'nda yer alıyor. Sanatçının Barış adlı tablosu 27 Ekim 1986 günü İtalya'nın Assisi kentinde kutlanan Dünya Barışı için dua gününü simgelemek üzere afiş olarak kullanılmıştı.

05.02.2015 tarihinde vefat eden Rasin Berk, Bodrum Yalıkavak mezarlığına defnedildi.
- 6 Kemal Peker, *Fındıkname*, s. 12.
- 7 Meşhur şair ve ediplerimizden Hamâmîzâde İhsan Bey, kendi öncülüğünde açılan bu okulda Ahmet Kemal'in ilham aldığı kişilerden biri olur. 1955 yılında neşrettiği fındık folkloru kitabına onun Hamsinâme'sinden esinlenerek '*Fındıkname*' adını koyar ve girişinde kendisine; "Mektepte şakirdi olduğum hocam, hayatta hürmetkârı olduğum üstadım, aynı şehirli olmak bakımından hemşehrim..." (s. 11) diye hitap eder.
- 8 Kemal Peker tarafından kaleme alınarak Milli Kütüphane'ye gönderilen otobiyografiden. SYSNO: 0627767, BYG KUP 215 ZRF.
- 9 Kemal Peker, a.g.b., s. 21.

- 10 Bkz. İnan Dergisi, sayı: 23, 25, 28.
- 11 Bkz. Ülkü, Ocak 1950, sayı: 37, s. 21-23.
- 12 Kemal Peker, "Atatürk'le Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tunay'a Ait Hatıram", *Türk Kültürü Mecmuası*, Sayı: 95, Yıl: VIII, Eylül 1970, s. 753.
- 13 Kemal Peker, *a.g.m.* s. 755-756.
- 14 Kemal Peker, *a.g.m.*, s. 753-754. Kemal Peker'in bu hatırası, *Yeni Adam* dergisinde de 'Cumhuriyet'in 49. Yılında' başlığı altında yer aldı (Bkz. *Yeni Adam*, Ekim 1972, sayı: 854, s. 12-13).
- 15 Kemal Peker, *Fındıknâme*, s. 14.
- 16 3 Kasım 1945 tarihli *Yeni Yol Gazetesi*'nden Kemal Peker'in konferans haberi: "Memleketimizin yetiştirdiği genç edip ve muharrirlerden Giresun Fındık İhracatçılar Birliği Genel Sekreteri Kemal Peker tarafından bugün saat 15 de Halkevi salonunda, Fındığın dünya edebiyatında tuttuğu yer ve önemi konulu bir konferans vereceği haber alınmıştır."
- 17 Kemal Peker, *Fındık*, önsözden.
- 18 Kemal Peker, *Fındık*, jenerik sayfasından.
- 19 Mustafa Duman, *Fındık Kitabı*, İstanbul 2008, s. 184.
- 20 Nişan Antreyasyan hakkında geniş bilgi için bkz. Mevlüt Kaya, "1915'te Osmanlı'nın Taltif Ettiği Ermeni Bir Memur: Nişan Antrasyan", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX-II: 2016, s. 125-132.
- 21 Kâzım (Bulutay) – Ragıb Ziya (Mağden), *Fındıkcılık - Ziraat Kısmı*, Ziraat Vekâleti Neşriyat Müdüriyeti, Hamid Matbaası, İstanbul 1928, 204 s.
- 22 Kâzım – Ragıb Ziya, *a.g.e.*, s. 17.
- 23 Ali Birinci, *Tarih Yolunda/ Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli, Trabzon'da Basılan Kitapların ve Diğer Neşriyatın Kronolojik Cedveli*, İstanbul 2001, s. 192. Burada baskı tarihi 1928 yerine 1328 olarak verilmesi tashih hatasıdır. Aynı hata, yazının ilk neşredildiği Trabzon Kültür Sanat Yıllığı'ndan, gözden kaçarak, kitaba intikal ettiği anlaşılıyor (Bkz. *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı*, İstanbul 1989, s. 188).
- 24 Kemal Peker, *Fındıknâme*, s. 11.
- İhsan Hamâmî'nin öğrencisi ve hemşehrisi Kemal Peker'i sürekli takip, takdir ve teşvik ettiği, 23.11.1944 tarihli mektubunun şu satırlarından da anlaşılıyor:
- Hayatınızı *Trabzon Şairleri* adlı kitabıma alacağım. Kitabın basılması mümkün olmazsa bazı simaları makaleler hâlinde çıkarabilirsem onu da göndereceğim tabi. Ancak hal tercümeniz için aşağıdaki sayıların cevaplandırılmasını dilerim.
- 1 – Aileniz, babanız, doğum tarihiniz, hangi tarihlerde, hangi mekteplerde okudunuz, tarihleriyle bulunduğunuz hizmet ve memuriyetler.
- 2 – Yazı, şiir ve temsil hevesiniz, sanat telakki tarzınız.

3 – Şimdiye kadar kitap hâlinde bastırduğınız eserler. Benim bildiğim ‘Kurtlar Mucizesi’, ‘Kitaplar Beldesinde’, ‘Ceylan Avcısı’. Kitaplarınızdan beğendiğiniz şiir ve nesir başlıklarını bildiriniz. Yahut başka yerlerde her hangi suretle çıkmış veya basılmamış nazım ve nesir yazılarınızdan müsâ nasip gördüğünüz birer suret gönderiniz.

4 – Klişesi alınacak vesika şeklinde bir fotoğrafınızı lütfediniz.

Selâm ve sevgilerimle bayramınızı kutlarım, efendim.

İhsan Hamâmî

İstanbul Kumkapı Kadırga Cinci Meydanı 28 numaralı ev.

- 25 Mahmut Goloğlu, *Kıymetli Bir Eser: Fındık, Yeni Yol Gazetesi*, 1 Haziran 1948.
- 26 Kemal Peker, *Sohbet-ül Esmar ve Fındık, Fuzûlî'nin Meyvelerin Sohbeti'ne ait 405 yıllık Mesnevisi*, Becid Basımevi, İstanbul 1960.
- 27 Ref'i Cevat Ulunay, ‘Sohbet-ül Esmâr’, *Milliyet*, 26.02.1965, s. 3. Önemine binaen yazı ek olarak sunulmuştur.
- 28 Sedit Yüksel, “Sohbetü'l-Esmar Fuzûlî'nin Değildir”, *Türkoloji Dergisi*, Sayı: 1, C. IV, Ankara 1972, s. 115-137.
- 29 Abdulkadir Karahan, “Fuzûlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cild 13, İstanbul 1996, s. 240. *Sohbet-ül Esmâr* için bir başka değerlendirme de Aylin Koç tarafından yapılmıştır. Bkz. Aylin Koç, “Meyvelerin Sohbeti”, *Meyve Kitabı*, editörler: E. Gürsoy Naskali-D. Herkmen, İstanbul 2006, s. 212.
- 30 Bkz. *AKİS Haftalık Aktüalite Mecmuası*, 28 Mayıs 1955, Sene: 2, Cilt IV, Sayı: 55, Sayfa: 28.
- 31 Kemal Peker, *Fındıkname*, s. 10.
- 32 Kemal Peker'in B.M Kemal imzasıyla çıkan Çalıbülbülü şiir kitabı hakkında ünlü yazar Hüseyin Cahit Yalçın, *Fikir Hareketleri Mecmuası'nın* 71. sayısında (s. 301) şu değerlendirmeyi yaptı:

B. M. Kemal'in Çalıbülbülü, iddialı bir eser. Mukaddimesinde şair, eserini kendi methediyor.

‘Bu kitap:

Okuyupta düşünmiyenlere,

Okumadan söz söyleyenlere

Şap tadı verir,

Gözyaşı getirir’

diyor. Bunu gördükten sonra eserde şap tadı buldum demek biraz güçleşir. Çünkü ya düşünmemiş, yahut okumadan söz söylemiş olacaksınız.

Mamafih ben düşündüm. Okuyucularla beraber düşünmek için de ‘Sanatkarın Şarkısını Besteleyen Köpek’ manzumesini buraya alacağım. Serbest nazımların çoğunda mana biraz zor anlaşılacak, hatta hiç anlaşıl-mamak bir anane teşkil ettiğini görüyorum. Onun için istediğiniz kadar düşünebilirsiniz. Fakat bay Kemal bu ananeye çok şükür riayet etmemiş vazih bir mevzuu karşısındayız.

- 33 *Yeniyol*, 1 Haziran 1948 Salı.
34 *Milliyet*, 26.02.1965, s. 3.
35 İyâdet: Hastayı ziyaret edip hatırını sorma. (İ.H.)

Kaynakça

- AKİS Haftalık Aktüalite Mecmuası*, 28 Mayıs 1955, Sene: 2, Cilt IV, Sayı: 55, Sayfa: 28.
- BİRİNCİ, Ali, *Tarih Yolunda/ Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvâlî*, Trabzon'da Basılan Kitapların ve Diğer Neşriyatın Kronolojik Cedveli, İstanbul 2001.
- BULUTAY, Kâzım –Mağden, Ragıb Ziya, *Fındıklılık - Ziraat Kısmı*, Ziraat Vekâleti Neşriyat Müdüriyeti, Hamid Matbaası, İstanbul 1928.
- DUMAN, Mustafa, *Fındık Kitabı*, İstanbul 2008.
- GOLOĞLU, Mahmut, “Kıymetli Bir Eser: Fındık”, *Yeniyol Gazetesi*, 1 Haziran 1948.
- KARAHAN, Abdulkadir, “Fuzûlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt 13, İstanbul 1996, s. 240.
- KAYA, Mevlüt, “1915'te Osmanlı'nın Taltif Ettiği Ermeni Bir Memur: Nişan Antrasyan”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX-II: 2016, s. 125-132.
- KOÇ, Aylin, “Meyvelerin Sohbeti”, *Meyve Kitabı*, editörler: E. Gürsoy Naskali-D. Herkmen, İstanbul 2006.
- KÜÇÜKERMEN, Önder, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Bir Yayıncı / Kitâbi Hamdi Efendi ve Trabzon*, Boyut Yayınlar, İstanbul 2014.
- Milli Kütüphane Kemal Peker otobiyografi. SYSNO: 0627767, BYG KUP 215 ZRF.
- PEKER, Kemal, “Atatürk'le Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tunay'a Ait Hatıram”, *Türk Kültürü Mecmuası*, Sayı: 95, Yıl: VIII, Eylül 1970, s. 753.
- PEKER, Kemal, *Fındık – Tarihçe, Tarımsal, Kültürel, Ticaret, İstihlâk Bakımlarından*, Giresun 1947-1948.
- PEKER, Kemal, *Fındıknâme*, İstanbul 1955.
- PEKER, Kemal, *Sohbet-ül Esmâr ve Fındık, Fuzûlî'nin Meyvelerin Sohbeti'ne ait 405 yıllık Mesnevisi*, Becid Basımevi, İstanbul 1960.
- PEKER, Orhan, *İspanyol Defteri*, Haz. Önder Küçükerman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- Trabzon Kültür Sanat Yılığ*, İstanbul 1989.
- ULUNAY, Ref'i Cevat, “Sohbet-ül Esmâr”, *Milliyet*, 26.02.1965, s. 3.
- Yeni Adam*, Ekim 1972, sayı: 854.
- Yeniyol Gazetesi*, 3 Kasım 1945.
- YÜKSEL, Sedit, “Sohbetü'l-Esmar Fuzûlî'nin Değildir”, *Türkoloji Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1972, C. IV, s. 115-137.

the 1990s, the number of people in the UK who are employed in the public sector has increased by 1.5 million, from 2.5 million in 1980 to 4 million in 1995. The public sector has become a major employer in the UK, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

V. BÖLÜM

TARİHÎ SÜREÇTE EKONOMİK ALT YAPIDAN İZLER

the 1990s, the number of people in the world who are undernourished has declined by 100 million, and the number of people who are malnourished has declined by 200 million.

There are a number of reasons for this decline. One is that the world has become more affluent. As a result, more people are able to afford to eat more food. Another reason is that the world has become more technologically advanced. As a result, more food is being produced, and more food is being distributed to the people who need it.

There are a number of challenges that we face in the future. One is that the world's population is growing. As a result, we will need to produce more food to feed the growing population. Another challenge is that the world's climate is changing. As a result, we will need to find ways to adapt to the changing climate.

There are a number of things that we can do to address these challenges. One is to invest in research and development. Another is to improve the way that we distribute food. And another is to promote sustainable agriculture.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

There are a number of things that we can do to ensure that everyone has access to food. One is to support small-scale farmers. Another is to improve the way that we store food. And another is to promote food security.

Milli Mücadelede Erzurum-Gümüşhane-Trabzon Anayolu

Uğur ÜÇÜNCÜ

Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Yollar, erken tarihlerden beri, medeniyetin en önemli göstergelerinden biri oldu. Zira farklı milletlerin birbirleriyle temaslarında, kültürlerin taşınmasında ve yayılmasında yollar hayati rol oynadı. Ticaretin yoğun olarak yapıldığı istikametlerde, zenginlik beraberinde geldi. Askeri nakil imkânıyla da yolların geçtiği bölgelerde asayişin sağlanması kolaylaştı. Zenginliğin, bolluğun ve güvenliğin dışında sağlık, huzur ve refah ortamının sağlanmasında da yollar etkili oldu.

Bunlardan biri de tarihi öneme haiz İpek Yolu'dur. Çin, Hindistan, Mezopotamya ve İran üzerinden Azak, Hazar ve Karadeniz limanlarına uğrayan yol, Karadeniz limanlarından talî hatlarla Batı Anadolu ve İstanbul'a ulaşmaktaydı. İpek Yolu iki talî güzergâhıyla Trabzon, Erzurum ve Tebriz-Erzurum-Trabzon yollarını alakadar etmekteydi.¹ Trabzon Vilayetinin her devirde iktisadi önemini artıran asıl faktör İran-Erzurum-Gümüşhane-Trabzon transit yoludur. İran'dan gelen mallar Erzurum ve Gümüşhane yoluyla Trabzon'a ulaşmaktaydı.² Yolum Trabzon-Erzurum anayolu güzergâhı Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz için çok önemlidir. Bu çalışmada, Milli Mücadele yıllarında Trabzon-Gümüşhane-Erzurum anayolunun vaziyeti, ulaşım trafiği, yolun zamana göre değişimi, gelişimi, bölgeye ve ülkeye katkıları ortaya konacaktır.

Kara Yolunun Durumu

Milli Mücadele yıllarında Anadolu'daki 5 anayoldan biri de Erzurum-Gümüşhane-Trabzon anayolu idi. Genişliği üç-beş metre olan

Erzurum-Trabzon yolunda ticari ulaşım büyük anlamda develerle yapılmaktaydı. Taşıma ücreti 250-400 kuruş arasında değişen ve 200 kg yük taşıyan develer, yolu 12-15 günde tamamlıyorlardı. 1918 yılından hemen sonra Erzurum'dan Trabzon'a 50.000 deve yük gönderildi. Normal zamanlarda bu miktar 100.000 deveye kadar çıkmaktaydı.³ Gümüşhane-Trabzon veya Gümüşhane-Erzurum arasındaki taşımacılıkta ise büyük oranda katırcılık yaygındı. Özellikle Torul'da katırcılık meslek haline geldi. Gümüşhane'den Trabzon'a ve Erzurum'a elma taşıyan katırcılar her iki yöne de birer haftada ulaşabilmekteydiler.⁴ Doğu Karadeniz'den iç kesimlere veya Doğu Anadolu'dan Doğu Karadeniz'e sevk edilecek askeri eşyanın veya insan taşımacılığının da çoğunluğu bu yol güzergâhından yapılmaktaydı.

Milli Mücadele yıllarında motorlu taşıtlar çok sık olmasa da kullanılmaktaydı. Gerek işgalin ve şiddetli kışın etkileri gerekse gidip gelen kamyonların tesiriyle Milli Mücadele'nin başında yol tahrip oldu.⁵ Kışları da karlarla kaplandığından uzun süre açılmadı. Kop ve Zigana Dağları kar nedeniyle ulaşımда önemli engeller oluşturdular.⁶ Bu nedenle özellikle aralık, ocak, şubat aylarında Erzurum-Trabzon yolunda sivil ve ticari ulaşım durma noktasına vardı. Kışları, gerek askeri, gerekse hususi araçların geçişleri uzun süre gerçekleşemedi. Ancak askeri amaçlarla kızaklarla ulaşım yapılabildi.⁷ Kış mevsiminde kapanması veya tahrip edilmesi dışında, asayiş ile yolun işlerliği arasında doğrudan ilişki vardı. Eşkyaçılıktan kaynaklanan güvenlik problemleri yol ulaşımına darbe vurdu.⁸

Yol güzergâhındaki tahribatın tamirindeki masraflar halktan Tarık Bedel-i Nakdisi Kanunu'na göre tahsis edildi.⁹ Nafia İdaresi, keşif memurlarının tespitinin ardından yolun tamirine çalıştı. Yol tamirinde, vergi veremeyen sivil vatandaşların yanı sıra bazen askeriye'nin amele taburları da çalıştırıldı.¹⁰ Tamir ve yenilemeler, Nafia İdaresi'nin belirlediği bedel üzerinden özel müteşebbislere yaptırıldı. Örneğin 10 Mayıs 1923 tarihli İstikbal gazetesinde verilen ilana göre, Trabzon-Erzurum yolu üzerinde 18 ile 20. kilometreler arasında 2.000 metre, 28 ile 31. kilometreler arasında 3.000 metre olmak üzere toplam 5.000 metre uzunluğundaki yolu kapatan hendeklerin açılması ile yolun yeniden yapılmasının bedeli 7.889,50 kuruş belirlendi. 15 gün içerisinde talep edenlerin keşif bedellerinin %3'ü oranındaki para ile Nafia Dairesi'ne müracaat etmeleri ilan olundu.¹¹ Kışları ise karla kaplanan yol güzergâhının açılması için uzun ve zorlu bir çalışma gerçekleşti.

Ancak karların temizlenmesiyle yeniden ulaşım sağlanabildi.¹² Güvenlik sorunuyla ulaşımın tehlike arz etmesinin engellenmesi için ise en önemli geçiş noktalarına jandarma karakolları kurmak gibi tedbirler alındı.¹³

Milli Mücadele yıllarında Trabzon-Erzurum yolunun işlerliği için atılan adımlar sonuç verdi ve her geçen gün trafik canlandı. Mayıs 1922'den itibaren Trabzon'dan Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Sarıkamış ve Kars için sivil yolcu kabul eden seferler başladı.¹⁴ Gazete ilanlarıyla müşterilere otomobille yolculuk etme çağrısında şöyle bulunuldu:

“Otomobil

Bimennihi Kerim otomobillerimiz bugünden itibaren Erzurum seferine mübaşeret etmiş olduklarından Gümüşhane Bayburt Erzurum Sarıkamış, Kars'a kadar yolcu kabul edildiği cihetle otomobille gidecek olanların Eski Banka Civarındaki Göl ticarethanesine teşrif buyurmaları.¹⁵

İlerleyen günlerde seferler artırıldı. Yeni araçlar yolcuların istifadesine sunuldu. Bu seferlerle ilgili gazetelere verilen ilanlarda arabaların özellikleri ön plana çıkarılarak yolculara rahat seyahat vaat edildi. Trabzon'da bulunan Erzurum Oteli sahibi Halis Bey, İstanbul'dan getirttiği son model bir arabayla Trabzon-Bayburt arası seferlere başladı. Halis Bey, 1923 Ağustos'undan itibaren İstikbal gazetesine verdiği ilanda Trabzon'dan Erzurum ve Bayburt'a gidecek yolculara şu çağrısı yaptı:

“Bimennihi Te'âlâ bu kere İstanbul'dan celb ettirdiğim Karakasif Avusturya Fabrikası mamulatından sürat-i seyre malik 45 bargir kuvvetinde beş kişilik sağlam ve lüks otomobil ile her türlü esbab-ı istirahat müemmin olarak Erzurum ve Bayburt'ta muhterem müşterilerimi nakl edeceğimi ilan ile kesb-i şeref eylerim.

Erzurum Oteli Sahibi

Halis^{m6}

1924 yılına gelindiğinde Trabzon-Erzurum yolu seferlerinde rekabet kendini gösterdi. Şirketler birbiriyle yarışarcasına yeni araçlar tahsis ederek yolculara rahat sefer vaat ettiler. Otomobillerin sayısı artırıldı, yolcunun yanı sıra yük taşımacılığı da bu vasıtalarla yapılmaya

ya başladı. 3 senelik tecrübesiyle Trabzon Otomobil Şirketi, 1 Mayıs 1924'ten itibaren haftada üç defa yapacağı yeni seferler için şu ilanla müşteri çekmeye çalıştı:

“Trabzon Otomobil Şirketi

- 1- Şirketimiz üç seneden beri Trabzon Erzurum arasında yapmış olduğu nakliyatla müşterilerini memnun ettiği gibi yeni sene için muamelatını tevsi' ederek Mayıs birden itibaren Trabzon, Gümüşhane, Bayburd, Erzurum hattına muktedir şoförler idaresinde meşhur Fransız Berliye Otomobil Fabrikası mamulâtından kırk beş beygir kuvvetindeki seri otomobiller vasıtasıyla sefer icra edecektir.*
- 2-Seyr-i sefain vapurlarıyla irtibat icra edecektir.*
- 3-Her hafta muayyen günlerde üç parti üzerine sefer icra edecektir.*
- 4-Hususi birinci ikinci, üçüncü mevki üzerine yolcu kabul edecektir.*
- 5-Kuva-i nakliyesi mahiye beş yüz ton eşya-i ticariye ve bin yolcu nakl edebilecek vasıtaya maliktir.*
- 6-Merkezi Trabzon'da Meydan-ı Şarkide mukim yazıhanedir. Erzurum'da Hacılar Han müstaciri Topçuzade Mehmet Efendi ticaret-hanesidir.¹⁷*

Erzurum-Gümüşhane-Trabzon yolunda bazen trafik kazaları yaşanmaktaydı. Örneğin Erzurum'dan Trabzon'a gitmekte olan, Erzurum hastanesinde görevli Rusları taşıyan bir otomobil Gümüşhane civarında bir kaza yaptı. İçinde Erzurum Hastanesinde görevli Kafkasyalı Vasil Byonci adında yüzbaşı rütbesinde bir Rus subayı, hastane bakıcısı dört Rus kadını, Bafra Amele Taburu askerlerinden Ali oğlu Bekir ve Rusların tercümanı bir Türk çocuğu bulunan otomobil, 23 Haziran'da saat 6 civarında Gümüşhane'ye yarım saat mesafede bir taş çarparak devrildi. Vasil Byonci, Ali oğlu Bekir, şoför Şevket ve tercüman çocuk yaralı olarak Daltaban'daki askeri hastaneye gönderildiler. Yaralılardan Bekir hayatını kaybetti. Diğer yolcular ise başka bir otomobil ile ertesi günü yollarına devam ettiler.¹⁸

Sivil taşımacılık yapan otomobillerdeki eksiklikler de trafik kazalarına sebep olmaktaydı. 11 Eylül 1923'te Gümüşhane'ye gitmekte olan bir otomobil, Trabzon'un Arafıl boyunda bir araba ile karşılaştı. Otomobilin kornası olmadığından Kahveci Ahmet, yolda ilerlerken fark etmediği iki araba arasında kaldı. Gümüşhane'ye doğru giden otomobilin çarpması nedeniyle yere düşüp ezildi. Otomobil şoförü zabıta

tarafından tutuklandı. Ahmet ise başından hafif yaralandı. 13 Eylül 1923 tarihli İstikbal gazetesi haberi verdikten sonra bu kazanın, belediye ve zabitanın otomobillere gerekli kontrolü yapmadığını gösterdiğini ifade etti. Belediyenin kornaları ve lambaları olmayan otomobillere ceza yazması, zabitanın da o araçları, seferlerden men etmesi gerektiğini belirtti.¹⁹

Yolcuların veya tüccarların yol güzergâhında konaklamaları için oteller de dikkat çekmekteydi. Yeni açılan oteller, tıpkı otomobil şirketleri gibi gazete ilanlarıyla daha çok müşteri çekmeye çalıştılar. Örneğin Torul’da 1922’nin başında açılan Sefa Hoteli gazete vasıtasıyla şu reklamı verdi: *“Temel Efendi’nin Ardasa’da yeni küşad eylediği Sefa Hoteli müşterilerinin her türlü esbab-ı ıstırahatlarını temin etmiştir. Yolculara tavsiye ederiz.”*²⁰

Erzurum-Trabzon yolu üzerinde seferlerin artmasıyla birlikte girişimciler otellerini yeni usullere göre düzenlediler. Bunlardan birisi Fuadiye Otelidir. Temizlik ve güzelliğinin yanı sıra İsviçre usulüne göre inşa edildiği, bütün eşyasının tamamlandığı iddiasıyla gazetelere verilen ilan şöyle idi:

“İsviçre Usulü Üzere Gümüşhane’de Otel

Bu defa Gümüşhane’de İsviçre usulü üzere inşa edilen Fuadiye Otelii bilumum mefruşatını ikmal eylemiştir.

*Nezafet ve güzelliğiyle meşhur oteli bilcümle yolculara tavsiye ederiz.”*²¹

Rawlinson’un Anlatımıyla Trabzon-Gümüşhane-Erzurum Yolu

Osmanlı Devleti, son büyük savaşının ardından tarihe şerefle veda ederken galip İtilaf Devletleri onun topraklarını parçalama yarışına girdiler. O süreçte Türklerin son defa olası direnişini engellemek için Mondros Ateşkes Antlaşması gereği, silahlarının teslimi işlemlerini yakından kontrol etmek adına değişik heyetler hazırladılar. Bunlardan biri de dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon’un yakın akrabası Albay Alfred Rawlinson kumandasında oluşturulan İngiliz askeri heyetidir. Heyet Erzurum vilayetinde Türk ordusunun silahlarını toplayıp işgal kuvvetlerinin kontrolündeki depolara sevk ettirmek ile görevlendirilmişti.²² Onun bölgedeki temaslarını ve yolculuklarını anlattığı hatıraları bölge tarihi açısından değerlidir.

Rawlinson'un Trabzon-Erzurum yolundan ilk geçişi Nisan 1919'dadır. Rawlinson, bu yolculuğunda Zigana'da çadırını kurarak geceyi geçirdi. Torul'a gelmeden Tirebolu yol ayrımında ve Gümüşhane'ye girmeden hemen önceki mahalde birer mola verdi. Saat 5 sularında Gümüşhane ana caddesi üzerinden Harşit vadisi boyunca yoluna devam etti. Vavok Geçidi'ne girmeden kamp yapıp geceyi geçirdi. Ertesi gün şafak vaktiyle beraber yeniden yola koyuldu ve Bayburt'a vardı. Nisan'da Erzurum'a ulaştı. Erzurum'daki temaslarının ardından 7 Haziran'da iki araba ve 3 adamıyla Trabzon'a gitmek için Erzurum'dan ayrıldı. 11 Haziran'da ise Trabzon'dan Erzurum'a dönüşünü aynı yolla yaptı. Oldukça yorucu bir yolculuktan sonra 13 Haziran'da sabah saat 3.00'te Erzurum'a ulaştı.²³ Erzurum'daki temaslarının ardından rapor vermek için önce Tiflis yoluyla İstanbul'a, ardından Londra'ya gitti. Londra'daki görüşmelerinden sonra tekrar İstanbul'a döndü. Bir tercümanı, dört ordu hizmet sınıfı şoförü, dört makineli tüfek nişancısı, bir makineli tüfek sınıfından astsubayı ve bir emir eri olmak üzere kendisiyle birlikte 12 kişiden oluşan heyetiyle 6 Aralık'ta Trabzon'a geldi.²⁴ Buradan da yine aynı yolu kullanarak Erzurum'a geçti. Onun bu yolculuğu Trabzon-Erzurum yolunun kışın nasıl olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Rawlinson, kış mevsiminde yapacağı yolculuğun çok zor olacağını farkında idi. Zigana'dan geçilebileceğini, fakat Gümüşhane'den sonra özellikle Kop geçidinin karlar nedeniyle yolun açılışına müsait hale getirilmesine kadar kalmak için, Gümüşhane yakınlarında Harşit vadisinde küçük bir ev yapılması için başvuruda bulundu ve yolculuk izni istedi. 14 Aralık'ta beklediği izin çıktı. Kendisine Gümüşhane'deki evin hazırlandığı, Bayburt'ta başka bir evin de tahsis edildiği iletildi. Bunun üzerine 16 Aralık'ta sabah saat 8'de Trabzon'dan yola çıktı.²⁵ Kış mevsiminde Trabzon-Erzurum yolundan geçiş tecrübesi Rawlinson'un hatıralarında şöyle anlatmaktadır:²⁶

“Saat sabah 8’de Trabzon’dan ayrıldıktan sonraki ilk 6-7 mil makul bir seviyedeydi, ancak o noktadan sonra tırmanış başladı. 3500 fit yükseklikte 25 mil boyunca süren bu tırmanış hem uzun hem de şiddetliydi. Kısmen yolun kötü durumundan dolayı, ama daha çok dört şoförümüzün üçünün tecrübesizliği nedeniyle, Trabzon’dan yalnızca 30 mil mesafedeki yüksek geçidin eteklerindeki son vadiye ulaşmadan önce hava kararmaya başlamıştı. Burada, zorlu yolların gerektirdiği sürüş tecrübesine göre çok daha iyi oldukları çadır kurma becerileri sayesinde ilk kampımızı kurmuştuk(...)

Ertesi gün şafak vakti yeniden yola koyulmuştuk ve yüksek geçitle baş etmeye çalışırken, adamlarım büyük yüksekliklerde karla karşılaşmanın ilk deneyimini yaşamış oldular(...) Kamptan ayrıldıktan sonra kampın hemen sonunda karla kaplı bölgeye giderek zirveye kadar 3000 fitlik dik bir tırmanış yapmıştık. Bir önceki geceden yalnız 42 mil ötedeki dinlenme yerimize son aracımızı da çektiğimizde saat 10 olmuştu. Molamızı Trabzon'dan 72 mil mesafede ve yalnızca 3300 fit yükseklikteki Harşit Çayı'nın kıyılarında Gümüşhane kentinin hemen batısında edindiğim evde, yakınlarındaki muhteşem orkide bahçeleri sayesinde yazın çok güzel bir kamp yeri olabilecek noktada vermiştik. Bu sefer yolumuzun üzerindeki 6600 fit yüksekliğindeki Zigana Geçidi ile kıyaslanabilecek derecede olmayan, alçakta kalan vadiler bile kar altındaydı(...)

Üç gün boyunca, araçlarımızda hafif ama gerekli bir dizi tamiratlar yaparak ve ilerideki bölgelerle ilgili bilgiler toplayarak bu kampta kaldık(...)27 Üçüncü gece kar durdu ve artık her tarafı buz tuttuğu için ertesi gün, gün doğar doğmaz, güneş ışınlarının toprağın üzerindeki kar tabakasını yumuşatmasını beklemeden yola çıkmak için tüm hazırlıklarımızı yapmıştık. Vavok Geçidi'nin zirvesinde yaklaşık 7000 fit yüksekliğe tırmanmamız gerektiğini bildiğimiz için, oradaki karın her ne olursa olsun gün ortasında bile, aşağı bölgelerdeki yüzeyin, güneş güç kazandıkça yumuşasa bile araçlarımızın ağırlığına dayanabilecek sertlikte olması gerektiğini biliyorduk. Bu nedenle çok iyi bir zamanda yola çıkmıştık, tırmanış yolumuz uzun ve eğimli olmasına rağmen, sert ama giderek daha da derinleşen karlar üzerinde sürekli şekilde tırmanarak geçtiğimiz 2500 fit yüksekliğin bulunduğu ilk 25 mili oldukça kolay geçmiştik. Bu noktada yol dar ve kayalık bir boğaza giriyor. Çeyrek mil boyunca aşırı derecede dik bir hal alıyordu. Burada tüm ekibimizle aynı andan dik boğazdan yukarıya arabalarımızı iterek çıkarmaya çalışmamıza rağmen ilerleyemez duruma gelmiştik. Geçitte esen rüzgâr o kadar soğuktu ki, her an her dakika genç adamlarımın burunlarının giderek daha da morardığını gördüm ve cesaretleri de aynı şekilde kırılıyordu. 2 milden daha az mesafedeki asıl geçidin yamaçlarında her şeyin daha da kötü olduğunu bildiğim için endişelenmeye başlamıştım. Bu yüzden geçitten aşağı doğru gelen dört tane atın çektiği ve bir kızak gibi kayan üstü kapalı büyük bir vagonu görünce yüzümde derin bir rahatlama belirdi. Tekerlekleri zincirlerle kilitlenmişti ve üzerinde seyahat eden yolcular artık

araca elleriyle yön veriyorlardı. Büyük zorlukla da olsa ancak bu şekilde aracı bu dik bayır yolda tutabiliyorlardı. Buradaki geçit çok dar-
dı, kayalıklar arasında yalnızca bir yol ve akarsuya yetecek kadar boş
yer vardı. Bu durumda bu büyük aracın bizim durduğumuz dar yer-
de araçlarımızın yanından geçemeyeceği belliydi. Bu yüzden onları
yolun daha geniş olduğu yüksek taraflarda durdurabilmek ve bizim
araçlarımızı çıkarmak için vereceklerinden emin olduğum yardımı
sağlayıp sağlayamayacaklarını öğrenmek için o tarafa doğru koştum,
aksi takdirde onlar da geçitten aşağı inemeyeceklerdi.

*Ekipte İngiliz ordularının Bakü'den çekilmesinden sonra tek güvenli
güzergâh olan eski kervan yolunu takip ederek, İran'dan gelip Trab-
zon üzerinden İstanbul'a giden 20 kadar İranlı olduğunu gördüm.
İranlılar yardım etmeye hazır-
dı, halatlarını araçlarımıza bağladık-
tan sonra yeni arkadaşlarımız halatlara asılmaya başladı. Yirmisi
İranlı olan toplam 30 adamın bir halata asılması, 10'unun asılma-
sından çok daha etkili olduğundan, altı aracımızı da daha çok zorluk
yaşamadan geçidi İranlı arkadaşlarımızın inişi için boşaltıp yukarı
doğru çekebilmiştik. İranlılar da kısa süre içinde teşekkürlerimizi ve
minnettarlığımızın somut nişanelerini de aldıktan sonra yollarına
devam edebilmişlerdi. Artık 2 mil mesafede 500 fit yukarımızda yer
alan Vavok geçidi zirvesini oluşturan yuvarlak tepelerin karlı kaplı
etekleriyle karşı karşıyaydık... Zirveye iki mil kala her bir aracın kar-
lar arasında aynı anda "kol gücüyle" çekilmesi gerektiği bu anlarda,
ancak on iki kişilik bu ekibimizin birlikte göstereceği çabayla bu zorlu
iş başarılabildik. Son aracımız da nihayet zirveye ulaşabildiğinde
hava çoktan kararmıştı. Bütün ekip o an soğuktan morarmış ve fizik-
sel olarak bitkin düşmüştü(...)*

*Bu arada, aşağı bölgelere ulaşmak şansımız olduğu sürece, bu aşırı
soğuk zirvede kalmak çılgınlık olacaktı. Bu nedenle motorları çalış-
tırdık ve inişe başladık. Öndeki arabayı duraksamadan gidebildiği
yere götürmeyi emrettim ve böylece ben de arkada kalacaktım. Aşağı
doğru giderken birçok zayıat ve mekanik sorunlar yaşadık. Bunların
tamamının üstesinden başarıyla gelindi, ancak 10 mil daha gittikten
sonra, öndeki arabanın içindekiler yürüyerek saat 11'de yanıma gelip
daha fazla ileri gidemediklerini söylediler, çünkü yolu kaybetmiş-
lerdi ve arabaları önlerindeki yamacı tırmanamıyordu. Biriken kar
çok kalınlaşmıştı. Toprağın uzanışına göre hedefimize ulaşmak için
10 milden az kaldığını anlamıştım, ancak cıvatalarımız mahvolmuş*

görünüyordu ve adamlarımız artık iyice tükenmişlerdi. Bu durumda ondan sonra artık yokuş aşağı gideceğimiz, önümüzdeki yamacı aşmak isteyip gece için sığınak bulabileceğimiz bir yere ulaşmak istesem de, hepsinin artık “çok bitkin” olduğu ve geceyi geçirmek için olduğumuz yerde durmamız gerektiğini anlamıştım(...) Geceyi birbirimize mümkün olduğunca yakın oturup uyuklayıp sohbet ederek geçirdik. Her 10 dakikada bir motoru çalıştırıyor ve her defasında en az iki dakika çalışır halde bırakıyorduk. Gün doğmadan gökyüzü ağırcıncaya kadar bu böyle sürdü. Sonra üçümüz de arabadan inerek ellerimize kürekleri alıp önümüzde biriken karı temizlemeye başladık. Böylece şehre ulaşıp yardım gönderebilecektik. Bir saatlik yoğun bir çalışmadan sonra kar birikintisinin olduğu yerden, rüzgârın şiddetinin karları temizlediği yandaki yüksek tarafa bir rampa oluşturup, aracımıza geri döndükten sonra diğer arabalardaki “çocuklar” yola çıkmadan ve yükseldiği anda önümüzdeki karı eritecek, üzerinde herhangi bir aracın ilerleyebilmesini son derece güçlendirecek güneşten henüz eser yokken keşif gezimize başladık. Bir sürü zorluktan sonra, saat 11 sularında şehrin askeri karakoluna ulaştık ve doğrudan askeri valinin ofisine gittik(...)

Rawlinson 26 Aralık gecesi Erzurum’a geldi.²⁸ Erzurum ve çevresinde faaliyetlerini sürdürürken İstanbul 16 Mart 1920’de İtilaf Devletleri tarafından işgal edildi. Meclis basıldı, başta mebuslar, gazeteciler, siyasetçiler olmak üzere çok sayıda Türk tutuklandı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından misilleme olarak İtilaf Devletlerinin Anadolu’daki, temsilcilerinin tutuklanması emri verildi. Emir gereği Rawlinson ve heyeti de tutuklandı.²⁹ Yaklaşık bir yıl hapis hayatından sonra Rawlinson’un Malta’daki Türk esirlerle değiştirilmesi düşünüldü. Rawlinson ve ekibi 28 Mart 1921’de Erzurum’dan Trabzon’a sevk edildiler. Bu sefer, yolculuğunu motorlu araçlarla değil at arabasıyla, hür değil bir esir olarak yapmak zorunda kaldı. Bu yolculuğu da Erzurum-Trabzon yolunun ilkbahardaki geçişi ortaya koyması açısından değerlidir. Zira sadece kışın değil mart ve nisan aylarında karların tam erimemesi nedeniyle yollar geçişi elverişli değildi. Yine yolların dik dağlardan geçmesi, bazı yerlerde sadece bir arabanın gidebileceği şekilde darlaşması da Trabzon-Erzurum ulaşımını oldukça zorlaştırmaktaydı. Rawlinson’un belirttiğine göre mart ve nisan ayları her yer karlarla kaplı olduğundan o bölgede yolculuk yapmak için en kötü zamandı. Güneş o zamanlarda güçlenince gündüzleri karlar erimek-

teydi. Bu durum da yüksek tepeler dışındaki yerlerde kızak kullanmayı imkânsız kılmakta ve bütün akarsuların coşkuyla akmasına neden olmaktaydı. Çığ, toprak kayması, kaya düşmesi gibi durumlara da ziyadesiyle rastlanmaktaydı.³⁰ Rawlinson, bir subay komutasında ve altı asker eşliğinde at arabasıyla Bayburt-Trabzon hattında yaptığı yolculuğu şöyle anlatmaktadır:³¹

“(...) Bütün öğleden sonra iyi bir şekilde dinlenerek, ertesi sabah saat 8’de yola çıkıp Bayburt Ovası’nı geçerek Vavok Geçidi’nin eteklerinde 17 mil mesafedeki Hadırac’a saat 3.30’da ulaştık. Kalın kar birikintileri ve yoğun çamur üzerinde bu 17 mili geçmek için tam yedi buçuk saat harcamıştık. O an hepimiz iki gün önce Kop Geçidi’ndeki bu sefer her zamankinden daha soğuk olan rüzgarın etkilerinden muzdarıptık. Buna bir de parıldayan güneşin yüzümüzü feci şekilde yakması eklenmişti ki, yüzümüz artık dokunmaya karşı bile çok hassastı. Güneş ya da rüzgar değen her yerimiz soyulmaya başlamıştı... Vavok Geçidi’ne tırmanış oldukça zordu ama zirveyi geçtikten sonra her şey kolaylaştı. Harşit Vadisi’nde yol oldukça iyi durumdaydı. Böylece Hadırac’tan 3 mil uzaklıktaki Gümüşhane’ye saat 5.30’da ulaştık(...)

Ertesi gün 7.15’te şiddetli rüzgâr ve kar fırtınası altında Gümüşhane’den ayrıldık ama iyi bir yol üzerinde altımızda fazla kar birikmeden ilerleyerek Aşağı Zigana Geçidi’ne tırmanmakta bir sorun yaşamış ve başlangıç noktamızdan 24 mil mesafede 4200 fit yükseklikte küçük bir köy olan Zigana’ya saat 4.30’da varmıştık. Burada içerisinde bir ocak bulunan soğuk havaya dayanıklı ama oldukça eskimiş ahşap bir oda bulduk. Etrafta ağır bir kar yağışı sürerken geceyi orada geçirdik. Hava böyle giderse ertesi gün Zigana Geçidinden geçerken büyük zorluklar yaşayacağımızı biliyorduk. Bu yüzden hava henüz aydınlanmadan saat 5.30’da yola çıktık. Sonuçta başarmıştık ve okuyucuyu böylesi nefes kesen bir ortamda kat edilen dağ yolculuğunun ayrıntılarıyla yormadan günlüğümde bu yolculukla ilgili o en zor günümüzde tuttuğum notu paylaşacağım:

‘Saat 5.30’da yola çıktık. Cehennem gibi bir gündü-Omzumza kadar battık-Atlar yuvarlandı-Arabalar ters yüz oldu-buz gibi rüzgârlar esiyordu-Sıcaklık sıfırın altında-(18 mil mesafede) Hamsiköy’e saat 7.30’da hepimiz perişan haldeyken ulaştık.’

Bu 18 mil bizim sürekli çaba harcayarak geçirdiğimiz 14 saatimize neden olmuştu. Oraya ulaştığımızda uyumak için duvarlarından

hâlâ su sızdıran çamurdan yapılmış bir yer bulabildik. Notlarımın “her şey berbattı” diye bitmesine şaşmamak gerek! Yine de bunları fazla umursamamıştık, çünkü artık sahile kadar yalnızca 30 milimiz kalmıştı. Geride kalan yolumuz giderek daha da sıcak ve tepe aşağı gidiyordu. Sabah saat 6.30’da ıslak çamurdan odamızdan ayrıldık. Tepenin 7 mil aşağısında Trabzon’dan bizi karşılamak için gönderilen motorlu bir kamyonla tarif edilemez bir keyif duyarak karşılandık(...) Kamyon Erzurum’dan ayrıldıktan 9 gün, o sabaha kadar her gün kar altında ilerlediğimiz bir yolculuktan sonra 5 Nisan’da saat 3.30’da bizi Trabzon’a getirdi.”

Rawlinson, Trabzon Kalesinde 16 gün tutulmuş, yapılan görüşmeler neticesiz kaldığı için 17 Nisan saat 10.30’da tekrar Erzurum’a yola çıkmıştı.³² Rawlinson ve ekibi Erzurum’a getirilmiş ve tutukluluk hayatı devam etmişti. Fakat birkaç ay sonrasında tekrar esir değişimi için 5 Ekim 1921’de Trabzon’a gönderilmişti. 14 Ekim’de Trabzon’a getirilen Rawlinson ve ekibi İnebolu’ya sevk edilmiş, serbest bırakılan Türk esirleri karşılığında esaretlerine son verilmiştir.³³

Yol Vasıtasıyla Batı Cephesine Sevk edilen Askeri Malzeme

Milli Mücadele yıllarında Doğu Cephesi’nin kapanmasının ardından Erzurum-Gümüşhane-Trabzon yolu vasıtasıyla çok miktarda askeri malzeme, silah, mühimmat Batı Cephesi’ne sevk edildi. Kütahya Eskişehir Muharebelerinde alınan yenilgi sonrasında Batı Cephesi’nde askeri mühimmata ve malzemeye olan ihtiyaç hayati önemde arttı. Sakarya Savaşı öncesinde Batı Cephesi’ne Doğu Cephesi’nden Erzurum-Gümüşhane-Trabzon karayoluyla sevkiyat yoğun şekilde yapıldı. 29 Temmuz 1921-4 Ağustos 1921 arasında Bayburt’tan 48 sandık Fransız üçlüsü, 86 sandık bomba top mermisi, 28 adet bomba, 2 sandık 10.5’lik top mermisi, 7 kangal telgraf teli, 27 sandık barut, 366 sandık Fransız üçlü fişegi, 163 sandık berdange, 123 sandık Rus sahra mermisi, 23 sandık 15’lik hartuç, 33 sandık 10,5’lik İngiliz hartuç, 4 Osmanlı seri cebel mermisi, 85 kangal telgraf teli, 4 sandık barut, Gümüşhane’ye ulaştırıldı. 3 Ağustos 1921’de 10 sandık Osmanlı seri cebel mermisi, 4 sandık Osmanlı seri sahra mermisi, 86 sandık Fransız üçlü cephanesi, 4 Ağustos 1921’de 183 sandık Fransız üçlüsü, 1 sandık 10,5’lik hartuç, 4 sandık Rus seri sahra hartuç, 22 adet Rus bomba kovani, 57 sandık bomba mermisi³⁴, 8 Ağustos 1921’de 183 sandık Fransız üçlü cephane-

si, 1 sandık 1,5'lik hartuç, 4 sandık Rus seri sahra mermisi, 22 adet Rus bombası, 57 sandık bomba top mermisi, 14 Ağustos'ta 5 sandık Fransız fişegi, 20 adet muhtelif cinslerde makineli tüfeği, 4 adet bomba topu, 25 sandık bomba sahra mermisi³⁵, 14 Ağustos 1921'de 1960 İngiliz tüfeği ve 1.618 kasaturası Gümüşhane'den Trabzon'a sevk edildi.³⁶

Sakarya zaferi sonrasında Yunanlıların Anadolu'dan tamamen atılması için Büyük Taarruz hazırlıklarına başlandı. O süreçte Doğu Cephesi'nden Erzurum-Gümüşhane-Trabzon yolu vasıtasıyla askeri sevkiyat sürdü. 10 Eylül 1921'de 167 sandık seri sahra mermisi,³⁷ 27 Eylül 1921'de 11 sandık Rus Sahra mermisi, 8 sandık seri cebel mermisi, 30 Eylül 1921'de 170 sandık Osmanlı seri cebel mermisi, 75 sandık Rus sahra mermisi,³⁸ 1 Ekim 1921'den 5 Ekim'e kadar 144, 5 Ekim 1921'de 205, 8 Ekim 1921'e kadar 61,³⁹ 21 Ekim 1921'de 10,⁴⁰ 30 Ekim 1921'de 109 sandık Osmanlı seri cebel mermisi, 31 sandık harp paketi,⁴¹ 27 Kasım 1921'de 44 sandık Rus seri sahra mermisi, 9 sandık Osmanlı seri cebel mermisi, 30 Kasım 1921'de 309 sandık Osmanlı seri cebel mermisi Erzurum'dan ve Gümüşhane'den Trabzon'a sevk edildi.⁴²

Aralık ayıyla birlikte kış mevsiminin bastırması Doğu Cephesi'nden Bayburt ve Gümüşhane üzerinden malzeme sevkini aksattı. Zira yağın karlar nedeniyle özellikle Kop ve Zigana dağlarından otomobillerin geçişi imkânsız hale geldi. Öyle ki Trabzon'da 13. Tümen Kumandanı Sami, 8 Aralık 1921'de Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdürlüğüne gönderdiği telgrafta 30 Ekim 1921 tarihinden 11 Kasım 1921'e kadar Gümüşhane'den Rus mermilerinin sevkiyatının yapılmadığını bildirdi.⁴³ Bunun üzerine Batı Cephesi'nin fazlasıyla ihtiyacı olan malzemelerin taşınmasında binek hayvanları alternatif olarak düşünüldü. Bununla beraber binek hayvanları ağır yük taşımaya elverişli değillerdi. 9. Tümen Erkan-ı Harbi Mustafa Bey'in 21 Aralık 1921'de Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdüriyetine çektiği telgrafta Batı Cephesi'ne gönderilmesi için Bayburt'tan Gümüşhane'ye sevk edilen 9.471 kilo gres yağının bulunduğu fiçilerin büyüklükleri nedeniyle binek arabalarıyla Trabzon'a sevk edilmelerinin mümkün olmadığını belirtti. Zigana dağının geçit vermemesi nedeniyle otomobillerle de sevkiyatın yapılamadığını ifade etti. Gres yağına çok ihtiyaç var ise bir miktarının küçük bidonlar içerisine koyulmak şartıyla mevcut vasıtalarla sevk edilebileceğini bildirdi.⁴⁴

Havaların düzelmesinden sonra Gümüşhane-Trabzon askeri sevkiyat hattı yeniden işler hale geldi. Büyük Taarruz öncesinde bu hat yolu-

la Trabzon'a önemli miktarda askeri malzeme sevk edildi.⁴⁵ 26 Mayıs 1922'de otomobillerle Doğu Cephesi'nden Gümüşhane yoluyla 19 adet tahta fiçı, 1 bidon gres yağı, 102 adet otomobil lastiği,⁴⁶ 8 Haziran 1922'de 17 fiçada 3.694 kilo gres yağı, 12 kangal telgraf teli, 23 Haziran 1922'de 50 sandık küçük çaplı mavzer fişegi, 25 Haziran 1922'de 100 sandık Fransız piyade mermisi, 15 sandık küçük çaplı mavzer cephanesi, 28 Haziran 1922'de 230 sandık Fransız piyade mermisi, otomobillerle Trabzon'a getirildi.⁴⁷ 3 Temmuz 1922'de 11 sandık Fransız fişegi⁴⁸ 2 Ağustos 1922'de 2 sandık 15'lik Rus hartucu, 3 Ağustos 1922'de 11 sandık Fransız piyade mermisi, 5 adet obüs makineli tüfeği, 45 adet madeni şarjör, 4 cephane kutusu, 13 makineli tüfeği, 93 adet şarjör, 1 sandık obüs makineli tüfek takımı, 30 sandık Rus seri cebel mermisi, 5 adet demir sandık, 2 sandık telgraf malzemesi, 1 adet telsiz telgraf direği, 10 Ağustos 1922'de 29 sandık Rus seri cebel mermisi, 36 sandık Osmanlı seri sahra mermisi, 21 sandık İngiliz hartucu, 74 sandık martin fişegi, 1 sandık büyük çaplı mavzer fişegi, 500'er metrelik 40 kangal Alman piyade kablosu, 44 sandık tel örgü çivisi, 27 Ağustos 1922'de 49 adet değişik ölçülerde motosiklet dış lastiği otomobillerle Trabzon'a sevk edildi.⁴⁹

Büyük Taarruzun başarıya ulaşmasıyla birlikte Yunan kuvvetlerinin tamamı Batı Anadolu'dan atıldı. Dolayısıyla Erzurum-Gümüşhane-Trabzon yoluyla yapılan askeri sevkiyat trafiği de seyrekleşti. O süreçte 19 Kasım 1922'de 95 sandıkta 761 atım Rus seri mermisi, 4 Aralık 1922'de 7 sandıkta 10.000 adet Fransız fişegi Batı Cephesi adına Trabzon'a sevk edildi.⁵⁰ 1923 Kışında, öncekiler gibi Erzurum-Trabzon yolunda aksamalar yaşandı. O zamanlarda alternatif hat olarak askeri malzemeler Rusların izniyle Batum yoluyla da taşındı.⁵¹ Buna rağmen Erzurum-Trabzon anayolundan uygun zamanlarda sevkiyat yapıldı. Gümüşhane Ambar Müdürlüğü'nün 28 Ocak 1923 tarihli irsaliyesine göre 120 sandık seri sahra mermisi Batı Cephesi adına İzmir'e gönderilmek üzere Trabzon'a sevk edildi.⁵²

Baharla birlikte yolların açılmasıyla sevkiyat, yeniden başladı. Mayıs 1923'te 135 X 895 ebadında 15 adet binek otomobil dış lastiği, üç sandık içinde 100 adet Dördüncü Osmani, 104 adet Gümüş Liyakat ve 2.468 adet Harp Madalyası Doğu Cephesi'nden Müdafaa-i Milliye adına Trabzon'a sevk edildi. Bu malzemeler 29 Mayıs 1923'te Trabzon'dan vapurla Samsun'a taşındı.⁵³ 95 sandıkta 761 atım Rus seri sahra mermisi de 19 Kasım 1922'de otomobillerle Batı Cephesi için Trabzon'a getirildi.⁵⁴

Sonuç

Bu çalışmada, Milli Mücadele yıllarında Trabzon-Gümüşhane-Erzurum anayolunun vaziyeti, trafiği ve bölgeye katkılarına dair önemli sonuçlara varılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın ve Rus işgalinin sona erdiği bir süreçte savaşın ve işgalin her alanda görülen olumsuz etkileri, Trabzon-Erzurum anayolunda derinden hissedilmiştir. Mütarekenin imzalanmasının ardından da memleketin pek çok yeri İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin öncelikleri değiştiğinden bu yolun tamiri ve yeniden eski canlılığına kavuşturulması işi yavaşlamıştı. Bir de otorite boşluğundan faydalanıp ayrılıkçı amaçlarla hareket eden Ermeni ve Pontus çetelerinin yıkıcı etkisi yolun işlerliğinde güvenlik problemini de beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan kışları yol güzergâhlarındaki karlar, ilkbaharda karların erimesinden kaynaklı çığlar da yolun geçişini bazen uzun süre imkânsız kılmıştır. Bazı zamanlarda ise hayvan vebası gibi salgın hastalıklar yolun ulaşımını olumsuz etkilemiştir.

Devletin bölgede otoritesi arttıkça yolun vaziyeti ve işlerliği olumlu yönde şekillenmiştir. Vatandaşlardan alınan yol vergisi, tahrip olmuş kısımların tamirinin giderlerini karşılamıştır. Belirlenen bedel karşılığında müteşebbisler tarafından tahrip edilmiş kısımlar yenilenmiştir. Yolların tamirinde, yine kışın karların temizlenmesinde vatandaşların yanı sıra askerler de çalıştırılmıştır. Yolun stratejik noktalarına kurulan jandarma karakolları ise asayiş sağlayarak yolun güvenliğini sağlamıştır. Salgın hastalıklarda ise alternatif yol güzergâhlarına başvurulmuştur.

Trabzon-Gümüşhane-Erzurum karayolu hususi ve askeri amaçlı kullanılmıştır. Ticaret amaçlı Tebriz'den ve Doğu Anadolu'dan getirilen yükler genellikle develerle taşınmıştır. Gümüşhane gibi ara noktalarda bulunan yerlerden elma, armut, yumurta vb. ticari mallar ise çoğunlukla at ve öküz arabalarıyla katırlar, atlar, eşekler ile taşınmıştır. Askeri amaçlı nakliyelerde ise kamyon gibi motorlu araçlar kullanıldığı gibi mevsimine göre at ve öküz arabaları kullanılmıştır. Kışları ise kızaklı arabalara başvurulmuştur. Doğu Cephesi'nde Ermeni meselesi çözüldükten sonra, Batı Cephesi'ne çok miktarda askeri malzeme ve mühimmat ise bu yol vasıtasıyla taşınmıştır. Erzurum-Bayburt-Gümüşhane yoluyla Trabzon'a getirilen malzemeler gemilerle Samsun'a, İnebolu'ya, oradan kara yoluyla Batı Cephesi'ne taşınmıştır.

İlerleyen yıllarda TBMM Hükümetinin, otoritesini bölgede hissettirmesi, güvenliği sağlaması, yolu ulaşımına uygun hale getirmesi, Trabzon-Gümüşhane-Erzurum anayolunu yeniden canlandırmıştır. Sivil taşımacılık şirketleri art arda otomobillerle yolcu kabulüne başlamışlardır. Yol güzergâhındaki konak yerleri yeniden düzenlenmiş, seyahat acenteleri yolcu taşımada birbiriyle rekabet haline gelmiştir. Eşzamanlı olarak ticaret de canlanmıştır. Uzun süren yoksulluk, kıtlık, hastalık, mutsuzluk ve hayatta kalma mücadelesinden sonra yol, geçtiği yerlere zenginlik, güvenlik, sağlık, refah ve huzur getirmiştir.

Dipnotlar

- 1 Selahattin Tozlu, “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)”, *Türkler*, C.XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 481.
- 2 Sebaattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 141.
- 3 Özel, *a.g.e.*, s. 141.
- 4 Ahmed Halil, “Vilayet Mektupları Gümüşhane Elmaları ve Elmacılık”, *Meslek*, 23 Haziran 1925, s. 11.
- 5 ATASE, İSH, 395/29, lef.1.
- 6 ATASE, İSH, 1563/130, lef.1.
- 7 Alfred Rawlinson, *Yakındoğu Maceraları 1918-1922*, Çev. Mehmet Yasin Demir, TBBD Yayınları, İstanbul 2013, s. 343.
- 8 ATASE, İSH, 1263/64, lef.2.
- 9 *Resmi Ceride*, 9 Teşrin-i Evvel 1339/9 Ekim 1923, No: 31, s. 9.
- 10 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: I, C.14, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s. 49.
- 11 İstikbal, 10 Mayıs 1923, s. 2; İstikbal, 12 Mayıs 1923, s. 2; İstikbal, 13 Mayıs 1923, s. 2; İstikbal, 14 Mayıs 1923, s. 2; İstikbal, 25 Mayıs 1923, s. 2.
- 12 ATASE, İSH, 1618/151, lef.33.
- 13 ATASE, İSH, 1263/64, lef.2.
- 14 Özel, *a.g.e.*, s.200.
- 15 İstikbal, 4 Mayıs 1922, s. 2; İstikbal, 5 Mayıs 1922, s. 2.
- 16 İstikbal, 31 Ağustos 1923, s. 2; İstikbal, 2 Eylül 1923, s. 2; İstikbal, 4 Eylül 1923, s. 2.
- 17 İstikbal, 3 Mart 1924, s. 2; İstikbal, 4 Mart 1924, s. 2; İstikbal, 6 Mart 1924, s. 2; İstikbal, 10 Mart 1924, s. 2.
- 18 DABOA, DH.EUM.6.Şb, 42/31, lef.3.

- 19 İstikbal, 13 Eylül 1923, s. 2.
- 20 İstikbal, 3 Nisan 1922, s. 2.
- 21 İstikbal, 22 Temmuz 1923, s. 2.
- 22 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.2, Emre Yay, İstanbul 1993, s. 309.
- 23 Rawlinson, *a.g.e.*, s.207-209, 212, 221-224.
- 24 Rawlinson, *a.g.e.*, s.286-287, 295.
- 25 Rawlinson, *a.g.e.*, s.296, 298.
- 26 Rawlinson, *a.g.e.*, s.297-303.
- 27 Rawlinson, *a.g.e.*, s.299.
- 28 Rawlinson, *a.g.e.*, 311-332.
- 29 Rawlinson, *a.g.e.*, 311-332.
- 30 Rawlinson, *a.g.e.*, 343.
- 31 Rawlinson, *a.g.e.*, 349-351.
- 32 Mesut Çapa, Veysel Usta, *Milli Mücadele'de Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon Valiliği Yay., Trabzon 1995, s.81-82.
- 33 Rawlinson, *a.g.e.*, 372-382, 394
- 34 ATASE, İSH, 1128/69, lef.2.
- 35 ATASE, İSH, 1128/69, lef.5; ATASE, İSH, 1128/69, lef.6.
- 36 ATASE, İSH, 1124/155, lef.2; ATASE, İSH, 1124/155, lef.2a.
- 37 ATASE, İSH, 1123/4, lef.2.
- 38 ATASE, İSH, 1123/3, lef.1a.
- 39 ATASE, İSH, 1126/130, lef.1; ATASE, İSH, 1128/71, lef.2; ATASE, İSH, 1128/71, lef.1.
- 40 ATASE, İSH, 1126/132, lef.1.
- 41 ATASE, İSH, 1126/131, lef.1.
- 42 ATASE, İSH, 1559/58, lef.1a.
- 43 ATASE, İSH, 1563/130, lef.1.
- 44 ATASE, İSH, 1565/11, lef.1.
- 45 ATASE, İSH, 1168/151, lef.17; ATASE, İSH, 1168/151, lef.19; ATASE, İSH, 1168/151, lef.20; ATASE, İSH, 1168/151, lef.21.
- 46 ATASE, İSH, 1618/151, lef.5.
- 47 ATASE, İSH, 1618/151, lef.3.
- 48 ATASE, İSH, 1618/151, lef. 17.
- 49 ATASE, İSH, 1618/151, lef.20.
- 50 ATASE, İSH, 1618/151, lef.31; ATASE, İSH, 1618/151, lef.34.
- 51 ATASE, İSH, 1618/151, lef.35.

52 ATASE, İSH, 1618/151, lef.40.

53 ATASE, İSH, 1618/151, lef.43.

54 ATASE, İSH, 1618/151, lef.31.

Kaynakça

Arşivler

ATASE, İSH, 1123/3, lef. 1a.

ATASE, İSH, 1123/4, lef. 2.

ATASE, İSH, 1124/155, lef.2, 2a.

ATASE, İSH, 1126/130, lef. 1.

ATASE, İSH, 1126/131, lef. 1.

ATASE, İSH, 1126/132, lef. 1.

ATASE, İSH, 1128/69, lef.2, 5, 6.

ATASE, İSH, 1128/71, lef. 1-2.

ATASE, İSH, 1168/151, lef. 17-21.

ATASE, İSH, 1263/64, lef. 2.

ATASE, İSH, 1559/58, lef. 1a.

ATASE, İSH, 1563/130, lef. 1.

ATASE, İSH, 1565/11, lef. 1.

ATASE, İSH, 1618/151, lef. 3, 5, 17, 20, 31, 33-35, 40, 43.

ATASE, İSH, 395/29, lef.1.

DABOA, DH.EUM.6.Şb, 42/31, lef. 3.

Gazete ve Cerideler

İstikbal, 4 Mayıs 1922, s. 2, İstikbal, 5 Mayıs 1922, s. 2, İstikbal, 10 Mayıs 1923, s. 2, İstikbal, 12 Mayıs 1923, s. 2, İstikbal, 13 Mayıs 1923, s. 2, İstikbal, 14 Mayıs 1923, s. 2, İstikbal, 25 Mayıs 1923, s. 2, İstikbal, 3 Nisan 1922, s. 2, İstikbal, 22 Temmuz 1923, s. 2, İstikbal, 31 Ağustos 1923, s. 2, İstikbal, 2 Eylül 1923, s. 2, İstikbal, 4 Eylül 1923, s. 2, İstikbal, 13 Eylül 1923, s. 2, İstikbal, 3 Mart 1924, s. 2, İstikbal, 4 Mart 1924, s. 2, İstikbal, 6 Mart 1924, s. 2, İstikbal, 10 Mart 1924, s. 2.

Resmi Ceride, 9 Teşrin-i Evvel 1339/9 Ekim 1923, No: 31, s.9.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.14, TBMM Matbaası, Ankara 1958.

Kitaplar ve Makaleler

- Ahmed Halil, “Vilayet Mektupları Gümüşhane Elmaları ve Elmacılık”, *Meslek*, 23 Haziran 1925, s. 11.
- Alfred Rawlinson, *Yakındoğu Maceraları 1918-1922*, Çev. Mehmet Yasin Demir, TBBD Yayınları, İstanbul 2013.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, C.2, Emre Yay, İstanbul 1993.
- Çapa, Mesut, Veysel Usta, *Milli Mücadele’de Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon Valiliği Yay., Trabzon 1995.
- Özel, Sebaattin, *Milli Mücadelede Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Tozlu, Selahattin, “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu(XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)”, *Türkler*, C.XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 481-492.

Trabzon- Erzurum Telgraf Hattı

Arif KOLAY

Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Osmanlı Devletinde ilk dönemlerde ulak ve menzillerle yapılan haberleşme 1840'lı "yıllarda yeni bir boyut kazandı. Sultan II. Mahmut döneminde Ulak ve Menziller yerini artık Posta Nezaretine bıraktı¹. Avrupa ise haberleşme alanında aynı yıllarda telgraf teknolojisinin etkisi altındaydı. Ünlü Mucit Samuel Morse'nin elektrikli telgraf icadı o dönemdeki haberleşmeye kazandırdığı hız nedeniyle son derece kıymetliydi. Bu aletin icadı doğal olarak telgraf hatlarının inşasını da gündeme getirdi. Bu bağlamda dünyadaki ilk telgraf hattı 1843 yılında Newyork- Baltimor arasında yapıldı. Söz konusu hattın ilk denemesi ise 24 Mayıs 1844 yılında gerçekleştirildi. Bu denemenin ardından pek çok şirket imtiyaz alarak Amerika'yı telgraf hatlarıyla donattı².

Avrupa'da ilk telgraf hattın çekilmesinden tam 3 yıl sonra yani 1847 yılında Osmanlı Devleti başarılı bir deneme sonucu elektrikli telgrafla tanıştı. Söz konusu tanışma süreci Osmanlı Devletinde Jeolog olan Prof. J. Lawrence Smith'in Amerika'dan gönderilmek üzere iki telgraf aracı sipariş etmesiyle başladı. İlk olarak Lawrence, Sultan Abdülmecid'e yapacağı gösteride kendisine yardımcı olması için dönemin mekanik konularının dâhisi olarak kabul edilen Hamlin'e bir teklif götürdü. Teklifi kabul eden Hamlin ile birlikte Prof. Lawrance, aletlerin Amerika'dan gelmesinin ardından üç gün çeşitli deneme çalışmaları yaptı. Bu deneme çalışmaları istedikleri gibi sonuçlanınca da araçlarla birlikte Beylerbeyi Sarayı'na gittiler. Bu iki isim sarayda Sultan Abdülmecid'e elektrikli telgrafi tanıtan bir gösteri yaptı. Sultan Abdülmecid ise bu gösteriden büyük memnuniyet duydu ve gösterinin Babı Ali üst düzey memurları için bir kez daha yapılmasını istedi.

Ertesi gün gösteri ikinci kez yapıldı³. Sonrasında Sultan Abdülmecid hem Prof. Smith'e hem de telgrafın mucidi Samuel Morse'yi bir nişan ile ödüllendirdi. Ayrıca padişah Prof. Smith'e İstanbul'dan Edirne'ye kadar bir telgraf hattı kurması için de bir teklifte bulundu⁴. Ancak telgraf hattı inşası bu yıllarda bu tekliften öteye gidemedi.

1847'deki gelişmelere rağmen Osmanlı Devletinde ilk telgraf hattı Kırım Savaşı (1853-1857) esnasında askeri amaçlarla yapıldı. Kırım Savaşı'na Osmanlı Müttefiki olarak Fransızlarla birlikte katılan İngilizler ilk olarak 1854 tarihinde 340 mil uzunluğundaki en uzun sualtı kabloğunu döşedi. Bu hat Kırım yarımadasındaki Balaklava'yı Varna şehrine bağlıyordu. Fransızlar da aynı dönemde Varna-Ruşuk hattını yaptı. Bu hat İngiliz hatlarının devamı niteliğindeydi. Bu hattan sonra Varna- İstanbul telgraf hattı da yine İngiliz girişimiyle inşa edildi⁵.

Kırım Savaşı'ndan sonra telgraf hatlarının yaygınlaştırılmasına hız verildi. Ülkenin pek çok yerinde hatlar inşa edilmeye başladı. Bu dönemde Anadolu'da yapılan hatlardan biri de Erzurum-Trabzon hattıydı. Bu hat İngilizlerin Üsküdar-Bağdat telgraf hattı sayesinde yapılabilirdi. İlk olarak Üsküdar'dan başlayan bu hat Sivas'a getirildi. Buradan Erzincan'a uzatıldı. Erzincan üzerinden de Erzurum'a kadar götürülün hat burada yeni bir kol ile Trabzon'a Kars'a telgraf bağlantısını ulaştırdı⁶.

Trabzon- Erzurum Telgraf Hattı ve İnşası

Trabzon'un İçinde Olduğu Bir Proje Teklifi

1861 yılında Trabzon'un da içinde olduğu telgraf hattı planı için Sadarete bir yazı gönderildi. Amerika Sefaretinden gönderilen yazıda Fransa ve Amerika arasında denizaltı telgraf hattını yapacak olan şirketin Fransız ortaklarından Mösyö Kortis hükümete İstanbul- Trabzon-Sinop ve diğer Karadeniz limanları arasında denizaltından bir telgraf hattı inşası teklifinde bulunuyordu. Kortis bu telgraf hattının yirmi beş sene müddetle işletme imtiyazının kendisine verilmesini istiyor ve hattı beş senede tamamlamayı da taahhüt ediyordu. Ayrıca Sefaretin yazısına göre yaklaşık 15 milyonluk sermaye Kortis tarafından tedarik edilmişti⁷.

Trabzon Valisi Telgraf Hattı İçin Müracaat Ediyor

Mösyö Kortis'in teklifinden 1 yıl sonra Trabzon Valisi Mehmet Emin

Paşa 5 Kasım 1862 tarihli bir tahrirat gönderdi. Vali tahriratta haberleşme işlerini kolaylaştırmak amacıyla Erzincan yoluyla Erzurum'dan Sivas'a kadar bir telgraf hattının yapılacağı haberini aldıklarını yazmıştı. Yazının devamında yapılacak olan bu telgraf hattının Gümüşhane üzerinden Trabzon'a ulaştırılmasını istiyordu. Böylelikle bu dönemdeki diğer şehirlerinde olduğu gibi Trabzon da telgrafa kavuşacaktı. Hatta dair daha pek çok ayrıntıya da bu yazıda yer verilmişti. Öncelikle hattın Trabzon'a kadar uzatılması halinde gereken kereste ve ağaç vesairenin bölgeden kolaylıkla temin edilebileceği, gerekirse bu malzemelerin tüccardan satın alınabileceği bildiriliyordu. Ayrıca hattın inşasının devlete, bölgeye, halka büyük katkıları olacağının da altını çizen Vali bölge halkının konu ile ilgili tutumuna da dikkat çekmekteydi. Ona göre halk, hattın yapılması konusunda son derece istekli, hattın yapım masraflarıyla ilgili olarak da üzerlerine düşeni yapmaya da hazır⁸.

Telgraf Hattı İçin Alet ve Edevatlar Avrupa'dan Sipariş Ediliyor

Mehmet Emin Paşa'nın başvurusunun ardından hattın inşası için gereken alet ve edevatın miktarları ve fiyatları belirlendi. Söz konusu malzemeler Avrupa'dan getirtilecek ve satın alınacaktı. Malzemelerin fiyatları⁹ şu şekildedir:

Malzeme ve Miktarı	Fiyatı (Frank)
Tel -19.000	13.680
Fincan- 4.400	4.189
Makara- 440	3.080
Çavuş Takımı - 40	1.290
Nakliye vesair Masraflar	4.600
TOPLAM	26.839

Memurlara Ödenecek Aylık Maaşlar Belirleniyor

Memurlara Ödenecek Maaşlar (Kuruş) ¹⁰	
Trabzon Müdür Maaşı	1500
Maiyyet Memuru Maaşı	750
Muvassal Muharrerat Maaşı (2 nefer)	400
Çavuş Maaşı	7000
Baş Çavuş	1000
TOPLAM	10.650

26 Aralık 1862 tarihli irade ile Sultan Abdülaziz yukarıda zikredilen tüm masrafların hazineden karşılanması emrini verdi¹¹. Daha sonra Sadarettin Trabzon Valiliğine bir emirname gönderildi. Bu emirname sadece yukarıda tablo dökümünü yaptığımız Avrupa'dan getirilecek ve satın alınacak alet ve edevatların masraflarının hazineden karşılanacağı belirtiliyordu. Telgraf hattının kalan diğer giderleri ise bölge halkından karşılanacaktı. Bu konuda Maliye Nezaretine de gereken bilgilendirme yapıldı¹².

Telgraf Hattı'nın Direkleri İçin İncelemeler Yapılıyor

Avrupa'dan alınacak alet ve edevatın temini için iradenin çıkmasının ardından telgraf direklerinin temini için harekete geçildi. Trabzon'dan Gümüşhane'ye kadar olan sınır boyunca telgraf hattın inşası için gereken direklerin kesilmesi ve dikilmesi ilkbahar mevsiminde yapılacaktı. Bu direklerin kesim ve dikimindeki masraflar ise bölge halkı tarafından ödenecekti. Telgraf hattı için gereken keresteler ise Maçka kazasından temin edilecekti. Kereste konusunda gerekli kontrolleri yapması için mühendislik ilmindeki bilgisinden dolayı Feyzi Paşa görevlendirildi. Sonrasında Feyzi Paşa'nın kerestelerle ilgili kontrolleri yapmak üzere Maçka kazasına gideceğini Trabzon Valisi'ne bildirildi. Bunun üzerine Feyzi Paşa ile Trabzon Valisi birlikte Maçka kazasına gitti. Paşa ve Vali Maçka kazasındaki yetkililere Mart ayı gelmeden ağaçlar su ile buluşup yapraklanmaya başlamadan gereken kerestelerin kesilmesi konusunda tembihlerde bulunup geri döndüler¹³.

Keresteler Çürümeye Terk Ediliyor

Feyzi Paşa'nın ve Trabzon Valisi'nin keresteler için tembihlerinin ardından Trabzon Valiliği Telgraf idaresine bir yazı yazdı. Buna göre Trabzon'dan Zigana dağına kadar on altı saatlik yer için gerekli olan ağaçlar tümüyle kesilmiş, Gümüşhane için gerekli olan kerestelerin tedariki de sağlanmıştı. Ancak bunları dikmek için işin ehli olan bir mühendis hala görevlendirilmemişti. Mühendisin bölgeye geç gelmesi ve bölgenin havasının rutubetli olması bu keresteleri çürütebilirdi. Yerlerine dikilmeyen keresteler kullanılmaz hale gelip ziyan olacaktı. Hatta ifade edilene göre kerestelerin bir kısmı çürümeye bile başlamıştı¹⁴.

Bölgedeki Telgraf Hatları ile ilgili Gelişmeler

Trabzon–Erzurum telgraf hattı ile ilgili kereste ve mühendis sorunları yaşanırken Dördüncü Ordu Müşirliği ve Erzurum Valisine gönderilen yazı bu bölgedeki tüm telgraf hatlarıyla ilgili bilgiler veriyordu. Buna göre Sivas’tan Erzincan yoluyla Erzurum’a bir telgraf hattı yapılması memlekete faydalıydı. Bu hatlar Erzurum’dan Van’a, Erzincan’dan Trabzon’a yapılması düşünülen hatların inşasını da kolaylaştıracaktı. Ayrıca Erzurum ve Erzincan arasında yapılacak sütunlar ve telgrafhanelerin inşası ve mali yükünü bölge halkı üstleniyordu. Yani Avrupa’dan alınacak araç-gereçleri parası dışında Hazineye ek bir masraf da yoktu. Erzurum Valisi Sadaret’e tüm bu bilgilendirmeleri daha önceden yapmıştı. Bu yüzden bir an önce Telgraf idaresiyle irtibat kurularak Sivas’tan Erzurum’a kadar yapılması düşünülen hat tamamlanmalı, sonrasında Van hattının inşasına girilmeliydi¹⁵. Eğer Sivas- Erzurum hattı bir an önce tamamlanırsa Trabzon hattının yapımı da hız kazanacaktı.

Dördüncü Ordu Müşirliği ve Erzurum Valisine gönderilen yazıda Erzurum-Trabzon hattıyla ilgili konularda yer alıyordu. Buna göre bu hat için gereken direkler ücretsiz olarak bölgenin zenginleri tarafından temin edilmişti. Gelineen noktada Avrupa’dan sipariş edilen alet ve edevatlar bölgeye ulaşmaya başlamıştı. Ayrıca hattın masraflarına dair keşif işi Ordu-yı Hümayun mühendisleri tarafından yapıldı. Bu yüzden hattın inşası için bir mühendis görevlendirilmesine gerek yoktu. Sadece hattın inşasının güvenli bir şekilde idaresi ve kontrolü için telgrafhane memurlarından uygun bir kişinin gönderilmesi istendi.¹⁶ Ancak diğer taraftan Sadaret Makamı Telgraf İdaresine yazdığı yazıda hattın direklerinin dikilmesi için Trabzon Valiliği’nin memur talebinin olduğunu yazdı¹⁷. Çünkü kendilerine de Valilikten böyle bir yazı gelmişti¹⁸ Sadaret-Telgraf İdaresi ve Valilik arasında bu yazışmalardan daha önce Telgraf İdaresi bölgeye memur tayini için çalışıyordu. Telgraf İdaresine göre bölgeye gönderilecek kişi Telgraf Eşya Memuru Salim Efendiydi. Salim Efendi’nin bu iş için alacağı ücrette belirlendi. Kendisi bu iş için belirli bir süreliğine 4000 kuruş maaş tahsisi planlandı. Ayrıca bu maaşa ek kendisine yol masrafı olarak 1000 kuruş daha ödenecekti. Sonuç olarak Salim Efendi’nin görevlendirme ve maaşıyla ilgili padişah iradesi çıkmış, gerekenin yapılması için konu Maliye Nezareti havale olunmuştu¹⁹. Ardından Telgraf İdaresi hem inşaat için eşyaların gönderildiğini hem de görevlendi-

rilen memurun yola çıkmak üzere olduğunu Sadarete²⁰ ve Trabzon Valisi Mehmet Emin Paşa'ya bildirdi²¹.

Telgraf Memuru Salim Efendi'nin Alacağı Maaşta Düzenlemeye Gidiliyor

Salim Efendi'ye 4000 kuruş maaş ve 1000 kuruş yol masrafı verilmesi konusunda padişah iradesi çıkmıştı. Ancak maaş miktarı konusunda Salim Efendi'nin gidiş gelişi sırasında masraflarının ağır olacağı gerekçesiyle değişiklik yapıldı. Maliye Nezaretine yazılan bir yazıyla 4000 kuruş+1000 yol masrafına Dersaadet Telgrafhanesi İdaresinde çalışırken maaş olarak aldığı 1750 kuruş da eklendi. Toplamda Salim Efendi bu görevi için 6750 kuruş alacaktı²².

Telgraf Hattı'nın Hizmete Açılması ve Hatta Dair Gazete Haberleri

1863 yılında Salim Efendi bölgeye gönderildi ve burada birtakım çalışmalar ve kontrolleri yaptı. Sonuçta ise 1862'de Mehmet Emin Paşa'nın tahriratıyla başlayan Erzurum- Trabzon telgraf hattı projesi 1864 yılının sonlarına doğru tamamlandı ve hizmete açıldı²³. Hattın hizmete açıldığı dönemin gazeteleri Takvim-i Vekâyi ve Ceride-i Havâdis'de duyuruldu. Ayrıca hattın tamamlanıp çalışmaya başlamasıyla ilgili Sultan Abdülaziz'in duyduğu memnuniyete de gazetelerin satırlarında yer verildi²⁴.

Telgrafhanelerde Çalışacak Memurların Maaşları Belirleniyor

Telgraf hattının yapımı Trabzon ve Erzincan gibi şehir merkezlerine telgrafhanelerin açılmasını sağladı. Trabzon'daki ilk telgrafhane binası Meydan-ı Şarki civarında kurulduğu tahmin edilmektedir. Telgrafhanenin yeri konusunda tahminin dayandığı nokta 1880'li yıllarda telgrafhane binası olarak Meydan-ı Şarki'de Belediye Binasının ve kuzeydoğudaki binanın XX. Yüzyıl başlarında telgrafhane ve postane olarak kullanılmasına dayanmaktadır. 1842 yılında da Meydan-ı Şarki'ye postahane açılıp, posta memurunun tayin edilmesi bu bölgenin haberleşme kurumlarının tesisi için seçildiğini göstermektedir²⁵.

Erzincan ve Trabzon'un merkezindeki telgrafhanelerde çalışmak üzere memur atamaları da yapıldı. Ayrıca memurların alacakları ücretler de belirlendi. İlk olarak Trabzon ve Erzincan telgraf müdürlüklerine

bin yedi yüz ellişer kuruş maaşla daha önce Diyarbakır ve Bar? Telgraf müdürleri olan Talat ve Mustafa Efendiler tayin edildi. Bu kişilerin çalışma arkadaşları olacak Siverek ve Yozgat Telgrafhane memurlarından Ali ve Tahir Efendilere de yedi yüz elli şer kuruş maaş verilecekti. Boş kalan Diyarbakır Telgrafhanesi Müdürlüğüne bin beş yüz kuruş maaşla eski Siverek Telgrafhanesi Müdürü Süleyman Efendi tayin edildi. Siverek Telgrafhanesi Müdürlüğüne ise bin kuruş maaş ile Diyarbakır Telgrafhanesi memurlarından Hafız Ali Efendi getirildi. Mustafa Efendi'den boş kalan Bar? Telgrafhanesi Müdürlüğüne bin kuruş maaş ile Şumnu Telgrafhanesi Memurlarından Aziz Efendi tayin edildi. Aziz Efendi'nin yerine de Şumnu Telgrafhanesinde çalışmayı sürdüren Şakir Arif Efendi tayin edildi ve Aziz Efendi'den kalan dört yüz kuruştan iki yüz elli kuruş Şakir Arif Efendi'ye verilecekti. Geri kalan yüz elli kuruş da Şumnu Telgraf Müdürü Hayri Efendi'ye ödenecekti. Önceden Diyarbakır Telgrafhanesi memurlarından olan Hafız Ali Efendi'den kalan beş yüz kuruş da burada işe yeni başlayan Osman Efendi'ye, verilecek, Eski Siverek ve Yozgat Telgrafhane memurlarından olan Ali Efendi'den kalan beş yüz kuruş da yerine tayin edilen Hasan Tahsin Efendi'ye, Tahir Efendi'den kalan iki yüz elli kuruş da işe burada yeni başlayan Nurettin Efendi'ye ödenecekti. Trabzon Başçavuşuna yedi yüz elli kuruş, Erzincan Başçavuşuna da beş yüz kuruş ödenmesi planlandı. Ayrıca on yedi kişilik sıra çavuşları adam başı üç yüz ellişer kuruş maaş alacaktı. Son olarak Trabzon ve Erzincan Telgrafhanelerinde muharrerat yani yazıyı yetiştirme hizmetinde çalışacak dört odacıya da yine adam başı iki yüz kuruş maaş tahsisi yapılacaktı²⁶.

Gümüşhane Halkının Telgrafhane İsteği

Trabzon Erzurum telgraf hattı Gümüşhane'deki bahçelerinden geçtiği için buranın sakinleri bir telgrafhane isteğinde bulundu. Bölge halkı Telgraf hattı kendi bahçelerinden geçtiği için telgrafhaneyi kendilerinin bir hakkı olarak istiyordu. Ayrıca verimli kazaları olan Kelkit ve Şiran'ın kendilerinden ayrılarak Erzincan'a bağlanması onları büyük oranda üzmüştü. Eğer hakları olduğuna inandıkları bir telgrafhane inşa edilirse bu hem kendilerine hem de Gümüşhane'ye büyük fayda sağlayabilirdi. Nitekim bölgedeki önemli kazaların Erzincan'a bağlanması Gümüşhane'ye zaten değer kaybettirmişti. Telgrafhanenin yapılması kaybedilen bu değeri bölgeye geri kazandırabilirdi.

Ayrıca bu telgrafhanenin inşası civardaki telgrafhanelerde çalışan memurların bile işlerini daha da kolaylaştıracaktı. Telgrafhane masrafları konusunda ise bölge halkı hazineye yük olmaksızın üzerlerine düşeni yapmaya her daim hazırды²⁷. Telgrafhanenin yapımına dair irade halkın isteğinden yaklaşık iki ay sonra çıkarıldı²⁸.

Trabzon'da Telgraf Ücretleri Belirlendi

Trabzon'dan diğer vilayetlere çekilecek telgraf ücretleri ise şu şekildedir²⁹;

İla	An	Kuruş	İla	An	Kuruş
Yanya	Trabzon	60	Dersaadet	Trabzon	35
Bosna	Keza	60	Erzurum	Keza	15
Ruşçuk	Keza	50	Sivas	Keza	15
Üsküb	Keza	50	Bağdat	Keza	30
Rize	Keza	10	Kastamonu	Keza	15
Arhavi	Keza	10	Haleb	Keza	30
Batum	Keza	10	Diyarbakır	Keza	30
Samsun	Keza	10	Konya	Keza	40
Bafra	Keza	10	Şam-ı Şerif	Keza	40
Gümüşhane	Keza	10	Hüdavendigâr	Keza	30
Tirebolu	Keza	10	İzmit	Keza	40
Bucak	Keza	10	Ankara	Keza	30
Ünye	Keza	10	Edirne	Keza	40
Giresun	Keza	10	Selanik	Keza	50
Çarşamba	Keza	10	Üsküdar	Keza	60
			Cezayir-i Bahr-i Sefid	Keza	30

Çekilecek telgrafların yirmi kelimedenden fazla olsa bile on kelime olarak düşünülmüş ve yarı ücret şeklinde hesaplanmıştır. Kelime sayısı arttıkça ücret buna göre belirlenmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devletinde ilk dönem haberleşme işleri ulak ve menzillerle sağlanıyordu. 1840 yılında II. Mahmut döneminde ulak ve menzille haberleşme yerini Posta Nezaretine bıraktı. Dünya ise bu dönemde

elektrikli telgraf teknolojisiyle tanışmıştı. Amerikalı Samuel Morse'nin bu icadı telgraf hatların inşasını zorunlu kıldı. Kısa sürede bütün Amerika telgraf ağıyla donatıldı. Osmanlı Devleti ise elektrikli telgraf icadıyla Jeolog Lawrence sayesinde 1847 yılında tanışabildi. Prof. Lawrence Amerika'dan iki telgraf aracı siparişi verdi. Araçlar gelince de arkadaşıyla birlikte dönemin padişahı Sultan Abdülmecid'e bir gösteri yaptı. Bu gösteriden son derece memnun kalan Sultan, Lawrence'e İstanbul'dan Edirne'ye bir telgraf hattı inşa edilmesi teklifinde bulundu. Ancak bu dönemde telgraf hatlarının yapımıyla ilgili bu tekliften öteye gidilemedi.

Osmanlı Devletinde telgraf hatlarının inşası Kırım Savaşı (1853-1855) sırasında Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan İngiltere ve Fransa tarafından askeri amaçlarla yapılmıştır. İlk olarak İngilizler tarafından Kırım şehrindeki Balaklava ile Varna şehirleri bir hatla bağlandı. Bu hattın devamı olan Varna-Ruşçuk hattı Fransızlar tarafından, Varna-İstanbul hattı da İngilizlerin girişimiyle inşa edildi.

Kırım Savaşı'nın ardından Anadolu'nun her köşesinde telgraf hatları yapıldı. Anadolu'ya yapılan hatlardan biri de Erzurum-Trabzon hattıydı. Bu hattın yapımına Trabzon Valisi Mehmet Emin Paşa'nın Trabzon'a telgraf hattı isteğini bildiren 1862 tarihli tahriratıyla başlanmıştır. Hattın güzergâhı ise İngilizlerin Londra-Hindistan bağlantısını sağlayan Üsküdar- Bağdat hattına göre belirlenmiştir. Üsküdar'dan başlayan bu hat başlangıçta Sivas'a kadar getirildi. Daha sonra Erzincan'a kadar uzatıldı. Erzincan'dan da Erzurum'a kadar gelen hat buradan yeni bir kol ile Trabzon'a bağlandı. Ancak Trabzon Valisi Mehmet Emin Paşa Erzurum'dan çekilecek hattın Gümüşhane'den geçerek Trabzon'a uzatılmasını istiyordu. Sonuç olarak da hat Gümüşhane üzerinden çekilen bir hatla Trabzon'a bağlanabildi.

Trabzon- Erzurum Telgraf Hattı'nın yapımında sadece Avrupa'dan alınacak malzemelerin paraları hazine tarafından karşılandı. Tel, fincan, makara, nakliye masraflarına hazine toplamda 26.839 frank ödedi. Hattın geri kalan masrafları bölgenin zengin ileri gelenleri ve halk tarafından karşılandı.

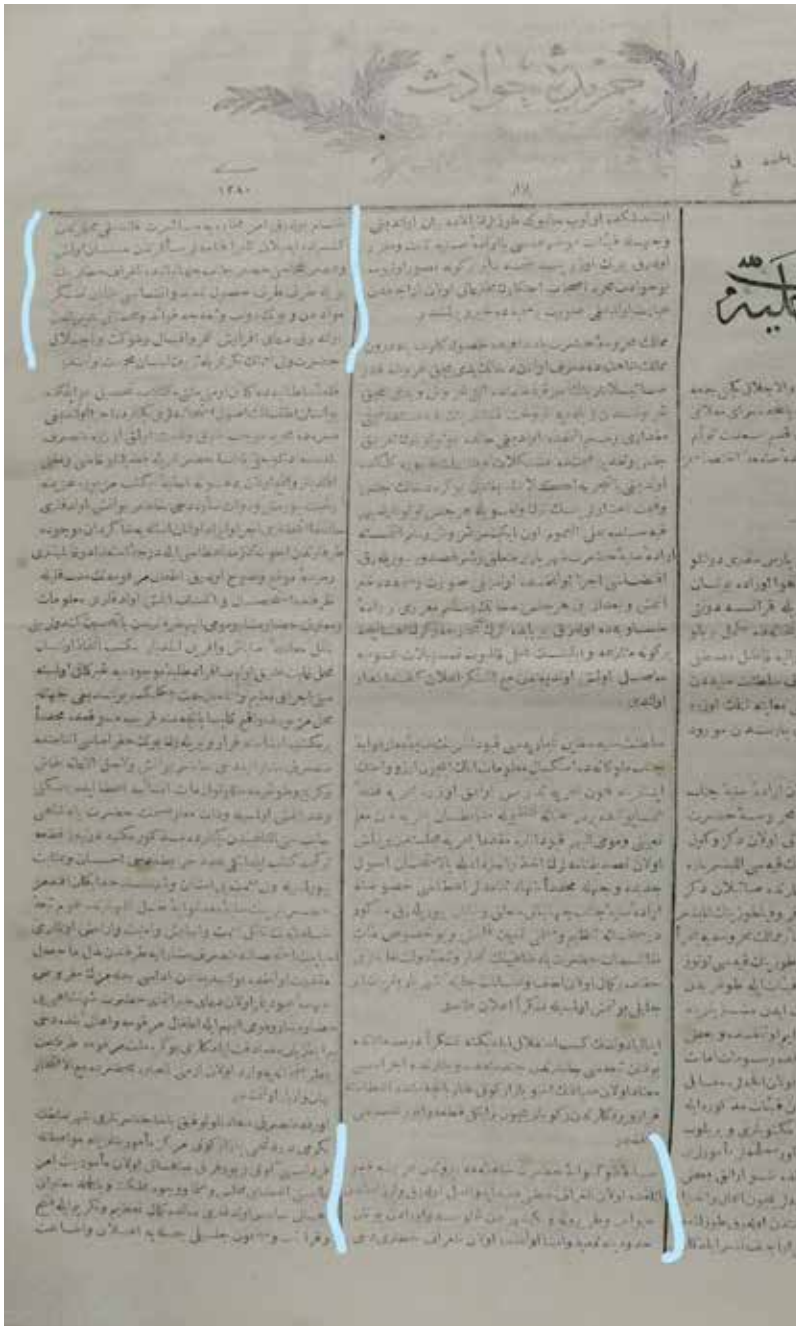
Hattın yapımı esnasında birçok sorunla da karşılaşıldı. Kereste ve direklerle ilgili bazı problemler çıktı. Ayrıca bölgeye memur göndermedeki gecikmeler yoğun bir yazışma trafiğini beraberinde getirdi. Sorunlara rağmen hattın inşası aksamadan devam etti. Sonuç olarak hat

1864 yılının sonlarına doğru tamamlandı ve hizmete açılabilirdi. Hattın açılması dönemin gazeteleri Takvim-i Vekâî ve Ceride-i Havâdis'e de konu oldu. İki gazete de hattın açılmasından dolayı Sultan Abdülaziz'in duyduğu memnuniyetini yazmıştı.

Son olarak bir bölgede telgraf hattının inşa edilmesi çevre yerlere telgrafhane yapımını zorunlu kılmaktaydı. Trabzon Erzurum hattı sayesinde de Trabzon, Erzincan, Gümüşhane gibi pek çok vilayetin merkezine telgrafhaneler yapıldı ve buralara memur atamaları gerçekleştirildi. Yapılan bu telgrafhaneler sayesinde ülke genelinde kurulan haberleşme ağına telgrafhanenin bulunduğu bölgede dâhil edilmiş oluyordu. Kısacası telgraf hatları devlete, halka, yapıldığı bölgeye sunduğu katkılardan dolayı XIX. yüzyılın önemli yatırım araçlarından biri oldu.

Ek-1: Takvim-i Vekayi'de geçen telgraf hattının haberi.

Ek-2: Ceride-i Havadis'te geçen telgraf hattının haberi

۶۹

مرکز ولایت اولان نفس طریقندن داخل ولایت بولسا
 لغز لغزانه لایله ساز ولایت مرکز لایله کشیده اولنان لغز افلاز
 بکرمی کله دن بر کله فضله اولدیغی حالده اون کلمه اعتبارا اولنه رقی
 بونک ایچون بکرمی کلمه نل نصف اخرقی و بو اعتبارا لایله کلمه لر زیاد
 ابلدیجه هراون کلمه ایچون بروجه شعر بکرمی کلمه اجر تنک نصف ضمیم
 واخذ قلنور

غز	ال	غز	ال
۴۵	طریقون	۶۰	در سعادت
۱۵	کذا	۶۰	از ضمیمه
۱۵	کذا	۵۰	مستواس
۴۰	کذا	۵۰	بنداد
۱۵۰	کذا	۱۰	قسطمونی
۲۰	کذا	۱۰	حلب
۲۰	کذا	۱۰	دیا و بکر
۴۰	کذا	۱۰	قونییه
۴۰	کذا	۱۰	شامشیر
۴۰	کذا	۱۰	خداوندکار
۴۰	کذا	۱۰	ازمین
۴۰	کذا	۱۰	انقره
۴۰	کذا	۱۰	ادرنه
۵۰	کذا	۱۰	شلاتینک
۶۰	کذا	۱۰	اشقودره
۴۰	کذا	۱۰	جنا بریم شغید

Ek-3: Trabzon Vilayeti Salnâmesi -1286-1869-s.-69

Dipnotlar

- 1 Ayşegül Okumuş Gültürk, Osmanlı Posta ve Telgraf Teşkilatı, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Danışmanı, M. Yasin Taşkesenlioğlu), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2021, s.43.
- 2 Mustafa Kaçar, Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1984. S.8.
- 3 Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi (Çev. Durdu Mehmet Burak), S. XIV, Ankara 2003 ss.348.
- 4 Kaçar, a.g.t., s.14.; Nesimi Yazıcı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü, Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Ansiklopedisi, C.V., İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1648.
- 5 Tanju Demir, *Türkiyede Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi* (1840-1820), PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005, s.53.; Davison, a.g.m., s.349-350.

- 6 Esin Altun, Doğu Anadolu Bölgesine İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.31-32. Erzurum.; Kaçar, s.87.
- 7 BOA, HR.TO. 146/102.
- 8 BOA, İ..HR..198-11226.; BOA, A.}MKT.MHM.247/5.
- 9 BOA,HR..198-11226-lef-4. Altun'un tezindeki malzeme tablosunda ikinci sırada "fincan" yerine "kanca" yazılmıştır. Bu bir transkripsiyon hatası olabilir. Bkz. Altun, a.g.t., s.37.
- 11 BOA, HR..198-11226-lef-5.
- 12 BOA, HR.MKT. 423/52; BOA HR.MKT. 423/55.
- 13 BOA, HR.MKT.436/97.
- 14 BOA, HR.MKT.436/97.; BOA,HR.MKT.441/79. (21 Haziran 1863).
- 15 BOA, HR.MKT.443/88.
- 16 Aynı belge
- 17 BOA, A.}MKT.MHM.269-64.
- 18 BOA, A.}MKT.MHM.270/68. Lef-5.
- 19 BOA, HR.MKT.445/19.
- 20 BOA, A.}MKT.MHM.270/68. Lef-3.
- 21 BOA, A.}MKT.MHM.270/68. Lef-1
- 22 BOA, İ..MVL.490/22194; BOA, MVL.657/42
- 23 Abdulkadir GÜL, "Osmanlı Döneminde Erzincan Kazasında Ulaşım ve Haberleşme", *History Studies Volume 3 / 1* 2011, s. 124.
- 24 **Takvim-i Vekâyî haberi**; "Trabzon'dan Erzincan'a kadar temdidi derdest olan telgraf hattı bu kere reside-i hitâm olarak muhâberek başlandığı Trabzon meclis-i kebirî tarafından bâ mazbata vuku bulan iş'arattan anlaşılmış ve sa-ye-i mehâsin- vâye-i hazreti velinimette nef' umûmisi meyanında olan telgraf hatlarının böyle sû be sû olduğu hakikaten şâyân-ı teşekkür ahvalden olarak duâ-yı efzâyiş ömr ve ikbâl ve şevket ve iclâl cenâb-ı cihanbâninin tekrar ile tezbîn-i elsin-i teşekkürat olunmakta bulunmuştur". 16 Şubat 1280- M. 29 Şubat 1864. s.1.
- Ceride-i Havadis haberi**; "Sâye-i şevket-vâye-i hazreti şâhânede Beyrut'tan-Arîş'e kadar yapılmakta olan telgraf hattı Sayda'ya vâsıl olarak ve Erzincan'dan Sivas ve Trabzon'a ve Yenişehir'den Golos'a ve oradan Yunan hududuna temdid ve inşa olunmakta olan telgraf hatları dahi hitâm bularak emr-i muhabereye mübâseret kılındığı mahallerinden keşide edilen telgrafnameler maillerinden müstebân olmuş ve asr-ı mehasin-i hasr-ı cenâb-ı cihanbânide telgraf hatlarının böyle taraf taraf husûl-i temdid ve inşâsı şâyân-ı teşekkür mevâddan ve bunun devlet ve tebaaca fevâid ve muhasenâtı bedihâtıdan bulunarak duâ-yı efzâyiş ömr ü ikbâl ve şevket ve iclâl hazreti velinimetin tekrarıyla tezyin lisan-ı mahmedet olunmuştur". 2 Haziran 1864. C-119, s.1.

- 25 Özgür Yılmaz, “Tanzimat Döneminde Trabzon’un Kentsel Gelişimine Dair Bazı Tespitler”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk I*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s.148-149.
- 26 BOA, İ..HR..204-11742.
- 27 BOA, İ..MVL.520-23401 lef-3.
- 28 BOA, İ..MVL.520-23401 lef-9.
- 29 *Trabzon Vilayeti Salnâmesi* -1286-1869-s.-69.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, HR.TO. 146/102.
- BOA, İ..HR..198-11226.; BOA, A.}MKT.MHM.247/5
- BOA, ..HR..198-11226-lef-4.
- BOA, ..HR..198-11226-lef-5.
- BOA HR.MKT. 423/52; BOA HR.MKT. 423/55.
- BOA, HR.MKT.436/97.
- BOA, HR.MKT.436/97.; BOA,HR.MKT.441/79. (21 Haziran 1863).
- BOA, HR.MKT.443/88.
- BOA, A.}MKT.MHM.269-64.
- BOA, A.}MKT.MHM.270/68. Lef-5
- BOA, HR.MKT.445/19
- BOA, A.}MKT.MHM.270/68. Lef-3.
- BOA, A.}MKT.MHM.270/68. Lef-1
- BOA, İ..MVL.490/22194; BOA, MVL.657/42
- BOA, İ..HR..204-11742.
- BOA, İ..MVL.520-23401 lef-3.
- BOA, İ..MVL.520-23401 lef-9.

Kaynak Eser, İncelemeler ve Tezler

- ALTUN, E., Doğu Anadolu Bölgesine İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.
- DAVİSON, H R., “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi” (Çev. Durdu Mehmet Burak), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.XIV, Ankara 2003.
- DEMİR, T., *Türkiyede Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi* (1840-1820), PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005.

- GÜL, A., “Osmanlı Döneminde Erzincan Kazasında Ulaşım ve Haberleşme”, *History Studies* Volume 3 / 1 2011.
- KAÇAR, M., Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1984
- OKUMUŞ GÜLTÜRK, A, Osmanlı Posta ve Telgraf Teşkilatı, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Danışmanı, M. Yasin Taşkesenlioğlu), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2021.
- YAZICI, N., “Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü”, *Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Ansiklopedisi*, C.V., İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- YILMAZ, Özgür, “Tanzimat Döneminde Trabzon’un Kentsel Gelişimine Dair Bazı Tespitler”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk I*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016,

Gazeteler

Takvim-i Vekâyi, s.1, 29 Şubat 1864.

Ceride-i Havadis, C-119, s.1, 2 Haziran 1864.

Salname

Trabzon Vilayeti Salnâmesi -1286-1869-

the 1990s, the number of people in the UK who are employed in the public sector has increased by 1.5 million, from 2.5 million in 1980 to 4 million in 1995. The public sector has become a major employer in the UK, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

Osmanlı Döneminde Trabzon’da Ekonomik Gelişme Aracı Olarak Fuarıcılık ve Gelişimi

Şefik MEMİŞ

Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi İktisat Bölümü

Giriş

Türkler ilkinden itibaren tüm fuarlarda yer aldı. Türklerin modern anlamda fuarcılıkla karşılaşması, ilk dünya fuarı olarak tarihe geçen 1851 Londra Dünya Fuarı sebebiyle oldu. Dönemin stratejik siyasi ilişkileri de göz önünde bulundurularak son anda iştirak edilmesine karar verilen Londra Fuarı’nda Osmanlılar, iki şey gördüler. Birincisi dünya hızla değişiyor ve sanayi devrimiyle ortaya çıkan yeni üretim biçimleri bu değişimde öncü rol oynuyor. İkincisi de değişimin lokomotifine gelen sanayileşmeye gerçekleştirme fuarların ciddi etkisi bulunuyor. Böylece fuarcılık deneyimine giriş yapıyordu. Doğrusu, 1863’te toplanan ve Osmanlı sanayisi için ana istikamet belirlemeye çalışan Islah-ı Sanayi Komisyonunun ilk üç kararı arasında “fuarlar düzenlenmesi”¹ hedefinin yer alması boşuna değildi. Yine Sultan Abdülaziz döneminde devrin Osmanlı yöneticilerinin de büyük katkısıyla tertiplenen 1863 Sergi-i Umûmi-i Osmanî’nin, bir başka deyişle 1863 Osmanlı Genel Sergisi² ise Osmanlıların asıl niyetini göstermesi bakımından önemliydi. İlk sergi olmasına rağmen, gerek Sultanahmet Meydanı’na inşa edilen sergi binası, gerekse İmparatorluğun eyaletlerinden getirilen binlerce ürün örnekleriyle gerçek anlamda ilk sanayi ve tarım şöleni olarak nitelendirilebilecek bu sergi, Osmanlı yöneticilerinin kafasında bir ampülün yanmasını da sağladı. İmparatorluk, güçlü bir üretim kapasitesine sahipti, “bir zamanlar sahip olduğu üretim kabiliyetini tekrar hatırlarsa” çağını yakalaması da pek ala mümkün olacaktı. Ne var ki sonraki siyasi gelişmeler buna imkan vermedi. Ta ki Sultan II. Abdülhamid iktidara gelinceye kadar.

II. Abdülhamid, fuarcılığı üretimin ve ihtiyaç duyulan mucitliğin hareket ettiricisi olduğuna inanıyordu. Aslında Abdülhamid'i sanayileşmek için fuar düzenlemeye ikna eden bir gelişme yaşanmıştı, Onun dünyaya bakışını değiştiren olay ise 1867 yılında daha şehzade iken yaşanmıştı. Bu tarihte, amcası Sultan Abdülaziz ile birlikte 45 gün sürecek olan bir Avrupa seyahatine çıkmıştı. Bu seyahat süresince Paris, Londra ve Viyana gibi önemli Avrupa başkentlerine uğrayan Abdülhamid Efendi, 1867 Paris Dünya Sergisi'nin açılışına da iştirak etmişti. "Son bilimsel ve teknik keşifleri ve icatları görme olanağı veren bu türden büyük gösterilere merak salan"³ bir Osmanlı olarak Abdülhamid Efendi bu sergide, zihninde büyük etkisi olacak ve Osmanlı'nın geleceğini biçimleyecek görüşlerinin temelini atma fırsatı bulmuştu. Abdülhamid Efendi'nin Avrupa ve "medeniyet" hakkındaki bilgileri bu seyahat sırasında yerleşiyor, iktidar yıllarında da ülkesini o medeniyet seviyesine ulaştırmak için de elinden geleni yapacaktı.

Bu nedenle Trabzon Sergisi'nin de düzenlendiği dönem olan Sultan Abdülhamid devri, sadece Tür fuarcılık tarihinde değil aynı zamanda Türk sanayileşmesinde de ciddi dönüm noktası niteliğindedir. Çünkü Türkiye'de fuarcılık organizasyonunda Sultan II. Abdülhamid dönemi gelinceye kadar kalıcı bir politika uygulamaya sokulamadı. Türkiye'de sanayileşme ve ekonomik gelişmenin hareket ettiricisi olarak fuarcılığı devreye alan, Sultan Abdülhamid oldu. Kuşkusuz bunda Türkiye'nin ilk ulusal fuarını 1863 yılında Sultanahmet Meydanı'nda düzenleyen amcası Sultan Abdülaziz ile birlikte 1867 Paris Dünya Fuarı'na katılmasının büyük etkisi bulunuyordu.

Onun fuarcılık anlayışı iki temel üzerine kuruluydu:

- 1- İmparatorluğun başkenti İstanbul'da daimi bir sergi alanı kurmak.
- 2- Vilayet merkezlerinde düzenli olarak sergi açılmasını sağlamak.

Sultan II. Abdülhamid, vilayet merkezlerinde fuar organize edilebilmesi için gerekli fiziksel altyapının hazır olduğunu düşündüğü anda düğmeye bastı. Fiziksel altyapı mekan demektir. 1890'lı yıllarda artık tüm vilayet merkezleriyle büyük şehirlerde sanayi ve ziraat mektepleri inşa edilip eğitime açılmıştı. Bu mektepler doğrudan üretim ve ekonomiyle ilgili oldukları için ihtiyacı görecektir büyük ve evsafa sahiptiler.

Sultan II. Abdülhamid, kalıcı fuar alanı kazandırmada, çeşitli nedenlerle hedefine ulaşamayınca bu kez tüm vilayetlerde fuarcılık rüzgarı estirmeye karar verdi. Bu konuda valilere irade-i seniye göndermekle kalmadı, onları yüreklendirdi. Böylece İmparatorluğun belli başlı vilayetlerinin merkez şehirlerinde “dahili sergiler” ya da “ulusal fuarlar” birbiri ardına organize edilmeye başladı. 1901 Konya Halı ve Kilim Sergisi, 1903 İzmir Sergisi, 1903 Diyarbakır Ziraat ve Sanayi Sergisi, 1903 Halep Mahsulat ve Mamulat Sergisi, 1905 Edirne Mahsulat ve Mamulat Sergisi, 1906 Bursa Mamulat ve Mahsulat-ı Dahiliye Sergisi bunlardan bazılarıydı.⁴ İstanbul’a daimi bir sergi yapma düşüncesinden ise hiç vazgeçilmemesine rağmen, bir türlü başarısız kaldı. 1894 Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi ve 1904 Sergi-i Umumi Projeleri gibi...

Trabzon ve Fuarlar: Trabzon Ürünleri Uluslararası Fuarlarda

Tarihi kayıtlar gösteriyor ki, daha II. yüzyılda Trabzon’da fuarlar düzenleniyordu. Bunda ise Trabzon’un coğrafi konumunun önemli bir payı vardı. Zaten Anadolu’nun doğu-batı arasında olduğu gibi kuzey-güney arasında da ticaret güzergahı olması, bu hatlarda ciddi ticaret merkezi olan yerleşim yerlerinin oluşmasına, ticaret fuarlarının doğmasına sebep oluyordu. Bizans döneminde II. yüzyılda güneyde Antakya Fuarı, kuzeyde ise Trabzon Fuarı en önemli fuar olarak kabul ediliyordu.⁵ Bu fuarlar aynı yüzyılda Köln’de düzenlenen bahar fuarları ve Selanik’te organize edilen Sen Demetrius fuarları gibi meşhur ve etkindi. Dolayısıyla Trabzon geçmişte de bir ticaret, dolaşısıyla bir fuar merkeziydi. Daha evvel fuar yerine Pazar veya panayır gibi tabirler kullanılırdı. Osmanlı toplumu da pazar ve panayırların ekonomi ve ticaretin gelişmesindeki etkisinin farkındaydı. Bu nedenle fethettikleri bölgelerde panayırları engelleyici bir politikayı benimsemek yerine teşvik edip yenilerinin kurulmasına da izin vermişlerdi. Osmanlıların Trabzon’u 1483’te fethinden önce de Trabzon’da düzenli panayır ikame ediliyordu.⁶ Ancak Lütfi Güçer, bu panayırın Osmanlı sonrasında devam ettiğini gösteren bir vesika bulunamadığını söyler.⁷

Ayrıca modern anlamda fuarcılığın başlangıcı kabul edilen Londra Dünya Fuarı’nın tertiplendiği 1851 yılından itibaren Trabzon ürünleri dünya fuarlarında yerini aldı, Türkiye’yi başarıyla temsil etti. Deyim yerindeyse Osmanlı’nın fuarcılıkla tanışması ve uluslararası fuarlarda

yerini alması demek, güçlü eyaletlerinden biri olan Trabzon eyaletinin de bu sergilerle tanışması ve yerini almasını manasına geliyordu. Osmanlı'nın iştirak ettiği ikinci fuar olan 1855 Paris Dünya Fuarı'na Osmanlı Devleti 2 bin ürün gibi oldukça geniş bir ürün yelpazesiyle katıldı. Paris'te sergilenen ürünler arasında Trabzon Vilayeti'nden gösterilen ürünler de bulunuyordu.⁸ Trabzon'dan gönderilen ürünlerden bir kısmı ise "gümüş galen, bakır, bakır sülfat, bakır pirit, krom ve krom oksit" şeklinde sıralanıyordu. Daha da önemlisi Trabzonlu fabrikatör Hacı Usta tarafından sergiye gönderilen "Keten ve pamuklu gıysiler" altın madalya ile ödüllendiriliyordu.

1862 Londra Fuarı'nda da Trabzon Vilayeti'ne bağlı Giresun'dan çıkartılan maden örnekleri gönderilmiş, bu örneklerle fuarda oldukça ehemmiyetli nitelikte görülmüşlerdi. Bunun yanı Trabzon'dan bazı bakır sülfat örnekleri de sergilenmek amacıyla gönderilmişti.⁹ 1867 Paris Dünya Fuarı'nda sükse yapan Osmanlı ürünleri arasında Trabzon'da üretilip gönderilen "kapıların örtülmesi ya da yolluk olarak kullanılan keçeler" mevcuttu.¹⁰ 1876'te ABD'nin Philadelphia Dünya Sergisi ise Trabzon ürünlerinden onlarcasına ev sahibi yaptı. Sözgeçlimi "Mineraller, Cevherler, Taş, Maden Ürünleri" kısmında Trabzon ve bağlı Tirebolu ve Ordu yerleşim yerlerinden gelen ürünler bulunuyordu. Kuşkusuz "Silahlar" şubesinde sergilenen "tabanca ve kutusu, tüfekler, sırt çantası ve fişeklikler, kılıçlar, yatağan, bıçaklar, savaş baltaları, askerî kemer ve heybeler"i üreten vilayetlerin başında Trabzon geliyordu ve oradan gönderilmişti.¹¹ Ayrıca "Hırdavat, Kesici Aletler, Çatal-Kaşık, Metalik Ürünler" ile "Bitkisel, Hayvansal ya da Mineral Materyallerden Kumaşlar" şubesinde de Trabzon'dan ürünler yer alıyordu (Resim 1).

Karadeniz'in İlk Fuarı: 1903 Trabzon Mamulat ve Mahsulat Sergisi

Trabzon Mamulat ve Mahsulat Sergisi, Sultan II. Abdülhamid'in doğum gününe rastlayan 16 Şaban 1321'de¹² yani 7 Kasım 1903 tarihinde açıldı. Sergi 7 Kasım 1903'te açıldığı ve tam 2 ay açık kaldığına göre 1904 Ocak ayının ilk haftası da kapanmış olmalıydı. Trabzon Valisi Mehmed Reşad Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen sergide, Rize'den Samsun'a kadar bölgede üretilen ürünler sergilendi. Trabzon Dahili Sergisi, 1900 yılından itibaren başlayan ulusal üretimi güçlen-

TURKEY.

(South of Nare, Columns 14 to 17.)

Minerals, Ores, Stone.

Minerals, Ores, Stone, Mining Products.

- 1 Wilkinson, Riero, & Co., Koumarlar, Dardanelles.—Sulphur ore, sulphurous copper. 100
- 2 Tapa, Daniel, Cian, Dardanelles.—Lead ore. 100
- 3 Sarrai, Mouradite, Trebizond.—Argentiferous galena. 100
- 4 Sarrai, Lohhis, Trebizond.—Iron pyrites. 100
- 5 Schirin Agha, Tirepoli, Trebizond.—Copper pyrites. 100
- 6 Solsiman, Gueugine, Trebizond.—Galena. 100
- 7 Omer, Ogilou Osman, Lohhis, Trebizond.—Galena. 100
- 8 Omer, Effendi, Ordou, Trebizond.—Argentiferous galena. 100
- 9 Nimetoulah, Trebslau, Trebizond.—Copper ore. 100
- 10 Nimetoulah, Kurelli, Trebizond.—Copper pyrites. 100
- 11 Paparakis, Nicola, Sfakia, Crète.—Lignite. 100
- 12 Nimetoulah, Mouradite, Trebizond.—Argentiferous galena. 100
- 13 Moustapha, Effendi, Cherkech, Castamouni.—Chalk. 100
- 14 Gonssan, Government of, Adana.—Iron pyrites. 100
- 15 Multesim Oulak, Tireboli, Trebizond.—Ferruginous sandstone. 100
- 16 Multesim, Abdoulah, Tireboli, Trebizond.—Argentiferous galena, copper pyrites. 100
- 17 Mandané, Diarbekir.—Silver ore. 100
- 18 Multesim, Tireboli, Trebizond.—Copper pyrites. 100
- 19 Ligory, Effendi, Stankeay, Dardanelles.—
a Manganese, iron ore, and sulphur ore. 100
b Emery. 100
- 20 Kara-Hissar, Government of, Sivas.—Argentiferous galena, aluminous earth. 100
- 21 Ali, Hadji Diarbekir.—Brimstone of the desert. 100
- 22 Moustapha, Hadji, Nich, Danube.—Iron stone. 100
- 23 Adrianople, Government of.—
a Powdered mica. 100
b Coal. 100
c Sand for mouldings. 100
- 24 Dehri, Government of, Monastir.—Sulphate of chalk. 100

- 25 Aydin, Government of.—Argentiferous galena, lignite, iron ore. 100
- 26 Adana, Government of.—Sulphate of chalk and galena. 100
- 27 Gumuch Hané, Government of, Trebizond.—Argentiferous and cupreous galena. 100
- 28 Ichkodra, Government of, Monastir.—Sulphur ore. 100
- 29 Ichkloua, Government of, Monastir.—Brimstone, arsenical ore, and sulphate of copper. 100
- 30 Havret, Government of, Salonica.—Argentiferous galena. 100
- 31 Topour, Ogilou, Imbros, Dardanelles.—
a Lead ore. 100
b Coal. 100
- 32 Koniah, Government of.—Brimstone. 100
- 33 Micheré, Government of, Yanina.—Lignite. 100
- 34 Médina, Government of, Hidjaz.—Rock crystal. 100
- 35 Maghié, Government of, Aydin.—Argentiferous galena, iron and chrome ores. 100
- 36 Militicos, Government of, Samos.—
a Talc. 100
b Yellow earth, argil. 100
- 37 Lapsaki, Government of, Dardanelles.—Brimstone. 100
- 38 Karassendi, Government of, Adana.—
a Copper and silver ore, lignite and galena. 100
b Gilt sandstone. 100
- 39 Tdomane, Government of, Yanina.—Galena. 100
- 40 Trebizond, Government of.—Galena. 100
- 41 Uskup, Government of, Monastir.—Aluminous earth. 100
- 42 Samos, Government of.—
a Galena. 100
b White and colored marble. 100
c Argil. 100
d Emery. 100
- 43 Suleimaneessah, Government of, Bagdad.—
a Melted brimstone, cut rock crystal. 100
b Argil. 100
- 44 Smyrna, Government of, Aydin.—
a Lignite, argentiferous galena, iron ore, manganate. 100
b Emery, grindstone. 100
- 45 Syros, Government of, Salonica.—Lignite. 100

For classes of exhibits, indicated by numbers at end of entries, see Classification, pp. 27-45.

Resim 1

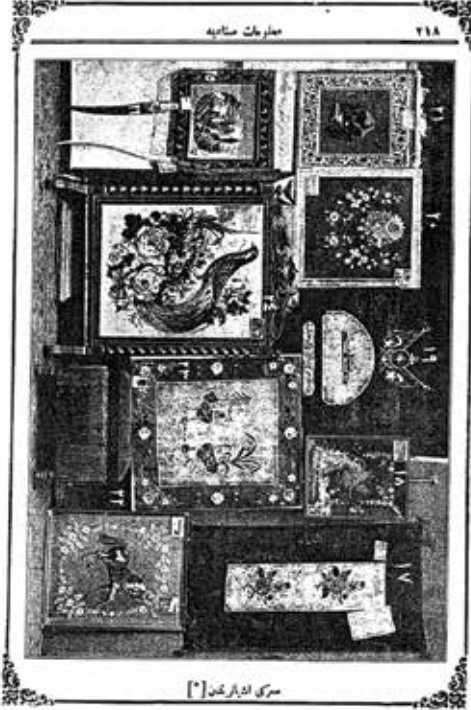
dirmek ve teşvik etmeyi amaçlayan sergi açma atağının bir parçası olarak yapılmıştı.¹³ Gerçekten de Sultan II. Abdülhamid'in "her vilayet merkezinde fuar düzenlensin" talimatı vardı. Bu talimat, iki önemli belgede referans olarak gösteriliyordu:

- 1- Trabzon Vilayet Salnamesi'nde II. Abdülhamid'in irade-i seniyesi gereği bu serginin düzenlendiğine vurgu yapılıyordu: "... bazı Vilayet-ı Şahâne merkezleriyle Trabzon'da da mahsulat

ve mamulat-ı vilayete mahsus bir sergi küşadı hakkında isabet-efzâ-yı senûh ve sudûr buyrulan irade-i seniyye-i hazret-i hila-fetpenahi üzerine...”¹⁴

- 2- Osmanlı İmparatorluğu’nun birbaşka önemli vilayeti olan Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Mümtaz Paşa’nın, Bursa’da düzenle-yeceği sergi için yer ararken, dönemin Milli Eğitim Bakanlığı olan Maarif Nezareti’ne bağlı Sanayi Mektebi’ni talep ettiği yazıda yer veriliyor. Maarif Nezareti’nin okulların açık olmasını mazeret göstererek, mektep binasını vermekte ayak diremesi üzerine Vali Paşa, 19 Şubat 1906 tarihli tezkirede gayet net şekilde padişahın sergi düzenlenmesi talimatını hatırlatıyordu:

“Mahsûlât ve ma’mûlât-ı dâhiliyyeye müteallik küşâd olunan sergilerin ma’mûriyet ve terakkiyât-ı memleket husûsunda derkâr olan fevâid ve muhasenâtı hasebiyle merâkiz-i vilâyatta bu yolda sergiler küşâdı emr u fermân-ı isâbetbeyân-ı Hazret-i Hilâfetpenâhî iktizâ-yı aliyyesinden olmasına binâen cûlûs-ı hümayûn-ı hazret-i padişâhî yevm-i mes’ûdunda küşâd olunmak üzere....”¹⁵ (Resim 2)

Resim 2

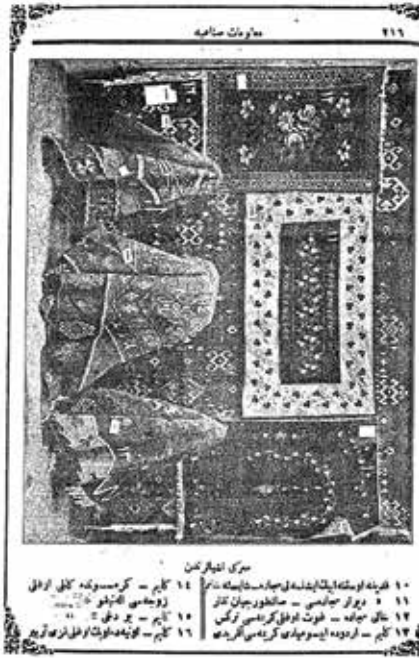
Trabzon Vilayet Sergisi, bağlı sancakların katılımı ve Vali Mehmed Paşa'nın üstün gayretleriyle açıldığında, vilayetin ve bölgenin bütün önge gelenleri orada yerini alır. Vilayet memurları ve yöneticileri, askerî erkan yani subaylar, şehrin uleması, memleketin önde gelenleri yani işadamları gibi önemli şahsiyetler hep açılıştadır. Ayrıca Trabzon'da bulunan yabancı ülke konsolosları da yerini almıştır. Askerî tören ve dualarla açılan sergi, 2 ay açık kalarak, ziyaretçilerin ve meraklıların ilgisine mazhar oldu.

Bu ilginin en önemli nedeni, Karadeniz havalisinin bütün önemli imalat ve tarımsal ürünlerinin burada sergilenmiş olmasıydı. Bu husus Vilayet Salnamesi'nde "İki ay devam eylemiş olan sergi-i mebhushda vilayetin her tarafındaki erbab-ı sanayinin mahsul-i marifetleri enzar-ı takdir-i umumiyye vaz' edilmiş idi"¹⁶ şeklinde ifade ediliyordu. Aslında sergiyi düzenleyenlerin en önemli iddiası şuydu: Zorunlu ev ihtiyaçları ile süs eşyalarını bir araya getirerek, ziyaretçilerin nazarlarına sunmuşlardı. Daha sonra yayınlanacak Vilayet Salnamesinde bu ürünler için "Kaliteli ve estetik sanayi ürünlerin ziyaretçilerin takdir dolu bakışlarını hemen çektiğini" vurgulanacak ve buna sebep olarak da "nitelikli ürünler hem ev ihtiyaçlarını karşılayacak, hem de salonları süsleyecek" vasıflarda olması gösterilecekti.

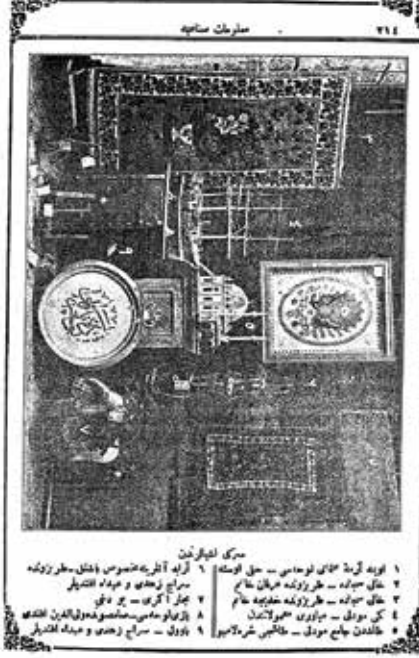
Her serginin bir "komisyon-ı mahsus"u olması gelenektir. 1903 Trabzon Sergisi için de bir sergi komisyonu teşkil edildi, heyetin başkanlığını Eyüpzade Ali Galip Efendi üstlendi. Onun ve sergi komisyonunun gayret ve yardımlarıyla sergi en güzel şekilde organize edilebilmişti.¹⁷

Sergideki ürünler, anlaşılan o ki Trabzon Vilayetiyle sınırlıydı. Çünkü daha sonra yayınlanan salnamede, "... Eğer Canik Sancağıyla mülhakât-ı vilayetten sair bazı mahaller memûrîn-i kirâmın mahalleri mahsulât ve mamulâtının hepsinden birer nümûne irsâl etmek ve sair güne ibrâz-ı muâvenet eylemek suretiyle vukû' bulan himmetleri mülhakât-ı sâireden de ibzâl eylemiş olsaydı serginin esbab-ı mükemmeliyeti daha ziyade istikmâl eylemiş olurdu..."¹⁸ (Resim 3)

Serginin sonuçlarını da değerlendiren salnamede, uzun bir aradan sonra Trabzon'da ilk defa fuar düzenlendiği belirtilerek, burada elde edilen tecrübenin sonraki dönemler için yol gösterici olacağına işaret ediliyordu. Bu sergiler sayesinde vilayetin eşyalarının çeşitliliği ve gelişmişliğinin göz önüne çıkarılacağı, halkı da mahalli üretimlere daha fazla rağbet edecekleri kaydediliyordu. Tüm bu hususlar özetle şu şekilde dile getiriliyordu:

Resim 3

Resim 4

“Maazalik bu birinci defa olduğu cihetle bir tecrübe hasıl etmiş olacağından, yümnü'l-kerim sâye-i terakkiperver-i hazret-i tacidar-ı azimede senin-i atiyede küşad ve tesisini intizar ettiğimiz sergilerimizde eşya-yı mebhûsenin tenevvi' ve terakkiyatını ve halkımızın da mesnuât-ı mahalliyemize daha ziyade rağbet eylediklerini müşahede eylemekle müftehir olacağımızı ümid ederiz.”¹⁹ (Resim 4)

Abdülhamid dönemi hükümetleri, padişahın talimatları doğrultusunda “sanayi-i mahalliyenin terviç-i terakkiyatı emrinde de her güne mü sadaat ve teşvikâtı ibzâl ve eshab-ı marifeti takdir hususlarında” destekte bulunuyorlardı. Bir başka ifadeyle üreticiyi takdir ve teşvik ediyordu. Bu bağlamda sanayi erbabını üretime teşvik etmek amacıyla “sanayi madalyaları” gibi yöntemler kullanılıyordu. İşte bu “Marifet iltifata tabidir” kuralı Trabzon Sergisi'nde uygulandı. Sergiye eşya gönderen üretici ve zanaatkârların teşvik edilmesi için komisyonu mahsus ödöl verilmesini kararlaştırdı. Katılımcıların ürünlerini inceleyen komisyon üyeleri, eşyaları birkaç kısma ayırıp değerlendirmeye tabi tuttu.

Böylece “7 kişiyi sanayi madalyası ile, 1 kişiyi şahadetname ve nakdi ödöl ile, üç kişiyi sadece şahadetname ile, 15 kişiyi takdirname ile ve 1

kişiyeye nakdi mükafat ile” ödüllendirmeye karar verdi. Komisyon verdiği kararın onaylanması ve gereğinin yapılması için vilayete durumu arz eden bir yazı iletti. Daha sonra hakikaten bu ödüllendirmeye yararışır şekilde Vilayet Matbaasında özel takdirname ve şahadetnameler basılarak, madalya ve nakdi ödüllerle birlikte sahiplerine dağıtıldı.

Sanayi Madalyası kazananlar şunlardı:

- “1- Trabzon’da debbağ Serdarzade Abdüssubhan Efendi
- 2- Katolik milletinden Rahip Goconi Efendi
- 3- Yenicuma Mahallesinden Gotoğlu Ardaş Kerimesi Nergis Hanım
- 4- Debbağ Hacı Dervişağazade Ruhi Efendi
- 5- Samsun İnâs Mektebi Muallimlerinden Hadice Ra’na Hanım
- 6- Mekteb-i mezkûr talebesinden Ali Osman Efendi Kerimesi Ayşe Hanım
- 7- Giresun’da Kaptan Liyons Zevcesi Akrodidi Hanım.”²⁰

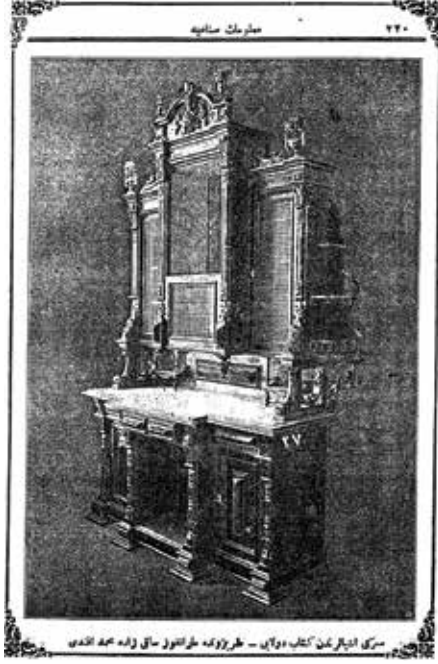
Berat ve takdirname şeklinde ödüle layık görülen diğeryer ürünler ise şunlardı:

- “1- Oyma arma-i Osmanî levhası-Hakkı Usta
- 2- Halı seccade -Trabzon’da İrfan Hanım
- 3- Halı seccade -Trabzon’da Hadice Hanım
- 4- Gemi modeli - Mapavri mamulâtından
- 5- Taştan cami modeli - Taşçı Haralambo
- 6- Araba atlarına mahsus başlık-Trabzon’da Saraç Zühtü ve Abdullah Efendiler
- 7- Macar eyeri - Bu dahi
- 8- Yazı levhası - Samsun’da Veliddin Efendi
- 9- Bavul - Saraç Zühtü ve Abdullah Efendiler”²¹
- “10- Kadife üstüne ipek işlemeli seccade-Şayeste Hanım
- 11- Kadife duvar seccadesi- Santurciyan Nigar
- 12- Halı seccade-Gotoğlu Kerimesi Nerkis
- 13- Kilim-Ordu’da İpsomipadi Kerimesi Afridi
- 14- Kilim-Giresun’da Kellioğlu Zevcesi Eleniko

- 15- Kilim- Bu dahi
 - 16- Kilim-Ünye’de Avikoğlu kızı Arbir”²²
 - “17- İpek işlemeli atlas seccade-Giresun’da Kaptan Livenis Zevcesi Akrodidi Hanım
 - 18- Sırma işlemeli tuğra-yı hümayun-Trabzon’da Ermeni Katolik Rahibelerinden Ancela
 - 19- İpekten mensuc zırhlı Mesudiye fırkateyn-i hümayununun resmi-Trabzon’da Rahip Goconi Efendi
 - 20- İpekten mensuc arma-i Osmanî-Trabzon’da Bakkal Yusuf Efendi’nin paremi Müzeyyen Hanım
 - 21- Halıdan köşe yastık yüzü-Trabzon’da Belleryan Efendi Kerimesi Eşhin
 - 22- İpekten mensuc at resmi-Trabzon’da Santurciyan Nigar
 - 23- İpek ve sırma işlemeli yastık yüzü – Trabzon’da Rahibe Angela
 - 24- İpekle işleme kuşresmi- Giresun’da Kaptan Liyons Zevcesi Akrodit Hanım
 - 25- Halıdan köşe yastık yüzü- Trabzon’da Belleryan Efendi Kerimesi Eşkhin
 - 26-Karakulak bıçak- Şarlı’da Beşiroğlu Yusuf.”²³
- “Sergi işlerinden kitap dolabı [kitaplık]– Trabzon’da marangoz Sâkizade Mehmed Efendi.”²⁴ (Resim 5)

Sergide ürünlerin satışı da yapılıyordu. Buna rağmen 2 ay açık kalan sergi boyunca satışı gerçekleşmeyen eşyalar da oldu. Bu ürünler için sahipleri tarafından belirlenen bedeller üzerinden bir eşya piyangosu da gerçekleştirildi.

Trabzon Sergisi’nde bir ilk daha oldu. Aralarında ödüle layık görülen mamullerin de bulunduğu fuarın en önemli ve nitelikli ürünlerinin fotoğrafları çekildi. Sergiyle ilgili gelişmeler, tafsilatlı bir rapor ve 5 adet fotoğrafla birlikte Trabzon Valiliği tarafından 2 Şubat 1904 tarihli yazıyla Nezaret’e iletilti, Dahiliye Nezareti de bu fotoğrafları 24 Şubat 1904 tarihli bir üst yazıyla²⁵ Sadaret Makamına, Sadaret makamı da Sultan Abdülhamid’e arz etti. Fotoğraflar arasında Trabzon Vilayeti sanayi erbabının el maharetlerinin ürünü olan bazı eşyalar yer alıyordu. Burada belirtildiğine göre serginin amacı, “Trabzon vilayetinin sa-

Resim 5

nayi erbabının yeteneklerini gösteren mamulâtta (ürünlerden) nefis eşyaları” sergilemekti.²⁶ Bu fotoğraflar, devlet erkanının yanı sıra İstanbul basınına da iletildi. Ayrıca fotoğrafların en iyi şekilde basılmasını temin etmek için kalıpları Viyana’da imal edilip yurda getirildi. 1904 yılı salnamesinde yer alan fotoğraflar işte bu kalıplar kullanılarak basıldı²⁷ ki dönemin Osmanlı basınında yayınlanan fotoğrafların kalitesinin oldukça üzerinde bir sonuç elde edildi.

1903 Trabzon Sergisi, sadece Trabzon vilayetinin mülki erkânıyla önde gelenleri arasında değil, aynı zamanda İstanbul’daki yöneticiler nezdinde de başarılı kabul edilmiş olmalıydı ki, Sergi Komisyonu’nda görev yapan kişilerin ödüllendirilmesi için Bakanlık yetkilileri bizzat devreye girmişti. 20 Mayıs 1905 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından Sadaret Makamına arz edilen bir yazıda,²⁸ sergi komisyonunun idare katiplerinden “vilayet katiplerinden Mustafa Nuri Efendi’nin sergide yaptığı hizmet ve gayretlerinden” övgüyle bahsedilmiş, ardından da kendisinin, “hâiz olduğu rabia rütbesinin sâliseye yükseltilerek ödüllendirilmesi” talep edilmişti.

Servet-i Fünun Gazetesi de 14 Temmuz 1904’te sergi ve Trabzon vilayetiyle ilgili fotoğraflar yayınladı. Bu kapsamda Rize, Giresun, Ordu

Resim 6

ve Samsun ile ilgili görsel ve ekonomik bilgilere yer verdi. Yine Trabzon vilayetinde yaşayanların fotoğrafları, yerel kıyafetleriyle gazetede neşredildi. (Resim 6)

1914 Trabzon Sergisi Projesi

Uzun bir aradan sonra 1914'te Birinci Dünya Savaşı henüz başlamadan önce dönemin Trabzon Valisi Samih Rifat, tekrar kolları sıvayarak bir sergi düzenlemeye karar verdi. Bu konuda gerekli hazırlıkları yaparak, bağlı bulunduğu Dahiliye Nezareti'ne 22 Ağustos 1914 tarihli bir yazıyla²⁹ bilgilendirip onay ve desteklerini almak istedi. Samih Rifat'ın bu sergiyi düzenlemekte amacı; "Vilayet dahilinde yetişen tarım mahsullerine talebi temin etmek ve cinslerinin ıslahını sağlamak" ve "Mamûlat ve masnûâtın", bir başka deyişle sanayi ürünlerinin üretiminde gelişmeyi sağlamaktı.

Sergi bu kez oldukça profesyonel bir şekilde hazırlanmış, sergiler için olmazsa olmaz kabul edilen bir talimatname yani yönetmelik de kaleme alınıp Nazır Bey'e 10 adet takdim edilmişti.

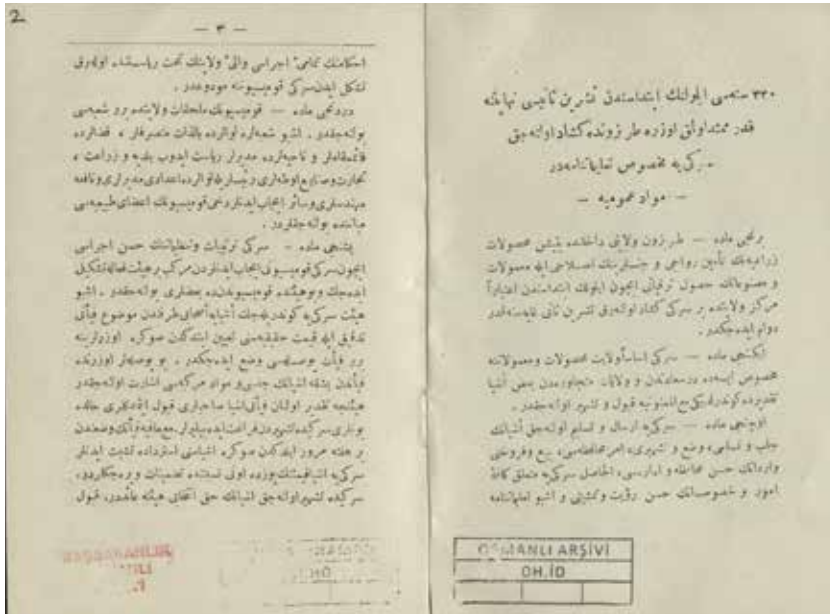
Serginin amacı Trabzon Vilayeti'nin tarım ve sanayi ürünlerini teşhir etmektir. Ancak İstanbul ve komşu vilayetlerden de tarım ve sanayi ürünleri gönderilirse bu ürünler de kabul edilip teşhir edilecekti. Sergi talimatnamesine bunun için özel bir madde (İkinci Madde) konulmuştu. Aslına Samih Fırat, İstanbul ve civar vilayetlerden ürün gönderilmesinin serginin itibarını ve etkinliğini artıracığına inanıyor, bu amaçla da Trabzon'da bir sergi açılacağına, dileyenlerin ürün gönderebileceğinin Dahiliye Nazırı tarafından Vilayet valilerine duyurulmasını talep ediyordu.³⁰

1914 Trabzon Sergisi için hazırlanan "1330 Senesi Eylül'ünün İbtidasından Teşrinisanisi Nihayetine Kadar Mümted Olmak Üzere Trabzon'da Küşad Olunacak Sergiye Mahsus Talimatnamedir" isimli sergi yönetmeliğine göre Trabzon Sergisi, 1330 Eylül'ünün ilk günlerinde [Eylül 1914 ortalarında] başlayıp Teşrisani'nin sonuna [Aralık ortasına] kadar sürecekti. Sergi için bir Sergi Talimatnamesi hazırlanıp bir de Sergi Komisyonu teşkil edilecekti. Vilayet geniş olduğu için komisyonun bağlı yerleşim yerlerinde birer şubesi olacaktı. Şubelere musattarıflar, kaymakamlar, nahiye müdürleri başkanlık edecek; belediye ve ziraat, ticaret ve sanayi odaları reisleri ile livalarda idadi müdürleri ve nafia mühendisleri ve sair icap edenler üye olacaktı. Ayrıca serginin organizasyonunu yönetecek bir heyet-i faale de [yürütme kurulu] oluşturuluyordu. Bunların görevleri, sergilenecek eşyaların fiyatlarını kontrol edip fiyat etiketi ve ürün özelliklerini üzerine asmaktı.³¹

Her dalda birinci, ikinci ve üçüncü olanlara şehadetname ile altın, gümüş ve bakır madalyalar verilecekti. Trabzon Sergisi'nin bu konudaki farklılığı ve iddiası, talimatnamede şu şekilde dile getiriliyordu: (Resim 7)

"Ziraat ve sanatça gayet faideli olan ve şimdiye kadar mevki-i tatbikiye konulamayan her nev ihtiraat ve keşfiyatın indettecrübe menafi ve muhsenatı tahakkuk eyledikte komisyonca ashabına ayrıca fevkâlâde mükafatlar tayin ve tahsis olunacaktır."³² (Resim 8)

Ürün teslimleri ise, 15 Temmuz-15 Ağustos tarihleri arasında olacaktı. Mal sahipleri ürünlerini sigorta ettirebilecekti. Sergi açılış saatleri ve hanımlar için özel ziyaret günü (Salı), müzik ve çalgının da bulunacağı günler de özellikle belirlenmişti. Giriş bileti 100 paraydı. Mektep öğrencilerine ve 10 yaşına kadar olan çocuklara ise 1 kuruştu. Memur-

Resim 8

lara ve gazetecilere ücretsizdi. Kadınlar için ziyaret günü olarak Salı belirlenmişti. Ücret almadan çalışacak devlet görevlilerinin yanı sıra özel olarak istihdam edilecek kişilere ise ücret ödenecekti. Altı yaşından küçük çocuk sergiye kabul edilmeyecekti.³³ Vilayet tarafından meccanen vazifeli bir müfettiş de çalışmaları denetleyecekti.³⁴ Sergi Komisyonu münasip görürse, satılmak üzere teşhir olunan eşyadan bazıları için bir piyango tertip edebilecekti.³⁵

Sergi talimatnamesine göre sergiye katılacak eşyalar 12 bölümde teşhir edilecekti:

- “1- Ziraata müteallik;
- 2- Mağrusât ve mahsulatı [Fındık, üzüm, incir, çam vs.];
- 3- Sanayi-i ziraiye ve gıdaiye [tarhana, erişte, bulgur, yufka ekmek, et, balık, şeker, reçel vs.];
- 4- Mahsulat-ı hayvaniye ve bazı hayvanât [Yumurta, bal ve balmumu tereyağ, peynirler, yoğurtlar vs.];
- 5- Mensucat: [Halı, kilim, seccade, cicim, perde, aba, keçe, kuşak, şal, çorap, ip, urgan, sicim, çuval, heybe, torba, hamam takımları, eldivenler, dokumalar vs.];
- 6- Maadin-i muhtelif numuneleri ve malumatı [Pulluk, saban, araba çemberleri ve yayları, çakı, bıçak, kılıç, makas ve testre bağ bıçakları];
- 7- Mamulat-ı haşebiye: [Marangoz mamulâtı, oyma ve kakmacılığa ait masnuat-ı muhtelif arabalar, ahşaptan mamul alat ve edevat-ı ziraiye, kova, yayık, alat-ı musika-i mahalliye, bastonlar, nalınlar, kaşıklar, çukruk, sandık, çekmece, küfe, sepet, tezgahlar, sandalye, masa, kütüphane, yazıhane, dolap, rahle, süpürge ve saire];
- 8- Sanayi-i muhtelif [Kuyumculuk, saatçilik, demircilik, gökmeçilik, bakırcılık, debbağlık, saraçlık, kunduracılık, mücellitlik vs.];
- 9- Trabzon Sanayi Mektebi mamulâtı-ı mütenevviyası;
- 10- Tuğla, kiremit, kireç, saksı, küp ve sair her nevi evani-i turabiye;
- 11- Vilayete müteallik manzaralar, resimler, fotoğraflar, haritalar, kabbartmalar, levhalar; faideli cetveller ve saire ile keşek ve böcek esdaf-ı bahriye koleksiyonları ve saire;
- 12- Tütün, tönbeği, enfiye, sigara, sigara ağızlığı, çubuk, tabaka, nar-gile ve saire.”³⁶

Sonuç

Samsun'dan Rize'ye kadar geniş bir coğrafyayı kapsayan Trabzon Vilayeti'ni temsilen gerçekleştirilen Trabzon Mamulat ve Mahsulat Sergisi, Karadeniz bölgesinin çağdaş anlamda ilk sergisi kabul edilebilir. Sultan II. Abdülhamid'in vilayet merkezlerinde o vilayette üretilen ürünlerin sergilendiği bir fuar organize edilmesi talimatı üzerine açılan sergi, yöre tarımsal ve sanayi ürünlerinin üretimini teşvik edip yeni buluşları teşvik etmeyi amaçlıyordu. İlk kez düzenlenmesi sebebiyle bazı aksaklıklar ve eksikler olduğu kabul edilse de Vilayet yönetimi, bunu çok önemli bir tecrübe olarak kayıtlara geçiriyordu. İki ay gibi uzun bir süre açık kalan ve mobilya, halı ve kilim, tarım, sanayi ve madencilik gibi alanlarda Karadeniz'in potansiyelini yansıtan sergi, aynı zamanda bölge üretiminin ilk envanter çalışması olarak da kabul edilebilir.

Ödül kazanan katılımcılara bakıldığında Karadeniz'de yaşayan Osmanlı tebaasının Müslüman ve Hristiyanlar olarak eşit şekilde üretimde önde oldukları görülüyor. Aynı zamanda fuar organizatörlerinin de gayretleriyle olsa gerek, sanayi mektepleri ile kız [inas] mekteplerinin üretimin yeni merkezleri olarak sergide yerlerini aldıkları, hatta ödülleri bile kaptıkları söylenebilir. Bu yeni neslin üretimi dahil edilip yenilikçi anlayışlarından istifade edilmeye çalışıldığını göstermesi bakımından önemli kabul edilebilir.

Diğer yandan Vilayet tarafından yayınlanan salnamede, bu konuyu bir propaganda aracı olarak kullanılmanın ötesinde yüreklilikle eleştiri de yapıldığını söylenebilir. Özellikle bazı liva yöneticilerinin sergiye katılımlarının tenkit edilmesi, onların katılımda gösterdikleri tembelliğe rağmen başarının gölgelenmediğine işaret edilmesi dikkatle okunması gereken noktalardandır.

Her projenin başarıya ulaşması, o projeye kendini adayan bir kişinin olmasıyla mümkündür. Trabzon Sergisi'ne de kendini adayan Eyüpzâdelerden Ali Galip Efendi olmuş, üstün gayretleri neticesinde sergi başarıyla organize edilerek, yüz akıyla sonuçlandırılmıştı.

Trabzon Sergisi, o güne kadar uluslararası fuarlarda sadece ürünleriyle arz-ı endam eden Karadeniz bölgesinin, fuarcılık alanında var olduğunu göstermesi bakımından ehemmiyetlidir. Özellikle İran ve Kafkasya bölgesinin, kısmen de Ortadoğu'ya uzanacak denli geniş bir coğrafyanın aktarım merkezi olan Trabzon, bunun ötesinde bir

Üretim ss niteliğine sahip olduğunu da böylece gösteriyordu. Bunu serginin açılışına yabancı ülkelerinin konsoloslarının katılımı ortaya koyuyordu.

Sonuç itibariyle 1903 Trabzon Mamulat ve Mahsulat Sergisi, bir serginin organizasyonu için olmazsa olmaz şartlardan olan “sergi komiseri, sergi komisyonu, sergi jürisi, sergi dlleri” gibi birçok şartı yerine getirmiş, böylelikle Trabzon’da modern anlamda bir fuarcılık geleneğinin oluşmasını sağlamıştı. Aslında sadece bununla da kalmamış, modern fuarcılıkla at başı giden modern üretim anlayışının da Karadeniz bölgesinde yerleşmesi için teyit edici güçlü bir adım atılmasını sağlamıştı. Geleneğin kuvvetli bir şekilde tesis edildiğini, tüm ülkeyi etkisine alacak kaotik bir ortamın oluşmasına yol açan 1908 II. Meşrutiyet sürecine rağmen, 1914’te ikinci Trabzon Sergisi’nin düzenlenmesi için gerekli hazırlıklar tamamlanmış, ancak Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla, fuar gerekleşememişti ama Osmanlı döneminde Trabzon’da temeli atılan ve geleneğini oluşturan fuarcılık, şehrin ekonomik ve ticarî potansiyelini Cumhuriyet döneminde hızla yukarıya taşıyacaktı.

Ek: 1914 Trabzon Sergisi Talimatnamesi

1914 yılı Eylül ayından açılıp Aralık ortasında kapanması planlanan Trabzon Sergisi için hazırlanan talimatnamenin bastırılan nüshasında yer alan tam metni şöyleydi:

[1] 1330 SENESİ EYLÜL'ÜNÜN İBTİDASINDAN TEŞRİNİSANİ'Sİ
NİHAYETİNE KADAR MÜMTED OLMAK ÜZERE TRABZON'DA
KÜŞAD OLUNACAK SERGİYE MAHSUS TALİMATNAMEDİR

Vilâyet Matbaası – Trabzon

1330

[2] 1330 Senesi Eylül'ünün İbtidasından Teşrinisani'si Nihayetine Kadar
Mümted Olmak Üzere Trabzon'da Küşad Olunacak Sergiye Mahsus Ta-
limatnamedir

Mevâdd-ı Umûmiyye

Birinci Madde- Trabzon Vilâyeti dâhilinde yetişen mahsûlât-ı zirâiyenin temîn-i revâcî ve cinslerinin ıslâhı ile mamûlât ve masnûâtın husûl-ı te-rakkiyâtı için Eylül'ün ibtidâsından itibaren Merkez-i vilâyette bir sergi küşad olunarak Teşrinisani gâyesine kadar devam edecektir.

İkinci Madde- Sergi esâsen Vilâyet mahsûlât ve mamûlâtına mahsûs ise de Dersaadet'ten ve vilâyât-ı mütecâvireden bazı eşya takdirde gönderil-diği maalmemnûniye kabul ve teşhir olunacaktır.

Üçüncü Madde- Sergiye irsâl ve teslim olunacak eşyanın celb ve tesel-lümü vaz-ı teşhiri, emr-i muhafazası, bey' ve fûruhtu vâridatın hüsn-i muhâfaza ve idâresi, elhâsıl sergiye müteallik kâffe-i umûr ve husûsatın hüsn-i rü'yet ve temşiyeti ve işbu talimatnâme [3] ahkâmının temami-i icrâsı Vâli-i Vilâyetinin taht-ı riyâsetinde olarak teşekkül eden sergi ko-misyonuna mevdûdur.

Dördüncü Madde- Komisyonun mülhakât-ı vilâyette birer şubesi bulu-nacaktır. İşbu şubelere livâlarda bizzât mutasarrıflar, kazâlarda kayma-kamlar ve nâhiyelerde müdirler riyâset edip belediye ve zirâat, ticaret ve sanayi odaları reisleriyle livâlarda idâdî müdürleri ve nâfia mühendisleri ve sâir icap edenler dahî komisyonun âza-yı tabîiyesi meyânında bulu-nacaklardır.

Beşinci Madde- Sergi tertibat ve tanzîmâtının hüsn-i icrâsı için sergi komisyonu icap edenlerden mürekkep bir heyet-i faâle teşkil edecek ve bu heyette komisyondan da bazıları bulunacaktır. İşbu heyet sergiye gönderilecek eşyaya ashabı tarafından mevzû' fiyatı tetkik ile kıymet-ı hakîkiyesini tayin ettikten sonra üzerlerine birer fiyat pusulası vaz' edecektir. Bu pusulalar üzerinde fiyattan başka eşyanın cinsi ve mevâdd-ı mürekkebesi işaret olunacaktır. Heyetçe takdir olunan fiyatı eşya sahipleri kabul etmedikleri hâlde bunları sergide teşhirden feragat edebilirler. Mamafih fiyatın vaz'ından bir hafta mürûr eyledikten sonra eşyasını istirdâda teşebbüs edenler sergiye eşya kıymetinin yüzde onu nispetinde tazminat vereceklerdir. Sergide teşhir olunacak eşyanın hakk-ı intihabı heyete aittir. Kabul [4] olunan eşya ve mahsûlatın nevilerine göre sergice yüzde beş kuruş aidat alınacaktır.

Altıncı Madde- Her sanatta birinci, ikinci ve üçüncülüğü kazananlara komisyonca şehâdetnâme ile altun, gümüş, bakır madalyalar ita olunacağı gibi bazı eşya sahiplerine de komisyonun takdiriyle derecâtı- muhtelifede mükâfât-ı nakdiye i'ta edilecektir.

Ziraat ve sanatça gayet fâideli olan ve şimdiye kadar mevki-i tatbika konulmayan her nevi ihtirâât ve keşfiyâtın indettecrûbe menâfi ve muhasseenâtı tahakkuk eyledikte komisyonca ashabına ayrıca fevakalade mükâfâtlar tayin ve tahsis olunacaktır.

Yedinci Madde- Sergide teşhir olunacak her nev mahsûlât ve mamûlât Temmuz'un On Beşinden bi'l-itibar nihayet Ağustos'un On Beşinci gününe kadar teslim ve irsal olunacaktır. Geç idrak eden mahsûlât ile mazeret-i sahihaya mebni yetiştirilemeyen eşya komisyonun tetkik ve tensibiyle Ağustos'un On Beşinden sonra da kabul olunabilir. Mülhakâtça mevkiin uzaklığı ve vesâit-i nakliyenin hâl ve derecesi nazar-ı dikkate alınarak ona göre vaktizamanyla davranılmalıdır.

Sekizinci Madde- Sergi tertibat ve tehiyyâtı başladığı günden yani Temmuz'un On Beşinden tamamıyla ikmâl-i muâmele edilinceye kadar eşya sahipleri mallarını sûret-i husûsiyede sigorta ettirebilirler.

[5] Sigortasız eşyanın uğrayabileceği kazalardan dolayı sergi idaresi mesuliyet kabul etmez.

Dokuzuncu Madde- Münhasıran kendi eşyasını teşhir etmek üzere sergide ayrıca yer isteyenlere komisyonca takdir olunacak ücreti i'ta ve lâzım olan câmekân ve dolapları kendi taraflarından inşa ettikleri halde kendi-

lerine bir mahall-i mahsûs tahsis ve irâe olunacaktır. Serginin hitâmında mezkur câmekân ve dolaplar sahiplerine ait olacaktır.

Onuncu Madde- Teşhir ve fûruht için mevâdd-ı müştaile ve semiyenin sergiye ithali memnûdur.

On Birinci Madde- Sergi kapısı her gün sabahleyin on ikide açılıp beş ve yedide tekrar küşâd olunup on buçuğa kadar açık bulundurulacaktır, beşten yediye kadar tatil edilir. Küşâd ve tatil evkât-ı muayyenede trampetle ilan olunur. Ve bu sûret münasip mahallerde muallak elvâh ile züvvâra bildirilir.

On İkinci Madde- Sergiye dahil olabilmek için duhûliye biletinin i'tası lazımdır. Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleri çalgı ve müzika bulunacağı cihetle duhûliye umûmen yüz para olup eyyâm-ı sâirede iki kuruştur. Kıyafet-i mahsûsası bulunan mektep talebisiyle zürra' ve on yaşına kadar [6] çocuklar bir kuruş verecektir. Sergi komisyonu azasıyla bilcümle memurîn ve müstahdemîni ve eyyâm-ı muayyenede muzika heyeti ve gazete muhabirleri gibi yedlerine varaka-i mahsûsa ita olunacak zevat meccanen dahil olacaklardır. Bundan başka hiç kimse duhûliyesiz sergiye giremez.

On Üçüncü Madde- Sergi binasına girilmeyip yalnız etrafındaki bahçe ile sair müştemilâtını görmek isteyenler kırk para duhûliye vereceklerdir. Bahçedeki meşrubat ve mekûlat ayrıca fûruht olunur. Bahçeye ait duhûliye bileti yalnız alındığı gün istimal edilmek üzere sergi idaresince nakit makamında kabul olunur.

On Dördüncü Madde- Muhadderât (kadınlar) için Salı günleri tayin olunmuştur. Bugünde erkekler kabul olunmaz. Sergiyi ziyaret edecek olan muhadderât dahî muayyen olan ücreti vermeye mecburdur.

On Beşinci Madde- Altı yaşından aşağı çocuk kabul olunmaz.

On Altıncı Madde- Mahsûlât ve mamûlâta müteallik hüsn-i sûretle tertip olunmuş fâideli ilan ve levha ve varakalar üzerlerine nizâmen lazım gelen pul ilsâk olunmuş olduğu halde komisyon-ı mahsûsanın inzimâm-ı malûmât ve muvaffakiyetle sergi dairesindeki mahall-i mahsûsaya ta'lik ve ilsâk edilir. İlanât cetvel-i mahsûsunda mûnderiç ücretlere tabidir.

[7] -Memurîn ve müstahdemîn-

On Yedinci Madde- Sergi müdüriyeti ile umûr-ı hesâbiyesi sergi heyeti ve bilhassa heyet meyânında bulunan fen memurları tarafından fahrî olarak münâvebe sûretiyle ifa olunacaktır. Bunlardan başka muvazzaf olmak üzere sergiye ait muhâberâtı ifa etmek ve bunların kuyûdâtını muntazaman yürütmek ve komisyon mukarrerâtını zabt eylemek için bir başkatip ile lüzumu kadar katip ve muhafaza ve satış memurları ve hademe ile kefilli bir sandık emini ve gece bekçileri ve kapıcı ve bahçıvan tayin ve istihdam olunacak ve bunların maaşları sergi komisyonu tarafından takdir edilecektir. Tüccar ve esnaf ve zürrâ' fabrikatörler ve saire ile muhabere icap eyledikte komisyonun malumat ve kararıyla komisyon namına olarak başkatip muhabere edecektir. Komisyon ikmâl-i vazife eyledikte kâffe-i defâtir ve kuyûdât ve evrak ve müsveddât muhafazalı bir sûrette vilâyet-i celîle evrak müdiriyetine teslim edilecektir.

On Sekizinci Madde- Bunların fevkinde olmak üzere cânib-i âl-i vilâyet-penâhîden fahrî bir müfettiş tayin olunacaktır. Müfettişin vazifesi tertibât ve tehiyyât-ı umûmiyeye nezaretle beraber serginin muntazaman devâm-ı idaresini temin eylemekten ibaret olup vilâyet-i celîlenin taht-ı emrinde [8] olmak üzere serginin en büyük bir memuru ve komisyon ile vilâyet-i müşârünileyhânın vâsıta-i icrâyesidir.

Müfettişin bir de muavini bulunacaktır.

On Dokuzuncu Madde- Memurîn tarafından tutulacak her nevi defâtir ve lüzum görülen evrak ve saire kuyûdât ve hesâbât numunelerine tevfik edilir.

-Sergide Teşhir Olunabilecek Eşya-

Yirminci Madde- İşbu sergide teşhir ve fûruht olunabilecek mahsûlât ve mamûlât bervech-i âti bazı kısımlara ayrılmıştır:

1.- Ziraata müteallik:

Mütenevvia hububat, bakliyat, patates, pancar, şerbetçi otu, meyan kökü gibi mezzûât-ı sınaie, pamuk, keten kenevir, rami gibi nebatat-ı nesciyye, sisam, zeytin keten tohumu, kulza gibi bezurat-ı dehniye, gök boya, cehri, zağfiran, çivit gibi nebatat-ı levniye, her nevi sebze, çiçek vesaire.

2.- Mağrusât ve mahsulâtı:

Orman ağaçları saklarından kesilmiş numuneler, yaş ve kuru üzüm, yaş

ve kuru incir, fındık, ceviz ve sair [9] esmâr ve eşcâr ve bostan mahsulâtı ve palamut ve mazı ve kitre, katran, zift, çam sakızı gibi mevad-ı ratinciye [reçineli maddeler], meşe ve çam kabuğu bazı yapraklar ve kökler mantar meşeleri.

3.- Sanayi-i Ziraiye ve Gıdâiye:

Şi'riye, erişte makaron, tarhana, bulgur, kuskus, yufka, ekmek ile et, balık, yemiş, sebze, konserveleri, turşular, salamuralar, baharat, münebbihat [uyarıcılar], şekerler, şuruplar, tatlılar, reçeller, murabbâlar, pestiller, pekmez, helva, boza, et sucukları, bastırmalar.

4.- Mahsulât-ı Hayvaniye ve Bazı Hayvanat:

Yumurta, bal ve balmumu tereyağı, peynirler, yoğurtlar, enva-i celud, postlar, kürkler, zerdâve ve savayeti postları, yün, tiftik, cins ve nadide kümes hayvanları.

5.- Mensucât:

Halı, kilim, seccade, cicim, perde, aba, kebe, şeyak, keçe, kuşak, şal, çorap, velençe/velense, ip, urgan, sicim, çuval, heybe, torba, hamam takımları, eldivenler, dokumalar, döşemelikler yazmalar, bezler, şeritler, kaytanlar, çamaşır ve elbise sakmaları, ipek kılaptan ve sırma işleri, gezi, mendil, ve atkılar, boyun bağlar, kefiyeler, Rize'nin keten bezleri, [10] çatmalar, buruncuklar, kırpalar, kamçı başları, her cinsten askıda kurumuş kozalar, elvan ibrişimler, şeritler, saçaklar, elvan suzânî ipekler ve sair mamûlât-ı kotoniye ve haririye ve sofiye, dantela, oya, hareçler, saçaklar, yeni ve antika gergef ve nakış ve kasnak işleri, ve kıldan mamul eşya ve saire.

6.- Maadin-i Muhtelif Numuneleri ve Mamûlâtı:

Pulluk, saban, araba çemberleri ve yayları, çakı, bıçak, kılıç, makas ve testere bağ bıçkıları, sanayi-i muhtelifeye ait âlât ve edevât, vilâyet dahilinde imal olunmuş küçük motorlar, kasalar, sandıklar, kilit, kantar, terazi, matbah takımları, sefere levâzımı, sefer tasları, şamdanlar, savatlı ve tel işi, vesair hilyât ve tezyinat, teneke çinko mamûlâtı sobalar, mangallar, ibrik, güğüm, leğen ve kovalar, maâdin ve ihcar-ı muhtelif numuneleri maden suları: müstahzerât-ı ispençiyariye ve sâire.

7.- Mamûlât-ı Haşebiye:

Marangoz mamûlâtı, oyma ve kakmacılığa ait masnuat-ı muhtelif arabalar, ahşaptan mamul alat ve edevât-ı ziraiye, kova, yayık, âlât-ı musika-i mahalliye, bastonlar, nalınlar, kaşıklar, çıkırık, sandık, çekmece, küfe, sepet, tezgahlar, sandalye, masa, kütüphane, yazıhane, dolap, rahle, süpürge ve saire.

[11] 8.- Sanayi-i Muhtelifi:

Kuyumculuk, saatçilik, demircilik, dökmecilik, bakırcılık, debbağlık, saraçlık, kunduracılık, mücellitlik, ıtriyatçılık ve sair bu gibi sanayi ve mamûlâtı.

9.- Trabzon Sanayi Mektebi mamûlât-ı mütenevvisi

10.- Tuğla, kiremit, kireç, saksı, küp ve sair her nevi evani-i tûrabiye.

11.- Vilayete müteallik manzaralar, resimler, fotoğraflar, haritalar, kabartmalar, levhalar, fâideli cetveller ve saire ile kelebek ve böcek esdâf-ı bahriye koleksiyonları ve saire.

12.- Tütün, tönbe, enfiye, sigara, sigara ağızlığı, çubuk, tabaka, nargile ve saire Avrupa mamûlât ve masnuatından olup memleketimizce umûr-i ziraiyeye tatbikinde menâfi-i hakîkiye istihsâli komisyonca tahakkuk eden bazı eşyanın talep vukuunda teşhiri tecviz olunabilir ashabı tarafından fûruht edilmek istenilmeyip de yalnız teşhir için gönderilecek eşya makbuz- ı mahsûs mukabilinde maalmemnuniye kabul olunur.

Suret-i Teslim ve İrsâl-i Eşya

Yirmi Birinci Madde- Eşyanın hîn-i tesellümünde merkezde [12] defâtir-i mürettebe ve matbuaya nazaran malumat-ı lâzime ahz ve kayd olunacağı gibi mülhakatta dahî mahsûsen tertip ve irsâl kılınan irsâliye pusulalarında münderiç malumat mükemmelen ve kemâl-i sıhhatle imla edilecek ve gerek defâtirde ve gerek mezkur pusulalarda hakk ve silinti bulunmayacağı gibi yazı dahî sabit mürekkeple yazılacaktır.

Yirmi İkinci Madde- Eşyanın hîn-i tesellümünde hususi olarak tertip olunan matbu makbuzlar ve okunaklı bir sûrette imla ve sergi komisyonuna mahsûs büyük mühürden mâada emrinizde müdür ve başkatip ve sandık emini ve mülhakatta en büyük mülkiye memuru ve belediye reisi ve bir aza tarafından tahtim ve ita kılınacaktır. Makbuz koçanlarının dahî bilâ sehv ve hata imlası elzemdir.

Yirmi Üçüncü Madde- Satış Mecidiye yirmi kuruş hesabıdır.

Yirmi Dördüncü Madde- Sergi komisyonu münasip gördüğü halde satılmak üzere teşhir olunan eşyadan bazıları için bir piyango da tertip edilecektir.

Yirmi Beşinci Madde- Sergiye gönderilecek eşyanın mesarif- i nakliye ve irsâliyesi ashabına aittir. Ancak sergice intihap olunan bazı eşyanın

husûl-ı rağabât için sergi tarafından başka tarafa hîn-i irsâlinde ihtiyar olunacak mesârif sergi idaresince tesviye olunur.

[13] **Yirmi Altıncı Madde-** Teşhir olunacak eşya her ne halde alınır sa-tilmadığı takdirde yine o halde iade kılınacağından deftere ve makbuza eski ve kırık, yırtık, çatlak ve fersûde ise onlar da yazılacaktır. Bu gibi eşya ancak antika veya nadide veya sunu'lu ve fâideli olmak üzere kabul edilir ve aksi halde red olunur.

Yirmi Yedinci Madde- Mülhakattan ve vilâyât-ı mütecâvireden gönderilecek eşya yollarda zedelenmeyecek ve kâbil-i nakl olacak denklere veya sandıklara güzelce yerleştirilecek ve mezkur denk ve sanduklar mükem-melen bağlanıp sarıldıktan sonra tahtim edilecektir.

Yirmi Sekizinci Madde- Berâ-yı vaz ve teşhir yalnız numune olarak her yerinden iki üç kıyye kadar gönderilecek hububat ve buna mümasil eş-ya-yı cüziyenin tedarik ve irsâli pek müşkil olmadığı cihetle bittabi mak-buz ita ve irsâline lüzum olmadığından mülhakat şubelerince ona göre tevfik-i muamele olunması lazım geleceğinin ve her halde bir kıymet- i maddiye ve maneviyeyi haiz olan eşya sanıldığı halde esmânî nakden ve satılmadığı takdirde aynen iade olunacağı cihetle bunlar için behemehal makbuz verileceğinin bilinmesi ve bu cihetin iktiza edenlere hüsn-i tefhî-mi şube memurlarının uhde-i dirayetlerine mevdûdur.

Dipnotlar

- 1 Osmanî Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C.II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 692.
- 2 Şefik Memiş, *Osmanlı Ticaret Seferleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 153-188.
- 3 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 39.
- 4 A.e., s. 205-217.
- 5 Yıldırım Kılış, *Uluslararası Fuarlar ve Türkiye*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 1977, s.10.
- 6 Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s.9.
- 7 Lütfi Güçer, "Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikaları", *Türk İktisat Tarihi Yılığ*, S.1, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1987, s.45.

- 8 Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1988, s.63.
- 9 Salaheddin Bey, *Türkiye 1867 Evrensel Sergisi*, Çev. Hakan Arca, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 21-22.
- 10 A.e.
- 11 A.e.
- 12 *Trabzon Vilayeti Salnâmesi 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsustur*, Vilayet Matbaası, s. 217. Ayrıca bkz. Hikmet Öksüz, Veysel Usta ve Kenan İnan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Trabzon, 2009, s. 71-76.
- 13 Aytaç Işıklı, *Türkiye Fuar Albümü Osmanlı Dönemi*, İFM Yayınları, İstanbul, 2012, s. 190. Ayrıca Bkz.: Servet-i Fünun, Numara 690, 1 Temmuz 1320 (14 Temmuz 1904).
- 14 *Trabzon Vilayeti Salnâmesi 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsustur*, Vilayet Matbaası, s. 217.
- 15 BOA, MF.MKT. 915/74-5.
- 16 Trabzon Vilayet Salnâmesi 1322, s. 218
- 17 A.e., s. 219.
- 18 A.e.
- 19 A.e., s. 219, 221.
- 20 A.e., s. 221.
- 21 A.e., s. 214.
- 22 A.e., s. 216.
- 23 A.e., s. 219.
- 24 A.e., s. 220.
- 25 BOA, DH.MKT. 825/5
- 26 A.e.
- 27 Trabzon Vilayeti Salnâmesi, s. 221.
- 28 DH.MKT. 959/17
- 29 DH.İD. 108/39
- 30 A.e.
- 31 *1330 Senesi Eylül'ünün İbtidasından Teşrinisanisi Nihayetine Kadar Mümted Olmak Üzere Trabzon'da Küşad Olunacak Sergiye Mahsus Talimatnamedir*, Vilayet Matbaası, Trabzon, s. 3.
- 32 A.e., s. 4.
- 33 A.e., s. 5-6.
- 34 A.e., s. 7.
- 35 A.e., s. 12.
- 36 A.e., s. 8-11.

Kaynakça

- 1330 Senesi Eylül'ünün İbtidasından Teşrinisanisi Nihayetine Kadar Mümted Olmak Üzere Trabzon'da Küşad Olunacak Sergiye Mahsus Talimatnamedir, Vilayet Matbaası, Trabzon.
- BOA, MF.MKT, 915/74-5.
- BOA, DH.MKT. 825/5
- DH.MKT. 959/17
- DH.İD. 108/39
- ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C.II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- GÜÇER, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikaları", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, S.1, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1987.
- İŞIKLI, Aytaç, *Türkiye Fuar Albümü Osmanlı Dönemi*, İFM Yayınları, İstanbul, 2012
- KILKIŞ, Yıldırım, *Uluslararası Fuarlar ve Türkiye*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 1977.
- MEMİŞ, Şefik, *Osmanlı Ticaret Seferleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.
- ÖKSÜZ, Hikmet, Usta, Veysel, İnan, Kenan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Trabzon, 2009.
- ÖNSOY, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1988.
- Salaheddin Bey, *Türkiye 1867 Evrensel Sergisi*, Çev. Hakan Arca, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Servet-i Fünun*, Numara 690, 1 Temmuz 1320 (14 Temmuz 1904).
- ŞEN, Ömer, *Osmanlı Panayırıları (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsustur*, Vilayet Matbaası.

Osmanlı'dan Günümüze Kisarna Maden Suyu

Refik ARIKAN

Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü

Su canlıların hayat kaynağı olması sebebiyle insanlık tarihi boyunca kutsal kabul edilmiş ve bu çerçevede çeşitli ritüeller ortaya çıkmıştır. Termal ya da bilinen adıyla maden sularına ise tedavi edici özellikleri dolayısıyla daha fazla ehemmiyet verilmiş; bunlar çeşitli şenlik ve törenlerde özel bir kullanım alanına sahip olmuşlardır. Ülkemizde de benzer özellikteki pek çok su kaynağı, yerel ölçekte şifa olarak kullanılmıştır. Ancak bu tür suların şişelenip satılmaları ise ancak 20. yüzyıl başlarında mümkün olabilmektedir. Öncelikle İstanbul eczane ve mağazalarda satılan başka ülkelerden getirilen şişe maden sularıyla tanışmış; fahiş fiyata satılmalarına rağmen bunlara olan ilgi, bu alanda bir pazar olduğunu da ortaya çıkarmıştır. Kisarna maden suyunun bir işletmeye dönüşümü de tam bu yıllara tesadüf eder.

Kisarna maden suyu Trabzon ilinin en güzel köylerinden birisi olan ve şehir merkezine 6 km mesafedeki Bengisu köyünde çıkmaktadır. Köyün Kisarna olan adı yabancı kökenli yer adlarının değiştirilmesi sırasında Bengisu olarak değiştirilmiştir. Yeni isimlendirme burada bulunan maden suyu kaynağı temel alınarak yapılmış ve Kisarna maden suyu bu uygulamayla ölümsüzlük sunan su payesini de almıştır. Köy denize doğru teraslar hâlinde inen sırtlarda kurulmuştur. Köyün adının Rumca “Kitharena”¹ kelimesinden geldiğine dair rivayetler vardır. Köy halkının ekonomisi genel olarak tarıma dayanmaktadır. Mısır, fasulye ve tütün tarımı yapılmakla beraber geniş fındık bahçeleri temel meşguliyeti oluşturur. Arazi şartları gereği dağınık bir yerleşimin ol-

duğu köyde evler genelde iki katlı ve taştan inşa edilmişlerdir. Köyde hanelerden başka bir ilkokul ve halkodası da bulunmaktadır. Köyün şöhreti ise doğal güzelliklerden ziyade maden suyu kaynağından gelmektedir. Türkiye'nin en iyi maden suyu burada çıkmaktadır. Maden suyunun işletmeye ilk açıldığı yıllarda, henüz yollar tam olarak yapılamadığından Trabzon'dan Kisarna maden suyu membayına gitmek isteyenler; şehirden 6 km mesafedeki Çatak köyüne gelir, oradan da 2 km kadar muhteşem bir doğa içinde yürüyerek suyun kaynağına ulaşırlardı. Ormanların dibinde, tek katlı birkaç modern binadan ibaret olan işletmenin musluklarından akan ekşimsi tatlı maden suyu hem harareti dindirir hem de şifa olur.

Kisarna Maden Suyunun İşletmeye Dönüşümü

Kisarna maden suyu kaynağının çok uzun zamandan beri bilindiğı ifade edilmektedir. Diğer yandan Trabzon bölgesinde tanındığı salnamelere yansıyan bilgilerden de anlaşılmaktadır. Nitekim 1898 tarihli *Trabzon Salnamesi*'nde içilmesi uygun olarak ismi zikredilen iki maden suyu kaynağından biri Kisarna'dır.² Salmelerde Kisarna maden suyuyla ilgili bilgi verilmeye devam edilmiş; bu suyun cilt ve mide hastalıklarına faydalı olduğu gibi kalite olarak da Avrupa'daki Vichy ve Bursa Çitli maden suları ile eşdeğer olduğu vurgulanmıştır.³ Kisarna maden suyunun özellikle Fransa'nın Allier-Auvergne bölgesinde üretilen Avrupa'nın meşhur markasıyla kıyaslanması oldukça dikkat çekicidir.⁴ 1904 yılına ait salnamede de benzer bilgilere rastlanmakla birlikte, Kisarna maden suyunun resmî ruhsata tâbi olarak sarf edildiğı ifade edilir.⁵ Bu durum aşağıda ayrıntıları verilmiş olan Hafız Sabri Bey'in ruhsat alma girişimleriyle örtüşmektedir.

Kisarna maden suyu imtiyazı, R. 4 Temmuz 1325 (M. 18 Temmuz 1909) tarihli fermanla 60 yıllığına jandarma miralaylarından Hafız Sabri Bey'e verilmiştir.⁶ Maden suyunun Hafız Sabri Bey'e verilış hikâyesi bu tarihte kesinleşmiş olsa da olayın başlangıcı 10 yıl öncesine kadar gitmektedir. Maden suyuna dair ruhsatname R. 29 Mart 1315 (M. 10 Nisan 1899) tarihinde verilmiştir. Kanunen ve cihet-i askeriyece de maden suyunun işletilmesinde bir mahzur olmadığı ifade edilmiştir. Diğer yandan Sabri Bey, suyun bulunduğu arazinin sahibi Vesile Hanım ve diğer arazi sahipleriyle de mukaveleler akdetmiştir. Ancak bu izinlerin hemen yürürlüğe girmediğı anlaşılmaktadır. Nitekim

Sabri Bey'e verilen imtiyazla ilgili ferman hemen verilmemiş; miyah-ı madeniye nizamnamesi çıkarılana kadar beklenilmiştir.⁷ Ancak 22 Aralık 1904 tarihinde Trabzon'dan sadarete gönderilen belge, Sabri Bey'in 1899 yılında aldığı ruhsata binaen maden suyu üretim ve satışına başladığını ortaya koymaktadır. Sabri Bey, 100 ton suya mahsuben 50 ton maden suyunun satışına izin verildiğini ancak bu miktarın sağlıklı bir müessese teşkili için lazım gelen geliri sağlamayacağından bahisle geri kalan 50 tonluk kısmın da satışı için izin istemiştir. Bu ifadelerden maden suyunun şişelenerek satışının başladığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan aynı belgede Kisarna maden suyunun imtiyaz sahibi Sabri Bey'in buradaki ticareti yürütmek üzere vekil tayin ettiği Trabzon'un önemli ailelerinden Nemlizâdelere mensup Tahsin Paşa ve Mehmed Salih ile Evliyazâde Hüseyin Efendilerle sorunlar yaşadığını da göstermektedir. Hafız Sabri Bey, bu kişileri vekillikten azlederek Hüseyin Hüsnü Efendi isminde bir kişiyi kendine vekil tayin ederek Trabzon'a yollamışsa da Nemlizâdelere mensup Tahsin Paşa ve Mehmed Salih ile Evliyazâde Hüseyin Efendi kendilerinin vekil değil ortak olduklarını öne sürerek maden suyunu teslim etmemişler ve olay mahkemeye havale edilmiştir.⁸ Hem aşağıda detayları verilecek imtiyaz sözleşmesinden hem de Hafız Sabri Bey'in ölümü sonrası hisse devirlerinden anlaşıldığı üzere; Nemlizâde Tahsin Paşa ve diğerlerinin Kisarna maden suyundaki hak iddiaları sonuçsuz kalmış ve suyun işletme hakkı Sabri Bey'de kalmaya devam etmiştir.

Hafız Sabri Bey'in maden suyunun imtiyazını alması için sorunlar çözülmüş ve nihayetinde yukarıda da ifade edildiği üzere 18 Temmuz 1909 tarihinde bir fermanla Kisarna maden suyu imtiyazı verilmiştir. Bu süreçte önce Nafia Nezareti, sonra Orman Maden ve Ziraat Nezareti imtiyazın verilmesinde bir sorun olmadığına dair görüş bildirmişlerdir. İmtiyaz sözleşmesi 18 madde ve bir özel şarttan ibarettir. İlk maddede Vesile Hanım'ın arazisinde çıkan bu maden suyunun imtiyazının altmış yıl süreyle Hafız Sabri Bey'e verildiği ifade edilirken; ikinci maddede maden suyu imali için ayrılan arazi ve sınırları belirlenmiştir. Diğer maddelerde tahsis edilen arazi için senelik ödenecek bedel miktarları ile satılacak maden suyundan alınacak vergi miktarları belirlenmiştir. Sözleşmede dikkat çeken hükümlerden bir tanesi: işletmede çalıştırılacak memur ve işçilerin Osmanlı tebaasından olma zorunluluğudur. Sözleşmenin ilgili maddeleri gereği imtiyaz sahibine arazi içinde otel ya da başka binalar yapma izni de verilmiş-

tir. Bir başka madde suyun meccanen kullanımıyla ilgilidir. Yöredeki halk içebilecekleri kadar suyu alabilecekleri gibi fakir ve ihtiyaç sahipleri ile bölgedeki askerler sudan ücretsiz olarak faydalanacak ve imtiyaz sahibi bunlara engel olmayacaktır. İlgili imtiyaz sözleşmesinin çok ayrıntılı hazırlandığı ve en ufak detaya kadar konuya nüfuz ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 12. maddede maden suyu şişesinin üstünde şu ibarelerin bulunması gerektiği ifade edilmiştir: suyun adı, tahlil raporuna göre suyun içeriği, dolum tarihi. Son olarak sözleşmede ilgi çekici konulardan bir tanesi de 15. madde de zikrolunan ve bir defaya mahsus alınacak ücretle ilgilidir. Özellikle teçhizat-ı askeriye, Hicaz Demiryolu ve iskân-ı muhacirin için alınan bedeller dönemin özelliklerini yansıtmaktadır.⁹

Miralay Hafız Sabri Bey işletme imtiyazını aldıktan 10 yıl kadar sonra vefat etmiş ve 10 Nisan 1919 tarihinde ibraz olunan veraset hücceti doğrultusunda Kisarna maden suyu 3 seheme ayrılmıştır. Bu hisselerden ikisi Sabri Bey'in oğlu Arif Bey'e, kalan bir hissesi ise büyük kızı Ayşe Nilüfer Hanım'a devredilmiştir.¹⁰ Aynı yılın sonunda Kisarna maden suyu hisse sahiplerinde bir değişiklik daha yaşanır. 11 Aralık 1919 tarihinde merhum Hafız Sabri Bey'in oğlu Arif Bey elindeki %66,6'luk hissenin %40'ını, kızı Ayşe Nilüfer Hanım ise kendisine ait olan %33,3'lük hissenin %20'sini Çulhazâde Kadri Bey ve oğulları Hüseyin, Zeynelabidin, Mustafa, Tahsin ve Ali Efendilere devrederler.¹¹ Bu hisse devirleriyle birlikte %60'luk büyük hisseye sahip olan Çulhazâde ailesi Kisarna maden suyunun yeni işletmecileri oldular. Aradan geçen üç yılı aşkın bir sürenin sonunda Çulhazâde ailesinin maden suyundaki hisselerini arttırdıkları görülür. Maden suyunun ilk imtiyaz sahibi Hafız Sabri Bey'in oğlu Arif Bey, elinde kalan %24,66'luk hisseyi 1 Şubat 1923 tarihli kararnameyle Çulhazâde Kadri Bey'in oğlu Hüseyin'e devretmiştir.¹² Hafız Sabri Bey'in kızı Ayşe Nilüfer Hanım'da kalan %15,34'lük hisseye ne olduğuna dair bir malumat elde edilememiştir.

1926 yılında Kızılay merkezli yaşanan gelişmeler Kisarna maden suyu için de bir dönüm noktası olmuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminde imtiyazı Karahisar Maarifi'ne ait olan Gazlıgöl'deki maden suyu kaynakları Hamidiye Etfal Hastanesi'ne devredilmiş¹³, bu gelişmelerle beraber Karahisar maden suyu tesisi giderek büyümüş ve maden suyu pazarının en büyük tedarikçisi hâline gelmiştir. 1924 yılında Karahisar maden suyu işletme imtiyazı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin de

ihaleye girmesine rağmen Mollazâde Şükrü Bey'e verilmişse de; 1926 yılında maden suyunun işletme hakkı 60 yılına Kızılay'a geçmiştir.¹⁴ 28 Ağustos 1926'da Ticaret Vekâleti'ne yazılan yazıdan Kızılay'ın Karahisar maden suyuyla birlikte Kisarna maden suyunun işletmesini de alacağını göstermektedir. Ancak böyle bir gelişmenin olmaması muhtemelen Kisarna maden suyunun ulaşım ağı dışında olmasıyla ilgili olmalıdır. Diğer yandan Kızılay önce Karahisar'ı işletmeye başlayıp buradaki duruma göre de karar vermek istemiş olabilir.¹⁵ İlginç olan bu tarihlerde gazetelere yansıyan ilanlarda, Kisarna maden suyu Kızılay'ı hatırlatır şekilde ay yıldız amblemiyle görülmektedir (Ek 4). Ancak hangi sebeple olursa olsun meydana gelen bu gelişmeler Kisarna maden suyu için bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim Karahisar maden suyu, Kızılay'ın uhdesinde her geçen yıl büyüyüp modern imkânlarla ve geniş bir pazar ağına sahip olurken, Kisarna maden suyu giderek tanınırlığını yitirmiştir.

3 Ocak 1932 tarihli ve Gazi Mustafa Kemal imzalı kararnamede; Kisarna maden suyunun % 70 hissesine sahip olan Çulhazâde Hüseyin Efendi'nin, Bekir Efendizâde Hafız Rüştü Efendi'ye olan borcu nedeniyle bu kişi namına maden suyuna beş yıllık ipotek koydurmak için izin istediği ve bu iznin verildiği görülmektedir.¹⁶ Ancak Çulhazâde Hüseyin Bey'in Rüştü Bey'e olan borcunu ödemesiyle birlikte ipotegin süresi dolmadan 9 Mayıs 1935 tarihinde imzalanan kararnameyle kaldırıldığı görülmektedir. Bu belgelerden anlaşıldığı üzere geçen süre zarfında Kisarna maden suyunun çoğunluk hisseleri Çulhazâde Kadri Bey'in oğullarından Hüseyin Efendi'nin eline geçmiştir. Geri kalan % 30 hissenin ise Çulhazâde Ali Bey'e ait olduğu 15 Nisan 1936 yılına ait kararnameden anlaşılmaktadır. Aynı kararnameye göre Ali Bey elindeki % 30'luk hisseyi Bekiroğlu Nihat Rüştü'ye devretmiştir.¹⁷ Hissenin devredildiği kişi isimlerinde küçük farklılık olsa da daha önce Çulhazâdelere verdiği borç için Kisarna maden suyunu kendi namına ipotek ettiren Rüştü Bey olmalıdır. Bu işlemle birlikte Bekiroğlu ailesi Kisarna maden suyuna küçük ortak olmuştur. Bu satış, Çulhazâde ailesinin bu dönemde birtakım ekonomik sıkıntılar yaşamış olmalarını akla getirmektedir. Nitekim 1949 yılına gelindiğinde yeni bir kararnameyle Kisarna maden suyu hisseleri bir kez daha el değiştirmiştir. 18 Ocak 1949 tarihli kararnameyle Nihat Rüştü Bekiroğlu üzerinde olan hisselerin tamamı Çulhazâdelere Saadet Çulha'ya devredilmiş¹⁸ ve bu aile yeniden Kisarna maden suyunun tamamına sahip olmuştur.

Kisarna maden suyu 1965 yılında son kez el değiştirmiş ve Eyüboğlu Ailesi tarafından işletilmeye başlanmıştır. Şirketin internet sitesinde yer alan bilgilere göre Temel Eyüboğlu işletmeyi devralmış ve 2001 yılındaki vefatına kadar maden suyu üretimine devam etmiştir. O günden günümüze kadar ise oğulları Cemal ve Ahmet Eyüboğlu idaresinde Kisarna maden suyu meraklılarıyla buluşmaya devam etmektedir.¹⁹

Kisarna maden suyu günümüzde eski tanınırlığını kaybetmiş ve yerel pazar oyuncularından biri hâline gelmiştir. Bunun en temel nedeni suyun debisinin düşük olmasıdır. 0,07lt/sn akış hızına sahip olan Kisarna maden suyundan ancak haftalık 1 tır üretim pazara nakledilebilmektedir. Bu sebeple elde edilen ürün Trabzon piyasasına ancak yetebilmekte ve başka illere satışı mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte az miktarda da olsa İstanbul, Ankara ve Antalya illerindeki meraklılarına ürünün ulaştırıldığı fabrika idarecilerince belirtilmiştir. Kisarna maden suyu hâlâ ilk dönemde olduğu gibi orijinal tadında ve başka bir karışım ilave edilmeden “sade maden suyu” olarak 250 ve 330 ml’lik ambalajlarda satışa sunulmaktadır. 1965 yılından beri firmanın sahibi olan Eyüboğlu ailesi hâlen 9 kişilik bir ekiple işletmeyi çalıştırmakta ve zaman zaman yaptıkları yatırımlarla üretim tesisini günün şartlarına uygun hâle getirmektedir. En son 2020 yılında dolum ve şişeleme makinaları yenilenmiş ve daha modern bir üretim imkânına kavuşulmuştur. Fabrikada üretim, pazardaki tüketim miktarıyla paralel olarak yaz aylarında artarken kış aylarında azalmaktadır.²⁰

Türk Basınında Kisarna Maden Suyu

Kisarna Maden Suyu günümüzde yerel marka hâline düşmüş ve tanınırlığı azalmış olsa da; geçmişte sanayi fuarlarının gediklisi ve son derece bilinir bir markaydı. Nitekim 1 Ağustos 1933 tarihinde Galatasaray Lisesi bahçesinde TBMM Başkanı Kazım Paşa’nın da katıldığı merasimle açılan 5. Yerli Malları Sergisi’ne ülkemizin önde gelen kuruluşları katılım sağlamışlardır.²¹ Bu sergilerin Cumhuriyet’in bu döneminde önemi oldukça büyüktür ve her yıl bu organizasyona katılan firmaların sayısı da artmıştır. Nitekim ilk sergiye 73 firma iştirak ederken; bu sayı 1930’da 99’a, 1931’de 113’e ve nihayet 1933’te ise 155 firmaya ulaşmıştır.²² İşte bu sergilerin başta gelen katılımcılarından biri de Kisarna Maden Suyu firmasıdır.²³

Bu dönemde tahlili yaptırılan suyun şu maddeleri ihtiva ettiği görülür:

Bicarbonate de soude	1,3970
Chlorure de sodium	0,2661
Chlorure de potassium	0,0368
Sulfate de magnesia	0,3227
Sulfate de chaux	0,2319
Carbonate de chaux	0,2643
Silice	0,0614
Oxyde de fer	0,0056
Alumine	0,0034

Bu özellikleriyle Kisarna maden suyu İzmir Uluslararası Ticaret Fuarı'nda altın madalya almış ve insan sağlığına faydası burada da teyit edilmiştir.²⁴ Kisarna maden suyu benzer bir madalyayı da Selanik Fuarı'nda kazanmıştır.²⁵

Kisarna Maden Suyu tıp kongrelerinde de yerini almış ve tedavi edici özelliği mevzu bahis olmuştur. Beşinci Tıp Kongresi'nde üzerinde mütalaa edilen konuların başında ülkemizin maden suları yer almıştır. Türkiye topraklarının ekseriyetinin volkanik oluşumlardan olduğu hâlde bu yapının sonuçlarından olan maden sularından yeteri kadar istifade edilemediği vurgulanmıştır. Konumuz açısından bu kongrede dikkat çeken husus ülkenin bilenen iki maden suyundan birinin Kisarna Maden Suyu olmasıdır. Maden sularının hangi hastalıkların tedavisinde kullanılabileceği üzerinde daha fazla araştırma yapılması gerektiği ifade edilmiştir.²⁶ Kisarna maden suyu ile ilgili gazete haberleri hep bu yönünü ortaya koymakta, gazetelerde yer alan doktor köşelerinde de Kisarna maden suyunun bu yönüne dikkat çekilmektedir. İlgili yazıda mide ekşiliğinin süratle tedavi edilmesi gerektiği, aksi takdirde ülserle gidebilecek problemleri tetikleyebileceği belirtilmekte ve bunun tedavisinde ilaçların yanında maden sularının da çok faydalı olduğu belirtilmektedir. Ancak her maden suyunun bu noktada faydalı olmadığı belirtilerek özellikle Karahisar ile Kisarna maden sularının tedavi edici yönlerinin kuvvetli olduğu vurgulanmaktadır. Kisarna maden suyunun içeriğinde bulunan bikarbonat dö sud mide hazımsızlığını kısa sürede gidermekte ve hazımsızlık sorunu yaşayanlar rahat etmektedir.²⁷ Kisarna maden suyunun yazın görülen çocuk ishallerinde de âdeta bir ilaç gibi önerildiğine şahit olunmaktadır. Nitekim “Doktorun Nasihatleri” başlıklı yazıda ishalin

ilk günü çocuklara iki saatte bir, bir fincan az şekerli Kisarna maden suyu verilmesi tavsiye edilmektedir.²⁸ Bir başka gazetede yer alan “Bir Doktorun Günlük Notlarından” isimli köşede, doktorun üşüterek ateşlenen ve midesi bozulan çocuğa ilaçların yanında Kisarna maden suyunun içilmesini de tavsiye ettiği görülmektedir.²⁹

Akşam Gazetesi Trabzon ve havalisi muhabiri Kisarna maden suyu membainı ziyaretiyle ilgili gözlemlerini aktarırken burasının Trabzon için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Trabzon’dan geçen yabancıların başlıca üç yerin fotoğraflarını çekerek beraberlerinde götürdüklerini ifade ederken; bunlardan birinin Zigana Dağı, diğerinin Kisarna maden suyu membaı ve sonuncusunun ise Trabzon Kalesi ve çevresindeki eski mahalleler olduğunu söylemektedir. Görüldüğü üzere maden suyu kendisi bir değer olduğu gibi çıktığı bölge de doğal güzellikleriyle dikkat çekmektedir. Aynı haberde Kisarna maden suyunun membaina yapılan ziyarete ilişkin değerli bilgiler yer almaktadır. Trabzon’dan otomobille 25 dakika mesafede bulunan bu işletmeyi Çulhazâde Hüseyin Bey işletmektedir. Yolları kötü olduğu için günde ancak üç at yükü (200-300 şişe) maden suyu pazara sunulurken; işletmecisi yolların yapılması hâlinde günlük 1.200 şişe maden suyu üretmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Kisarna maden suyu bu dönemde İstanbul’da şişesi 30 kuruşa satılırken Trabzon’da yarı fiyatına satıldığı anlaşılmaktadır. Ziyaretçiler aynı zamanda maden suyunun çıktığı alanla ilgili de bilgi vermektedir. Nitekim işletmeci Hüseyin Bey suyun kaynağını mermerle çevirmiş ve tesisat ile kurnaları da modern ve gaz kaçırmayacak şekilde yaptırmasına rağmen genel görüntü çok da iç açıcı değildir. Suyun daha da artması için kaynağında mühendislerle çalışma yaptırılması düşünülmüşse de suyun tamamen kesileceği korkusuyla bu teşebbüsten vazgeçilmiştir.³⁰

Başbakan Şükrü Saraçoğlu 1942 Eylül’ünde Trabzon’a yaptığı ziyaret sırasında Kisarna maden suyunu ziyaret etmiştir.³¹ Diğer taraftan bu ziyaretten uzun süre sonra, 1977 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk de Kisarna maden suyunu ziyaret etmişti. Bu durum daha önce de belirtildiği üzere maden suyunun ve Kisarna köyünün önemini göstermesi adına son derece önemlidir (Ek 3).

Kisarna maden suyuyla ilgili tespit edilen ilginç bir reklam 1931 yılının hemen başındadır. Ramazan ayında verildiği anlaşılan bu ilanda; Kisarna maden suyunu iftar ve sahurda sofralarında bulunduranların mide ve bağırsak sorunlarından kurtulacakları ifade edilmektedir.³²

Kisarna maden suyunun Erken Cumhuriyet döneminde özellikle İstanbul'da çok rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Gazete ilanlarından edinilen malumata göre "Buzlu Kisarna Maden Suyu" Bahçekapı'da Emlak ve Eytam Bankası'nın karşı köşesinde ve Galatasaray'da Aynalı Pasaj yanında bardakla satılmakta ve yazın hararetini bir nebze indirmektedir.³³

*Ulus Gazetesi'*nde yer alan bir reklamdaki Kisarna maden suyunun Ankara'da satıldığı anlaşılmaktadır. Yeni halde bulunan Şevket Bakkaliyesi maden suyunun Ankara satış ve dağıtımını üstlenirken; büyük şişenin 30, küçük şişenin 20 kuruştan satıldığı belirtilmektedir. Aynı reklamda Kisarna maden suyunun faydaları ise şu şekilde sıralanmıştır; "İştahı arttırır, en ağır yemekleri kolay hazmettirir, içimi lezzetli, temiz ve sıhhi sofraya suyaştır. Karaciğer ve böbrek taşlarını düşürür, taş teşekkülüne mani olur, her çeşit hazımsızlığa, mide ekşiliğine, şişkinliğe ve şeker hastalığına en iyi ve tabii ilaçtır."³⁴ Benzer ifadeler başka gazetelerdeki ilanlarda da yer almıştır (Ek 1). Belirtilen faydalarının yanında bazı ilanlarda ise özellikle romatizmalıların da bu maden suyunu kullanmalarının faydalı olacağı belirtilmektedir.³⁵

1950'li yıllar, turizmin ekonomik bir faaliyet olarak önem kazanmaya başladığı tarihlerdir. Bu dönemde gazeteler iller hakkında tanıtım yazıları yayınlamak suretiyle şehirlerin öne çıkan yanlarına dikkat çekmişlerdir. *Vatan Gazetesi'*nin aynı doğrultuda yayınladığı Trabzon ekinde şehrin turizm potansiyeline ait değerli bilgiler bulunur. Trabzon'un haşmetli manzaralı dağları, kış spor sahaları, Soğuksu gibi yazlık mesireleri ve Kisarna gibi nefis maden suyu kaynağı ile Türkiye'nin bir İsviçre'si olabilecek değerlere sahip olduğu vurgulanır.³⁶ Aynı kısımda Kisarna maden suyu da dikkat çekici ifadelerle yerini alır: "Memleketin en şifalı maden suyu olan Kisarna maden suyu Trabzon'da çıkmaktadır. Bu su kendine dünya ölçüsünde bir şöhret sağlamıştır." Aynı tanıtım yazısı içerisinde suyun bulunduğu köye de ayrı bir vurgu yapılır ve burasının bir sayfiye ve mesire yeri olduğu ifade edilir.³⁷

Sonuç

Kisarna maden suyu Trabzon'un en önemli değerlerinden biridir. İştirak ettiği fuarlarda ödüller kazanmış, özellikle Erken Cumhuriyet döneminde ülkemizin en bilinen ve beğenilen birkaç maden suyun-

dan biri olarak dikkat çekmiştir. Suyun tarihi çok eskilere dayansa da bir işletme hâline gelmesi 19. yüzyılın başında mümkün olmuştur. Maden sularının eczane ve işletmelerde satılmaya başlaması ve rağbet görmesiyle birlikte bu suları işletmeye döndürecek imtiyazlar da verilmeye başlanmıştır.

Kisarna maden suyunun işletme ruhsatını 1899, 60 yıllık imtiyazını 1909 yılında alan Miralay Hafız Sabri Bey, buradaki ilk işletmeyi kurarak şişelenmiş Kisarna maden suyunu piyasaya sürmüştür. Zaman içinde sahipleri değişen Kisarna maden suyu günümüzde de üretilmekte ve bu marka yolculuğunda yaklaşık 125. yılını yaşamaktadır.

Kisarna maden suyu Cumhuriyet'in ilk yıllarında yerli malı fuarlarının daimi katılımcısı olduğu gibi hem lezzeti hem de insan sağlığına yararlı yönleriyle gazetelere sıklıkla konu olmuştur. Hastalara ilaç misali tavsiye edilirken; katıldığı fuarlarda ödül almadan geri gelmemiştir.

Kisarna maden suyunun önemli dönüm noktalarından biri 1926 yılında Kızılay'a devri konusudur. Karahisar maden suyuyla birlikte Kızılay uhdesine verilmesi düşünülmüşse de bu devir gerçekleşmemiştir. Karahisar maden suyu hem kurumsal üretim hem de doğal kaynaklarının fazlalığı sebebiyle günden güne büyüyüp pazar payını arttırırken; Kisarna maden suyu ise aksine geçen yıllar zarfında üretim miktarını arttırılamamış ve yerel bir markaya dönüşerek tanınırlığını yitirmiştir. Bu sonuçta temel etmenlerden biri Kisarna maden suyunun debisinin çok az olmasıdır.

Ekler

Ek 1: Haber Gazetesi, 9 Haziran 1934, s. 9.

Ek 2: 1911 Tarihli Reklam (Victor Burgeni, İlan-ı Ticaret, Yay. Haz. Arif Kolay ve diğerleri, İTO Yayınları, İstanbul, 2011, s. 136)

Ek 3: Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün Kisarna Maden Suyunu Ziyareti (Taka Gazetesi, 13 Kasım 2021, Erişim Tarihi 05.10.2023)

Ek 4: Ay Yıldız Vurgulu Kisarna Maden Suyu Reklamı (Arif Kolay, Şefik Memiş, Şakir Turan, Hayra Akan Su, *Monad Yayınları*, İstanbul, 2019, s.125)

Dipnotlar

- 1 Rumca'da gitar anlamına gelmektedir.
- 2 *Trabzon Salnamesi*, 1316 (1898), s. 163.
- 3 *Trabzon Salnamesi*, 1318 (1900), s. 98.
- 4 Ali Okumuş, "Trabzon'un Tüccar Eşrafından Nemlizâde Tahsin Paşa'nın Ticari Girişimleri", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Trabzon*, C.2, Trabzon, 2023, s. 889.
- 5 Ali Okumuş, a.g.m., s.889.
- 6 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (bundan sonra BEO), 4579/343364; BOA, İrade İmtiyazat ve Mukavelat (bundan sonra İ.İMT), 7/11; Nadir Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden İşletmeciliği ve Maden Politikaları*, Siyasal Kitapevi, Ankara 2019, s. 154-155.
- 7 BOA, Şura-yı Devlet (bundan sonra ŞD), 543/34.
- 8 BOA, BEO, 2424/181771.
- 9 Deniz Akpınar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Maden Suları*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s.165-169.
- 10 BOA, BEO, 4579/343364.
- 11 BOA, Meclis-i Vükela (bundan sonra MV), 217/187.
- 12 BCA, 6/48-16193.1.
- 13 Arif Kolay, Şefik Memiş, Şakir Turan, *Hayra Akan Su*, Monad Yayınları, İstanbul, 2019, s.46.
- 14 Arif Kolay, Şefik Memiş, Şakir Turan, a.g.e., s. 99,106.
- 15 Arif Kolay, Şefik Memiş, Şakir Turan, a.g.e., s.125.
- 16 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (bundan sonra BCA), 30/18.01.02.54.36.001.
- 17 BCA, 30/18.01.02.63.29.014.
- 18 BCA, 30/18.01.02.118.89.19.
- 19 <http://www.kisarnamadensuyu.com/sirket.html>, Erişim Tarihi 05.10.2023.
- 20 Hasan Basri Duran'la (Merhum Temel Eyüboğlu'nun torunu ve 3. nesil işletmecilerden) 04.10.2023 tarihinde yapılan mülakat.
- 21 *Vakit Gazetesi*, 1 Ağustos, 1933, s.10.
- 22 *Vakit Gazetesi*, 20 Temmuz 1934, s.6.
- 23 *Vakit Gazetesi*, 1 Ağustos, 1933, s.10.
- 24 Harun Pastanoğlu, "Kisarna Köyü", *Yeni İstanbul Gazetesi*, 15 Mart 1950, s. 3.
- 25 *Taka Gazetesi*, "Şifa Veren Su Kisarna", 13.11.2021.
- 26 *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Ekim 1933, s. 6.
- 27 *Halkın Sesi Gazetesi*, 13 Aralık 1938, s. 2.
- 28 *Halkın Sesi Gazetesi*, 18 Aralık 1938, s. 2.
- 29 *Son Posta Gazetesi*, 30 Haziran 1935, s.6. Bu dönemde ilanda belirtilmese de bu iki markanın yanında Uludağ maden suyu da ülkemizin önde gelen

- markalarındandır. Serkan Yazıcı, *Yüzyıllık Hikayeler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 187.
- 30 *Akşam Gazetesi*, 2 Ağustos 1934, s. 6.
- 31 *Haber Gazetesi*, 7 Eylül 1942, s. 1; *Tan Gazetesi*, 7 Eylül 1942, s.1; *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Eylül 1942, s.1.
- 32 *Cumhuriyet Gazetesi*, 15 Şubat 1931, s. 8.
- 33 *Akşam Gazetesi*, 4 Haziran 1936, s. 10.
- 34 *Ulus Gazetesi*, 8 Mayıs 1935, s. 7.
- 35 *Akşam Gazetesi*, 31 Mayıs 1932, s. 11.
- 36 *Vatan Gazetesi*, 10 Eylül 1952, s.12.
- 37 *Vatan Gazetesi*, 10 Eylül 1952, s.10.

Kaynakça

- BCA, 6/48-16193.1.
- BCA, 30/18.01.02.54.36.001.
- BCA, 30/18.01.02.63.29.014.
- BCA, 30/18.01.02.118.89.19.
- BOA, BEO, 2424/181771.
- BOA, BEO, 4579/343364.
- BOA, İ.İMT, 7/11.
- BOA, MV, 217/187.
- BOA, ŞD, 543/34.
- Trabzon Salnamesi*, 1316 (1898)
- Trabzon Salnamesi*, 1318 (1900)
- Akşam Gazetesi*
- Cumhuriyet Gazetesi**Haber Gazetesi**Halkın Sesi Gazetesi**Son Posta Gazetesi**Ulus Gazetesi**Taka Gazetesi**Tan Gazetesi**Vakit Gazetesi**Akpınar, Deniz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Maden Suları*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- DURAN, Hasan Basri (Merhum Temel Eyüboğlu'nun Torunu ve 3. Nesil işletmecilerden) ile 04.10.2023 tarihinde yapılan mülakat.
- <http://www.kisarnamadensuyu.com/sirket.html>, Erişim Tarihi 05.10.2023.
- KOLAY, Arif- MEMİŞ, Şefik- TURAN, Şakir, *Hayra Akan Su*, Monad Yayınları, İstanbul, 2019.
- OKUMUŞ, Ali, "Trabzon'un Tüccar Eşrafından Nemlizâde Tahsin Paşa'nın Ticari Girişimleri", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Trabzon*, C.2, Trabzon, 2023.
- PASTANOĞLU, Harun, "Kisarna Köyü", *Yeni İstanbul Gazetesi*, 15 Mart 1950.
- YAZICI, Serkan, *Yüzyıllık Hikayeler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 187.
- YURTOĞLU, Nadir, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden İşletmeciliği ve Maden Politikaları*, Siyasal Kitapevi, Ankara 2019, s. 154-155.

the 1990s, the incidence of *S. flexneri* infections in the United Kingdom has increased, and the incidence of *S. flexneri* infection in the United States has increased in the 1980s and 1990s [10]. In the United Kingdom, *S. flexneri* is the most common serotype of *S. flexneri* isolated from patients with shigellosis, followed by *S. flexneri* serotype 3 [11].

There is a paucity of data on the epidemiology of *S. flexneri* infection in the United Kingdom. In the United States, *S. flexneri* is the most common serotype of *S. flexneri* isolated from patients with shigellosis, followed by *S. flexneri* serotype 3 [12]. In the United Kingdom, *S. flexneri* is the most common serotype of *S. flexneri* isolated from patients with shigellosis, followed by *S. flexneri* serotype 3 [11].

The purpose of this study was to determine the prevalence of *S. flexneri* infection in the United Kingdom. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper.

The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper.

The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper.

The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper.

The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper.

The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper.

The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper. The study was conducted in the United Kingdom, and the results of the study are presented in this paper.

İklim Değişimi Senaryoları Bağlamında Üçlü Yaşam Şekli ve Yerleşmeler Arası Hareketliliğin Trabzon Yöresi Üzerine Muhtemel Etkileri

Cevdet YILMAZ

Prof. Dr., 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü

Giriş

Dünyanın karşı karşıya olduğu önemli sorunlardan biri de iklim değişimleridir. Sera gazı salımlarının bugünkü düzeyinde ya da üzerinde sürmesi, daha fazla ısınmaya ve büyük olasılıkla, iklim sisteminde 21. yüzyıl süresince 20. yüzyılda gözlenenden daha büyük düzeylerde olabilecek birçok değişikliğe neden olacaktır (Türkeş 2008). Küresel ısınma durdurulamadığı takdirde bundan Türkiye de etkilenecek, insanlarımızın iklim konforu arayışları daha da artacaktır. Uluslararası kuruluşlarla birlikte ülkemizde de konu dikkatle takip edilmekte, kamu kurum ve kuruluşları nezdinde gerekli tedbirler alınmakta, bilimsel çalışmalar teşvik edilmekte, eğitim-öğretimde müfredat değişiklikleriyle farkındalık oluşturulmaya çalışılmaktadır. Türkiye'nin bir yerden diğerine değişen coğrafi şartları; iklim, bitki örtüsü, hidrografi gibi fiziki unsurlar kadar nüfus, yerleşme ve ekonomik faaliyetler gibi beşeri unsurların çeşitlenmesine de yol açmıştır. Ortaya çıkan yöresel farklılıklar kültür ve turizm değerleri açısından bir zenginlik olarak görülse de bütün bunlar bazen üstesinden gelinmesi zor problemleri de beraberinde getirmiştir.

Fiziki Coğrafya açısından farklı bölgelere sahip olan ülkemizde değişen iklim şartlarının her yeri aynı ölçüde etkilemeyeceği, yöreden yöreye farklılıklar göstereceği açıktır. Nitekim geçmişten beri ülkemizde

iklim konforu arayışları hep olmuş; kentlerden kırlara, daimi yerleşmelerden yaylalara sezonluk gidiş gelişler yaşanagelmıştır. Günümüzde basın yayın ve sosyal medya yoluyla insanların iklim değişikliği hakkında daha fazla bilgiye sahip olmaları onları yeni arayışlara itmiş; kenttekiler kırların, alçak kesimdekiler yüksek kesimlerin önemini anlamaya başlamışlardır. Doğu Karadeniz Bölümü'ndeki Trabzon yöresinde bunun açık örneklerini görmek mümkündür. Trabzon yöresinde çeşitli sebeplerden kaynaklanan kırdan kente göç süreci ile birlikte köyler boşalmış, tarımsal üretim azalmış ya da değişmiş, nüfusun önemli bir kısmı büyük şehirlere, bir kısmı da il ve ilçe merkezlerine yerleşmiştir. Bu süreçte kırsal alanı oluşturan köyler ve ona bağlı yayla yerleşmeleri ile bağlar tamamen koparılmamış, özellikle yaylalar sahasında geleneksel hayvancılık yerini turizme bırakarak gidiş gelişler devam etmiştir. Bu durum son yıllarda kent-köy-yayla arasında yıl içinde üç ayrı yerde yaşama gibi yeni bir yerleşme düzeninin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Trabzon örneğine bakacak olursak; daha önce Ankara, İstanbul gibi büyük şehirlere göç eden ya da Trabzon il merkezine yerleşen Trabzonlular kırsal alanlarla bağlarını kesmemekte, köydeki evini açık tutmakta, buraları hafta sonu ya da yıl içinde (çay ve fındık zamanı gibi) belli dönemlerde kullanmaya devam etmektedir. İmkânı varsa bağlı olduğu ilçe merkezinde de bir eve sahip olmakta, orayı da açık tutmakta, şayet köyün bir de yaylası varsa yılın bir kısmını da orada geçirmektedir. Gerek yaz sıcaklarından kaçmak gerekse geniş otlaklardan yararlanmak için bahar aylarından itibaren hayvanlarıyla beraber yaylalara göç eden, yaylak ve kışlak arasında yer değiştiren bu topluluklar, yaşadıkları coğrafyanın etkisi ile kendilerine has geliştirdikleri kültürel faaliyetlere katılmak için Tonya, Şalpazarı, Beşikdüzü, Vakfıkebir, Akçaabat ile Eynesil'den ve Karadeniz'in diğer illerinden katılmakta ve gurbette olan birçok insan halen yıllık iznini bu yayla şenliklerine katılmak için kullanmaktadır (Kaya ve Yılmaz 2018).

Doğu Karadeniz Bölümü'nde de Trabzon ve bağlı ilçe merkezlerinde ikamet eden vatandaşların önemli bir kısmı kırsal alanla bağıni sürdürmekte, ulaşım kolaylığı sayesinde yazı kırdan, kışı şehirde, ya da hafta içi şehirde, haftasonu köyde geçirilmektedir. Bu ikili yapıya ilave olarak, Trabzonlular yaylalar sahasıyla da bağlarını güçlü tutmakta, yüksek kesimlerde yer alan geleneksel yayla yerleşmelerinde mevcut eski barınaklarını yenileyerek, yenilerini yaparak ya da satın

alarak yıl içinde özellikle yaz mevsiminde hayatlarının bir kısmını da bu yayla yerleşmelerinde geçirmektedirler. Ya da en azından bu niyetle yaylalar sahasında yoğun bir yapılaşma baskısı oluşturmuşlardır. Bu etkiyle yüzlerce yıldır hayvancılık amaçlı mera olarak kullanılan sahalar kısa zamanda parsellenerek müstakil arsalara dönüştürülmeye başlanmıştır. Geleneksel yayla yerleşmelerinde yeni konutların yapılması, mera olarak kullanılan sahaların müstakil arsalara dönüştürülmesi gibi Trabzon'un yakın gelecekte karşılaşacağı sorunlara bugünden bazı çözüm önerileri getirilmelidir. Çünkü küresel iklim değişiklikleri ile yaylalar sahasına talep arttığında bu durum yaylalar üzerinde hak sahibi olan yerel halk ile dışarıdan gelenleri karşı karşıya getirdiğinde iş işt en geçmiş olacaktır.

Küresel iklim değişimi senaryoları ile birlikte sadece büyük kentlerde yaşayan Karadenizliler değil, yurt içi ve yurt dışından, daha sıcak ülke ve bölgelerden de Karadeniz yaylalarına talep artmaya başlamıştır. Bu gelişmeler hâlihazırda kıyı kesimlerdeki şehir ve kasabalarda yoğunlaşan nüfusu yüksek yerler olan yaylalar sahasına doğru itecek ve bu alanlarda yerleşme ve mesken taleplerini daha da arttıracaktır. Nitekim insan kaynaklı sera gazlarının hızlı ve geri dönüşümü olmayan iklim değişikliğine neden olması ve buna uyum sağlamanın maliyetinin çok yüksek olacağı tahmin edilmekte, bu nedenle afet hazırlıkları, tıbbi müdahaleler, alt yapıda değişiklik, finansal yatırımlar, anlaşmalar için yoğun çalışmalar yapılması gerekmektedir (Kadioğlu, 2008). Geçmişte doğal iklim değişimleri olsa da insan ve diğer canlılar buna genellikle uyum sağlayabilmiş veya değişim uyum sağlanabilir hızda olmuştur ancak günümüzdeki iklim değişikliği ile dünya ilk kez karşılaşmaktadır (Kadioğlu, 2018:123). Şu anki ısınmanın yaklaşık olarak %90'ı insanlar, %10'u ise doğal etkenlerden kaynaklanmış ve 19. yüzyıldan bu yana ortalama küresel sıcaklık 0,76 derece artmıştır (Kadioğlu, 2018:126). Bu etkilerin payı ile son yıllarda şehirler, daha fazla sel ve taşkın olaylarına maruz kalmaya başlamıştır. Bunun en önemli sebebi şehrin alansal gelişmesinin kontrolsüz bir şekilde eski dere yataklarının aleyhine büyümesi ve zamanla bu dere yataklarının yeni konut yerleşimleri tarafından istila edilmesidir. Gerek yamaçların konutlarla, betonla kaplanması, derelerin denize ulaştığı kesimlerde dere yataklarının işgali, gerekse doğu batı yönlü kara ve demiryolu ulaşım sitemleri şiddetli yağışlarda bu derelerde biriken suların kolaylıkla denize ulaşmasını engelleyerek sel ve taşkınlara sebep olmaya başlamıştır (Yılmaz ve Kaya, 2018).

İklim değişimine bağlı olarak, Türkiye’de sıcaklık artışlarının en fazla Akdeniz Bölgesi’nde, en az ise Karadeniz Bölgesi’nde olacağı öngörülmektedir (Bahadır, 2011). Küresel iklim değişimi senaryolarına göre gelecek yıllarda iklim göçleri olacak, kişiler iklim konforu arayışı ile güneyin sıcağından kuzeyin serinliğine, alçak kıyı kesimlerin neminden yüksek sahaların kuru havasına doğru yer değiştirmek isteyeceklerdir. Bununla ilişkili olarak, Giresun Üniversitesi’nde 2019 yılında düzenlenen uluslararası yaylacılık ve yayla kültürü sempozyumu sonuç bildirgesinde, yaylalar kuşağının küresel iklim değişikliği nedeniyle gelecekte en çok tercih edilecek yerler arasında olacağı belirtilmiştir. Bugün gerek ülke içinden gerekse başta Arap ülkelerinden gelenler olmak üzere Rize-Ayder ve Trabzon-Uzungöl üzerinde oluşan baskı bunun açık örneğidir. Şimdiden gerekli tedbirler alınmadığı takdirde bu durum yaylalar sahasında mevcut baskıyı daha da arttıracak; su sıkıntısından enerji ihtiyacına, ulaşımdan yerleşme düzenine, sınır anlaşmazlıklarından atıkların bertaraf edilmesine kadar çok sayıda yeni problem doğuracaktır.

Gerek açık alandaki turistik aktivite türleri, gerekse insan sağlığı açısından turist akışı üzerine iklim elemanlarının (güneşlenme süresi, hava sıcaklığı, bağıl nem, yağış ve rüzgâr) her birinin etkisi ve turizm sezonun belirlenmesinde iklim konforu şartlarının uygunluğu aranmaktadır (Özşahin vd., 2015). Bu nedenle, turist destinasyonlarında ve turist gönderen ülkelerdeki iklim ve hava durumu koşullarının değişimi turistlerin rahatını ve seyahat kararlarını önemli ölçüde etkileyebilecek ve turizm sektörü, iklim değişikliğinden çok yönlü etkilenecektir (Somuncu, 2018).

Doğu Karadeniz yaylalarında, 1980-1990 yılları arası, yaylalarda rekreasyon ve turizm etkinliklerinin gelişmeye başladığı dönem olup 1990 ve sonrasında ise yaylalardan rekreasyon ve turizm amacıyla yararlanma artmış, önceleri daha küçük ölçekte ve küçük gruplarla yapılan turizm faaliyetleri kitleselleşmeye başlamış, buna karşılık hayvancılık faaliyetleri belirgin bir şekilde gerilemiştir (Somuncu, vd. 2015). Misal; Gümüşhane, Trabzon ve Giresun’da 30 yayladaki yerleşim sayısının 1973 yılı itibarıyla 5.380 olan yapı sayısı, 2004 yılı itibarıyla %152,6 artışla 8.210 sayısına ulaşmış, bölgede hukuksal bakımdan en önemli sorun ise yaylalardaki mülkiyet durumu ve 4342 sayılı Mera Kanunu hükümlerinin uygulanmasındaki zorluklar olmuştur (Somuncu vd. 2012).

Yaylaların turizm amaçlı keşfiyle beraber Trabzon'un Uzungöl'ü ve Rize'nin Ayder yaylaları gibi merkezler ortaya çıkmıştır. Bu kesimler doğal ve geleneksel yapısından uzaklaşarak çok hızlı bir şekilde değişime uğramıştır. Turizmde iç talebin yanında dışardan, yani yabancı turistlerin de yaylalara talebi artmıştır. Dolayısıyla günümüzde Trabzon'da bu talebe bağlı olarak, yaylaların nasıl değerlendirileceği konusu gündeme gelmektedir. Yine yaylaların kullanımıyla ilgili olarak, yaylaların *yeşil yol* ile birleştirilmesi söz konusu olmuş ve bu kısmen gerçekleştirilmiştir.

Genelde Karadeniz, özelde Trabzon yaylaları üzerinde bugün kendini hissettirmeye başlayan, gelecekte daha da artacak olan yapılaşma baskısı ve onun getireceği yeni sorunlara ve yaşam şekline hazır mıyız? Bir takvim yılı içinde hem il ve ilçe merkezlerindeki evlerinde, hem hafta sonu veya (çay, fındık vb) mahsüllerin hasat mevsiminde köylerde, hem de yaz sıcakları esnasında yaylalara çıkan nüfusun (üçü de kendilerine ait) bu üç farklı yerde aynı anda bulunma ve yaşama isteğinin gelecekte ne gibi sonuçları olacaktır? Bu çalışmada, iklim değişikliğinin getireceği muhtemel nüfus hareketliliği yanında, Karadeniz kıyı kuşağında ve özellikle Trabzon yöresinde açıkça görülen ve bütün yıla yayılan bu üçlü yaşam şeklinin bugün ve gelecekte yöreyi nasıl etkileyeceği hususları üzerinde durulmaktadır.

Yerel dinamiklerin etkisiyle kırsalda yaşanan sorunlarla birlikte küresel iklim değişiminin yeni şartlar oluşturmaları muhtemeldir. Günümüzde başta sel, taşkın, kuraklık, susuzluk ve orman yangınları şeklinde görünür hale gelen felaketler ve bunlardan kaynaklanan can ve mal kayıpları iklim değişimine bağlansa da insanın kusuru, yaşadığı çevreyi tanımama, ona uygun davranmama gibi hususların da önemi olduğu açıktır. Bu bağlamda çalışmada, öncelikle yanlış yer seçiminin kaynaklı afetler; akarsu yatağına kurulan yerleşmeler; Türkiye kırlarına geri dönüşler ve bunun Karadeniz kıyı kuşağına yansımaları; küresel ısınma, iklim konforu ve yerleşim yeri ilişkisi ve iklim değişiminin ortaya çıkaracağı yeni turist profili ile yaylaların iskâna açılıp açılmaması durumunda gelişecek şartlar ve sorunlar incelenmektedir. Bu çalışmada, iklim değişikliğinin getireceği muhtemel nüfus hareketliliği yanında, Karadeniz kıyı kuşağında ve özellikle Trabzon yöresinde açıkça görülen ve bütün yıla yayılan bu üçlü yaşam şeklinin bugün ve gelecekte yöreyi nasıl etkileyeceği hususları üzerinde durulmakta; bu yeni hayat tarzı, yaylaların kullanımı ve küresel iklim değişimiyle yaylalar sahasında oluşabilecek baskı ve sorunlar irdelenmektedir.

Yine Trabzon yöresi örneğine yakından bakıldığında; kırdan kente yoğun göçle birlikte il ve ilçe merkezlerinde heyelan riskli yamaçlar ile akarsu vadilerindeki taşkın yatakları iskâna açılırken, yaylalar sahasında da eski otlak alanları hızla çarpık yapılaşmanın etkisine girdiği görülmektedir. Misal; küresel ısınmayla birlikte yakın gelecekte yaylalar sahasına talep daha da artacağına göre bu durumda yaylalar sahası kimin kullanımında olacaktır? Burada yerel halkın istekleri ile ülke içi ve dışından gelen yabancılardan kaynaklı talepler çatıştığında orta yol nasıl bulunacaktır? Araştırmada bu ve benzeri sorunlar ile çözüm önerileri üzerinde durulmuştur.

Yayla kültürü ve yayla yerleşmelerine dair pek çok konu bilimsel çalışma ve etkinliklerde sunulmuştur (Tunçel, 2015). Doğu Karadeniz dağlarında yaylacılık (Tunçel vd., 2004), yayaların hukuki durumları (Zaman 2007), yayla turizmi ile ilgili sorunlar, Trabzon yaylalarında gelişen turizm faaliyetlerine dair çeşitli çalışmalar (Zaman 2010; Zaman 2006; Çavuş vd., 2010), bulunmaktadır.

1. Küresel Isınma, Sel ve Taşkınlar, Kıyılarda ve Vadi İçlerinde Yapılaşma, Çarpık Kentleşme

1.1. Yanlış Yer Seçiminden Kaynaklı Afetler; Akarsu Yatağına Kurulan Yerleşmeler

11 Ağustos 2021 tarihli Batı Karadeniz sel felaketi yaşandığında gerek Kastamonu'nun Bozkurt ilçesinde gerek Sinop Ayancık'ta bulunarak tarafımızdan coğrafi gözlemler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Coğrafyacılara ve diğer ilgili bilim insanları tarafından, televizyon kanallarından sellerin sebeplerine dair açıklamalar yapılmıştır. Daha çok bu kentlerdeki dere yataklarında olan yapılaşmanın bu sel felaketini doğurduğu, yani kentin taşkın yatağına doğru binaların inşasıyla bu alanların iskâna açılmasıyla ilişkisi olduğu üzerine durulmuştur. Bu konuya dair afetin yaşandığı sahada ve yetkililerle olan görüşmemizde bir sorun açığa çıkmıştır; Niçin göz göre göre derenin içinde evler yapılır? Bu soru ile yerleşmenin yerel dinamikleri incelenerek, yayla yerleşmelerinin yakın gelecekte ve küresel iklim değişimiyle öngörülen yerleşme tercihleri Trabzon yöresi örnekleme ile incelenmesi önemli görülmüştür.

Akarsuların yatakları üzerinde kurulmalarının etkisiyle sel ve taşkınlardan zarar gören pek çok yerleşme bulunmaktadır. Bunlara en gün-

Foto 1-2.

11 Ağustos 2021 selinin yaşandığı Bozkurt ilçe merkezi. Benzer felaketi daha önce yaşayan Giresun-Dereli’de afet sonrası yine dere içinde gelişen yapılaşma.

cel örnekler Orta ve Doğu Karadeniz Bölümleri’nde görülmektedir. 11 Ağustos 2021 tarihinde yaşanan Kastamonu-Bozkurt, Sinop-Ayancık ve bunlardan daha önce yaşanan Giresun-Dereli örnekleri, Orta ve Doğu Karadeniz kıyı kuşağında son birkaç yıl içinde yaşanan sel ve taşkınlardan zarar gören yerleşmelerdir (Foto 1-2).

Sel ve taşkınlar, Karadeniz Bölgesi’nin tipik sorunlarından biri olarak kabul edilebilir. Karadeniz Bölgesi kıyı kuşağında sel ve taşkın afetlerinin hemen hemen her yıl yaşanma riski bulunmaktadır. Misal; Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop, Kastamonu, Bartın ve Zonguldak illerinin iç ya da yüksek kesimlerinden kaynağını alarak Karadeniz’e ulaşan akarsular üzerinde bir çok defa taşkınlar yaşanmıştır. Bizi bu sorunun çözümüne götürecek yollardan biri, insanların yerleşme için niçin dere yataklarını tercih ettiklerini anlamaktan geçmektedir. Özellikle Karadeniz Bölgesi kıyı kuşağına bakıldığında, yerleşmelerin ya akarsuyun vadi yataklarında ya da bu akarsuların denize ulaştıkları *azmak* adı verilen küçük deltalar üzerine kuruldukları görülmektedir. Bazen de Karadeniz sahil boyunca görüldüğü üzere bu azmakların eğer derenin içinde yer yoksa ya da sahil boyunca doğu, batı eksenli yerleşime uygun alan yoksa, bu tür durumlarda yerleşmeler derenin içine; derenin içinde yer yoksa doğu-batı istikameti denizi görebilecek şekilde, yamaçlara doğru kurulmuşlardır.

1.2. Kırsal Alanlara Geri Dönüşler ve Bunun Karadeniz Kıyı Kuşağına Yansımaları

Yerleşim yerinin seçimine dayalı sorunların bir diğer kaynağı da şehirlerden kırsal alanlara yönelik göç hareketleridir. Türkiye’de 1950’lerde başlayan kırdan kente göç, 1990’larda zirve noktasına ulaşmıştır. Bu göç süreci sonunda Trabzon ilinde de mevcut nüfustan daha fazlası şu an il dışında yaşar hale gelmiştir. Yaylacılık faaliyetleri de bundan etkilenmiş bu göçler sonucunda yaylalar sahası üzerindeki baskı azalmıştır. Fakat bu durum son yıllarda hızla değişmeye başlamıştır. Bugün gelinen nokta itibarıyla; gerek yurt içinde büyük şehirlerde, gerek yurt dışında özellikle Batı Avrupa ülkelerinde ikamet etmekte olanlar içinde önemli sayılacak miktarda bir nüfus kitlesi yaşlılık döneminde ya da emeklilik sonrasında geleceklerini büyükşehirler yerine kırsal alanda görmektedir. Kentlerden kıra doğru bir göç, bir dönüş olduğu Trabzon örneğinde açıkça görülmektedir. Net göç oranlarına bakıldığında, Trabzon göç veren bir il olsa da son yıllarda net göç miktarında bir azalma söz konusudur. Bunun nedenlerinden biri de bu geri dönüşlerdir.

Karadeniz kıyı kuşağı; iklimi ve bitki örtüsü gibi doğal şartlar yanında ulaşım ve sağlık altyapısı, gıda başta olmak üzere hemen her türlü ihtiyacın şehir ve kasabalardan kırsal alanlara doğru gününbirlik servisi ediliyor hale gelmesi gibi olanaklar sayesinde giderek daha cazip hale gelmektedir. Bu çekici unsurlara ek olarak, kırla önceden bağı olan insanların geri dönüşü nispeten daha kolay gerçekleşmektedir. Bu avantajlar ile Trabzon; sadece emeklilikte ya da fırsat olunca uğranılacak, bayramlarda gelinecek bir yerden ziyade, bağı koparılmayacak bir mekan haline gelmektedir. Bütün bu gelişmeler il dışında bulunan sadece emekli nüfusu değil, halen aktif olarak çalışan kesimin de (şimdilik tatillerde kaçış yeri, yaşlılıkta ise) yerleşim yeri olarak hayallerini süslemektedir.

1.3. Zorunlu Eğitim ile Taşınmalı Eğitim Sisteminin Yerleşme ve Nüfus Hareketliliğine Etkisi

Eğitimde taşınmalı sisteme geçilmesiyle nüfusun yerleşim yeri tercihi de değişmektedir. Dağlık, engebeli bir topografya ve okullara uzak mesafede yaşanılması gibi etkenler ailelerin okula yakın bulunma isteğini artırmaktadır. Sabah erken saatlerde okula ulaşım için öğrencilerin minibüslerle güçlük çekmesi, bu şekilde yatılı bölge okuluna

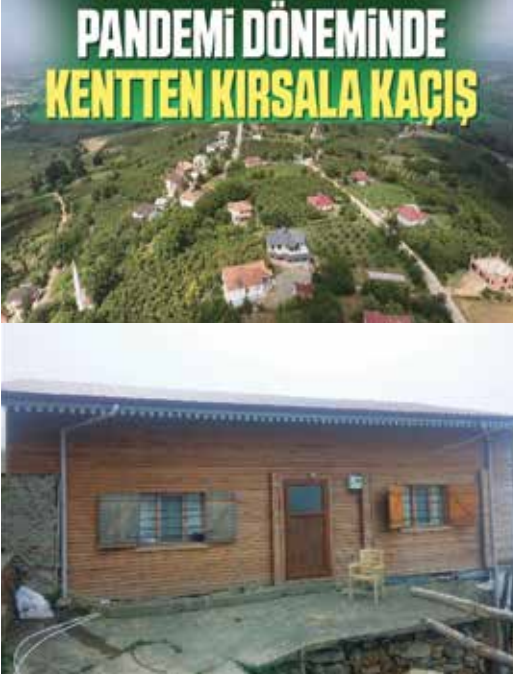

Foto 3-4.

Orta ve Doğu Karadeniz kıyı kuşağında pandeminin de etkisiyle köylere dönüş yaşanmış ve eski evler elden geçirilerek gerektiğinde yerleşmeye uygun hale getirilmiştir.

gitmesi ailelerce istenen bir durum olmamaktadır. Bu nedenle aileler en yakın il ve ilçe merkezlerinde ev kiralayarak çocuklarını okutmak üzere ilçe merkezlerine yerleşmeyi tercih etmektedir. Bu durum da yapılaşmanın bir sebebi olarak ortaya çıkmaktadır.

1.4. Pandemi Süreci Şartları Nedeniyle Kırsal Alanlara Dönme İsteği

Pandemi sürecinde kapalı ortamda uzun süre kalma, köye duyulan özlem, ilk fırsatta daha önce terk edilen köylere ya da en azından bağlı olduğu ilçe merkezlerine dönme isteği olduğu gözlenmiştir. Pandemi sürecine ek olarak, vaktiyle çeşitli hizmet ve imkânları barındırması nedeniyle çekici olan şehirlerin zamanla, artan trafik, gürültü, mekân darlığı ve benzeri nedenlerle itici hale gelmesi kentlerden kıra dönüşleri hızlandırmıştır (Foto 3-4).

Pandemi sürecinde kapalı ortamda kalma, şehirlerin diğer trafik sıklığı, görüntü kirliliği gibi itici özellikleriyle birlikte, kırsal ile olan bağlar, ilişkiler tekrar gündeme gelmiştir. Enflasyon farkı karşısında gerek kentte gerek kırdaki aynı maaşı alıyor olmayı kıra yerleşerek avantajla dönüştürme; şehirde kira ödeme, kırdaki kısmen sebze üretebilme,

meyveye para vermeme, köyde ulaşım giderinin az olması, elektriğin ucuz, su parasının hiç olmaması, daha az yakıt parası vb diğer masraflardan kurtulma ve elde edilen kârı dengeleme isteği de etkilidir. Bütün bu ve benzeri hususlar, dönülen kırsal kesimde eski yapılara veya yeni konutların inşasına dair yeni gelişmeler ortaya çıkarmaktadır. Göç edilen kırsalda, atadan kalma eski yapıların onarılması, yenilerinin inşa edilme süreci devam etmektedir.

1.5. Köye Dönenler ya da Köyde Kalanlar Tarafından Alternatif Kışlık Mekân Olarak İl ve İlçe Merkezlerinin Seçilmesi

Köyüne dönenlerin ilçe merkezleri ile çok yönlü ilişkisi devam etmektedir. Köye dönüş yapanlar ya da köylerde kalanlar, alternatif (kışlık) mekân olarak il ve ilçe merkezlerini seçmektedir. İlçe merkezlerinin seçilmesinde ise birçok sebep bulunmaktadır. Bunların bir kısmını, yaşlılık ve kronik hastalıklar nedeniyle hastanelere yakın olma, kış güvenli ortamda geçirme isteği, yakacak temini ve sorunundan uzak olma, kesintisiz enerji ve iletişim talebi, kolay hayat tercihi; ulaşım, sosyal aktivitelere yakınlık, alışveriş imkânları, yalnız kalmamak; kalabalık arasında yaşamak, akrabaları geldiğinde rahat ağırlamak gibi daha ayrıntılı gerekçeler oluşturmaktadır.

Köylerdeki evlerde barınılsa da dönüş yapılan büyükşehir avantajlarının bir kısmının ilçe merkezlerinde bulunması, hayatı biraz daha kolaylaştıran sağlık hizmetlerinin varlığı ve buna yakın olma isteği söz konusudur. Kırsal alanda kış şartlarının zorlu geçmesi nedeniyle kış güvenli ortamda geçirme isteği kişileri ilçe merkezlerine yöneltmektedir. Yakıt, ulaşım masraflarını azaltma, sosyal aktivitelere katılma gibi ihtiyaçları ilçe merkezinde karşılayabilme olanakları da etkili olmaktadır. Yine ilçe merkezinde, büyükşehirlerden kırsala gelen akrabaların, torunların mekân, alışveriş ve benzeri taleplerini göz önünde bulundurma düşüncesi, kış köyde geçirmemek, yalnız kalmamak isteği ilçe merkezlerini cazip hale getirmektedir.

2. Küresel Isınma, İklim Konforu ve Yaylalar Sahasının Geleceği

Küresel iklim değişimi ve ısınmayla beraber insanlar, yeni bir yerleşim yeri arayışına girebilecektir. Nitekim geçmişte ve kırsal hayat tarzında iklim konforu ile ilişkili bir yapı yansımaktadır. Akdeniz ve

Foto 5-6.

Geçmişte hayvancılık amaçlı olduğu için sadece yazın kullanılan yaylalar gelecekte turizm ve rekreasyon amaçlı olarak kışın da kullanılacaktır; Ordu yaylalarında kış eğlencesi.

Karadeniz bölgeleri kıyı kuşağında geleneksel konfor arayışları geçmiş dönemlerde de söz konusudur. Bu durum en iyi şekliyle yaylacılık faaliyetlerinde gözlenmektedir. Misal, Akdeniz Bölgesi'nde Mersin'de yaşayanların bir kısmının Gözne yaylasına; Adana'dakilerin Pozantı'ya; Hatay'dakiler, Antakya'dakiler Soğukoluk'a çıkmaktadır. Aynı şekilde Karadeniz'de nem fazlalığı ve ırmakların ağız kısmında, azmak kısmında kurulan şehirlerdeki bataklık ve buradaki sivrisinek üremesi sebebiyle insanların yaylalara çıkması bu duruma örnektir. Dolayısıyla benzer durum Trabzon'da da yaşanmaktadır. Yaz döneminde aşırı nem olması, insanları yüksek yaylalara iten bir etkendi. Geçmişten günümüze yaylacılık hareketlerine bakıldığında, kıyı kuşağında yaz aylarında nemden, sıcak havadan, sivrisinekten uzaklaşma isteği görülmektedir. Elektrik enerjisinin kullanılmaya başlanmasıyla, şehirde de iklim konforu oluşturulmaya çalışılmaktadır. Ancak günümüzde suni konforun yani klima şartlarının, evdeki iklimlendirmenin sağlıklı olmadığına anlaşılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte bu durum ekonomik faaliyetler ile beraber değerlendirilmekte idi. Yaylacılığı hayvancılık, otçuluk, gıda ve yün üretimi de amaçlanarak yapılmıyordu. Kırdan kente göçle birlikte köylerde nüfusun, dolayısıyla ekonomik amaçlı yaylacılığın azaldığı hatta yer yer sona gelindiği görülmektedir (Foto 5-6).

Yaylacılık yapan, hayvan otlatan insanların bu göçe katılmasıyla hayvan otlatmaya dayalı olan yaylacılıkta önemli bir gerileme olmuştur. Geleneksel yaylacılık yerine rekreasyon amaçlı yaylacılık faaliyetleri de gelişmektedir. Yaylaların turizm amaçlı kullanımında Ayder, Uzungöl ve benzerleri ile bunların diğer yaylalara etkisi önemli örnekleri oluşturmaktadır. Bu kesimler doğal ve geleneksel yapısından uzaklaşarak değişime uğramıştır (Foto 7-8).

Foto 7-8.

Trabzon-Uzungöl 25 yıllık süreçte görülen değişim.

İç talebe ek olarak dış (yabancı turist), özellikle Arap turistlerin Karadeniz Bölgesi'ne olan ilgisi görülmektedir. Misal, Trabzon ve Rize'ye en çok talep Ortadoğu'dan, Arap ülkelerinden gelmektedir. Dolayısıyla günümüzde Trabzon'da bu talebe bağlı olarak, yaylaların nasıl değerlendirileceği konusu gündeme gelmektedir. Yine yaylaların kullanımıyla ilgili olarak, yaylaların *yeşil yol* ile birleştirilmesi söz konusu olmuş ve bu kısmen gerçekleştirilmiştir (Foto 9-10).

Günümüzde, küresel ısınmayla beraber bir iklim göçü yaşanması söz konusudur. Bu iklim göçünde amaç ya da hedefin Türkiye'nin güne-

Foto 9-10. Giresun, Kümbet Yaylası güneyinde “yeşil yol”.

yinden kuzeyine doğru göç edilmesi de sorunun çözümü için yeterli olmayacaktır. Mevcut durumda da, kuzey kesimde yaşayanların bir kısmı daha yüksekte olan yaylalar kuşağına çıkmaktadır. Dolayısıyla ülkemiz içindeki bir iklim göçünde, Türkiye'nin güneyinden Türkiye'nin kuzeyine doğru göç yeterli olmayacağı gibi, Karadeniz sahil kesiminden de yüksek yaylalara doğru bir arayış yani yatay ve dikey iklim göçü ya da göçmenler söz konusu olacaktır.

2.1. İklim Değişiminin Ortaya Çıkaracağı Yeni Turist Profili ve Yaylaların İskân Sorunu

İklim değişimiyle ortaya çıkması muhtemel yeni turist profili, yaylalar üzerindeki yapılaşma baskısını artıracak endişesini beraberinde getirmektedir. Önceden bahçelerin çevresindeki otlak alanını büyütmek, hayvancılığın sürdürüldüğü alanların daralması nedeniyle suç sayılıyordu. Günümüzde yaylalarda ise bahçelerin genişletilmesiyle hayvanların dolaştığı, otlatıldığı alanlar daralmaktadır. Dolayısıyla bu dönüşüm yaylalarda gözlenmektedir. Böylece yayla evlerinin önem kazanmasıyla eski evlerin elden geçirildiği, yaylalara eski evlerin yanına yeni evlerin yapıldığı görülmektedir.

2.2. Yaylalarda Mülkiyet Problemi; Yaylalar Kimin?

Yaylalarda karşılaşılan sorunlardan biri mülkiyet problemidir. Yaylaların geçmişten beri hayvancılık amaçlı bir mülkiyet durumunda olması durumu günümüzde farklı sorunlarla tekrar gündeme gelmektedir. Günümüzde köylüler ve yaylacıların bir kısmı, yaylalara hayvancılık yapmak için çıkmamaktadır. Yaylaları, geçmişteki aidiyet gerekçesiyle parsellemek, tabiri caizse yer kapmak düşüncesiyle hareket edildiği gözlenmektedir. Yaylalarda arazi tapusu olmadığı halde, geçmişteki geleneksel kullanıma dayanarak ev yapma ve etrafını çevirme hakkına sahip olunabilir mi?

Büyük kentlerde yaşanan gecekondulaşmanın yaylalar sahasında da görülme olasılığı vardır (Foto 11-12). Ki bu durum yaşanmaktadır. Misal, Hıdırnebi yaylasında 16 evin yıkıldığı, 100 tane daha evin yıkılacağı bilgisi haberlere yansımış, ev sahipleri ise kendilerine bu yıkımın haber verilmediğinden yakınmıştır. Bu olayların benzerleri İstanbul ve diğer büyükşehirlerdeki gecekonduların yıkılması sürecinde yaşanmıştır. Gecekondulaşmayla beraber bu yapıların bir yandan yı-

Foto 11-12.

Trabzon yaylalarında daha bugünden başlayan kaçak yapılaşma ve bunlarla ilgili yıkım mücadelesi.

kılması, diğer yandan vatandaşların inşa etmesi sürecinde vatandaş, yani gecekondulaşma galip gelmiştir.

İskân talebinin fazla olması ve pek çok defa af çıkarılması neticesinde gecekondulaşma artmış ve genişlemiştir. Bu örnek durum ile yaylalara olan talep ve mevsimlik göçlerle konutların artması arasında benzer ilişkiler bulunmaktadır. Rize, Ayder yaylası örneğinde de plansız yapılaşma hakimdir (Foto 13-14-15). Bununla birlikte yapılaşma baskısının görülmediği veya az oranda olduğu yaylalar da vardır (Foto 16-17). Bu tecrübeden yola çıkarak benzer durumun diğer Karadeniz yaylalarında görülmemesinin bir garantisi henüz olmadığı gibi şimdiden tedbirlerin alınması gerekmektedir. Misal; yaylalara ileride iskân verilmeyecekmiş gibi ihtimaller görmezden gelindiğinde bugünkü gelişmeler nasıl yorumlanacak, iskân verilmeye kalkılırsa yaylalardaki dağınık yerleşmelerin ihtiyaçları nasıl karşılanacak ve iskân verilmezse kaçak yapılaşmalara nasıl müdahale edilecektir, gibi soruları cevaplamak bugün için zor olsa da gelecekte mutlaka bunların bir cevabı olacaktır. Yaylaların bağlı olduğu il ve ilçelerin beledî ve mülkî amirleri ile TBMM'deki temsilcileri bu konularda ortak stratejiler geliştirmelidir. Yapılaşmanın artmasıyla yaylalardaki konutların elektrik, su, yakıt ve haberleşme ihtiyaçları ile katı ve sıvı atıkların nasıl bertaraf edileceği önceden planlanmalıdır.

Foto 13-14-15.

Rize-Ayder yaylası; 1994'teki görünümü, hızlı yapılaşma sonucu geldiği durum ve sonrasında kentsel dönüşüm kararı ile projelendirilmiş hali.

Foto 16-17.

Trabzon, Çaykara, Çayıroba (Yente) köyü ve yaylası; henüz yapılaşma baskısı hissedilmiyor.

Karadeniz Bölgesi'nde yaylaların geniş alanlara sahip olmasına rağmen yaylacılar arasında sorunlar yaşanmaktadır. Otlakların bulunması yeterli olmayıp bununla beraber otlaklarda kaynak sularının da bulunması bir hayli önemlidir. Derin vadilerle yarılmış sırt alanlarda su kaynakları yetersizdir. Yamaçlardan çıkan kaynak suları ise daha fazladır. Dolayısıyla Karadeniz yaylalarında gelişigüzel ve her yerde hayvan otlatmak mümkün olmamaktadır. Bu etkilerle de yaylalarda dağınık yerleşme gelişmiştir. Bu yerleşme şekilleri göz önüne alındığında, iskân verilmesi durumunda yayladaki dağınık yerleşmelerin ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı bir diğer konudur. Diğer taraftan, iskân verilmemesi durumunda veyahut mevcut yapılaşmanın yıkılması veya yıkılmaması halk içinde tereddüt oluşturmaktadır.

2.3. Yakın Gelecekte İklim Konforu ile Yaylalar Sahasında İskân İlişkisi

Gelecekte iklim konforu bakımından ele alındığında yaylalar sahasındaki iskân kaçınılmaz görünmektedir. Geçmişte ve günümüzdeki gibi çeşitli nedenlerle yaylaya çıkma talebi olduğu gibi ulaşım araçlarının gelişimi, yeni yolların yapımı ve mevcut olanların ıslahı ile birlikte bu talep daha da artabilecektir. Yaylaların iskâna açılması durumu şimdiden tartışılmalı, halk nezdinde de bu husus net olarak açıklığa kavuşturulmalıdır.

2.4. Yaylaların İskâna Açılmaması

Yaylaların iskâna açılmaması mümkün görünmemektedir. Yine de yaylaların iskâna açılmaması göz önünde bulundurularak bir takım önlemler alınmalıdır. Bu alanlar ekonomik olarak değerlendirilmeli; kamunun ortak menfaatine uygun olarak sadece belli yaylalar turizm merkezleri ilan edilmeli, insanlar buralara yönlendirilmelidir. Misal, kamunun ortak menfaatine uygun olarak turizm merkezi ilan edilmeli, kontrollü şekilde yaylalardan istifade edilmelidir. Bursa’da, Uludağ örneğinde olduğu gibi, Uludağ’a çıkılırken otellerin bulunduğu alanın ayrı, turizm merkezinin, daha alçak kesimde piknik alanlarının ayrı yerlerde olması, aynı zamanda dağ havası alınabilmesi bir planlama ile sağlanmıştır. Dolayısıyla yaylaya çıkışlar kontrol edilmeli; gelişigüzel yayılmaya ve bundan kaynaklı kirliliğe izin verilmemelidir. Yabancılar başta olmak üzere yaylalarda mülk satışının söz konusu olmayacağı kesin hükümlere bağlanmalı ve bu kararların arkasında durulmalıdır.

2.5. Yaylaların İskâna Açılması

Yaylaların iskâna açılması durumunda, geleneksel usullerle sürdürülen hayvancılık faaliyetleri modernize edilerek devam ettirilmelidir. Bunun için hayvancılık alanları belirlenmeli, buralar gıda güvenliği ve köylünün ek geçim sahası olarak koruma altına alınmalıdır. Dolayısıyla bu süreç dört maddede özetlenebilir. Birincisi, yaylalarda hayvancılık sahası ayrılmalı, belli olmalı; ikincisi, yaylalarda gelişigüzel yapılaşmanın mutlaka önüne geçilmeli; üçüncüsü, turizm merkezleri ilan edilmeli, buralar geliştirilmeli, harici (yöre dışından gelen ya da yaylaların kullanım hakkı olanların dışında kalan insanlar için) halkın yaylaya olan talebi bu tesisler üzerinden giderilmeli; dördüncüsü

Foto 18-19.

Giresun-Kümbet Yaylası Şehitler Çeşmesi. Kaynağında su pırlı pırlı, 2 metre sonrası ise katı atık ve çöplerle dolu. Geçmişte denize ulaştıkları yerde görülen akarsu kirliliği günümüzde yaylalar sahasında kaynak (memba) kısmına kadar ulaşmış durumda.

Foto 20-21.

Ordu-Gölköy yaylalarından kaynağını alan akarsu, Gölköy ilçe merkezinden geçerken kirlenerek yoluna devam ediyor.

ise yaylalara günübirlik çıkış ve inişler desteklenmeli, çevre kirliliğini de beraberinde getirebileceği için de bu en aza indirilmelidir (Foto 18-19-20-21).

Yaylalar şayet iskâna açılacaksa konut mimarisi tekrar gözden geçirilmelidir. Konut ve turizm tesislerinin yaylaların doğal ve kültürel ortamı ile uyumlu olup olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır (Foto 22-23). Bunun için de yayla meskenlerine yönelik inşaat fuarları organize edilmeli, en uygun plan ve yapı malzemeleri seçilmeli, bölgeye ve yöreye uygun, yaylalara zarar vermeyecek ekolojik duyarlılığı olan örnek yayla konutları bu küçük inşaat fuarlarında insanların beğenisine, eleştirisine sunulmalıdır. Dolayısıyla yaylalar sahasına uygun

Foto 22-23.
Trabzon-Erikbeli Yaylası; Foleya Otel ve Giresun-Dereli-Kümbet, Koçkaya Yaylası; Birun Otel.

özellikte prefabrik veya diğer alternatif konut modelleri geliştirilebilir; bunlar tanıtılabilir, uygulamaya geçirilebilir. Yayladaki evlerin korunması, güvenliğin sağlanması, içme ve kullanma suyunun getirilmesine yönelik pratik bilgilerin bulunmasıyla insanlar da bundan yararlanacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Batı Karadeniz Bölümü'nde, büyükşehir (bazen de yurtdışı) il veya ilçe merkezi, köy (kırsal alan) üçgeninde bir yaşam söz konusu olmaya başlamıştır. Bu yaşam şekli Orta ve Doğu Karadeniz kıyı kuşağında bir de yaylalar eklenerek 4'lü yerleşim haline gelmiştir. Nüfusun önemli bir kısmı yıl içinde farklı zamanlarda bu 3-4 yerde yaşamakta, yine yıl içinde mevsimlere, çalışma hayatına, aile ilişkilerine, kırsaldaki çay ve fındık gibi tarımsal faaliyetlere göre yer değiştirmektedir. Bu kişilerin önemli bir kısmının gelirinin sabit olduğu düşünülürse bu 3 veya 4'lü, her bir iskân biriminde eksiksiz ve konforlu konutlarda yaşaması zordur. İşte bu durum ilçe merkezlerinden köylere, köylerden yayla evlerine kadar sıvalı-sıvasız, boyalı-boyasız, tek katlı-çift katlı, çatılı-çatısız, ısıttığı-ısıtamadığı, alt yapısı olan veya olmayan evler olarak karşımıza çıkmakta, sadece içinde yaşayanlar ve sahipleri olarak değil, yaşanan mekân açısından da büyük sorunlar doğurmaktadır. Bütün bu süreç; il ve ilçe merkezi durumundaki şehirlerde, kasabalarda ve köylerde, son olarak da bunların uzantısı olan yaylalar sahasında büyük bir görsel kirliliğe neden olmaktadır. Bir bakıma yıl-

larca büyükşehirlerin çevresinde görülen ve bundan kurtulmak için pek çok kentsel dönüşüm projeleri yapılan görüntülerin devam etmesine neden olmaktadır. Bu durum sürer ise gelecek 25-50 yıl boyunca sağlıklı konutlarda oturulmasına, işlevsel arazilerin gecekondularla dolmasına neden olacaktır. Yakın gelecekte küresel iklim değişikliklerinin iklim mültecilerini doğuracağından hareketle ve bu talebin Karadeniz yaylalarına yöneleceği bilinciyle hareket edilmeli, bugünden gerekli tedbirler alınmalıdır. Aynı zamanda küresel iklim değişimiyle birlikte mevsimsel göçlerin yaşanması ve yaylalara muhtemel etkileri, buna dair fikir üretme ve çözüm sunma coğrafya bilimi yanında tarih, sosyoloji, insan istek ve talepleri, mülkiyet hakları, tapu durumu gibi diğer etkenlerle birlikte değerlendirilmelidir.

Kasaba, köy ve yaylalar için örnek ev planları hazırlanmalı, ideal büyüklük ve şekiller tespit edilmeli, belli sayıda alternatifler üretilerek yapılaşma olgusu vatandaşın keyfine bırakılmamalıdır. Halkın gelişmiş, kendi isteklerine göre oluşturduğu mimari tarz ve malzemeler engellenmeli; doğal yapı ve geleneksel mimariye uygun olanlar ise desteklenmelidir. Böylece gelişmiş, deneme yanılma yoluyla evler inşa ederek gecekonduya dönüşmeden, bu görünümünden ziyade muntazam yapılaşma sağlanmalıdır. Bunun için başta Trabzon olmak üzere yörenin tamamını kapsayacak şekilde kırsal alanların ve yaylaların ihtiyaçlarını gözeterek fuarlar tertip edilmelidir. İnşaat ve diğer yapı gereçlerini ihtiva eden bu fuarlarda köy ve yayla evleri için en verimli ısıtma-soğutma teknikleri, yalıtım, alt ve üst yapı elemanları, sıfır atık ve diğer çevre sorunları ile baş etmeye yarayacak malzemeler vatandaşın beğenisine sunulmalı, gerekirse en az yakıt, en az çevre sorunu gibi hususlar göz önünde bulundurularak vatandaşların bu tür malzemeleri kullanmaları teşvik edilmeli, gerekirse zorlayıcı yasal tedbirler alınmalıdır.

Karadeniz Bölgesi sıradağları ve üzerinde bulunan yaylalar sahasının Avrupa'nın ortasında yükselen Alplerden çok bir farklılığı yoktur. Onlar mekânı nasıl kullanıyor, biz mekânı nasıl kullanıyor ya da nasıl kullanmalıyız sorularına cevap aranmalı, Avrupa'daki iyi örnekler alınmalı, onların tecrübesinden faydalanılmalıdır. Alpler'de çevreye duyarlı, çevreyi tahrip etmeden ondan yararlanma ilkesine dayalı *sürdürülebilir turizm* başarılmıştır. Sistemin özünde yabancılar değil; o yöreyi bilen, o ekosistemi tanıyan, çevrenin dirençli ve kırılğan noktalarını uzun yılların tecrübesi ile kavramış insanlar olmalıdır (Yılmaz 2002: 4-7). Sadece yapılaşma anlamında değil, yerli ve yabancı turist-

lere karşı tutum, dıştan gelen nüfus baskısı, turizmde kapasiteyi aşma durumunda ne olabileceği gibi hususlarda da gözlemler yapılmalı, gelecekte daha büyük sorunlar yaşamamak için bugünden gerekli tedbirler alınmalıdır.

Yine bugünden yaylalarda alt ve üst yapı anlamında gerekli tedbirler hızlı ve acil olarak alınmalıdır. Nerelerin turizme açılacağı, nerelerin hayvancılık bölgesi, nerelerin yerel halkın geçmişten gelen kullanım ayrıcalığı olduğu kesin ve net olarak belirlenmelidir. Yaylalar sahası yapılaşmaya açıldıktan sonra altyapı götürülmesi, su ve kanalizasyon gibi sorunlara çare aranması akılcı değildir. Bu husus Türkiye'nin 1950'lerden itibaren büyük şehirlerin çevresini saran gecekondulaşma hareketinde acı bir tecrübe olarak yaşanmıştır. Şimdi benzer hataların yaylalar sahasında yapılmasının önüne geçilmelidir. Nitekim Trabzon bu anlamda tehdit altındadır. İl ve ilçe merkezlerinde bugünkü yapılaşma şekline bakıldığında dışarıdan gelecek insanlar bir yana, şehrin bizzat kendi sakinleri için bile iklim değişiminin etkileri ve iklim konforu arayışıyla kendilerini yaylalara atacaklarına şüphe yoktur. Nitekim daha bugünden Trabzonluların yaylalar sahası üzerindeki baskıları gözle görünür şekilde artmış, yine daha şimdiden yaylalara yapılan gecekonduların idari makamlar tarafından yıkımı gibi yöntemlere başvurulmaya başlanmıştır. Bu süreç iki adım ileri bir adım geri şeklinde büyük şehirlerimizin gecekonduyla kuşatılması, sonrasında kentsel dönüşüm uygulamaları gibi yaşanmış tecrübelerin tekrar yaşanmasına fırsat vermemelidir.

Kaynakça

- BAHADIR, M. (2011) "Türkiye'de İklim Değişikliğinin İklim Bölgelerine Yansımasında Kuzey-Güney Yönlü Sıcaklık ve Yağış Değişim Öngörülleri", *Akademik Bakış Dergisi* Sayı: 26, 1- 18.
- ÇAVUŞ, A., Altaş, N.T., (2010) "Trabzon'da Gelişmekte Olan Bir Turizm Merkezi: Kayabaşı Yaylası", *Doğu Coğrafya Dergisi*, S: 23, s. 203-222, Erzurum.
- https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SPM_final.pdf,
- <https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2021/03/c1-introduction-tr.pdf>
- <https://www.giresun.edu.tr/Files/ckFiles/giresun-edu-tr/Yaylacilik/Sonucbil-dirgesi.pdf>
- KADIOĞLU, M. (2008) "Günümüzden 2100 Yılına Küresel İklim Değişimi." *TMMOB İklim Değişimi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 25-45.

- KAYA, M., YILMAZ, C. (2018) "Kültür Coğrafyası ve Kültürel Miras Açısından Doğu Karadeniz'de Otçu Göçü Geleneği ve Kadırğa Otçu Şenlikleri" *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 71.
- ÖZŞAHİN, E.-KAYMAZ, Ç.K.- ALBAYRAK, L. (2015) "Artvin İlinin Biyoklimatik Konfor Şartlarının Analizi ve Turizm Bakımından Önemi. *International Journal of Human Sciences*, 12 (2), 1050-1077. doi: 10.14687/ijhs.v12i2.3361
- SOMUNCU, M.- KAYA, N.Ç.- AKPINAR, N. - Kurum, E. - ECEREL, N.Ö. (2012) *Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Yaylaların Çevresel Değişimi*. Ankara Üniv. Yay., Ankara.
- SOMUNCU, M. (2018) "İklim Değişikliği Türkiye Turizmi için Bir Tehdit mi, Bir Fırsat mı." *TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, Bild. Kitabı, 748-771.
- TUNÇEL, H.- GÜRGEN, G.- ÇİÇEK, İ.- DOĞU, A.F. (2004) "Doğu Karadeniz Dağlarında Yaylacılık", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 14, S: 2, s. 49-66, Elazığ.
- TUNÇEL, H. (ed.), (2015) *Yayla Kültürü ve Yaylacılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Şeyh Edebalı Üniv. Yayını, Bilecik.
- TÜRKEŞ, M. (2008) "Küresel İklim Değişikliği Nedir? Temel Kavramlar, Nedenleri, Gözlenen ve Öngörülen Değişiklikler", *İklim Değişikliği ve Çevre*, 1, 26-37.
- Uluslararası Yaylacılık ve Yayla Kültürü Sempozyumu, *International Symposium on Transhumance and Upland Settlement Culture*, Tam Metin (Ed. Cin, M., Kuruca, N.). (26 - 28 Eylül/September 2019 - Giresun), 2019.
- YILMAZ, C. (2002) "Sürdürülebilirlik Açısından Karşılaştırmalı Bir Analiz; Alpler ve Karadeniz Dağları", *Türkiye Dağları I. Ulusal Sempozyumu*, (25-27 Haziran 2002), Orman Bakanlığı Yayın No:183, (188-195), Ankara.
- YILMAZ, C. - M. Kaya (2020) "Şehir Coğrafyası ve Afet Yönetimi Bağlamında Samsun – Atakum Sel ve Taşkınları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Yıl: 25, Sayı: 44, Sayfa: (31-46).
- ZAMAN, M. (2007) *Doğu Karadeniz Kıyı Dağlarında Yaylalar ve Yaylacılık*, Atatürk Üniversitesi Yay. No: 960, Erzurum.
- ZAMAN, M. (2010) *Doğu Karadeniz Kıyı Dağlarında Dağ ve Yayla Turizmi*, Atatürk Üniversitesi Yay. No: 977, Erzurum.

Fotoğraf Kaynakları

Foto 1,2,3,7,8, 14,15,22,23 Anonim (Google Görseller'den)

Foto 4,16,17 (Selin Uzun)

Foto 5,6 (<https://www.ordumedia.com/persembe-yaylasi-kis-festivali>)

Foto 9,10,13,18,19,20,21 Cevdet Yılmaz

Foto 11,12 (<https://www.akcaabathaber.com/yayla>)

Trabzon Hava Kalitesinin Zamansal ve Mekansal Değişimi

Nuriye GARİPAĞAOĞLU

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

1. Giriş

Hava kirliliği, atmosferde gaz, parçacık, su buharı ve koku şeklinde bulunabilecek olan kirleticilerin, başta insan sağlığı olmak üzere, canlılara ve bütünüyle ortama zarar verecek ölçülere ulaşması durumudur (Garipağaoğlu, 2015, s. 16). Kirleticilerin konsantrasyonları, uluslararası kuruluşlar ve ayrıca çeşitli ülkeler tarafından “hava kirliliği standartları” ile belirlenmiştir. Ülkemizde de hava kalitesinin korunmasına yönelik çeşitli yönetmelikler vardır (Tablo 1). Hava kirliliğinin çevresel etkisi oldukça değişkendir (Kırımhan, 2006, s. 151). Başta insan sağlığı olmak üzere, bitkilere, hayvanlara, cansız ortama zarar verirler. Akciğerlere kadar gitmiş olan zerreciklerden çözünabilir olanlar kana karışmaktadır. Özellikle solunum yolu hastalıkları kirli havanın bir sonucudur. (Erinç,1984, s. 100). Çalışmada incelenecek olan hava kirleticilerin kaynakları ve ortam üzerindeki etkileri birbirinden çok farklıdır. Örneğin, kükürt dioksit, suda ve kanda büyük ölçüde çözünen bir gazdır. Üst solunum yollarını tahriş ederek hava akışına olan direnci azaltır (Garipağaoğlu, 2020, s. 186). Ayrıca kükürt dioksit atmosferde girdiği reaksiyonlar sonucunda sülfürik asit oluşmakta ve asit yağmurları şeklinde bitki örtüsüne zarar vermektedir (Garipağaoğlu, 2019, s. 937). Partiküller, akciğerlerin hava torbalarının bulunduğu bölgelerde birikerek insan sağlığını tehdit ederler. Bitkiler üzerindeki etkileri ise, genel olarak yaprak dokularının tahrip olması, yaprakların sararması ve yeşilliğini kaybetmesi, büyümenin yavaşlaması şeklinde gerçekleşir (Karpuzcu, 1994, s. 148). Karbon monoksit,

renksiz, kokusuz ve zehirli bir gazdır. Kimyasal olarak kararlı olduğu için diğer kirleticilerle doğrudan reaksiyona girmez. Suda çözünmediği için atmosferden yağmur damlaları ile uzaklaştırılması önemsiz kalmaktadır. (Garipağaoğlu, 2015, s. 12). Azotlu gazlar ise, çok yüksek sıcaklık ve basınçta meydana gelen yanma süreçleriyle oluşurlar. Taşıt motorları ve elektrik santrallerindeki yanmalar bu bakımdan önemli kaynaklardır (Muslu,2000, s.196; İncik, 1994, s.30). Özellikle azot dioksit, solunum yolu rahatsızlıklarına sebep olur. Azot oksitler asit yağışların oluşumunda da etkilidirler.

Trabzon hava kalitesinde, evsel ısınma amaçlı kullanılan yakıtlar ve motorlu kara taşıtları en etkili kirletici kaynaklar olarak öne çıkmaktadır. Özellikle yanma döneminde (soğuk dönem) kirleticilerin maksimumları yükselmekte ve bazı kirleticilerin konsantrasyonları limit değerleri aşmaktadır. Şehirde doğal gaz arzının sağlandığı mahallelerde katı veya sıvı yakıt tüketimi azaldıkça, atmosfere yayılan kirletici konsantrasyonlarında önemli düşüşler gerçekleşecektir. Doğal gaz abone sayısının yükselmesiyle, evsel ısınmadan kaynaklanan kirlilik zayıflayarak, yerini şehir içi ulaşımından kaynaklanan kirliliğe bırakacaktır. Diğer taraftan şehrin havasında sanayi ve inşaat faaliyetleri, atmosferik toz taşınımları da kirletici kaynaklar arasında yer almaktadır. Endüstri tesislerini daha ziyade şehrin doğu tarafında toplanmış olması nedeniyle, bu kısımda hava kalitesi üzerinde olumsuz etkileri görülmektedir. Ancak, kentin bu kesiminde konut yoğunluğu daha düşük olduğundan, batıya nazaran kirlilik düzeyi daha düşüktür. Hızlı kentleşme sonucunda oldukça yoğun bir yapılaşma görülmekte olup, konut alanları kentin kıyı kesiminde, özellikle batı yönünde yoğunlaşmaktadır. Son yıllarda ise, kentin güneyine doğru vadi içlerini de kapsayan yüksek yapılaşmalar artarak devam etmektedir (Aydın Türk vd. 2008, s. 813). Ayrıca olumsuz meteorolojik koşullar kirlenmiş havanın şehrin üzerinde belli bir süre beklemesine sebep olmaktadır. Bu bakımdan, özellikle sıcaklık terslemesinin görüldüğü dönemlerde şehrin hava kalitesi bozulmaktadır.

Hava Kirleticisi	Ortalama Süre	Limit Değer	AB Limit Değerlerinin geçerli olacağı tarih
Kükürt Dioksit (SO ₂)	Saatlik	350 µg/m ³ (Bir yılda 24 defadan fazla aşılmaz)	2019
	24 saatlik	125 µg/m ³ (Bir yılda 3 defadan fazla aşılmaz)	
	Yıllık ve kış dönemi	20 µg/m ³	
Partiküler Madde (PM ₁₀)	24 saatlik	50µg/m ³ (Bir yılda 35 defadan fazla aşılmaz)	2019
	Yıllık ve insan Sağlığının korunması için	40µg/m ³	
Karbon Monoksit (CO)	8 Saat	10 000 µg/m ³	2017
Azot Dioksit (NO ₂)	Saatlik	200 + 30µg/m ³ (2021 yılı) (Bir yılda 18 defadan fazla aşılmaz)	2024
	Yıllık	40+6µg/m ³ (2021 yılı)	
Azot Oksitler (NO _x)	Yıllık	30µg/m ³	2014

Tablo 1: Bazı Atmosfer Kirleticilerinin Limit Değerleri ve Uyarı Eşikleri (2014-2021 arası) (<https://cygm.csb.gov.tr/yonetmelikler>, <https://havakalitesi.ibb.gov.tr>)

2. Veri ve Yöntem

Trabzon'un hava kalitesinin zamansal ve mekânsal değişimi; kirleticilerin yıllık ve aylık ortalamaları, maksimumları ve eşik değerleri aşan süreleri kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada, istatistiki veri süresindeki yeterlilikler ve boşluklar dikkate alınarak hava kirleticilerden; partiküler madde (PM₁₀), kükürt dioksit (SO₂), karbon monoksit (CO), azot dioksit (NO₂), azot oksitlere (NO_x) ait veriler değerlendirilerek şehrin hava kalitesi saptanmaya çalışılmıştır. Diğer atmosfer kirleticilerine ait yeterli istatistiki veri bulunmadığından, çalışmada kullanılmamıştır. Kirliliğin zamansal ve mekânsal değişiminin tespitinde; yalnızca ortalamaların yeterli olmayacağından hareketle, maksimumlar, hedef sınır değerler, eşik değerler ve aşma süreleri

de dikkate alınmıştır. Zamansal değişimde ise, öncelikle 1990- 2021 yılları arasında soğuk dönem ortalamaları ve yıllık ortalamalar esas alınarak, yıllar arası farklılıklar belirtilmeye çalışılmıştır. Daha sonra, son 1 yıllık süre içerisindeki (2021) yıllık ve aylık kesitlerde olmak üzere, ortalamalar, maksimumlar ve limit değerleri aşma süreleri incelenmiştir. Çalışma alanında, düzenli hava kirliliği ölçümü yapan istasyonlardan; Beşirli, Fatih, Meydan ve Valilik istasyonlarının verileri kullanılmıştır. Trabzon şehri dışında kalmakla birlikte, şehre etkileri bakımından Akçaabat istasyonunun verileri de dahil edilmiştir. İlgili veriler, D.İ.E. Çevre İstatistikleri (Hava Kirliliği), TÜİK Hava İstatistikleri ve Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Hava Kalitesi İzleme İstasyonları web sitesinden temin edilmiştir. Bu verilerin, sahadaki dağılımları, coğrafi bilgi sistemleri yardımıyla üretilen haritalarla değerlendirilmiştir. İstasyonlara ait kirletici göstergeleri, “06.06.2008 tarih ve 26898 Sayılı Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği’nde bulunan Limit Değerlerle ve Avrupa Birliği-Türkiye Limit Değerleri” ile karşılaştırılmıştır.

3. Bulgular

Trabzon’un hava kalitesinde meydana gelen zamansal ve mekânsal değişimi değerlendirebilmek için öncelikle 1990- 2011 yılları arasında kükürt dioksit ve partiküler maddenin soğuk döneme ait ortalamaları, maksimumları ve eşik değerleri aşma süreleri incelenmiş, daha sonra 2008- 2021 yılları arasında, yıllık ortalamalar ve maksimumlar araştırılmıştır. 2021 yılında ise, kükürt dioksit, partiküler madde, karbon monoksit, azot dioksit ve azot oksitler gibi kirleticilerin yıllık, aylık ortalamaları ve maksimum konsantrasyonlarıyla birlikte eşik değeri aşma süreleri değerlendirilerek bazı bulgular elde edilmiştir.

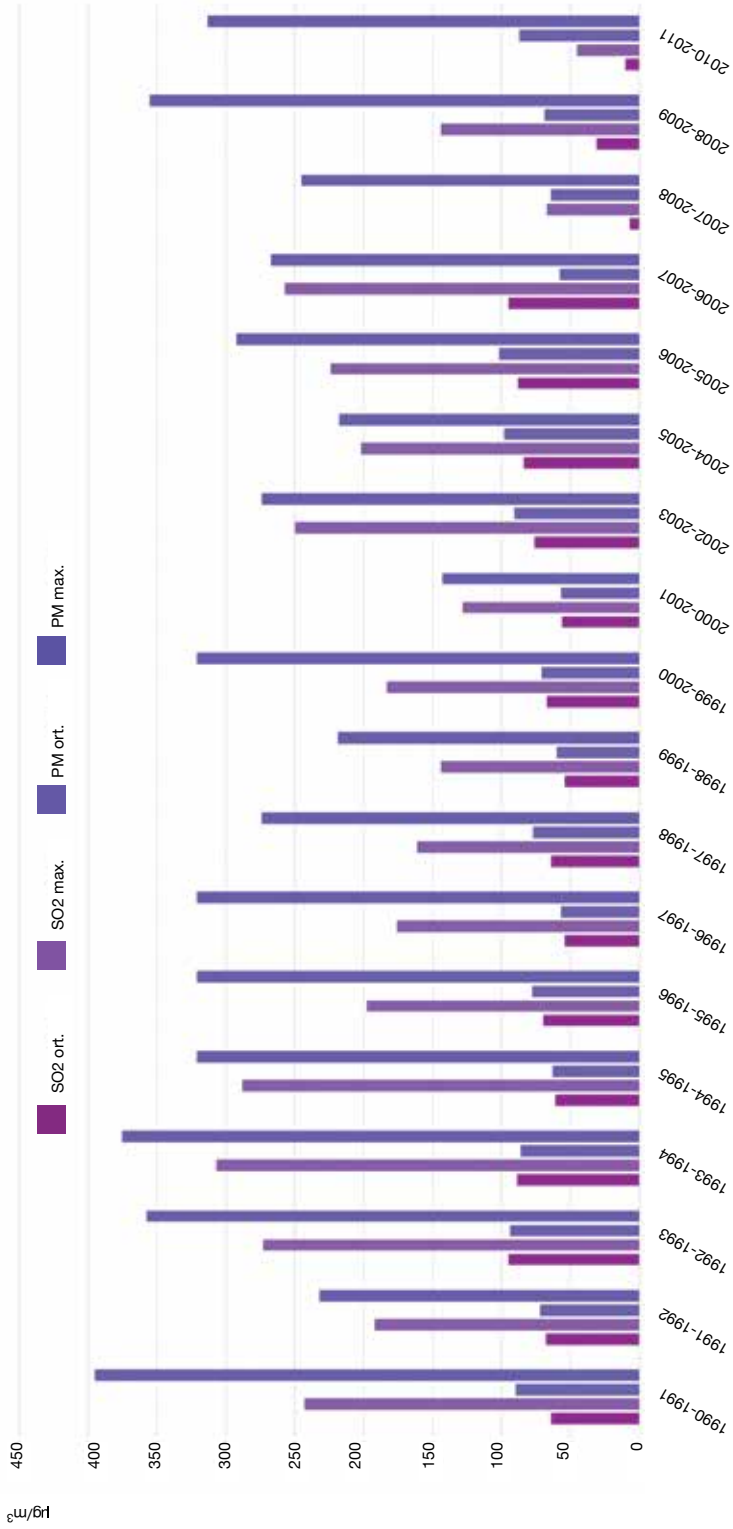
3.1. Trabzon’da Hava Kalitesinin Yıllar Arası (1990- 2021) Değişimi:

Trabzon’un hava kalitesinde, kirleticilerin yıllık ortalamalarının ve maksimumların zamansal değişimi incelenirken; öncelikle 1990 2021 yılları arasındaki 31 yıllık sürenin analizi yapılmıştır. 2021 yılının görünümü ise, Akçaabat, Beşirli, Fatih, Meydan ve Valilik ölçüm istasyonlarının verileri yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Türkiye’nin havası zaman, zaman kirlenmiş birçok şehirde olduğu gibi, Trabzon’da da yıl içerisinde daha ziyade yanma dönemi öne çıkmakta-

dır. Gerçekten de yanma dönemini oluşturan soğuk devredeki aylar (Ekim-Mart arası), daha yüksek kirlilik göstergeleriyle dikkat çekmektedir. Bu nedenle Trabzon'un hava kalitesinde öncelikle yılın soğuk döneminin yeri belirlenmiştir. Hava kalitesinde yıllar arası farklılığı ortaya koyabilmek amacıyla da Trabzon ölçüm istasyonuna ait 21 yıllık (1990-2011) bir süre değerlendirilmiştir. Daha sonra, Valilik ve Meydan istasyonlarının verileri kullanılarak (2008-2021) yıllar arası değişim tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak uzun süreli ve kesintisiz ölçüm değerleri, kükürt dioksit ve partiküler madde olmak üzere, iki kirleticiden oluşan mevcut olduğundan, yıllık değişimin saptanmasında bu kirleticiler kullanılmıştır.

YILLAR	SO ₂ Ort	SO ₂ Max	PM ₁₀ Ort	PM ₁₀ Max
1990-1991	64	243	90	395
1991-1992	68	192	72	232
1992-1993	95	273	94	357
1993-1994	89	307	86	375
1994-1995	61	288	63	321
1995-1996	70	198	78	321
1996-1997	54	176	57	321
1997-1998	64	161	77	274
1998-1999	54	144	60	219
1999-2000	67	183	71	321
2000-2001	56	128	57	143
2001-2002	-	-	-	-
2002-2003	76	250	91	274
2003-2004	-	-	-	-
2004-2005	84	202	98	218
2005-2006	88	224	102	292
2006-2007	95	257	58	267
2007-2008	7	67	64	245
2008-2009	31	144	69	355
2009-2010	-	-	-	-
2010-2011	10	45	87	313

Tablo 2: Trabzon'da Kış Dönemine (Ekim-Mart arası) Ait Kükürt dioksit ve Partiküler Madde Ortalamaları Ve Maksimumları ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, 1990 – 2011) (D.İ.E. Çevre İstatistikleri, Hava Kirliliği (1990-1997); D.İ.E. Çevre İstatistikleri, Hava Kirliliği (1990-2010); D.İ.E. Haber Bülteni (1998-2008); TÜİK, Hava İstatistikleri (1990-2010); (- veri yoktur)).

Şekil 1: Trabzon'da Kış Dönemine (Ekim-Mart arası) Ait Kükürt dioksit ve Partiküler Madde Göstergeleri (µg/m³, 1990 – 2011)

Trabzon’da, soğuk dönemde, kükürt dioksit ve partiküler madde konsantrasyonları, 1990’lı yılların başlarında nispeten yüksek seyretmiş olsa da ortalamalar, “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğinde” belirtilen sınır değerlerin altında kalmıştır (tablo 2- 3, şekil 1). Kükürt dioksit ortalamaları, 1992-1993 soğuk döneminde en yüksek değerine ($95\mu\text{g}/\text{m}^3$) ulaşmıştır. 1994-1995 Kış döneminden itibaren kükürt dioksit konsantrasyonunda çok belirgin düşüşler sağlanmıştır. 1998-1999 döneminde $54\mu\text{g}/\text{m}^3$ seviyelerine kadar çekilmiştir. Ancak, 2002-2003 soğuk döneminden itibaren ortalamalar belirgin biçimde yeniden artış göstermiş, 2006-2007 devresinde $95\mu\text{g}/\text{m}^3$ ’e kadar çıkmıştır. 2007-2008 Kış dönemi ise, kükürt dioksit ortalamalarında bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren, değerler hızla düşmeye başlamıştır. 2008-2009 Kış döneminde $31\mu\text{g}/\text{m}^3$ ü bulmuş olsa da, ekosistemin korunması için gerekli olan değer (2009 yılı ve öncesi: $60\mu\text{g}/\text{m}^3$) ve Kış dönemi ortalaması (2009 yılı ve öncesi: $250\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşılmamıştır. 2008-2021 yılları arasında kükürt dioksit yıllık ortalamaları da genellikle düşük seyretmiştir.

Valilik ve Meydan ölçüm istasyonlarının verilerine göre; ekosistemin korunması için gerekli olan değer (2014 yılı ve sonrası: $20\mu\text{g}/\text{m}^3$) birkaç kez aşılmıştır. Örneğin; Valilik istasyonunda, 2013 yılında $28\mu\text{g}/\text{m}^3$, 2014 yılında $37\mu\text{g}/\text{m}^3$, 2020 yılında $108\mu\text{g}/\text{m}^3$; Meydan istasyonunda, 2019 yılında $26\mu\text{g}/\text{m}^3$ ’lük ortalamalar dikkat çekmektedir. Kısacası, Türkiye’nin hava kalitesinin korunmasında 2009 yılı ve sonrasında uygulanmaya başlanan limit değerlerle kıyaslandığında, belirtilen yıllarda Trabzonda kükürt dioksit ortalamalarının sorun yarattığı anlaşılmaktadır.

Yıllık ortalama partiküler madde konsantrasyonları ise, genellikle kükürt dioksit nazarın daha yüksek seyretmiştir. 1996-1997 Kış döneminden itibaren ortalamalarda genel bir düşüş izlenmeye başlansa da, yıllar arası düzenli bir düşüş eğilimi görülmemektedir. Örneğin, 2002-2003 döneminde yükselmeye başlayan ortalamalar, 2005-2006 Kış döneminde $102\mu\text{g}/\text{m}^3$ seviyelerine ulaşmıştır. Ancak yine de Kış dönemi ortalaması (2009 yılı ve öncesi: $200\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşılmamıştır. İzleyen dönemlerde yine bir düşüş eğilimi görülse de 2010-2011 döneminde yeniden yükselmiştir. Fakat ortalamalar, 2009 yılı ve öncesinde müsaade edilen yıllık ve Kış dönemi sınır değerlerinin altında kalmıştır. Dolayısıyla Trabzon’da 1990-2011 yılları arasında, soğuk dönem partiküler madde ortalamaları, hava kalitesinde etkili bir kir-

letici olmamıştır. 2008-2021 yılları arasında, Valilik ve Meydan ölçüm istasyonlarının verilerine göre partiküler madde yıllık ortalamaları ise, birkaç defa sınır değerini (2009 yılı ve öncesi 150 µg/m³; 2010-2014 yılları arası 132-60 µg/m³; 2015-2018 yılı arası 56- 44 µg/m³; 2019 ve sonrası 40 µg/m³) üzerinde gerçekleşmiştir. Bunlardan Meydan istasyonunda 2013-2018 yılları arasında limit değerler aşılmış,Valilik istasyonundaise, altında kalmıştır.

		SO2			PM	
YILLAR	Hedef sınır değeri aşan günler sayısı (150µg/m ³)	Kısa vadeli sınır değeri aşan günler sayısı (400µg/m ³)	1.Uyarı eşiğini aşan günler sayısı (700 µg/m ³)	Hedef sınır değeri aşan günler sayısı (150µg/m ³)	Kısa vadeli sınır değeri aşan günler sayısı (300µg/m ³)	1.Uyarı eşiğini aşan günler sayısı (400 µg/m ³)
1990-1991	10	0	0	31	5	0
1991-1992	5	0	0	10	0	0
1992-1993	25	0	0	31	4	0
1993-1994	27	0	0	29	3	0
1994-1995	3	0	0	12	0	0
1995-1996	5	0	0	19	0	0
1996-1997	1	0	0	3	1	0
1997-1998	1	0	0	14	0	0
1998-1999	0	0	0	3	0	0
1999-2000	2	0	0	8	1	0
2000-2001	0	0	0	0	0	0
2001-2002	-	-	-	-	-	-
2002-2003	2	0	0	5	0	0
2003-2004	-	-	-	-	-	-
2004-2005	1	0	0	6	0	0

2005-2006	7	0	0	19	0	0
2006-2007	29	0	0	4	0	0
2007-2008	0	0	0	8	0	0
2008-2009	0	0	0	-	1	2 (260 µg/m ³)
2010-2011	0	0	0	-	4	1

Tablo 3: Trabzon'da Kış Dönemine (Ekim-Mart arası) Ait Kükürt dioksit ve Partiküler Madde Konsantrasyonlarının Eşik Değerleri Aşan Gün Sayıları ((1990 – 2009) (D.İ.E. Çevre İstatistikleri, Hava Kirliliği (1990-2010); D.İ.E. Haber Bülteni (1998-2008); TÜİK, Hava İstatistikleri (1990-2010); (- veri yok).

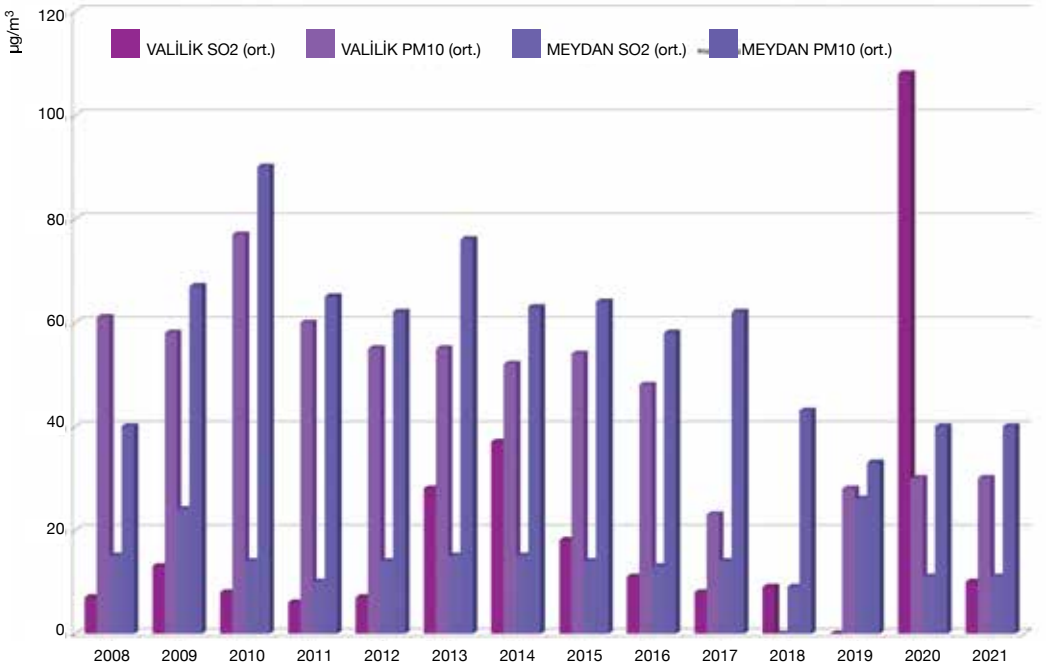
Ancak, kirleticilerin maksimum konsantrasyonlarının yıllık gidişi, ortalama değerlerden bir hayli farklı gözükmemektedir (tablo 2, 3, 4, şekil 1, 2, 3). Kükürt dioksit maksimumları, 1992-1995 yılları arasındaki soğuk dönemlerde, Kış dönemi hedef sınır değerlerini sürekli olarak aşmıştır. Daha sonraki yıllarda maksimumlar düşmekle birlikte, 2006-2007 döneminde yeniden yükselerek sınır değerini üzerine çıkmıştır. Partiküler madde maksimumları ise, 2000-2001 soğuk dönemi dışında, diğer dönemlerde, sürekli olarak kış dönemi sınır değerlerinin üzerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Trabzon hava kalitesinde 1990-2011 yılları arasında, soğuk dönemde partiküler madde kükürt dioksit nazaran, daha etkili bir kirleticisi olarak rol oynamıştır.

VALİLİK					MEYDAN			
	SO ₂ (Max.)	SO ₂ (Ort.)	PM ₁₀ (Max)	PM ₁₀ (Ort.)	SO ₂ (Max.)	SO ₂ (Ort.)	PM ₁₀ (Max.)	PM ₁₀ (Ort.)
2008	79	7	248	61	141	15	212	40
2009	138	13	365	58	123	24	416	67
2010	43	8	469	77	80	14	240	90
2011	27	6	310	60	62	10	225	65
2012	123	7	237	55	85	14	332	62
2013	322	28	153	55	83	15	201	76
2014	433	37	201	52	88	15	241	63
2015	106	18	254	54	67	14	249	64
2016	62	11	254	48	68	13	313	58
2017	47	8	116	23	109	14	263	62
2018	53	9	68	15	70	9	166	43

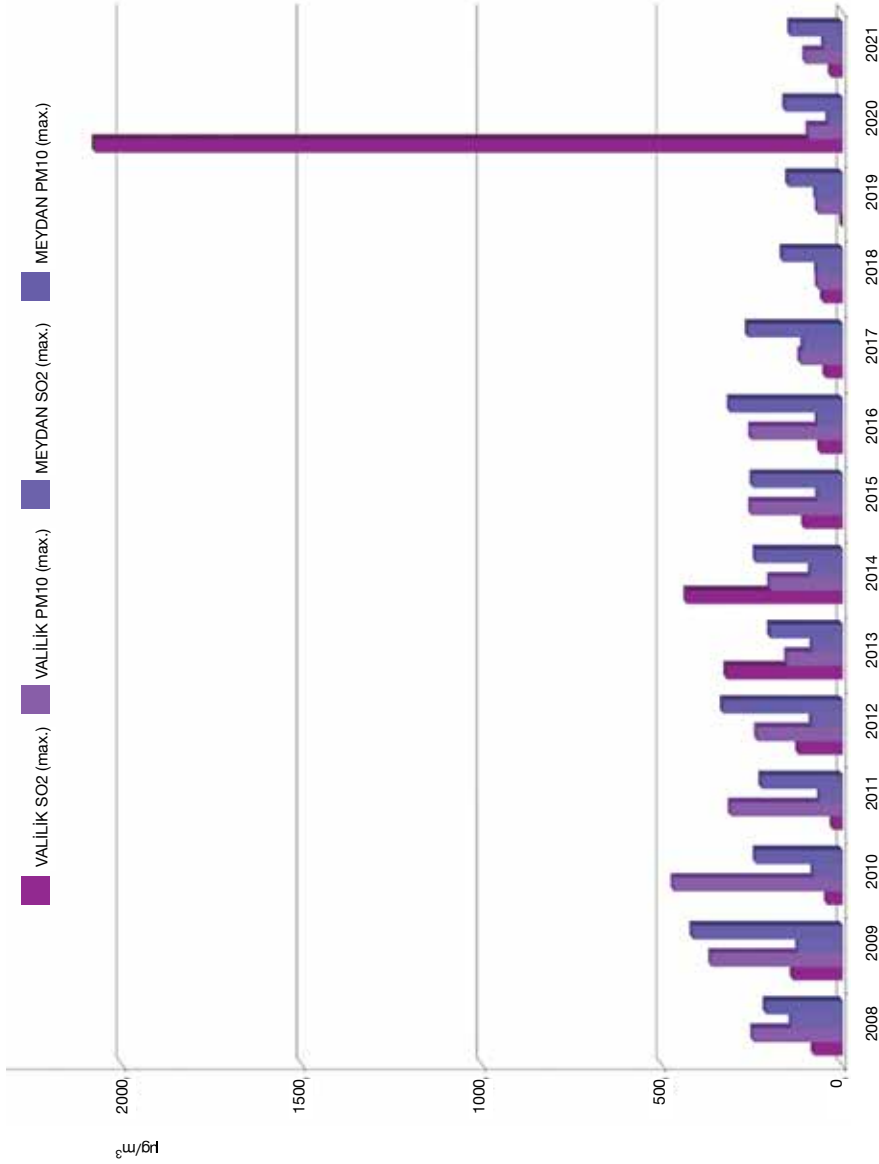
2019	-	-	68	28	73	26	150	33
2020	2077	108	93	30	39	11	159	40
2021	32	10	103	30	51	11	145	40

Tablo 4: Trabzon'da Kükürt Dioksit Ve Partiküler Madde Ortalamaları Ve Maksimumlarının, Yıllara Göre Değişimi (2008-2021) (Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı, Hava Kalitesi İzleme İstasyonları (- veri yoktur)).

Valilik ve Meydan ölçüm istasyonlarının verilerine göre de maksimumlar hava kalitesinin bozulmasında daha etkin gözükmektedir. Bu bakımdan Valilik istasyonunun kükürt dioksit maksimumları 2013, 2014 ve 2020 yıllarında 24 saatlik limit değeri ($125 \mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmıştır. Özellikle 2020 yılında rekor seviyeye ulaşmıştır (2077 $\mu\text{g}/\text{m}^3$). Meydan istasyonunda ise, belirtilen limit değerinin altında kalmıştır. Partiküler madde maksimumları açısından ise, her iki istasyonda da sürekli olarak 24 saatlik limit değerlerin fazlasıyla üzerinde seyretmiştir. Böylece, 2008-2021 yılları arasında, maksimumlar itibarıyla, Trabzon hava kalitesinde partiküler maddenin daha etkin bir kirletici olduğu

Şekil 2: Trabzon'da Kükürt Dioksit Ve Partiküler Madde Ortalamalarının Yıllık Değişimi (2008-2021)

Şekil 3: Trabzon'da Kükürt Dioksit Ve Partiküler Madde Maksimumlarının Yıllık Değişimi (2008-2021)

sonucuna ulaşılmaktadır. Trabzon'da hedef sınır değerin ($125 \mu\text{g}/\text{m}^3$) de sık, sık ve uzun sürelerle aşıldığı görülmektedir (tablo 3). 1992-1994 ve 2006-2007 yılları arasındaki soğuk dönemlerde kükürt dioksit konsantrasyonları bir aya yakın sürelerle limit değerin üzerine çıkmıştır. Partiküler madde konsantrasyonları ise, daha uzun süreli aşma özelliğine sahiptir. Özellikle 1990-1991 ve 1992-1993 yılları soğuk dönemle-

rinde 31 gün sürelerle sınır değeri aşılmıştır. Ayrıca partiküler madde konsantrasyonları daha az sürelerle de olsa kısa vadeli sınır değeri ve 1. Uyarı eşikini de aşmıştır.

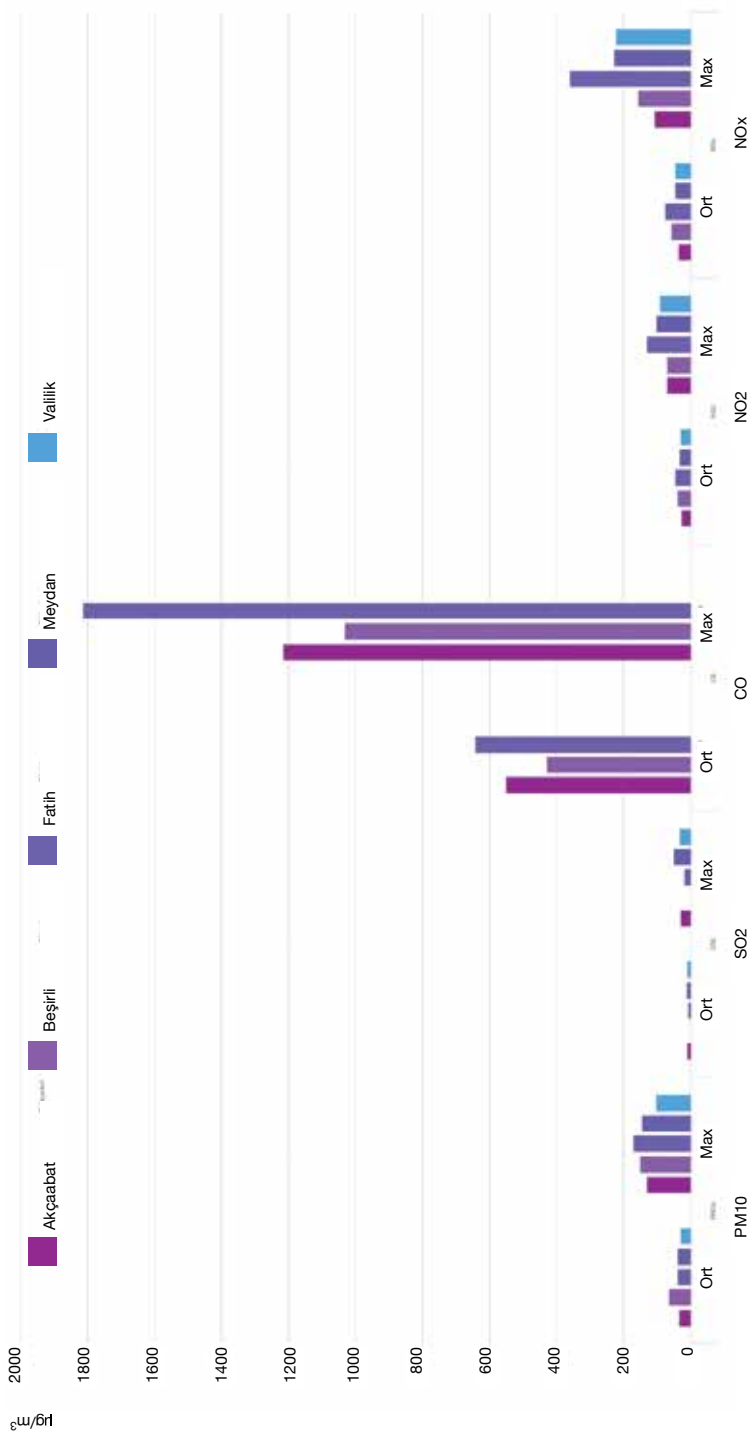
3.2. Trabzon'da Hava Kirleticilerin 2021 Yılı, Yıllık Ortalamalar ve Maksimumlara Göre İncelenmesi

Trabzon'da 2021 yılı esas alınarak, düzenli ölçümleri yapılan hava kirleticilerden, partiküler madde (PM_{10}), kükürt dioksit (SO_2), karbon monoksit (CO), azot dioksit (NO_2) ve azot oksitlerin (NO_x) yıllık ortalamaları ve maksimum konsantrasyonları incelenmiştir (tablo 5, şekil 4). Bunlardan partiküler madde ortalamaları, Beşirli istasyonunda en yüksek değerine ulaşmıştır ($65\mu g/m^3$). Bunu Meydan ($40\mu g/m^3$) ve Fatih ($39\mu g/m^3$) istasyonlarının ortalamaları izlemektedir. Akçaabat ($35\mu g/m^3$) ve Valilik ($30\mu g/m^3$) istasyonlarının ortalamaları ise, daha düşük kalmıştır. 2021 yılı partiküler madde ortalamaları, "Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine" göre; Beşirli ve Meydan İstasyonlarında yıllık sınır değeri ($40\mu g/m^3$) aşmış olup Fatih istasyonunda sınır değere çok yaklaşmıştır. Akçaabat ve Valilik istasyonlarında ise, sınır değere ulaşmamıştır.

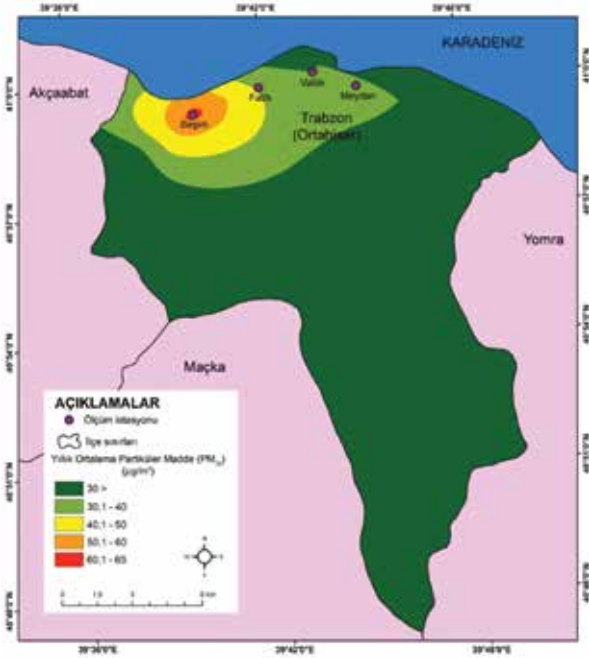
İstasyonlar	PM_{10}		SO_2		CO		NO_2		NO_x	
	Ort	Max	Ort	Max	Ort	Max	Ort	Max	Ort	Max
Akçaabat	35	131	9	30	551	1216	28	71	36	107
Beşirli	65	152	-	-	430	1031	38	72	57	157
Fatih	39	170	6	18	643	1812	46	132	77	360
Meydan	40	145	11	51	-	-	33	101	47	228
Valilik	30	103	10	32	-	-	30	91	46	223

Tablo 5: Trabzon'da Bazı Hava Kirleticilerin Yıllık Ortalamaları ve Maksimumları ($\mu g/m^3$) (2021,24 saatlik) (Çevre, Şehircilik Ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı), (-Veri yoktur).

2021 yılında, partiküler madde yıllık ortalama konsantrasyonlarının mekânsal dağılışı, şehrin çeşitli kesimleri arasında önemli farklılıklar gösterir (şekil 5). Şöyle ki, Trabzon'un kuzeybatısında, Beşirli ve yakın çevresi 1. Dereceden, Meydan ve Fatih çevresi 2. Dereceden riskli alanlar olarak belirlemektedir. Şehrin, doğu ve güney kesimlerinde ise, değerler hızla düştüğünden, sorunlu alan bulunmamaktadır. Kükürt dioksit ortalamaları ise, $6-11\mu g/m^3$ arasında değişmektedir. İlgili yılda

Şekil 4: Trabzon'da Bazı Hava Kirlenimlerinin Yıllık Ortalamaları ve Maksimumları ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, 2021, 24 saatlik)

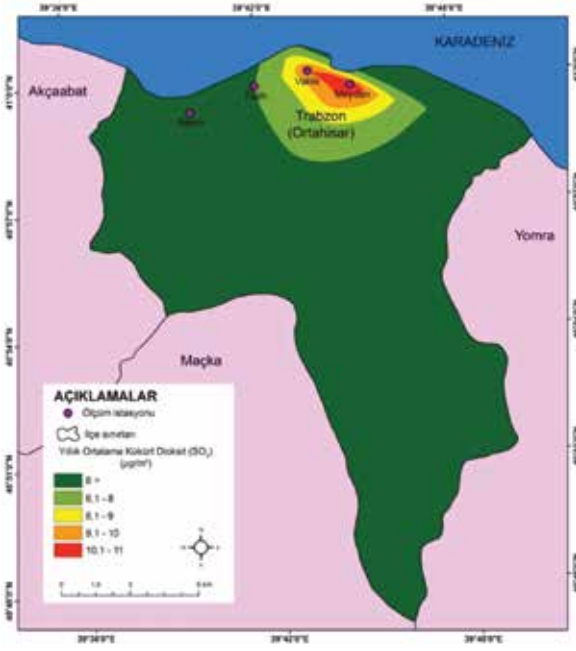

Şekil 5: Trabzon'da 2021 Yılı Partiküler Madde (PM₁₀) Ortalamalarının Dağılışı (µg/m³)

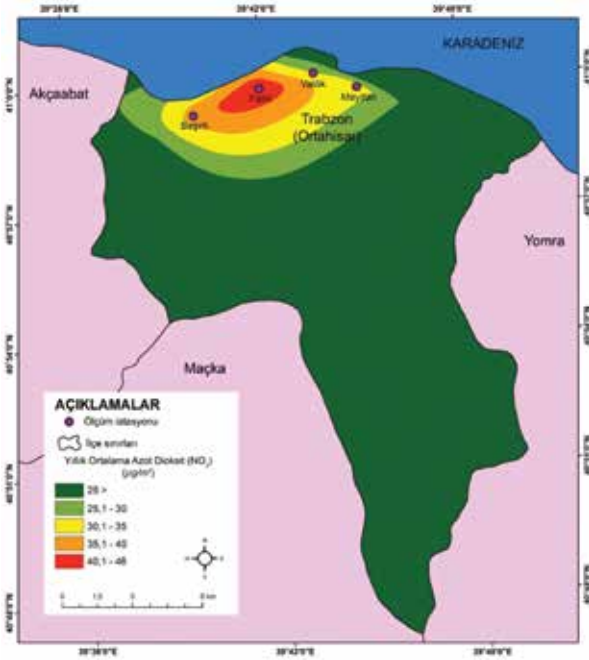
Beşirli istasyonuna ait veri bulunmamakta olup, diğer istasyonların değerleri arasında önemli farklılıklar görülmemektedir.

En yüksek değerle Meydan (11µg/m³). En düşük değerle Fatih (6µg/m³) istasyonu dikkat çekmektedir. Yıllık ortalama kükürt dioksit konsantrasyonlarının alansal dağılışı, Şehrin kuzeyinde Meydan ve Valilik çevresi diğer kesimlere nazaran nispeten yüksek gözükse de, “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine” göre; şehrin hiçbir bölümünde, yıllık ve ekosistemin korunması için önerilen sınır değer (20µg/m³) aşılmamaktadır (şekil 6).

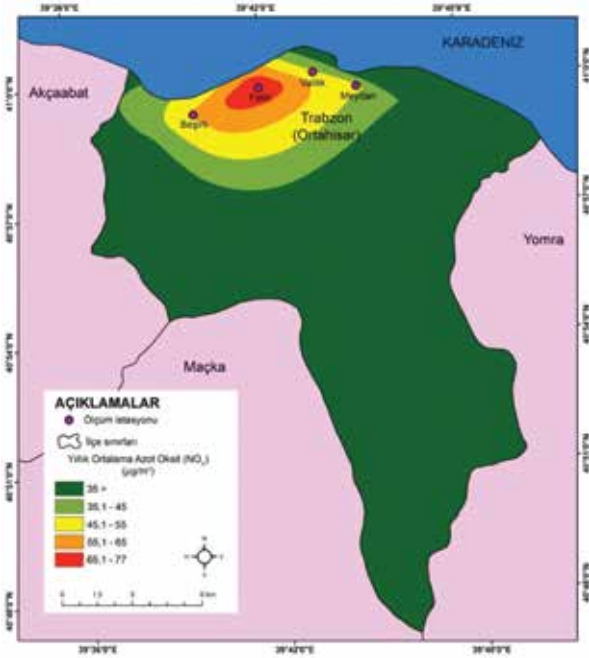
Yıllık azot dioksit ortalamaları, Fatih istasyonunda en yüksek değere ulaşmış (46µg/m³) olup, bunu Beşirli (38µg/m³) istasyonu izlemektedir. Meydan (33µg/m³), Valilik (30µg/m³) ve Akçaabat (28µg/m³) istasyonlarının ortalamaları ise, daha düşüktür (Tablo 5, şekil 4). Mevcut veriler, 2021 yılı azot dioksit ortalamalarının, “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine” göre; Fatih istasyonunda yıllık sınır değer (40+6µg/m³) aşılmış olduğuna işaret etmektedir. Diğer istasyonlar ise sınır değere yaklaşmamıştır. Yıllık azot dioksit

Şekil 6: Trabzon'da 2021 Yılı Kükürt Dioksit (SO_2) Ortalamalarının Dağılışı ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)

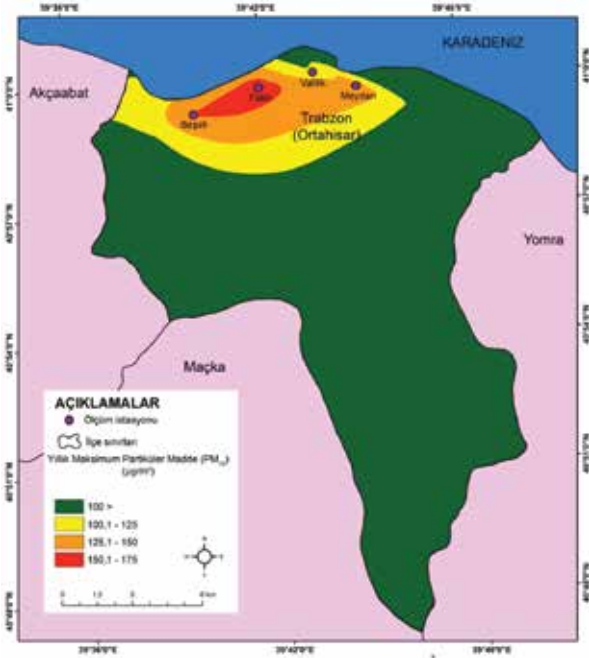
Şekil 7: Trabzon'da 2021 Yılı Azot Dioksit (NO_2) Ortalamalarının Dağılışı ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)

Şekil 8: Trabzon'da 2021 Yılı Azot Oksitler (NO_x) Ortalamalarının Dağılışı ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)

ortalamalarının, şehirdeki mekânsal dağılışı açısından da farklılıklar görülür (şekil 7). Dağılışı bakımından şehrin kuzeyinde, Fatih ve yakın çevresi 1. Dereceden, Beşirli çevresi 2. Dereceden riskli alanları temsil etmektedir. Şehrin, diğer kesimleri ise, risksiz gözükmemektedir.

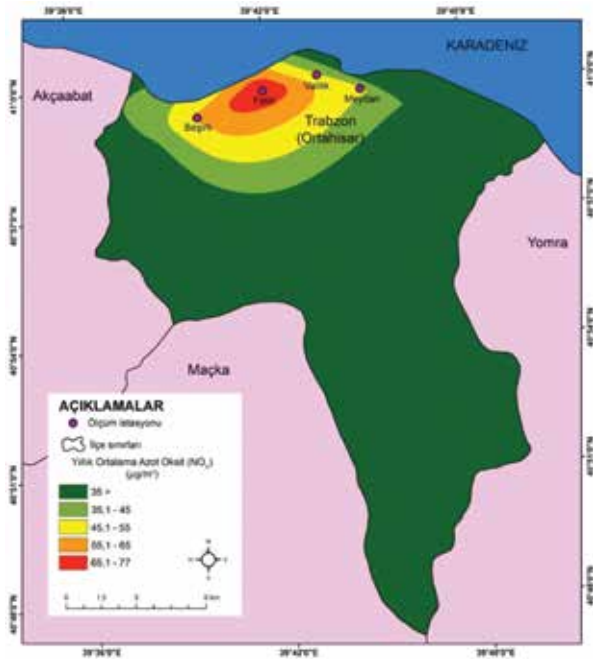
Yıllık azot oksit ortalamalarına ait değerler ise, istasyonların hepsinde yüksek seviyelerde gözükmemektedir. En yüksek ortalamalar Fatih istasyonunda ($77\mu\text{g}/\text{m}^3$) ölçülmüş olup, Beşirli istasyonu ($57\mu\text{g}/\text{m}^3$) ikinci sırada bulunmaktadır. Daha sonra, sırasıyla Meydan ($47\mu\text{g}/\text{m}^3$), Valilik ($46\mu\text{g}/\text{m}^3$) ve Akçaabat ($36\mu\text{g}/\text{m}^3$) istasyonlarının ortalamaları gelmektedir (Tablo 5, şekil 4). Belirtilen ortalamalara göre, 2021 yılında, bütün istasyonlarda “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine” göre; yıllık sınır değeri ($30\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşılmıştır. Diğer taraftan da azot oksitlerin yıllık ortalamaları, mekânsal dağılışı açısından önemli farklılıklara sahiptir (şekil 8). Dağılışı bakımından esasında, şehrin her kesimi riskli gözükmemektedir. Ancak kuzeyde, Fatih ve yakın çevresi 1. Dereceden, Beşirli çevresi 2. Dereceden, Meydan ve Valilik çevreleri 3. dereceden riskli alanlar olarak dikkat çekmektedir. Kar-

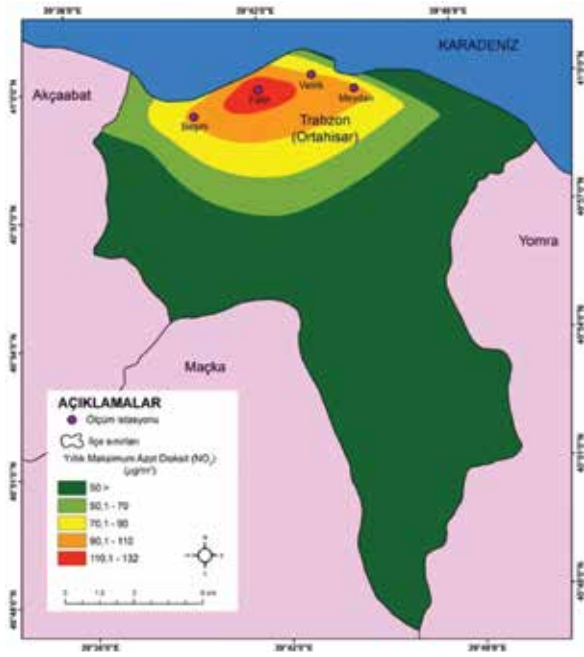

Şekil 9: Trabzon'da 2021 Yılı Partiküler Madde (PM_{10}) Maksimumlarının Dağılışı ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)

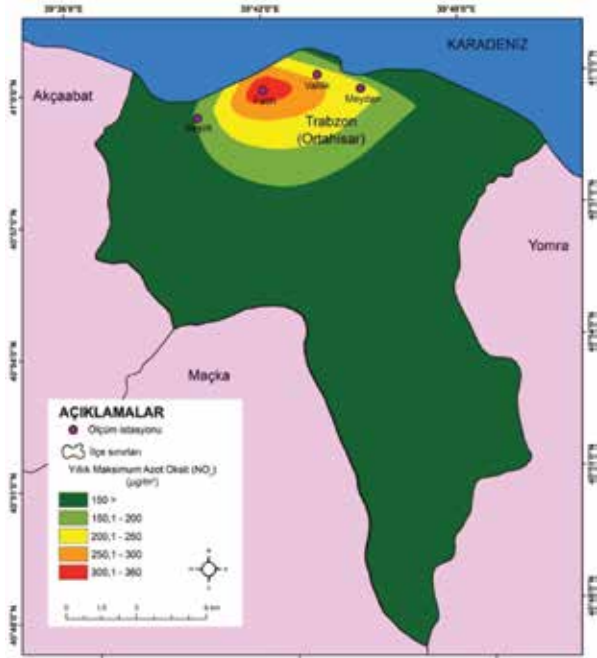
bon monoksit ortalamaları, $430\text{-}643\mu\text{g}/\text{m}^3$ arasında değişmekte olup, istasyonların değerleri arasında önemli farklılıklar mevcut değildir. En yüksek değerle Fatih ($643\mu\text{g}/\text{m}^3$), en düşük değerle Beşirli ($430\mu\text{g}/\text{m}^3$) istasyonu dikkat çekmektedir. Meydan ve Valilik istasyonlarının ise, ilgili yıla ait verileri bulunmamaktadır. Yıllık ortalamalar, “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine” göre; şehirde sınır değer (8 saatlik $10\,000\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşılmadığını göstermektedir (tablo 5, şekil 4).

Hava kirleticiler maksimumlarına göre incelendiğinde, yıl içerisinde bazen yükselerek hava kalitesinde düşüslere neden oldukları görülmektedir (Tablo 5, Şekil 4). Örneğin, partiküler madde yıllık maksimum konsantrasyonları, “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine” göre; 2021 yılında, bütün istasyonlarda, günlük sınır değeri ($50\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmıştır. Fatih'te $170\mu\text{g}/\text{m}^3$, Beşirli'de $152\mu\text{g}/\text{m}^3$, Meydan'da $145\mu\text{g}/\text{m}^3$, Akçaabat'ta $131\mu\text{g}/\text{m}^3$, Valilik'te $152\mu\text{g}/\text{m}^3$ maksimumlar ölçülmüştür. Bu durum, Trabzon hava kalitesinde partiküler madde yıllık maksimumlarının zaman, zaman sorun yarattığını ifa-

Şekil 11: Trabzon'da 2021 Yılı Azot Dioksit (NO_2) Maksimumlarının Dağılışı ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)

Şekil 12: Trabzon'da 2021 Yılı Azot Oksitler (NO_x) Maksimumlarının Dağılışı ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)

likle yüksek seyretmiştir. Özellikle Fatih ($360\mu\text{g}/\text{m}^3$), Meydan ($228\mu\text{g}/\text{m}^3$) ve Valilik ($223\mu\text{g}/\text{m}^3$) istasyonlarında çok yüksek maksimumlar ölçülmüştür. Akçaabat ($107\mu\text{g}/\text{m}^3$) ve Beşirli'de ($157\mu\text{g}/\text{m}^3$) nispeten düşmektedir. Mevcut yönetmelikte, saatlik veya günlük limit değerler verilmediğinden, ulaşılan maksimumlar mukayese edilememiştir.

Ancak maksimumların dağılışı açısından Fatih 1. Derecede, Meydan ve Valilik 2. Derecede, Beşirli 3. Derecede riskli bölgeleri temsil etmektedir (şekil 12). Maksimum karbon monoksit konsantrasyonları, $1031\text{-}1812\mu\text{g}/\text{m}^3$ arasında değişmiş olup, 8 saatlik sınır değer ($10\,000\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşılmamıştır (tablo 5, şekil 4) Dolayısıyla Trabzon'da karbon monoksit maksimumları hava kalitesinde sorun yaratacak seviyelere ulaşmamıştır.

3.3. Trabzon'da Hava Kirleticilerin Aylık Ortalamalar, Maksimumlar ve Limit Değeri Aşan Süreye Göre İncelenmesi

Trabzon'da, 2021 yılında, hava kirleticilerden bazılarının ortalama ve maksimum göstergeleri, aylar arasında önemli dalgalanmalar gösterir. Örneğin partiküler madde ortalamaları, yıl içerisinde genellikle soğuk dönemde (Ekim-Mart arası) daha yüksek seyretmektedir. Bu bakımdan, Beşirli haricinde, Akçaabat, Fatih, Meydan ve Valilik istasyonlarında Ekim ayından itibaren yükselmeye başlamakta ve Mayıs'a kadar devam etmektedir. Böylece, Sonbahar ortalarından, İlkbahar ortaları veya sonlarına kadar daha riskli bir dönem yaşanmaktadır. Beşirli'de ise ortalamalar Eylül'den itibaren yükselmeye başlamakta, ancak soğuk dönem içerisinde, Aralık ve Mart aylarında kısmen düşmektedir.

AKÇAABAT	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
PM ₁₀ (Ort)	43	39	33	32	22	18	22	24	25	61	59	37
PM ₁₀ (Max)	88	81	66	95	39	33	29	40	60	131	118	63
SO ₂ (Ort)	15	14	11	6	4	4	5	4	5	7	15	19
SO ₂ (Max)	23	30	20	13	4	6	6	5	5	14	26	30
CO (Ort)	753	627	714	748	599	439	429	432	375	431	575	650
CO (Max)	980	736	1216	1160	673	528	498	538	449	634	744	979
NO ₂ (Ort)	37	35	41	36	21	-	15	15	13	-	24	29
NO ₂ (Max)	60	54	68	71	33	-	21	20	17	-	30	42

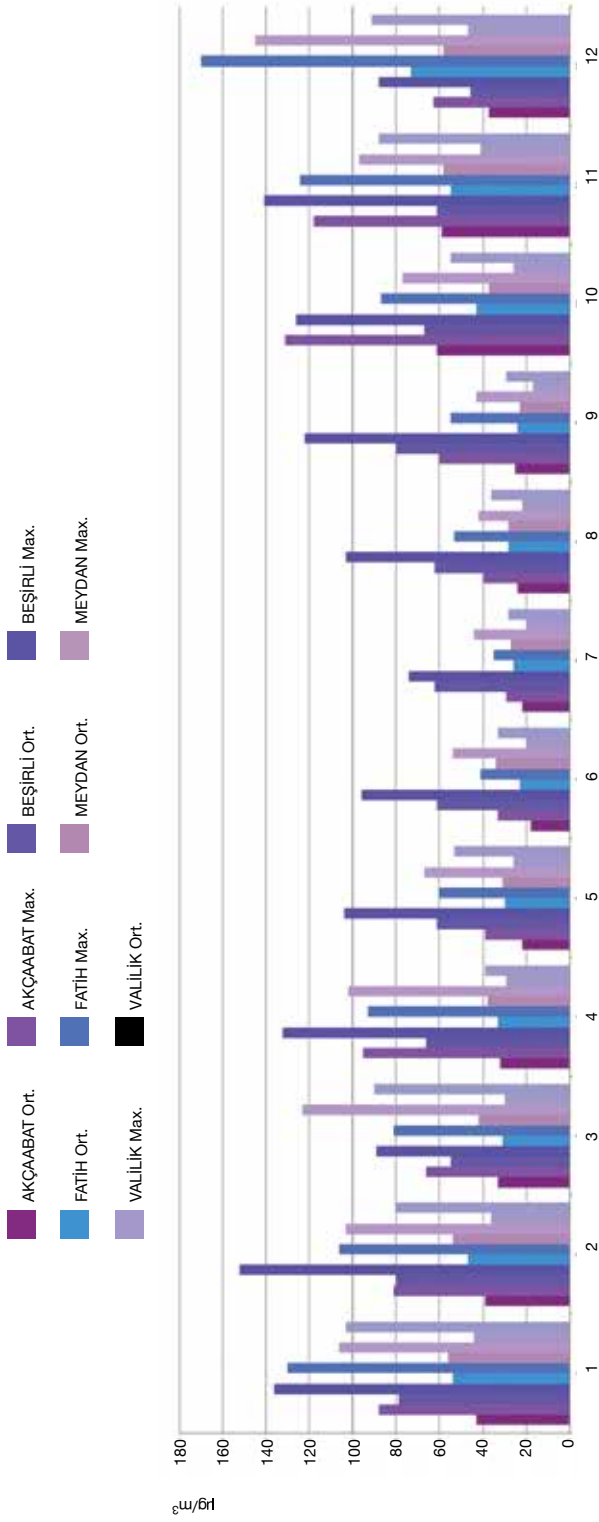
NO _x (Ort)	52	46	52	44	23	-	18	18	15	-	34	42
NO _x (Max)	97	100	106	107	37	-	25	25	20	-	47	61
O ₃ (Ort)	45	52	49	52	63	52	60	48	52	44	36	37
O ₃ (Max)	62	70	73	71	82	71	80	63	84	61	47	56
BEŞİRLİ												
PM ₁₀ (Ort)	79	80	55	66	61	61	62	62	80	67	61	46
PM ₁₀ (Max)	136	152	89	132	104	96	74	103	122	126	141	88
CO (Ort)	546	629	540	420	276	303	301	388	373	392	488	530
CO(Max)	889	1031	814	706	406	524	366	453	499	594	666	752
NO ₂ (Ort)	47	45	42	38	31	30	32	32	31	35	43	50
NO ₂ (Max)	72	66	65	63	53	42	47	45	39	45	59	71
NO _x (Ort)	81	74	62	51	40	40	42	43	43	51	70	91
NO _x (Max)	157	147	107	100	79	61	67	62	53	70	128	151
FATİH												
PM ₁₀ (Ort)	54	47	31	33	30	23	26	28	24	43	55	73
PM ₁₀ (Max)	130	106	81	93	60	41	35	53	55	87	124	170
SO ₂ (Ort)	9	8	7	5	3	3	2	3	3	5	8	10
SO ₂ (Max)	18	15	14	8	4	3	3	3	4	7	15	18
CO (Ort)	926	798	697	590	414	354	426	483	474	617	914	1029
CO (Max)	1812	1517	1677	1019	619	446	492	594	574	1027	1380	1717
NO ₂ (Ort)	66	58	45	23	34	27	29	36	41	51	66	74
NO ₂ (Max)	132	108	98	53	64	46	36	49	55	77	103	114
NO _x (Ort)	127	106	66	30	42	32	33	44	55	81	131	163
NO _x (Max)	360	290	205	76	89	58	43	64	86	184	231	306
MEYDAN												
PM ₁₀ (Ort)	56	54	42	38	31	34	27	28	23	37	58	58
PM ₁₀ (Max)	106	103	123	102	67	54	44	42	43	77	97	145
SO ₂ (Ort)	17	22	19	5	2	3	4	3	4	6	18	27
SO ₂ (Max)	30	37	51	10	3	5	5	4	5	12	36	45
NO ₂ (Ort)	36	18	47	39	31	29	25	-	34	34	36	29
NO ₂ (Max)	90	26	101	65	51	43	55	-	47	54	49	38
NO _x (Ort)	62	22	70	51	37	37	25	-	45	51	59	59
NO _x (Max)	228	50	208	110	67	58	31	-	66	93	90	87
VALİLİK												
PM ₁₀ (Ort)	44	36	30	29	26	20	20	22	17	26	41	47
PM ₁₀ (Max)	103	80	90	39	53	33	28	36	29	55	88	91
SO ₂ (Ort)	14	15	14	8	6	6	7	8	9	11	11	16
SO ₂ (Max)	29	21	29	11	7	6	7	9	9	17	18	32

NO ₂ (Ort)	44	42	37	32	29	-	13	15	23	20	23	20
NO ₂ (Max)	91	85	83	39	45	-	21	24	24	21	46	24
NO _x (Ort)	70	61	48	38	38	-	16	17	37	26	53	59
NO _x (Max)	223	159	154	50	66	-	24	31	38	32	108	108
O ₃ (Max)	46	55	54	52	64	59	70	63	65	55	43	34
O ₃ (Max)	65	77	78	73	94	78	89	77	83	76	71	57

Tablo 6: Trabzon'da Hava Kirleticilerin Aylık Ortalama ve Maksimumları ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, 2021,24 saatlik) (Çevre, Şehircilik Ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi izleme Ağı), (-Veri yoktur).

Partiküler madde aylık ortalamaları, soğuk dönemde genellikle “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğinde” belirtilen yıllık ve Kış dönemi sınır değerinin ($40\mu\text{g}/\text{m}^3$) üzerindedir. Bu süre, Akçaabat, Fatih, Meydan ve Valilik'te 4-5 ay civarında iken, Beşirli'de 12 ay boyunca sınır değerler aşılmaktadır. Aylık maksimumlar (günlük verilere göre) açısından da soğuk dönem bariz bir biçimde önde yer almaktadır; Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine göre; soğuk dönem aylarında, istasyonların hepsinde maksimumlar, günlük sınır değeri ($50\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmıştır. Bu durum, sınır değerin, Beşirli'de 12, Akçaabat'ta 8, Fatih'te 10, Meydan'da 9, Valilik'te 7 aylık süre içerisinde zaman, zaman aşılabileceğini ifade etmektedir. Aylık en yüksek maksimumlar ise, yıl içerisinde, Fatih ($170\mu\text{g}/\text{m}^3$) ve Meydan'da ($145\mu\text{g}/\text{m}^3$) Aralık ayına, Valilik'de ($103\mu\text{g}/\text{m}^3$) Ocak ayına, Akçaabat'ta ($131\mu\text{g}/\text{m}^3$) Ekim, Beşirli'de ($152\mu\text{g}/\text{m}^3$) Şubat aylarına isabet etmektedir (Tablo 6, şekil 13).

Kükürt dioksit aylık ortalamaları ve maksimumları ise, düşük olup aylar arasında fazla iniş-çıkış göstermez. 2021 yılında en yüksek aylık ortalamalar Aralık ayına isabet etmekte olup, Akçaabat'ta $19\mu\text{g}/\text{m}^3$, Meydan'da $27\mu\text{g}/\text{m}^3$, Fatih'te $10\mu\text{g}/\text{m}^3$, Valilik'te $16\mu\text{g}/\text{m}^3$ seviyelerine ulaşmıştır. Beşirli'de ise, ölçüm bulunmamaktadır (Tablo 6). Yine en yüksek aylık ortalamalar, daha ziyade soğuk dönemde ölçülmüştür. Kükürt dioksit aylık ortalamaları, Meydan İstasyonunda Aralık ve Şubat aylarında “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğinde” belirtilen yıllık ve Kış dönemi sınır değerinin ($20\mu\text{g}/\text{m}^3$) üzerine çıkmıştır. Aynı istasyonun Mart ayı ve Akçaabat'ın Aralık ayında ise sınır değere yaklaşılmıştır. Kükürt dioksit aylık maksimumları da yıl içerisinde soğuk dönemde daha yüksek durumdadır. Örneğin, Akçaabat'ta Aralık ve Şubat ($30\mu\text{g}/\text{m}^3$), Fatih'te Aralık ve Ocak ($18\mu\text{g}/$

m³), Meydan'da Mart (51µg/m³), Valilik'te Aralık (32µg/m³) aylarında ölçülmüştür. Ancak, Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine" göre; soğuk dönem aylarında, istasyonların hepsinde maksimumlar, günlük sınır değer (125 µg/m³) altında gerçekleşmiştir.

2021 yılında, azot dioksit ortalamaları da genellikle soğuk dönem içerisindeki aylarda daha yüksek gözükmetedir. Akçaabat (37µg/m³) ve Valilik'te (44µg/m³) Ocak, Beşirli (50µg/m³) ve Fatih'te (74µg/m³) Aralık ayları, Meydan'da (39µg/m³) ise Nisan ayı daha yüksek ortalamalara sahiptir. Bazı aylarda yıllık sınır değer (yıllık 40+6 µg/m³) aşılmıştır. Örneğin, Beşirli'de Aralık ve ocak aylarında sınır değer aşılmış, Şubat ayında sınır değere yaklaşılmıştır. Fatih'te Ekim, Kasım, Aralık, Ocak, Şubat aylarında sınır değer aşılmış, Mart ayında sınır değere yaklaşılmıştır. Meydan'da Mart ayında sınır değer aşılrken, Akçaabat ve Valilik'te bütün ayların ortalama değerleri düşük olup risk teşkil etmemektedir. Maksimumlar ise, saatlik sınır değer (saatlik 200+30 µg/m³) altındadır. En yüksek maksimumlar, Akçaabat'ta (68µg/m³) Mart, Beşirli'de (72µg/m³) Ocak, Fatih'te (132µg/m³) Ocak, Meydan'da (101µg/m³) Mart, Valilik'te (91µg/m³) Ocak aylarında ölçülmüştür. (Tablo 6). Azot oksitlerin aylık ortalamaları ise, 2021 yılında Fatih ve Beşirli istasyonlarında sürekli olarak yıllık sınır değer (yıllık 30 µg/m³) üzerinde seyretmiştir. Diğer istasyonlardan, Akçaabat'ta Kasım-Nisan arasında, Meydan'da Şubat ve Temmuz ayları dışında, Valilik'te Temmuz, Ağustos ve Ekim ayları dışındaki sürede sınır değerler aşılmıştır. En yüksek ortalamalara, Akçaabat'ta Ocak-Mart (52µg/m³), Beşirli (91µg/m³) ve Fatih'te (163µg/m³) Aralık, Meydan'da (70µg/m³) Mart, Valilik'te (70µg/m³) ocak aylarında ulaşmıştır. Bu durum, gerek daha yüksek aylık ortalamaların ve gerek se sınır değer aşıldığı ayların soğuk döneme isabet ettiğini göstermektedir. Aynı şekilde aylık maksimumlar da yine yüksek seyretmiş olup, en yüksek değerler, soğuk dönem içerisinde kaydedilmiştir. Ancak azot oksitlerde 24 saatlik veya saatlik sınır değer verilmediğinden, maksimumlar limit değerlerle karşılaştırılamamıştır. En yüksek maksimumlar, Fatih (360µg/m³), Beşirli (157µg/m³), Meydan (228µg/m³), Valilik (223µg/m³) istasyonlarında Ocak ayında, Akçaabat'ta (107µg/m³) ise, Mart ve Nisan aylarında gözükmetedir (Tablo 6). 2021 yılında da azot oksitlerin aylık maksimum konsantrasyonları, hava kalitesini olumsuz etkileyebilecek seviyelere ulaşmıştır. Karbon monoksit aylık ortalamaları ve maksimumları, düşük olup aylar arasında büyük farklılıklar

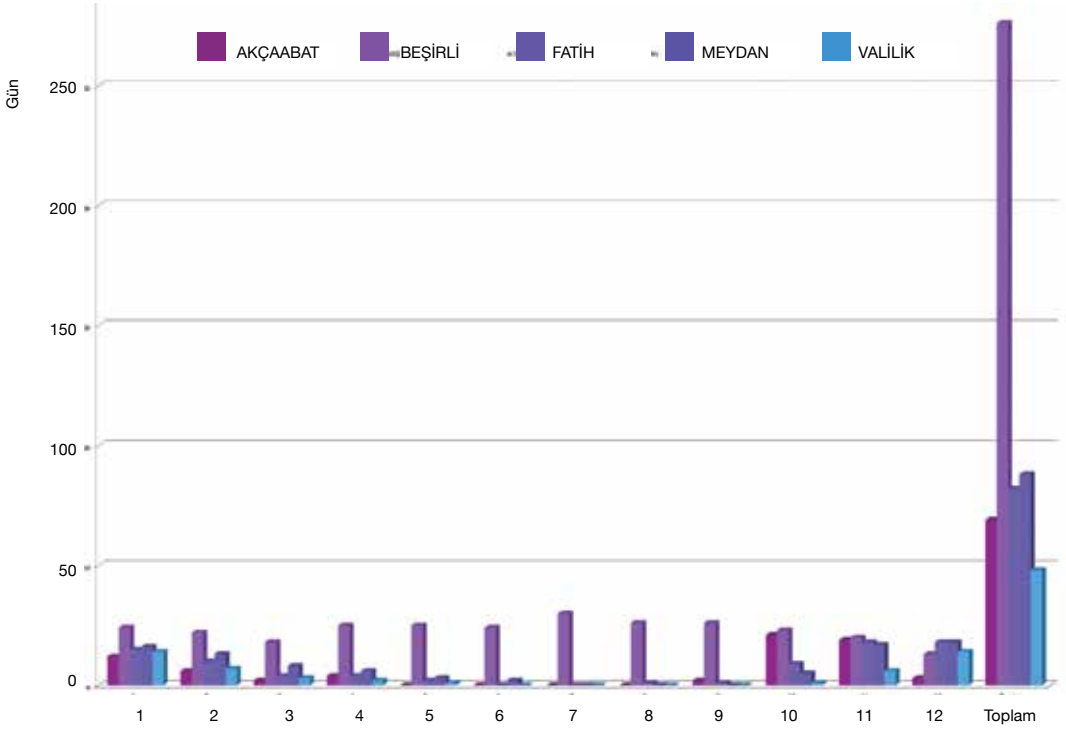
göstermez. Ölçüm yapılan istasyonlarda, 2021 yılında en yüksek aylık ortalamalar Akçabat'ta ($753 \mu\text{g}/\text{m}^3$) Ocak, Beşirli'de ($629 \mu\text{g}/\text{m}^3$) Şubat, Fatih'te ($1029 \mu\text{g}/\text{m}^3$) Aralık ayında görülmektedir. En yüksek aylık maksimumlar da Akçabat'ta ($980 \mu\text{g}/\text{m}^3$) Ocak, Beşirli'de ($1031 \mu\text{g}/\text{m}^3$) Şubat, Fatih'te ($1812 \mu\text{g}/\text{m}^3$) Ocak ayına isabet etmektedir (Tablo 6). En yüksek aylık ortalamalar ve maksimumlar, genellikle soğuk dönemde ölçülmüş olsa da sınır değerinin altında kalmaktadır. Dolayısıyla Trabzon'da karbon monoksit ortalamaları ve maksimumları yılın hiçbir ayında hava kalitesinde sorun teşkil etmemektedir.

Trabzon'da, yıl içerisinde hava kalitesindeki değişimin saptanmasında günlük verilerden hareketle aylık maksimumların limit değeri aşma süresinin belirlenmesi de önemlidir. Bu bakımdan çalışmada kullanılan kirleticilerden sadece partiküler madde limit değerleri aşmıştır. Azot oksitlerin maksimumları da yüksek olmakla birlikte, ilgili kirleticilere dair "Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğinde" saatlik sınır değer belirtilmediğinden, yalnızca partiküler madde değerlendirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Toplam
AKÇAABAT	12	6	2	4	0	0	0	0	2	21	19	3	69
BEŞİRLİ	24	22	18	25	25	24	30	26	26	23	20	13	276
FATİH	15	10	4	4	2	0	0	1	1	9	18	18	82
MEYDAN	16	13	8	6	3	2	0	0	0	5	17	18	88
VALİLİK	14	7	3	2	1	0	0	0	0	1	6	14	48

Tablo 7: Trabzon'da Partiküler Madde Limit Değeri Aşan ($50 \mu\text{g}/\text{m}^3$) Günler Sayısı (24 saatlik-2021) (Çevre, Şehircilik Ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı).

Partiküler maddede maksimumları, 2021 yılının önemli bir kısmında 24 saatlik limit değerleri ($50 \mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmıştır (tablo 7, şekil 14). Örneğin, Beşirli'de yılın her ayında, Akçaabat ve Valilik'te 8 ay, Meydan'da 9 ay, Fatih'te 10 ay içerisinde belli sürelerle aşılmıştır. Limit değeri aşan gün sayıları, Beşirli haricinde, diğer istasyonlarda yanma dönemi içerisinde kalan aylarda daha yüksek gözükmektedir. Akçaabat'ta Kasım (19 gün), Beşirli'de Temmuz (30 gün) Fatih'te Kasım ve Aralık (18 gün), Meydan'da Aralık (18 gün), Valilik'te Aralık ve Ocak (14 gün) ayları daha yüksek aşma sürelerine sahiptir.

Şekil 14: Trabzon'da Partiküler Madde Limit Değeri Aşan (50µg/m³) Günler Sayısı (24 saatlik-2021)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
AKÇAABAT												
P _{M10}	255	214	142	164	56	50	78	56	105	256	232	118
BEŞİRLİ												
PM ₁₀	239	316	147	209	183	170	142	317	403	269	281	191
FATİH												
PM ₁₀	254	254	182	160	147	59	75	87	96	144	249	350
MEYDAN												
PM ₁₀	277	322	325	152	127	152	100	65	84	132	253	342
VALİLİK												
PM ₁₀	277	187	228	-	94	46	37	43	47	86	190	222

Tablo 8: Trabzon'da Partiküler Madde Aylık Maksimumları (Saatlik-2021) (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı), (-Veri yoktur)

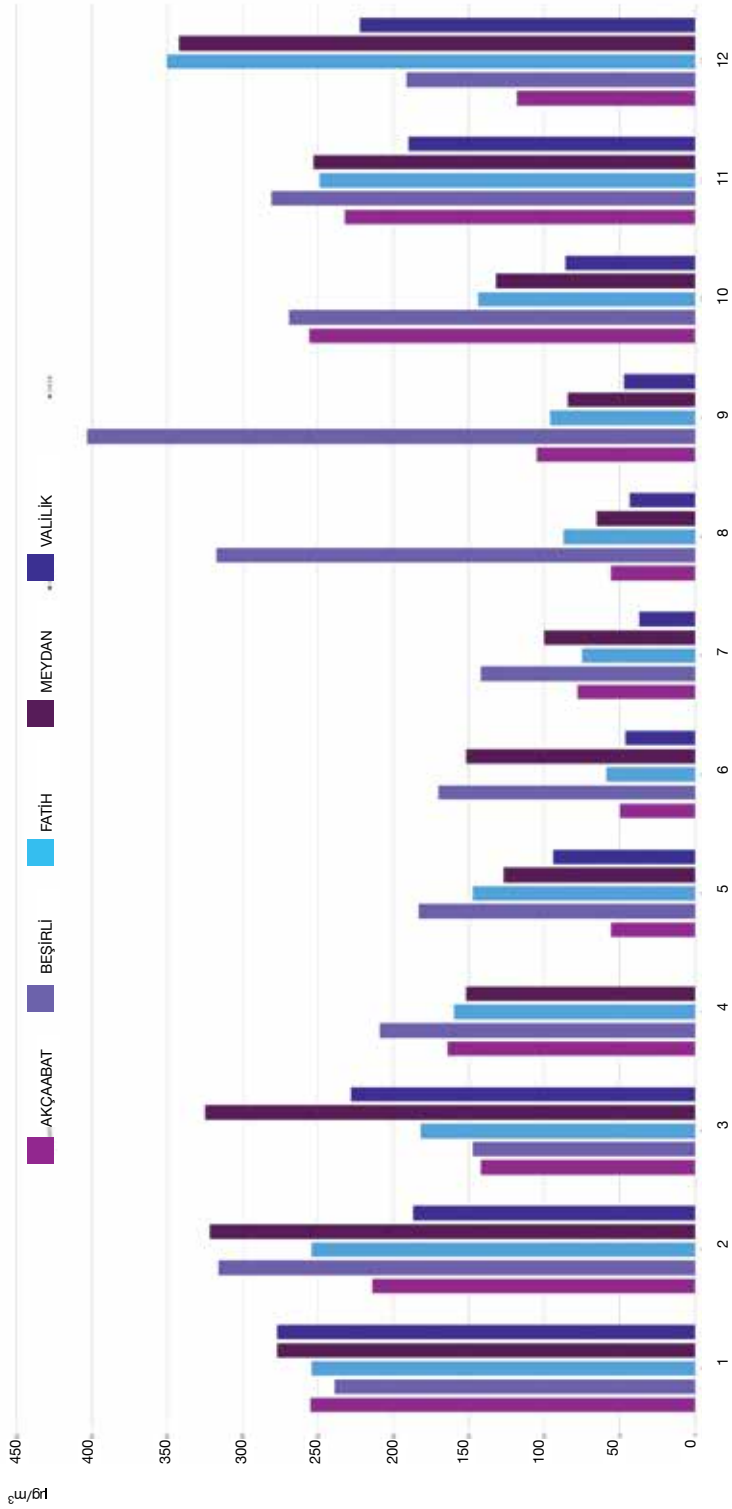
Limit değeri aşan günlerin yıllık toplamı ise, Beşirli’de 276 günü bulmuştur. Diğer istasyonlarda ise, Meydan 88, Fatih 82, Akçaabat 69 ve Valilik 48 günlük sürelerle karşılaşılmaktadır. “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine” göre 24 saatlik limit değerlerin bir yılda 35 kez den fazla süreyle aşılmaması gerekir. Bu durumda, istasyonların hepsi öngörülen süreyi aşmışlardır.

Aylık maksimumlar, saatlik ölçümlere göre incelendiğinde, daha yüksek göstergelerle karşılaşılmaktadır. Yine soğuk dönem belirgin olarak önde yer almaktadır; Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine” göre; soğuk dönem aylarında, Valilik haricinde, diğer istasyonların hepsinde maksimumlar, günlük sınır değeri ($50 \mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmıştır. Saatlik maksimumlar, Valilik’te Haziran-Eylül arasında (4 ay süreyle) sınır değerinin altında gerçekleşmiştir. En yüksek maksimumların aylara dağılışı ise, istasyonlar arasında bazı farklılıklar gösterse de genellikle soğuk dönem aylarına denk gelmektedir. Örneğin, Fatih ($350\mu\text{g}/\text{m}^3$) ve Meydan’da ($342 \mu\text{g}/\text{m}^3$) Aralık, Valilik’de ($277\mu\text{g}/\text{m}^3$) Ocak, Akçaabat’ta ($256/\text{m}^3$) Ekim, Beşirli’de ($403/\text{m}^3$) Eylül aylarına isabet etmektedir (Tablo 8, şekil 15).

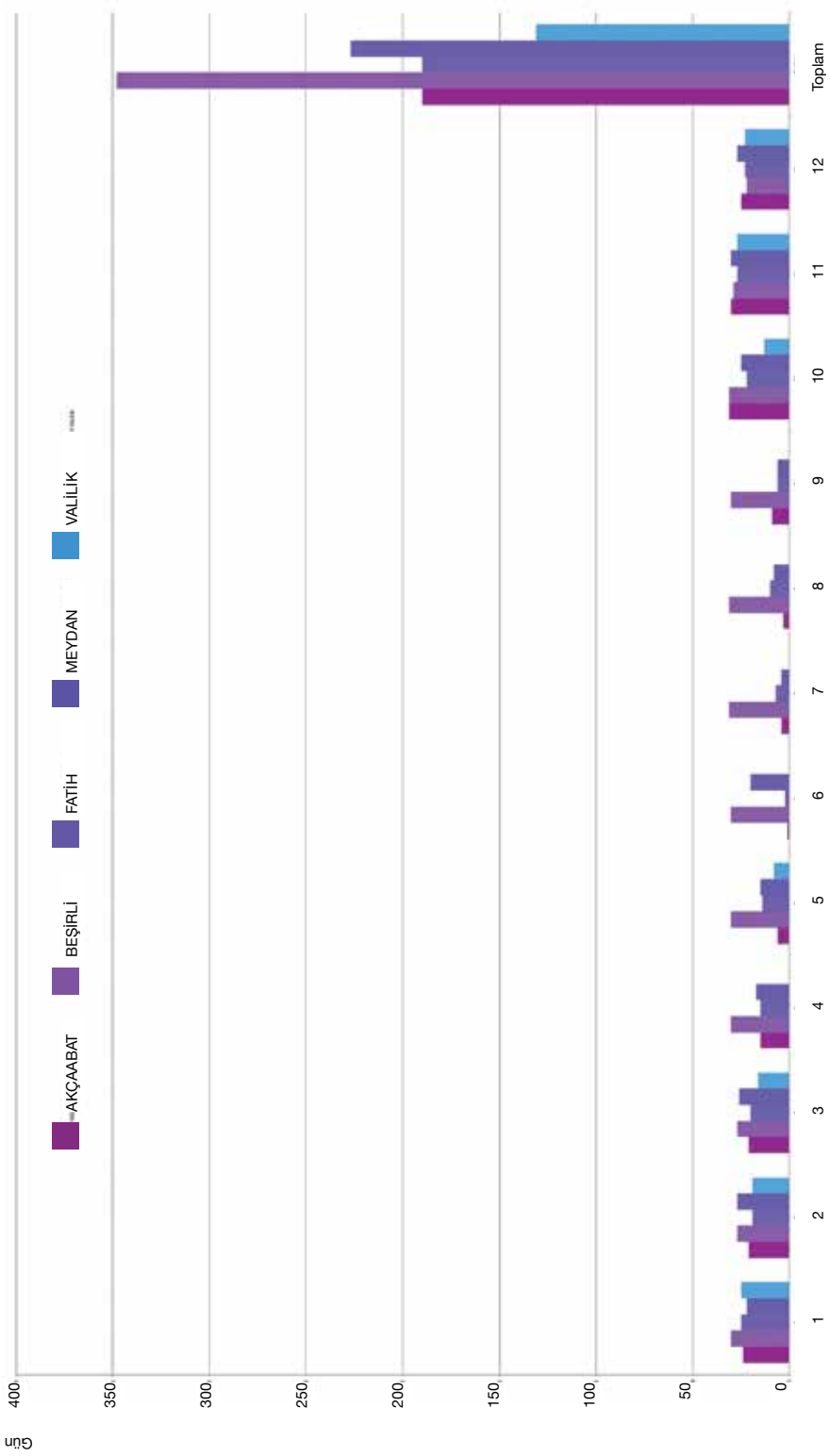
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Toplam
AKÇAABAT	24	21	21	15	6	1	4	3	9	31	30	25	190
BEŞİRLİ	30	27	27	30	30	30	31	31	30	31	29	22	348
FATİH	25	19	20	15	14	2	7	10	6	22	27	23	190
MEYDAN	22	27	26	17	15	20	4	8	6	25	30	27	227
VALİLİK	25	19	16	-	8	0	0	0	0	13	27	23	131

Tablo 9: Trabzon’da Partiküler Madde Limit Değerleri Aşan Günler Sayısı (Saatlik-2021)
(Çevre, Şehircilik Ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi izleme Ağı),
(-Veri yoktur)

Saatlik maksimumlar ve limit değeri aşan gün sayıları, günlük maksimumlardan ve limit değeri aşan süreden çok yüksektir. Saatlik maksimumlara göre, limit değeri aşan gün sayıları, yine Beşirli haricinde, diğer istasyonlarda yanma dönemi içerisinde kalan aylarda daha fazladır. Yıl içerisinde en yüksek aşma sürelerine sahip aylar olarak; Akçaabat’ta Kasım (30 gün), Beşirli’de Ocak, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları (30-31 gün), Fatih (27 gün), Mey-

Şekil 15: Trabzon'da Partiküler Madde) Aylık Maksimumları (Saatlik-2021)

Şekil 16: Trabzon'da Partiküler Madde Limit Değerleri Aşan Günlük Sayısı (Saatlik-2021)

dan (30 gün) ve Valilik'te (27 gün) Kasım dikkat çekmektedir. Saatlik maksimumlara göre limit değeri aşan günlerin yıllık toplamı da çok yüksektir. Bu süre, Beşirli'de 348 günü bulmaktadır. Bunu 227 günle Meydan izlemektedir. Fatih ve Akçaabat 190 gün, Valilik131 günlük aşma sürelerine sahiptir (Tablo 9, şekil 16). Bu durum, genellikle limit değerlerin saatlik olarak aşıldığı gün sayılarının, 24 saatliğe göre 2-3 kat daha fazla olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak günlük ve saatlik maksimumların, limit değeri aşma süreleri, Trabzon'da yüksek olup, hava kalitesinde ciddi sorun yaratmaktadır.

Sonuçlar

Trabzon'da 1990- 2021 yılları arasında, özellikle soğuk dönemde (Ekim-Mart arası), zaman, zaman hava kirliliği yaşanmıştır. Şehrin hava kalitesinin bozulmasında; yüksek nüfus yoğunluğu, hızlı-çarpık şehirleşme, yanlış yer seçimi, şehir içi ulaşımı, kalitesiz yakıt kullanımı gibi beşeri faktörler etkili olmuştur. Trabzon'da kükürt dioksit ve partiküler maddeye ait soğuk dönem konsantrasyonları, 1990'lı yılların başlarında nispeten yüksek seyretmiş olsa da ortalamalar "Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğinde" belirtilen sınır değerlerin altında kalmıştır. Ancak, 2008-2021 yılları arasında, Valilik ve Meydan ölçüm istasyonlarının verilerine göre partiküler madde yıllık ortalamaları, birkaç defa sınır değerinin üzerinde gerçekleşmiştir. Kirleticilerin yıllık maksimum konsantrasyonları ise, genellikle hava kalitesinde sorun yaratabilecek seviyelere ulaşmıştır. Kükürt dioksit maksimumları, 1992-1995 yılları arasındaki soğuk dönemlerde, Kış dönemi hedef sınır değerlerini sürekli olarak aşmıştır. Daha sonraki yıllarda maksimumlar düşmekle birlikte, 2006-2007 döneminde yeniden yükselerek sınır değerinin üzerine çıkmıştır. Partiküler madde maksimumları ise, 2000-2001 soğuk dönemi dışında, sürekli olarak Kış dönemi sınır değerlerinin üzerinde gerçekleşmiştir. Trabzon hava kalitesinde 1990-2011 yılları arasında, soğuk dönemde partiküler madde kükürt dioksit nazararan, daha etkili bir kirletici olarak rol oynamıştır. Valilik ve Meydan istasyonlarının verilerine göre de 2008-2021 yılları arasında, partiküler madde maksimumları daha yüksektir. Trabzon'da hedef sınır değerler ($125 \mu\text{g}/\text{m}^3$) de sık, sık uzun sürelerle aşılmıştır. 1992-1994 ve 2006-2007 yılları arasındaki soğuk dönemlerde kükürt dioksit konsantrasyonları bir aya yakın sürelerle limit değerinin

üzerine çıkmıştır. Partiküler madde konsantrasyonları ise daha uzun süreli aşma özelliğine sahiptir. Özellikle 1990-1991 ve 1992-1993 yılları soğuk dönemlerinde 31 gün sürelerle sınır değeri aşılmıştır. Ayrıca partiküler madde konsantrasyonları daha az sürelerle de olsa kısa vadeli sınır değeri ve 1. Uyarı eşiğini aşmıştır.

2021 yılı partiküler madde ortalamaları, “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine” göre; Beşirli ve Meydan İstasyonlarında yıllık sınır değeri ($40\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmış olup Fatih istasyonunda sınır değere çok yaklaşmıştır. Akçaabat ve Valilik istasyonlarında ise, sınır değere ulaşılmamıştır. Yıllık ortalama kükürt dioksit konsantrasyonları, şehrin hiçbir bölümünde, yıllık ve ekosistemin korunması için önerilen sınır değeri ($20\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmamaktadır. Yıllık azot dioksit ortalamaları ise, Fatih istasyonunda yıllık sınır değeri ($40+6\mu\text{g}/\text{m}^3$) aştığını, diğer istasyonlarda ise sınır değere yaklaşıldığını göstermektedir. Yıllık azot oksit ortalamaları da istasyonların hepsinde yüksek seviyelerde olup 2021 yılında, yıllık sınır değeri ($30\mu\text{g}/\text{m}^3$) üzerine çıkmıştır. Dağılım bakımından esasında, şehrin her kesimi riskli gözükmele beraber, kuzeyde, Fatih ve yakın çevresi 1. Dereceden, Beşirli çevresi 2. Dereceden, Meydan ve Valilik çevreleri 3. dereceden riskli alanlar olarak dikkat çekmektedir.

Trabzon’da, hava kirleticilerden, özellikle partiküler madde ve azot oksitlerin maksimumları, yıl içerisinde bazen yükselerek hava kalitesinin bozulmasına neden olmuştur. Partiküler madde yıllık maksimum konsantrasyonları, 2021 yılında, bütün istasyonlarda, günlük sınır değeri ($50\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmıştır. Partiküler maddenin dağılışı açısından şehrin her kesimi riskli gözükmele beraber, özellikle Beşirli ve çevresi 1. Dereceden, Fatih ve çevresi 2. Dereceden riske sahiptir. 2021 yılında, azot oksitlere (NO_x) ait maksimumlar da genellikle yüksek seyretmiştir. Mevcut yönetmelikte, saatlik veya günlük limit değerler verilmediğinden, ulaşılan maksimumları mukayese etmek mümkün olmamakla birlikte, maksimumların dağılışı açısından Fatih 1. Derecede, Meydan ve Valilik 2. Derecede, Beşirli 3. Derecede riskli bölgeleri temsil etmektedir. 2021 yılı maksimum kükürt dioksit konsantrasyonları ise, istasyonların hepsinde günlük sınır değeri ($125\mu\text{g}/\text{m}^3$) altında kaldığından, Trabzon’da kükürt dioksit maksimumlarının dağılışına göre herhangi bir riskli bölge mevcut değildir. Günlük azot dioksit maksimumları yüksek olmasına rağmen, “Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğinde” 24 saatlik limit değerler

olmadığından, maksimumların limit değerlerle mukayesesi yapılamamıştır. Saatlik azot dioksit maksimumları ise, limit değerlin (2021 yılı için $200+30 \mu\text{g}/\text{m}^3$) altında kalmaktadır. Trabzon'da azot dioksit maksimumlarının mekânsal dağılışı açısından da sorun yaşanmamıştır.

Trabzon'da, 2021 yılında, hava kirleticilerin ortalama ve maksimum göstergeleri, aylar arasında genellikle önemli dalgalanmalar gösterir. Örneğin partiküler madde ortalamaları, yıl içerisinde çoğunlukla soğuk dönemde (Ekim-Mart arası) daha yüksek seyretmektedir. Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğine" göre; soğuk dönem aylarında, istasyonların hepsinde maksimumlar, günlük sınır değeri ($50 \mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmış durumdadır. Kükürt dioksit aylık ortalamaları ve maksimumları ise, düşük olup, aylar arasında fazla iniş-çıkış göstermese de en yüksek aylık ortalamalar, daha ziyade soğuk dönemde ölçülmüştür. Kükürt dioksit aylık ortalamaları, sadece Meydan İstasyonunda Aralık ve Şubat aylarında Yönetmelikte belirtilen yıllık ve Kış dönemi sınır değerinin ($20\mu\text{g}/\text{m}^3$) üzerine çıkmıştır. Ancak, soğuk dönem aylarında, istasyonların hepsinde maksimumlar, günlük sınır değerin ($125 \mu\text{g}/\text{m}^3$) altında gerçekleşmiştir. Azot dioksit ortalamaları da genellikle soğuk dönem içerisindeki aylarda daha yüksek olup, bazı aylarda yıllık sınır değeri (yıllık $40+6 \mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmıştır. Maksimumlar ise, saatlik sınır değerin (saatlik $200+30 \mu\text{g}/\text{m}^3$) altında kalmıştır. Azot oksitlerin aylık ortalamaları, Fatih ve Beşirli istasyonlarında sürekli olarak yıllık sınır değerin (yıllık $30 \mu\text{g}/\text{m}^3$) üzerinde seyretmiştir. Diğer istasyonlardan, Akçaabat'ta Kasım-Nisan arasında, Meydan'da Şubat ve Temmuz ayları dışında, Valilik'te Temmuz, Ağustos ve Ekim ayları dışındaki sürede sınır değerler aşılmıştır. 2021 yılında da azot oksitlerin aylık maksimum konsantrasyonları da genellikle soğuk döneme rastlamaktadır.

Trabzon'da, günlük verilere dayalı aylık maksimumların limit değeri aşma süreleri açısından ise; kirleticilerden sadece partiküler madde limit değerleri aşmıştır. Azot oksitlerin maksimumları da yüksek olmakla birlikte, ilgili kirleticilere dair "Hava Kalitesi Değerlendirme Ve Yönetimi Yönetmeliğinde" sınır değer belirtilmediğinden, limit değeri aşma süreleri tespit edilememiştir. Partiküler madde maksimumları, 2021 yılının önemli bir kısmında 24 saatlik limit değerleri ($50\mu\text{g}/\text{m}^3$) aşmıştır. Limit değeri aşan günlerin yıllık toplamı ise, Beşirli'de 276 günü bulmuştur. Diğer istasyonlardan, Meydan 88, Fatih 82, Akçaabat 69 ve Valilik 48 günlük sürelerle dikkat çekmektedir. Saatlik

maksimumlar ve buna göre belirlenen limit değeri aşan gün sayıları ise, günlük verilerle tespit edilen değerlerden çok yüksektir. Limit değerin saatlik olarak aşıldığı gün sayıları, günlük olarak aşılan gün sayılarından genellikle 2-3 kat daha fazladır. Bu durum, partiküler madde saatlik konsantrasyonlarının Trabzon hava kalitesinde daha belirleyici olduğunu göstermektedir.

Trabzon'da hava kirleticilerin yıl içerisinde, dönemsel ve aylık dağılımlarında, 1990'lı yıllarda, evsel ısınma amaçlı kullanılan yakıtlar keskin bir etki yaratırken, 2000'li yıllarda, doğalgazın yaygınlaşması ile birlikte, bu etki zayıflamaya başlamıştır. Bunun sonucunda, trafik, endüstri emisyonları, meteorolojik koşullar ve hatta inşaat gibi kirletici kaynakların etkileri de belirginleşmiştir. Şehrin hava kalitesinin istenen düzeyde olması için alınacak önlemler, bu kaynakların etkilerinin azaltılmasına yönelik olmalıdır. Şehirde doğal gaz kullanımına bağlı olarak hava kalitesinde, iyileşme sağlanmasıyla birlikte, henüz yeterli düzeyde değildir. Kirletici kaynaklara yönelik uzun ve kısa vadede, hızlı ve etkili önlemlere ihtiyaç vardır. Avrupa Birliği-Türkiye Limit değerlerine göre, hava kalitesi henüz istenen düzeyde değildir. Özellikle partiküler madde ortalamaları, maksimumları ve limit değeri aşan süre ile ilgili verileri, azot oksitlerin ortalamaları ve maksimumları ile azot dioksit ortalamaları, hava kalitesini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle hava kalitesinin kontrolü için, öncelik partiküler madde, azot dioksit ve azot oksit konsantrasyonlarının düşürülmesine öncelik verilmelidir. Trabzon'un hava kalitesinin yönetiminde; kirletici kaynakların kontrolü kadar, doğal ortamla uyumlu yerleşim planlarının geliştirilmesi, kentsel yeşil alanların korunması, yeterli emisyon veri tabanının oluşturulması gibi önlem ve eylemlere yer verilmelidir.

Kaynakça

- AYDIN TÜRK, Y., KAVRAZ, M., TÜRK, M. H., (2008). *Trabzon Kentinde Hava Kirliliği Ve İnsan Sağlığına Etkileri*. Hava Kirliliği ve Kontrolü Ulusal Sempozyumu-2008, 22-25 Ekim 2008, Hatay.
- ERİNÇ, S. (1984)., *Ortam Ekolojisi ve Degredasyonel Ekosistem Değişiklikleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- D.İ.E. Çevre İstatistikleri, Hava Kirliliği. (1990-1997), Ankara.

- D.İ.E. Çevre İstatistikleri, Hava Kirliliği. 1990-2010 (www.die.gov.tr. 16-2-2010).
- D.İ.E. Haber Bülteni. (1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008), Ankara.
- GARİPAĞAOĞLU, N., (2002). *Türkiye’de Hava Kirliliği ve Coğrafi Esasları*. İstanbul: Arya Matbaacılık Yayıncılık Ltd.
- GARİPAĞAOĞLU, N., (2015). *Türkiye Ortam Sorunları Coğrafyası*. (2.basım). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- GARİPAĞAOĞLU, N., (2019). *Türkiye Hava Kalitesinin Havza Tabanlı İncelenmesi ve Yönetilmesine Dair Bir Öneri*. 1. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı, 933-949, İstanbul.
- GARİPAĞAOĞLU, N., (2020). *Türkiye’nin Hava Kalitesinin Maksimumlar ve Limit Değerler Açısından İncelenmesi*. Türkiye’de Coğrafya Araştırmaları. 186-222. Gazi Kitabevi, Ankara.
- İNECİK, S., (1994). *Hava Kirliliği*. İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, İstanbul.
- İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, Hava Kalitesi İzleme Projesi (<https://havakalitesi.ibb.gov.tr>. 15-1-2021)
- KARPUZCU, M., (1994). *Çevre Kirlenmesi ve Kontrolü*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- KIRIMHAN, S., (2006). *Hava Kirliliği ve Kontrolü*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- MUSLU, Y., (2000). *Ekoloji ve Çevre Sorunları*. Aktif Yayınevi, İstanbul.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi İzleme Ağı. (<http://laboratuvar.cevre.gov.tr/Default.ltr.aspx>. 05-03- 2021).
- T.C. Çevre, Şehircilik Ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ulusal Hava Kalitesi izleme Ağı (<https://www.havaizleme.gov.tr>. 05-02-2021).
- TÜİK 1990-2010 Hava İstatistikleri (<http://www.tuik.gov.tr/>. 3-4-2008, 10-3-2010).
- T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı, Hava Kalitesi Bülteni (2011-2014). (<http://www.csb.gov.tr/> Erişim tarihi: 03-02-2016).
- T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği (<https://cygm.csb.gov.tr/yonetmelikler>.10-3-2021).

the 1990s, the number of people in the UK who are employed in the public sector has increased by 1.5 million, from 2.5 million in 1980 to 4 million in 1995. The public sector has become a major employer in the UK, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

VI. BÖLÜM

ŞEHRİN SAÇ AYAĞI: NÜFUS, TARIM ve TURİZM

the 'information' and 'communication' fields. The 'information' field is defined as:

...the study of the processes of information creation, organisation, storage, retrieval, dissemination and use, and the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place. (p. 10)

The 'communication' field is defined as:

...the study of the processes of communication, the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place, and the impact of communication on society. (p. 10)

The 'information science' field is defined as:

...the study of the processes of information creation, organisation, storage, retrieval, dissemination and use, and the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place, and the impact of information science on society. (p. 10)

The 'information studies' field is defined as:

...the study of the processes of information creation, organisation, storage, retrieval, dissemination and use, and the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place, and the impact of information studies on society. (p. 10)

The 'information technology' field is defined as:

...the study of the processes of information creation, organisation, storage, retrieval, dissemination and use, and the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place, and the impact of information technology on society. (p. 10)

The 'information systems' field is defined as:

...the study of the processes of information creation, organisation, storage, retrieval, dissemination and use, and the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place, and the impact of information systems on society. (p. 10)

The 'information management' field is defined as:

...the study of the processes of information creation, organisation, storage, retrieval, dissemination and use, and the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place, and the impact of information management on society. (p. 10)

The 'information policy' field is defined as:

...the study of the processes of information creation, organisation, storage, retrieval, dissemination and use, and the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place, and the impact of information policy on society. (p. 10)

The 'information law' field is defined as:

...the study of the processes of information creation, organisation, storage, retrieval, dissemination and use, and the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place, and the impact of information law on society. (p. 10)

The 'information ethics' field is defined as:

...the study of the processes of information creation, organisation, storage, retrieval, dissemination and use, and the social, cultural, economic and political contexts in which these processes take place, and the impact of information ethics on society. (p. 10)

1935 Genel Nüfus Sayımı ve 1935 Tarihli Trabzon'un Genel Vaziyetini Bildiren Rapor Çerçevesinde Trabzon Şehri

Mine ERSEVİNÇ

Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü

Giriş

Tarihinin; bölgede yapılan arkeolojik kazı ve yüzey taramalarında tarih öncesi dönemlere uzandığı saptanan Trabzon kenti 2020 TÜİK verilerine göre Türkiye'nin en kalabalık 27. şehridir.¹ Doğu Karadeniz'de yer alan kentin günümüzde; doğusunda Rize, batısında Giresun, güneyinde Gümüşhane şehirleri bulunmaktadır. Karadeniz bölgesinde Samsun'dan sonra ikinci büyük kenttir.

Fatih Sultan Mehmet döneminde Türk hâkimiyeti altına giren kent uzun bir süre şehzadeler kenti olarak tanınmıştır. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde ipek ve baharat yollarının aktarma noktası olması nedeniyle iktisadi ve siyasal açıdan son derece önemli bir yere sahip olmuştur. Şehirdeki Osmanlı Devleti hâkimiyeti Mondros Ateşkesi sonrası bölgede Pontus Rum Devleti kurmak ve daha çok da kurulması planlanan Ermeni devletine liman kenti olarak verilmesi planları ile sona ermiştir. Kurtuluş savaşının Türk milletinin başarısı ile sonuçlanması kentte Türk hâkimiyetini tekrar getirmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tüm yurttan yaşanan dönüşüm ve gelişme Trabzon kentinde de hissedilmiştir.

Tarım, sanayi ve turizm ile iktisadi, kültürel ve toplumsal açıdan gelişen ve büyüyen Trabzon şehrinde 1935 Genel Nüfus Sayımında Trabzon Vilayetine dair istatistik verileri ile Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde yer alan 1935 tarihli Trabzon'un Genel Vaziyetini aktaran belge 1935 yılı özelinde Cumhuriyetin ilk yıl-

larında Trabzon'un iktisadi, demografik ve kültürel özellikleri ve gelişmeyi bizlere yansıtmaktadır.

Trabzon İlinin Genel Durumunu Gösterir Rapor'da 1935 yılında; 4.630 kilometrelik tam kare bir yer kaplayan Trabzon şehrinin tamamen dağlık olduğu ve birbiri üzerine oturtulmuş tepeler şeklinde, engebeli ve dalgalı bir toprak çehresini taşıdığı anlatılmaktadır. Rapor'daki verilere göre; derelerin kendi ağızlarında ve denizin kendi kıyılarında ve koylarda yaptığı ufak tefek düzlükler ayrı tutulursa şehrin sınırları içinde bir hektarlık düz veya düze yakın bir toprak parçası bile bulmak zordur. Karayel, yıldız ve poyraz gibi Karadeniz'in sert rüzgârlarına açık olan şehre bir yılda ortalama 800 mililitre yağmur düşer. Gökyüzü nerede ise tüm yıl kapalıdır. Bulutsuz sayılabilecek günler bir yıl içinde ancak 70-80 gündür. Sıcaklık en az (-) 6, en çok (+) 32 derecedir².

Kentin Nüfusu

1927 sayımında şehirde 160.464'ü kadın, 132,109'u erkek olmak üzere toplam nüfus 292.573'tür. ³ 1935 yılı nüfus sayımında nüfus oranında bir artışı olduğu görülebilmektedir. 1935 Genel Nüfus Sayımında⁴ Trabzon Vilayetinin nüfus verileri çeşitli kategorilerde oldukça ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Bu veriler ışında; kazalar ve köylerin isimleri, din, dil, tabiiyet, öğrenim durumları ve kentin iktisadi vaziyeti hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Öncelikle Trabzon şehrinde 1935 yılında mevcut olan yerleşim alanlarının isimleri irdelendiğinde daha çok Romeika (Pontus Rumcası) isimler mevcut olduğu saptanmaktadır. Ve bu yerleşim alanlarındaki kayıtlı köyler en çok Sürmene kazası ve köyleri ile Of kazası ve köylerindedir.

Kentin yerleşim alanlarının isimleri ve nüfus yekunu şu şekildedir⁵. Merkezde; Kalafka ardıçlı, Kalafka hatipli, Kalafka iskenderli, Kaval, Kodil, Kohali, Kocaba, Koraera, Korikorgen, Karon, Kuhla, Küçük ladom, Küçük samaruksa, Mesonalbala, Mesonai zir, Muğızı, Oğtız, Sincancami, Sincan mesehor, Simona, Simona kılıçlı, Sukurı, Süfla, Sütter, Şanabüyük, Şanaküçük, Uzmesehûr, Varvara, Zazana, Zimla-ha. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-25.259 kadın-27.999 toplam-53.258)

Akçaabat Merkez Nahiyesi; Abanda, Akçe kale, Arpacılı, Bodamiya, Botanaz, Cahori, Cafera, Cavama Cavama, Canemi, Cankariya, Cara,

Cayera, Cal, Çarşuda, Çilekli, Eskiköy, Fakalanee, Fiz, Göz oysa, Gülahyoz, Güzari, Haçka, Haldandöz, Hameniya, Haraka, Hatalita, Helveci, Hoha, Holku, Horcorot, Horovit, Hurdimer, İhtimena, İlanoz, İle, İlana, İpsil, İspendama, İstera, Kadahor, Kaloğra, Kalanima, Kalikiya, Kalorya, Kalyıra, Karaman, Karikliya, Karikliya Karziya, Keliya, Kemaliye, Koçli, Koftez, Kokona, Korobü, Koryana, Kuduna, Kutoz, Lahana, Lalank, Lefka, Macıra, Mayer, Mersin, Metin ganiya, Mimera, Mucura, Moda, Muhula, Mula, Oksu, Osmanbaba, Panakotla, Polita, Salari, Satari, Sari, Serasor, Sıdiksa, Sunğa, Şinik, Şular, Üstükkiye, Vara, Vartara, Vaytan, Vazuldimeaa, Visera, Zonida. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-23.077 kadın-26.604 toplam-49.681)

Maçka Merkez Nahiyesi; Agursa, Anbela, Armanos (Şeytanlı), Boğaç, Bontila, Çankar (Kudalar), Ciganoysovri, Ciganoyşağımahalle, Cinali, Çayırlar (Kadilacibanoz), Çiharlı, Fandak, Ferganlı, Galyanmesahar, Guryeni, Haçevera, Hartokobu (Bala), Hamurya, Hortakobu (Vasat), Hortakobuzir, Hozari, İlaksa, İpsori, İskobyoy, İspela, İstama, İzaksa (Mahacene), Kadrol, Kapuköy, Kizera, Kırnasa, Kok, Konaka, Konga, Kongol, Kospityos, Kudala, Kusera, Kuştul, Larhan, Liroli, Livera, Lölongene, Magura, Mandıranoy, Meksila, Mendi, Mesahareiganay, Murlu, Mülakaibala, Mülâkaizir, Oksa, Olasa, Papara, Pirastiyon, Sahanay, Serra, Sesera, Sobloy, Valena, Verana, Yanakandoz, Yanıka, Yeri, Zakeni, Zanoz, Zanha, Zavera. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-11.932 kadın-14.536 toplam-26.468)

Of Merkez Nahiyesi; Balek, Dirgane, Eskipazar, Halman, Halt, Hastikaz süfia, Hastikaz ülya, Hazerkozan, Humrukaleka, İstavri, İskanoz, İstalez, İvyan, Kalenli, Komanit, Kaneci (varelit), Kavalan, Kazret, Kılinda (mavrant), Kırında, Lazandoz, Mahtandoz, Maktanos (kırında), Malbet, Mavrant, Miço, Melinoz, Pulalis, Savan, Vuydak, Yaranoz, Yavan, Zaryos, Zevait, Zihali. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-6.864 kadın-8.485 toplam-15.349)

Dernek nahiyesi; Kondi (n. m.), Akköse, Arşala, Çifaraksa, Çoruk, Fatinos, Fotkene, Fotrakan, Holomaktanos, Kalanas, Küçükhol, Mapsino, Visir, Yerekar, Zebaşka, Zeno, Zenozena, Zisino. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-7.066 kadın-9.925 toplam-16.991)

Hayrat nahiyesi; Humrukkapan, Alanohankova, Alanosahat, Alanomakot, Ancipranos, Aşağı Muzkar, Balaban, Başköy, Çalek, Haksa, Hanlut, Hapşozim, Harvel, Harvel, Hundezarsenli, Hundeznefsi, Hundeztapanoş, Kalant, Keler, Komarit, Konohorhom, Kononefsi,

Konoyazıcı, Konoyazıcı, Korkat, Kuruç, Makiiftiryalı, Makitoramanlı, MakiyaJavas, Mesorasıkebir, Mesorası sagir, Tervel, Uksul, Yeniköy, Yukarımuzkar, Samrı, Sonus. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-5.885 kadın-7.777 toplam-13.662)

Kadahor nahiyesi; Kadahor, Alisinós, Anaso, Asofoliza, Baltacılı, Çoruş, Gorgoras, Haldizen, Haros, Holaysa, Hopşerayı Süfla, Hopşerayı Ülya, İpsil, Köseli, Limli, Mezeri Paçan, Mimiłos süfla, Mimiłos ülya, Nefsi paçan, Okenei süfla, Okenei ülya, Paçan vahtanç, Şerah, Şinek harhaş, Şinek paçan, Şinek ülya, Şur, Yente, Zeleka. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-28.128 kadın-37.734 toplam-66.465) TOPLAM: Erkek-28.128 , Kadın-37.209 Toplam-65.337

Sürmene Merkez Nahiyesi; Anaraş, Aso, Aşağı kumanit, Baştimar, Civra, Çifte su, Çıda, Halanik, Hamandoz, Huvra, Karakanzi, Kemerli, Kucera, Kuleli, Kuşluca, Makarla, Makrandon, Mazuka, Sargona, Seveho, Yukarı kumânit, Zavlı, Zikolu. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-6.150 kadın-8.721 toplam-14.871)

Dağbaşı nahiyesi; Haruksa, Aşa, Aymam, Busnak, Büyük ayvau, Büyük zimla, Evikli maasalarot, Foşa, Horyan, Kiziraos, Kolaşa, Küçük ayven, Küçük zimla, Toroslu, Zifona, Zimla kova. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-5865 kadın-7.209 toplam-13.074)

Karadere nahiyesi; Araklı ve kalecik, Ağnos, Aho, Avanos, Bifera, Canayer, Halilli, Kadavul, Kahora, Kutuda, Linosdaş, Mahora, Mahtala, Marcuba, Os, Pervana, Pirki, Şamayer, Tul, Yorakar, Zaniki, Zavzoka. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-8.639 kadın-9.822 toplam-18.461)

Köprübaşı nahiyesi; Köprübaşı, Araplı, Aşağıvizera, Büyük arhancılo, Büyük goragor, Cımlıt, Holamezara, Kalis, Kilima, Küçük arhancılo, Küçük gorgor, Lazanat, Okşoho, Ortaköy, Ovyra, Vadon, Vunit, Yakarı vizera, Zol. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-29.379 kadın-36.795 toplam-66.174) TOPLAM: Erkek-29.379 kadın-36.795 toplam-6.174

Vakfıkebir Merkez Nahiyesi; Akköy, Bahadırılı, Ballı, Bondika, Boşnaklı, Burunbaşı, Büyükdere, Caferli, Çarşubaşı, Celebi, Çıkadozı, Çallı, Çamlık, Çavuşlu, Demirci, Dere gözü, Düzlük, Fener, Fethiye, Güney, Hacıköy, Hamza köy, İlyaslı, İsmailiye, Kabaklı, Kadıköy, Kala köy, Kavaklı, Keremköy, Kirazlık, Kıran, Köprübaşı, Kulkudoz, Küçükdere, Küçük köy, Kürt Ali, Mahmutlu, Mirili, Mısırlı, Mudra, Ortaköy, Pı-

narlı, Rıdvanlı, Ruka, Saklı, Salava, Samsun, Sekmenli, Sinanlı, Souksu, Şahinli, Veliköy, Yalı, Yavuz, Yaylacık, Yeniköy, Zeytinlik. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-10.346 kadın-12.461 toplam-22.762)

Beşikdüzü nahiyesi; Beşikdüzü, Âbdallı, Adacık, Akkise, Aksaklı, Anbarlı, Ardıcatak, Arus, Bayırmahalle, Bozlu, Denizli, Huplu, İstil, Kadahur, Kalagüney, Kancuma, Kefeli, Korkudan, Nefişarlı, Resüllü, Seyidahmet, Şahmelek, Takazlı, Türkelli, Vardalı, Zemberek. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-5.978 kadın-7.056 toplam-13.034)

Salpazar nahiyesi; Kireç, Alagavur, Çamkiriş, Yuvabolu, Çarlahçamkiriş, Çarlaklı, Çetrik, Dereköy, Düzköy, Gâvurkıran, Gölkiris, Görüstan, Güdün, Kabasakal, Kalacık, Karakaya, Kasımağızı, Kıranmahalle, Kızılüzüm, Kökceköy, Pehlicukur, Sayvan çatal, Simenli, Tepeağız, Tımara, Toğancı, Torukkiriş, Turahuşığı. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-4.500 kadın-5.464 toplam-9.964)

Tonya nahiyesi; Ortamahalle, Ağırköy, Anabedama, Aspuryanlı, Barkozmanlı, Bicinlik, Fevziye, Hoşari, İskenderli, Karasu, Karşular, Kozluca, Lofkiya, Mankanobo, Mankanabuz, Melikşe, Mezopliya, Sayraç, Şova, Turalı, Vaminli, Yakçukur, Yolamelesi. (nahiye ve köylerin toplam nüfusu erkek-6.170 kadın-7.738 toplam-13.908) TOPLAM: Erkek-26.994 kadın-32.674 toplam-59.668.

Kent Nüfusu İstatistikleri

Nüfusun; genel toplamı ile din, tabiiyet, eğitim-öğretim, dil, üretim ve üretimde dinsel etnik dağılım açısından oldukça ayrıntılı bilgiler 1935 sayımında mevcuttur⁶. Öncelikle genel nüfus verilerini vererek sonrasında diğer istatistikleri ele alacağız.

Şehir, Kazalar, Nahiye ve Köylerde Nüfus⁷

Kazalar	Şehirde			Nahiye ve köylerde			Toplam		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Merkez Kazası	16.591	13.091	29.682	25.259	27.999	53.258	41.850	41.090	82.940
%	55,9	44,1	100,0	47,4	52,6	100,0	50,5	49,5	100,0
Akçaabat	2.042	2.035	4.077	23.077	26.604	49.681	25.119	28.639	53.758
%	50,1	49,9	100,0	46,5	53,5	100,0	46,7	53,3	100,0
Maçka	440	293	693	11.932	14.536	26.468	12.832	14.829	27.161
%	57,7	42,3	100,0	45,1	54,9	100,0	45,4	54,6	100,0

Of %	603 53,5	525 46,5	1.128 100,0	28.812 43,1	37.209 56,9	65.337 100,0	28.731 43,2	37.734 56,8	66.465 100,0
Sürmene %	1.483 44,6	1.841 55,4	3.324 100,0	29.379 44,4	36.795 55,6	66.174 100,0	30.852 44,4	38.636 55,6	69.498 100,0
Vakfikebir %	626 52,6	563 47,4	1.189 100,0	26.994 45,2	32.674 54,8	59.668 100,0	27.620 45,4	33.237 54,6	60.857 100,0
Toplam %	21.745 44,2	18.348 45,8	40.093 100,0	144.769 45,2	175.817 54,8	320.586 100,0	166.514 46,2	194.165 53,8	360.679 100,0

Buna göre kent merkezinden çok nahiye ve köylerde nüfus yoğunluğunun olduğu saptanabilmektedir. Bir başka dikkat çekici ayrıntı yerleşim alanlarının çoğunda kadın nüfusunun daha fazla olduğudur. Bu durum uzun süreli savaşlar nedeni ile asker alımları ve bunun sonrasında yaşanan kayıplardan kaynaklandığı bir gerçekliktir ve bu durum istatistiklere yansımıştır.

1927 sayımında şehrin 160.464'ü kadın, 132.109'u erkek olmak üzere toplam nüfus 292.573'tür.⁸ 1935 sayımında şehrin 194.165'i kadın, 116.514'i erkek olmak üzere toplam nüfus 360.679'dur. 1940 sayımında şehrin kadın 209.500'ü kadın, 181.233'ü erkek olmak üzere toplam nüfus 390.733'dür.⁹

Bu nüfusun; Şehir Merkezinde Yaş grupları itibari ile dağılımı; 0-24 yaş arası %56,0, 25-49 yaş arası %32,7, 50-74 yaş arası %10, 4, 75-95 yaş arası % 0,9'dır.

Nüfusu 10.000'dan az yerlerde; 0-24 yaş arası %61,1, 25-49 yaş arası %27,0, 50-74 yaş arası %10,5, 75-95 yaş arası % 1,3'dir.

Şehrin gelen Toplamı ise; 0-24 yaş arası %60,7, 25-49 yaş arası %27,5, 50-74 yaş arası %10,5, 75-95 yaş arası % 1,2'dir.

Öğrenim Durumları İtibari ile Nüfusun Dağılımı¹⁰

Tahsil	Mutlak Rakamlar			Yüzde (%)		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Okuma ve yazma bilen	32.925	5.435	38.360	197,7	28,0	106,3
Yalnız okuma bilen	386	117	503	2,3	0,6	1,4
Okuma ve yazma bilmeyen	133.203	188.613	321.816	800,0	971,4	892,3
Toplam	166.514	194.165	360.679	1000,0	1000,0	1000,0

1935 yılı Nüfus Sayımında kentteki insanların öğrenim durumları incelendiğinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında tüm yurttaki görülen eksiklik Trabzon şehrinde de karşımıza gelmektedir.

Şehir ve Köylerde Okuma Bilen ve Bilmeyenlerin Miktarı ¹¹

İdari Taksimat	Cinsiyet	Mutlak Rakamlar					Yüzde (%)	
		Okuma ve Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Bilmeyen	Meçhul	Toplam	Bilen	Bilinmeyen
Merkez kazası nahiye ve köyleri	Erkek	3.648	27	21.589	-	25.259	14,5	85,5
	Kadın	295	7	27.697	-	27.999	1,1	98,9
	Toplam	3.938	34	49.286	-	53.258	7,5	92,5
Akçaabat (Merkez)	Erkek	715	13	1.314	-	2.042	35,7	64,3
	Kadın	323	3	1.709	-	2.035	16,0	84,0
	Toplam	1.038	16	3.023	-	4.077	25,9	74,1
Akçaabat (Nahiye ve Köyler)	Erkek	2.831	46	20.200	-	23.077	12,5	87,5
	Kadın	89	6	26.509	-	26.604	0,4	99,6
	Toplam	2.920	52	46.709	-	49.681	6,0	94,0
Maçka (Merkez)	Erkek	200	3	197	-	400	50,7	49,3
	Kadın	56	-	237	-	293	19,1	80,9
	Toplam	256	3	434	-	693	37,4	62,6
Maçka (Nahiye ve Köyler)	Erkek	2.130	36	9.766	-	11.932	18,2	81,8
	Kadın	131	2	14.403	-	14.536	0,9	99,1
	Toplam	2.261	38	24.169	-	26.468	8,7	91,3
Of (Merkez)	Erkek	222	-	381	-	603	36,8	63,5
	Kadın	55	-	470	-	525	10,5	89,5
	Toplam	277	-	851	-	1.128	24,6	75,4
Of (Nahiye ve Köyler)	Erkek	4.630	85	23.413	-	28.128	16,8	83,2
	Kadın	133	12	37.064	-	37.209	0,4	99,6
	Toplam	4.763	97	60.477	-	65.337	7,4	92,6
Sürmene (Merkez)	Erkek	638	1	854	-	1.483	42,4	57,6
	Kadın	280	7	1.554	-	1.841	15,6	84,4
	Toplam	908	8	2.408	-	3.324	27,6	72,4
Sürmene (Nahiye ve Köyler)	Erkek	4.142	51	25.186	-	29.379	14,3	85,7
	Kadın	176	9	36.610	-	36.795	0,5	99,5
	Toplam	4.318	60	61.796	-	66.174	6,6	93,4
Vakfıkebir (Merkez)	Erkek	242	1	383	-	626	38,8	61,2
	Kadın	60	-	503	-	563	10,7	89,3
	Toplam	302	1	886	-	1.189	25,5	74,5
Vakfıkebir (Nahiye ve Köyler)	Erkek	4.848	66	22.08	-	26.994	18,2	81,8
	Kadın	226	11	32.437	-	32.674	0,7	99,3
	Toplam	5.074	77	54.517	-	59.668	8,6	91,4
Genel Toplam	Erkek	24.231	329	125.363	-	149.923	16,4	83,6
	Kadın	1.824	57	179.193	-	181.074	1,0	99,0
	Toplam	26.055	386	304.556	-	330.997	8,0	92,0

Trabzon'daki kaza, nahiye ve köylerde yaşayan kadın ve erkeklerin okuma-yazma durumlarını yansıtan bu tabloda; gerek erkek gerekse kadın nüfusun büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmediği gerçeği Cumhuriyetin ilk yıllarında tüm yurttaki olduğu gibi Trabzon şehrinde de ivedi bir şekilde çözülmesi gereken konulardan birisi olacaktır. Bir başka dikkat çekici sosyo-kültürel sorunsal kadın ve erkek nüfusu tek tek ele aldığımızda kadınların okuma yazmayı daha az bildikleri görülebilmektedir. Bir başka ilginç sonuç kazaların merkezlerinden çok nahiye ve köylerde okuma yazmanın daha çok olmasıdır. Bu durumun nahiye ve köylerde nüfusun daha fazla olmasından kaynaklanması olasıdır. Tek tek kazalara göz attığımızda ise Sürmene ve Of kazalarında okuma-yazma oranının en yüksek olduğu saptanabilmektedir.

Nüfusun Dinler ve Öğrenim Durumları ile İlgili Dağılımı¹²

Dinler	Cinsiyet	Mutlak Rakamlar					Yüzde (%)	
		Okuma ve Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Bilmeyen	Meçhul	Toplam	Bilen	Bilmeyen
İslam	Erkek	32.863	386	133.184	-	166.433	20,0	80,0
	Kadın	5.397	117	188.58	-	194.099	2,8	97,2
Hristiyanlar	Erkek	55	-	17	-	72	76,4	23,6
	Kadın	85	-	26	-	61	75,4	42,6
Museviler	Erkek	6	-	2	-	8	75,0	25,0
	Kadın	1	-	-	-	1	100,0	-
Dinsiz	Erkek	1	-	-	-	1	100,0	-
	Kadın	2	-	2	-	4	50,0	50,0
TOPLAM	Erkek	32.925	133.203	133.203	-	166.514	20,0	80,0
	Kadın	5.435	188.613	188.613	-	194.165	2,9	97,1

Trabzon'da yaşayan insanların dini inançları ve okuma-yazma oranları açısından incelenmesinin sonucu ise Müslümanların açık bir şekilde fazla olmasıdır. Bu tablo hem kentte yaşayanların dini inançlarını aktaran bir başka veri olması hem de kentte Müslümanların çoğunluğunu vermesi nedenleri ile dikkati çekmektedir.

Nüfusun Dini İnançlar İtibarı ile Dağılımı¹³

Dinler	Mutlak Rakamlar			Yüzde (%)		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
İslam	166.433	194.099	360.532	999,5	999,7	999,6
Gayrimüslim						
1. Hristiyanlar						
Katolik	24	19	43	0,2	0,1	0,1
Ortodoks	28	25	53	0,2	0,1	0,2
Protestan	12	8	20	0,1	0,1	0,1
Gregoryen	6	6	12	0,0	0,0	0,0
Hristiyan	-	1	1	-	0,0,	0,0
Ermeni	2	2	4	0,0	0,0	0,0
Toplam	72	61	133	0,5	0,3	0,4
2. Museviler	8	1	9	0,0	0,0	0,0
3. Dinsiz	1	4	5	0,0	0,0	0,0
Gayrimüslimler Toplamı	81	66	147	0,5	0,3	0,4
Genel toplam	166.514	194.165	360.679	1000,0	1000,0	1000,0

Kenti; dini inançlar bakımından yansıtan bir başka istatistikte, Müslüman nüfusun çok açık bir şekilde çoğunluğu oluşturduğudur. Sonrasında Hristiyanlar takip etmekte, Museviler yine şehirde yaşayan dinsel gruplar arasında bulunmaktadır. Dikkat çekici bir durum Hristiyan inancına sahip kişilerin çeşitliliğidir. Gayrimüslim nüfusun az olmasında; Kurtuluş Savaşı döneminde bölgede yaşayan gayrimüslimlerin işgalci güçlerle birlikte bölgede yaşayan Müslüman halka mezalim yapması, ayrılıkçı faaliyetleri nedeni ile Milli Mücadele sonrası bölgeden gitmeleri ile Lozan Antlaşması sonrası uygulanan Mübadelenin etkileri bulunmaktadır.

Nüfusun Ana Dilleri İtibari İle Dağılımı¹⁴

Ana Dilleri	Mutlak Rakamlar			Yüzde (%)		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Türkçe	166.249	192.935	358.184	992,5	993,7	993,1
Acemce	2	3	5	0,0	0,0	0,0
Almanca	9	7	16	0,1	0,0	0,1
Arapça	5	8	13	0,0	0,0	0,0
Arnavutça	6	-	6	0,0	-	0,0
Boşnakça	6	4	10	0,0	0,0	0,0
Bulgarca	3	-	3	0,0	-	0,0
Çekoslovakca	1	-	1	0,0	-	0,0
Çerkezce	10	2	12	0,1	0,0	0,0
Ermenice	15	9	24	0,1	0,0	0,1
Fransızca	7	10	17	0,0	0,1	0,1
Gürcüce	2	1	3	0,0	0,0	0,0
İngilizce	1	2	3	0,0	0,0	0,0
İspanyolca	1	1	2	0,0	0,0	0,0
İtalyanca	7	2	9	0,0	0,0	0,0
Kürtçe	9	13	22	0,1	0,1	0,1
Lazca	17	9	26	0,1	0,0	0,1
Lehce	-	3	3	-	0,0	0,0
Macarca	2	-	2	0,0	-	0,0
Rumca	1.143	1.122	2.265	6,9	5,9	6,3
Rusça	12	30	42	0,1	0,2	0,1
Sırpça	1	4	5	0,0	0,0	0,0
Tatarca	1	-	1	0,0	-	0,0
Yahudice	1	-	5	0,0	-	0,0
Toplam	166.514	194.165	360.679	100,0	1000,0	1000,0

Şehrin nüfusunun ana dilleri bakımından değerlendirmesinde de Türkçe'nin hâkim dil olduğu gerçeği yansımaktadır. Türkçeden sonra Rumca takip etmekte ardından Lazca, Ermenice ve Çerkezce gelmektedir. Konuşulan diller kentte tabiiyet açısından Türklerin çoğunluğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bir başka görünüm sayıları çok olmasa da çok farklı tabiiyetlerden insanların kentte yaşadığıdır.

Kentin Ekonomisi

Trabzon şehrinin Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisadi yaşamını dair gerek 1935 Genel Nüfus Sayımında Trabzon Vilayetine dair istatistik verileri gerekse Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde yer alan 1935 tarihli Trabzon'un Genel Vaziyetini aktaran belgede ayrıntılı bir şekilde günümüze aktarmıştır. Söz konusu kaynakların ışığında kentteki üretim kollarını ve buna bağlı olarak toplumsal hareketliliği, Cumhuriyet ile birlikte kentte ekonomik anlamda yaşanan gelişimi değerlendirmek mümkün olmaktadır. Öncelikle 1935 Yılı Genel Nüfus Sayımı ve İstatistiklerine göz attığımızda tarım, hayvancılık, üretim, nakliye ve diğer iş kollarına dair ayrıntılar dikkati çekmektedir.

Nüfusun Meslek ve İş Kolları İtibari İle Dağılımı¹⁵

Meslekler	Mutlak Rakamlar			Yüzde (%)	
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
A. Toprak mahsulleri					
Ziraat (sureti umumiyede)	68.179	104.039	172.218	98,6	99,7
Bağcılık, bahçivanlık, çiçekçilik	28	9	37	0,0	0,0
Hayvan yetiştirme ve bakımı, arıcılık	595	346	941	0,9	0,3
Ormancılık (idare, muhafaza, amenajman dahil)	39	2	41	0,1	0,3
Deniz, göl, nehir ve kara avcılığı	291	1	292	0,4	0,0
TOPLAM	69.132	104.397	173.529	100,0	100,0
B. Sanayi ve küçük sanatlar					
B. 1. Maden ocakları, memlehalar, taşocaklar (çıkarma ve işletme)					
Kömür madenleri	27	21	48	48,2	32,3
Sair madenler ve maden cevherleri	27	44	71	48,2	67,7
Taşocakları	2	-	2	3,6	-
TOPLAM	56	65	121	100,0	100,0
B. 2. Taş ve toprak sanayii					
Taş yontması (heykeltıraşlık hariç)	355	2	357	87,7	100,0
Çimento ve beton malzeme ve eşya imalatı	11	-	11	2,7	-
Kiremitçilik, tuğlacılık ve pişmiş topraktan boru, künk ve emsali malzeme imalatı	33	-	33	8,1	-
Çömlekçilik, çini ve porselen imalatı	6	-	6	1,5	-
TOPLAM	405	2	407	100,0	100,0

Meslekler	Mutlak Rakamlar			Yüzde (%)	
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
B. 3. İnşaat, bina ve mobilya sanayii					
Köprü, yol ve kanalizasyon inşaatı ve tamirâtı	118	-	118	32,7	-
Demiryolu ve tramvay inşaatı ve tamirâtı	3	-	3	0,8	-
Bina inşaatı ve tamirâtı	94	-	94	26,0	-
Boyacılık ve alçıdan eşya imalâtı	44	-	44	12,2	-
Camcılık	11	-	11	3,0	-
Döşemecilik, tezyini san'atlar	66	-	66	18,3	-
Sihhi tesisat, kalorifer, gaz, su ve elektrik tesisatı	23	-	23	6,4	-
VS.	2	-	2	0,6	-
TOPLAM	361	-	361	100,0	-
B. 4. Ağaç işleme sanayii					
Bıçkıcılık, doğramacılık, parkecilik	498	-	498	36,1	-
Deniz nakil vasıtaları inşaatı ve tamirâtı (ağaçtan)	49	-	49	3,6	-
Araba imalâtı ve tamirâtı	1	-	1	0,1	-
Marangozluk, kakmacılık	778	-	778	56,5	-
Kutu, fiçi ve sandık imalâtı	17	1	18	1,2	8,3
Küfe, sepet, fırça süpürge imalâtı	21	11	32	1,5	91,7
Mantar, karniş, saz ve sairден mamul eşya imalâtı	7	-	7	0,5	-
VS.	7	-	7	0,5	-
TOPLAM	1.378	12	1.390	100,0	100,0
B. 5. Demir sanayii					
Maden izabe ve imalâtı, laminaj, demir çember ve emsali eşya imalâtı	3	-	3	0,3	-
Çilingirlik, demir mobilya imalâtı	64	-	64	7,2	-
Demircilik, nalbantlık, bıçakçılık	456	-	456	51,2	-
Tenekecilik	38	1	39	4,3	50,0
Bakırcılık kalaycılık	329	1	330	36,9	50,0
VS	1	-	1	0,1	-
TOPLAM	891	2	893	100,0	100,0

Meslekler	Mutlak Rakamlar			Yüzde (%)	
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
B. 6. Makine, cihaz ve alet imalatı sanayii					
Ziraat makineleri imalatı ve tamiri	5	-	5	3,6	-
Sair makineler imalat ve tamirâtı	1	-	1	0,7	-
Vagon, otomobil, bisiklet, tayyare ve gemi imalat ve tamirâtı	10	-	10	7,1	-
Makine ve tamir işleri atölyeleri	33	-	33	23,4	-
Silâh ve mühimmat imalatı	5	-	5	3,6	-
Hassas alet ve cihazlar ve hususi aletler imalatı ve tamirâtı	4	-	4	2,8	-
Saatçilik ve kuyumculuk	82	-	82	58,1	-
Elektrik cihaz ve lâmbaları ve musiki aletleri imalat ve tamirâtı	1	-	1	0,7	-
TOPLAM	141	-	141	100,0	-
B. 7. Kimya sanayii					
Tıbbî ecza ve koku imalatı	1	-	1	33,3	-
Sabun, mum ve çamaşır suları imalatı	2	-	2	66,7	-
TOPLAM	3	-	3	100,0	-
B. 8. Dokuma sanayii					
Pamuk sanayii (hazırlama, bükme, yıkama, örme, laski, ve boyama)	7	1	8	8,3	0,9
Yün sanayii (ayni işler)	-	6	6	-	5,3
Nakliye ve muvasala	140	4	144	5,6	14,3
At, katır, deve ve eşek nakliyatı	1.091	6	1.097	43,3	21,4
Deniz ve hava nakliyatı	93	3	96	3,7	10,7
Nakliyat, seyahat, acente ve idareleri, hamallık	756	13	769	30,0	46,4
VS	1	-	1	-	-
TOPLAM	2.518	28	2.546	100,0	100,0

Meslekler	Mutlak Rakamlar			Yüzde (%)	
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
D. Umumi idare ve hizmetler, serbest meslekler					
Umumî idare	4.178	45	4.223	84,6	32,6
Adliye ve hukuki yardım işleri	124	1	125	2,5	0,7
Umumî sıhhat işleri (doktor, eczacı, ebe, hasta bakıcı, sıhhiye memuru)	76	38	114	1,5	27,5
Tuvalet (manikür, pedikür, banyo, masaj)	167	3	170	3,4	2,2
Sosyal yardım kurumları	3	2	5	0,1	1,4
Eğitim ve öğretim	175	46	221	3,5	33,4
Din işleri	179	-	179	3,6	-
Tiyatro, müzik, sinema, radyo, güzel sanatlar, varyete, sirk, ve emsali	33	2	35	0,7	1,4
Diğer serbest meslekler âlim, muharrir, gazeteci, kimyager, ilim doktoru ve saire)	7	1	8	0,1	0,8
TOPLAM	4.942	138	5.080	100,0	100,0
E. Ev iktisadiyatı, şahsî hizmetler					
Ev işlerinde çalışanlar (erkek ve kadın hizmetçi, vekilharç, mürebbiye, kapıcı, gündelik hizmetçi ve emsali	90	348	438	80,4	100,0
VS	22	-	22	19,6	-
TOPLAM	112	348	460	100,0	100,0
F. Mesleksiz, mesleği meçhul veya gayri muayyen olanlar					
İrat sahipleri	92	157	249	0,1	0,2
Mütekait, Eytam ve eramil maaşlılar	213	48	261	0,3	0,1
Meçhul veya gayi muayyen meslekliiler	51	12	63	0,1	0,0
Mesleksizler	74.972	86.538	161.510	92,4	98,0
Talebeler	5.298	1.540	6.833	6,5	1,7
Yatı müesseselerinde bulunanlar (ceza ve tevkif evleri, hastane, darülaceze, manastır ve emsali yerler)	506	31	537	0,6	0,0
TOPLAM	81.127	88.326	169.453	100,0	100,0
GENEL TOPLAM	166.514	194.165	360.679	-	-

Yukarıdaki bilgilere göre kentte zirai üretimin en önemli sektör olduğu gözlemlenmektedir. Bağcılık, çiçekçilik, ormancılık, arıcılık, besicilik ve balıkçılık alt kollarıdır. Bu sektörde kadın iş gücü ağırlığı göze çarpmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde yer alan ve 1935 tarihli Trabzon İlinin Genel Durumunu Gösterir Raporda 1935 yılında Trabzon'da üretime, ekonomiye ve sorunlara dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Raporda yer alan bilgilere göre; 1935 yılında tarıma elverişli bütün saha şehrin %20'si kadardır. Orman ve çalılık oranı %21, yayla ve kışlak oranı %39'dur. Orman ve çalılıkların çoğu meşe, kayın, gürgen, kızılğaç, çam, köknar, ladin ve kestane ağaçlarıdır. 100.000 hektar olan orman alanı yıldan yıla tarla haline getirilmesi nedeni ile oldukça azalmıştır. Ağaçların birçoğu kereste veremeyecek kadar gençtir.

Sebzecilik sadece Trabzon ilinin ihtiyacını karşılamaktadır. Sadece yılda 400.000 kilo soğan ve patates ihracatı mevcuttur. En önemli ürünler fındık, mısır, fasulye ve tütündür. Mısır ve fasulyenin kapladığı saha tarıma elverişli yerlerin % 42'sini oluşturmaktadır. Fasulyesi lezzeti ile ünlenmiştir ve bazı yıllar ihracatı 400.000 kiloyu aşarak yabancı illere gönderilmektedir.

1934 yılı içinde İnhisar (tekeli) yönetimi mevcut tütünün % 80'ninin uygun fiyatla satın alınması sayesinde durum iyileşir gibi olmuştur ve bozulup fındıklık haline getirilen tütün alanları da bulunmaktadır. Tüccar tarafından alınan tütün tamamen Mısır'a ihraç edilmektedir.

Şehrin toprağı daha çok meyveciliğe elverişlidir ve tropikal meyvelerin bazıları ile elma ve armut yetiştirilmektedir. Yıllık masrafı 1.500 lira olan İl fidanlığı yerli ve Avrupa'nın en değerli çeşitleri ile aşılanarak halka bedava fidan dağıtmaktadır. Şu ana kadar 70.000 adet aşılı fidan dağıtılmıştır. Kentin iklimine uygun limon, portakal, mandalina gibi bu fidanlık sayesinde yetiştirilmeye başlanmıştır.

Deniz kıyısında bazı bölgelerde 30-40 bin kadar zeytin ağacı mevcuttur. Sofralık zeytin ve yağ kentte tüketilmektedir. Şehrin en önemli üretimi ise fındıktır. Akçaabat kazası hariç diğer kazaların hepsinde fındık bahçesi olmayan çiftçi yok gibidir. Sahası 30.000 hektardır. Rekoltesi ortalama 12.000.000 kilodur.

19'u merkez köylerinde, 1'i Of'ta, 2'si Akçaabat, diğer 2'si Vakfıkebir'de olmak üzere 24 tane Zirai Kredi Kooperatifi bulunmaktadır. 1930 ve 1931 yılları içinde kurulan bu kooperatiflerin ortakları 2.510 kişidir ve sermayeleri; yüklenileni 561.769, alınan 175.388 liradır. Yedek sermayeleri ise 27.413 liradır.

Kentte her 4 kişiye 1 hektar ekilebilir arazi düşmesi Trabzon'un geniş anlamıyla bir tarım kenti olmadığının göstergesidir.

Hayvan yetiştiriciliği ileri değildir. Her çiftçi kendi evinin yağ ve süt ihtiyacını karşılayacak kadar ya 1 ya da 2 inek beslemektedir. Toprak darlığı nedeni ile kış yaylımları yoktur. Koyunculuğu da ancak kendi ve komşu illerin bitişik yaylalarından yararlanabilecek kadar genişle-tebilmişlerdir. Sayıma göre 80.000 kadar inekle 65 bin dolayında davar vardır. 3 yıl önce Karsın gölü tarafından sağlanan 146 baş damızlık boğalar ile ineğin arttırılması sağlanmıştır. Zirai ve coğrafi koşullar dolayısıyla at ve benzeri hayvanların sayısı 5.000 kadardır. Hayvanlarda ara sıra şarbon, çiçek ve ruam hastalıkları görülmektedir¹⁶.

Sanayi ve küçük sanatlarda; madencilik, taş ve toprak sanayi (kiremitçilik, çömlekçilik, çini ve porselen imalatı), İnşaat, bina ve mobilya sanayi (köprü, yol, kanalizasyon inşası ve tamiri, demiryolu ve tramvay inşası ve tamiri, boyacılık, camcılık, sıhhi tesisat), Ağaç işleme sanayi (bıçkıcılık, parkecilik, sandal yapımı, marangozluk, sandık, kutu ve fıçı imalatı, küfe, sepet, süpürge ve fırça imalatı), Demir sanayi (çilingircilik, demir mobilya imalatı, tenekecilik, bakırcılık, kalaycılık), Makine, cihaz ve alet imalatı (ziraat makineleri imalat ve tamiri, silah ve mühimmat imalatı, vagon, otomobil, bisiklet, tayyare ve gemi imalat ve tamiri, elektrikli cihaz ve lamba imalat ve tamiri), Kimya Sanayi (Tıbbi ecza ve koku imalatı, sabun, mum ve çamaşır suyu imalatı), Dokuma Sanayi (Pamuk dokuma, yün sanayi, ipek sanayi), Kağıtçılık ve deftercilik, gazete basımı, tütün, çikolata, şekerleme, ekmek, pasta imalatı, sütçülük, kasapçılık, nebati ve doğal, yağlar üretimi mevcuttur¹⁷.

Sanayi ve küçük sanatlar sektöründe iş kolları ve istihdam incelendiğinde kentte daha çok temel ihtiyaçlar, gündelik yaşamın gereksinimlerine yönelik çalışma alanlarının olduğu saptanabilmektedir. Daha çok küçük el sanatlarının mevcudiyeti görülebilmektedir.

Kentte fabrika olarak; 1 makarna ve sabun, 15 fındık, 1 balıkyağı, 1 elektrik fabrikası bulunmaktadır. Bunun dışında elektrik ve liman işletmeleri mevcuttur.

Elektrik Şirketi; 137.500 lira sermaye ile işe başlayan tamamen ulusal olan anonim bir işletmedir. Yıllık üretimi 80.000 lira, genel masrafı 30.000, amortismanı 22.000 ve bugünkü borcu 38.000 liradır. % 6 ve 7 üzerinden vermekte olduğu faiz yılda 25.000 liradır. Şehre 38 kilometre uzaklıkta akarsudan istifade edilerek kurulan santralın 750'şer

beygirlik 2 motoru vardır. Şirketin kullanım için halktan aldığı ücret kilovat başına 20 kuruştur.

Liman Şirketi; 10 yıl önce 50.000 lira sermaye ile kurulan ulusal anonim şirkettir. Bugün 200 ton eşyayı çekme kuvveti taşıyan 3 motorla her biri 10 tondan 15 tona kadar 48 tane çaparı ile gerektiğinde bunları onarmak ve yenilerini yapabilmek üzere 1 atölyesi vardır. İşletmenin kadrosu 117 kişidir¹⁸.

Kentte maliye tarafından 1932 yılında her çeşit vergi tutarı, tahakkuk eden 776.511 lira gelirden tahsil edilen 588.489 lira yani % 75 oranındadır. 1933 yılında; tahakkuk eden 760.001 liradan tahsil edilen 548.750 lira yani % 71, 1934 yılında tahakkuk eden 835.176 liradan tahsil edilen 548.750569.069 lira yani % 68 oranındadır.

Özel idarenin; 1932 yılında tahakkuk eden 440.999 liradan tahsil edilen 310.171 lira yani % 70, 1933 yılında tahakkuk eden 451.993 liradan tahsil edilen 310.376 lira yani % 69, 1934 yılında tahakkuk eden 429.542 liradan tahsil edilen 260.634 lira yani % 60,5 oranındadır.

Trabzon İthalat ve Transit Gümrüğü'nün geliri 1931'de 1.148.087, 1932'de 843.048, 1933'de 588.935, 1934'de 424.837 liradır. İran'dan Trabzon'a gelip dışarıya giden transit eşyası; 1931 yılında 244.950 lira değerinde 232.604 kilo, 1932 yılında 148.616 lira değerinde 183.654 kilo, 1933 yılında 869.611 lira değerinde 542.746 kilo, 1934 yılında 141.989 lira değerinde 115.815 kilo olarak verilmiştir. Söz konusu eşya pamuk, badem içi, üzüm, tatlı çekirdek ve halıdır.

Dışarıdan Trabzon'a gelip İran'a giden transit eşyası; 1931'de 1.147.637 lira değerinde 751.440 kilo, 1932'de 1.192.723 lira değerinde 699.293 kilo, 1933'de 831.781 lira değerinde 542.777 kilo, 1934'de 539.849 lira değerinde 393.407 kilodur. Bu eşyanın % 50'si yünlü dokuma, %25'i pamuklu dokuma ve kadife, %10'u ipekli dokuma, %15'i demir, pirinç ve türlü hırdavattan oluşmaktadır.

İran'a yapılan ihracatın düşüşünün nedenlerinden birisi İran'ın en fazla aldığı şeker ve çayı kendi ülkesi ile Rusya'dan tedarik etmesi diğeri ise İran'ı da sarsan Büyük Buhran nedeni ile tuhafiye ve manifatura maddelerini önceden olduğu gibi topluca ve geniş miktarda ithal edememesidir.

İran transitinin geliştirilmesi ise ancak iki ülke hükümetlerinin çalışmaları geliştirebileceği burada vurgulanmaktadır. Bununla beraber

İran için en kısa ve güvenli yol olan Trabzon-Kızıldize şosesinin kışın dahi işlek kalması ve Trabzon limanında 250-300 metrelik bir dalga-kıran yapılması ve transit eşyası hakkında sınır ve gümrük formalitelerinin bu işe uygun bir hale getirilmesi büyük katkı sağlayacaktır¹⁹.

Sıcağa dayanıklı olmayan yiyecekler için Trabzon merkezinde frigorifik tertibatlı bir soğuk hava mahzenine acil ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Trabzon limanından bir yılda 200.000 baş koyun ve 17.000 baş sığır ve öküz, 500.000 kilo tereyağı ve yine o kadar peynir, 300.000 kilo kavurma, pastırma, sucuk, 20.000 sandık yumurta dışarıya gitmektedir. Trabzon ve hinterlandına ait yılda 1 milyon kilo elma, armut ihracatı söz konusudur.

Her yıl çok miktarda hamsi balığı avcılığı vardır. Besin olarak kullanıldığı gibi tarlalar için gübre olarak da kullanılmaktadır. Kentte kimyevi gübre sarfiyatı çok fazladır ve yılda 300-600 ton derecesindedir²⁰.

Genel idare ve hizmetler, serbest meslek alanında; adliye, sağlık (doktor, eczacı, ebe, hasta bakıcı), eğitim ve öğretim, din işleri, tiyatro, müzik, sinema, varyete, sirk, gazetecilik gibi meslek kolları bulunmaktadır. Burada da yine günlük yaşamın ihtiyaçlarına yönelik meslekler göze çarpmaktadır. Bir başka bilgi ise ise sosyal ve kültürel yaşama dair -tiyatro ve sinema gibi- verilerin mevcudiyetidir²¹.

Sağlık İşleri; Vilayetin sağlık durumu çok iyidir ve yaygın ve salgın hastalık yoktur. 850 kadar frengi hastası olup, sıtma tek tük görünmektedir. İklimi çok nemli olduğu için kemik hastalıkları özellikle de kemik veremi oldukça fazladır.

Mevcut Memleket Hastanesi 50 yataklıdır. Şehrin sağlık ihtiyacını karşılayamamaktadır. Ayrıca Çoruh ve Gümüşhane illerinin hastalarına da kapısını açmaktadır. Yıllık ödeneği 28.068 liradan ibaret olan hastanede ortalama yatan 1.300 hastanın 300'ü komşu illerden gelmektedir.

Şehirde ayrıca birkaç ay önce açılmış bir Verem Dispanseri vardır. Şimdiye kadar 1.000'den fazla hasta burada muayene olmuştur.

Kültür durumu; Şehirde 510 mevcutlu 1 erkek lisesi, 24 mevcutlu 1 ticaret okulu, 120 mevcutlu bir kız ve 273 mevcutlu bir erkek ortaokulu vardır. Beş sınıflı 20, Dört sınıflı 1, Üç sınıflı 66, 2 sınıflı 3, Bir sınıflı 6 toplam 180 dershaneli 96 ilkokul vardır. Öğrencilerin sayısı; 1.887'si kız, 9.130'u erkek olmak üzere toplam 11.017'dir. İlkokul çağındaki olanlar 52.882 yani %20 oranındadır.

1935'de İlkokullar 102'si kız olmak üzere 467, Lise 59, Erkek Ortaokul 38, Kız Ortaokul 15, Orta Ticaret Okulu 8 öğrenci mezun vermiştir. Arazi nedeni ile evlerin ve köylerin dağınık ve uzak olması öğrencilerin okula gidişini zorlaştırmaktadır. Yatılı okul teşkilatı yapılması zaruri olup, 3 yıldır 8 pansiyon açılmıştır.

Şehirde 181 öğretmen görev yapmaktadır. Okulu olmayan ve okuma çağını geçirmiş olan yurttaşları okutmak için okulu olan köylerde her yıl öğretmenlerin onursal hizmetleri ile Millet dershaneleri açılmaktadır. Şimdiye kadar bu okullardan 1.024'si kadın olmak üzere 12.662 yurttaş belge almıştır²². Bütün bu bölgelerde sadece Trabzon'da 1 kız ortaokulu vardır.

Gençlik Teşkilatı; Kentte Türkiye İdman Cemiyetleri birliğine bağlı 4'ü kent merkezinde olmak üzere 6 spor kulübü vardır. Üyeleri 700'ü geçen daha çok futbol ile ilgilenmektedir. Zaman zaman konferanslar, müsamereler ve piyesler düzenlenmektedirler.

Halkevi ve Çalışmaları; Halkevi sadece kent merkezinde açılmıştır ve 855 üyesi mevcuttur. Halkevi'ni dokuz şubesi de faaliyet göstermektedir. Her hafta 1 yada 2 konferans düzenlenmektedir. 1650 cilt kitabı olan kütüphanesini son bir yılda 7580 kişi ziyaret etmiştir.

Düzenlenen konferansları ve yazıları basarak halka dağıtmak, yabancı diller, muhasebe ve usul defteri için kurslar açmak, kapalı ve açık havada köylerde temsiller vermek, kış aylarında her on beş günde bir kamuya çaylı danslarla konserler vermek, müzik dersleri özellikle de batı tekniği üzerinde çalışmak, mevcut bandosu ve sazları ile çevreye hizmet etmek, uygun mevsimlerde köylere gidip köylüyü aydınlatmak ve soysal bakımdan ihtiyaçları sağlamak, fakirler ve yoksulların ve kimsesiz okul öğrencilerinin giysi ve yatı yerlerini sağlamak, hastaların ilacını temin etmek, sergi açmak, spor işlerine önem vermek, dağcılık ve kayak sporlarına teşvik etmek, Trabzon tarihi ilgilendiren eski eserleri korumak ve buna dair kitap yazmak üzere çalışmalar yapmaktadır.

Son yıl içinde köylerde muayeneden geçirilen 1.000'den fazla hastadan başka yalnız şehirde 750 hasta muayene edilmiş ve bunların hemen hepsinin ilaçları Halkevince temin edilmiştir. Halkevi, son yıl içinde 15 piyes temsil edilmiş ve bu temsilleri 30.000 kadar kişi izlemiştir²³.

Sonuç

Tarih öncesi çağlardan itibaren bir yerleşim alanı olan Trabzon şehri Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmesiyle birlikte büyümesini ve gelişimini arttıracaktır. Şehzade sancağı statüsüne sahip olması kentin ilerlemesini sağlayan etkenlerden birisidir. Özellikle İran üzerinden gelen ipek ticaretinin Batı'ya açılan kapılarından birisi olması kenti geliştiren bir başka unsurdur. Fakat kentin coğrafi konumunun getirdiği dezavantajlar öncelikle iktisadi buna paralel olarak da sosyal ve siyasal canlılığı sınırlandıran bir sonuç yaratmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında daha derin olan bu sınırlandırma 1935 Genel Nüfus Sayımı ve 1935 tarihli Trabzon İlinin Genel Durumunu Gösterir Rapor'daki bilgilerden aldığımız veriler ışığında zaman içinde aşılabacaktır. Karadeniz bölgesinin ikinci büyük kenti ve Türkiye'nin 28. Büyük kenti olma vasfı Cumhuriyet rejiminin getirileri ve Atatürk devrimlerinin bir sonucu olacaktır. 1924, 1930 ve 1937 yıllarında Atatürk'ün ziyaret ettiği kentte Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu görülmektedir. Cumhuriyet'in devraldığı mirasta görülen iktisadi, kültürel eksiklikler yapılan düzenlemeler ve gelişmeler ile ortadan kaldırılarak Trabzon kentini gelişimi sağlanacaktır.

Dipnotlar

- 1 İstatistiklerle Türkiye 2020, YordamBT s.18.7 (tuik.gov.tr)
- 2 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Trabzon İlinin Genel Durumunu Gösterir Rapor. 1935, (030-0-0-10-65-433-4), s. 1-2
- 3 A.g.b., s. 3.
- 4 TC. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Genel Nüfus Sayımı, Trabzon Vilayeti, 20 İlkteşrin, 1935. Neşriyat Sayısı: 75, Cilt:54, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara, 1937.
- 5 1935 Genel Nüfus Sayımı, s. 8-17.
- 6 1935 Genel Nüfus Sayımı
- 7 A.g.e., s.5.
- 8 Genel Nüfus Sayımı, 28 Ekim 1927, YordamBT s.18.7 (tuik.gov.tr).
- 9 Genel Nüfus Sayımı, 20 İlkteşrin 1940, YordamBT s.18.7 (tuik.gov.tr)
- 10 A.g.e., s.79.
- 11 A.g.e., 63.
- 12 A.g.e., s.90.
- 13 A.g.e., s79.

- 14 A.g.e., s.79.
- 15 A.g.e., s. 82,83, 86.
- 16 Trabzon İlinin Genel Durumunu Gösterir Rapor. 1935, s. 13-19
- 17 1935 Genel Nüfus Sayımı
- 18 Trabzon İlinin Genel Durumunu Gösterir Rapor. 1935, s. 32, 33.
- 19 A.g.e., s. 10-12.
- 20 A.g.e., s. 22-24.
- 21 1935 Genel Nüfus Sayımı
- 22 Trabzon İlinin Genel Durumunu Gösterir Rapor. 1935, s. 3-5.
- 23 A.g.e., s. 33-35.

Kaynakça

- Genel Nüfus Sayımı, 28 Ekim 1927, YordamBT s.18.7 (tuik.gov.tr).
- Genel Nüfus Sayımı, 20 İlkteşrin 1940, YordamBT s.18.7 (tuik.gov.tr)
- İstatistiklerle Türkiye 2020, YordamBT s.18.7 (tuik.gov.tr)
- TC. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Genel Nüfus Sayımı, Trabzon Vilayeti, 20 İlkteşrin, 1935. Neşriyat Sayısı: 75, Cilt:54, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara, 1937.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Trabzon İlinin Genel Durumunu Gösterir Rapor. 1935, (030-0-0-10-65-433-4)

Trabzon'da İktisadi Harb: 1929 Ekonomik Krizinin Etkileri

Adem KALÇA

Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü

Cihan GÜNEŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi İktisat Bölümü İktisat Tarihi Anabilim Dalı

Giriş

Trabzon liman kenti 19. yüzyıl boyunca önemli bir uluslararası transit ticaret merkezi olmuştur. Trabzon, Karadeniz'in en önemli ticaret merkezlerinden biri iken 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticaretteki payı giderek azalmıştır. 1914-1924 yılları arasındaki dönemde yaşanan olağanüstü koşullardan dolayı Karadeniz yoluyla yapılabilecek dış ticaretin karşılaştığı işlem maliyetleri (gözetleme, denetleme ve risk maliyetleri) yükselmiş, bu 10 yıllık dönemde Trabzon ticaret yolu büyük zarar görmüştü. Cumhuriyet dönemine geçildiğinde ise Trabzon limanındaki ticaretin eski canlılığı kalmamıştır. Trabzon liman kenti 1929 yılına gelindiğinde Dünya İktisadi Buhranı'na¹ hazırlıksız yakalanmış, dış talebin azalmasından ve ülkelerin korumacılık tedbirlerinden dolayı buhranın Türkiye'de en fazla etkisini gösterdiği liman kentlerinden biri olmuştur.

Bu çalışma 19. yüzyıl boyunca ticari genişleme, kentleşme ve kalkınma sürecine giren Trabzon'un Erken Cumhuriyet döneminde geri kalmasının olası sebeplerini, 1929'da başlayan Dünya İktisadi Buhranı dönemindeki Trabzon'un ekonomik şartlarını tespit etmeyi, hükümetin buhran döneminde uyguladığı ekonomi politikasının Trabzon'a olası etkilerini ve sonuçlarını anlayabilmeyi amaç edinmiştir.

Bu amaca ulaşabilmek için Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde yer alan muhtelif raporlar, gazete arşivleri ve resmi istatistik yıllıkları birincil kaynak olarak kullanılmıştır.

1. Dünya'da ve Türkiye'de 1929 İktisadi Buhranı

Önce ABD'de başlayıp, ardından Avrupa piyasalarına yayılan İktisadi Buhran 1929 yılında başlamıştı. 1930'lu yıllar boyunca ABD'de birçok banka iflas etmiştir. Galbraith'a göre bu süreçte yaklaşık 9000 banka batmış², Gayrisafi Milli Hasıla üçte bir oranında azalmış, ekonomideki işgücünün dörtte biri işsiz kalmıştı.³ ABD'de ortaya çıkan ekonomik kriz finansal piyasalar ve dış ticaretteki daralmalar aracılığıyla Avrupa'ya da yayıldı. Buhran yıllarında öncelikle ABD'de ardında birçok Avrupa ülkesinde milli gelir, dış ticaret hacmi, sanayi üretimi ve fiyatlar kesintisiz bir şekilde düşmeye başladı. İşsizlik ciddi boyutlara yükseldi. Yaşanılan bu ekonomik krizin en şiddetli dönemi 1929-1933 arasındır. 1930-1931 ve 1932 yılları arasında ABD, Almanya, İngiltere ve Fransa'da yıllık ekonomik büyüme oranları sıfırın altındadır.⁴ Yine aynı ülkelerin sanayi üretim endeksleri 1930-1931 ve 1932 yılları arasında sürekli düşmüştür.⁵ Bununla birlikte fiyatlar da 1930-1931 ve 1932 arasında düşme eğilimindedir ve işsizlik rakamları ise 1932 yılında ABD'de %24, Almanya'da %30, Danimarka'da %32, Norveç'te %31, İngiltere'de %16 seviyesindedir.⁶ Bütün bu veriler ABD ve Avrupa ülkelerinde ekonomilerin daralmanın ötesinde ekonomik kriz sürecine girdiğini göstermektedir. Bu sürecin içinde ülkeler dünya piyasalarında yaşanan bu krizin çözümüne yönelik uluslararası bir iş birliği yapmak yerine korumacı ve içe kapalı ekonomi politikaları uygulamayı tercih ettiler. Öncelikle gümrük tarifeleri yükseltildi, ardından ithalat kotası konularak ithalata tarife dışı miktar sınırlaması getirildi. Yerli malı teşvik edildi.⁷ Böylece ekonomik milliyetçilik dünya piyasalarına hâkim oldu.

Türkiye'de de dünya genelinde yaşanan İktisadi Buhran'ın etkileri görülmeye başlandı. Türkiye'de ihracat 1929-1933 yılları arasında %38 azaldı.⁸ Hükümet bu yıllarda denk bütçe politikasını uyguladığı için dış ticaret açığı vermemek adına ithalatı sınırlandırıcı tedbirler aldı. Bunun için Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyet 12 Aralık tarihini yerli malı haftası haline getirerek yerli malının kullanılmasını teşvik edici kampanyalar yaptı.⁹ Yerli malının kullanılmasının vatani bir vazife olduğu gazete manşetlerinde yer aldı.¹⁰ Böyle-

ce 1929 yılında 101 milyon lira açık verilirken, 1930 yılından itibaren dış ticaret fazlası verilmeye başlandı. Bütçe açığını engelleyebilmek için ise vergi yükü arttırıldı. Çalışanların maaşlarından kesilen vergi oranlarının arttırılması kararı alındı. Maaş ve ücretlerden kesilmek üzere İktisadi Buhran vergisi uygulamaya konuldu.¹¹ Böylece bütçeyi düzeltmeye yönelik uygulanan bu tedbirler, buhrandan dolayı daralan toplam talebi daha da daralttı. Bununla birlikte 1931 yılında Merkez Bankası faaliyete geçti fakat daralan talebe karşı genişletici para politikası uygulamak yerine piyasadaki para arzına müdahale etmedi. Böylece ülkede toplam talebin azalmasının yanında para kıtlığı da yaşanmaya başlandı. Para kıtlığından dolayı Anadolu'daki ticaret bölgelerinde takas ekonomisinin uygulandığı görülmeye başlandı. Örneğin; 1932 yılında yapılan bir habere göre Trabzon'da fındık üreticileri bankalara olan borçlarını fındıkla ödemeye başladılar.¹² Bu örnek bölgede yaşanan ekonomik daralmanın nedenleri arasında hükümetin para politikasının da etkisinin olduğuna işaret etmektedir.

Bu dönemde dış ticaret yapan ülkeler birbirleri ile limanlar yoluyla entegre olmuş durumdadır. Dolayısıyla ülkelerin kriz koşullarında gümrük duvarlarını yükseltmeleri Trabzon gibi liman kentlerini olumsuz etkilemiş ve yaşanan iktisadi kriz limanlar aracılığıyla ülkelere transfer edilmiştir. Bununla birlikte dış piyasalar ekonomik daralma yaşarken Türkiye'nin iktisadi harp koşullarında çalışan iç piyasa büyüklüğü de Trabzon'un kalkınmasına yetecek düzeyde değildir.

2. 1929 İktisadi Buhranı Döneminde Trabzon Ekonomisi

2.1. Trabzon'da Ekonomik Durum

Trabzon liman kenti, tarihi İran ticaret yolunun üzerindedir. Bu yüzden tarih boyunca Anadolu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. 18. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in uluslararası deniz taşımacılığına açılmasından sonra Karadeniz liman kentlerinin ticaret potansiyellerinin arttığı bilinmektedir. Aynı zamanda 1814-1914 arasındaki 100 yılda (Napolyon savaşlarının sonu ile Birinci Dünya Savaşı'nın başı arasında kalan barış dönemi) dünya navlun oranlarının %75 oranında düşmesi deniz ticareti potansiyelini arttırmıştır. 1830-1910 yılları arasında Karadeniz liman kentlerinin¹³ toplam dış ticareti nominal olarak 47,8 kat artmıştır. Karadeniz'in Osmanlı kıyısında yaşanan kurumsal gelişmelerden ötürü işlem maliyetlerinin azal-

ması Güney Karadeniz kıyısında da ticareti arttırmıştır.¹⁴ 1830 ile 1860 arasındaki dönemde Karadeniz ticaretinin %73'ü Trabzon ve Odessa liman kentinde kümelenmiştir. 1830-1860 arasında %37'lik pay ile Karadeniz'in en büyük dış ticaret liman kenti Trabzon'dur. 1860-1914 arası dönemde ise Trabzon'un ticaret payı %37'den %7'ye düşmüştür.¹⁵ Karadeniz bölgesinin ticareti 1910 yılından itibaren azalmaya başlamış, Birinci Dünya Savaşı döneminde kesintiye uğramıştır. Dünya savaşının yaşandığı yıllarda Karadeniz liman kentleri bombalanmış, Trabzon ve çevresi işgal edilmiştir.¹⁶ Bu dönemde Trabzon limanının ticaretten ziyade askeri hizmetler için kullanıldığı bilinmektedir. 1860 yılından itibaren Karadeniz ticaretindeki payı giderek azalan Trabzon'un 1910 yılından sonra savaş döneminin yarattığı olağanüstü koşullar altında uluslararası ticaret konumu büyük zarar görmüştür. Cumhuriyet dönemine geçildiğinde Trabzon'da ekonomik koşullar eskiye oranla oldukça daralmış durumdadır.

Tablo 1: Trabzon Nüfusu

	1927 Nüfus Tahriri			1935 Nüfus Tahriri		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Akçaabat	19.033	22.504	41.537	25.311	28.110	53.421
Maçka	8.824	10.412	19.236	12.161	14.777	26.938
Of	26.985	36.573	63.558	28.898	37.678	66.576
Sürmene	24.774	32.870	57.644	38.149	31.302	69.451
Trabzon	29.992	30.693	60.685	40.733	41.383	82.116
Vakfıkebir	21.318	26.325	47.643	27.773	33.516	61.289
TOPLAM	130.926	159.377	290.303	173.025	186.766	359.791

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1935/36, s.25; 35-45

1927 nüfus tahririne göre Trabzon'un nüfusu 290.303 kişidir. Kadın nüfusu erkek nüfusundan 28 bin kişi daha fazladır. 1927 tahririne göre Trabzon'un en büyük ilçesi Of'tur. 1935 nüfus tahririnde ise Trabzon nüfusu 69 bin kişi artarak 359.791 kişiye ulaşmıştır. Bu istatistiğe göre Trabzon şehri Türkiye'nin en kalabalık 13. şehridir. Kadın nüfusu erkek nüfusundan 13 bin kişi daha fazladır. 1935 yılında Trabzon'un en büyük ilçesi Merkez ilçedir. 1927 sayımında en büyük ilçe olan Of nüfus büyüklüğü bakımında 3. sıraya düşmüştür. Böylece buhran yıllarında Trabzon nüfusunun 360 bine yaklaştığı anlaşılmaktadır. Şehrin sunduğu iş imkanlarının bu nüfusun geçinmesine yeterli olması gerekmektedir. Fakat Buhran yıllarında bu imkanlar oldukça kısıtlıdır. Üstelik 1935 nüfus tahririne göre erkek nüfusunun %80'i okuma yaz-

ma bilmezken, bu oran kadınlarda %97'dir.¹⁷ Bu istatistiğe göre Trabzon'da vasıflı işgücünün de zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

1932 sanayi istatistik raporuna göre Trabzon'da 17 adet sanayi işletmesi ve 565 adet de çalışanı bulunmaktadır. Örneğin; 11 adet üzüm-incir-fındık fabrikası bulunmaktadır. Bunların 6 tanesi 1923'ten önce, 2 tanesi 1929'dan sonra kurulmuştur. Bu sektörde 507 kişinin çalıştığı istatistik raporuna yansımıştır. Bu 507 kişinin 407 adeti 14 yaşından büyük kadın, 25 adeti 14 yaşından küçük kadındır. Dolayısıyla fındık sanayisinde ağırlıklı olarak kadınların çalıştığı anlaşılmaktadır. 1 adet çikolata-şekerleme fabrikası vardır. 1923'ten önce kurulmuştur. 14 adet çalışanı vardır. 1931 yılında kurulan 1 adet balıkyağı fabrikası vardır. 11 kişi çalışmaktadır. 1923'ten önce kurulmuş 1 adet trikotaj fabrikası ve 1931 yılında kurulmuş bir adet fanila/çorap fabrikası vardır. Trikotaj fabrikasında 8 kişi, fanila/çorap fabrikasında 12 kişi çalışmaktadır. 1928 yılında kurulan 1 adet havlu-peştamal-çarşaf fabrikası vardır. 3 adet çalışanı vardır. 1923'ten önce kurulmuş sair muhtelit müesseseler sanayi fabrikası vardır. Burada da 10 adet çalışan bulunmaktadır.¹⁸ Ayrıca 1929 yılında Trabzon'da 1.300 kilovat gücünde 1 adet elektrik santrali bulunmaktadır.¹⁹ Trabzon'da toplamda sadece 565 adet sanayi çalışanı bulunmaktadır, üstelik bu çalışanların 444 adeti kadındır. Dolayısıyla erkeklerin sanayi sektöründe çoğunlukla yer almaması, sanayinin Trabzon'da ana iş kolu olamadığına işaret etmektedir. Bütün bu sanayi istatistikleri nüfusu 360bin'e dayanan Trabzon için oldukça yetersiz olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Trabzon'da Fındık Üretimi ve Fiyatı (Ton / kuruş)

	Fındık Rekoltesi	İç Fındık Fiyatı	Tombul Fındık Fiyatı	Sivri Fındık Fiyatı
1925	17,000			
1926	3,500	126,74	56,68	54,00
1927	14,000	81,64	35,94	34,81
1928	8,400	88,04	40,47	39,03
1929	2,520	122,70	52,51	57,12
1930	16,250	120,48	51,61	42,39
1931	9,250	84,02	36,80	37,74
1932	16,800	51,54	23,18	21,92
1933	11,200	57,75	24,86	23,70
1934	9,520	37,28	18,18	18,20
1935	21,000	49,07	23,19	22,44

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1935/36, s.230-233; 360

1927 nüfus sayımına göre Trabzon'da 40.152 çiftçi aile, 221.331 adet çiftçi bulunmaktadır. Bunun genel nüfusa oranı %75,5'tir.²⁰ 1935 nüfus tahririne göre tarım ile ilgilenen 173.529 kişi bulunmaktadır.²¹ Sanayi imkanlarının sınırlı olması ve tarım yapmanın da bölgenin coğrafi özelliklerinden dolayı genişletilemediği göz önünde bulundurulursa tarım yapan kişi sayısının azalması insanların çalışmak için başka şehirlere gittiğine işaret etmektedir. 1930 yılında hazırlanıp hükümete sunulan bir rapora göre;²² Trabzon'un tarım üretiminin %40'u hububat, %32'si mısır ve fasulye, %26'sı fındık, %2'si tütündür. 145.210 dönüm arazide toplam 10.983 ton mısır, 18.286 dönüm arazide 1.485 ton buğday, 5.646 dönüm arazide 436 ton arpa, 3.646 dönüm arazide 300 ton darı, 494 dönüm arazide 96 ton yulaf, 484 dönüm arazide 32 ton çavdar, 50 dönüm arazide 7 ton pirinç üretilmektedir. Bu rakamlara bakıldığında 1930 yılı başlarında Trabzon'da tarımın ağırlık merkezinin fındık ve mısır üretiminde olduğu anlaşılmaktadır. 18 Ağustos 1929 tarihli bir gazete haberine göre Ali İktisat Meclisi, Trabzon'da incelemelerde bulunmuştur. Ali İktisat Meclisi'nin hazırladığı rapora göre; Trabzon'un gelecekte gelişebilmesi için fındık üretiminin ihya edilmesi çok önemlidir. Diğer mahsulat ikinci derecede değerlendirilmelidir.²³ Tablo 2'ye göre 1929 yılında 10 yılın en düşük fındık üretiminin gerçekleştiği görülmektedir. 1929 yılı Trabzon'u hem dünya ekonomisindeki resesyonun olumsuz etkilerini hem de ciddi bir kuraklık yaşamaktadır. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Başvekalet yazdığı 4 Haziran 1929 tarihli rapora göre Sürmene, Rize'ye bağlı Karadere ve Of'un Baltacı deresi köylerinde kuraklık gerekçesiyle yiyecek mısır tanesi bile kalmadığı, halkın açlıktan ot yediği ve bu sebeple soygunların baş gösterdiği ifade edilmiştir.²⁴ 19 yüzyıl boyunca kentleşme, kalkınma ve zenginleşme içinde olan bölgenin bu duruma düşmesi oldukça çarpıcıdır. 1929 yılında bölgede yaşanan bu kuraklık ve kriz kaynaklı dış talebin azalması muhtemelen fındık rekoltesini de etkilemiştir. Giresun ve Trabzon'da fındık buhranının yaşanması gazete haberlerine de yansımıştır. 1929 yılında o kadar düşük bir fındık mahsulü vardır ki Ağustos ayı haberine göre; Sürmene'den ve civarından gelen fındık mahsulleri bayraklarla, defne yapraklarıyla donatılmış kayıklarla şehre getiriliyor ve büyük merasimlerle karşılanıyor.²⁵ Eylül ayında mahsul azlığından fındık fiyatları 106 kuruşa kadar yükseliyor.²⁶ Ekim ayında Trabzon ve Giresun'da fındık buhranının devam ettiği ve fiyatlarda istikrar olmadığı gazetede yazıyor. Bu durumun Hamburg, Trieste ve Marsilya'dan da takip edildiği, Hamburg'daki bir fabrika müdürünün konuyu ince-

lemek üzere Trabzon'a geldiği haberde yer alıyor.²⁷ 1929 yılının Kasım ayına gelindiğinde artık Trabzon'daki iş hayatında ciddi buhran etkileri görünmektedir. Bankalara olan taahhütlerini yerine getiremeyen tüccarların iflaslarının giderek artmaya başladığı haber edilmiştir.²⁸ Tablo 2'ye göre fındık rekoltesinin en düşük kaldığı 1926 ve 1929 yıllarında fındık fiyatları en yüksek seviyededir. Bu durum fiyatların hasat koşullarından ciddi oranda etkilendiğini göstermektedir. Fakat 1931 yılında fındık rekoltesi düştüğünde de fiyat düşmektedir, bir sonraki yıl fındık rekoltesi arttığında da fiyat düşmektedir. 1932 yılında fındık fiyatının 13 kuruşa kadar düştüğü haber edilmiştir.²⁹ Her koşulda yaşanan sürekli fiyat düşüşünün hasat koşullarının da ötesinde açık bir ekonomik daralma etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Buhran dönemini içeren 1929-1933 arasında ortalama %53'lük bir fiyat düşüşü söz konusudur. Bu şekilde gerçekleşen fiyat düşüşleri hasat miktarından ziyade talebin daralması ile açıklanabilir. Ayrıca 1930 raporunda fındık üretimi açısından Trabzon'un Giresun'dan sonra ikinci sırada bulunduğunu fakat fındıkcılığın henüz gelişmiş bir seviyede olmadığı belirtilmiştir.³⁰ Böylece Trabzon'daki fındık üretiminde arazinin arttırılamaması, üretim tekniklerinin geliştirilememesi, kalite sorunu ve sürüm meselesi gibi problemlerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3: Trabzon'da Tütün Üretimi ve Toptan Fiyatları (kg / kuruş)

	Tütün	Tütün Fiyatı
1927		100
1928		53
1929		28
1930	1,283,765	34
1931	1,376,095	35
1932	901,3888	16
1933	1,799,815	13
1934	1,479,459	15
1935	2,359,262	20

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1935/36, s.230; 366

Trabzon'daki tütün üretimi miktarları ve fiyatları Tablo 3'te görülmektedir. 1930 yılına kadar Trabzon'da üretilen tütün miktarı istatistik yıllığında gösterilmemiştir. Tütün fiyatlarına bakıldığında fiyat düşüşlerinin buhran öncesinde başladığı anlaşılmaktadır. 1927-1929 arasında tütün fiyatları %72 oranında düşmüştür. Buhran yılları olan 1929-1933 arasında ise %54'lük bir fiyat düşüşü söz konusudur. Buh-

ran sonrasında 1930 ve 1931 yıllarında tütün fiyatları yükselmiş, 1932 yılından itibaren üretim miktarı arttıkça fiyatlar düşmeye başlamıştır. Buhran sonrası dönemde en ciddi üretim azalması 1932 yılında görülmektedir. 1932 yılında tütün üretimi %35 oranında düşmesine rağmen tütün fiyatı da %54 oranında azalmıştır. Trabzon'da tütün üretimi oldukça düşük miktarda (1-2 ton aralığında) yapılabilmektedir. Böylece bu üretimde buhranın etkisi ancak 1932 yılında hissedilmiştir.

1930 raporunda hayvancılık üzerine de yorumlar vardır. Hayvancılığın zayıfladığı ve geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Piyasada *Trabzon yağı* olarak bilinen ürünün değişim geçirdiği, eski nefasetinin kalmadığı, hayvanların nesilleri bozulduğu için süt üretiminin azaldığı ve Trabzon'dan İstanbul'a sevk edilen hayvansal ürünlerin miktarının eskiye oranla azaldığı belirtilmiştir. Trabzon'da iki çeşit balıkçılık türü vardır; yunus balıkçılığı ve hamsi balıkçılığı. Yağı için kullanılan yunus balığının avcılığının Osmanlı döneminden beri yapıldığı bilinmektedir.³¹ 1930 tarihli rapora göre Trabzon'da yunus balığı avcılığıyla ilgilenen 700 adet avcı bulunmaktadır. Fakat avlanan yunus balıklarının Osmanlı döneminden kalma tekniklerle yağının alındığı belirtilmektedir. Mevcut tekniklerle %10 yağ alınabilmektedir. Raporunda yunus yağı üretiminin fennileşmesi ile üretimin arttırılabileceği ifade edilmiştir. Bu kapsamda 1931'de 10.000 lira özel sermaye ile Delfin Limited Şirketi kurulmuştur.³² 1932 yılında bir gazete haberinde Trabzon'da yunus balığı avcılığının memlekete milyonlar kazandırabilecek potansiyelde olduğuna dair haber yapılmıştır. İlgili haberde yunus balıkçılığının geliştirilmesiyle dışarıdan döviz kazancı sağlanacağı gibi 1500 ailenin de maiyeti sağlanabilir deniliyor. Trabzon, Rize, Giresun ve Sürmene sahillerinden muayyen mevsimlerde ortalama 60 kiloluk yunus balıkları tutulabilmektedir. Bu yunus balıklarından elde edilen yağ da özellikle İtalya ve Almanya'ya ihraç edilmektedir.³³ Fakat Trabzon'daki yunus balığı yağı üretiminin dünya piyasasındaki payı oldukça küçüktür. Dünya piyasasında balina ve diğer balıkyağları ile rekabet edememektedir. Bir gazete haberine göre bunun nedeni saydiye resminin (Av vergisi) %12'den fazla olmasıdır. Avrupa piyasasında saydiye resmi olmadığı için rakip yağların (özellikle Japonya'da üretilen balık yağı) piyasada daha fazla ve ucuz bulunmaktadır. Trabzon'da üretilen yunus balığı yağları saydiye resminden ötürü pahalı olduklarından rağbet görmedikleri haber edilmiştir.³⁴ Yunus balığı örneğinden de anlaşıldığı üzere Türkiye'deki yüksek vergiler

yüzünden dış piyasada Türk ürünleri rekabet edememektedir. 1930 raporunda hamsi balıkçılığı ise Ocak-Nisan ayları zarfında 1,5 milyon kiloya ulaşmaktadır. Fakat konservecilik bölgede söz konusu olmadığı için tüketim fazlasının gübre olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Böylece hayvancılık ve balıkçılık alanının da Trabzon nüfusunun ihtiyacı olan yeterli gelişimi gösteremediği anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Türkiye ve Trabzon Geneline Fiyat Hareketliliği (1914-1935)

	Trabzon'da Fiyat Hareketliliği (Kuruş)	Türkiye'de Fiyat Hareketliliği Endeksi
1914	59	100
1923	1.140	1.279
1924	1.290	1.343
1925	1.341	1.415
1926	1.453	1.466
1927	1.376	1.452
1928	1.449	1.474
1929	1.551	1.533
1930	1.302	1.317
1931	1.090	1.131
1932	1.151	1.070
1933	933	912
1934	998	949
1935	972	975

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1935/36, s.341

Not: Bu rakamlar İstatistik raporunda "Hayat Pahalılığı" adıyla hesaplanmıştır. Hesaplama yapılırken sadece mal fiyatları toplanmış olup gelirler dikkate alınmamıştır. Bu yüzden hayat pahalılığı ifadesi kullanılmamıştır.

1935/36 İstatistik yılığında 26 kalem perakende mallarının 1914-1935 yıllarını içeren fiyatları kuruş cinsinden bir araya getirilerek şehirlerin hayat pahalılığı istatistiği oluşturulmuştur. Bu 26 kalem perakende malları şunlardır: Sadeyağı, zeytinyağı, kaşar peyniri, beyaz peynir, yumurta, siyah zeytin, çay, kahve, şeker, odun, kömür, gazyağı, sabun, ekmek, buğday unu, pirinç, bulgur, makarna, patates, fasulye, nohut, mercimek, soğan, koyun eti, sığır eti, tavuk. Ardından 20 vilayet merkezinden toplanan verilerle Türkiye geneli hayat pahalılığı endeksi oluşturulmuştur. Fakat bu hesaplamanın en büyük eksiği, mal fiyatları üzerinden bir hesaplama yapılırken gelirlerin dikkate alınmamasıdır. Dolayısıyla bu istatistiği hayat pahalılığı şeklinde değil, mal fiyatlarının hareketleri şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır. Tablo 4'te görünen rakamlara göre Birinci Dünya Savaşı'nın başın-

dan Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen sürede Trabzon'da zaruri malların fiyatları %1832 artış yaşamıştır. Bu dönemde Trabzon'da mal fiyatlarının artış oranı Türkiye genelinden (%1179) daha fazladır. Yaklaşık 10 yıl süren bu süreçte piyasaların oldukça büyük zarar gördüğü söylenebilir. 1923-1929 arasında Türkiye genelinde %20'lik fiyat artışları görülürken Trabzon'da %36'lık bir fiyat artışı söz konusudur. Buhran yıllarını gösteren 1929-1933 arasında Türkiye genelinde %41'lik fiyat düşüşü yaşanırken Trabzon'da da benzer oranda %40'lık bir fiyat düşüşü görülmektedir. Bu durumu resmi İstatistik Yıllığı'nda olduğu gibi hayat pahalılığında bir iyileşme şeklinde yorumlamak hatalı olacaktır. Zira buhran döneminde fiyatlar düşerken hayat pahalılığından şikayetler basında devam etmektedir. Fiyatların hem Türkiye genelinde hem de Trabzon'da ciddi oranda düşmesi toplam talebin daraldığına ve ekonomik durgunluk yaşandığına işaret etmektedir.

1935 yılına gelindiğinde Trabzon'da ekonomik sıkıntıların ağırlaştığı anlaşılmaktadır. Bir gazete haberinde halkın büyük kısmının geçimini güçlüğüle sağladığı, ekime elverişli arazinin çok az olmasından dolayı çiftçiliğin genişleyemediği ve artan nüfusa yetecek iş imkanlarının bulunmadığından şikâyet edilmiştir. Gazete muhabiri yaptığı inceleme sonunda önemli bir gelir kaynağı olan Çarlık Rusya'sı ile yapılan temaslardan elde edilen kazanç yollarının tamamen kesildiğini, köy kahvesinde görüştüğü insanların hep eski günlerdeki kazançlarını bulamamaktan yakındıklarını ve Anadolu'nun birçok yerinde yeni fabrikalar kurulurken Trabzon için hiçbir şey yapılmadığından şikâyet ettiklerini belirtiyor.³⁵ 1935 yılında hazırlanan bir rapora göre Dünya Savaşı'ndan önce Trabzon'daki erkek nüfusunun %40'ı Rusya'ya gider, 7-8 ay çalışır ve yüklü miktarda birikimle geri dönerlerdi. Savaşın sonra bu kapı kapanınca işçi akını Zonguldak, İzmit, Samsun ve İstanbul'a yönelmiştir. Fakat bu mevsimlik işçi göçü eskisi kadar kazançlı değildir.³⁶ Dünya Savaşı'ndan önce Rusya tarafına bölgeden işçi akınının olmasının bölgenin iktisadiyatında önemli bir yer aldığı Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası yayınlarında da yer almaktadır. İlgili yayında Sovyet Rusya'nın kapıları kapatmasından sonra yurtiçi işçi göçünün de çok az kazanç getirmesi sebebiyle halkın sınırlı da olsa tarıma ağırlık vermek zorunda kaldığı ifade edilmiştir. Yine bu noktada Trabzon'un sanayi üretiminin geçmişe oranla oldukça sönük olduğu ifade edilmiştir. On sene evveline kadar [1923 yılından bahsediliyor] çok verimli olan dericilik gerilemiş ve ihracatı durma nok-

tasına gelmiştir. Evlerde el tezgahlarından dokunan kumaşların üretilimi makine imalatı karşısında çok azalmıştır.³⁷ Resmi raporlardan ve çeşitli kaynaklardan anlaşıldığı üzere Trabzon'un temel iktisadi kaynağı tarım mahsulleridir. Fakat Trabzon geçmişten beri uluslararası ticaretin (bazen transit) etkin olduğu bir kent idi. 30'lu yıllarda bu özelliğini kaybetmeye başladığı, sanayi ve ticaret imkanları daraldığı için halkın mecburen sınırlı bölgesel imkanlara sahip olan tarıma yöneldikleri anlaşılmaktadır.

2.2. Trabzon'da Deniz Ticareti

2.2.1. Fiziki Yapı

Trabzon liman kenti tarih boyunca bir uluslararası ticaret merkezi olmasına rağmen doğal bir limana sahip değildir. Trabzon'da iskeleler aracılığıyla deniz ulaştırma hizmeti verilebilmektedir. Uzunluğu 60 metre, genişliği 10 metre olan Gümrük iskelesi en önemli iskeledir. Elektrikle aydınlatılır ve elle çalışan 2 tonluk mekanik vinç bulunmaktadır. Yolcu iskelesinin uzunluğu 40 metre, genişliği ise 10 metredir. Bu iskele yolcu ve yük taşımacılığında kullanılır. Sahil sıhhiye iskelesi 16 metre uzunluğunda 3 metre genişliğindedir. Mendirek iskelesi, liman inhisar şirketi tarafından yapılmıştır. İnsan, askeri malzeme ve hayvan ihracı yapılmaktadır. Gazhane iskelesi ise 50 metre uzunluğunda 3 metre genişliğindedir. Şehrin gaz ihtiyacının karşılanması için yapılmıştır.³⁸ Doğal liman olmamasından dolayı iskelelerin derinliği sığdır. Gemi barınağı kötü, kuzeybatı rüzgarlarına açık ve sık sık patlak veren fırtınalar yüzünden korunaklı değildir. Doğal limana sahip olmadığı için gemiler iskeleyle yaşanamamakta açıkta demirlemektedir. Mallar ve yolcular mavna ve kayıklarla taşınmaktadır. Bu durum hem riskli hem de zaman/maliyet kaybı yaratmaktadır. Dolayısıyla Trabzon limanı üzerinden faaliyet yürütmenin işlem maliyeti yüksektir. Bu durum Trabzon'da modern bir limanın tesis edilmesini zorunlu kılmaktadır. Osmanlı devrinden beri Trabzon'a modern bir liman inşası gündemde olmuş fakat tahsisat ayırlamadığı için yapılamamıştır. Bunun yerine iskele tamiri ve taş dalgakıran yapılabilmiştir.³⁹ Ardından Dünya Savaşı döneminde iskeleler işgaller ve çatışmalar sonucunda tahrip olmuş, ticaret kesilmiştir. Cumhuriyet devrine geçildiğinde de Trabzon limanının durumu bundan ibarettir. 1920'li ve Buhran sonrası 30'lu yıllarda Trabzon'un ithalat/ihracat hacmi

azaldıkça bölgeden şikayetler artmış ve yeni modern bir liman inşası yeniden gündeme gelmiştir.

1920'li yıllara gelindiğinde İran transit ticaretinin Trabzon'a alternatif güzergahları güçlenmiş Trabzon'un payını daraltmıştır. Özellikle Rusya idaresine geçtikten sonra Batum-Tebriz arasına demiryolu da bağlanmasıyla ticaretin ağırlığını Batum'a doğru yönelmiştir. Trabzon'un kalkınabilmesi ve İran transit ticaretinin eski ticaret hacmine ulaşabilmesi için Trabzon Limanı ve Trabzon-Erzurum Demiryolu projeleri ortaya çıkmıştır. Trabzon Mebusu Muhtar Bey'in⁴⁰ girişimleri ile 10 Nisan 1924 tarihinde "*Trabzon-Erzurum Demiryoluyla Trabzon Limanı Keşfiyatı ve İhrazatının 1340 senesi Zarfında İcrası Hakkında*" 476 sayılı kanun çıkarılmıştır.⁴¹ Muhtar Bey, kanun teklifinin müzakeresinde şöyle demektedir: "*Vilayati şarkiyenin tabii ve iktisadi mahreci ancak Trabzon sahilidir ve bu havalinin salâhı Trabzon limanının ve Trabzon-Erzurum ve temdidi hattının inşasına vabestedir. İlmen ve iktisaden bunun başka türlü sureti halli olmadığı gibi Trabzon sahilinin bilhassa İran ticaretine dahi hadim olması dolayısıyla bu lüzum ve ihtiyaç, iktisadi siyasi noktai nazarından dahi tamamıyla barizdir. (...) Bahusus programımıza İran münakalatını kendi tarafımıza celp etmek gibi iktisaden gayet mühim bir gaye dahi inzıam edince geniş hatlı Kafkasya demiryoluna karşı ancak yine mükemmel ve geniş bir demiryol ile rekabet edebiliriz. Yoksa kudreti nakliyesi noksan bir hat katiyen gayeyi temin eyleyemez.*"⁴² Trabzon mebusu Muhtar Bey'in bu ifadesinden de anlaşıldığı üzere Trabzon üzerine yapılacak liman ve demiryolu projesi sadece Trabzon'un değil tüm doğu vilayetlerinin kalkınması için çok önemlidir. Muhtar Bey'e göre başka türlü İran transit ticaretini geri kazanma ihtimali yoktur. Muhtar Bey, ayrıca Trabzon-Erzurum demiryolu hattının üzerine şeker fabrikası yapılırsa hem ülkenin şeker siyasetinin halledilmiş olacağını, hem ahalinin refahının temin edilmiş olacağını hem de demiryoluna nakliyat ve gelir kazandırılmış olacağını iddia etmektedir.⁴³ Sonuç olarak kanunu çıkmasına rağmen ne liman inşası ne demiryolu ne de şeker fabrikası yeterli tahsisat ayrılmadığı için yapılabilmıştır. Dönemin millileştirme anlayışından dolayı Osmanlı döneminde olduğu gibi yabancı şirketlere liman ve demiryolu imtiyazı verilmesi de uygun görülmemiştir. Böylece gerekli yatırımların yabancı yatırım aracılığıyla da yapılması imkânı kalmamıştır. Liman yapılamayınca 1929 yılında Trabzon'a bir dalgakıran yapılması için bir kanun çıkarılmış ve tahsisat ayrılmıştır.⁴⁴ Fakat bu proje de ha-

yata geçirilememiştir. 1932 yılında yayımlanan Ali İktisat Meclisi raporuna göre derelerin getirdiği teressübat yüzünden liman kumlarla dolmakta ve bugün artık kayıklar bile iskeleye yanaşmakta müşkül çekmektedir. Yine aynı raporda İran transit ticaretinin yarım asır önce Trabzon'da 40.000 ton raddesinde iken Batum limanı ve Kafkasya demiryolu yüzünden sürekli azaldığı ifade edilmiştir.⁴⁵ Böylece Trabzon'da ticaretin ve sanayinin altyapısının hazırlanabilmesi için devletin gerekli tahsisatı ayıramaması ve rekabetçi özel sektörün de önünü açmak konusunda isteksiz olması şehrin gerileme nedenlerinden sayılabilir.

2.2.2. Kurumsal Yapı

1926 yılında Kabotaj Kanunu olarak bilinen ve 1 Temmuz 1929 tarihinden itibaren yürürlüğe giren “*Türkiye Sahillerinde Nakliyat-ı Bahriye (Kabotaj) ve Limanlarla Kara Suları Dahilinde İcra-yı San’at ve Ticaret Hakkında Kanun*” TBMM’de kabul edilmiştir.⁴⁶ Bu karar ile Türkiye sahilleri arasında mal ve yolcu taşımacılığı, kılavuzluk hizmetleri ve her türlü liman hizmetleri Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları tarafından yürütülecektir. Bu kanun bazı yazarlar tarafından dönüm noktası olarak görülmüş ve “[bugüne kadar] Kabotaj hakkını kullanmamak Türkiye’nin ayaklarına dolanan bir zincirdi” diye yorumlanmıştır.⁴⁷ Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadeniz örneğine bakıldığında kabotaj hakkının kullanıldığı ve İdare-i Mahsusa (Fevaid-i Osmaniye) adıyla yerli bir ticaret filosunun bulunduğu bilinmektedir. Fakat yerli ticaret filolarının Karadeniz’de ihtiyacı karşılayabilecek düzeyde kapasitesi bulunmamaktaydı. Trabzon’da 1913 yılında toplam tonajın sadece %10’u yerli filolara aitti.⁴⁸ Bu yüzden İttihat ve Terakki’nin Milli İktisat politikasına rağmen yabancı denizcilik şirketleri piyasada etkinliklerini sürdürebilmişlerdi. Trabzon’da 1881-1914 arasında 20 farklı yabancı vapur şirketinin acentesi bulunurken Cumhuriyet sonrasında bu sayı 7’ye düşmüştür.⁴⁹ Ayrıca kabotaj kanunu uygulanmasına rağmen⁵⁰ Trabzon’un ticaret gelirleri azalmaktadır. Trabzon’un İthalat ve Transit Gümrüğü’nün gelirleri 1931’de 1.148.087 iken 1932’de 843.048’e, 1933’te de 588.935’e düşmüştür.⁵¹ Aslında Kabotaj hakkını kullanma talebi piyasada korumacılık (himayecilik) oluşturulması talebidir. Bu fikre paralel bir şekilde Trabzon’da liman hizmetlerinin görülmesi için 1925 yılında Trabzon Liman İnhisarı (tekel) şirketi kurulmuştur.⁵² İstanbul ve İzmir limanları için de inhisar şirketleri

kurulduğundan kabotaj kanunun liman hizmetlerinde tekelleşmeye yol açtığı söylenebilir. Trabzon Liman İnhisarı Şirketi'nin kurulma gerekçesi şöyle ifade edilmektedir; *“Trabzon’da liman isminin ifade ettiği şekilde rıhtımlar, dalgakıranlar vs. inşa edilmemiş olduğundan buraya yolcuyu gemilere götürüp getirme, yükleri deniz vasıtalarıyla taşıma işleri şahıslar tarafından yapılmaktaydı. Bu da zaman zaman şikayetlere zararlara sebep oluyordu. Bu şahısları bir çatı altında toplayarak daha düzgün hizmet alışverişini temin etmek için hükümetin de desteği ile Trabzon Liman İnhisarı Türk Anonim Şirketi kuruldu.”*⁵³ Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere hükümet kanun çıkarıp tahsisat ayırdığı halde Trabzon’da modern liman veya dalgakıran inşa etmek yerine mavnalardan oluşan elleçleme hizmetleri ve diğer liman hizmetleri için liman tekeli vermeyi tercih etmiştir. Bunun en önemli nedeni hükümetin denk bütçe taraftarı olmasıdır. Böylece hükümet bütçe açığına yol açabilecek kamu yatırımlarından kaçınmaktadır. Fakat bu şirket ancak 1937 yılına kadar faaliyetini sürdürebilmiştir.

2.2.3. Fiziki ve Kurumsal Yapının Sonucunda Oluşan Ticari Faaliyetler

Trabzon tarih boyunca büyük bir ticaret yolunun denize açılan kapısı konumundaydı. Bu yol Hindistan ve Çin’e kadar uzanan eski bir yoldu. Bu hat üzerinden gelen her türlü ticari emtia Trabzon’da gemilere yüklenerek Batı’ya gönderilir.⁵⁴ Bununla birlikte Batı’dan deniz yoluyla gelen ticari emtialar da deve kervanları ile Trabzon’un hinterlandında bulunan bölgelere gönderilirdi. Dolayısıyla bu hat üzerindeki deniz ticareti A limanından başlayıp, B limanında sona eren bir faaliyet değildir. B limanının ardından C kentine doğru karayoluyla faaliyet devam etmektedir. Böylece A, B ve C hattı üzerindeki tüm faaliyetler ticaretin sürekliliğini ve hareketliliğini etkilemektedir. Trabzon’un da hinterlandı ile değerlendirilmesi gerekir. Trabzon’un hinterlandındaki en önemli hat da İran transitidir. Trabzon’u Doğu Bayezıt üzerinden Tebriz’e bağlayan yola Trabzon-İran Transit Yolu denmektedir. Karadeniz’in uluslararası taşımacılığa açılmasından sonra Trabzon-İran Transit yolu yeniden gündeme gelmişti. Bu hat 19. yüzyıl boyunca faaliyetini sürdürmüş, rakip yolların ortaya çıkmasıyla İran ticaretindeki payı azalmıştı. Bu dönemde Trabzon’un İran ticaretindeki payının azalmasının çeşitli nedenleri vardır. Dış faktörlere bağlı en önemli neden; rakip yolların açılmasıdır. Süveyş kanalının açılması ve Rusya’nın İran ticaretini çekebilmek için Batum

limanına yatırım yapması ilk nedenlerdir. Ayrıca Batum limanına Kafkas demiryolu (Batum-Tiflis-Tebriz demiryolu) hattının bağlanması limandan sonraki karayolu ulaştırmasının birim maliyetlerini düşürmektedir. İç faktörlere bağlı neden ise Osmanlı döneminde alt-yapı eksikliklerinden dolayı işlem maliyetlerinin minimizasyonunda Trabzon'un diğer yolların gerisinde kalmasıdır.⁵⁵ Buna rağmen gazete ve resmi arşiv belgelerine göre Cumhuriyet döneminde de Trabzon-İran Transit yolunun faaliyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Tablo 5: Trabzon Üzerinden İran Transit Ticareti (1925-1930)

Yıllar	Miktar (kilo)	%	Değer (lira)	%
1925	6.120.783	-	16.685.055	-
1926	5.554.327	-9,25	14.282.485	-14,39
1927	4.179.042	-24,76	9.885.775	-30,78
1928	3.535.750	-15,39	13.012.050	+31,62
1929	2.607.400	-26,25	9.450.800	-27,36
1930	1.386.305	-46,83	3.777.617	-60,02
1931	869.261	-37,29	1.542.664	-59,16

Kaynak: BCA, 39.233.11, [14.12.1931]

1930'lu yıllarda Tebriz'e ulaşan dört temel karayolu vardır. Birinci yol 1567 km olan Tebriz-Mahra yoludur. İkinci yol Tebriz-Savcibulak-Revandüz yoludur. Bu yol Musul'da ikiye ayrılır. İlk kol Musul-Nuseybin-Dirzor-Halep-İskenderun yoludur ve 1365 km'dir. İkinci kol olan Musul-Kerkuk-Bağdat-Şam-Beyrut yolu 1567 km'dir. Üçüncü yol 1113 km olan Tebriz-Çulga-Tiflis-Batum yoludur. Dördüncü yol olan Trabzon-Erzurum-Bayezıt-Hoy-Tebriz yolu ise 957 km'dir.⁵⁶ İran'a ulaşan en kısa karayolu Trabzon yolu olmasına rağmen Tablo 5'teki verilere göre Trabzon'un ticaret miktarı sürekli azalmaktadır. 1928 yılında miktar azalmasına rağmen değerde artış olduğu görülmektedir. Bunun dışında en yüksek düşüşün İktisadi Buhran'ın meydana gelmesinden sonraki 1930 yılı olduğu görülmektedir. 1930 yılında ticaret miktarında %47'lik, ticaret değerinde ise %60'lık bir azalma yaşanmıştır. Buhranın etkisini daha iyi anlayabilmek için öncesi ve sonrası karşılaştırılmalıdır. Buna göre 1927-1929 arasında İran transit ticaretinin değeri %4 azalırken 1929-1931 arasında %84 oranında azalmıştır. Buhran koşullarında dış talebin azalması Trabzon yolundaki zaten azalmakta olan ticareti daha da azaltmıştır.

1930 tarihli bir gazete haberinde “*Trabzon-Tebriz yolu üzerinde yolculuk yapan bir insanı dünyada hiçbir sigorta şirketi sigorta edemez*” diye yazmaktadır. Çünkü kervanların Zigana dağlarından geçmesi gerekmektedir ve bu yol uçurumlarla dolu olduğu için işlem maliyeti çok yüksektir.⁵⁷ Ayrıca bölgede ticaret yapan İranlı tüccarlar resim ve gümrük vergilerinin yüksekliğinden ve muamele süresinin uzunluğundan şikâyet etmektedirler.⁵⁸ İranlı tüccarların ifadesine göre Trabzon gümrüğünde bir beyanname 25-30 elde muamele görmekte ve transit ambarında uzun süre bekletilmektedir. Kefaletli teminat mektubu ile yola çıktıkları halde mal Trabzon gümrüğüne getirildiğinde ikinci bir teminat mektubu istenmekte ve binde 3 oranında pul yapıştırılmaktadır. İranlı tüccarlar mükerrer bedel ödemelerinin yanında pul bedelinin çoğu kez 100 liraya kadar yükseldiğini ifade etmektedirler. Diğer transit yollarında ticari mal doğrudan İran’a sevk edilmektedir.⁵⁹ İranlı tüccarların ifadelerine göre Trabzon yolunu kullanmanın işlem maliyeti rakiplerine göre yüksektir. Ayrıca Trabzon yolu üzerinde karayolunun tamiratının dışında gerekli olan liman ve demiryolu yatırımlarının da gerçekleşmemiş olması İran ticaretinde Trabzon’un payının azalmasıdaki iç faktörlere bağlı nedenlerden diğeridir. Dolayısıyla Trabzon yolunda hem dış faktörler nedeniyle hem de meydana gelen işlem maliyetlerini minimize edebilecek tedbirler alınmadığı için yolun eski canlılığı kalmamıştır.

1935 yılında düzenlenen Türkiye Tecim ve Endüstri Odaları Dördüncü Genel Kurultayı zabıtlarında Ekonomi Başkanlığı’ndan dilekler sıralanmış ve Trabzon transit ticareti üzerine de taleplerde bulunulmuştur. Kurultay tarafından talepte bulunulan istekler şunlardır; iskele resminin en aza indirilmesi, pul masrafı büyük bir yekûn tuttuğundan bu husustaki formalitelerin azaltılması, bir transit nakliyat şirketinin kurulması, dalgakıran inşası ve transit ticaretin hususi bir kanunla kolaylaştırılması.⁶⁰ Bu maddeler değerlendirildiğinde ticaret ve sanayi odalarının bu isteklerinin İranlı tüccarların da şikayette bulundukları Trabzon yolu üzerindeki işlem maliyetlerinin minimize edilebilmesi talebi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat denk bütçe politikasının uygulandığı buhran yıllarında bu taleplerin hiçbiri gerçekleşmemiş ticaretin ve dolayısıyla şehir ekonomisinin de geriye gidişi durdurulamamıştır.

Sonuç

1929 yılında başlayan İktisadi Buhran yıllarında ABD’de ve Avrupa ülkelerinde milli gelir, sanayi üretimi, dış ticaret ve fiyatlar düşme eğilimine girmiş, işsizlik yükselmiştir. Bu koşullar altında ülkelerin toplam talepleri azalmış ve ülkeler resesyon sürecine girmiştir. Buna karşılık uluslararası iş birliği yapamayan ülkeler korumacı ve içe kapalı ekonomik tedbirler alarak ekonomik milliyetçiliği uygulamaya koymuşlardır. Türkiye de benzer ekonomi politikaları uygulayarak buhran döneminin üstesinden gelmeye çalışmıştır. Fakat Türkiye’yi diğer ülkelerden ayıran hükümetin denk bütçe politikası izlemek istemesidir. Bu dönemde Trabzon’da sanayi, tarım ve hayvancılıktan oluşan iş hayatının nüfusun ihtiyaçlarını karşılayamadığı anlaşılmaktadır. Elde edilen veriler mukayeseli şekilde incelendiğinde 1914 yılı Trabzon’unun 1930 yılı Trabzon’undan daha zengin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Trabzon’un ekonomik başarısızlığının arkasında 1929 İktisadi Buhranının etkisinin olduğu görülmektedir. Fakat asıl büyük gerekçeler iç kaynaklı sebeplerden oluşmaktadır. Bunlar; 1) Denk bütçe politikasının sürdürülmek istenmesi. Denk bütçenin sağlanabilmesi için vergi yükünün arttırılması (saydiye resmi, Buhran vergisi vb.) zaten 1929 Buhranı kaynaklı daralmakta olan toplam talebi daha da daraltmış ve satın alma gücünü azaltmıştır. Arz tarafında ise bu durum üretim maliyetlerini arttırdığından yerli üretimin dış piyasalardaki rekabette geri kalmasına yol açmıştır. 2) Etkin olmayan para politikası. Bu dönemde piyasadaki para emisyonu arttırılarak toplam talep canlandırılabilirdi. Böylece düşmekte olan fiyatlar yükselerek dengeye gelebilir, ekonomik durgunluğun etkisi minimize edilebilirdi. Daralan para arzına müdahale edilmemesi takas ekonomisinin işlemlerine yol açmıştır. 3) İşlem maliyetleri minimizasyonunda başarısızlık. Ticarete bürokratik işlemlerin uzun ve masraflı olması ve ticaretin gerçekleştiği fiziki şartların sigortalanamayacak kadar riskli olması durumunun düzeltilememesi işlem maliyetlerini arttırmaktadır. 4) Yabancı yatırımın dışlanması. Denk bütçe politikası yüzünden yapılamayan altyapı yatırımları (yeni liman ve demiryolu) için yabancı yatırım imkanından faydalanmak konusunda isteksiz olunması. 5) Rekabetçi özel sektörün kurulamaması. İnhisar ve korumacılık politikaları Trabzon’da da özel sektörü rekabetçilikten uzaklaştırmış ve etkin çalışmasını engellemiştir. Bütün bu gerekçelerle Trabzon’un ekonomik başarısızlığında 1929 İktisadi Buh-

ranı gibi dış etkilere ziyade devlet başarısızlığı kaynaklı iç etkilerin ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Uygulanan merkezi politikalardan dolayı engebeli ve geniş kapsamda tarıma elverişli olmayan Trabzon liman kenti bir uluslararası ticaret merkezi olmaktan çıkmış, tarım ve hayvancılık ürünlerinin ihraç edildiği bir liman kentine dönüşmüştür. Böylelikle Trabzon limanının ticaret potansiyeli ağırlıklı olarak döneminin hasat koşullarıyla sınırlı kalmıştır. Sonuç olarak Trabzon 1860 yılından itibaren Karadeniz ticaretindeki payını yavaş yavaş kaybetmeye başlamışken dış koşulların yanında Cumhuriyet döneminin iç politikalardan dolayı da kalkınma imkanlarını kaybetmiştir.

Dipnotlar

- 1 1929 dünya ekonomik krizi, yurtdışında Büyük Depresyon (Great Depression), Türkiye’deki gazetelerde İktisadi Buhran adıyla tanımlanmıştır. İktisat kavramı bilim dalına işaret ediyor olsa da bu çalışmada dönemin Türkiye’deki tabiri olan “İktisadi Buhran” kavramı tercih edilmiştir.
- 2 Galbraith’ın bahsettiği bu bankalar çoğunlukla tek şubeli mahalli bankalardır.
- 3 John Kenneth Galbraith, *The Age of Uncertainty*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1977, s.211
- 4 Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD, (Horizontal file, copyright Angus Maddison, University of Groningen), <http://www.ggdc.net/maddison/content.shtml> , Erişim tarihi: 05.04.2022.
- 5 B.R. Mitchell, *International Historical Statistics, Europe 1750-1993*, Fourth Edition, Macmillan, 1999, s.421-422; Mitchell, *International Historical Statistics, The Americas 1750-1988*, Second Edition, Macmillan, 1993, s.302.
- 6 B.R. Mitchell, 1999, s.865-866; 164-168; Mitchell, 1993, s.696; 108.
- 7 Ivan T. Berend, *An Economic History of Twentieth-Century Europe*, Cambridge University Press, 2006, s.63
- 8 *İstatistik Yıllığı (1935/36)*, Cilt 8, Sayı:88, Devlet Basımevi, İstanbul, s.338, s.279
- 9 Hakimiyeti Milliye, 12 Aralık 1930, s.1
- 10 Milliyet, 21 Aralık 1929, s.1
- 11 *T.C. Resmî Gazete*, 1 Kânunuevvel 1931, Sayı: 1964, s.1021-1022
- 12 Akşam, 20 Ekim 1932, s.6
- 13 İlgili Karadeniz liman kentleri: Köstence, Varna, Burgaz, Galati, İbrail, Odessa, Nikolayev, Sivastopol, Feodosya, Evpatorya, Taganrog, Rostov, Mariupol, Berdyansk, Kerç, Batum, Novorossiysk, Trabzon, Samsun, Giresun.

- 14 Cihan Güneş, 19. Yüzyılda Karadeniz Ticareti: Kurumlar ve Organizasyonlar, Efil, 1. Baskı, 2021
- 15 Cihan Güneş, "Karadeniz'de Uluslararası Ticaretin Ölçülmesi ve Analizi (1830-1914)", Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt:6/11, 2020, s.393-394
- 16 Hikmet Öksüz, Veysel Usta, "I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması", Türkiye Mecmuası, C.24/Bahar, 2014, s.25-50
- 17 İstatistik Yıllığı 1936-37, Cilt:9, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s.48
- 18 Sanayi İstatistikleri, No:27, Devlet Matbaası, Ankara, 1933, s.20-116
- 19 İstatistik Yıllığı 1930-31, Cilt:4, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s.205; Murat Küçükkuşurlu, "Visera (Işıklar) Santrali ve Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi'nin Faaliyetleri" Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Bahar 2011, s.10, s.101-124; Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, Cumhuriyet'in 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon, Şark Matbaası, Trabzon, 1933, s.50-56
- 20 İstatistik Yıllığı 1935/36, Cilt: 8, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s.212
- 21 Genel Nüfus Sayımı: Kat'i ve Mufassal Neticeler; Trabzon, Cilt:54, Neşriyat sayısı:75, 1935, s.82
- 22BCA, 84-528-1, [1930]
- 23 Akşam, 18 Ağustos 1929, s.1
- 24 BCA, 120-858-4, [27.06.1929]
- 25 Akşam, 18 Ağustos 1929, s.2
- 26 Akşam, 21 Eylül 1929, s.1
- 27 Akşam, 17 Ekim 1929, s.8
- 28 Akşam, 27 Kasım 1929, s.2
- 29 Akşam, 20 Ekim 1932, s.6
- 30 BCA, 84-528-1, [1930]
- 31 Güneş, 2021, s.109
- 32 Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, s.63
- 33 Son Posta, 24 Ağustos 1932, s.4
- 34 Akşam Gazetesi, 29 Haziran 1932, s.6
- 35 Yeni Asır, 20 Temmuz 1935, s.1 ve 5
- 36 BCA, 65-433-4, [24.07.1935]
- 37 Cumhuriyette Trabzon 1923-1933, Trabzon Ticaret Odası Neşriyat Bürosu, Trabzon, 1933, s.13-14
- 38 T.C. Trabzon Valiliği, 1930-1940 Yılları Vilayet Belgelerine Göre Trabzon, T.C. Trabzon Valiliği Yayınları, Yay. Kurulu: İ. Kansız, M.V. Canalıoğlu, V. Usta, Trabzon, 1997, s.40

- 39 Güneş, 2021, s.113-114
- 40 Muhtar Bey daha önce Osmanlı devrinde Nafia Nezareti Demiryolları umum müdürlüğü, Nafia Nezareti müsteşarlığı, Meclis-i Mebusan IV. Dönem Trabzon mebusluğu ve TBMM 1. hükümette Nafia vekilliği yapmıştır.
- 41 T.C. Resmî Gazete, 26.04.1924, Sayı: 69, s.8
- 42 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 8/1 Devre II, İçtima Senesi II, 10.04.1340, s.538
- 43 TBMM Zabıt Ceridesi, s.540
- 44 T.C. Resmî Gazete, 03.06.1929, Sayı: 1206, s.7432
- 45 BCA, 27-153-2, [1932]
- 46 T.C. Resmî Gazete, 29.04.1929, Sayı: 359, s.1311
- 47 Kemal Arı, *İzmir'den Bakışla Türkiye'de Kabotaj*, Deniz ticaret Odası İzmir Şubesi, No:2 İzmir, 2009, s.18
- 48 Trabzon ve Samsun örneği için bkz: Güneş, 2021, s.148-151
- 49 Rakamların karşılaştırılması için bkz: Güneş, 2021, s.201 ve Rahmi Çiçek, "Cumhuriyet Dönemi Milli İktisat Uygulamalarına Bir Örnek: Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 12, s.146
- 50 Kabotaj kanunun birinci maddesine göre yabancı bandıralı gemilere getirilen yasaklama sadece iç limanlar arasında sınırlandırılmıştır.
- 51 BCA, 65-433-4, [24.07.1935]
- 52 BCA, 16-64-11, [30.09.1925]; Ayrıca Bknz: Çiçek, s.143-168; Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, s.68-71
- 53 Çiçek, s.149
- 54 Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, s.18
- 55 Güneş, 2021, s.115-120
- 56 BCA, 168-171-1, [22.02.1934]
- 57 Akşam, 13 Ağustos 1930, s.5
- 58 Akşam, 13 Ekim 1934, s.7
- 59 Milliyet, 29 Temmuz 1934, s.5
- 60 *Türkiye Tecim ve Endüstri Odaları Dördüncü Genel Kurultayına Ait Kongre Zabıtları*, TC. Ekonomi Bakanlığı, Seri:6, No:1, Ankara, 1935, s.88

Kaynakça

1. Birincil Kaynaklar

1.1. Devlet Arşivleri

BCA, 16-64-11, [30.09.1925]

BCA, 120-858-4, [27.06.1929]

BCA, 84-528-1, [1930]
BCA, 27-153-2, [1932]
BCA, 168-171-1, [22.02.1934]
BCA, 65-433-4, [24.07.1935]

1.2. Gazete Arşivi

Akşam, 18 Ağustos 1929
Akşam, 21 Eylül 1929
Akşam, 17 Ekim 1929
Akşam, 27 Kasım 1929
Akşam, 13 Ağustos 1930
Akşam, 20 Ekim 1932
Akşam, 29 Haziran 1932
Akşam, 13 Ekim 1934
Hakimiyeti Milliye, 12 Aralık 1930
Milliyet, 21 Aralık 1929
Milliyet, 29 Temmuz 1934
Son Posta, 24 Ağustos 1932
T.C. Resmî Gazete, 26.04.1924, Sayı: 69
T.C. Resmî Gazete, 03.06.1929, Sayı: 1206
T.C. Resmî Gazete, 29.04.1929, Sayı: 359
T.C. Resmî Gazete, 1 Kânunuevvel 1931, Sayı: 1964
Yeni Asır, 20 Temmuz 1935

1.3. Resmi Yayınlar

İstatistik Yıllığı 1930-31, Cilt:4, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938
İstatistik Yıllığı 1935/36, Cilt: 8, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936
İstatistik Yıllığı 1936-37, Cilt:9, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937
Sanayi İstatistikleri, No:27, Devlet Matbaası, Ankara, 1933
Genel Nüfus Sayımı: Kat'i ve Mufassal Neticeler; Trabzon, Cilt:54, Neşriyat sayısı:75, 1935
TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 8/1 Devre II, İçtima Senesi II, 10.04.1340

2. Araştırma-İnceleme Eserler

ARI, Kemal, İzmir'den Bakışla Türkiye'de Kabotaj, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi, No:2 İzmir, 2009
BEREND, Ivan T. *An Economic History of Twentieth-Century Europe*, Cambridge University Press, 2006

- Cumhuriyet Trabzon 1923-1933*, Trabzon Ticaret Odası Neşriyat Bürosu, Trabzon, 1933
- ÇİÇEK, Rahmi, "Cumhuriyet Dönemi Milli İktisat Uygulamalarına Bir Örnek: Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 12, s.146
- GALBRAITH, John Kenneth, *The Age of Uncertainty*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1977
- GÜNEŞ, Cihan, *19. Yüzyılda Karadeniz Ticareti: Kurumlar ve Organizasyonlar*, Efil, 1. Baskı, 2021
- GÜNEŞ, Cihan, "Karadeniz'de Uluslararası Ticaretin Ölçülmesi ve Analizi (1830-1914)", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6/11, 2020, s.393-394
- KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, "Visera (Işıklar) Santrali ve Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi'nin Faaliyetleri" *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2011
- MITCHELL, B.R., *International Historical Statistics, Europe 1750-1993*, Fourth Edition, Macmillan, 1999
- MITCHELL, B.R., *International Historical Statistics, The Americas 1750-1988*, Second Edition, Macmillan, 1993
- ÖKSÜZ, H., USTA, V., "I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması", *Türkiyat Mecmuası*, C.24/Bahar, 2014, s.25-50
- T.C. Trabzon Valiliği, *1930-1940 Yılları Vilayet Belgelerine Göre Trabzon*, T.C. Trabzon Valiliği, Yay. Kurulu: İ. Kansız, M.V. Canalıoğlu, V. Usta, Trabzon, 1997
- Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, *Cumhuriyet'in 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon*, Şark Matbaası, Trabzon, 1933
- Türkiye Tecim ve Endüstri Odaları Dördüncü Genel Kurultayına Ait Kongre Zabıtları*, TC. Ekonomi Bakanlığı, Seri:6, No:1, Ankara, 1935

3. Çevrimiçi Kaynaklar

- Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD, (Horizontal file, copyright Angus Maddison, University of Groningen), <http://www.ggdc.net/maddison/content.shtml>, [Erişim tarihi: 05.04.2022]

Köy Envanter Etüdü ve İstatistiki Veriler ile Trabzon Kırsalında Yaşanan Değişimin İncelenmesi (1970-2000)

Hacer KARABAĞ ARSLAN

Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi AİİT

Giriş

Dünya tarihinde, tarımsal alanda yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurularak kimi dönemlendirmeler yapılmıştır. Bu süreçlerin en başındaki toplayıcılık-avcılıktan tarıma geçiş dönemi “Tarım Devrimi” ya da “Neolitik Devrim” olarak adlandırılmıştır. Söz konusu köklü değişim ile insan, içinde yer aldığı eko sistemin pasif bir üyesi olmaktan çıkıp doğaya müdahale edebilen aktif bir özneye dönüşmüştür.¹ İnsanlık tarihinin tanık olduğu bu ilk büyük devrimden sanayi devrimine kadar geçen on bin yıllık dönem boyunca “geçimlik tarım” dünyada insan yaşamının temel uğraşısı olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise modern yöntem ve tekniklerle üretim yapılan, verimin arttığı, insan gücüne gereksinimin azaldığı yeni bir döneme girilmiştir. Bu durum elbette toplumsal pek çok değişimi ve kırılmayı beraberinde getirmiştir. Bahsi geçen dönemde nadas sisteminin yerine tahılların, yemlik bitkilerle nöbetleşe ekim usulünün uygulanmaya başlanması hem bitkisel üretimde hem de hayvansal üretimde büyük bir verimliliği ortaya çıkarmıştır. Uygulanan yeni sistem eskiye göre iki kat daha üretkendir ve ciddi anlamda artmış olan nüfusun da çok daha iyi beslenmesine olanak vermiştir. Tüm bunlarla birlikte yeni tarım, yüksek üretkenlik sayesinde, doğmakta olan endüstriye hem sermaye hem de hammadde ve işgücü vermiştir.²

Gelişme seviyesi yüksek ülkelerde tarım, sanayi ve hizmet sektörü gibi sektörler arasında derin farklar bulunmamaktadır. Ekonomik gelişme tüm bu sektörlerin birbirleriyle orantılı çalışması ile söz konusu olabilmektedir. Tarım ekonomik gelişme sürecine özellikle ürün katkısı yapmaktadır. Aynı zamanda ihraç edilen tarımsal ürünlerle pazar ve piyasa katkısı da sağlamaktadır. Elbette bu durum, küçük aile işletmelerinin hâkim olduğu, geçimlik tarım yapısı içerisinde gerçekleşemez.³

Türkiye’de iktisadi gelişme sürecinde, tarım sektörünün katkısına bakıldığında, 1927’den beri ulusal gelir içerisinde tarımsal kesimin payının daraldığı görülmektedir. Bu daralma özellikle 1960’tan sonra ivme göstermektedir. Gayrisafi milli hasıladaki tarımın payı, 1960’ta %37,9, 1980’de %25,5, 1990’da %16,8 ve 2000’de %13,9’dur.⁴ 1923-1960 yılları arası tarımın gayrisafi milli hasıladaki payı %4,29 azalma gösterirken, 1960-2000 arası azalma oranı %63,32’dir. Gayrisafi milli hasıladaki sanayinin payının sürekli artarken, tarım sektörünün payının azaldığı görülmektedir.

Türkiye’de, genellikle sanayileşmenin 1960’lardan itibaren yükselmeye başladığı kabul edilir. Sanayileşmenin bir sonucu olarak kırsal kesimdeki nüfus fazlasının fabrikalara yöneldiği ve köylü-kentli nüfus oranının giderek kentler lehine değiştiği de bir başka gerçektir. Ancak Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda %80’ni köylerde oturan Türk insanının, 1970’lerde bile çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktayken günümüzde tarım, kimi bölgelerde üçüncül bir ekonomik değer olarak kabul edilmektedir. Bu durum 1970’lerden sonra kırsal kesimde yaşayan insanların hayatlarını etkileyen baş döndürücü bir değişimin var olduğunu göstermektedir.

Çalışmada, 1970-2000 sürecinde, Türkiye genelinde tarımsal üretimde görülen değişim, kırsal nüfusun yoğun olarak yaşadığı, Trabzon ili kırsalında incelenecek ve değişimin köylüye yansımaları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Trabzon ili, 4.685 km²’lik yüzölçümü ile ülke topraklarının % 6’sını kaplamaktadır. Deniz seviyesinden başlayarak güneye doğru artan yükseklik, ilin güney sınırlarında 3.000 m’yi bulur. Kıyı şeridi hariç iç kesimlerde genellikle dağlar, tepeler ve yaylalar yer almaktadır. Genel itibarıyla yayla vasfında olan Trabzon İli, Çoruh Vadisi ile Melet Çayı arasında sahile paralel uzanan dağlardan teşekkül eden yaklaşık 325 km uzunluğundaki çok arazili platformun kuzey kısmını kaplar.⁵

Trabzon, diğer Doğu Karadeniz Bölgesi illerinde olduğu gibi oldukça dağlık bir yöredir. İl topraklarının %30'u dağlık, %60'ı güneye doğru %25-30 eğimle artan alanlar ve ancak %10'luk bir kısmı düz alanlardan oluşmaktadır. Eğim düzeyi Türkiye ortalamasının üstündedir. İl sınırları içinde yerleşim çoğunlukla düzlükler ve yamaçlarda toplanmıştır. Dağları yarararak denize dik olarak dökülen hızlı akışlı akarsular yüzey şekillerini sık bir şekilde parçaladığından yerleşim İç Anadolu'nun aksine dağınık şekildedir. İlde, traktör ve benzeri araçların tarımsal faaliyetlerde kullanılması, arazi yapısı gereği olarak pek mümkün değildir. Bu nedenle, tarımda emek yoğun bir üretim söz konusudur. Optimal ölçeklere sahip tarım işletmeleri yok denecek kadar azdır. Fındık, çay, tütün ve balık ürünlerinin dışında tarımsal üretim çiftçinin kendi tüketimi için yapılmaktadır. Yani Trabzon'da tarım kesiminde bir bakıma kapalı ev ekonomisi şartları geçerlidir.⁶

İlin toplam arazisinin % 23'ünde tarım yapılmakta, % 24'ü çayır mera, % 39'u orman, % 14'ü ise ürün getirmeyen boş arazidir. Ekonomik olarak yetiştiriciliği yapılan ürünlere bakıldığında, işlenen arazilerin % 44'ü ile fındık ilk sırayı alırken, ikinci sırada mısır (%28), üçüncü sırada çay (%15), dördüncü sırada patates (%7), yer almaktadır. Tütün, sebze, kurufasulye, yem bitkileri ve arpa ise geri kalan %6'luk alanda yetiştirilen önemli ürünlerdir. Trabzon'un deniz kıyısı boyunca sıralanan ilçelerinden batıya doğru fındık üretimi ağırlık kazanırken Rize'ye yakın doğu ilçelerinde çay yetiştirme alanları ağırlık kazanmıştır. Deniz kıyısından içeriye doğru gidildiğinde rakımı yüksek ilçeler ise hayvancılık ön plana çıkmaktadır.

Yöntem ve Materyal

Eldeki verilerin analizine dayalı nicel bir araştırma olarak tasarlanan çalışma, veri taramasına dayalı olması sebebiyle betimsel çalışmalar grubunda da değerlendirilebilir. 1970 ve 1997 Trabzon Köy Envanter Etütleri, Trabzon İl Yıllıkları ile TÜİK'in nüfus ve tarımsal üretime yönelik istatistikleri araştırmanın en önemli veri tabanını oluşturmaktadır. İncelenen tarihsel süreçteki değişim, sayısal veriler üzerinden tablolarla yansıtılmaya çalışılacaktır. Tablolarda görülen, yıllara yayılmış rakamsal değişimlerin nedenleri birincil ve ikincil kaynaklarla açıklanarak analiz edilecektir. Tüm bu süreçte, asıl amaç toplumsal bir varlık olan insan üzerindeki etkileri analiz etmek olacaktır.

Çalışmanın temelini oluşturan kaynaklar:

Trabzon İl Yıllıkları: Trabzon ili 1967, 1973 yıllıklarına ulaşılmıştır. Yıllıklarda, o dönemin mülki ve idari yönetim kadrosu, bölgenin coğrafi yapısı, iklim özellikleri, sosyo-ekonomik yapısı vb. konularda önemli bilgiler yer almaktadır.

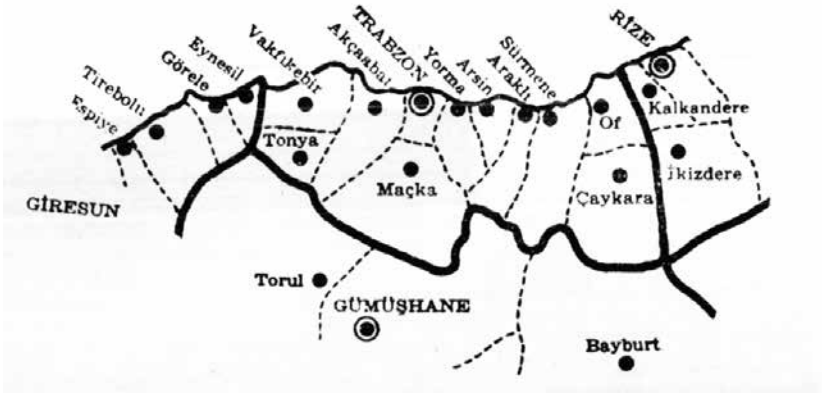
İstatistik Kayıtları: İncelenen dönemin diğer nesnel bilgi kaynakları Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileridir. 1960-2000 yıllarına ait gerekli demografik ve tarımsal üretime ilişkin bilgiler, TÜİK veri tabanından elde edildi.

Köy Envanter Etüdleri: 1970 ve 1997 yıllarında hazırlanan Trabzon Köy Envanter Etüdleri çalışmanın iki temel kaynağıdır. Etüt ve değerlendirme sonuçlarını gösteren tablolar ile Trabzon ili kırsalındaki bitkisel ve hayvansal üretim, tarımsal mekanizasyon, sulama, ulaşım ve demografik duruma dair veriler elde edilmiştir.

Trabzon İlinde Kırsal Nüfus ve Göç Olgusu

Türkiye’de kırsal nüfus ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılından 1980’li yılların başına kadar kesintisiz bir biçimde artarak 10,3 milyondan 25,1 milyona yükselmiştir. Tarımda makineleşmeye bağlı olarak 1950’lerden sonra kırsaldan kentlere doğru göçler başlamış olsa da 1980 itibarıyla toplam nüfusun %56’sını oluşturan kırsal nüfus, hala önemli bir paya sahiptir. Fakat bu tarihten itibaren kırsal nüfus kırılma yaşayarak mutlak azalma sürecine girmiştir.⁷ Şüphesiz bu değişimde Türkiye’de, tarımın makineleşmesi ve modernleşmesi, geleneksel toprak sahipliği rejiminin değişmesi, ulaşım koşullarındaki gelişmeler gibi etkenler yatmaktadır.

Kemal Karpat Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm adlı eserinde, köyden kente göçün sebepleri ile ilgili yapılan bir çalışmanın sonucunu şöyle aktarmaktadır: “Kendileriyle mülakat yapılan erkek, kadın ve bekârların çok büyük bir kısmı, köyü yoksulluk ve yaşama güçlükleri nedeniyle terk ettiklerini söylediler. Yine birçoğu, toprağın yetersiz ve verimsiz oluşunu yoksulluğun ve göçün doğrudan nedenleri olarak belirttiler.”⁸

Harita 1: 1970 Yılı Trabzon İli İdari Bölünüş

Kaynak: DİE, 1970 Genel Nüfus Sayımı Trabzon, Ankara, 1972.

Harita 2: 2000 Yılı Trabzon İli İdari Bölünüş

Kaynak: DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Trabzon, Ankara, 2002.

Harita 1 ve 2’de Trabzon ilinin 1970 ve 2000 yıllarında idari bölünüş yapısı görülmektedir. 1970 yılında Trabzon’da Merkez dahil 11 ilçe bulunmaktayken bu sayı 2000 yılına gelindiğinde 7 yeni ilçenin kurulmasıyla 18’e yükselmiştir. Bu ilçelerden 1987 yılında Beşikdüzü ve Şalpazarı, 1991 yılında da Çarşıbaşı Vakıfkebir’den; 1990 yılında Dernekpazarı Çaykara’dan; 1990 yılında Düzköy Akçaabat’tan; 1990 yılında Hayrat Of’tan; 1990 yılında Köprübaşı Sürmene’den ayrılarak ilçe merkezi haline gelmiştir. 1970 Köy Envanter Etüdü’ne göre Trabzon’da toplam köy sayısı 593’tür. Bu sayı 1997 yılına gelindiğinde yoğun göçler dolayısıyla 547’e düşmüştür.

1970-2000 yılları arasında, Trabzon ilinde gerçekleşen nüfus değişim durumu aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 1: Trabzon İli ve İlçeleri Şehir/Köy Nüfus Değişimi (1970-2000)

	1970		1980		1990		2000	
	Şehir N.	Köy N.	Şehir N.	Köy N.	Şehir N.	Köy N.	Şehir N.	Köy N.
Merkez	80.795	51.567	108.403	66.892	143.941	72.664	214.949	68.284
Akçaabat	9.499	83.975	13.384	89.492	25.285	74.541	39.102	81.591
Araklı	4.387	47.608	8.250	48.977	12.141	43.278	22.506	39.633
Arsin	4.517	27.733	6.892	28.151	6.705	26.727	13.038	22.825
Beşikdüzü	-	-	-	-	14.047	14.747	29.766	17.565
Çarşıbaşı	-	-	-	-	6.002	13.285	8.532	8.924
Çaykara	1.318	40.820	1.085	33.612	2.250	19.410	5.829	29.606
Dernek-pazarı	-	-	-	-	2.686	5.495	5.108	3.019
Düzköy	-	-	-	-	4.793	16.181	6.863	18.029
Hayrat	-	-	-	-	4.168	16.338	7.665	13.643
Köprübaşı	-	-	-	-	4.343	10.073	4.998	5.829
Maçka	2.311	38.330	3.989	37.219	7.673	34.651	11.060	31.497
Of	6.680	70.153	4.307	76.731	14.948	50.485	25.478	53.082
Sürmene	5.938	40.882	10.075	39.056	12.008	23.298	17.063	25.193
Şalpazarı	-	-	-	-	3.665	15.318	7.591	15.799
Tonya	10.077	12.785	11.059	13.846	11.058	14.732	12.666	15.441
Vakfıkebir	8.891	84.675	13.681	86.365	20.564	17.680	33.394	19.833
Yomra	4.022	22.157	5.455	24.124	7.335	23.334	13.346	26.390
Toplam	138.435	520.685	186.580	544.465	303.612	492.237	478.954	496.183
Şehir ve Köy Nüfusunun Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)	21	79	25,52	74,48	38,15	61,85	49,12	50,88
Trabzon Genel Toplam / Nüfus Yoğunluğu	659.120 / 140		731.045 / 156		795.849 / 170		975.137 / 209	

Kaynak: DİE, 1970 Genel Nüfus Sayımı Trabzon, Ankara, 1972. DİE, 1980 Genel Nüfus Sayımı Trabzon, Ankara, 1982. DİE, 1990 Genel Nüfus Sayımı Trabzon, Ankara, 1994. DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Trabzon, Ankara, 2002.

Tablo 1'deki verilere göre, 1970-2000 yılları arasında, Trabzon ilinde şehir nüfusu sürekli artış gösterirken köy nüfusunun Türkiye genelinde görüldüğü üzere 1980'den itibaren kırıma yaşayıp düşüşe geçtiği görülmektedir. Trabzon'da kilometrekareye düşen kişi sayısı 1970 yılında yaklaşık 140 kişi iken, 2000 yılında 209 kişiye yükselmiştir. Trabzon ilinde şehirde yaşayan nüfusun oranı, ülke ortalamasına göre oldukça yavaş artmıştır. 1970 yılında Trabzon ilinde %21 olan şehirde yaşayan nüfusun payı, sürekli bir artış göstererek, 2000 yılında %49,1'e ulaşmıştır.

1970-2000 yılları arasında Trabzon ilinin sürekli göç verdiği görülmektedir. Öyle ki 1970 yılında Trabzon ilinin nüfusu 659.120 iken Türkiye'nin nüfusu 35.605.176'dır. 1970 yılında, Trabzon ili Türkiye nüfusunun %1,85'ini oluşturmaktadır ve nüfus büyüklüğü açısından 67 il arasında 14. sırada yer almaktadır.⁹ Bu oran 2000 yılına gelindiğinde %1,43'e gerilerken Trabzon nüfus büyüklüğü açısından 81 il arasında 19. sırada görülmektedir.¹⁰ Mustafa Şen tarafından yapılan bir istatistik veri inceleme çalışmasında, Trabzon'dan başta İstanbul olmak üzere diğer illere gerçekleşen göçlerin temel nedeni olarak işsizlik sorunu gösterilmektedir. Kentte nüfus artışına paralel olarak açılan iş sahaları işsizliğin önlenmesinde yeterli olmamaktadır. Diğer taraftan tarım alanlarının nüfus artışı nedeniyle parçalanması ve konut yapımına tahsis edilmesi, köylerde geçim sıkıntısına neden olmaktadır ve bunun sonucunda köyden kasabalara ve il merkezine göçe neden olmaktadır. Dolayısıyla bu durum kasabalarda ve il merkezinde mevcut olan işsizliğin büyümesi sorununu ortaya çıkarmaktadır.¹¹ Kürşat Yurdigül tarafından gerçekleştirilen bir diğer çalışmada, Trabzon ilinde göçe katılanların hangi yaş ve cinsiyet grubunda yoğunluk kazandığı tespit edilmiştir. Trabzon ili özelinde nüfus yapısının

Tablo 2: Trabzon İli Erkek ve Kadın Nüfus Dağılımı (1965-2000)

Sayım Yılları	Erkek	Kadın	Toplam
1965	281.583	214.199	595.782
1970	312.736	346.384	659.120
1975	354.636	364.372	719.008
1980	349.503	381.542	731.045
1985	380.147	406.047	786.194
1990	386.642	409.207	795.849
2000	486.957	488.180	975.137

Kaynak: DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Trabzon.

cinsiyet değişkeni açısından 1970 ve sonrası tüm sayım dönemlerinde kadın nüfusun, erkek nüfusundan fazla olduğu tespit edilirken, 5-35 yaş gruplarında verilen göç kategorisinde yoğun bir hareketliliğin olduğu gözlenmiştir. Bu çalışma sonucunda 18-24 yaş gruplarında Trabzon ilinin verdiği göçlerin nedenleri arasında eğitim ve iş bulma faktörlerinin öne çıktığı ifade edilmiştir.¹²

Trabzon Kırsalında Tarımsal İşletmelerde Değişim

Tarımda temel üretken birim tarımsal işletmedir. Yasal durumu ne olursa olsun sahip olduğu, ortakçılık, yarıcılık ya da kiralama şeklinde işlediği arazinin büyüklüğüne bakılmaksızın kendi adına bitkisel üretim yapan ya da küçükbaş veya büyükbaş hayvan besleyen yahut hem bitkisel üretim hem hayvancılık yapan tek yönetim altındaki ekonomik birimdir. Tek yönetim; bir birey ya da hane halkları, bir kooperatif, şirket ya da devlet kurumu gibi tüzel kişi olabilir.¹³

Bir ülkede tarım işletmelerinin sayısı ve arazi genişlikleri, o ülke tarımının yapısal özelliklerini ortaya koyması açısından önemlidir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde tarım, çok sayıda, küçük ve parçalı arazilere sahip tarım işletmeleri tarafından sürdürülmektedir. Bu ülkelerde genellikle arazi ve gelir dağılımı dengesizdir. Gelişmiş ülkelerde ise büyük araziye sahip ve modern yöntemlerle, verimi yüksek tarım yapan işletmeler hâkim durumdadır. Bunun en tipik örneklerini Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ile ABD’nde görmek mümkündür.¹⁴

Az gelişmiş bir tarımsal yapıda işletmenin bünyesinde ve çevresinde mülk sahibi, işletmeci, üretici (emekçi), pazarlayan ve fon sağlayan unsurlar yer alır. Az gelişmiş ülke tarımlarında karma işletme biçimleri yaygındır. Bu durumda tek bir çiftçi ailesi, aynı zamanda, tüm bu unsurları ya da birkaçını kendi bünyesinde toplayan bir ekonomik birim olarak karşımıza çıkabilir.¹⁵ Kapitalist bir işletmeden farklı olarak, köylü işletmesi hem tüketici hem de üretici birim olma özelliğini de taşımaktadır. Bu işletmeler, doğum, ölüm, miras, ailenin yaş bileşimi (emekçilerin tüketicilere oranı) gibi demografik etkenlere karşı oldukça duyarlıdır. Ölüm veya yaşlanma sonunda aile reisi el değiştirebilir, mülkiyet parçalanabilir.¹⁶

Tablo 3: Türkiye Geneli Tarımsal İşletme ve Arazi Büyüklüklerindeki Değişim Oranı (1963-2001) (%)

		0-50		51-200		201-+	
		Hane	Dönüm	Hane	Dönüm	Hane	Dönüm
Türkiye Geneli	1963	68,8	24,4	27,5	47,6	3,7	28
	2001	64,9	21,3	29,3	44,5	5,8	34,2

Kaynak: DİE, 1963 Genel Tarım Sayım Sonuçları, Ankara, 1965. DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara, 2004.

Tablo 2’de Türkiye geneli tarımsal işletme ve arazi büyüklüklerindeki değişim oranı görülmektedir. Tablodaki verilere göre Türkiye’de iki sayım arası geçen yaklaşık 40 yıllık süreçte, çok önemli ve kalıcı bir değişiklik olmamıştır. Türkiye genelinde 1-50 dekar arası topraklara sahip küçük aile işletmelerinin yaygın olduğu görülmektedir. Küçük aile işletmelerinin sayısı ve sahip oldukları alandaki düşüşte, özellikle 1980’li yıllardan sonra, hem tarım politikalarında meydana gelen değişimlerin hem de tarımsal göçün hızlanmasının etkili olduğu söylenebilir. Küresel tarım politikaları ve çokuluslu şirketlerle rekabet edebilecek güce sahip olmayan, az topraklı ya da topraksız tarımsal işletmeler, zamanla yok olmakta, toprağı terk etmektedirler. Bu netice, tarımın kapitalistleşme sürecinde zorunluluk olarak ifade edilen bir dönemdir.¹⁷ Orta ölçekli işletmelerin sayılarındaki artışa rağmen alan yüzdelерinin azalması ise işletmelerin miras yoluyla bölünüp parçalandığını göstermektedir. Ayrıca Tablo 2, Türkiye tarımında dengesiz bir toprak dağılımının varlığını da işaret etmektedir. Toplam işletme sayısının %64,9’unu oluşturan küçük işletme grubu, toplam arazinin yalnızca %21,3’üne sahipken, sayısal ağırlığı olan büyük işletme grubu, toplam arazinin %34,2’sini elinde bulundurmaktadır.¹⁸

1970-1997 yılları arasında, Trabzon ili ve ilçelerinde tarımsal işletme ve arazi büyüklüklerindeki değişim durumu Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Trabzon İli ve İlçeleri Tarımsal İşletme ve Arazi Büyüklüklerindeki Değişim (1970-1997) (%)

		0-50		51-200		201-+		TOPLAM (adet ve dönüm olarak)	
		Hane		Hane	Dönüm	Hane		Hane	Dönüm
Merkez	1970	98,4	89,2	1,6	10,5	0,01	0,3	6.395	74.022
	1997	95,71	82,04	4,27	17,73	0,01	0,21	8.524	117.065
Akçaabat	1970	99,3	95,8	0,6	4,1	-	-	10.978	105.639
	1997	95,92	85,95	4,07	14,04	-	-	12.226	194.307
Araklı	1970	99,9	98,7	0,1	1,3	-	-	6.587	48.219
	1997	68,76	32,56	28,81	49,93	2,41	17,50	12.226	459.470
Arsin	1970	99,7	96,7	0,3	2,2	0,02	1,1	3.543	204.604
	1997	81,68	57,22	18,31	42,77	-	-	5.705	264.436
Beşikdüzü	1970	-	-	-	-	-	-	-	-
	1997	98,97	97,24	1,02	2,75	-	-	2.824	70.085
Çarşıbaşı	1970	-	-	-	-	-	-	-	-
	1997	95,63	84,11	4,36	15,88	-	-	2.110	37.122
Çaykara	1970	99,4	94,1	0,6	5,9	-	-	5.766	38.693
	1997	99,82	99,1	0,17	0,89	-	-	3.519	43.983
Dernek-pazarı	1970	-	-	-	-	-	-	-	-
	1997	99,85	99,24	0,14	0,75	-	-	680	7.851
Düzköy	1970	-	-	-	-	-	-	-	-
	1997	99,59	97,72	0,40	2,27	-	-	2.449	26.800
Hayrat	1970	-	-	-	-	-	-	-	-
	1997	97,96	92,95	2,03	7,04	-	-	2.854	41.972
Köprübaşı	1970	-	-	-	-	-	-	-	-
	1997	86,81	20,85	11,42	11,67	1,75	67,46	455	46.246
Maçka	1970	99,8	97,6	0,2	2,4	-	-	6.182	48.286
	1997	99,31	93,39	0,68	6,60	-	-	5.721	55.598
Of	1970	99,2	94,3	0,8	5,4	0,01	0,3	9.298	107.820
	1997	99,57	97,26	0,42	2,73	-	-	8.536	122.578
Sürmene	1970	99,94	99,2	0,06	0,8	-	-	6.439	37.822
	1997	99,7	99,83	0,03	0,17	-	-	4.069	30.920
Şalpazarı	1970	-	-	-	-	-	-	-	-
	1997	97,23	89,27	2,77	10,73	-	-	3.000	56.884
Tonya	1970	99,67	97,7	0,33	2,3	-	-	3.103	29.079
	1997	85,34	58,63	13,69	33,95	0,97	7,42	2.292	59.678

Vakıfkebir	1970	98,72	96,8	0,99	2,8	0,29	0,4	10.687	97.777
	1997	96,52	87,82	3,48	12,18	-	-	3.771	81.228
Yomra	1970	97,67	87,7	2,3	12	0,03	0,3	2.913	35.509
	1997	72,6	42,64	27,4	57,36	-	-	3.921	134.605
Trabzon İli Genel Toplam	1970	99,39	95,1	0,6	4,7	0,005	0,2	71.978	652.809
	1997	92,25	65,92	7,46	27,19	0,28	6,87	79.461	1.690.385

Kaynak: 1970 Trabzon Köy Envanter Etüdü, Ankara, 1970. 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, Ankara, 2002.

Tablo 4 incelendiğinde Trabzon ilinde küçük aile işletmelerinin çoğunluğu teşkil ettiği görülmektedir. 1970 yılında il köylerindeki aile işletmelerinin %99,39'u, 1997 yılında ise %92,25'i 0- 50 dönüm arasındaki işletmelerden oluşmaktadır. 1970 yılında küçük işletmelerin %74'ü 0-10 dönüm arasındadır. Bu oran 1997 yılına geldiğinde %40'a düşmüştür.¹⁹ Bu bağlamda Türkiye genelinden farklı bir tablonun ortaya çıktığı söylenebilir. İl kırsalında özellikle arazinin dağlık ve engebeli olması dolayısıyla küçük aile işletmeciliği yaygındır.

Tablo incelendiğinde 27 yıllık süreçte, Trabzon ili genelinde 0-50 dönüm arası küçük işletmelerin sayısında ve arazi büyüklüklerinde azalma gerçekleştiği görülmektedir. Bu azalma Tablo 1'de verilen Trabzon ili şehir ve köy nüfus verileri ile birlikte ele alınmalıdır. Trabzon ili köy nüfus değişimine bakıldığında kırsal nüfusta önemli bir düşüş dikkati çekmektedir. Kırsaldan kentlere doğru gerçekleşen göç, küçük işletme sayılarında azalmaya neden olurken bu işletmelerin arazileri orta ve büyük işletmelere geçmiştir.

Yine Tablo 4'te görüldüğü üzere, Türkiye genelindeki dengesiz toprak dağılımı Trabzon ili yerinde söz konusu değildir. 1997 yılı itibarıyla, Trabzon ilinde toplam işletme sayısının %92,25'ini oluşturan küçük işletme grubu, toplam arazinin %65,92'sine sahipken, sayısal ağırlığı %0,28 olan büyük işletme grubu, toplam arazinin %6,87'sini elinde bulundurmaktadır. Büyük toprakların bir kişi, aile ya da aşirete ait olması Trabzon kırsalında karşılaştığımız bir olgu değildir. 1997 Köy Envanter Etüdü'ne göre Trabzon kırsalında 200 dönümden fazla araziye sahip 22 işletme Tonya'da, 8 işletme Köprübaşı'da, 196 işletme Araklı'da ve bir işletme de Merkez ilesinde bulunmaktadır. Bu işletmeler içerisinde sadece Köprübaşı'da 500 dönümden fazla araziye sahip aile işletmeleri görülmektedir.²⁰

Trabzon Kırsalında Arazi Mülkiyet Durumu

1970 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre Trabzon kırsalında 95.403 adet çiftçi ailesi bulunmaktadır. İl kırsalında hiç toprağı olmayan ailelerin 51 tanesi ortakçılık, 14 tanesi kiracılık, 23.366 tanesi de tarım işçiliğı ile geçimini sağlamaktadır. Toplamda 23.431 olan hiç topraksızların genel ailelere oranı %25,1'dir.²¹

1997 yılı verilerine göre Trabzon kırsalında, 78.711 adet topraklı çiftçi hanesi²², 750 adet de hiç topraksız çiftçi hanesi bulunmaktadır. Topraksız hanelerin tüm haneler içerisindeki oranı %0,95'tir. Topraksız hanelerin ilçe kırsallarına dağılımı ise şu şekilde belirtilmektedir: 635 Merkez ilçe, 85 Of ilçesi, 15 Akçaabat ilçesi ve 15 Sürmene ilçesi. Topraksız 13 hane kiracılık, 109 hane ise ortakçılık ile geçimini sağlamaktadır. Tarım işçisi ise kayıtlarda bulunmamaktadır.²³

Aradan geçen 27 yılda hem topraklı çiftçi hanesi hem de topraksız hanelerin sayılarında azalma görülmektedir. Bahsedilen azalmanın temel sebebi de kırsaldan kentlere göçlerin artmış olmasıdır. Özellikle tarım işçiliğı ile geçimini sağlayan topraksız aileler, büyük kentlere göç ederek sanayi sektörüne işgücü oluşturmuştur. 1967 Trabzon il Yılığında konu ile ilgili şu değerlendirmeye yer verilmektedir: *"...gelişmiş bir endüstri hayatının mevcut olmayışı, halkını tarım alanında geçinmeye zorlamıştır. Bu alandaki faaliyet geçinmeye kâfi gelmediğinden, çalışabilir nüfusun büyük kısmı Türkiye'nin iş imkanı bulunan diğer illerine ve Avrupa'ya gitmektedir."*²⁴ 1997 yılında düzenlenen Trabzon İlının Ekonomik Gelişmesi adlı seminerde Metin Berber ildeki işsizlikle ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: *"... Trabzon'da %29-36 arasında değişen ve ülke ortalamasının üç katına varan bir işsizlik süresi gelmektedir. İldeki işsizlik oranları 1970 yılında %29,1, 1980 yılında %31,8, 1985 yılında %35 ve 1990 yılında %33 olarak gerçekleşmiştir."* Berber özellikle 24 Ocak kararları sonrası işsizliğin arttığını ve 1988 yılında Sarp Sınır Kapısının açılmasından sonra düşme eğilimine girdiğini belirtmektedir.²⁵ 24 Ocak 1980 kararları Türkiye'de tarımsal üretime yönelik fiyat, kredi ve girdi desteklemelerini önemli ölçüde kısıtlamıştır. 24 Ocak kararlarının Trabzon kırsalında en çok yetiştirilen ürünler konusunda getirdiğı sonuçlara baktığımızda destekleme alım miktarının toplam üretim miktarına oranı 1980-89 yılları arasında tütünde % 71,5'ten %39,3'e düştüğünü görmekteyiz. Ayrıca çay yaprağı 1986, fındık ise 1988 yılından itibaren destekleme alım kapsamından çıkarılmıştır. 1980 yılında alım miktarı fındıkta %40,4 iken 1987'de

% 7,5'e düşürülmüştür. Elbette desteklemelerin azalması ile birlikte gübre, mazot gibi girdi fiyatlarının yükselmesi özellikle az topraklı ve topraksız köylünün topraklarını terk etmesi ve işsizliğin artması sonucunu doğurmuştur.

Trabzon Kırsalında Tarımsal Üretim

Trabzon İlinin 110.092 hektarı tarım arazisi, 181.659 hektarı ormanlık saha 112.106 hektarı çayır, mer'a ve 54.015 hektarı ise ürün getirmeyen alanlardır. %25'lik bir alanı kaplayan tarım arazileri toprak, topografya, drenaj ve erozyon etkilerine göre 7 sınıfa ayrılmıştır. Bunlardan 1.509 hektarlık 1. Sınıf araziler hiçbir problemi olmayan arazilerdir ve kıyı şeridi boyunca uzanır ve her türlü mahsul yetiştirilmesine elverişlidir.²⁶

Toplam arazinin % 10'u düz ve düze yakın, %30'u dağlık, %60'ı da kıyıdan içeriye doğru gidildikçe yükselen ve değişik eğimler gösteren arazilerdir. Arazinin büyük bölümü dağlık ve ormanlık olduğundan işlemeye elverişli arazi oranı %7 ile oldukça düşüktür. Bu oranın ülke genelinde %34 olduğu düşünülürse arazi elverişsizliğinin boyutları daha iyi anlaşılabilir.²⁷ İl arazilerinin bahsedilen yapısı dolayısıyla düz arazilerde sebze ve tütün, az meyilli arazilerde tütün, patates ve fındık, meyilli arazilerde fındık ve çay yetiştirilmektedir. Tarım arazisinin %59.09'unda bölgenin önemli geçim kaynağı fındık ve çay üretilmektedir. Hububat, mısır ve fasulye ekimine %28.87, tütün ve patates üretimine %9.74 ve sebze-yem bitkileri üretimine %2.30'luk tarım arazisi ayrılmaktadır. Bir çiftçi ailesine düşen ortalama tarım arazisi 12 dekadır.²⁸

1.Bitkisel Üretim

1967 Trabzon İl Yıllığı'nda "İlimizde Tarımın Bugünkü Durumu" başlığı altında şu ifadelerle yer verilmiştir: "İlin yüzölçümü küçük, arazi dik ve meyilli bulunduğundan tarım alanı çok dar bir sahaya bağlı kalmaktadır. Bu olumsuz şartın yanında bitkisel hayat için gerekli olan nem ve sıcaklık en uygun ölçüdedir. Dolayısıyla şartlar daha çok bağ-bahçe ziraatine, meyve ve sebzeciliğe elverişlidir." 1970 Köy Envanter Etüdü verilerine göre, Trabzon kırsalında tarıma elverişli arazinin %27'si çayır ve meralar, %23,3'ü tarlalar, %15'i bağ-bahçeler, %13,1'i ağaçlık ve %0,2'si de sebze bahçelerinden oluşmaktadır.²⁹ 1997 yılında ise kırsaldaki tarı-

ma elverişli arazinin %32,8'ini çayır ve meralar, %6,12'sini tarlalar ve %0,6'sını sebze bahçeleri oluşturmaktadır. ³⁰ 27 yılda Trabzon kırsalında yaşanan göçlerle birlikte ekili alanlarda da önemli düşüşler göze çarpmaktadır.

1960'lı yıllarda Trabzon kırsalında yetiştirilen başlıca tarımsal ürünler mısır, çay, tütün ve fındıktır.³¹ İlde yıllık yağış ortalaması ve mevsimlere dağılışı yeterli bulunduğundan tarımda sulamaya ihtiyaç duyulmamaktadır. Nüfusun yoğun olduğu bu dönemde modern tarım tekniklerinin ve tarımda motorlu ziraat aletlerinin kullanılması arazinin engebeli oluşu dolayısıyla mümkün olmamaktadır. Bu dönemde toprak işleme, hasat ve harman işleri ilkel aletlerle yapılmaktadır. Bu durum 1960'larda Trabzon kırsalında insanların genel olarak geçimlik tarım ile uğraştıklarını göstermektedir.³²

1970 yılı Köy Envanter Etüdü verilerinde Trabzon iline bağlı 593 köyün 509'unda en fazla yetiştirilen ürün mısır olarak kayıtlara geçmiştir. 362 köyde fındık, 89 köyde çay ve 63 köyde tütün ekimi yapılmaktadır.³³

1997 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre Trabzon kırsalında en çok üretimi yapılan tarımsal ürünler, tarım arazisinin %59,09'unda üretilen ve bölgenin önemli geçim kaynağı olan fındık ve çaydır. Bölge kırsalında hububat, mısır ve fasulye ekimine %28,87, tütün ve patates üretimine %9,74 ve sebze-yem bitkileri üretimine %2,30'luk tarım arazisi ayrılmaktadır. İlde, traktör ve benzeri araçların tarımsal faaliyetlerde kullanılması, arazi yapısı gereği pek mümkün değildir. Bu nedenle, tarımda emek yoğun bir üretim söz konusudur. Optimal ölçeklere sahip tarım işletmeleri yok denecek kadar azdır. Fındık, çay, tütün ve balık ürünlerinin dışında tarımsal üretim çiftçinin kendi tüketimi için yapılmaktadır. Yani Trabzon'da tarım kesiminde bir bakıma kapalı ev ekonomisi şartları geçerlidir.³⁴

1970- 2000 yılları arasındaki Trabzon ili bitkisel üretim durumunu daha iyi görebilmek adına Tablo 5-6 ve 7'de, il genelinde en çok yetiştirilen ürünlerin ekili alan ve üretim miktarları verilmiştir.

Tablo 5: Trabzon İlinde Fındık Ağaç Sayısı ve Üretim Miktarları (1970-2000)
(1000adet/ton)

	1970		1980		1990		2000	
	Ağaç sayısı (1000)	Üretim (ton)	Ağaç sayısı (1000)	Üretim (ton)	Ağaç sayısı (1000)	Üretim (ton)	Ağaç sayısı (1000)	Üretim (ton)
Fındık	29.888	45.000	36.539	38.346	36.168	36.525	23.452	42.047

Kaynak: DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1970-72*, Ankara, 1975. DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1981*, Ankara, 1984. DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1990*, Ankara, 1993. DiE, *Tarımsal Yapı 2000*, Ankara, 2002.

Trabzon’ da tarımsal ürün olarak ilk akla gelen fındıktır. Trabzon’un deniz kıyısı boyunca sıralanan ilçelerinden batıya doğru fındık üretimi ağırlıklı kazanmıştır. Normal ürün döneminde gerçekleştirilen yıllık ürün miktarı 50 bin tondur. Bu miktar, Türkiye fındık üretiminin %10’ nu teşkil etmektedir. 2003 yılı fındık rekoltesi 42 bin tondur.³⁵

Tablo 6: Trabzon İlinde En Çok Yetiştirilen Ürünlerin Ekili Alan ve Üretim Miktarları (1970-2000) (ha/ton)

	1970		1980		1990		2000	
	Ekilen alan (ha)	Üretim (ton)	Ekilen alan (ha)	Üretim (ton)	Ekilen alan (ha)	Üretim (ton)	Ekilen alan (ha)	Üretim (ton)
Tütün	4.222	2.796	3.251	1.000	2.525	928	1.343	1.571
Mısır	51.800	90.000	54.920	72.952	31.318	66.534	29.792	52.122
Patates	7.350	90.700	6.740	120.500	7.786	127.315	7.958	139.795

Kaynak: DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1970-72*. DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1981*. DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1990*. DiE, *Tarımsal Yapı 2000*.

Tablo 7: Trabzon İlinde Çay Üretimi Yapan Çiftçi Sayısı, Dikili Alan ve Üretim Miktarları (1970-2000) (ha/ton)

	Çiftçi sayısı	Dikili alan (ha)	Üretim (ton)
1970	29.493	4.053	18.015
1980	37.720	10.427	28.846
1990	48.473	21.986	114.773
2000	50.292	15.843	130.309

Kaynak: DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1970-72*. DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1981*. DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1990*. DiE, *Tarımsal Yapı 2000*.

Tablodaki verilerde bölgede çay ve tütün olmak üzere iki önemli endüstri bitkisinin yetiştirildiği görülmektedir. Trabzon kırsalında ikinci önemli tarımsal ürün olan çay, ilin sadece Araklı, Sürmene ve Of ilçelerinde üretilmektedir. Trabzon' un merkez ilçe sınırları ile Akçaabat ilçesinin sahile yakın bazı köylerinde de tütün üretimi yapılmaktadır. Ancak bu ürüne olan talebin giderek azalması ve üretimindeki güçlükler nedeniyle üretim miktarı her yıl değişik miktarda olmaktadır. Türkiye genelinde olduğu gibi Trabzon yerelinde de tütün yetiştiriciliğinin karlılığı azaldığı için ekim alanlarında ve üretim miktarlarında düşüş yaşanmıştır. Buna karşılık çay üreticiliğinin Trabzon kırsalında yaygınlık kazandığı ve dikim alanları ile üretim miktarlarında büyük artış olduğu görülmektedir. 2000'li yıllarda Türkiye'de çay tarım alanlarının, %21'i Trabzon ilinde yer almaktadır. Çay yapraklarının toplandıktan sonra iki-üç gün içerisinde işlenmesi gerekliliği, çay fabrikalarının da Trabzon'da kurulmasına zemin hazırlamıştır. Çay endüstrisi ve pazarlama olanaklarındaki gelişmeler de Trabzon kırsalında çay dikim alanlarının artması sonucunu doğurmuştur. 2004 yılı itibarıyla Trabzon'da, 8'i Caykur'a ait olmak üzere toplam 32 çay fabrikası bulunmakta ve bu fabrikalarda 3.648 personel çalışmaktadır.³⁶

İlde findığın getirisinden memnun olmayan üreticiler farklı arayışlara girmiş, Tarım İl Müdürlüğü'nün de desteklemesi ile kivi, örtüaltı sebzeçilik, çilek, bodur meyve (elma, kiraz), ceviz, Trabzon hurması, ahududu, böğürtlen gibi ürünler yetiştirilmeye başlanmıştır.

Trabzon ilinde iklim koşullarının elverişli olması dolayısıyla sulu tarım yok denecek kadar azdır. 1970 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre, Trabzon kırsalında 593 köyün 7'sinde sulama yapılmaktayken 1997 yılı verilerine göre 547 köyün 14'ünde sulama yapılmaktadır.³⁷

Bitkisel üretimde verimliliği arttıran gübre tüketimi ile ilgili 1970 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre, Trabzon kırsalındaki 593 köyün 591'inde gübre kullanılmaktadır. Bu köylerden 584'ü çiftlik gübresi olarak ifade edilen hayvan gübresini kullanırken, 563 köyde de kimyevi gübre kullanılmaktadır.³⁸

1997 yılı Köy Envanter Etüdü, gübre kullanımı ile ilgili bilgileri hane tüketimi üzerinden vermektedir. Trabzon kırsalında tüm hanelerin %16,01'i kimyevi gübre, %12,40'i çiftlik gübresi, %67'si de her ikisini kullanmaktadır.³⁹ Trabzon kırsalında ekilebilir arazinin az oluşu

dolayısıyla birim alandan daha fazla ürün alabilmek için gübre kullanımının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu oran Türkiye ortalamasının çok üstündedir.

2.Hayvansal Üretim

Trabzon kırsalında deniz kıyısından içeriye doğru gidildiğinde rakımı yüksek ilçelerde hayvancılık ön plana çıkmaktadır. Tarımın dar araziler içinde küçük aile işletmeleri halinde yapıldığı Trabzon kırsalında hayvancılık, köylünün gerek ekonomik hayatında gerekse beslenmesinde büyük rol oynamaktadır. Dağınık, dar ve oldukça engebeli alanlara yerleşmiş bulunan işletmelerin büyük bir kısmında 3-4 baş hayvanı geçindirebilecek olanaklara sahip bulunmaktadır. Coğrafya koşulları yanında, bakım ve besleme imkanları halkı ahır hayvancılığına yöneltmiştir. 1973 yılında Trabzon 67 il içinde sığır varlığı bakımından 7. Sırada yer almaktadır. Türkiye ortalaması olarak km^2 'ye düşen 15 sığıra karşılık, ilde bu sayı 59'a ulaşmış durumdadır.⁴⁰

Tablo 8: Trabzon İli Kırsal Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayıları (1970-1997)

İlçeler	Yıl	Sığır	Koyun	Keçi
Merkez	1970	14.733	7.322	400
	1997	13.049	11.562	29
Akçaabat	1970	27.214	4.863	1.080
	1997	31.900	12.217	1.926
Araklı	1970	17.034	8.587	650
	1997	21.219	26.264	444
Arsin	1970	9.180	1.161	590
	1997	6.592	3.016	20
Beşikdüzü	1970	-	-	-
	1997	3.257	932	-
Çarşıbaşı	1970	-	-	-
	1997	5.352	1.764	217
Çaykara	1970	19.353	6.672	240
	1997	15.299	4.795	84
Dernekpazarı	1970	-	-	-
	1997	2.041	411	84
Düzköy	1970	-	-	-
	1997	11.838	1.073	-

Hayrat	1970	-	-	-
	1997	2.884	4.600	230
Köprübaşı	1970	-	-	-
	1997	1.419	1.836	55
Maçka	1970	16.883	6.746	1.585
	1997	1.446	7.652	550
Of	1970	24.405	3.667	65
	1997	6.282	1.257	35
Sürmene	1970	12.946	3.216	155
	1997	6.920	2.748	3
Şalpazarı	1970	-	-	-
	1997	8.236	4.538	130
Tonya	1970	9.033	562	230
	1997	14.205	1.898	640
Vakfıkebir	1970	26.699	7.672	1.609
	1997	8.436	1.675	50
Yomra	1970	9.572	2.712	1050
	1997	7.739	7.340	820
Toplam	1970	187.052	52.910	7.654
	1997	179.309	95.578	5.355

Kaynak: 1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon, 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü.

Tablo 8 incelendiğinde, 1970-1997 yılları arasında büyükbaş hayvan sayılarında çok önemli bir değişim görülmemekle birlikte, il kırsalında özellikle koyun sayısının iki katına çıktığı görülmektedir.

1970 Köy Envanter Etüdü verilerine göre Trabzon kırsalında bulunan 593 köyün 546'sında hayvancılık temel geçim kaynaklarından biridir.⁴¹ 1997 Köy Envanter Etüdü'nde hane olarak verilen rakamlara bakıldığında, Trabzon kırsalında bulunan toplam 79.704 hanenin 65.448'inde (%82,3) hayvancılık bitkisel üretimle birlikte temel geçim kaynağı iken, sadece hayvancılıkla uğraşan hane sayısının 218 olduğu görülmektedir.⁴²

Tablo 8'de verilen keçi sayılarındaki değişime bakıldığında, 27 yılda, %30'luk bir azalma görülmektedir. Özellikle orman zararlısı olduğu gerekçesiyle kıl keçisinin ormanlık alanlarda otlatılmasının yasaklanması ile geleneksel usullerle yapılan keçi yetiştiriciliğinin oldukça güç olması ve özellikle de fındık tarımına zarar vermesi bu düşüşün sebepleri olarak ifade edilebilir.⁴³

İlde hayvansal ürünlerin işletilip pazarlanmasına yönelik bir endüstri gelişmediğinden, Trabzon kırsalında çiftçi genellikle ev ihtiyaçlarını karşılamak ve bitkisel üretimde gübre olarak kullanmak için hayvancılığı sürdürmektedir.

3. Balıkçılık

Tarım sektörünün alt sektörlerinden biri olan su ürünleri; sağlıklı beslenmeye katkısı, istihdam imkanı oluşturması, yüksek katma değeri ile ülke ekonomisinde önemli bir yere sahiptir.

Trabzon kırsalında özellikle sahil bandında yaşayan halkın tarımsal gelirleri içerisinde balıkçılığın önemli bir payı vardır. 1967 Trabzon İl Yıllığı'nda konu ile ilgili şu değerlendirmede bulunmaktadır: *“Coğrafi durum, nüfus ve yerleşme şekli balıkçılık için gerekli ön şartları ortaya koymaktadır. Kıyı sakinleri balığı ucuza temin ettiğinden halkın başlıca gıdasını teşkil etmektedir. Balıkçılıkla uğraşanların sayısı çok olmakla beraber üretim genellikle atadan kalma metotlarla ve araçlarla yapılmaktadır. Bazı balıkçı kooperatiflerinin örgütlenmesiyle başlayan modern balıkçılık, henüz gelişme safhasında olup, balık avlanmasında önemli bir payı yoktur... Balık konserve sanayii de kurulmamış olduğundan fazla miktarda avlanan balıkların satımı ve değerlendirilmesi bir mesele teşkil etmektedir.”*⁴⁴

1970 Köy Envanter Etüdü verilerine göre Trabzon kırsalında bulunan 17 köyün esas geçim kaynağı balıkçılıktır.⁴⁵ 1997 Köy Envanter Etüdü verilerine göre ise toplamda 12 köyde 324 hane balıkçılık ile geçimini sağlamaktadır.⁴⁶

Aradan geçen 27 yılda balıkçılıkla ilgilenen köy sayısının azaldığı görülmektedir. 1997 Yılı Trabzon İl Yıllığı'nda Trabzon'da balıkçılığın durumu ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: *“Trabzon'da 500 civarı balıkçı teknesi vardır. Bireysel olarak balıkçılıkla uğraşanların yanı sıra teknelerde teyfa olarak çalışanların sayısı da oldukça yüksektir. Ancak son yıllarda çevre faktörleri, yanlış avcılık ve diğer nedenlerden dolayı Trabzon'da ve bölgede deniz avcılığında ciddi sorunlar yaşanmaktadır. Bu olumsuz gelişmeler yöre halkını alternatif arayışlara itmiş ve kültür balıkçılığı girişimleri başlamıştır.”*⁴⁷

Trabzon Kırsalında Tarımsal Mekanizasyon ve Örgütlenme

1960'larda il genelinde, insan ve hayvan gücüne dayalı bir tarımsal üretim söz konusudur. Arazinin veraset yoluyla küçük parçalara

ayrılmış olması ve genel olarak arazinin engebeli bulunması çiftçinin makineleşmesine mâni olmaktadır. Toprak işlerinde kazma, kürek, bel, çapa kullanılırken hasatta orak, zirai mücadelede de sırtta taşınan motorlu ve motorsuz pülverizatörler kullanılmaktadır.⁴⁸ 1970 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre, il kırsalında, 68 Çaykara'da, 23 Maçka'da ve 11 Of'ta olmak üzere toplamda 102 adet karasaban bulunmaktadır. İl kırsalında Akçaabat ilçesinde bir adet traktör kayıtlara geçmiştir. Bu durum, Trabzon kırsalında, tarımsal araçların yetersiz olduğunu ve dolayısıyla ziraat tekniğinin geri kaldığını göstermektedir.⁴⁹

1997 Köy Envanter Etüdü'ne göre aradan geçen 27 yılda, geleneksel tarım aleti olan karasaban kullanımının yok denecek kadar azaldığı ve traktör kullanımının arttığı görülmektedir. Kayıtlara göre 192 tanesi Of ilçesinde olmak üzere il genelinde 201 adet traktör bulunmaktadır.⁵⁰ Bu rakamlar Türkiye ortalamasının elbette çok altındadır.

1976 Köy Genel Bilgi Anketi verilerine göre, Trabzon kırsalındaki 571 köyden 94'ünde Tarım Kredi Kooperatifi bulunmakta, bu köylerden 16 tanesinde pazar kurulmaktadır.⁵¹ 1997 Köy Envanter Etüdü'nde ise Trabzon ili kırsalında tarım alanında faal 81 adet kooperatif bulunmakta ve bu kooperatiflerin çoğunluğu Akçaabat, Maçka ve Of'ta yer almaktadır.⁵² 1970-2000 yılları arasında Trabzon ilinde kooperatifler kurulmuş, ancak yeterli gelişmeyi ve kooperatifçilik amaçlarına uygun çalışmayı sağlayamamışlardır.

Tablo 9: Trabzon İli Kırsal Binek Hayvan Sayıları (1970-1997)

	Yıl	At	Katır	Eşek
Trabzon İli	1970	895	279	805
	1997	317	100	179

Kaynak: 1970 Köy Envanter Etüdlere Göre Trabzon, 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü.

Tablo 9'da 1970-1997 yılları arası binek hayvan sayılarındaki değişim verilmiştir. Özellikle motorlu taşıtların ve tarımda traktörün yaygınlaşması ile altyapı ve ulaşım imkânlarındaki iyileşme neticesinde binek hayvan sayılarının azalması beklenen bir gelişmedir. Tablodaki verilere göre binek hayvan sayısında önemli bir azalma söz konusudur.

Trabzon Kırsalında Ulaşım Durumu

İnsanların ve malların yer değiştirmesini sağlaması ve coğrafi iş bölümüne olanak yaratması bakımından ulaştırma sektörü büyük öneme sahiptir.⁵³ Trabzon kırsalınının 1970 yılı ulaşım durumu ile ilgili Köy Envanter Etüdü'nde şu bilgiler yer almaktadır: “İle batısındaki Giresun hudutlarından giren devlet yolu sahil boyunca Vakfıkebir, Akçaabat, Merkez, Yomra, Arsin, Araklı, Sürmene ve Of ilçelerinden geçerek doğuda Rize hudutlarına girer. Bu yolun Trabzon yakınlarından verdiği bir kol Maçka'dan geçerek Gümüşhane ve Of yakınlarından verdiği kol da Çaykara ilçesine uğrayarak güneyde yine Gümüşhane hudutlarına vasıl olur. İlin Beşikdüzü, Çarşıbaşı, Dernek ve Eşiroğlu bucakları da irtibatlarını devlet yolları ile temin ederler. Fakat Tonya ilçesi ile Şalpazarı, Düzköy, Dağbaşı, Küçükdere, Köprübaşı, Hayrat ve Uzungöl bucakları devlet yollarına ve merkezlere il yolları ile bağlanmışlardır. Bunların dışında kalan köy yolları umumiyetle hamyol ve patikadır. Kışın yağmur ve kar yağışı sebebiyle bu yolların kalitesi bozulmakta ve motorlu vasıta ile ilin 429 köyüne gidilebilmektedir.”⁵⁴

1973 Trabzon İl Yıllığı'nda verilen bilgilere göre Trabzon ilinde 1.215 km'si stabilize ve 1.197 km'si toprak olmak üzere yapılmış köy yollarının toplam uzunluğu 2.412 km'dir.⁵⁵

1997 yılı köy envanter etüdü verilerine göre ise Trabzon kırsalında bulunan 547 köyden 10 tanesi hamyol, 41 tanesi stabilize ve 496 tanesi de asfalt yol ile il merkezine bağlanmaktadır. Kış mevsiminde 75 köy yolu kar yağışı dolayısıyla kapanmaktadır.⁵⁶ 1997 Trabzon İl Yıllığı'nda mevcut köy yolları ile ilgili şu bilgiler paylaşılmaktadır: “Türkiye'de köy yolu ağı toplamı 320.029 km olup iller sıralamasında Trabzon 12.885 km.lik köy yolu ağı ile ilk sırayı almaktadır. 12.885 kmlik köy yolu ağının 6.530 km.si stabilize, 2.020 km.si tesviye, 4.195 km.si hamyol ve 140 km.s, ise beton asfalttır.”⁵⁷ Köy yolları bakımından Trabzon ilinde önemli bir gelişme kaydedilmekle birlikte, il kırsalında köylerin dağınık ve özellikle de sırt, yamaç ve dağlık alanlarda konumlanmış olması, yolların yetersiz gelmesine sebep olmaktadır. 1997 Yılı Köy Envanter Etüdü'ne göre Trabzon kırsalındaki 547 köyün sadece 68 tanesi toplu köy olup bu köylerin 20'si yamaçta, 14'ü de dağda konumlanmışlardır. Geriye kalan 479 köy dağınık köy olarak kayıtlara geçmiştir.⁵⁸

Trabzon ili köylerinin ulaşımında kullanılan motorlu taşıt sayılarına bakıldığında 1970 yılında Trabzon kırsalında 489 kamyon, 93 minibüs,

87 otobüs, 76 kaptıkaçtı, 74 pikap, 32 jeep, 31 otomobil, bir traktör ve 16 motosiklet bulunmaktadır. Motorlu taşıtlar daha ziyade, Of, Vakfikebir, Merkez ve Akçaabat ilçeleri köylerinde toplanmıştır.⁵⁹ 1997 yılında ise nüfusu 2000'den az olan 484 köyde, 225 otobüs, 1.351 minibüs, 3.775 otomobil, 253 jeep, 1.198 kamyon, 1.116 kamyonet ve 201 de traktör kayıtlarda yer almaktadır.⁶⁰

Bölgenin Cumhuriyetin ilk yıllarında başlayan ve 1960 yılından sonra ivme kazanan dışa açılımı, sahil boyu karayolu inşasını zorunlu kılmış, bu ise yurt içi ve dışına gurbetçi akınını daha da hızlandırmıştır. Bu sayede yöreye has ürünler dışarıya kolayca pazarlanmış ve sağlanan gelir halkın hayat düzeyini yükseltmiştir.⁶¹ Tarımsal üretimin ve köylünün pazar olanaklarının artışı, ulaşım konusundaki gelişmelerle yakından ilgilidir. Bu noktadan hareketle, Trabzon kırsalında 2000'li yıllara gelindiğinde ulaşım imkânları konusunda elverişli koşulların oluştuğu söylenebilir.

Trabzon Kırsalında Tarımsal Üretimdeki Değişimin Aile, Kadın ve Eğitim Konuları Üzerindeki Etkisi

Trabzon, Türkiye'nin en az araziye sahip illerinden biridir. Ayrıca bu arazinin ancak %24'lük bölümü tarıma elverişlidir. 1970'li yıllarda, emek yoğun tarımsal üretimin yaygınlığı, tarımda makineleşmenin yok denecek kadar az olması, ulaşım konusundaki imkânsızlıklar ve Türkiye ortalamasının altında küçük aile işletmelerinin yaygınlığı, Trabzon kırsalındaki tarımsal üretime dair tespit edilen konulardır. 2000'li yıllara gelindiğinde ilde bulunan toplam 537 köyden 307'sinin nüfusu 500'ün altında olup, köylerin çoğunluğu oldukça düşük bir nüfusa sahiptir.⁶² Trabzon kırsalında yetiştirilen en önemli tarımsal ürünler fındık, çay, tütün, mısır ve patatestir. İç kesimlerde ve özellikle yüksek köylerde yaşayan halkın temel geçim kaynağı ise hayvancılıktır. Tarımsal üretimin ve toprakların yetersizliği Trabzon kırsalından başka illere ve yurt dışına yönelik yoğun göçleri ortaya çıkarmıştır.⁶³

Köylerde, tarımsal üretimle birlikte geleneksel aile yapısının da değiştiği yaygın olarak kabul edilen bir kanıdır. Makineleşmenin gerçekleşmediği, geçimlik tarımın yaygın olduğu 1950'ler ve kısmen 1960'larda büyük aile tipi söz konusudur. Ailenin her ferdi, aile hesabına çalışmakta ve hiyerarşiye uymaktadır. Ailede erkekler kadınlara, yaşlılar gençlere göre hiyerarşik olarak bir üst basamakta yer al-

maktadır. 1970'lerle birlikte, tarımda makineleşmenin emek fazlasını ortaya çıkarması, modern girdi ve sulama olanakları ile verimliliğin ve köy hanelerinin alım gücünün artması, aileden kopuşları ve akabinde büyük aile tipinden çekirdek aileye geçişi hızlandırmıştır. Elbette bu değişimde, eğitim dolayısıyla aileden ayrılmalar da etkili olmuştur.

Bahsedilen bu etkenleri 1970-2000 süreci ile ilgili Trabzon kırsalında incelediğimizde, ilkel tarım aletleriyle geçimlik tarımsal üretimin yapıldığı ve pazara kapalı bir ekonomik yapının hâkim olduğu görülmektedir. Kapalı tarımsal ekonominin söz konusu olduğu bölgelerde geleneksel aile yapısı da korunmaktadır. Evlilik birliğinin kuruluş şekli geleneksel aile yapısı ile ilgili bilgi vermektedir. 1973 Trabzon İl Yıllıklarında ortalama evlenme yaşı 17-18 olarak ifade edilmektedir. Erken evliliklerde yalnızlık, erkek çocuk yetiştirip aileyi güçlendirme, gurbete giden gençlerin yerlerine çalışabilecek bir kimse bırakmak istemeleri gibi ekonomik nedenler rol oynadığı gibi kız kaçırımların da etkisi vardır. Evlenmelerin kimisi ana ve babaların seçimine göre yapıldığı gibi kimisinde de oğlanla kızın isteğine uyulmaktadır. Yine de bu hususta erkeklerin kızlara göre daha baskın durumda oldukları görülmektedir. Oğlan, evleneceği kızı kendi beğenip seçebiliyorken, kızlar eş seçmede daha kısıtlı bir özgürlüğe sahiptirler.⁶⁴ Bu durum Trabzon kırsalında geleneksel tarım yapısı ile birlikte ataerkil ve geleneksel aile yapısının korunduğunu göstermektedir.

Bölgede aile yapısı, geçmişte geniş ve kalabalık aile düzenleri şeklinde görülmekteyken 2000'li yıllardan itibaren çekirdek aileye doğru değişimler söz konusudur. Ancak aile ilişkilerinde yazılı olmayan fakat geçmişten süregelen ve kemikleşmiş belli bir sistematik vardır. Örf ve âdet yapısını oluşturan bu düzene göre aile içinde hiyerarşik bir yapı bulunmaktadır ve bu düzene göre gelinler kaynatalarının yanında kocalarıyla yan yana oturmazlar ve kocalarıyla konuşmazlar. Ayrıca gelinler kendilerine bir şey sorulmadığı sürece mümkün mertebe erkeklerin konuştuğu bir konuya müdahil olmazlar. Geçmişte yaygın olarak görülen bu yapının 2000'li yıllardan itibaren değiştiği ve kadınların da mecliste söz sahibi olduğu ifade edilmektedir.⁶⁵ Yöredeki meskenlerdeki değişim de sosyo-kültürel yaşantıdaki değişimleri göstermesi açısından önemlidir. Mesken yapıları, özellikle yörenin ataerkil aile yapısını göstermektedir. Bölgede aileyi bir arada tutma düşüncesi ve bağlılık, önemli bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak baba ocağı sadece yaşlı ebeveynler ile en fazla bir

evli çocuk tarafından kullanılmakta olup diğer aileler, yakında ve ayrı meskenler inşa etmek suretiyle yerleşmektedirler.⁶⁶

Trabzon, Türkiye’de güçlü bir ataerkillikle şekillenen ve bu bağlamda ilk dile getirilen yerlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Karadeniz kadınına atfedilen gücün kaynağında, kırsal kesimde kadının aile ekonomisinde taşıdığı merkezi rolün olduğu belirtilmektedir. Kadının gücü ve rolü daha çok aile içinde kurulmaktadır. Aile dışındaki toplumsallaşma süreçleri daha çok erkeklerin egemenlik alanıdır. Karadeniz’de erkeklerin sırtlarına sepet almaları ayıp; dışarıda var olamamaları, güç ve geçim sağlayamamaları daha gizli bir şekilde de olsa küçültücü bir şeydir. Buna karşın kadınların aldığı inisiyatifler onların toplumsal pratiklerde farklı roller üstlenmelerini getirdiği için, toplumsal dayanışma ve gündelik işlerin büyük çoğunluğunda kadınlar vardır. Trabzon kırsalında kadının ailenin tüm yükünü taşıdığını söylemek bir abartı değildir.⁶⁷ Hayvanların otlatılmasının ve kışın yakacak odunların taşınması, geçmişte tütün tarımının yapıldığı dönemlerde tütünün kırılması (toplanması) ve şişlere dizilip vagonlarla dama götürülüp asılması; fındık toplama, taşıma ve patosa vurma, mısırların kurutulması ve daha sonra un haline getirilmesi için ambara asılmaya hazır hale getirilmesi, tüm bunlar kadınların günlük işleri içerisinde yer almaktadır. Elbette tarla ve bahçe işlerinin yanında, hayvan bakımı, pazar işleri, çocuk bakımı Trabzon kırsalında kadının görevleri olarak görülmektedir.⁶⁸

Kırsal kesimde mevcut işgücünün büyük alanda çoğunluğunu oluşturan kadınların tarımsal faaliyete katılımı, erkeklerin yanında ek işgücü gibi değerlendirilmekte ve kadınların ev işlerinin uzantısı olarak düşünülmektedir. Aslında kırsalda kadınlar; aile işgücü, ücretli tarım işçisi ve işletme yöneticisi olarak tarıma katıldıkları gibi, tarım dışı faaliyetlerle de aileye ekonomik katkıda bulunmaktadırlar. Kırsal kadınların yönetici olarak tarımsal faaliyetlere katılımı eşlerinin ölümüyle veya çalışmak için köy dışına çıkmalarıyla gerçekleşmektedir. Kısaca kırsalda kadınlar toplam istihdam içinde önemli bir yer almalarına rağmen hak ettikleri karşılığı alamamaktadırlar.⁶⁹ Toplumların yaşamış oldukları değişim, o toplumun kadınlarının sosyal ve gündelik hayattaki yerlerine, eğitim düzeylerine, iş ve ev hayatındaki konumlarına bakılarak da tespit edilebilir.⁷⁰ Trabzon’da 2000 yılı verilerine göre erkeklerin işgücüne katılma oranı tarım sektöründe %45,3, sanayi sektöründe %8,4 iken, bu oranlar kadınlarda sırasıyla

%88,6 ve %1,4 olmuştur. Burada dikkate alınması gereken husus, ilin temel geçim kaynağının hayvancılık ve tarıma dayanması nedeniyle kırsal kesimlerde yaşayan kadınların önemli bir kısmının ücretsiz olarak tarımsal işlerde çalışmasıdır.⁷¹

Kalkınmada eğitimin gittikçe önem kazandığı kabul edilmektedir. Bu sebeple Trabzon kırsalındaki eğitim durumu üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. 1968 yılında Trabzon'da 590 köyden 465 tanesinde ilkokul bulunmakta, geriye kalan 125 köyde ilkokul bulunmamaktadır.⁷² 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre o yıl 571 köyün 528'inde ilkokul, 55'inde ortaokul ve 3 köyde de lise bulunmaktadır. 1965 nüfus sayımına göre, Trabzon kırsalında, 6 yaşından yukarı nüfusun %66,59'u okuma yazma bilmemektedir. Ayrıca durum kadın nüfusu yönünden ele alındığında, köy kadınlarının %87,91'inin okuma-yazma bilmediği tespit edilmiştir.⁷³ Eğitim, ailede çocuk emeğinin kullanımı ile doğrudan ilişkilidir. Bu yüzden çocuk emeğinin kullanıldığı ailelerde, çocukların hiç okula gönderilmediği ya da işlerin yoğun olduğu zamanlarda çocukların okula gitmedikleri kabul edilmektedir.⁷⁴

2000 yılı eğitim istatistiklerine göre Trabzon kırsalında, 6 yaşından yukarı nüfusun %15,36'sı okuma yazma bilmemektedir. Kadın nüfus açısından bakıldığında, köy kadınlarının %24,75'inin okuma-yazma bilmediği tespit edilmiştir.⁷⁵ Aradan geçen 35 yılda okuryazar nüfusta önemli bir artış olduğu görülmektedir. Bahsedilen dönemde Trabzon eğitim konusunda %81'lik okur-yazar oranı ile %80,5 olan Türkiye ortalamasının üstündedir.⁷⁶ Bu oran da Trabzon kırsalında yoğun olarak yaşanan köyden kente göçü tetikleyen unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Köylerin kentlere açılmalarının hızlanması ve ulaşım imkânları ile ekonomik yeterliliğin artması neticesinde kız çocuklarının da okula gönderilme oranları artmıştır.⁷⁷ Kırsal kesimde, kadının eğitim yoluyla bireysel statü kazanması ve ancak eğitilmiş kadınların, evlilikleri dâhil olmak üzere, kendi hayatları ile ilgili karar alabilmeleri mümkün olduğu için, eğitilmiş kadın yüzdesinin her geçen gün arttığı söylenebilir.⁷⁸ Köy dışına ortaöğretim veya yükseköğretim amaçlı tahsil için giden genç nüfus elbette eğitim verilen dönemlerde, tarımsal nüfustan uzak kalmaktaydılar. Tarımın kendi içindeki meşakkatli süreçleri, gençleri daha kolay bir tercihe doğru yöneltmiş, eğitim dolayısıyla ilçe ya da il merkezine gidişler, köyden kopma ile neticelenmiştir.

Sonuç

1950'lerden itibaren Türkiye'de, kalkınmada tarıma öncelik verilmesi, yardım ve kredilerle tarım kesiminde hızlı bir makineleşmenin yaşanması ve karayollarına önem verilmesi ile köy-kent ilişkisinin artması kapitalistleşmenin hızlanmasına sebep olmuştur. Kapitalist odaklı yaşamın köylere girişi bazı toplumsal dönüşümleri beraberinde getirmiştir. 1960-2000 yılları arasında Türkiye'de sanayileşmenin hızlandığı ve bu bağlamda köylerden şehirlere yoğun göçlerin yaşandığı görülmektedir. Bu tarihler aynı zamanda küresel tarım politikalarına paralel olarak, Türkiye'de tarımsal politikalarda köklü değişimlerin yaşandığı ve neticeleri itibariyle kırsal nüfusta büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Çalışmada 1970-2000 yılları arasında, Trabzon ili kırsalına ait nüfus, bitkisel üretim, hayvansal üretim, tarımsal mekanizasyon ve ulaşım durumu ile ilgili çeşitli istatistiki veriler incelenmiştir. 1970- 2000 yılları arasında Trabzon il kırsalından kent merkezine ve diğer illere doğru yoğun göçler yaşanması sonucu köy nüfusunun azaldığı ve köylerin boşaldığı görülmektedir. Tarımda makineleşme, beklenen düzeyde değildir. Tarımsal üretimde verimi arttırmak için gübre kullanımının 1970'lerde dahi Türkiye ortalamasının çok üstünde olduğu görülmektedir. 1970'li yıllarda, emek yoğun tarımsal üretimin yaygınlığı, tarımda makineleşmenin yok denecek kadar az olması, ulaşım konusundaki imkânsızlıklar ve Türkiye ortalamasının altında küçük aile işletmelerinin yaygınlığı, Trabzon kırsalındaki tarımsal üretime dair tespit edilen konulardır. 2000'li yıllara gelindiğinde ilde bulunan toplam 537 köyden 307'sinin nüfusu 500'ün altında olup, köylerin çoğunluğu oldukça düşük bir nüfusa sahiptir.⁷⁹ Trabzon kırsalında yetiştirilen en önemli tarımsal ürünler fındık, çay, tütün, mısır ve patatestir. İç kesimlerde ve özellikle yüksek köylerde yaşayan halkın temel geçim kaynağı ise hayvancılıktır. Tarımsal üretimin ve toprakların yetersizliği Trabzon kırsalından başka illere ve yurt dışına yoğun göçleri ortaya çıkarmıştır.

1970'lerde Trabzon ili kırsalında ataerkil büyük aile yapısı hakimdir. 2000'li yıllara gelindiğinde, geleneksel tarım yapısının devam ettiği Trabzon kırsalında, ataerkil büyük aile yapısının da önemli ölçüde korunduğu görülmektedir. Bununla birlikte köylerin kentlere açılmalarının hızlanması ve ulaşım imkânları ile ekonomik yeterliliğin iyileşmesi neticesinde eğitime verilen önemle kız çocuklarının da okula gönderilme oranları artmıştır.

Özetle tarımsal üretimdeki değişim, köylünün tüm hayatında yeni değişimleri ortaya çıkaran önemli bir olgudur. Bu süreç kırsaldaki her yerleşim biriminde aynı ölçüde yaşanmamaktadır. Yeni taşıt ve haberleşme araçlarıyla dış dünyaya bağlanan, bu arada şehirle ilişkilerini artıran, makineleşmenin ve tarımsal girdi kullanımının arttığı, kooperatif örgütlenmesini gerçekleştirmiş kırsaldaki yerleşim birimleri hızla değişmişler ve piyasa şartlarına daha kolay adapte olabilmişlerdir. Bu olanaklardan geç yararlanan Trabzon kırsalında ise toprağın yetersizliği, teknolojisinin ilkilliği yüzünden geleneksel tarım ve toplum yapısının korunduğu tespit edilmiştir. 1970-2000 yılları arasında Trabzon kırsalında tarımsal üretimin yetersizliği ve kentin çekiciliği köylerin boşalması sonucunu doğurmuştur. Bu noktada, köylerin boşalmasıyla ortaya çıkan değişimin sadece iktisadi bir değişim olmadığını, Türkiye’de yaklaşık her on kişiden sekizinin bir şekilde bağlı bulunduğu, köy kültürünün, aslında milli kültürün değiştiği ve kaybolmaya yüz tuttuğu söylenebilir.

Dipnotlar

- 1 Ahmet Şahinöz, *Neolitikten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları*, Turhan, Ankara, 2011, s.82. Marcel Mazoyer, Laurence Roudart, *Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ’dan Günümüzdeki Krize*, Çev: Şule Ünsaldı, Epos, Ankara, 2009, s.78.
- 2 Mazoyer, Roudart, *a.g.e.*, s.324-343.
- 3 Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013, s.241.
- 4 DİE, *İstatistiklerle Türkiye 2000*, Ankara, 2001.
- 5 *Trabzon 2004 İl Çevre Durum Raporu*, Trabzon Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Trabzon, 2004, s.1.
- 6 *Trabzon 2004 İl Çevre Durum Raporu*, s.141-142.
- 7 Şahinöz, *a.g.e.*, s.361.
- 8 Kemal Karpat, *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Çev: Abdulkerim Sönmez, İmge, Ankara, 2003, s.127.
- 9 DİE, *1970 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1973.
- 10 DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 2003.
- 11 Mustafa Şen, “Trabzon’dan İstanbul’a Göç Edenlerin Sosyo-Ekonomik Analizi”, ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3, Eylül- Aralık 2014, s. 47.

- 12 Kürşat Yurdigül, “Trabzon İlindeki Nüfus Hareketleri ve İç Göçün Yaş Gruplarına Göre Analizi”, *Sosyal, Beşeri Ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021. 4(5), s. 437.
- 13 DİE, *1991 Genel Tarım Sayımı*, Tarımsal İşletmeler Araştırma Sonuçları, Ankara, 1994, s.XVI.
- 14 Sait Engindeniz, “AB Ve Türkiye’de Tarım İşletmelerinin Sayı Ve Arazi Genişliklerindeki Değişmeler”, *TKB Türktarım Dergisi*, 143:28-36.s.28.
- 15 Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 30.
- 16 Boratav, a.g.e., s.124-125.
- 17 Hacer Karabağ, *Bursa’da Tarımsal Değişim ve Bu Değişimin Sosyoekonomik Sonuçları (1945-1980)*, Nilüfer Belediyesi, Bursa, 2019, s.194.
- 18 Şahinöz, a.g.e., s.368-370.
- 19 *1970 Trabzon Köy Envanter Etüdü*, Ankara, 1970, s.52. *1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü*, Ankara, 2002, s.30-31.
- 20 *1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü*, s.30-31.
- 21 *1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon*, s.70.
- 22 1997 yılı Trabzon Köy Envanter Etüdü’nde aile yerine hane ifadesi kullanılmaktadır. Bu durum birkaç ailenin birlikte yaşadığı geleneksel büyük ailelerin yerine, hane olarak ifade edilen çekirdek ailelerin hâkim olmaya başladığını göstermektedir.
- 23 *1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü*, s.34-35.
- 24 *1967 Trabzon İl Yıllığı*, Ankara, 1967, s.148.
- 25 Metin Berber, “Trabzon’un Ekonomik Gelişmesinde Sanayi Sektörünün Rolü”, *Trabzon İlinin Ekonomik Gelişmesi*, İktisadi Araştırmalar Vakfı, Trabzon, 1997, s.47.
- 26 *Trabzon İli İl Çevre Durum Raporu 2004*, Trabzon Valiliği, Trabzon, 2004, s.79-80.
- 27 *1997 Trabzon İl Yıllığı*, Dumat Matbaacılık, Ankara, 1997, s.40
- 28 *Trabzon İli İl Çevre Durum Raporu 2004*, s.141.
- 29 *1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon*, s.112.
- 30 *1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü*, s.28-29.
- 31 *1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon*, s. 56-57.
- 32 *1967 Trabzon İl Yıllığı*, Ankara, 1967, s.149.
- 33 *1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon*, s. 56-57.
- 34 *Trabzon İli İl Çevre Durum Raporu 2004*, s.141-142.
- 35 *Trabzon İli İl Çevre Durum Raporu 2004*, s.141.
- 36 Serkan Doğanay, “Trabzon’da Çay Tarımının Coğrafi Esasları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Yıl 2006, Cilt 11, Sayı 16, s.92-93.
- 37 *1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon*, s. 81.

- 38 1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon, s. 112.
- 39 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, s.47.
- 40 1973 Trabzon İl Yıllığı, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1973, s.249-250.
- 41 1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon, s. 82.
- 42 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, s.28.
- 43 Özdal Gökdal, Okan Atay, “Türkiye’de Kıl Keçisi Yetiştiriciliği ve Kıl Keçisinin Et Üretimi”, *Tarım Türk*, Sayı:31, Yıl:6, Eylül-Ekim 2011, s.6.
- 44 1967 Trabzon İl Yıllığı, s.156.
- 45 1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon, s. 82.
- 46 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, s.59.
- 47 1997 Trabzon İl Yıllığı, s.41.
- 48 1967 Trabzon İl Yıllığı, s.150.
- 49 1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon, s.60.
- 50 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, s.62.
- 51 1976 Köyler İstatistiği, Ankara, 1981, s.112.
- 52 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, s.141.
- 53 Ceren Oral, Elçin Kıpık, “Ulaştırma Sektörünün Önemi Üzerine Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019; 1(1), s.59.
- 54 1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon, s.111.
- 55 1973 Trabzon İl Yıllığı, s.262.
- 56 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, s.88-90.
- 57 1997 Trabzon İl Yıllığı, s.23.
- 58 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, s.4-5.
- 59 1970 Köy Envanter Etüdlerine Göre Trabzon, s.111.
- 60 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, s.65.
- 61 Muzaffer Tunç, “Trabzon’da Kırsal Alanlardaki Daimî Yerleşmelerde Mesken Tipleri ve Eklentileri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:32, İstanbul, 1997, s.144.
- 62 DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Trabzon, s.60.
- 63 Trabzon İli İl Çevre Durum Raporu 2004, s.178.
- 64 1967 Trabzon İl Yıllığı, s.164; 1973 Trabzon İl Yıllığı, s. 136-137.
- 65 Berk Yılmaz, Trabzon İli Geleneksel Halk Bilgisi Ve Etnografyası, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019, s.48.
- 66 Tunç, a.g.e., s.147.
- 67 Özge Koç, M. Yavuz Alptekin, *Siyasal Ve Kültürel Yönleriyle Trabzon’da Muhafazakârlık*, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2016, 2/2, s.141-142.
- 68 Yılmaz, a.g.t., s.51-52.

- 69 Hacer Karabağ, "Bursa Kırsalında Kadın Olgusunun Değişimi Üzerinde Eğitimin Etkisi (1945-2015)", *Journal Of Institute Of Economic Development And Social Researches* ISSN: 2630-6166, Vol:4 / Issue:14, p.714-729, s.717.
- 70 Karabağ, a.g.m., s.715.
- 71 DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Trabzon.
- 72 1967 Trabzon İl Yıllığı, s.98.
- 73 1965 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1968.
- 74 Karabağ, a.g.e., s.195.
- 75 DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Trabzon,, s.61.
- 76 Berber, a.g.m., s.50.
- 77 Karabağ, a.g.e., s.194.
- 78 Karabağ, a.g.e., s.175.
- 79 DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Trabzon, s.60.

Kaynakça

Resmi Yayınlar

- 1970 Trabzon Köy Envanter Etüdü, Ankara, 1970.
- 1997 Trabzon Köy Envanter Etüdü, Ankara, 2002.
- 1967 Trabzon İl Yıllığı, Ankara, 1967.
- 1973 Trabzon İl Yıllığı, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1973.
- 1997 Trabzon İl Yıllığı, Dumat Matbaacılık, Ankara, 1997.
- 1976 Köyler İstatistiği, Ankara, 1981.
- Trabzon 2004 İl Çevre Durum Raporu, Trabzon Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Trabzon, 2004.
- DİE, 1965 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1968.
- DİE, 1970 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1973.
- DİE, 1991 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler Araştırma Sonuçları, Ankara, 1994.
- DİE, İstatistiklerle Türkiye 2000, Ankara, 2001.
- DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 2003.
- DİE, 1963 Genel Tarım Sayım Sonuçları, Ankara, 1965.
- DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim 1981, Ankara, 1984.
- DİE, 1991 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler Araştırma Sonuçları, Ankara, 1994.
- DİE, Tarımsal Yapı 2000, Ankara, 2002.
- DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara, 2004.

Kitap ve Makaleler

- BERBER, Metin, “Trabzon’un Ekonomik Gelişmesinde Sanayi Sektörünün Rolü”, *Trabzon İlinin Ekonomik Gelişmesi*, İktisadi Araştırmalar Vakfı, Trabzon, 1997.
- BORATAV, Korkut, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- DOĞANAY, Serkan, “Trabzon’da Çay Tarımının Coğrafi Esasları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Yıl 2006, Cilt 11, Sayı 16.
- ENGİNDENİZ, Sait, “AB Ve Türkiye’de Tarım İşletmelerinin Sayı Ve Arazi Genişliklerindeki Değişmeler”, *TKB Türktarım Dergisi*, 143:28-36.
- GÖKDAL, Özdal, Okan Atay, “Türkiye’de Kıl Keçisi Yetiştiriciliği ve Kıl Keçisinin Et Üretimi”, *Tarım Türk*, Sayı:31, Yıl:6, Eylül-Ekim 2011.
- KARABAĞ, Hacer *Bursa’da Tarımsal Değişim ve Bu Değişimin Sosyoekonomik Sonuçları (1945-1980)*, Nilüfer Belediyesi, Bursa, 2019.
- KARABAĞ, Hacer, “Bursa Kırsalında Kadın Olgusunun Değişimi Üzerinde Eğitimin Etkisi (1945-2015)”, *Journal Of Institute Of Economic Development And Social Researches* ISSN: 2630-6166, Vol:4 / Issue:14, p.714-729.
- KARPAT, Kema, *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Çev: Abdulkерim Sönmez, İmge, Ankara, 2003. Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013.
- KOÇ, Özge, M. Yavuz Alptekin, *Siyasal Ve Kültürel Yönleriyle Trabzon’da Muhafazakârlık*, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2016, 2/2.
- MAZOYER, Marcel Laurence Roudart, *Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ’dan Günümüzdeki Krize*, Çev: Şule Ünsaldı, Epos, Ankara, 2009.
- ORAL, Ceren, Elçin Kıpık, “Ulaştırma Sektörünün Önemi Üzerine Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019; 1(1).
- ŞAHİNÖZ, Ahmet *Neolitikten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları*, Turhan, Ankara, 2011.
- ŞEN, Mustafa, “Trabzon’dan İstanbul’a Göç Edenlerin Sosyo-Ekonomik Analizi”, *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, Eylül- Aralık 2014.
- TUNÇ, Muzaffer, “Trabzon’da Kırsal Alanlardaki Daimî Yerleşmelerde Mesken Tipleri ve Eklentileri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:32, İstanbul, 1997.
- YILMAZ, Berk, *Trabzon İli Geleneksel Halk Bilgisi Ve Etnografyası*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.
- YURDİGÜL, Kürşat, “Trabzon İlindeki Nüfus Hareketleri ve İç Göçün Yaş Gruplarına Göre Analizi”, *Sosyal, Beşeri Ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021. 4(5).

Trabzon'da Yorgancılık Sanatı

Nazmiye AYDIN

Öğr. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi Trabzon Meslek Yüksekokulu
Tasarım Bölümü

Giriş

Toplumların kültürel kimliğini ve yaşayış biçimlerini dışa vuran en önemli unsurlardan biri el sanatlarıdır.¹ İnsanoğlunun var oluşuyla birlikte doğa koşullarına bağlı olarak ortaya çıkmış, barınma, giyinme, korunma gibi temel gereksinimlerini karşılamak amacı ile ilk örneklerini vermiştir. İnsanlar yaşadıkları coğrafyanın doğa koşullarına göre zaman içinde bu sanatları geliştirmiş, böylece o toplumda kültürün bir parçası haline gelen el sanatları, zamanla gelenekselleşerek günümüze kadar ulaşmıştır.²

Basit araçlar kullanarak, gerekli ham maddeyi, el becerisi, el gücü ile işleme uğraşısı olan el sanatları, Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde "El tezgâhlarında bir yardımcı araç kullanarak elle yapılan işlerin tümü" olarak tanımlanmıştır. İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinde tarımsal üretim yapan çevrelerde ortaya çıkmış, ancak tarımsal üretimden çok farklı bir üretim şekli olmuştur.³ Gereksinim duyulan her türlü dokuma, aksesuar ve ev eşyasını hızla üretilip kullanıma sunabilmek, yakın geçmişe kadar aile bireylerinin görevi olmuştur. El sanatıyla üretilen bu ürünlerden bazıları üstün beceri, sabır ve deneyim gerektirmiştir.⁴

Dikimi üstün beceri, sabır ve deneyim gerektiren bu el sanatı ürünlerinden birisi de, yaşamın vazgeçilmezleri arasındaki yorgandır. Yorgancı diye tabir edilen meslek elemanı tarafından elde, ilmi ilmi dikilmiş, zaman içinde birbirinden değerli, tablo niteliğinde sanat eserleri ortaya çıkmıştır. Yorgan dikiminde endüstriyel üretim koşullarından farklı olarak basit el aletleri ve kol gücü ön plana çıkmış, yorgancılık

mesleğinde geleneksel yollarla çırak yetiştirilmiş ve geçmişten günümüze halk estetiği dikilen yorganlara yansıtılmıştır.⁵ Günümüzde başta sanayileşme olmak üzere değişen yaşam koşulları ve değer yargılarına bağlı olarak birçok el sanatı gibi yorgancılık sanatı da kaybolmaya yüz tutmuştur.

1. Yorgan

“Yorgan” sözcüğü Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde “yatakta örtünmeye yarayan, içi pamuk, yün vb. şeylerle doldurularak dikilmiş geniş örtü”⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. Eski Türkçe’de “yapurgan”, “yavurgan” şeklinde kullanılan yorgan sözcüğü⁷, 9. yüzyıl Türk’lerinde “yoğurkan”, “yoğurgan” şeklinde görülmüş, batıya gidildikçe bu söyleyiş biçimi yumuşamış, Kumanlar, Harzemşahlar döneminde “yovurgan” şeklinde kullanılmıştır.⁸

İnsanoğlu varoluşu ile birlikte, bulunduğu coğrafyanın iklim koşullarına göre ihtiyaç duyduğu her şeyi üretmek için birtakım çözümler üretmiştir. Gece yatakta uyurken, üşüyüp hasta olmamak için üste alınan yorgan da bu temel ihtiyaçtan doğmuş bir ev tekstili olup, tarihi süreç içinde birçok değişikliğe uğramıştır. Tablo görüntüsünde ortaya çıkarılan el sanatı ürünlerden biri olan yorgan, günümüzde çok az da olsa hâlâ yorgancılar tarafından yapılmakta ve günlük yaşamda özellikle soğuk kış aylarının olmazsa olmaz ürünlerinden biri olarak kullanılmaktadır.

2. Yorgancılık Sanatı

Tarihin eski devirlerinden günümüze kadar gelen, uyurken örtünmek amacıyla yapılan yorgan, iki kumaşın arasına yün veya pamuk gibi malzeme yerleştirip, yorgan iğnesi adı verilen uzun bir iğne kullanılarak, fiske dikişi ve çeşitli baskı dikişleri ile elde, sanatlı bir şekilde dikilen, dikerken ön yüzüne çizilmiş modele göre bezenen el sanatı uyku malzemesidir. Yorganlar günlük yorgan ve özel gün, tören yorganı olarak iki ayrı türde dikilir. Ustanın ruh dünyasını yansıtan, iğne ucu ile ilmik ilmik işlenerek ortaya çıkarılan tablo görüntüsünde bir sanat eseri olup, tüm el sanatları gibi halkın kültür ve estetik yapısını yansıtır.

Türkler Anadolu'da yerleşik düzene geçtikten sonra yorgan ve yorgancılık sanatı giderek daha da önem kazanmış, gelişmeye başlamıştır; yorgancılık mesleğindeki bu gelişim, Osmanlı İmparatorluğu'nda kayıt altına alınmış ve yorgancılığın esnaf loncası oluşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, saraylarda yaşayanlar için gündelik yorganlar ve tören yorganları olmak üzere iki farklı özellikte yorgan dikilmiştir.⁹ Yorganları dikip kullanıma hazır hâle getiren meslek elemanına “yorgancı” adı verilmiş, yorgancılar saray çevresinde ve halk kesiminde çok önemli bir yere sahip olmuşlardır.¹⁰ Yorgancılar, ordu sefere çıkmadan önce, kazanılan zaferleri kutlamak veya şehzadelerin sünnet düğünleri için düzenlenen şenliklerde padişahın önünde sanatlarını göstermeye çalışmışlardır.¹¹ Saray, sanatın koruyucusu olmuş ve sanat saraydan yönetilmiş, halkın günlük yaşamında kullandığı dokumalar, sarayda da gerekli ilgiyi görmüştür. Sultanların giyim kuşamında, sarayların ve köşkerlerin teşrifinde, yorgan ve yataklarda, bayrak ve sancaklarda ve bunun gibi pek çok alanda kumaş kullanılmış, sarayda yaşayanların kıyafetleri ile yatak, yorgan, yastık yüzü, çarşaf, perdeler için kullanılan kumaşlar saray bünyesinde kurulmuş atölyelerde hasa nakkaşları tarafından hazırlanan desenlere göre dokunmuştur.¹²

Dokumacılık sanatının oldukça gelişmiş olduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kadar yorgan yüzlerinde genellikle kadife, atlas saten, ipek saten ve keten kumaş kullanılmış, üstüne çeşitli motifler işlenmiştir. Saraylarda, zenginlerin konak ve evlerinde kullanılan yorganlar altın ve gümüş tellerle bezenmiş, değerli taşlar ile süslenmiştir. Halk ise pamuklu kumaşlar üzerine, tahta kalıplarla basılan motiflerin bulunduğu yazma yüzlü yorganlar kullanmıştır.¹³

Anadolu'nun birçok ilinde çok çeşitli renk ve modelleriyle yapımı hâlâ az da olsa devam eden yorgan dikimi, geleneksel sanatlar içinde oldukça önemli bir yer tutmuş ve ustaların ifadesiyle “yorgancılık mesleği eski yıllarda kuyumculuktan daha önemli hâle gelmiştir”, Trabzon'lu yorgancılar gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu'nun diğer şehirlerinde ve yurt dışında, yorgancılık mesleğindeki ustalıkları ve sanatkârlıkları ile tanınır olmuştur.

3. Trabzon İli ve Yorgancılık Sanatı

Çok eski bir kültür ve tarihe sahip olan Trabzon, tarihin ilk yıllarından bu yana ülkemizin ve bölgenin önemli şehirlerinden biri olmuş-

tur.¹⁴ Ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi 17. yüzyılın ortalarında yaptığı ziyarette Trabzon'u "*Karadeniz'in doğusunda, körfez gibi bir denizin üzerinde kurulmuş, İrem bağına benzer, süslü bir şehir*" olarak tasvir etmiştir.¹⁵ Eski ve renkli tarihi, canlı bir ekonomiye dayanan gelişmiş sosyal yapısı, Trabzon'da geçmişten günümüze kadar büyük bir kültür birikiminin oluşmasını sağlamıştır.¹⁶

Yüzyıllardır bölge ve çevre ülkelere ekonomik olarak açık olmanın avantajını kullanmış olan Trabzon kenti, İpek Yolu aracılığı ile Çin'e kadar uzanan ürün çeşitliliği ile tanışmış ve bu ürünlere liman kapısı olmuştur. Bu ilişkiler Trabzon pazarında çok farklı ülkelerin ürünlerini bulma olanağı sağlamıştır. Çeşitli kültürlerin teknik becerilerini ve tarzlarını taşıyan bu el sanatları kuşkusuz Trabzon'lu zanaatkârlara da örnek oluşturmuştur. Bu sayede zanaatkârlar sınıfı çeşitli hammaddelerin özelliğini tanıyarak, her türlü hammaddeyi işleyecek ve türlü el sanatı üretebilecek ustalık düzeyine ulaşmıştır.¹⁷

Tarih boyunca Anadolu'nun en mahir ustalarının yetiştiği Trabzon'da bu kültürel etkileşim sonucu yorgancılık, dokumacılık, madencilik, ağaç işleri, dericilik, ayakkabıcılık, taş işçiliği gibi pek çok alanda, çok değerli el sanatı ürünler ortaya çıkmış ve yöre halkının ihtiyacı karşılanmıştır.¹⁸

Kadı Mahkemesi (Şeriye Sicili) kayıtlarına göre 1600'lü yılların ortalarında Trabzon'da icra edilen meslekler arasında hallaçlığın ön sıralarda bulunması, yorgancılık sanatının kentte ciddi bir istihdam alanı olduğunu göstermektedir.¹⁹ Ticaret erbabı ve zanaatkârlar, Bedesten adı verilen iş merkezlerinde ticaret hayatlarını sürdürmüşler, Kumaşçı Çarşısı olarak bilinen, üstü örtülü bu ticaret yapılarında önceleri bez alışverişi, daha sonra değerli mal, antika eşya, silah depolama ve satışı yapılmıştır. Trabzon'da Çarşı Camii'nin kuzeyinde, Semerciler Camii'nin batısında, Taşhan'ın kuzeybatısında, kıyıya oldukça yakın, eski çarşının hemen hemen merkezinde yer alan, şehrin en eski ticaret merkezi olan Bedesten'i, Evliya Çelebi hicri 1057, milâdi 1647 yılında görmüş, buradaki halktan ve bina sahiplerinden "*Çarşılarının en seçkini Mumhane Kapısı'ndaki taşra esnafıdır. Kâfir yapı bir bedesteni vardır ki, içindeki tüccarlar zengin, eli açık, vakarlı ve muhteşem bezirgânlardır*" şeklinde söz etmiş, bir başka seyyah da bu yapıdan "*Bezestan*" olarak bahsederek o tarihlerde çatısı olmayan bedestende "*yorgancı*" ustalarının çalıştığını belirtmiştir.²⁰

Yorgancılık mesleği ile ilgili yapılan araştırmada, Trabzon'da fabrika olarak nitelendirilebilecek yapıların yanında çok daha fazla işletmenin bulunduğu 1924 tarihli Temettü Defteri kayıtlarından anlaşılmaktadır. Sanayi Evleri olarak isimlendirilen, büyük çoğunluğu tezgâh tarzı üretim araçlarıyla çalışan ve zanaat olarak nitelendirilebilecek bu işletmeler arasında 1924 itibarıyla 410 iş yeri mevcuttur. Bunların içinde yorgancılık mesleği ile uğraşan 15 hallaç olduğu belirtilmektedir.²¹ 1927 yılında yayınlanan Türkiye Salon ve İlânat Gazetesi'nin Trabzon'un iktisadi profilini çıkarttığı sayısının 8-22. sayfalarında Trabzon merkezinde bulunan mesleklerin fihristi yayınlanmış, 22. sayfada yorgancılardan yer aldığı görülmüştür (Tablo 3.1).

Trabzon Rehberi Meslek Fihristi			
	Sahife		Sahife
Eczaneler	8	Sarraf ve Halı Tüccarları	16
Oteller	8	Sandıkçılar	16
Otomobil	8, 9	Trabzon Elektrik Şirketi	9
Otomobil Şoför Mektebi	9	İtr, İtriye	16
İplik ve İp Tüccarları	8	Osmanlı Bankası	10
Bakırcılar	11	Gazete, Matbaa	16
Balık Yağı Tüccarları	11	Fabrikalar	17, 18
Bakkaliye	11	Ford, Fordson	9
Perukârlar	11	Fotoğraf	18
Tüccar ve Komisyoncu	11, 12	Kütasiye	18
Tuhafiye Tüccarları	12, 13	Kantariye Tüccarları	18, 19
Terziler	13	Kunduracılar	20
Tamirci	13	Kavafiye	20
Tenekeçiler	13	Kuyumcular	20
Tütün Eksperti	13	Kereste Tüccarları	20
Çarıklı, Çapulcu	13	Liman İnhisar Şirketi	10
Hazır Elbise, Çuha	13	Manifatura Tüccarları	20, 21
Hırdavat, Demir Hırdavat	13, 14	Mahrukat Tüccarları	21
Hattat	14	Milli Oto	9
Debbağ, Deri, Kösele	14	Mobilya, Marangoz	22
Demir Tüccarları	14	Vapur, Vesait, Nakliye	22
Doktor, Diş Tabibi	14, 15	Yazma Tüccarları	22
Zahire Tüccarları	15	Yağ Tüccarları	22
Zöccaciye Tüccarları	15	Yorgancılar	22
Saat Tüccarları	15		

Tablo 3. 1. 1927 yılı Trabzon rehberi meslekler tablosunda yorgancılar²²

Trabzon'un iktisadi profilinin çıkarıldığı 1927 tarihli Türkiye Salon ve İlânat Gazetesi'nde Trabzon'da yorgancılık yapan esnafların Sürmenelizade Ahmet Remzi Efendi, Şerifzade Osman Efendi, Biraderzade Hüseyin Efendi, Hacı Ömerzade Ahmet Efendi ve Selimzade Hüseyin Efendi olduğu belirtilmektedir.²³

18. yy. sonu ile 19.yy başlarında zaman zaman ülkenin el sanatları ve sanayi ürünlerinin tanıtıldığı sergiler açılmıştır. Belli merkezlerde ve bazılarının yurt dışında açıldığı, ya da açılan sergilere katılımın sağlandığı etkinliklerden biri 1903 yılında Trabzon'da gerçekleşmiş, bu sergide çeşitli el sanatlarının tanıtımı yapılmıştır. 1903 Sanayi Sergisi'nin bir benzeri daha sonra 1934 yılında Trabzon Ticaret ve Sanayi

Odası tarafından açılmış, bu sergide Trabzon'un o yıllardaki el sanatı ve küçük sanayi ürünleri sergilenmiştir. Sergide Trabzon yorgancılarına reyon ayrılmış, yorgancılar burada birbirinden güzel, birer sanat eseri niteliğinde dikmiş oldukları yorganları sergileyerek tanıtım yapmışlardır.²⁴ (Bkz. Foto. 3.1.)

Fotoğraf 3. 1. 1934 yılında Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası tarafından açılan sergide Trabzon yorgancılarının eserleri²⁵

Trabzon ekonomisine yön veren esnaf dernekleri arasında yer alan Yorgancılar Cemiyeti 1940 yılında kurulmuş, kayıtlı 45 üyesi olan cemiyetin idare heyeti, başkan Ahmet Özkan, üyeler İbrahim Şahin, Hüseyin Kardeş, Temel Tuncer ve Deniz Yolcu Nakliyat'tan oluşmuştur. (Bkz. Tablo 3.2)

Cemiyetin Adı	Kuruluş Tarihi	Üye Sayısı	İdare Heyeti
Yorgancılar Cemiyeti	1940	45	Başkan: Ahmet Özkan Üyeler İbrahim Şahin Hüseyin Kardeş Temel Tuncer Deniz Yolcu Nakliyat

Tablo 3.2. Trabzon Yorgancılar Cemiyeti kuruluş tarihi ve üyeler tablosu²⁶

1943 yılında Trabzon Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret ve Zahire Borsaları ve Esnaf Odaları'nın yasası değiştirilerek yeni bir yasa hazırlanmıştır. 4355 sayılı yeni yasayla Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret ve Zahire Borsaları ve Esnaf Odaları yeniden yapılandırılmış, yeni kanuna göre yapılandırılacak olan kuruluşların uyum çalışmalarını yürütmek üzere Ticaret Vekâleti şube müdürlerinden Hayrettin Çetinkol Trabzon'a gelerek çalışmalar yürütmüş, çalışmalar sonucu yeni yapılandırmada esnaf odasına kayıtlı meslekler arasında 7. sırada *"Terziler ve Yorgancılar Grubu"*na yer verilmiştir.²⁷

Trabzon yorgancıları büyük bir ustalıkla gerek iç, gerekse dış piyasaya yorgan dikerek hem geleneksel sanatı yaşatmış hem de aile geçimlerini sağlamışlardır. Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasında zorlukla ayakta kalan bu sanat, İkinci Dünya Savaşı sırasında daha da sıkıntılı bir süreç geçirmiştir. Bunun en büyük nedeni yorgan dikimi için gerekli kumaş, dolgu malzemesi ve ipliğin teminindeki zorluk olmuştur. Gerekli malzemeyi temin edemeyen yorgancılar yanlarında çalıştırdıkları onlarca işçiyi işten çıkarmak zorunda kalmış, işten çıkarılanların aileleri büyük maddi zorluklar yaşamıştır. Zamanında büyük şehirlerde yaşayanların yorgan taleplerini karşılayan yorgancıların yaşadığı ekonomik sıkıntı yorgancılık sanatının geleceğini köreltme noktasına getirmiştir. Yetkililere seslenen vatandaşlar özellikle yorgana büyük ihtiyaç duyulan kış aylarında yorgan ihtiyacını karşılamak üzere Sümerbank'ın yorgancılara malzeme satmasını talep etmişlerdir.²⁸

Gurbetçi mesleği olan yorgancılık, mesleki ve işlevsel özelliği dışında, sanatçıların türkülerine de konu olmuştur. Karadeniz müziğinin önde gelen isimlerinden besteci ve söz yazarı, Maçkalı Erkan Ocaklı memleket mesleği olarak tanımlanan yorgancılık ile ilgili "yorgan" türküsü bestelemiştir. Yorgancılık mesleğini icra edenlerin genellikle Maçka'dan çıktığını belirten bu türkü yorgancı dükkânlarında dinlenilmiş, gurbetteki insanların ruhuna gıda olmuştur.

*"Yorgan çarşafun kirli,
Sevdiğim seni yıkar,
Ekseri yorgancılar,
Bizum Maçka'dan çıkar.*

*İşlemeli yorgani,
Vitrinde satayiler,
Hallaç pamuğu gibi,
Kaldurup atayiler²⁹*

dizeleriyle devam eden bu türkü, Erkan Ocaklı koleksiyonunda yer almıştır. (Tablo 3. 3)

ERKAN OCAKLI KOLEKSİYONU	
CD 1	CD2
Bir Çanklı Köylü Baba	Fadime
Aşkı Kim İcat Etti	Ne Dedun Fadime
Çayeli	Nazar
Suna Gelin	Harmanım
Nani Nani	Askerlik
Yolumuz Gurbete Düştü	Astiler Yakubumi
Fındık Güzeli	Pendik Otobüsü
Sarıca Kız	YORGAN

Tablo 3. 3. Yorgan türküsünün yer aldığı Erkan Ocaklı koleksiyonu³⁰

3.1. Trabzon Esnaf Odasına Kayıtlı Yorgancılar

Sıra	Ad- Soyad	Doğum Yeri ve Tarihi	Sicil Başlama	İş Yeri Adı	İş Yerinin Bulunduğu İlçe- İl
1	İsmail BULUT	Akçaabat 1961	12.1.1985	-	Akçaabat TRABZON
2	Ali GEDİKLİ	Akçaabat 1974	10.11.1998	GÜLLER PERDE YORGAN DİKİMEVİ	Akçaabat TRABZON
3	Tahsin BİRİNCİ	Akçaabat 1969	4.2.1999	BİRİNCİ YORGAN DİKİMEVİ	Akçaabat TRABZON
4	Taşkın BULUT	Akçaabat 1966	22.4.1999	-	Akçaabat TRABZON
5	Recep YILMAZ	Akçaabat 1979	23.5.2003	-	Akçaabat TRABZON
6	İsmail KÖŞELİ	Akçaabat 1958	21.9.2004	-	Akçaabat TRABZON
7	Ebubekir ŞENGÜN	Akçaabat 1984	21.12.2005	ŞENGÜN PERDE YORGAN	Akçaabat TRABZON
8	Özkan ÇELENK	Akçaabat 1981	13.3.2006	ÇELENK YORGAN DİKİMEVİ	Akçaabat TRABZON
9	Mustafa TOP-SAKAL	Akçaabat 1974	23.2.2007	MEVSİM YORGAN DİKİMEVİ	Akçaabat TRABZON
10	Davut AK	Akçaabat 1984	5.10.2009	ÖZNUR PERDE	Akçaabat TRABZON

11	Reyhan KÖSE	Akçaabat 1983	28.4.2015	KÖSE PERDE	Akçaabat TRABZON
12	Kasım TOP- SAKAL	Akçaabat 1949	21.5.2018	TOPSAKAL PERDE ve YORGAN DİKİMİ	Akçaabat TRABZON
13	İbrahim SARAÇ	Sürmene 1950	29.12.1984	-	Araklı TRABZON
14	Ahmet UZUN	Akçaabat 1969	19.2.1999	-	Araklı TRABZON
15	Mustafa KARATAŞ	Araklı 1975	10.3.1999	-	Araklı TRABZON
16	Mustafa DANIŞMAZ	Araklı 1974	30.6.1999	ELİF PERDE YOR- GAN ve ÇEYİZ	Araklı TRABZON
17	Tayyip KARABELA	Araklı 1993	25.3.2016	BUĞRA PERDE ve YORGAN	Araklı TRABZON
18	Fatime GENÇ	Arsin 1962	21.3.2018	GENÇ YORGAN DİKİM EVİ	Araklı TRABZON
19	Nurten BAĞÇİÇEK	Arsin 1979	15.6.2021	ÇİÇEK ÇEYİZ	Araklı TRABZON
20	Gürkan ŞİMŞEK	Yomra 1978	19.2.2004	YUSUFOĞLU ME- FRUŞAT	Arsin TRABZON
21	Fatma Yaş. GÜNÇİÇEK	Arsin 1975	14.12.2005	HANEDAN PERDE ÇEYİZ	Arsin TRABZON
22	Cevriye TURAN	Maçka 1950	27.6.1994	YAŞAR ÇEYİZ PER- DE	Beşikdüzü TRABZON
23	Emin KILIÇ	Maçka 1962	26.12.2003	DENİZ ÇEYİZ	Beşikdüzü TRABZON
24	Hacer YAMAN	Maçka 1963	16.2.1998	SARAY YORGAN DİKİMEVİ	Maçka TRABZON
25	Özcan YAMAN	Maçka 1972	10.12.2004	YAMANLAR PERDE	Maçka TRABZON
26	Murat UZUN	Maçka 1998	21.01.2021	GÖZDE PERDE	Maçka TRABZON
27	Mesut KARAGÖZ	Maçka 1974	7.2.2013	ALTINIĞNE YORGAN	Maçka TRABZON
28	Osman ÖZCAN	Of 1945	30.4.1984	-	Of TRABZON
29	İmdat BIYIK	Of 1971	25.2.2005	RÜYAM ÇEYİZ	Of TRABZON
30	Murat ÖZTÜRK	Of 1980	2.12.2005	ÖZTÜRK MEFRUŞAT	Of TRABZON
31	Ayhan ÖZTÜRK	Of 1963	16.6.2014	BİZİM YORGANCI	Of TRABZON

32	Hatice HAŞLAMAN	Of 1973	23.5.2017	ALTIN İĞNE DİKİM EVİ	Of TRABZON
33	Asım ÖZTÜRK	Trabzon 1955	20.11.1984	YUVAM PERDE	Ortahisar TRABZON
34	Eşref USTAALİOĞLU	Trabzon 1942	25.11.1984	LALE MEFRUŞAT	Ortahisar TRABZON
35	Hatice TOPALAK	Trabzon 1939	29.12.1984	UĞUR YORGAN VE MEFRUŞAT	Ortahisar TRABZON
36	İsmail ÖZGEN	Maçka 1956	3.6.1985	-	Ortahisar TRABZON
37	Salih BALÇIK	Trabzon 1949	4.6.1985	-	Ortahisar TRABZON
38	Hüseyin YILMAZ	Trabzon 1957	10.6.1985	TEZEL YORGAN DİKİMEVİ	Ortahisar TRABZON
39	Şağbet YAVUZ	Maçka 1953	11.6.1985	DİKEN İĞNE YORGANEVİ	Ortahisar TRABZON
40	Mehmet AYDIN	Maçka 1961	11.6.1985	-	Ortahisar TRABZON
41	Ali TURAN	Akçaabat 1955	13.6.1985	ÖZLEM MEFRUŞAT	Ortahisar TRABZON
42	Abduurahim DURMUŞOĞLU	Trabzon 1962	14.6.198	-	Ortahisar TRABZON
43	Sedat KONGUR	Maçka 1960	23.10.1987	SEDAT MEFRUŞAT	Ortahisar TRABZON
44	Muhterem DERELİ	Trabzon 1966	9.7.1991	ÖZLEM PERDE	Ortahisar TRABZON
45	Gürsel HELLAÇ	Trabzon 1962	2.1.1996	SEFA MEFRUŞAT	Ortahisar TRABZON
46	Kani BAYRAK	Trabzon 1972	15.9.1997	BAYRAK PERDE YORGAN	Ortahisar TRABZON
47	Mustafa BAYRAK	Trabzon 1974	11.3.1998	-	Ortahisar TRABZON
48	Tamer BULUT	Akçaabat 1981	19.4.1999	BARAN TİCARET	Ortahisar TRABZON
49	Hasan MATARACI	Maçka 1977	14.10.1999	-	Ortahisar TRABZON
50	Erol ÇOLAK	Trabzon 1967	28.12.1999	-	Ortahisar TRABZON
51	İsmail ÖZDEMİR	Akçaabat 1973	4.2.2000	-	Ortahisar TRABZON
52	İlkay ÖZÇAVDAR	Trabzon 1972	24.6.2002	-	Ortahisar TRABZON

53	Salih KONGUR	Maçka 1976	17.12.2002	-	Ortahisar TRABZON
54	Serkan ÖLMEZ	Trabzon 1980	13.7.2005	ÖLMEZ YORGAN DİKİM EVİ	Ortahisar TRABZON
55	Havva KOÇ	Maçka 1951	25.7.2005	ZAFER YORGAN	Ortahisar TRABZON
56	Asiye ALTINKAYNAK	Akçaabat 1968	29.11.2006	UĞUR EL YORGAN ÇEYİZ	Ortahisar TRABZON
57	Mustafa YILMAZ	Maçka 1971	6.3.2007	ÖZLEM ÇEYİZ	Ortahisar TRABZON
58	Kenan YETİM	Trabzon 1981	18.2.2008	DAMLA PERDE	Ortahisar TRABZON
59	Ali YILMAZ	Maçka 1960	27.8.2008	SÜMEYRA ÇEYİZ	Ortahisar TRABZON
60	İbrahim BEKAR	Trabzon 1989	24.11.2008	BEKAROĞLU Y ORGAN	Ortahisar TRABZON
61	Emin HELLAÇ	Trabzon 1985	15.12.2010	ÇEYİZ YORGAN MİNDER	Ortahisar TRABZON
62	Taner ÇOLAK	Maçka 1979	13.5.2011	SEVAL PERDE	Ortahisar TRABZON
63	Ömer YAVUZ	Maçka 1974	31.1.2012	PERDE YORGAN DİKİM EVİ	Ortahisar TRABZON
64	Metin TONYALI	Trabzon 1975	27.4.2012	TUĞÇE PERDE EV TEKSTİLİ	Ortahisar TRABZON
65	Aydın DÜĞDÜ	Trabzon 1983	11.3.2014	GAZİPAŞA YORGAN PERDE	Ortahisar TRABZON
66	Hüseyin DÜĞDÜ	Trabzon 1991	12.2.2016	TEPE İTTİMAT YORGAN DİKİM EVİ	Ortahisar TRABZON
67	Fadime KESKİN	Trabzon 1971	18.2.2016	ÖZNUR YORGAN VE DİKİM EVİ	Ortahisar TRABZON
68	Gülten HELLAÇ	Ereğli 1981	8.12.2017	YILDIZ ÇEYİZ	Ortahisar TRABZON
69	Temel NADİR	Trabzon 1950	22.3.2018	KARDEŞLER PERDE ÇEYİZ	Ortahisar TRABZON
70	İbrahim ERDOĞAN	Uşak 1964	7.1.2019	DOĞA YORGAN DİKİM EVİ	Ortahisar TRABZON
71	Ayşe BAŞ	Arsin 1971	8.4.2019	ÇAĞDAŞ YORGAN	Ortahisar TRABZON
72	Hatice SÜNGER	Maçka 1978	9.1.2020	EMRE PERDE ME- FRUŞAT	Ortahisar TRABZON
73	Kemal KOÇ	Maçka 1968	27.5.2020	KOÇ MEFRUŞAT	Ortahisar TRABZON
74	Gülay ÇAP- KUNOĞLU	Akçaabat 1971	22.12.2021	-	Ortahisar TRABZON
75	Gökhan AKSU	Sürmene 1975	21.8.2008	NAMLİ İĞNE YORGAN- CI	Sürmene TRABZON

76	Asiye SÜER	Araklı 1988	5.3.2014	AYDIN SÜER EV TEK- STİLİ	Sürmene TRABZON
77	Şendoğan TOK	Şalpazarı 1975	8.11.2007	TOK ÇEYİZ VE PERDE	Şalpazarı TRABZON
78	Yaşar TOK	Vakfikebir 1968	11.10.2021	TOK MEFRUŞAT	Şalpazarı TRABZON
79	Aydın ZAVRAK	Akçaabat 1969	26.1.1999	AYDIN PERDE	Tonya TRABZON
80	Adem YILDIZ	Yomra 1977	29.11.1999	YILDIZ MEFRUŞAT	Yomra TRABZON
81	Muhammet ÇAKAL	Köprübaşı 1960	17.3.2021	DENİZ MEFRUŞAT	Yomra TRABZON

Tablo 3. 4. Trabzon Esnaf Odasına Kayıtlı Yorgancılar Tablosu³¹

Trabzon Esnaf Odasına kayıtlı yorgancılar tablosundaki 81 yorgancı sadece yorgan, yastık, perde ve ev mefruşatı dikmekte olup, 2022 yılı itibarı ile yorgancılık yapmaya devam eden 15 esnaf tabloda kırmızı ile renklendirilmiştir.

Esnaf Odası sicil kayıtlarında en eski yorgancı kayıt tarihi olarak 1984 yılı görülmektedir. 1984 yılında 5, 1985 yılında 8, 1987 yılında 1, 91 yılında 1, 94 yılında 1, 96 yılında 1, 97 yılında 1, 98 yılında 3, 99 yılında 10, 2000 yılında 1, 2002 yılında 2, 2003 yılında 2, 2004 yılında 3, 2005 yılında 6, 2006 yılında 2, 2007 yılında 3, 2008 yılında 4, 2009 yılında 1, 2010 yılında 1, 2011 yılında 1, 2012 yılında 2, 2013 yılında 1, 2014 yılında 3, 2015 yılında 1, 2016 yılında 3, 2017 yılında 2, 2018 yılında 3, 2019 yılında 2, 2020 yılında 2, 2021 yılında 5 yorgancı sicil kaydı yaptırmıştır.

Bu yorgancılar arasında doğum yeri Akçaabat olan 19, Araklı olan 4, Arsin olan 4, Sürmene olan 2, Maçka olan 19, Yomra olan 2, Köprübaşı olan 1, Of olan 5, Trabzon olan 21, Ereğli olan 1, Uşak olan 1, Şalpazarı olan 1, Vakfikebir olan 1 esnaf bulunmaktadır.

3.2. Trabzon'da Yorgan Ustaları

Türkülerde de belirtildiği gibi yorgancılık mesleğindeki ustalar çoğunlukla Trabzon'un Maçka ilçesinden çıkmış, gerek Trabzon'da gerekse İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok şehrinde ustalıkları ile tanınmış, çok sayıda sanatkâr denilecek nitelikte ustalar yetiştirmiş, zamanın çok değerli bir mesleğinin öncüleri olarak ülke ekonomisine önemli katkılar vermişlerdir.

Osmanlı Arşivleri'ndeki 1560-1640 yılları Trabzon Mahkeme Sicilleri'ni inceleyerek bir makale yazmış Ronald Jennings "Köylülerin Meslekleri" başlıklı yazısında "Zanaatkârlar esnaf ve çeşitli meslekten kişiler ya Maçka nahiyesinde çalışır ya da evlerinden uzak yerlerde mesleklerini sürdürürlerdi. Hayret uyandıran bir nokta, tamamen kırsal bir bölgede yaşamalarına rağmen Maçkalı bazı sanatkârların el hünerinde kendi meslektaşlarını geri bıraktıktan başka bunu Trabzon gibi büyük bir şehirdeki ustalarla yarışacak derecede geliştirmekle kalmayıp bu işi koca Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde muhteşem bir şekilde sürdürecektir kadar başarılı olmalarıdır."³² sözleriyle Maçkalı yorgan ustaların sanatkârlıklarına vurgu yapmıştır.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başından günümüze değin İstanbul'da bir memleket mesleği hâline gelmiş yorgancılık sanatında yorgancılardan çoğunun Trabzon'un Maçka ilçesinden çıkmasının nedenleri araştırıldığında kendilerinden önce yorgancılık mesleğini öğrenerek İstanbul'a yerleşen ve yorgancı dükkânı açanların çirak olarak memleketteki akraba veya komşularını getirip yetiştirmeleri ilk etken olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle İstanbul'da yorgancı ustası olanların büyük çoğunluğu Trabzon'un Maçka ilçesinin Soldoy, Mağura, Kusera, Kapıköy, Hozari ve Mataracı köylerinden oluşmuştur.³³ Nitekim 1904 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'nde bu durum şu şekilde kaydedilmiştir: "Maçka nahiyesi ahalisinin ne kadar çalışkan oldukları, içlerinden birçok kişinin Kafkasya'ya ve Rusya'nın Karadeniz sahilindeki eyaletlerine gidip patra kazandıklarını herkes bilir. İstanbul'da hallaçlık, terzilik, bakırcılık, kalaycılık gibi sanatlarla meşgul olan esnaf, bütün Maçka köylüleridir."³⁴ Şakir Şevket (1877) "Trabzon Tarihi" adlı eserinde "Maçka, Trabzon-Erzurum yolu üzerindedir. Fakat yerinin önemi ile orantılı binaları yoktur, halkı genellikle rençberdir, Trabzon'da ve Rusya'da taşcılık, İstanbul'da yorgancılık, kalaycılık ve kazancılık yaparlar"³⁵ ifadesi ile Maçkalıların İstanbul'da uğraştığı mesleklerden birisinin yorgancılık olduğunu belirtmiştir.

Bir söyleşisinde "yorgancılığın Anadolu'daki gelişiminin Trabzon'da başladığını" vurgulayan Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi Zaffer Mintaş "Maçkalılar elimizdeki örneklerden anladığımıza göre, ustalarını çok aşmışlar, yorgancılık işini ileri düzeylere taşımışlardır. Maçkalı ustaların elinde yorgancılık bir zanaat olmaktan çıkıp bir sanat hâline gelmiştir. Maçkalı yorgancılar Dünya'nın başka bir yöresinde

rastlanılamayacak kadar güzel yorganlar dikmiş ve dikmektedirler”³⁶ diyerek gerek Trabzon’da gerekse İstanbul’da yorgancılık yapan Maçkalıların başarısına vurgu yapmıştır.

Yapılan araştırmada, Trabzon Esnaf Odasına kayıtlı yorgancılar tablosunda da görüldüğü gibi Trabzon’da yorgancılık mesleğine devam eden Maçkalı iki usta ile yüz yüze söyleşi yapılmış, meslekleri hakkında elde edilen bilgiler ve model kataloglarında yer alan yorgan fotoğrafları görüntülenmiştir. Yapılan söyleşide yorgan ustaları, gerek bilgilerin gerek fotoğrafların yapılan çalışmada yer alması ve yayımlanmasında bir sakınca olmadığını belirtmişlerdir.

3.2.1. Şahbet YAVUZ

Fotoğraf 3.2. Şahbet Yavuz³⁷

Yorgan ustası ve sanatçısı Şahbet Yavuz ile 23 Ocak 2019 tarihinde Trabzon Yenice Mahallesi Zeytinlik yokuşunda “Diken İğne Yorganevi” isimli atölyesinde söyleşi yapılmış, yaşamı ve yorgancılık mesleği hakkında aktardığı bilgiler kayıt altına alınmış, Trabzon yorgan modellerini tescillemek amacıyla 1980’li yıllardan itibaren diktiği yorganların fotoğrafları görüntülenmiştir.

Yorgan ustası Şahbet Yavuz 1950 yılında, Trabzon ili, Maçka ilçesinde dünyaya gelmiş, 1963 yılında, ilkokulu bitirip yorgancılığa başlamıştır. İstanbul’da Fatih semtinde yorgancılık yapan dayısı Hacı Ahmet Yavuz’un yanında, 1963 yılında çırak olarak işe başlamış, çıraklık üç yıl sürmüş, daha sonra kalfalık dönemi başlamış, dayısı Hacı Ahmet Yavuz’un yanında iki yıl da kalfa olarak çalıştıktan sonra, bir yıl Karamürsel’de yorgancılık yapmış, daha sonra 1980 yılına kadar Ba-

Fotoğraf 3.3. Yorgan dikiminde kullanılan yüksük.

Fotoğraf 3.4. Sağ el orta parmağa takılan yüksüğün duruşu.

Fotoğraf 3.5. Yorgan dikiminde kullanılan kız marka yorgan iğnesi.³⁸

kırköy'de İstanbul Caddesi üzerinde "Selman Yorgan Dikimevi"nde yorgancılık yapmıştır. 1980'den sonra Trabzon'a dönerek Yenicuma Mahallesi, Zeytinlik yokuşunda şimdiki dükkânda yorgancılığa devam etmiş, 2022 yılı itibarıyla aynı dükkânda yorgancılık yapmaktadır.

Çıraklık eğitiminde önce talim yorganı ile işe başlamış, talim yorganı boyutu 1x1m olup, alt ve üst kumaş olarak beyaz renk mermerşahi kullanılmıştır. İçine pamuk yerleştirilmiş bu talim yorganında el alışması için düz dikiş yaptırılmış, usta karar verene kadar en az bir ay talim yorganı dikmeye devam etmiştir. Talim yorganında 500 veya 600gr arasında pamuk kullanılmış, kız marka yorgan iğnesi ile dikim yapılmış ve iplik olarak kukla kullandıkları belirtilmiştir.

Yorgancılar yorgan dikerken sağ el orta parmağa, dikiş esnasında parmağın delinmemesi için yüksük takmaktadır. Şahbet Yavuz'un halen kullandığı yüksük en az 50 yıllık olup, 1970'li yıllarda paranın para olduğu zaman yaklaşık 50.000 TL alınmış, o zaman bir saten yorganın en iyisi, en ağır modellisinin 15.000 TL dikildiği belirtilmiştir.

Talim yorganından sonra mitil yorgana geçilmiş, mitil yorganda alt ve üst kumaş olarak beyaz mermerşahi kullanılmış ve 2.20 x 2m boyutunda dikilmiştir. Bu yorganda dikiş olarak düz dikiş ve kare dikiş yaptırılmış, yavaş yavaş desen çalışmalarının başlatıldığı ifade edilmiştir. Şahbet Yavuz çıraklık döneminde en az 50 adet mitil yorgan dikmiş, mitil yorgandan sonra saten yorgan dikmeye başladığını anlatmıştır.

Tek ve çift kişilik saten yorganlarda alt kumaş olarak beyaz mermerşahi, üst kumaş olarak, sire saten, dolgu malzemesi olarak pamuk kullanılmıştır. Özel bir ölçü belirtilmedikçe standart çift kişilik yorganlar 2.20 x 2m, tek kişilik yorganlar 1.60 x 2.20m boyutunda dikilmiştir.

Önceki yıllarda evlerin soba ile ısıtılması nedeniyle kalın yorgan talep edilmiş, standart çift kişilik yorganlarda 3.250 kg, tek kişilik yorganlarda 3 kg veya 2.800 kg arasında pamuk kullanılmıştır. Günümüzde evlerin büyük çoğunlukla kalorifer ile ısıtılması, her odanın eşit ısıda olması nedeniyle ince yorgan talep edilmeye başlanmış, bu nedenle yorganlardaki dolgu malzemesi pamuğun gramajı azaltılmıştır. İnce yorgan talep edildiğinde çift kişilik yorganlarda 2.5 kg, tek kişilik yorganlarda 2 kg pamuk kullanılmaya başlanmıştır.

Şahbet Yavuz isteğe göre her desende saten yorgan dikmiş, ince ince yapılan dikişe baskı dikişi adı verildiğini ifade etmiş, yorgan dikiminde düz baskı, kare baskı, ortadan çıkma ve balgümece olmak üzere dört farklı dikiş olduğunu belirtmiştir. Çiçekten esinlenilmiş “beş orta desen” anlamının, yorgan üzerindeki çiçek deseninin beş adet olmasıdır diyerek desen özelliğini açıklamış, beş orta desenli yorgan için her renk saten kumaş kullanıldığı ve düz dikiş tekniğinde dikildiği belirtmiştir.

Üç yapraklı yoncanın uğur getirdiğine dair bir inanış olduğu için çok tercih edilen modeller arasında olmuş, yorgan yüzünde genellikle açık renkler tercih edilmiş ve balgümece baskı dikişi ile dikilmiştir. Yorgan dikiminde model özelliğine göre kare baskı dikişi de çok yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak çok zor ve sanat isteyen “ortadan çıkma” baskı dikişini İstanbul’da eğitim aşamasında öğrenmiş, eski ustalar haricinde kimsenin bu dikişi yapamadığını belirtmiştir. Şahbet Yavuz Trabzon’a döndükten sonra açtığı dükkânda, ortadan çıkma baskı dikişiyle bir adet yorgan dikmiş, yorganı 1984- 1985’li yıllarda, Trabzon’da görev yapmış, ismini hatırlamadığı bir hâkimin sipariş verdiğini belirtmiştir.³⁹

Yaklaşık 2015-2016 yıllarına kadar çeyizlik yorgan yüzlerinde sire saten kullanılmış, eni 1m, atkısı ve çözgüsü ipek olan bu kumaşlar Bursa’da dokunmuştur. Yorgan yüzü olarak kullanılan sire saten kumaşlar yorgancılara bizzat firma elemanları tarafından getirilmiş ve kumaşlar onlardan satın alınmıştır. Yorganlarda dolgu malzemesi olarak “savçin” veya “maydos” pamuğu kullanılmış, Şahbet Yavuz, pamuk aldıkları tüccara telefon açarak örneğin “*bana şu kadar savçin pamuğu gönder*” denildiğini belirtmiş, Savçin pamuğunun Adana’dan, Maydos pamuğunun ise Çanakkale’den sipariş edildiği, sipariş edilen pamuğun kamyonu verildiği, kamyon Trabzon’a geldiğinde dükkâna tele-

fon açıldığı, gidip kamyondan pamuğun kendileri tarafından alındığı anlatmış “çünkü o yıllarda bugünkü gibi taşımacılık yapan kargo şirketleri olmadığı için herkes kendi işini kendi takip ediyordu” diyerek malzeme tedarik şeklini belirtmiştir. Çanakkale ili Eceabat ilçesinde yetiştirilen Maydos pamuğu kısa elyafli olması nedeniyle tercih edilmiş, çünkü dolgu malzemesinde Maydos pamuğu kullanılan yorgan dikildiğinde daha kabarık ve puf puf bir görünüme sahip olmuş, kullanım ile bu kabarık şekil uzun yıllar bozulmamıştır. Yorgan altında kullanılan mermerşahi kumaş ise Trabzon’daki mağazalardan veya Bursa’dan top olarak satın alınmıştır.

Yorgan ustası Şahbet Yavuz 23/ 01/ 2019 tarihinde yapılan söyleşide, saten yorgan dikimini, tüm aşamaları ile şu şekilde aktarmıştır. “Yorgan dikmeye çatı kısmından başlanır. Çatı çatmadan önce alt ve üst kumaşlar yorgan büyüklüğüne göre ayrı ayrı dikilir, dikiş yerleri ütülenir, yorgan büyüklüğüne göre dikilmiş alt ve üst kumaşlar yüz yüze bakacak şekilde, bir kısa kenarın ortasında yaklaşık 60-70cm açıklık kalmak üzere kenarlardan dikilir, birleştirilen bu dikişe çatı dikişi, oluşan torbaya da “peyim” denilir. Peyim denilen torba dikişleri ütülenir, çevrilir, buharsız ütü ile yorgan yüzü ve tersi ütülenir, “peyim” tezgâha gergin bir şekilde serilerek yorganın dört kenarı, dikiş iğnesi ile en az on (10) yerinden iğnelenir, tezgâha sabitlenir, bu sabitleme işleminde saten kumaş üstte, mermerşahi kumaş altta olmalıdır. Tezgâha sabitlenen yorgan desen çizmeye hazır hale getirildikten sonra beyaz tebeşir ile yorgan yüzüne desen çizilir. Tebeşir olarak okullarda öğretmenlerin kullandığı tebeşir kullanılır, ancak desen çizerken tebeşir ucu kalem gibi açarak sivriltilir, kimi desenler kalıp kullanarak, kimileri de tamamen ustanın zihninden, birikiminden, doğaçlama tasarlanarak çizilir, desen çizildikten sonra “peyim” adı verilen torba ters çevrilir, mermerşahi kısım üstte olacak şekilde tekrar tezgâh üzerinde gerilerek sabitlenir, pamuk motorunda veya yay ile atılmış pamuk yorganın mermerşahi kısmına eşit olarak yayılır, eskiden pamuk yay ile atılırdı, pamuğu yay ile atanlara hallaç adı verilir, günümüzde ise pamuk, motorda atılmaktadır, pamuk serilmiş yorgan yüzü açık bırakılmış kısma kadar rulo gibi sarılarak, açık kısımdan çevrilir, açık kısım elde, ince ince dikilir, tekrar yorgan açılır, astar olarak tabir edilen mermerşahi kısımdan çubuklanır, pamuk her tarafa eşit dağıtılarak yorgan dikime hazır hale getirilir ve yorgan dikişine başlanır” ifadesi ile yorganı dikişe hazırlama aşamasını anlatmıştır.

Fotoğraf 3.6. Trabzon'da yaklaşık 50 yıl önce dikilmiş kadife gelin yorganı⁴⁰

Şahbet Yavuz yapılan söyleşide “Yorgan dikişine başlamak için yorganın dört kenarına, aşağı yukarı kenardan 20cm içerden teyel yapılır, sonra yorgan dikilecek iplikle iki sıra olacak şekilde kenar sırası dikilir, önce ikinci sıra, sonra birinci sıra dikişi yapılır, yapılan dikişin adı “kenar sıra”dır. Bu dikişten sonra 20cm’den yapılmış teyel dikişi sökülür, yorgan mermerşahi kısım üste gelecek şekilde, tekrar tezgâh üzerine gergin bir şekilde serilir, pamuğun her tarafa eşit yayılması için çubuklanır, saten yüzden çubuklama yapılmaz, saten kumaş yüzeyi bozulur. Bu aşamadan sonra yorganın tamamı teyellenir, dikim sırasında pamuğun kaymaması için bu teyelleme işlemi modelin şekline göre yapılır, yorgan dikilmeye başlanır. Her aşaması biten yorganın teyelleri sökülür ve ütülenir, buharsız ütü ile ütüleme yapılır, çünkü buharın nemi kuruduğunda saten kumaş üzerinde lekeleme yapar, desenin ana hatlarını oluşturmada kullanılan dikişe fiske adı verilir, bu dikişin yapıldığı yerde pamuk çok az olmalıdır ” ifadesi ile de yorganın kalan dikişlerinin yapılışı ve özellikleri hakkında bilgi vermiştir.

Trabzon yöresinde gelin yorganlarında çok yaygın olarak kadife kumaş kullanılmış, renk olarak patlıcan moru ve bordo, mavi, pembe renkler tercih edilmiştir. Kadife yorganların dikiş tekniği saten yorganlar ile aynı olup, aynı modellerde dikilmiştir. Saten yorganlarda 100 cm eninde sire saten kumaş kullanılmış, renk olarak bordo, yavruağzı, açık yeşil, pembe, mavi, açık mor ve en çok gelin tacı modeli tercih edilmiştir.

Fotoğraf 3.7. Atatürk'ün Samsun'daki heykelinden esinlenerek dikilmiş yorgan⁴¹
(N. Aydın fotoğraf koleksiyonu 23/ 01/ 2019)

Fotoğraf 3.8. Fatih Sultan Mehmet'in resminden esinlenerek dikilmiş yorgan⁴²
(N. Aydın Fotoğraf koleksiyonu 23/ 01/ 2019)

Fotoğraf 3.9. Şahbet Yavuz tarafından dikilmiş buket lâle modeli yorgan⁴³
(N. Aydın Fotoğraf Albümü, 23/ 01/ 2019)

Yorgan ustası Şahbet Yavuz İstanbul’da amcası ile birlikte çalıştığı 1970 yılında, dükkânda çalışanlar olarak iki çok özel, tablo görüntüsünde yorgan dikmiş, bu yorganlardan bir tanesinde Atatürk’ün Samsun’daki heykeli, bir diğerinde ise Fatih Sultan Mehmet’in at üstündeki resmi ilmik ilmik işlenerek iki sanat eseri ortaya çıkarılmıştır. Şahbet Yavuz’un aktardığına göre bu Atatürk heykelinin çalışıldığı yorgan görüntüsü 1970’li yıllarda İstanbul’daki sinemalarda film başlamadan önce reklam kısmında gösterilmiştir (Bkz foto.3.7)

3.2.2. Ahmet ÇOLAK

Konu ile ilgili yapılan araştırmada, Trabzon merkezde yorgancılık mesleğini büyük zorluklara karşı yürütmeye çalışan ve en eski ustalardan biri olan Ahmet Çolak ile 28 / 12 /2018 tarihinde çalışmakta olduğu “Seval Yorgan Dikimevi”nde söyleşi yapılmıştır.

Yorgan ustası Ahmet Çolak 1955 yılında, Trabzon İli, Maçka İlçesi, Esiroğlu beldesinde dünyaya gelmiş, yorgancılık mesleğini amcası Selahittin Çolak’tan öğrenmiş. 13 yaşında başladığı yorgancılıkta ilk olarak, bebek yorganı büyüklüğünde küçük bir yorgan dikmiştir.

Ankara’da Yenimahalle semtinde bulunan Selahittin Çolak’ın dükkânında Ahmet Çolak amcası ile birlikte her türlü yorgan dikimi yapmış, günlük kullanılan yün ve pamuk yorganlar dışında çoğunlukla çeyizlik yorgan diktiklerini ifade etmiştir. Çeyizlik yorganlarda kumaş olarak sire saten tercih edilmiş, desen olarak müşteri arzusunun göre her desende yorgan dikilmiş, genellikle yonca, papatya ve pervane desenlerinin tercih edildiği belirtilmiştir.

Ahmet Çolak amcasından ayrılarak 1970 yılında Trabzon'a gelmiş, ilk olarak Tabakhane semtinde, o zaman sayacı ve ayakkabı imalatçıların yoğun olarak çalıştığı Kırkmerdivenlerde dükkân açmış, daha sonra ise şimdi çalıştığı dükkâna taşınmıştır. Şimdiki dükkân Ortahisarda Tabakhane köprüsünden eski Valilik binasına doğru yürürken sağ tarafta, matbaaya bitişik, yol hizasında, yaklaşık 30-40 m² civarında "Seval Yorgan" isimli bir dükkân olup bu dükkânda hem yorgan dikip, hem de perde ve tül dikmiş "*sadece yorgana kalsaydık aç kalırdık*" diyerek yorgancılık mesleğinin içinde bulunduğu durumu kısaca özetlemiştir.

Yorgan ustası Ahmet Çolak, yorgan dikiminde kullandıkları desenlerden karanfil, ikili parke, pervane ve yonca desenlerinin en az 100 yıllık klâsik desen olduğu ve hala çok beğenilerek tercih edildiğini belirtmiştir. Çeyizlik yorganlarda üstte sire saten (atlas saten), altta ise beyaz renk "*mermerşah*" veya patiska kullanılmış, dikimi İsveç yapımı, kız marka, 1, 3, 4 numara yorgancı iğnesi ile yapılmıştır.

Yorgancılık mesleğinin pirinin Hallac-ı Mansur olduğu ifade eden Ahmet Çolak desenli, sire saten bir yorgan dikiminin üç gün sürdüğünü, düz, mitil yorganlardan ise günde iki adet diktiğini belirtmiştir. 90-100 cm ende, ipek iplik ile dokunan sire saten kumaşların dokunduğu fabrikalar teker teker kapandığı için artık üretilmemekte, bu zarif kumaşlar piyasada bulunmamaktadır. Günümüzde sire saten yerine genellikle Çin malı, eni 2-3 m olan sentetik iplikle dokunmuş yapay saten kumaşlar kullanılmakta, ancak bu kumaşların yapısı nedeniyle hakiki ipek kumaştan dikilen yorgan görüntüsü elde edilememektedir.

Ahmet Çolak normal çift kişilik, battal boy, tek kişilik, bebek yorganı ve yatak örtüsü dikmekte olup, normal boyutta diktiği yorganları 2 x 2.25 m ölçülerinde, battal boyutta diktiği yorganları ise 2.15 x 2.40 m ölçülerinde dikmiştir. Yorgancıların Trabzon'da büyük sıkıntıları olduğu, zorla ayakta kalmaya çalıştıklarını ifade etmiş, 1940 yılında "*Trabzon Yorgancılar Cemiyeti*" olarak kurulmuş esnaf odasının yorgancıya hiçbir katkısının olmadığı, 1903 ve 1934 yıllarındaki sergiler gibi tanıtımlarının yapılmadığı, yorgancılığın gelişmesi ve unutulmaması ile ilgili bir katkılarının olmadığı, mesleği kendi çabaları yürüttüklerini, çırak yetişmediği, kendilerinden sonra bu mesleği yapacak ustalar yetişmediği için bu mesleğin kaybolmaya yüz tuttuğunu belirtmiştir.

Fotoğraf 3.10. Ahmet Çolak
(N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018)

Fotoğraf 3.11. Ahmet Çolak Model Kataloğu
(N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018)

Fotoğraf 10'da yorgancı Ahmet Çolak "Seval Yorgan" dikimevinde günlük yorgan olarak desenli, pamuklu kumaştan mitil yorgan dikmektedir. Yorganın altı ve üstü içi aynı kumaş kullanılmıştır. Fotoğraf 11'deki model kataloğunda 70 adet yorgan modeli yer almakta olup tümü sire saten kumaştan dikilmiş çeyizlik ve günlük kullanılan yorgan modelleridir. Çalışmada bu modellerden 4 adedine yer verilmiştir.

Fotoğraf 3.12. Üzüm⁴⁴
(N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018)

Fotoğraf 3.13. Ayçiçeği⁴⁵
(N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018)

Fotoğraf 12'deki üzüm modeli her renkte göstermekle birlikte yeşil tonları tercih edilir. Fazla pamuk kaldırmaz, tek taraflı kullanılır. Fotoğraf 13'deki ayçiçeği modeli sarı tonlarında ideal sonuç verir. Normal pamuk alır. Motif küçülürse pamuk azalır.

Fotoğraf 3.14. Tavus⁴⁶
(N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018)

Fotoğraf 3.15. Bülbül ve Gül⁴⁷
(N. Aydın Fotoğraf Albümü, 28/ 12/ 2018)

Fotoğraf 14'te söğüt dalına konmuş tavus kuşları tasvir edilmiştir. Model renk seçmez, kuşların başı ters yöne bakacak şekilde tasarlanabilir, pamuk kaldırır. Tek yönlü kullanılır. Fotoğraf 15'te bülbül ve gül efsanesi tasvir edilmiş romantik bir modeldir. Fazla pamuk kaldırmaz. Motif büyütülebilir, el işi yatak örtüsüne uygulanabilir.

Sonuç

Yapılan araştırmada yaklaşık 80-90 yıl önce, kırsal kesimde gece uyurken üşümek için üste alınan şeyin şekil ve malzeme olarak günümüzde bilinen yorgan ile benzerliği olmadığı ancak aynı amaç için kullanıldığı belirtilmiştir³⁷. Tarım ve hayvancılık ile uğraşan, şehir ile bağlantısı olmayan kırsal kesim insanı kıldan, yünden veya kendinden dokumuş olduğu çulu, gece uyurken üşümek için, bugünkü yorgan niyetine kullanmıştır³⁸. Şehir ve kasabalarda yaşayan insanlar ise yorgancılar tarafından dikilmiş, tablo değerinde, sanat eseri sayılabilecek çeyiz yorganı yaptırmış, saten veya kadife kumaşlardan dikilmiş bu yorganları yaşamları süresince kullanmışlardır. Ayrıca dol-

gu malzemesi yün veya pamuk olan, basma, pazen ve yazma baskılı kumaştan günlük yorganlar da diktirmiş, yorgan diktirilen dükkânda aynı ustalara yatak ve yastık da yaptırılmıştır. Yastıklar günümüzde kullanıldığı gibi bireysel değil, karyola genişliğine göre dikilmiş, yorgan rengine göre iki kısa kenarına başlık takılmış ve genellikle kanaviçe işlenmiş, dantelli yastık kılıfı geçirilerek kullanılmıştır. Bu yastıklar da tıpkı yorganlar gibi artık kullanımdan kalkmış, tarihe karışmıştır. Kullanımı emek, zaman ve özen isteyen, yaşam kültürümüzün bir parçası olan bu el emeği göz nuru sanat eserleri günümüzde artık aileler tarafından korunarak sandıklarda saklanmaya veya müzelerde sergilenmeye başlanmıştır.

Yaşam koşullarının değişmesi, kadının çalışma hayatında aktif olarak rol alması gibi pek çok nedenden ötürü, dantelli yorgan çarşafı ile kullanılan sanatsal özellikteki yorgan ve yastıklar yerine daha pratik kullanımı olan ve nevresim geçirilerek kullanılan, yıkanabilir ancak sentetik elyaftan yapılmış fabrikasyon yorganlar kullanılmaya başlanmıştır. Bu başlangıç bir zamanlar altın çağını yaşayan yorgancılardan ifadesi ile *“kuyumculuktan daha değerli”* olduğu dönemleri geride bırakmış, yorgancılık mesleğine olan ilginin azalmasına yol açmıştır. Bu sanatsal değerdeki yorgan siparişlerinde yaşanan düşüşe rağmen Trabzon’da çeyiz kültürüne verilen önem nedeniyle, yorgancılar zor da olsa ayakta kalmaya çalışmış; yorgan, yatak, yastık dışında ev tekstili ile ilgili tül, perde, koltuk-kanepe kılıfı gibi işler de yaparak mesleklerini yürütmeye, geçimlerini sağlamaya, bu sanatı yaşatmaya çalışmışlardır.

Öneriler

Toplumsal bellek oluşması için mesleklerin tarihinin bilinmesi ve kayıt altına alınması son derece önemli olup bu konuda yerel yönetimlere, akademisyenlere, özel ve tüzel kişilere büyük bir görevler düşmektedir. Kültürel kimliği oluşturan tüm sanatlar gibi, yorgancılık sanatındaki ustalıkları ile İstanbul ve diğer illerde tanınırlığı olan Trabzonlu yorgancıların modelleri kayıt altına alınarak katalog hazırlanmalı, modeller mutlaka tescillenmelidir.

Tarihi ve gelişmiş kentlerin en büyük göstergelerinden birisinin müzeler olduğu çok net olarak bilinmektedir. Bu nedenle Trabzon’da şehrin tarihine yaraşır şekilde, tıpkı halıcılık müzeleri örneğinde ol-

duğu gibi, ipek veya basma kumaşlardan elde dikilmiş, tablo görüntüsündeki bu sanat eseri yorganların sergileneceği büyük bir “Yorgancılık Müzesi” ivedilikle kurulmalı, Trabzon’un tarihine ve gelişmişliğine kültürel, sanatsal, bilimsel katkı verilmelidir.

Kent belleği oluşturmak, tekstil tarihine katkı vermek, yorgancılık mesleğini gelecek kuşaklara aktarmak, araştırmacılar a çalışma alanı oluşturmak, meslekleri tanıtmak, turizme katkı sağlamak, kalkınmaya destek olmak için; Trabzon’da yorgancılık yapmış ve yapmakta olan kişilerin hikâyeleri, kullandıkları eşyalar ve diktikleri yorganlardan ulaşılabilenlerin sergileneceği bu Yorgancılık Müzesi toplumda koruma kültürünün gelişmesine, bu bilincin yerleşmesine çok önemli katkı sağlayacak, tarihi şehir zengin bir kimlik daha kazandıracaktır.

Günümüzde kullanım kolaylığı nedeniyle, fabrikasyon olarak üretilen yorgan, yastık ve yataklar tercih edilmektedir. Sağlık açısından çok önemli olan ancak sentetik elyaf kullanılarak yapılmış özellikle hazır yorgan ve yastıkların uzun sürede sağlık açısından çeşitli sorunlar oluşturacağına ilgili çevrelerce dikkat çekilmeli, doğal malzemelerin kullanıldığı yeni tasarımlar ile günümüz insanının ihtiyacı karşılanmalıdır. Sağlık konusuna vurgu yapılarak oluşturulacak bilinç ile çok değerli yorgancılık sanatının yok olması önlenebilir ve toplumun sağlıklı olması için sağlıklı ürün kullanımına katkı verilebilir.

Sağlıklı yaşamı tercih eden kişilerin çok yüksek ücret ödeyerek yurt dışından getirdikleri yorganlar incelenmeli, dolgu malzemesi olarak ipek gibi doğal elyaf kullanılmış bu yorganlara alternatif olarak üretim yapmak üzere, yaşayan yorgancılar kayıtlı oldukları odalar tarafından bilinçlendirilmeli ve onlara tasarım eğitimi verilerek alternatif üretim yapmalarının yolu açılmalıdır.

Yaşayan son yorgancılar devlet tarafından desteklenmeli, devlet sanatçısı unvanı verilerek yeni yorgancılar yetiştirmeleri sağlanmalıdır.

Mesleğin yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması için Türkiye’de birçok örneği olan “Yaşayan Müzeler” gibi Trabzon’da da yorgancılık mesleği ve yok olmaya yüz tutmuş diğer meslekler için Yaşayan Müzeler kurulmalıdır. Bu yorgancılar özellikle turist hareketinin yoğun olduğu yerlerde, devletin kendilerine sağlayacağı yaşayan müze dükânlarında mesleklerini yapacak şekilde yasal düzenlemeler yapılmalı ve böylece gençler arasında mesleğe ilgi artırılmalıdır.

Yaşayan son yorgan ustaları, görüş açılarının gelişmesi ve mesleklerinin tanıtımı için yerel yönetimler ve bağlı oldukları ticaret odaları tarafından 1903 ve 1934 tarihlerinde olduğu gibi tekrar düzenlenecek ulusal ve uluslararası sergilere katılımları sağlanmalıdır.

Tıpkı Trabzon’lu ressam Bedri Rahmi Eyüboğlu’nun yazmacılığa sanat katıp dünyaya tanıttığı gibi, yorgancılık mesleğine sanat katmak üzere tasarım eğitimine önem verilmeli, klasik ve moderni bir araya getirecek tasarımcılar yetiştirilmelidir. Tasarımcıların önerileri ile yorgan ustalarının deneyimini birleştirecek ortak çalışmalar yapılmalıdır.

Trabzon Büyükşehir Belediyesi tarafından yayınlanan ve büyük bir başarı ile gerçekleştirilmiş “Tarihi, Kültürü, Sanatıyla Trabzon” adlı çalışma mutlaka tekrar etmeli, bu çalışmaların arka planında sergi alanları oluşturulmalı, farklı mesleklerin tanıtılacağı, yorgancılık gibi bir veya birkaç mesleğin sergisine profesyonel olarak yer verilmeli, asla bir pazar yeri sergisi oluşturulmamalıdır. Sergisi yapılan meslekler benzer çalışmalarda ele alınacak konu başlıklarından biri olmalı, geçmişi, bugünü ve geleceği ele alınmalı, neler yapılabilir sorusuna çözüm aranmalıdır.

Sonuç olarak; yorgan dikim teknikleri kullanılarak günlük yaşamın her alanında kullanılabilecek tasarım ürünler üretilerek markalar yaratılabilir, konuya ilgili yeni yorgancılar yetiştirilip onlara iş imkânı sağlayarak işsizlik sorunu azaltılabilir. Yorgan, yatak ve yastık yapımı için gereksinim duyulacak doğal pamuk, ipek, yün için üretim sahaları oluşturularak hem işsizlik azaltılabilir hem de yerli ürün kullanımı ile ülke ekonomisine katkı verilerek bir mesleğin yok olması önlenir. Kendi öz kültürümüze ait yorgancılık mesleğinde kullanılan modellerin patenti alınarak bu mesleğe sahip çıkılmalıdır. Aksi takdirde Türk kültürüne ait kırk yama sanatını “patchwork”, telkare sanatını “quilling” ismiyle dünyaya kabul ettirip patentini alan ülkelerin, yarı yorgancılık sanatına da sahip çıkıp patentini alarak dünyaya tanıttıkları isimle yorgancılık sanatını anmaya başlamamız kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla bu mesleğe sahip çıkmak üzere en büyük görev devlete, yerel yönetimlere, kültür ve tabiat varlıklarını koruma görevi olan Kültür Bakanlığına düşmektedir.

Dipnotlar

- 1 M. Reşat Sümerkan, (Eylül,2008), *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, Serander Yayınları, İst., 1. Baskı, s.9
- 2 F. Yıldırım, (7/2016), “Trabzon Yöresi Yorgancılık Mesleğinde Sözlü Kültürün ve Türk Motiflerinin İzleri”, *Mavi Atlas*, s.37
- 3 M. Reşat Sümerkan, a.g.e.
- 4 M. Reşat Sümerkan,(2016), “Trabzon El Sanatları, Her Yönüyle Trabzon Etkinlikleri-10”, s.3,
- 5 N. Aydın, N. Saral, “Tasarımda Yorganlama” *Taras Shevchenko II International Congrees On Social Seciencies, Proceedings Book*, İksad Publications, 1-3 February, Ankara 2019, s. 264/232
- 6 *Türkçe Sözlük*, (1992), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Yeni Baskı, 2 K-Z, İstanbul, s.1641,
- 7 <http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR-131506/yorgancilik-gelenegi.html>,
- 8 B. Ögel, (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş* 3, 4. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.221
- 9 F. Yıldırım, a.g.m., s. 37.
- 10 A. Koyuncu, (2005), *Burdur’da Kaybolmaya Yüz Tutmuş Kimi Meslekler*, 1. Burdur Sempozyumu, Burdur Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi, s.31
- 11 M. Duman, (2011), *Trabzon Halk Kültürü*, 1. Baskı, İstanbul, Heyamola Yayınları, s.499
- 12 H. Tezcan, S. Okumuş, *Topkapı Sarayı Müzesi Döşemelikler*, İstanbul 2007, s.24
- 13 F. Yıldırım, a.g.m., s. 38.
- 14 Nazmiye Aydın, (2019), *Yazmalardaki El İzleri*, (2.Baskı), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, s. 4
- 15 H. Öksüz, K. İnan, V. Usta (ed.), (2009), *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon, s. 20
- 16 H. Ünal, N. Aydın, (Kasım 2017), *Yazmalardaki El İzleri*, (1.Baskı), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, s.5
- 17 İ. Kansız, M. Volkan Canalıoğlu, V. Usta, *Trabzon*, (Gözden Geçirilmiş 2. Baskı), Cem Ofset, s. 274
- 18 H. Ünal, N. Aydın, a.g.e., s. 5.
- 19 Kenan İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, (2013), Trabzon, s. 65.
- 20 C. Tavşan, H. Engin, E. Erkan Aydın, (2014- Aralık) “Trabzon Bedesteni Restorasyon Uygulaması”, *Vakıflar Dergisi* 42, s.124
- 21 H. Öksüz, K. İnan, V. Usta (ed.), (2009), a.g.e., s. 126.

- 22 H. Öksüz, K. İnan, V. Usta (ed.), a.g.e., s. 144.
- 23 H. Öksüz, K. İnan, V. Usta (ed.), a.g.e., s. 159.
- 24 H. Öksüz, K. İnan, V. Usta (ed.), a.g.e., s. 168.
- 25 H. Öksüz, K. İnan, V. Usta (ed.), a.y.
- 26 H. Öksüz, K. İnan, V. Usta (ed.), a.g.e., s. 204.
- 27 H. Öksüz, K. İnan, V. Usta (ed.), a.g.e., s. 207.
- 28 M. Başkaya, (Kasım 2015), *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923- 1950)*, 1. Baskı, Serander Yayınevi, s.300
- 29 Erkan Ocaklı, Yorgan, <https://www.dailymotion.com/video/x4954lk>,
- 30 <https://www.horontube.com/erkan-ocaklinin-butun-albumleri/>
- 31 Şahbet Yavuz “Diken İğne Yorgan Dikimevi” model kataloğu, 2019
- 32 Şahbet Yavuz “Diken İğne Yorgan Dikimevi” model kataloğu, 2019
- 33 Ahmet Çolak “Seval Yorgan Dikimevi” model kataloğu, 2018
- 34 Ahmet Çolak “Seval Yorgan Dikimevi” model kataloğu, 2018
- 35 Ahmet Çolak “Seval Yorgan Dikimevi” model kataloğu, 2018
- 36 Ahmet Çolak “Seval Yorgan Dikimevi” model kataloğu, 2018
- 37 Ömer Aydın, Emekli İlkokul Öğretmeni, 05 Ocak 2019 tarihli söyleşi.
- 38 Şükran Şahinler, 1945, Maçka Kusera köyü doğumlu, 2018 yılı itibarıyla hâlen Kusera’da yaşıyor, ev hanımı, geçmişte ketan ve çul dokuyucusu

Kaynaklar

Kitaplar

- AYDIN, N., SARAL, N., (2019) , “Tasarımda Yorganlama” *Taras Shevchenko II International Congrees On Social Scieinces*, Proceedings Book, İksad Publications, 1-3 February, Ankara, s. 264/232.
- AYDIN, Nazmiye, (2019), *Yazmalardaki El İzleri*, (2.Baskı), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, ISBN 978-605-22713-1.
- BAŞKAYA, M., (2015- Kasım), *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923- 1950)*, 1. Baskı, Serander Yayınevi.
- EMİROĞLU, K., (2009), *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Cilt: 22, Ankara.
- DUMAN, M., (2007- Eylül), *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı*, Heyamola Yayınları, İstanbul.
- DUMAN, M., (2011), *Trabzon Halk Kültürü*, 1. Baskı, İstanbul, Heyamola Yayınları.
- DUMAN, M., (2016- Ağustos), *İstanbul'da Geleneksel Yorgancılık Sanatı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul.
- DURMUŞ , A., (2011), *Tarih ve Kültürü ile Hamsiköy ve Meryemana Vadileri MAÇKA*, Trabzon.

- İNAN, K., (2013), *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon.
- KANSIZ, İ., CANALIOĞLU, M. Volkan, USTA, V., *Trabzon*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Cem Ofset.
- KOYUNCU, A., (2005), “Burdur'da Kaybolmaya Yüz Tutmuş Kimi Meslekler”, 1. *Burdur Sempozyumu*, Burdur Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi, s. 31.
- ÖGEL, B., (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş* 3, 4. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖKSÜZ, H., İNAN, K., USTA, V., (2009), *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon.
- SÜMERKAN, M. Reşat, (2008), *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, Serander Yayınları, Eylül, İstanbul, 1. Baskı.
- SÜMERKAN, M. Reşat, (2016), *Trabzon El Sanatları, Her Yönüyle Trabzon Etkinlikleri-10*.
- Trabzon Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği, *Sicil Müdürlüğü Kayıt Defteri*, Şubat 2022
- TAVŞAN, C., ENGİN, H., AYDINTAN, E., Erkan, (2014- Aralık), “Trabzon Bedesten Restorasyon Uygulaması”, *Vakıflar Dergisi*, 42, s. 124.
- TEZCAN, H., OKUMURA, S., (2007), *Topkapı Sarayı Müzesi Döşemelikler*, İstanbul.
- Türkçe Sözlük*, (1992), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Yeni Baskı, 2 K-Z, İstanbul.
- ÜNAL, H., AYDIN, N., (2017), *Yazmalardaki El İzleri*, 1.Baskı, Kasım, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- YILDIRMIŞ, F., (7/2016), “Trabzon Yöresi Yorgancılık Mesleğinde Sözlü Kültürün ve Türk Motiflerinin İzleri”, *Mavi Atlas*, s. 37, 38.

İnternet Kaynakları

- <http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR-131506/yorgancilik-gelenegi.html>, Erişim 27/12/2019
- Erkan Ocaklı yorgan, <https://www.dailymotion.com/video/x4954lkerkan-ocakli>, Erişim 15/11/2020
- <https://www.horontube.com/erkan-ocaklinin-butun-albumleri/>Erişim 07/03/2021

Kaynak Kişiler

- Ahmet ÇOLAK**, 1955 yılında, Trabzon İli, Maçka İlçesi, Esiroğlu beldesinde dünyaya gelmiş, yorgan ustası olarak Trabzon ili Ortahisar ilçesi, Tabakhane Köprüsü çıkışında “Seval Yorgan” isimli dükkânında 2022 yılı itibarıyla yorgancılık yapmaya devam etmektedir.
- Ömer AYDIN**, 1948 Sevinç köyü/ Soldoy doğumlu, Hayri ve Asiye Aydın'ın oğlu, emekli ilkokul öğretmeni.

Şahbet YAVUZ, 1950 yılı Trabzon ili Maçka ilçesi doğumlu, 2022 yılı itibarıyla Trabzon ili Ortahisar ilçesi Zeytinlik yokuşunda “ Diken İğne Yorgan Dikimevi” isimli dükkânında yorgancılık yapmaya devam etmektedir.

Şükran ŞAHİNLER, 1945 Maçka Kusera köyü doğumlu, 2018 yılı itibarıyla halen Kusera’da yaşıyor, ev hanımı, geçmişte ketan ve çul dokuyucusu.

Trabzon Mutfağı ve Gastronomi Turizmi

Mehmet Akif ŞEN

Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Turizm Fakültesi
Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü

Giriş

Alman gazeteci, tarihçi ve seyyah olan Jacop Philipp Fallmerayer'e göre M.Ö. 2000 yıllarında kurulduğu belirtilen Trabzon, her dönem bulunduğu bölgenin en önemli ticaret kentlerinden bir tanesi olmuştur. M.Ö. 400'lerde Hellen tarihçi Xenophon tarafından kaleme alınan "Anabasis" (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserde Trabzon'un güney tarafındaki dağlarda bulunan peteklerden bal (deli bal) yiyen askerlerin tam bir gün boyunca ölü gibi yattıklarından bahsedilmektedir. Bu tespit o dönemde Trabzon'da balcılık yapıldığının bir göstergesi durumundadır. Ünlü seyyah Evliya Çelebi, 17. yüzyılda yazdığı 10 ciltten oluşan Seyahatname adlı eserinin Trabzon ile alakalı notlarının olduğu kısımda pleki denen toprak kaplar içerisinde pişirilen "Ham-si Pilaki" den söz etmektedir. Gastronomik unsurları ile ilgili kayıtları binlerce yıl öncesine dayanan Trabzon'un o dönemden bu yana gelişen kültürel ve değişen demografik yapısı ile şekillenen yöresel mutfağının gastronomi turizmi açısından değerli olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada, Trabzon'un gastronomik unsurlarının neler olduğu, bunların gastronomi turizmi açısından ne şekilde değerlendirilebileceği, gastronomi turistleri için bir cazibe merkezi olabilme durumu ve yöre halkının bu turizm çeşidinden ne şekilde gelir elde edebileceği ortaya koyulmaktadır.

Gastronomi, Gastronomi Turizmi ve Yöresel Mutfak

İlk insanın yaradılışından bu yana insanoğlu, beslenme ihtiyacını gidermek amacıyla hep bir arayış içerisinde olmuştur. Beslenme bir

fiziksel ihtiyaç olmakla birlikte aynı zamanda yenilen üründen zevk alma amacı da taşımaktadır. Tükettiği gıdadan zevk alan ve bunu bir fiziksel ihtiyaç sebebiyle gerçekleştiren insan, her zaman yemeğinin izini sürme eğilimindedir. İşte gastronomi burada devreye girmektedir. Akgöl (2012)’e göre gastronomi; mutfak malzemelerinin ne şekilde kullanılması gerektiği, değişik mutfak kültürlerinin benzer ve farklı yönlerinin neler olduğu, yiyecekten alınan zevkin ortaya koyulması, yiyeceğin tarihi ve ortaya ne şekilde çıktığı, sonuç olarak ise yemeğin kültürünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Türk Dil Kurumu, gastronomi için iki adet tanım kullanmaktadır. Bunlardan birincisi “*yemeği iyi yeme merakı*” olup bir diğeri ise “*sağlığa uygun, iyi düzenlenmiş, hoş ve lezzetli mutfak, yemek düzeni ve sistemi*” şeklindedir (TDK, 2022). Gastronomi, yerel üreticiye ekonomik bir fayda oluşturduğundan bölgelerin parasal kalkınmasında da önemli görülmektedir. Bunun için olması gereken, öncelikle mutfağın, mutfak kültürünün veya mutfak ile ilgili kültürel mirasın turizm ürünü olarak ortaya koyulmasıdır (Deveci vd., 2013).

Seyahat amacı ne olursa olsun ziyaretçiler, vardıkları destinasyonda beslenme ihtiyaçlarını da karşıladıklarından ötürü yeme içme unsuru turizmin içerisinde düşünülmesi gereken bir kavramdır. Bu da mutfak kültürlerinin veya yeme içme unsurlarının turizmle bir bütün olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Mutfak kültürünün turizm ürünü olarak ortaya çıkması gastronomi turizmi ile mümkündür. İnsanların herhangi bir yöreye ait yiyecekleri deneyimleme, o yiyeceklerle ait kültürü tanıma, yaşama istek ve arzuları gastronomi turizminin kapsamındadır. Gastronomi turizmi; bir destinasyona ait yeme – içme kültürünü tanımak amacıyla seyahat etmektir. Öney, (2013)’ e göre gastronomi turizmi, alışılmış olan mutfak kültüründen farklı olarak yiyeceklerin hazırlanarak tüketilmesi, o mutfağın bütün alışkanlıklarının (öğün, ürün hazırlama teknikleri, özel günler vb) keşfedilmesi amacıyla gerçekleştirilen ziyaretir.

Türkiye’de son dönemde ciddi bir atılım yaşayan gastronomi turizmi “deniz, kum, güneş” üçlüsüne alternatif olarak yılın 12 ayına yayılan bir turizm çeşididir. Özellikle bu üçlüden turist çekiciliği anlamında faydalanamayan destinasyonlar için ideal bir pazarlama aracı olarak görülmektedir (Şahin ve Ünver, 2015).

Gastronomi turizmi amacıyla seyahat eden turistlerin motivasyonlarından bazıları şu şekildedir (Smith ve Costello, 2009; Yüncü, 2010; Şengül ve Türkay, 2016;)

Özel bir yemeğin tadımını yapmak amacıyla yapılan ziyaret,
Farklı bir yöreye ait, diğerlerinden farklı süreçleri olan yemeğin üretimini görmek,
Ünlü bir mutfak şefinin hazırlamış olduğu yemeği tatmak,
Yöresel mutfak kültürünü tanımak,
Yöreye özgü yemeğin tadımını yapmak,
Bir yöreye ait olan hammaddenin hasadına katılıp o hammadde-
den geleneksel yollarla ürün elde etme sürecine katılmak,
Bir yöreye ait mutfağın alet, ekipman ve eklentilerini görmek ve
geleneksel çalışma prensiplerini takip etmek,
Yöresel ürün atölyelerine katılmak,
Çiftçi pazarlarını ziyaret etmek,
Fabrika ziyaretleri gerçekleştirmek,
Gastronomi festival ve konferanslarına katılmak

Görüldüğü üzere gastronomi turizmi yöresel mutfak ile birebir ilişki halindedir. Yöresel mutfak, herhangi bir yöreye ait olan ve o yörenin iklimi, coğrafi özellikleri, toplum yapısı, göç ve diğer sosyokültürel unsurları ile harmanlanarak ortaya çıkan, mutfak ekipmanları ve eklentileri ile birlikte pişirme yöntem ve tekniklerinin kullanılmasıyla üretilen yiyecek ve içeceklerin tamamı olarak adlandırmak mümkündür. Yöresel mutfaklar o bölgede veya gurbette yaşayan yöre halkı için çok büyük anlamlar taşımaktadır (Ekinci, 2021; Şengül ve Türkay, 2016). Yöresel mutfaklar gastronomi turizmi amacıyla seyahat edenler için de önemli bir seyahat motivasyon kaynağı olmakla birlikte bu kişiler, yöresel mutfak ürünlerine daha fazla para ödeme eğilimindedirler (Everett ve Aitchison, 2008). İnsanlar yerel olan gıda ürününü organik olarak değerlendirmektedirler. Bu durum tüketicide güven oluşturmaktadır (Işkın, 2021)

Yöntem

Trabzon verimli arazileri, denizi ve ticaret yolu üzerinde bulunmasından ötürü çok geniş ve çeşitliliği olan bir mutfak kültürüne sahiptir. Trabzon mutfak kültürü ve bunun gastronomi turizmi amacıyla kullanımını içeren literatürde çok az sayıda kaynak bulunmaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemiyle yapılan

bu çalışmada Trabzon mutfağının gastronomik değerlerinin neler olduğu ve bu değerlerin gastronomi turizmi bağlamında kullanılabilirliğini araştırmak amaçlanmıştır.

Bulgular

Trabzon Mutfak Kültürü

Bir yörenin mutfak kültürünün anlaşılabilmesi ve gastronomi turizminde kullanılabilirliğinin değerlendirilmesi için mutfak ve mutfakla ilişkili tüm unsurların anlaşılması gerekmektedir.

Mutfak

Trabzon'da geleneksel mutfak, aşhane, ev, eviçi gibi isimlerle adlandırılmakta olup tabanı toprak olan köşesinde toprağın oyularak elde edilen ocaklık adı verilen kısımda ateş yakılan ve burada yemeklerin pişirildiği bir alandır. Ocaklığın üzerinde bulunan büyükçe bacadan duman dışarıya tahliye edilmektedir. Bu baca içerisinden sarkıtılan zincire büyük yemek kazanları takılmakta ve yemek burada pişirilmektedir. Bazı evlerde ocaklığa ilave olarak tandır da bulunmaktadır. Günümüzde köylerde yemek kuzine adı verilen sobalarda pişirilmektedir (Şen, 2022).

Taş Fırın

Özellikle köylerde ortak kullanım amacıyla bulunan taş fırınlar geçmişte ekmek pişirme amacıyla kullanılmış olsa da daha çok mısır kurutmak veya diğer kurutmalıkları (elma, armut hoşafı, zuluflu fasulye kurusu) elde etmek amacıyla da kullanılmıştır (Öztürk, 2019).

Serender

Paska, pahsa, sırander olarak da adlandırılan bu yapı, ahşaptan (kestane, kiraz, ceviz) olup yöre halkının kışlık erzakını (turşu, fasulye, fındık, mısır, patates vb) ve sebze tohumlarını saklamak amacıyla yabani hayvanlardan korunaklı şekilde imal edilmiş yapılardır. Günümüzde çok fazla kullanılmasa dahi bazı köylerde aktif olarak kullanımlarına rastlamak mümkündür (Şimşek ve Şen, 2020).

Su Değirmeni

Geçmişte köylerde ulaşımın zor olması ve üretilen mısırdan ekmek elde edilmesi gerektiğinden hemen her köyde bir veya daha fazla sayıda imal edilmiş olan su değirmenleri, akarsuların kenarlarına ko-

numlandırılmıştır. Günümüzde, gelişen teknoloji ile birlikte elektrikli değirmenlerinde kullanılmaya başlanması ve insanların artık köylerde daha az ikamet ediyor olmaları su değirmenlerinin yok olmaya başlamasına sebebiyet vermektedir. Buna rağmen su değirmenlerinden elde edilen mısır ununun tadını tüketiciler elektrikli değirmenlerde bulamamaktadırlar. Buna en büyük sebep elektrikli değirmenin dönüş hızının su değirmeninden fazla olması ve sürtünme sebebi ile mısır ununa zarar (yakması) vermesi olduğu gösterilmektedir (Şen ve Şimşek, 2020).

Yiyecek Hammaddeleri

Trabzon, iklimi ve coğrafi yapısı sebebiyle bitki örtüsü zenginliği ve çeşitliliği ile öne çıkan bir ildir. Bu bitki örtüsü zenginliği ve çeşitliliği mutfak kültürüne de yansımış olup Trabzon mutfağının şekillenmesinde büyük öneme sahip olmuştur. Doğada yabani olarak yetişen ve tarımı yapılan bitkiler ile birlikte hayvancılık ürünleri Trabzon mutfağının en önemli hammaddeleri konumundadır.

Trabzon mutfağını oluşturan temel hammaddelerin başında mısır, çay, fındık, karalahana, hamsi ve süt ürünleri (peynir, tereyağ) çok fazla sayılmaktadır. Fakat Trabzon denildiğinde akla gelen ürünlerden bir tanesi fasulye turşusu olmasına rağmen fasulye bu mutfakta ana hammadde olarak pek fazla tanımlanmamaktadır. Dolayısıyla fasulyeyi de ana hammadde olarak saymak bir zorunluluktur. Bunların yanında kara patlıcan inciri, kokulu üzüm, erik çeşitleri, elma, armut, hanıfta (hamurcana, yabani çilek) ligarba, fuska, hurma gibi çeşitli kültüre alınmış veya yabani olarak yetişen meyveler Trabzon mutfağında kurutmalık veya reçel olarak yer alan önemli hammaddelerdir. Yine yabani olarak doğada yetişen, toplayıcılık yöntemiyle yöre halkının elde ettiği ve bu şekilde hammadde olarak kullandığı otlar ve mantarlar da mutfak önemli unsurları arasındadır. Tamara (galdirik), zimilanga, zagoda, ısırgan otu bunlardan yalnızca birkaç tanesidir (Şen, 2022; Kurt ve Badem, 2021).

Öne Çıkan Ürünler

Çorbalar

Karalahana ve mısırın bolca yetişmesi Trabzon yöresel mutfağında çorbalarda bolca kullanılmasına sebebiyet vermektedir. Özellikle kar altında kalmış lahanalardan daha lezzetli çorbaların elde edildiği

yöre halkı tarafından belirtilmektedir. Çorba yapımında en beğenilen mısır ise taş fırınlarda kurutulan ve su değirmeninde öğütülen mısırdan yapılan çorbalıktır. İri parçacıklı olması, çorbanın taneli görünmesine sebep olmaktadır. Barbunya ve beyaz fasulye tanelerinin kurutulması ile elde edilen kuru fasulye ise hem lahanadan yapılan çorbalarda hem de mısırdan yapılan çorbalarda bileşen olarak kullanılmaktadır. Yöre halkı özellikle karalahana çorbasını kuyruk yağı ile pişirmektedir. Yöresel çorbalar; Karalahana çorbası, bakla çorbası, sütlü mısır çorbası, kavut çorbası, süt çorbası, oğmaç, yarma mısır çorbası, ısırgan çorbası şeklindedir (Şimşek ve Şen, 2020, Şen, 2022; .

Ana Yemekler

Yılın 12 ayı ürün vermesinden ötürü karalahanadan yapılan yemekler Trabzon mutfağında her zaman pişirilmektedir. Karalahana sarması, lahana yığma, lahana kavurma bunlara örnektir. Bu lahana yemeklerine pişirim esnasında eşlik eden hammaddeler genelde mısır olmaktadır. Yani Trabzon mutfağında hem çorba olsun hem ana yemek olsun lahana ile mısır tencerede bir araya gelmektedir. Haziran ayından Ekim sonuna kadar fasulye yetişen Trabzon'da bu dönemde taze fasulye yemeği sürekli her evde pişirilmektedir. Fasulyelerin tanelenmesi ve bu tanelerin de kurutulmasıyla elde edilen kuru fasulye yılın geri kalan dönemlerinde mutfakta yemeğin esas hammaddesidir. Kıyı şehri olması sebebiyle deniz balıkçılığının gelişmiş olduğu Trabzon'da hamsi, istavrit, mezgit, palamut gibi balıklar bolca avlanmakta ve Eylül ile Mart ayları arasında mutfaktaki yerini almaktadır. Tüm yıl boyunca tüketilen ve tatlı sulardan elde edilen balıkların en önemlisi alabalıktır. Bu balıklar, ızgara, kızartma, buğulama ve tuzlama yöntemiyle sofralara koyulmaktadır. Hamsiden yapılan Hamsi Pilaki Evliya Çelebi'nin 10 ciltlik Seyahatnamesinde tarifiyle birlikte yer almaktadır. Bu belge, o dönemden beri Trabzon'da balıkçılığın mutfaktaki önemini gösteren bir kayıttır (Şen, 2022; Yerasimos, 2014)

Tatlılar

2020 yılı verilerine göre Trabzon, Türkiye fındık üretiminde yaklaşık 40,5 bin ton ile 6. sırada yer almaktadır. Bu durum Trabzon mutfağına da yansımış durumdadır. Trabzon ve çevresinde üretilen tatlıların içerisinde fındık kullanılmaktadır. Bu yöreye ait olan ve fındık kullanılan en önemli tatlılar, fındıklı baklava ve burmalı olarak da bilinen kocakarı veya kocaman gerdanı tatlısıdır. Coğrafi işaretli bir ürün olan

Hamsiköy Sütlacı, Maçka ilçesinde üretilen ve o yörenin sütlerinin kullanıldığı bir ürün olarak öne çıkmaktadır. Adında börek kelimesi olan Laz Böreği yöreye ait bir tatlıdır. Rize’de pepeçura, Giresun’da samaksa adı verilen ve kokulu üzümün mısır unu ile birlikte kaynatılmasıyla elde edilen tatlıya Trabzon’da peperiza adı verilmektedir. Dünya üzerinde 8 saat pişirilerek elde edilen bir dondurma literatüre girmemiştir. Trabzon dondurması bu kadar uzun süre pişirilmesi sebebi ile rengi karamelizeye dönmektedir. Bunların haricinde mısır unu helvası, zumur, cirihta (ziliktar), ağuz, kabak tatlısı, Beton helva tatlılara örnek olarak verilebilir (Yılmaz, 2020; Şen, 2020).

Hayvansal Ürünler

Geniş ve düz meralar bulunmadığından dolayı Trabzon’da hayvancılık genel manada süt hayvancılığı şeklindedir. Yöre halkı, hanesinde kendi ev ihtiyacını gidermek amacıyla beslediği sığırlardan elde ettiği sütleri kullanarak mutfağına hammadde oluşturmaktadır. Trabzon’da bu süt ürünleri, tereyağı, aho peyniri, minzi, telli peynir, kolot peyniri, ağuz olarak öne çıkmaktadır (Şen, 2019; Özkaya ve Gün, 2007)

Kahvaltı

Trabzon halkı hafta sonu kahvaltısına önem vermektedir. Şehir merkezinde olanlar fırınlarda peynirli, kıymalı veya kuşbaşı pıde yapmakta ve evlerinde tüketmektedirler. Köylerde kuzine sobalarda peynirli ekmek yapımı, inek besleyen aileler için önemli bir sofradır. Yine aynı şekilde kuymak, Trabzonlular için olmazsa olmaz bir kahvaltılık üründür. Özellikle kalaylanmış bakır tavalarda yapılan kuymağın tutmuş dibine sahip olabilmek için ev halkı birbiriyle yarışmaktadır. Pıde ve kuymak haricinde Trabzon kahvaltılarını süsleyen lezzetlere, tereyağı, peynir çeşitleri, kaygana, ziliktar (cirihta), bal çeşitleri, reçel çeşitleri, peynir eritmesi, helva, haşlama, fasulye tava, fasulye turşu kavurması, hohol tavası, kartlaç, ağuz, tırnaklı lavaş, kaymak, zumur, Trabzon simidi, süt gibi ürünler örnek olarak verilebilir. Bu örnekler Trabzon kahvaltısının aslında ne kadar zengin çeşitlilikte olduğunu bir kanıtı şeklindedir (Şen ve Ekinci, 2020).

Coğrafi İşaretli Ürünler

Trabzon’da coğrafi işaret olarak tescillenmiş 11 adet ürün bulunmaktadır. Bu ürünlerden Akçaabat Köftesi, Hamsiköy Sütlacı, Sürmene Pidesi, Tonya Tereyağı, Vakfıkebir Ekmeği, Vakfıkebir Külek Peyni-

ri, Yomra Elması ve Sürmene Bıçağı gastronomik üründür (Cİ.TPE, 2022). Geniş bir mutfak kültürüne sahip olmasının karşılığında bu kadar az sayıda gastronomik ürün olması Trabzon mutfağı için bir problem olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Türkiye'nin 2017 yılındaki 26,3 milyar dolar turizm geliri içerisinde gastronominin payı %20'dir (TUIK,2018). Avrupa Birliği üye ve aday ülkelerin konaklama ve gastronomi sektörlerinin istihdam bakımından kıyaslandığı bir araştırmada, gastronomi sektörünün ülkelerin ekonomisine katma değeri % 70 civarında iken konaklama sektörünün %30 civarında olduğu tespit edilmiştir (European Comission, 2014). Gastronomiden en fazla gelir sağlayan ülkeler güçlü imaja sahip, bilinirliği en yüksek olan ülkeler olan Fransa, İtalya ve Çin'dir (Bezirgan, 2019). Türkiye'de ise gastronomi anlamında en bilinen şehirler Hatay, Gaziantep ve Afyonkarahisar'dır. Bu durum UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı'na Gastronomi Şehri olarak girmeleriyle de tes-cillenmiştir (Duran ve Uygur, 2022).

Karadeniz mutfağı denildiğinde akla gelen ilk ürünlerin hamsi, mısır ve mısır ürünleri olduğu bildirilmektedir (Şahingöz ve ark, 2019). Trabzon, Karadeniz mutfağının bütün unsurlarını bünyesinde barındıran bir şehir konumundadır. Binlerce yıl öncesine dayanan bir tarihi olması sebebiyle de mutfak kültürü çeşitlilik ve gelişmişlik göstermektedir. Bu sebepten ötürü Trabzon'un da yerel gastronomik unsurlarını gastronomi turizminden yeteri kadar pay alabilmesi amacıyla kullanması gerektiği düşünülmektedir. Böylece kalış süresi uzayan ziyaretçi daha fazla para harcama eğilimi içerisinde olabilecektir. Bu amaçla birkaç öneri şu şekilde sıralanmaktadır;

Gastronomi tesisleri oluşturulabilir. Dünya üzerinde yöresel gıda üreten işletmeler turistler tarafından bir tercih sebebi haline gelmiştir. Bu işleme tesislerine zeytinyağı işleme tesisleri, şaraphaneler, bira fabrikaları, yiyecek dükkânları örnek olarak verilebilir. Bu ürünlere ilgi duyan tüketiciler hammaddenin tarladan hasadına katılarak tesiste yağ, şarap ve bira elde edilme sürecini işletmecilerle birlikte deneyimlemekte ve belli bir para ödeyerek kendi ürettiği ürünü alarak oradan ayrılmaktadır (Işkın, 2021). Trabzon'da bulunan su değirmenleri bir gastronomi turizmi tesisi haline dönüştürülebilir. Mısırın

hasadı, fırında kurutma işlemi ve su değirmeninde öğütme işlemini gerçekleştiren turist, mısır ununa belli bir bedel ödeyerek oradan ayrılabilir. Su değirmenlerinin eklentisi olarak oluşturulacak olan yeme içme mekanlarında ise bahçeden toplanan karalahana ile birlikte sarma yemeği yapımı, ineklerden elde edilen süttten tereyağı ve devamında kuymak yapımı faaliyeti turistin kalma süresini uzatacak ve yöresel üreticiye ekonomik katkı sağlayacaktır. Bu örnekleri Trabzon'un diğer gastronomik unsurlarıyla arttırmak mümkündür.

Köylerde yöresel ürün atölyeleri oluşturulabilir. Köylerdeki uygun evlerin tarihi dokuya uygun restorasyonları yapılarak buralarda oluşturulacak atölyelerde yöreye ait konserve, reçel, turşu ve yöresel yemek deneyimlemeleri gerçekleştirilebilir. Böylece gastronomik ziyaret amacıyla gelen turistler hem Trabzon'a ait ürünlerin üretilme süreçlerine dahil olarak öğrenme şansı yakalayabilir hem de ürettikleri ürünlerden satın alarak yöre ekonomisine katkı sağlayabilirler.

Çiftçi pazarlarının geliştirilmesi ve sayısının artırılması sağlanabilir. Sadece gastronomi turisti değil birçok tüketici, ürünlerini direk çiftçi pazarlarından alma eğilimi göstermektedir (Timothy, 2016). Trabzon'un belirli noktalarında konumlandırılacak çiftçi pazarlarında yerel halkın evinde ürettiği ürünü pazarlama şansı yakalaması sağlanmalıdır.

Trabzon Kahvaltısı markası oluşturulabilir. Kara patlıcan inciri reçeli, hanıfta reçeli, kara erik reçeli, tereyağı, kaymak, peynir çeşitleri, bal (deli bal, kestane balı, çiçek balı, karakovan balı) çeşitleri, pekmezler (elma, armut dut, üzüm), ziliktar, kaygana, hamsi kuşu, pide (kıymalı, kavurmalı, peynirli) çeşitleri, kuymak, kazı kaldıran, kartlaç, Trabzon simidi, helva, süt, fasulye turşusu kavurması, domates, salatalık, kızartmalar (patlıcan, biber, kabak, patates) gibi ürünlerin tamamı Trabzon'da yetişen veya üretilen ürünlerdir. Bu kadar fazla kahvaltılık çeşidin bulunduğu bir yörenin kahvaltılık markası olmaması eksiklik olarak kabul edilmelidir. Bu sebeple Trabzon iline ait bir kahvaltılık markası oluşturmak amacıyla çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Trabzon Gastronomi Müzesi oluşturulmalıdır. UNESCO Gastronomi Şehirleri olan Gaziantep'te "Emine Göğüş Mutfak Müzesi, Gaziantep Baklava Müzesi, Gaziantep Fıstık Müzesi", Hatay'da "UNESCO Hatay Gastronomi Evi, Mutfak Müzesi, Tıbbi Aromatik Müze", Afyonkarahisar'da ise " Afyonkarahisar Gastronomi Evi, Afyonkarahisar Kültür

ve Sanat Evi” bulunmaktadır (Duran ve Uygur, 2022). Birçok gastronomik değeri olan Trabzon’da şehri ziyarete gelen ziyaretçiler için bir gastronomi müzesi eksikliği hissedilmektedir. Burada ziyaretçilere verilecek olan bilgi veya sunulacak görseller ile şehre ilk adım atıldığında Trabzon mutfağı tanıtılmış olmalıdır.

Gastronomi festivalleri, kongre ve yarışmaları yapılmalıdır. Ulusal veya uluslararası tanınmış gastronomi profesyonellerinin katılacağı ve farklı temalarda gerçekleştirilecek bu tarz etkinlikler ile mutfağın tanıtımı daha etkin hale getirilmelidir.

Coğrafi işaretli ürün sayısı arttırılmalı ve kontrol ile görevli olan kuruluşların daha etkin görev yapmaları sağlanmalıdır. Sarma, karalahana yemeği, burmalı (kocaman- kocakarı gerdanı), Trabzon dondurası gibi birçok yerel lezzete coğrafi işaret alınmalıdır. Trabzon dondurası, daha önce literatürde yer almayan sekiz saat pişme süresi ile en uzun süren dondurma konumundadır. Sırf bu özelliği, bu dondurmanın coğrafi işaret almasına bir sebep olmalıdır. Bu tarz ürünlerin ortaya çıkartılacağı çalışmalar yapılarak coğrafi işaret ile korunma altına alınması sağlanmalıdır. Fakat burada önemli olan unsur, coğrafi işareti aldıktan sonra koruma görevini iyi yapmaktır. Örneğin coğrafi işaretli bir ürün olan Hamsiköy sütlacının bileşiminde yalnızca su, tuz, süt, şeker ve pirinç bulunmaktadır. Kullanılan sütün Hamsiköy’deki otlaklardan beslenen ineklerden sağlanması gerekmektedir. Bu bir zorunluluktur. Fakat Türkiye’nin birçok yerinde, (buna Trabzon ve Doğu Karadeniz’deki bazı iller de dahil) bu sütlacın içerisine yumurta, vanilya, un vb. malzemeler katılmaktadır. Bu bileşenler ürünün asıl tadını değiştirmekte ve tüketicinin algısını olumsuz etkileyebilmektedir. Ayrıca süt, Hamsiköy’den elde edilen süt olup olmadığı tartışılır bir durumdur.

Trabzon gastronomi rotası oluşturulabilir.

Kaynaklar

AKGÖL, Yasemin, *Gastronomi Turizmi ve Türkiye’yi Ziyaret Eden Yabancı Turistlerin Gastronomi Deneyimlerinin Değerlendirilmesi*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2012.

BEZİRGAN, Muammer, “Turistlerin Duygusal Yiyecek Aidiyetleri ve Gastronomi İmajı Algılarının Türk Mutfağının Marka Bilinirliği Üzerine Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(66), 2019, s.1023-1032.

- Cİ.TPE (2022). <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/liste?il=61>, Erişim Tarihi: 10.05.2022
- DEVECİ, B., TÜRKMEN, S., AVCIKURT, C., “Kırsal Turizm ile Gastronomi Turizmi İlişkisi: Bigadiç Örneği”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 3(2),2013, s. 29-34.
- DURAN, G., UYGUR, S. M., “UNESCO Gastronomi Şehirleri’nin Gastronomi Unsurları ve Gastronomi Kimlikleri”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 10(1), 2022, s.627-648.
- EKİNCİ, Emel, *Giresun’a Ait Coğrafi İşaretili Görele Dondurması ve Bu Dondurmanın Gastronomi Turizmi Bağlamında Değerlendirilmesi*, İstanbul Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.
- European Comission, (2014). Ana Sayfa/İşçi Verimliliği, Personel Gideri. Erişim: 10.05.2022.
- EVERETT, S., Aitchison, C., “The Role of Food Tourism in Sustaining Regional Identity: A Case Study of Cornwall”, *South West England. Journal of Sustainable Tourism*, 16(2), 2008, s.150-167.
- İŞKİN, Merve, “Gastronomi Turizmi Tesisleri Üzerine Kavramsal Bir İnceleme”, *Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi*, 1(2), 2021, s.57-74.
- KURT, E., BADEM, A., “Trabzon’un Yöresel Bir Lezzeti: Simira”, *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (3), 2021, s.1079-1097 .
- ÖNEY, Hüseyin, *Gastronomi Turizmi, Alternatif Turizm*, Sadık Bahçe, (Ed.), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları. Eskişehir, Web Ofset Tesisleri, 2013, 159-171.
- ÖZKAYA, F. D., GÜN, İ., *Anadolu Peynir Kültürü*, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 2007.
- ÖZTÜRK, Zehra, *Arsin Tarım ve Yaşam Kültürü*, Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler, Coşkun Erüz (ed.), Arsin Belediyesi Yayınları, Ankara 2019, s.223.
- SMİTH, S., COSTELLO, C., “Culinary Tourism: Satisfaction with A Culinary Event Utilizing Importance Performance Grid Analysis”, *Journal of Vacati-on Marketing*, 15(2), 2009, s.99-110.
- ŞAHİN, G. G., ÜNVER, G., “Destinasyon Pazarlama Aracı Olarak Gastronomi Turizmi: İstanbul’un Gastronomi Turizmi Potansiyeli Üzerine Bir Araştırma”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(2), 2015, s.63-73.
- ŞAHİNGÖZ, S. A., ÖZTÜRK, B., KESKİN, H., “Karadeniz Mutfak Kültüründe Mısır: İstanbul’da Karadeniz’i Yaşamak”, *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Education & Literature Journal*, UTKM Özel Sayı, 2019, s.20-31.
- ŞEN, M. A., EKİNCİ, E., Trabzon’un Turistik Destinasyon Olarak Tanıtılmasında Yeni Bir Gastronomik Konsept “Trabzon Kahvaltısı”, 1. International Aşçı Dede Ateşbaz-ı Veli Symposium, 2020.

- ŞEN, Mehmet Akif, “Doğu Karadeniz Yaylalarında Üretilen Gastronomik Ürünlerin Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Yayıncılık ve Yayla Kültürü Sempozyumu*, 2019.
- ŞEN, Mehmet Akif, “Yöresel Trabzon Mutfağında Tatlılar Üzerine Bir Araştırma”, *8th International Conference on Culture and Civilization*, August 21-22, 2020, Trabzon.
- ŞEN, Mehmet Akif, *Doğu Karadeniz Mutfak Kültürü. Türkiye’nin Mutfak Sosyolojisi*, Ahmet Cihan (ed.), Akademik Kitaplar. İstanbul, 2022, s. 481-526.
- ŞENGÜL, S., Türkay, O., “Akdeniz Mutfak Kültürünün Gastronomi Turizmi Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4(1), 2016, s.86-99.
- ŞİMŞEK, Mehmet, ŞEN, Mehmet Akif, *Lazut (Yeni Dünya’dan Karadeniz’e Mısırın Öyküsü)*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2020.
- Tdk, (2022); <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 10.05.2022
- TİMOTHY, Dallen J., *Heritage cuisines, foodways and culinary traditions, Heritage Cuisines*, Dallen. J. Timothy (ed.), Heritage Cuisines, 22-81, New York: Routledge, 2016.
- TÜİK, (2018). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-Istatistikleri-IV-Ceyrek-Ekim-Aralik-ve-Yillik,-2017-27612#:~:text=Turizm%20ogeliri%202017%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20bir,eden%20vatanda%C5%9F%20ziyaret%C3%A7ilerden%20elde%20edildi>, Erişim Tarihi: 10.05.2022
- YERASİMOS, Marianna,, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Yemek Kültürü Yorumlar ve Sistematik Dizin*. 2. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- YILMAZ, Berk, “Trabzon Geleneksel Mutfağında Tatlılar ve Çekme Helva”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 0(43), 2020, s.59-68.
- YÜNCÜ, Hilmi Rafet, “Sürdürülebilir Turizm Açısından Gastronomi Turizmi ve Perşembe Yaylası”. In Congress of Aybastı-Kabatas (Vol. 11), 2010.

Trabzon Şehrinde Yeşil Alanların Mekânsal Analizi

Rauf BELGE

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

Ahmet Emrah SİYAVUŞ

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

Giriş

Doğal alanların antropojenik mekânları olan şehirler, doğal coğrafi görünümün büyük ölçüde değiştirildiği ve dönüştürüldüğü yerleşmelerdir. Sakinlerinin tarım ve hayvancılık dışında geçimlerini sağladığı şehirler, insan müdahalesinin en fazla hissedildiği ve gözlendiği yapay mekânlar olmuştur. Günümüzde dünya nüfusunun yarıdan fazlasının yaşadığı bu mekânlarda nüfus yoğunluğu yüksek ve geçirimsiz araziler geniş yer kaplamaktadır. Şehirlerde topografya yüzeyi daha çok binalar, asfalt yollar ve betonarme yapılarla kaplanmıştır. Bu nedenle şehirlerde yeşil alanlar, yerleşme ve yapılaşmanın baskısı altında kalmıştır.

Şehirsiz doku içerisindeki yeşil alanlar kendiliğinden oluşabildiği gibi bazen belli planlar dahilinde tasarlanabilmektedir. Ancak her iki durumda da şehrin topoğrafyası, jeomorfolojisi, iklimi, şehrin idari ve mimari yapısı, özellikle de şehirde ikamet edenlerin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı yeşil alanların oluşmasında etkili olmaktadır.¹ Bunun yanında yerleşme içerisinde kalan yeşil alanlar, daha çok insanların istek ve arzularına göre şekillenir. Bu nedenle yeşil alanlar, şehir planında organik olarak gelişmemiştir. Yeşil alanlar özellikle 19. yüzyıldan sonra büyüyen şehirlerde kapanıp kalan insanların güneşe, ışığa, havaya, bitkilere, ferah ve açık alanlara duydukları ihtiyaçtan

doğmuştur.² Yeşil alan ihtiyacı şehirler büyüdükçe artar. Yeşil alanlar, genel itibariyle şehrin kenar kısımlarında bulunur. Kenar alanlarda yeterli boş arazi bulunmakla beraber arsa fiyatları merkezdeki kadar yüksek değildir.³ Zira şehirlerde arazi değerli bir gayrimenkul olarak kabul görür, bu nedenle şehrsel arazi daha ziyade nüfusun konut açığını gidermede kullanılır. Bunun sonucunda şehrin merkezi kısımlarında yeşil alanlar, genellikle daha az yer kaplar.

Şehirde rekreasyon faaliyetleri, mekâna ihtiyaç duyar. Şehir sakinlerinin rekreasyon ihtiyacı büyük oranda yeşil alanlar tarafından karşılanır. Bu anlamda açık ve yeşil alanlar, “şehrsel rekreasyon mekânlarını” oluştururlar.⁴ Yeşil alanlar, şehir içi arazi kullanımında önemli bir mekân olmakla birlikte şehir sakinlerinin birçok ihtiyacını karşılayan doğal ortamlardır. Yeşil alanlar aynı zamanda şehrin imajı, simgesi ve şehrsel hayatın önemli bir bileşenidir. Şehir sakinlerinin dinlenme, spor yapma ve eğlence mekânı olduğu kadar çeşitli bitki ve hayvana ev sahipliği yapar.

Yerleşme içerisinde yer alan yeşil alanlar ekolojik, ekonomik, sosyal açıdan birçok işlevi bulunmaktadır. Şehrsel hayatı dayanıklı kılan yeşil alanların yerleşme içerisinde birçok faydası vardır. Öncelikle şehirlerde binaların ve diğer betonarme yapıların meydana getirdiği katı ve monoton kalıbı yumuşatarak, şehre organik bir nitelik kazandırır.⁵ Şehrin akciğeri niteliğinde olan yeşil alanlar, şehrin havasını temizleme, oksijen sağlama, iklimik koşulları etkileme gibi etkilerinin yanında ekolojik ve biyolojik açıdan sağlıklı ve yaşanabilir bir ortamın oluşmasında önemli rol oynar. Bununla beraber beton yığını haline gelen şehirde görsel ve estetik açıdan hoş bir görünüm oluşmasını sağlar. Ayrıca yeşil alanlar, şehir sakinlerinin psikolojik açıdan dinlenme, rekreatif faaliyetlerde bulunma ve sosyalleşme gibi imkanları sunar. 1999 yılında meydana gelen Marmara Depremi’nden sonra yeşil alanların sadece insanların dinlenme ve spor yapma ihtiyacını karşılamakla kalmadığı aynı zamanda depremden sonra acil toplanma yeri olarak kullanılabileceği anlaşılmıştır.⁶ Ayrıca yeşil alanlar, bireylerin ruhsal ve fiziksel gereksinimlerini karşılamakla toplumun psikolojik yapısına olumlu etki yapar.⁷ İnsanların yürümek, dinlenmek, oynamak, doğayla bütünleşmek ve gözlemlemek için bir araya gelerek sosyalleştiği mekânlardır.⁸ Dolayısıyla yeşil alanlar, şehirde yaşam kalitesinin ölçütlerinden biri olduğu gibi şehrsel mekânın bir birleşeni ve şehir sakinlerinin önemli bir hizmet alanı olarak görüle-

bilir.⁹ Yeşil alanlar, özellikle bütün dünyada baş gösteren Covid-19 küresel salgınından sonra daha da önem kazanmış, şehirler için önemli bir ihtiyaç olduğunun farkına varılmıştır.

Yerleşim içerisinde yeşil alanların bulunması bireyler açısından önemli bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyacın belli oranda karşılanması gerekir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO), nüfusa bakılmaksızın yerleşme içerisinde kişi başına 9 m² yeşil alana ihtiyaç duyulduğu, ancak ideal koşullarda bunun 10-15 m² olması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰ Ancak kişi başına düşmesi gereken yeşil alan standarttı ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Söz gelimi İngiltere ve ABD’de kişi başına 40 m² yeşil alan standarttı benimsenmiştir.¹¹ Kişi başına düşen yeşil alan oranı New York’ta 23,1 m², Roma’da 45,3 m², Paris’te 14,5 m², Londra’da 27 m², Amsterdam’da 45,5 m², Berlin’de 27,1 m²’dir. Türkiye’de 02.09.1999 tarihli ve 23804 sayılı yönetmelik ile yerleşim alanı içerisinde kişi başına 10 m² yeşil alan standardı getirilmiştir. Ancak yapılan akademik çalışmalar, Türkiye’de birçok şehrin belirtilen değerin altında kaldığını göstermektedir. Mesela Antalya’da bu oran 3,1 m², Balıkesir’de 3,1 m², Isparta’da 3 m², İstanbul’da 6 m², İzmir’de 5 m², Kahramanmaraş 7,1 m², Kayseri’de 5,4 m², Samsun’da 5,6 m² ve Şanlıurfa’da 3,8 m² olduğu tespit edilmiştir.¹² Ancak Gedikli’ye göre şehirler farklı sosyo-kültürel ve ekonomik yapıya sahip olmasının yansira toplumların istek ve eğilimleri birbirinden farklı olduğu için ideal yeşil alan kriteri şehirden şehre değişebilir.¹³

Yerleşme içerisinde kalan açık ve yeşil alanları kullanım amaçları ve işlevlerine göre aktif yeşil alanlar, pasif yeşil alanlar ve açık alanlar olmak üzere üç farklı gruba ayrılmaktadır. İlk olarak aktif yeşil alanlar, şehir sakinlerinin kullanımına açık olan dinlenme ve eğlenme gibi rekreatif ihtiyaçlarını karşılayan parklar, çocuk oyun alanları, spor alanları, piknik alanları, botanik bahçeleri gibi mekânlardır. Pasif yeşil alanları; şehir sakinlerinin kullanımına açık olmayan görsel yeşil alanlar, refüjler, fidanlıklar, çayırklar, koru alanları ve mezarlıklar gibi daha çok kent estetiği ve sağlığı için düzenlenen mekânlardır. Açık alanlar ise meydanlar, yaya yolları ve sokaklar, açık otoparklar ve pazar yerleri gibi yapılaşma olmayan boş alanlardır.¹⁴

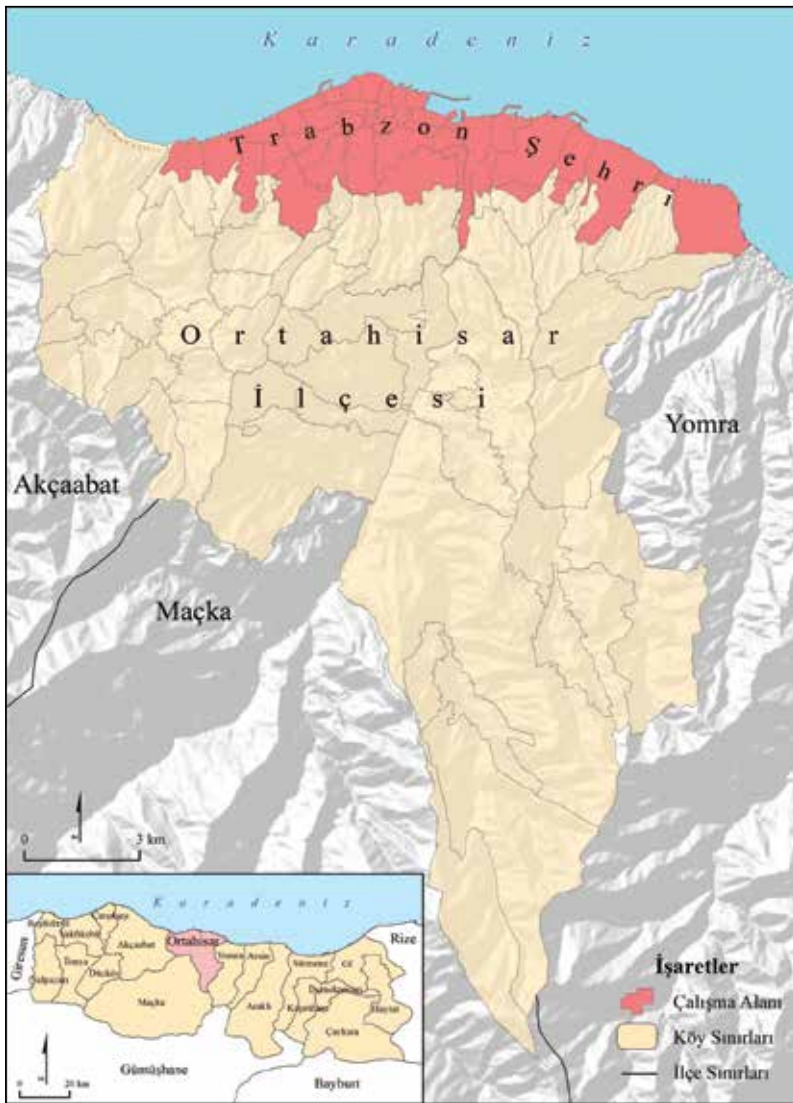
Yerleşme içerisinde kalan yeşil alanlar çeşitli büyüklük ve niteliklerde olabilirler. Mesela sokak ölçeğindeki yeşil alanlar, evlerin bahçeleri olabilir. Okul avlusu, küçük oyun parkları ve refüjler semt ölçeğindeki açık ve yeşil alanlardır. 4-40 hektar arasındaki parklar, spor sahaları,

göl veya akarsu sahaları şehir düzeyindeki parklara örnek verilebilir. Yeşil alan ihtiyacını daha çok şehir düzeyindeki parklar karşılar. Şehir parkları, şehirdeki tüm nüfusa hizmet ettiği için korunması gereken yeşil alanları arasında sayılır. Bunlardan bazıları büyük şehirlerin simgesi olmuş mekânlardır. Söz gelimi Gülhane Parkı, Emirgan Korusu İstanbul'un, Central Park New York'un ve Hyde Park Londra'nın meşhur parklarıdır.¹⁵

Çalışma Alanı

Trabzon şehri, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümünde yer alan Trabzon ilinin idari merkezidir. Trabzon ilinin merkez ilçesi olan Ortahisar ilçesinin şehrsel alanından ibaret olan Trabzon şehri, kıyı boyunca uzanan 43 mahalleden oluşmaktadır (Harita-1). Şehir ve çevresi morfolojik olarak üç ana bölgeden oluşmaktadır. Bunlar; güneyden gelen akarsuların oluşturduğu sahil bölgesi, ortalama yükseltisi 200-250 m arasında değişen tepeler bölgesi (Boztepe, Soğuksu, Telsiztepe, Zefanos sırtları) ve kıyının gerisinde birbirinden dikliklerle ayrılmış denize doğru hafif eğimli taraçalar bölgesidir. Güneydeki dağlık kesim ile kıyı arasında kalan hafif eğimli arazi üzerinde kurulan şehir, başta Değirmendere ve Kuzgundere (Tabakhane Deresi) olmak üzere irili ufaklı birçok akarsu tarafından parçalanmış taraçalar bölgesi üzerinde yer almaktadır.¹⁶ Yıllık ortalama sıcaklığı 13,5-15 °C arasında değişen Doğu Karadeniz, fazla yağış (1.200 mm'nin üzerinde) almasından dolayı, bitki örtüsü bakımından ülkemizin en zengin bölümüdür. 1.000 m yükseltiye kadar olan nemli ılıman sahil kuşağında kayın, kızılçam, kestane, ıhlamur ve gürgen ormanları yer alır.¹⁷

Trabzon 1927 yılında yapılan Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımında yaklaşık 25 bin nüfuslu (24.634) küçük bir şehir iken 1950'den sonra nüfus hızla artmaya başlamıştır. 1950'de 33.990 olan nüfus, 1975'te 100 bine yaklaşmıştır (97.210). 2000 yılında nüfusu 200 bini aşarak 214.949 kişi oldu. Günümüzde nüfusu 300 bine (295.843) yaklaşan Trabzon şehrinde çimento, gıda, tarım ve orman ürünleri sanayisi gelişmiştir. Ancak buna rağmen Trabzon, bir sanayi şehri olmaktan ziyade, bir liman ve ticaret şehri olarak nitelendirilir.¹⁸ Geniş hinterland bölgesi, limanı, uluslararası havalimanı, 30 bin öğrencinin okuduğu üniversitesi ve doğu-batı istikametinde gelişmiş karayolu ulaşımı sayesinde Trabzon şehri, Doğu Karadeniz Bölümü'nün en gelişmiş merkezlerinden biri olmuştur.

Harita-1: Trabzon Şehrinin Coğrafi Konumu

Amaç ve Yöntem

Trabzon şehrinde yeşil alanların mekâna bağlı dağılışı ve yoğunluğu bu çalışmanın esas konusunu oluşturur. Çalışmanın temel amacı Trabzon ilinin merkez ilçesi olan Ortahisar'ın şehirs kesiminde yeşil alanların mahallelere göre dağılışı ile kişi başına düşen yeşil alan miktarını mahalle düzeyinde ortaya koymaktır. Çalışmada sadece kentsel doku içerisinde kalan yeşil alanlar incelenmiş, şehrin dışında kalan yeşil alanlar dikkate alınmamıştır. Bu nedenle Ortahisar ilçesinin şehirs alanına denk gelen 43 mahallenin yeşil alanları incelen-

miştir. Mahallelerin sadece meskûn kısmı çalışma alanına dahil edilmiştir. Bu amaçla Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nden 2020 yılına ait sayısallaştırılmış imar planı temin edilmiş, böylece yeşil alanların coğrafi dağılışı tespit edilmiştir. Parklar, açık spor tesisleri, rekreasyon alanları ve millet bahçesi aktif yeşil alan olarak değerlendirilmiş; yerleşim içerisinde halkın kullanımına açık olmayan refüjler, mezarlıklar, askeri alanlar, ağaçlandırılmış alanlar ve tarım alanları ise pasif yeşil alan olarak ele alınmıştır. Mahallelerin ve yeşil alanların yüzölçümü ArcGIS 10.6 programıyla hesaplanmıştır. Yeşil alan ve nüfus ilişkisini ortaya koymak için Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) mahalle nüfusları alınmıştır. Elde edilen sonuçlar, tablo ve haritalarla görselleştirilmiştir.

Bulgular

Trabzon Şehrinde Yeşil Alanların Genel Durumu

Genel olarak geçerli sayılan kurallara göre, şehirselle alanın en az %10'unun yeşil alanlara ayrılması gerekmektedir.¹⁹ Trabzon şehrinde yeşil alanların yüzölçümü bu oranı aşmaktadır. Nitekim Trabzon şehrinde toplam 466.7 hektarlık arazi, yeşil alan (aktif ve pasif) olarak değerlendirilmektedir. Bu miktar, şehirselle alanın yaklaşık %15'ine denk gelmektedir. Bunun 276 hektarı aktif yeşil alan olarak bilinen park, açık spor tesisleri, rekreasyon alanları ve millet bahçeleridir. Kalan 190 hektarlık alan; ağaçlandırılacak alan, refüjler, mezarlık, askeri alan, tarım alanı gibi pasif yeşil alanlarıdır. Başka bir ifade ile yeşil alanların %59'u aktif ve %41 ise pasif yeşil alanlardan oluşur.

Trabzon şehrinde en geniş yeşil alanlar, parklardır. İmar planına göre 232.3 hektar alan kaplayan parklar, yeşil alanların yarısını oluşturur. Parklardan sonra %21,1 oranına sahip olan refüjler en geniş alan kaplayan pasif yeşil alanıdır. Refüjler, sahil yolu ve iç kesimleri kıyıya bağlayan ana caddeler etrafında geniş yer kaplar. Refüjler, sahil yoluna (Doro karayolu) paralel doğu-batı güzergahında yaklaşık 20 km boyunca uzanır. Dolayısıyla park ve refüjler, yeşil alanların %70'ni oluşturur. Bunların dışında ağaçlandırılacak alanlar önemli oranda (%10) alana sahiptir. Açık spor tesisleri, rekreasyon alanları, mezarlık ve askeri alanlar, %3-5 oranında yer işgal eden yeşil alan türleridir. Yeşil alan içerisinde %0,8 oranından yer kaplayan tarım alanları, toplam yeşil alanlar içerisinde en az alana sahip yeşil alandır (Tablo-1).

Tablo-1: Trabzon Şehrinde Yeşil Alanların Genel Durumu

Durumu	Yeşil Alan Türü	Hektar	Oran (%)
Aktif Yeşil Alanlar	Parklar	232,3	49,8
	Açık Spor Tesisleri	21,8	4,7
	Rekreasyon Alanları	16	3,4
	Millet Bahçesi	6,6	1,4
Pasif Yeşil Alanlar	Refüjler	98,4	21,1
	Mezarlık	20,5	4,4
	Askeri Alan	20,8	4,5
	Ağaçlandırılacak Alan	46,6	10
	Tarım Alanı	3,7	0,8
Toplam		466.6	100

2013 yılında Ortahisar Belediyesi'nin tespitlerine göre Trabzon şehrinde toplamda 2.037.224 m² aktif yeşil alan bulunmaktadır.²⁰ Aradan geçen 8 yıllık süre zarfında yeşil alan miktarı büyük artış göstermiş 2 milyon 700 bin metrekareye (2.680.915 m²) yaklaşmıştır. Başka bir ifade ile yeşil alanlar 2013-2021 yılları arasında yüzde 30 oranında artış göstermiştir. Son yıllarda Trabzon Büyükşehir Belediyesi ve Ortahisar Belediyesi'nin yeşil ve rekreasyon alanlara yönelik geliştirmiş olduğu kentsel dönüşüm projeleri, şehirde yeşil alan miktarını artırmıştır. Söz gelimi Zağnos Vadisi, Tabakhane Vadisi, Millet Bahçesi ve Botanik Bahçesi gibi projeler, yeşil alanların nitelik ve niceliğini artıran çalışmalardan birkaçıdır.

Foto-1: Sahil Yolu Boyunca Uzanan Park ve Refüjler, Fatih Mah.

Harita-2: Trabzon Şehrinde Yeşil Alanların Dağılışı

Trabzon'da yeşil alanlar daha ziyade şehrin batı ve orta kesimlerinde yer alan mahallelerde yoğunlaşmıştır. Kuzey-güney uzantılı vadilerin bir kısmı yeşil alan olarak değerlendirilmiştir. Mesela Tabakhane Vadisi Parkı (Zafer Mah.), Zağnos Vadisi Parkı (Bahçecik Mah.) ve Karşıyaka Vadisi (Karşıyaka Mah.) gibi parklar, akarsuların şekillendirdiği vadiler boyunca uzanmıştır. Bu vadiler, şehrin ekolojik ve doğal hava koridoru işlevini görmektedir. Zağnos ve Tabakhane vadileri kentsel dönüşüm kapsamına alınmasıyla, buradaki gecekondu yıkılmış yerine yeşil rekreasyon alanları inşa edilmiştir. Özellikle Zağnos Vadisi plansız yapı ve gecekonduardan arındırılarak açık ve yeşil alanlara dönüştürülmüş, bu sayede vadiye ekolojik bir koridor olma özelliği kazandırılmıştır.²¹ Yeşil alanların yoğunlaştığı bir diğer alan ise şehrin kuzeyinde kıyıya paralel uzanan sahil yolu (Doğu karayolu) boyunca refüj ve parklar geniş yer kaplamaktadır. Kıyı kesimde oluşturulan dolgu alanlarında parkların yapımına önem verilmiş, bu durum şehrin yeşil alan miktarını artırmıştır (Harita-2, Foto-1).

Düzenli ve diğerlerinin yaptıkları çalışmaya göre Trabzon'un şehir sakinleri daha çok arkadaşlarla-aileyle vakit geçirme (%34) ve oturma-dinlenme (%24) amacıyla kent parklarını kullanmaktadır.²² Bu amaçla kullanılan şehrin önde gelen yeşil alanları şunlardır;

Millet Bahçesi: 08.09.2021 tarihinde açılışı yapılan Ortahisar Millet Bahçesi, Türkiye'nin ilk spor temalı millet bahçesi unvanına sahiptir. İnönü Mahallesi'nde yer alan millet bahçesi, Avni Aker Stadı yerine yapılmıştır. Yaklaşık 62 bin metrekarelik alandan oluşan millet bahçesi, içerisinde kaykay pisti, buz pateni, dinlenme alanları, bisiklet ve

yürüyüş yolları, futbol sahası ve oyun parkı gibi birçok aktivite imkânı bulunmaktadır.

Botanik Bahçesi: Trabzon'da yeşil alanlar içerisinde hiç şüphesiz en önemli yere sahip olan Trabzon Botanik Bahçesi'dir. 9 Temmuz 2018 tarihinde açılan Trabzon Botanik Bahçesi, iç kesimlerde Çamoba mevkiinde yer alır. 103 dönümlük arazi üzerinde inşa edilen botanik parkı, 94 farklı türden 1600 ağaç ve 36 türden 9 bin 404 çalı ve 130 çeşit yer örtücü ile 11 bin bitki bulunmaktadır. Botanik Bahçe; atölye, oyun evi, restoran, kır kahvesi, Trabzon evi, kütüphane, hayal evi, Sinan Kulesi, su geçitleri ve çocuk oyun alanı gibi farklı olanaklar sunmaktadır.²³

Diğer parklar: Şehir merkezinde yer alan Atatürk Meydan Parkı (İskenderpaşa Mah) ve şehir halkının uğrak yerlerindendir. Meydan, Meydan-ı Şarki, Gavur Meydanı, Hürriyet Meydanı, Taksim Meydanı, Atatürk Alanı, Belediye Meydanı gibi isimlerle anılan Atatürk Meydan Parkı, tarihi geçmişi Osmanlı'nın son dönemlerine kadar uzanır. Merkezi bir konumda yer alan Meydan Parkı, çevresinde birçok kamu, dini, ticari ve sosyal işlevli binalar bulunur. İskenderpaşa Camii ve Belediye Binası bunlar arasında en dikkat çeken mekânsal yapılarıdır.²⁴ Adı geçen park ile birlikte Atapark ve Fatih Parkı (Esentepe Mah.), vakit geçirme ve oturma-dinlenme olanaklarından dolayı özellikle yaşlı nüfusun tercih ettiği yeşil alanlar olmuştur.²⁵ Söz konusu parkların şehrin merkezinde ve erişebilir olması tercih edilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca plansız ve gecekondu semtlerinden dönüştürülen Zağnos Vadisi Parkı ve Tabakhane Vadisi Parkı şehre yeni kazandırılan yeşil alanlardır.²⁶

Rekreasyon Alanları: Trabzon şehrinde rekreasyon alanları içerisinde zikredilebilecek en önemli mekân hiç şüphesiz Boztepe'dir. Boztepe, Kuzgundere ve Değirmendere tarafından derince kazılmış vadiler arasında güneybatı ve kuzeydoğu doğrultusunda uzanan tepelik bir alandan oluşur.²⁷ Şehrin tarihi ve doğal manzarasının en iyi gözlemlendiği Boztepe, coğrafi konumundan dolayı İlk ve Orta Çağ dönemlerinden beri önemini korumaktadır.²⁸ Üzerinde bulunan ormanlık alanı 3,7 ha olan Boztepe²⁹ kıyıda yaklaşık 3 km içerde ve Değirmendere'nin batısında yer alır. Şehir ekonomisinin temelini oluşturan limanın hemen gerisinde yükselen Boztepe, günümüzde bir seyir terası niteliğini kazanmıştır. Cami ve manastır gibi tarihi yapıların yanında zengin bitki örtüsü, seyir terası ve çay bahçeleriyle şehrin simgesi haline gelen önemli bir rekreasyon alanıdır.

Mahallelere Göre Yeşil Alan Miktarı

Şehirsel alanın %15'inin yeşil alan olduğu Trabzon'da toplamda 466 hektarlık yeşil alan bulunmaktadır. Ancak yeşil alanlar, mahalle geneline homojen bir şekilde dağılmamıştır. Söz gelimi şehrin doğu kıyısında yer alan Yalincak, 373.505 m² yeşil alanıyla en fazla yeşil alana sahip mahallesidir. Müstakil konutların hâkim olduğu Yalincak Mahallesi'nde park ve refüjlerin fazla olması, yeşil alan miktarını artırmıştır. Yalincak'tan sonra yeşil alanı 300 bin metrekareyi aşan Sanayi Mah. (302.572 m²) gelmektedir. 1 Nolu Asri (Sülüklü) Mezarlığı ile Değirmendere Vadisi boyunca parkların inşa edilmesi mahallenin yeşil alanını artmasında etkili olmuştur.

Bahçecik, Çukurçayır, Pelitli, Boztepe, Üniversite, 2 Nolu Erdoğan ve Soğuksu mahallelerinde yeşil alanların yüzölçümü 200 bin metrekareyi geçmektedir. 2 Nolu Bostancı, Kalkınma, Toklu, Konaklar, 3 Nolu Erdoğan, 1 Nolu Beşirli, İnönü, Karşıyaka, 2 Nolu Beşirli ve Kaymaklı mahallelerinde ise yeşil alan miktarı 100-200 bin metrekare arasında değişmektedir. Kalan 24 mahallenin yeşil alan miktarı 100 bin metrekarenin altında kalmaktadır. Kıyıda yer alan Kurtuluş ile şehrin merkezi kısmında bulunan Yenicuma, Cumhuriyet, Gazipaşa ve Zafer mahallelerinde yeşil alan miktarı 10.000 m²'nin altında kalmaktadır. Birbirine komşu olan bu mahallelerin yüzölçümleri az ve yapılaşmanın sık olması, yeşil alan yüzölçümünü azaltmıştır (Harita-3). Özellikle 382 m² yeşil alana sahip olan Zafer Mah., yeşil alan miktarının en az olduğu mahalledir. Tabakhane Vadisi Parkı üzerinde yer almasına karşın, Zafer Mahallesi'nde yeşil alan miktarı oldukça düşüktür. Kentsel dönüşüm kapsamına alınan Zafer Mahallesi, Kurtuluş'tan sonra yüzölçümü en küçük mahalledir. Dere yatağında yer almasından dolayı Tabakhane Kentsel Dönüşüm ve Gelişim Projesi kapsamında yaklaşık 500 binanın yıkıldığı mahallede, projenin tamamlanmasıyla yeşil alanların artacağı planlanmaktadır.

Yeşil alanların mekânsal dağılışının daha somut bir şekilde ortaya konulması için yeşil alanların mahalle içerisinde kapladığı oranın bilinmesi gerekir. Bu maksatla mahalle yüzölçümleri ile mahalle içerisinde kalan yeşil alan (aktif-pasif yeşil alanlar) yüzölçümleri hesaplanmış, sonuçlar yüzde (%) olarak verilmiştir. Buna göre yeşil alan oranın en fazla olduğu mahalle %36,2 ile 2 Nolu Bostancı iken, bunu çok az farkla 2 Nolu Erdoğan Mahallesi (%35,9) takip etmektedir. 2 Nolu Bostancı Mahallesi'nde 111.475 m² genişliğinde Bostancı Me-

Harita-3: Yeşil Alan Oranın En Az Olduğu Mahallelerin Uydu Görüntüsü, 2020.

zarlığı'nın olması, mahallenin yeşil alan miktarını artırmıştır. 2 Nolu Erdoğan Mahallesi'nde yeşil alan oranın yüksek olmasının nedeni, burada Şehit Üsteğmen Naci Doğan Kışlası'nın yer almasıdır. Söz konusu mahalleleri, yeşil alan oranı %20-30 arasında değişen, Sanayi, Toklu, İnönü, Gülbaharhatun, Kalkınma, Bahçecik, Ortahisar ve Boztepe mahalleleri takip etmektedir. Çimenli, Kurtuluş, 1 Nolu Beşirli, Değirmendere, Fatih, İskenderpaşa, 1 Nolu Erdoğan, 3 Nolu Erdoğan, Kaymaklı, Esentepe, Konaklar, Yenimahalle, Karşıyaka, Çukurçayır, 2 Nolu Beşirli, Aydınlikev, Kanuni, Yalınca, Soğuksu, Çömlekçi, Kemerkaya, Hızırbey ve Yalı mahallelerinin yeşil alan oranı %10-20 arasında değişmektedir. Yeşiltepe, Üniversite, 1 Nolu Bostancı, Pelitli, Çarşı, Cumhuriyet mahallelerinde yeşil alan oranı %5-10 arasında iken, Gazipaşa, Pazarkapı, Yenicuma ve Zafer mahallelerinde bu oran %5'in altında kalmaktadır. Adı geçen idari alanlar arasında Çarşı, Pa-

Fatih	414.879	9.239	222,7	69.836	16,8	46.463	5
Gazipaşa	156.816	4.042	257,8	7.556	4,8	3.238	0,8
Gölbaharhatun	261.371	2.448	93,7	67.265	25,7	37.128	15,2
Hızırbey	273.347	2.542	93	27.858	10,2	4.122	1,6
İnönü	529.790	10.583	199,8	140.398	26,5	72.705	6,9
İskenderpaşa	309.405	1.742	56,3	48.881	15,8	22.587	13
Kalkınma	756.093	4.697	62,1	165.705	21,9	63.021	13,4
Kanuni	261.809	2.212	84,5	31.789	12,1	29.362	13,3
Karşıyaka	979.093	8.478	86,6	131.216	13,4	99.583	11,7
Kaymaklı	705.281	4.260	60,4	103.154	14,6	80.807	19
Kemer kaya	186.969	1.839	98,4	19.820	10,6	13.781	7,5
Konaklar	1.051.656	5.261	50	147.168	14	90.191	17,1
Kurtuluş	45.743	1.046	228,7	8.602	18,8	785	0,8
Ortahisar	148.913	1.080	72,5	31.718	21,3	30.290	28
Pazarkapı	392.283	1.041	26,5	18.161	4,6	3.626	3,5
Pelitli	3.168.029	22.052	69,6	262.636	8,3	208.463	9,5
Sanayi	1.111.623	1.776	16	302.572	27,2	135.632	76,4
Soğuksu	1.772.623	13.093	73,9	207.781	11,7	143.736	11
Toklu	624.974	8.170	130,7	165.648	26,5	117.300	14,4
Üniversite	2.564.199	14.569	56,8	239.701	9,3	191.193	13,1
Yalı	223.573	3.295	147,4	22.450	10	5.674	1,7
Yalıncağ	3.163.928	7.468	23,6	373.505	11,8	318.956	42,7
Yenicuma	209.466	6.995	333,9	8.636	4,1	5.756	0,8
Yenimahalle	199.757	1.869	93,6	26.996	13,5	3.617	1,9
Yeşiltepe	291.494	9.689	332,4	28.097	9,6	20.872	2,2
Zafer	60.180	48	8	382	0,6	0	0
Toplam	31.256.382	295.843	94,7	4.666.415	14,9	2.680.915	9,1

Kişi Başına Düşen Aktif Yeşil Alan Miktarı

Türkiye’de yerleşim içerisinde kişi başına düşmesi gereken yeşil alan oranı, ilk olarak 20.07.1972 tarihli ve 1602 sayılı kanun ile resmileştirilmiştir. Bu kanunda “yeşil sahalar tamamı planlamaya esas alınan nüfus başına 7 metrekareden aşağı düşürülemez.” ibaresi yer almıştır. Ancak 17 Ağustos 1999 tarihinde meydana gelen Marmara Depremi’nden sonra kişi başına düşen yeşil alan miktarı revize edilerek 10 m²’ye çıkarılmıştır.³⁰

Bu çalışmada 2021 yılı nüfus verilerine göre Trabzon’un şehirselsel mekânında kişi başına düşen yeşil alan oranı, yukarıda belirtilen

standartta oldukça yakındır. 2020 yılı imar planı esas alınarak yapılan analizlerde şehirde toplam 2.680.915 m² aktif yeşil alan olduğu tespit edilmiştir. Bu miktar 2021 yılı şehir nüfusuna (295.843 kişi) bölündüğünde kişi başına 9,1 m² yeşil alan düştüğü saptanmıştır. Bu oran Dünya Sağlık Örgütü'nün belirlediği ölçütü (en az 9 m²) karşılarken, 1999 yılında kabul edilen "İmar Planı Yapılması ve Değişikliklerine Ait Esaslara Dair Yönetmeliğin" kabul ettiği 10 m²'ye oldukça yaklaşmıştır. Oysa 2011 yılı nüfus verilerine göre Trabzon şehrinde kişi başı yeşil alan miktarı göre 8,5 m²'dir.³¹ Dolayısıyla 2011-2021 yılları arasında kişi başına düşen yeşil alan miktarı %6 oranında artış göstermiştir. Daha önce ifade edildiği üzere belirtilen yıllar arasında toplam yeşil alan miktarı %30 artmıştır. Şehrin artan nüfusu kişi başına düşen yeşil alan miktarının daha az artmasında etkili olmuştur. Zira nüfusu 2011'de 239.704 olan Trabzon şehri, 2021 yılında 295.843 kişiye ulaşmıştır.

Trabzon şehrinde kişi başına düşen yeşil alan miktarı mahallelere göre farklı özellikler göstermektedir. Mahalle ölçeğinde kişi başına düşen yeşil alan miktarını hesaplamak için mahalle sınırları dahilinde kalan aktif yeşil alanlar ile 2021 yılı mahalle nüfusları incelenmiştir. Aktif yeşil alan olarak bilinen parklar, açık spor tesisleri, rekreasyon alanları ve millet bahçeleri gibi halkın kullanımına açık olan alanlar dikkate alınmıştır. Ancak kişi başına düşen yeşil alan miktarını doğrudan etkilediği için öncelikle nüfusun mahallelere göre yoğunluğunun bilinmesi gerekir. Zira nüfusu fazla ve yüzölçümü dar olan mahallelerde kişi başına düşen yeşil alan miktarı düşük iken nüfusu seyrek ve mahalle sınırı geniş olan mahallelerde kişi başına düşen yeşil alan miktarı yüksek olacaktır. Bu bağlamda Trabzon şehrinde nüfusun mahallelere göre yoğunluğu hektar cinsinden hesaplanmış, sonuçlar Harita-5'te gösterilmiştir. Buna göre şehirde hektar başına ortalama 94,7 insan düşmektedir. Ancak bu oran mahalle ölçeğinde farklılık göstermektedir. 18 mahallenin nüfus yoğunluğu, ortalamanın üstünde iken, 25 mahalle ortalamanın altında kalmaktadır. Hektar başına 300'den fazla insanın düştüğü Yenicuma ve Yeşiltepe, şehrin en yoğun nüfuslu mahalleleridir. Hektar başına ortalama nüfus yoğunluğunun 8 kişi olduğu Zafer Mah., şehrin en düşük yoğunluklu mahallesidir. Bunun dışında Pazarkapı, Yalınca, Sanayi ve Çömlekçi nüfus yoğunluğunun düşük olduğu diğer mahallelerdir.

Harita-6: Trabzon Şehrinde Kişi Başına Düşen Yeşil Alanların Dağılışı

Trabzon şehrinde kişi başına düşen yeşil alan standardının altında kalan 25 mahalle bulunmaktadır. Söz gelimi 1 Nolu Bostancı, Pelitli, 1 Nolu Beşirli, Kemerakaya, İnönü, Esentepe, 3 Nolu Erdoğan ve Fatih mahallelerinde kişi başına düşen yeşil alan 5 m^2 'nin üstünde iken, kalan 17 mahallenin tamamı bu değerin altında kalmaktadır. Hatta Yenicuma, Gazipaşa, Kurtuluş, Cumhuriyet, Çarşı ve Zafer mahallelerinde kişi başına 1 m^2 'den daha az yeşil alan düşmektedir. Zafer Mah. istisna tutulursa, bu mahallelerin yüzölçümleri küçük ve nüfusları yoğundur. Bu durum, kişi başına düşen yeşil alan miktarını düşürmüştür. Zafer Mahallesi'nde ise durum farklıdır. 48 kişinin ikamet ettiği bu mahallede imar planına göre aktif yeşil alan bulunmamaktadır. Zira daha önce bahsi geçtiği üzere Zafer Mahallesi'nin büyük bir kısmı, kentsel dönüşüm faaliyetleri kapsamına alınmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada yapılan analizler sonucunda Trabzon'da şehrsel alanın %15'inin yeşil alan olduğu tespit edilmiştir. Şehrin doğu kıyısında yer alan Yalınca, 373.505 m^2 yeşil alanıyla en fazla yeşil alana sahip mahallesidir. Yalınca'tan sonra yeşil alanı 300 bin metrekareyi aşan Sanayi Mah. (302.572 m^2) gelmektedir. Buna karşın Kurtuluş ile Boztepe'nin eteklerinde yer alan Yenicuma, Cumhuriyet, Gazipaşa ve Zafer mahallelerinde yeşil alan miktarı 10.000 m^2 'nin altındadır. Birbirine komşu olan bu mahallelerin yüzölçümleri az ve yapılaşmanın sık olması, yeşil alan yüzölçümünü azaltmıştır. Bunlar arasında 382 m^2 yeşil alana sahip olan Zafer Mah., yeşil alan miktarının en az olduğu mahalledir.

Bu çalışmada Trabzon şehrinde kişi başına düşen aktif yeşil alan miktarının 9,1 m² olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu oran mahalle ölçeğinde farklı dağılımlar göstermektedir. Yeşil alan miktarı fazla ve nüfusu az olan mahallelerde kişi başına düşen yeşil alan miktarı yüksektir. Şehirde bulunan 43 mahallenin 18'i kişi başına düşen yeşil alan standardı olan 10 m²'yi aşarken, kalan 25 mahallede kişi başına 10 m²'den daha az yeşil alan düşmektedir. Başka bir ifade ile mahallelerin %42'si yeşil alan standardını karşılarken, %58'i belirtilen standarttan altında kalmaktadır.

Trabzon'da şehrsel alanların dağılışı fiziki ve beşerî coğrafya faktörleri etkili olmuştur. Şehrin topografik yapısı ile beraber kıyı şehri olması yeşil alanların dağılışı etkileyen fiziki faktörlerdir. Özellikle güneyden gelen akarsu vadileri boyunca yeşil alanlar yoğunlaşmıştır. Değirmendere Vadisi, Zağnos Vadisi ve Karşıyaka Vadisi akarsuyun her iki tarafında park ve dinlenme yerleri inşa edilmiştir. Bu vadiler, şehirde ekolojik koridor işlevini görür. Daha önce bu alanlarda var olan plansız ve sağlıksız yapılar kentsel dönüşüm faaliyetleri kapsamında yıkılmış, yerine rekreasyon ve yeşil alanlar yapılmıştır. Öte yandan kıyı boyunca uzanan karayolu etrafında yeşil alanların yaygın olması da yeşil alan miktarını artırmıştır.

Dipnotlar

- 1 B. Korgavuş, M. Ersoy, "Kadıköy ilçesi kentsel açık ve yeşil alanlarının olası İstanbul depreminde yeterliliğinin irdelenmesi", *Uluslararası Burdur Deprem ve Çevre Sempozyumu 7-9 May 2015*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur, s.401.
- 2 Abdullah Uğur, Alparslan Aliağaoğlu, *Şehir Coğrafyası*, Nobel, Ankara 2013, s. 212.
- 3 Bedriye Tolun-Denker, *Şehir İçi Arazi Kullanılışı*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yay. No. 83. İstanbul 1976, s.69.
- 4 Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası: Özellikler ve Bölgeler*, Çantay, İstanbul 2013, s.7.
- 5 S. H. Emür, D. Onsekiz, "Kentsel Yaşam Kalitesi Bileşenleri Arasında Açık ve Yeşil Alanların Önemi-Kayseri/Kocasinan İlçesi Park Alanları Analizi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, Kayseri 2007, s.369.
- 6 M. Şengün, Ö. Üstündağ, "Elâzığ Şehir Merkezinde Yeşil Alan Kullanımının Dağılımına Coğrafi Bir Bakış", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14 (22), Erzurum 2011, s. 47-48

- 7 S. Benek, A. Şahap, “Şanlıurfa Şehrinde Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) Kullanılarak Yeşil Alanların Yeterliliğinin Belirlenmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 36, İstanbul, 2017. s.305.
- 8 T. Düzenli, S. Yılmaz, E. Tarakci Eren, “Kentsel Açık Yeşil Alanların Kullanım Türleri ve Amaçları”, *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, 4, 2018, s. 223.
- 9 E. Kısar Koramaz, H. Türkoğlu, “İstanbul’da Kentsel Yeşil Alan Kullanımı ve Kentsel Yeşil Alanlardan Memnuniyet”, *Planlama*, 24(1), İstanbul 2014. s. 26.
- 10 Irmak, M. A., Avcı, B. “Avrupa Yeşil Başkentlerin Yeşil Alan Politikalarının İncelenmesi”, *Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi*, ENAR Özel Sayı, 1-19. Nevşehir 2019. s.15.
- 11 S. H. Emür, D. Onsekiz, a.g.m., s.370.
- 12 M. Şengün, Ö. Üstündağ, a.g.m.s.48; S. Benek, A. Şahap, a.g.m. s.310.
- 13 Reyhan Gedikli, “Kentlerde, kişi başına düşmesi gereken açık yeşil alan büyüklüğünün değerlendirilmesinde kullanılabilecek matematik model önerisi”, *Planlama*, 4(1), İstanbul 2002, s.63.
- 14 B. Korgavuş, M. Ersoy, “Kadıköy ilçesi kentsel açık ve yeşil alanlarının olası İstanbul depreminde yeterliliğinin irdelenmesi”, s. 401.
- 15 Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası: Özellikler ve Bölgeler*, Çantay Yayınları, İstanbul 2013, s.7-8.
- 16 Ahmet Ardel, “Trabzon ve Civarının Morfolojisi Üzerine Gözlemler”, *Türk Coğr. Dergisi*, 1, Ankara 1943, s.71.
- 17 İbrahim Atalay, *Türkiye’nin Ekolojik Bölgeleri*, Meta Basım Matbaacılık, İzmir 2014, s.67-79.
- 18 Metin Tuncel, “Bugünkü Trabzon” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, s.303.
- 19 Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, İmge, Ankara 2012; S. Benek, A. Şahap, a.g.m., s.311.
- 20 Trabzon Belediyesi, *Trabzon Sağlık Gelişim Planı: Yeşilin ve Mavinin Başkenti Trabzon*, 2013, s.82.
- 21 Çiğdem Bogenç, *Trabzon Zağnos Vadisi Kentsel Dönüşüm Örneğinin Kentsel Peyzaj Planlama Açısından Değerlendirilmesi*, Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bartın 2009, s.142.
- 22 T. Düzenli, S. Yılmaz, E. Tarakci Eren, a.g.m., s. 225.
- 23 R. Midilli Sarı, F. Aydın, Ç. Seyhan, “Kentsel Dış Mekânlarda Herkes İçin Tasarım: Trabzon Botanik Parkı Üzerine Bir İnceleme”, *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 22 (3), Bartın 2020, s.667.
- 24 H. Özdoğan, “Kentsel Aidiyette Meydanlar, Trabzon Belediye Meydanı Örneği”, *Planlama*, 29(3), İstanbul 2019, s.235.

- 25 T. Düzenli, D. G. Özkan, E. M. Alpak, a.g.m., s.24.
- 26 G. Nilgün, M. Pulatkan, “Yeşil Altyapı Sistemlerinin Gelişiminde Kentsel Dönüşümün Yeri; Trabzon Kent Örneği”, *Doğu Karadeniz Yapılı Çevre Tartışmaları* (Edi: Prof. Dr. Dilek Beyazlı). s.113-123. Lyon 2021.s. 120.
- 27 Ahmet Ardel, a.g.m., s.78.
- 28 Osman Emir, “Trabzon’da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nâm-ı Diğer Mithra/Mithrion Dağı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 11 (21), Trabzon 2016, s.27.
- 29 İ. Turna, T. Sevimli, N. Yıldırım, “Kentsel yeşil alanların peyzaj ve eko-silvikültürel yönden incelenmesi: Trabzon örneği”, *Gümüşhane Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 11 (2), Gümüşhane 2021. s.400.
- 30 S. Benek, A. Şahap, a.g.m., s.310.
- 31 *Trabzon Belediyesi, Trabzon Sağlık Gelişim Planı: Yeşilin ve Mavinin Başkenti Trabzon 2013*. s.82.

Kaynakça

- ARDEL, Ahmet, “Trabzon ve Civarının Morfolojisi Üzerine Gözlemler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 1, Ankara 1943, 71-85.
- ATALAY, İbrahim, *Türkiye’nin Ekolojik Bölgeleri*, Meta Basım Matbaacılık, İzmir 2014, s.67-79.
- BENEK, S., ŞAHAP, A. “Şanlıurfa Şehrinde Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) Kullanılarak Yeşil Alanların Yeterliliğinin Belirlenmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 36, 304-314, İstanbul, 2017.
- BOGENÇ, Çiğdem, *Trabzon Zağnos Vadisi Kentsel Dönüşüm Örneğinin Kentsel Peyzaj Planlama Açısından Değerlendirilmesi*, Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bartın 2009.
- DÜZENLİ, T., ÖZKAN, D. G., ALPAK, E. M. “Kent parklarının yaşlılara sunduğu olanaklar açısından incelenmesi: Trabzon kenti örneği”, *Asos Journal*, 4(37), 141-154. 2016.
- DÜZENLİ, T., YILMAZ, S., TARAKCİ EREN, E. “Kentsel Açık Yeşil Alanların Kullanım Türleri ve Amaçları”, *Social Sciences Studies Journal (SSSJournal)*, 4: 222-228. 2018.
- EMİR, Osman, “Trabzon’da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nâm-ı Diğer Mithra/Mithrion Dağı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 11 (21), 27-50, Trabzon 2016.
- EMÜR, S. H., Onsekiz, D. “Kentsel Yaşam Kalitesi Bileşenleri Arasında Açık ve Yeşil Alanların Önemi-Kayseri/Kocasinan İlçesi Park Alanları Analizi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 367-396, Kayseri 2007.

- GEDİKLİ, Reyhan, “Kentlerde, kişi başına düşmesi gereken açık yeşil alan büyüklüğünün değerlendirilmesinde kullanılabilecek matematik model önerisi”, *Planlama*, 4(1), 62-76. İstanbul 2002.
- IRMAK, M. A., Avcı, B. “Avrupa Yeşil Başkentlerin Yeşil Alan Politikalarının İncelenmesi”, *Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi*, ENAR Özel Sayı, 1-19, Nevşehir 2019.
- KELEŞ, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2012.
- KISAR KORAMAZ, E., TÜRKOĞLU, H. “İstanbul’da Kentsel Yeşil Alan Kullanımı ve Kentsel Yeşil Alanlardan Memnuniyet”, *Planlama*, 24(1), 26-34. İstanbul 2014.
- KORGAVUŞ B., ERSOY, M. “Kadıköy ilçesi kentsel açık ve yeşil alanlarının olası İstanbul depreminde yeterliliğinin irdelenmesi”, *Uluslararası Burdur Deprem ve Çevre Sempozyumu 7-9 May 2015*. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi. Burdur. s.388-408.
- MİDİLLİ SARI, R., AYDIN, F., SEYHAN, Ç., “Kentsel Dış Mekânlarda Herkes İçin Tasarım: Trabzon Botanik Parkı Üzerine Bir İnceleme”, *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 22 (3), 674-692. Bartın 2020.
- NİLGÜN, G., PULATKAN, M., “Yeşil Altyapı Sistemlerinin Gelişiminde Kentsel Dönüşümün Yeri; Trabzon Kent Örneği”, *Doğu Karadeniz Yapılı Çevre Tartışmaları* (Edi: Prof. Dr. Dilek Beyazlı). s.113-123. Lyon 2021.
- ÖZDOĞAN, H., “Kentsel Aidiyette Meydanlar, Trabzon Belediye Meydanı Örneği”, *Planlama*, 29(3), 229-246, İstanbul 2019.
- ÖZGÜÇ, Nazmiye, *Turizm Coğrafyası: Özellikler ve Bölgeler*, Çantay Yayınları, İstanbul 2013.
- ŞENGÜN, M., ÜSTÜNDAĞ, Ö., “Elâzığ Şehir Merkezinde Yeşil Alan Kullanımlarının Dağılımına Coğrafi Bir Bakış”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14 (22), 45-68. Erzurum 2011.
- TOLUN-DENKER, Bedriye, *Şehir İçi Arazi Kullanılışı*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yay. No. 83. İstanbul 1976.
- Trabzon Belediyesi, Trabzon Sağlık Gelişim Planı: Yeşilin ve Mavinin Başkenti* Trabzon 2013.
- Trabzon Büyükşehir Belediyesi, Trabzon Botanik Parkı, Erişim Adresi: <https://www.trabzon.bel.tr/fck-sayfalar.aspx?id=4315>, Erişim Tarihi:14.04.2022
- TUNCEL, Metin, “Bugünkü Trabzon” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.41,302-304. İstanbul 2012.
- TURNA, İ., SEVİMLİ, T., YILDIRIM, N., “Kentsel yeşil alanların peyzaj ve eko-silvikültürel yönden incelenmesi: Trabzon örneği”, *Gümüşhane Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 11 (2), 394-404. Gümüşhane 2021.
- UĞUR, A., ALİAĞAOĞLU, A., *Şehir Coğrafyası*, Nobel Yay. Ankara 2013.

Osmanlı Son Döneminde Değişen Ekonomik Düzen İçinde Trabzon Vilayetinde Dut Fidanı Yetiştirme Çabaları

Ahmet ÇANDIR

Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih
Anabilim Dalı

I. Osmanlı Dünyasının XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Batı Avrupa Ekonomisine Entegre Olması

XV.- XVI. yüzyıllarda en parlak çağını yasayan Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıllardaki pek çok savaşları ticaret yolları üzerinde denetim kurma çabasının girişken birer sonucu'du¹. Osmanlı Devleti'nin bu ihtişamlı çağlarında Osmanlılar, lehinde ekonomik döngülerin yanısıra siyasi karar ve dengeleri çok rahatlıkla belirleyebilirken takip eden yüzyıllarda; Osmanlılar aleyhine siyasi döngüler, ekonomik dengelerini belirler hale geldi. Nitekim Osmanlı İmparatorluğunun yayılmakta olan kapitalist dünya ekonomisi içindeki iş bölümüne, gelişme merkezlerinden sanayi ürünleri satın alan ve onlara hammadde satan bir çevre alanı olarak entegre olması XVII. ve XVIII. yüzyıllarda iyice belirginleşti².

Osmanlı-Avrupa ticaretinde XVII. yüzyıl boyunca İngilizler egemen oldu. Osmanlı ülkelerinde genellikle ham ipek, tiftik, pamuk ve meydan kökü gibi ham maddeler alıp, yünlü kumaşlar ve madeni eşyalar gibi mamul maddeler satan tüccarlarının büyük kârları İngiltere'deki sermaye birikimine ve İngiliz merkantilizminin gelişmesine önemli katkılarda bulundu. Osmanlı ekonomisi için "arzı kıt talebi bol bir ekonomidir; bu nedenle elde tutmalıyız" diyen Colbert'in iktisat politikasıyla önemli ilerlemeler kaydeden Fransızlar ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla olan ticaretinde XVIII. yüzyılda önem ka-

zandı. Fransızların Osmanlı Devleti'ne ihraç ürünleri arasında daha çok sanayi malları yer alıyordu. Ancak Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaptıkları ithalat arasında, XVIII. yüzyılın sonlarında bile bazı düşük kaliteli pamuklu dokumalar, pamuk ve tiftik ipliği bulunması, Osmanlı ekonomisinin mutlak bir ham madde ihracatçısı haline gelecek kadar kendi artizan sanayilerini henüz yitirmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir³.

Avrupa Devletleri'ne tanınan ticaret kolaylıklarındaki denge XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı aleyhine bozuldu. Söz konusu dönemde Avrupa'da kol gücü yerine buhar gücünün geçmeye başlamasıyla üretimde büyük artış sağlandı. Bunun tabii sonucu olarak Osmanlı pazarını elde etmek için Fransa, İngiltere ve Rusya gibi devletler kıyasıya bir yarışa girdi⁴. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise sanayi devriminin yol açtığı üretim patlaması, teknolojik gelişmeler, hızlı ulaşım araçları gibi faktörler nedeniyle, dünya uluslarının birbirleriyle ekonomik ilişkilerini üst düzeylere entegre ettikleri bir süreç yaşandı⁵. Osmanlı Devleti bu sürece kadar, ekonomik politikasını tek başına belirleyebiliyordu. Uygulanan politikanın temeli ithalata kolaylık sağlamak, ihracata sınırlamalar koymaktı. Böylece dışa kapalı olmamakla birlikte kendi kendine yeten, ürettiğini tüketen bir toplum düzeni yerleşmişti⁶. Fakat 1838'den itibaren Osmanlılar geleneksel yapısında kimi çözümlere karşı yeni değerler ortaya koymak, öte yandan değişime ayak uydurmak çabaları içine girmeye başlamıştı. Ticaret sözleşmeleri, gümrük sisteminde yapılan düzenlemeler, ulaşım ve haberleşme alanlarındaki gelişmeler, yabancı sermaye yatırımları verilen imtiyazlar vb. olaylar Osmanlı Devleti'ni, dünya kapitalist düzeniyle hızla entegre olduğunu gösteriyordu⁷. Bu çerçevede içinde, Avrupalılar tarafından Osmanlı İmparatorluğu zengin ham madde kaynaklarına sahip, ürün çeşidi bol bir tarım ülkesi ve geniş bir pazar olarak değerlendirildi⁸.

Geleneksel Osmanlı ihraç politikası provizyonist bir yapıdaydı. İçerde halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra ancak artan kısım ihraç edilebilirdi. Ayrıca devlet yed-i vahit (tekeli) usulü ile ürünün alım ve satımı üzerine tekeli koyabiliyordu. Tanzimat'a kadar dış ticaret devletin provizyonist ve fiskalist kaygılarıyla ve kapitülasyonların belirlediği ilkeler ışığında yürütüldü. Bu genel konjonktür içinde, Osmanlılar aleyhine siyasi döngülerin, ekonomik dengelerini yavaş yavaş belirlemeye başlamasının en canlı ve temel örneği 1838 Ticaret Anlaşması oldu⁹.

Kapitülasyonların önemli bir aşaması olan 1838 Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesi, Osmanlı Devleti'nin maliyesinin çıkmaza girmesinin ve Osmanlılarda var olan ticaret ortamının radikal bir şekilde değişmesinin en temel etmeniydi. 1838-1846 arasında ticaret anlaşması yapılan diğer Avrupa devletleri de İngilizler gibi aynı imtiyazlara sahip olmaya başladı. İlk Fransızlarla yapılan 1861 antlaşmasından sonra aynı yıl İtalya, İngiltere ve Belçika, 1862 yılında Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, İsveç, İspanya, Danimarka, Prusya, Hollanda ve Avusturya; 1866 yılında Meksika, 1868 yılında Portekiz ve 1890 yılında Almanya gibi ülkeler de yapılan anlaşmalarla birçok ticari ayrıcalıklara kavuştu¹⁰. 1838 sonrası dönemde yabancı koloni tüccarlarının ilgi alanları arttı ve iç üretim, ulaştırma ve haberleşme işleriyle doğrudan ilgilenmeye başladı. Bu ilgede, Avrupa'da ortaya çıkan sermaye birikiminin yanında, Osmanlı pazarının da karlı görünmesinin de payı vardı¹¹. Sonuç olarak XIX. yüzyıl ticaret sözleşmeleri Osmanlı tarımının geçimlik yapısını çözdü. Provizyonist klasik Osmanlı ekonomik düzeni parasallaştı, pazar göstergeleri ve piyasa güdükleri toplumda iktisadî rasyonaliteyi egemen kıldı. Kendi yağıyla kavrulan kapalı Osmanlı ekonomilerini dış pazara entegre etti, üreticiye tevekkül yerine kazanç özlemine aşıladı. Öte yandan ekonomik bütünlük ve türdeşliğe doğru önemli bir açılım sağladı¹².

II. Trabzon Vilayetinin XIX. Yüzyılda Batı Avrupa Ekonomisine Bütünleşme Süreci

Trabzon Vilayeti¹³ bulunduğu coğrafyanın getirdiği stratejik önemi dolayısıyla Karadeniz'in güney kısmında yer alan önemli bir liman bölgesidir. Bu özelliği ile Trabzon Vilayeti, tarihin en erken dönemlerinden itibaren ticaret ile var olmuş ve en parlak zamanlarını ticaretin en yoğun ve aktif olduğu dönemlerde yaşamıştır¹⁴. Bu ticaret yoğunluğu Roma İmparatoru Hadrianus tarafından bölge üzerinde liman inşa edilmesiyle başladı. Böylelikle Trabzon yöresi, Doğu Anadolu, İran ve Yukarı Mezopotamya ile bağlantısı ve ticareti sayesinde zamanla Doğu Karadeniz'in en mühim ticaret merkezi haline geldi. XIII. ve XIV. Yüzyılda Ceneviz ve Venedik gibi uluslararası ticarette dönemin önde gelen İtalyan şehir devletlerinin ticaret girişimleri ve Karadeniz kıyılarına yerleşen Moğolların uyguladığı siyasetin etkisiyle de Karadeniz limanlarının uluslararası boyutu arttı¹⁵.

Karadeniz limanları arasında Trabzon limanı Orta Çağ boyunca ticari üstünlüğe sahip bir iskele vazifesi özelliği gördü. Bu dönemde İran vasıtası ile Orta Asya'dan ve Hindistan'dan gelen mallar, Trabzon limanı üzerinden İstanbul'a sevk ediliyor buradan da Akdeniz ve Avrupa memleketlerine dağıtılıyordu¹⁶. Başka bir deyişle Trabzon doğudan gelen malları batıya ulaştıran bir merkez konumundaydı. Orta Çağlar'da İran'dan yola çıkan kervanların son durağıydı ve Kırım'da bağlantılıydı. Kuzeyden ve güneyden gelen yollar burada kesişiyor, yünlü kumaş, keten, ipekli mamuller dışarıya satılıyordu¹⁷.

Trabzon 1484'te Kili ve Akkerman'ın fethi ile Karadeniz Osmanlı ekonomisinin vazgeçilmez bir parçası oldu. XVII. Yüzyıla gelindiğinde ise Trabzon, Doğu Anadolu ve İran yolu bağlantısı sayesinde, Karadeniz'in en işlek limanları arasında yer almaya devam ediyordu¹⁸. Bu süre zarfında Osmanlılar ticari maksatla bile olsa yabancı bir devletin Karadeniz'e girme konusundaki düşünceleri ödünsüz idi ve yabancı devletleri bu denize yaklaştırma niyetinde değildi¹⁹. Nitekim yabancı devletlerin eskiden beri süregelen, Karadeniz'de serbest ticaret yapma yönündeki talepleri Osmanlılar tarafından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar olumlu bir karşılık bulamadı. Fakat 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı Osmanlıların mağlubiyetiyle son buldu ve Osmanlılar oldukça zor şartlar altında Küçük Kaynarca Antlaşmasını (1774) imzaladı²⁰. Bu antlaşma siyasi sonuçları yanında Karadeniz'in tarihinde oynadığı rol bakımından da çok önemli gelişmeleri beraberinde getirdi. Antlaşmanın on birinci maddesiyle, Rusya'nın Karadeniz ve Akdeniz'de ticaret gemileriyle serbest ticaret yapabilmesi imtiyazı verildi²¹, kısa süre sonra Rusya'nın Karadeniz'de elde etmiş olduğu bu hakkı diğer Avrupa devletleri de elde ettiler²².

Karadeniz'in milletlerarası ticarete açılması ile Trabzon Eyaletinde²³ ticaret hareketlendi. İngiltere sanayi devrimi sonrasında kendine yeni pazar arayışlarını hızlandırdığı bir dönemdeydi. Osmanlı piyasasından sonra İran'a da girmek istiyor ve nakliye masrafının düşük olduğu güzergahlar arıyordu²⁴. Nitekim 1810'lu yıllarda eski İran- Trabzon transit yolunun canlandırılması hususunda İngiltere'nin bölgeye ilgisi arttı. 1812'de Sir Gore Quseley, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, İran ipeğini Buşir yerine Trabzon'dan gemiye yüklemesi takdirinde kara nakliyat ücretinin %2,5'dan %1'e ineceği, Trabzon – İngiltere deniz nakliye ücretinin de Buşir-İngiltere ücretinden az olacağını ifade etti²⁵. Aynı zamanda İngiltere maslahatgüzarı Henry

Willock, Castlereagh'a gönderdiği tezkerede Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinin yanısıra kuzey İran'la ticareti genişletmek için İngiltere ve Trabzon arasında doğrudan ilişki kurulmasında ısrar ediyordu²⁶. Tüm bu çabalar sonucunda Avrupa ürünleri Trabzon limanını aracılığıyla hem Karadeniz hinterlandına hem Anadolu'nun doğu ve güney doğu bölgelerine hem de Tahran ve Tebriz yoluyla İran'ın içlerine ulaşmaya başladı²⁷. Ayrıca bölgenin ihraç ürünleri de artık İstanbul ve İzmir kervanlarına taşınmak yerine Trabzon limanından gemilerle gönderiliyordu²⁸.

Avrupa ile ticaretin gittikçe ilerlemesiyle beraber Trabzon eyalet merkezinde açılan yabancı konsoloslukların sayısında da artışlar görülmeye başlandı. 1803'te Fransa ve 1805'te Rusya'dan sonra İngiltere'nin de Trabzon konsolosluğu 1830'da açıldı. Bununla beraber yaşanan tüm bu gelişmeler Karadeniz'de gemi seferlerinin yoğunluğunu da beraberinde getiriyordu. Fakat Karadeniz'de yelkenli gemilerin yerine buharlı gemiler geçesiye kadar Karadeniz sularında yoğun gemi seferleri görülmedi. Nitekim Karadeniz'in şiddetli fırtınalı ve dalgalı bir deniz özelliği göstermesi yelkenli gemilerin buraya nadiren uğramalarına sebep oluyordu²⁹. Bu durum buharlı gemilerin Osmanlı karasularına girmesiyle değişmeye başlayarak Trabzon gibi liman şehirlerinin Avrupa'nın önemli limanları ile doğrudan bağlantısını kurdu³⁰. Böylelikle 1837'de Trabzon limanına giren gemi sayısı 131 iken Kırım harbi öncesinde 228'e 1859'da ise 371'e yükseldi.³¹ Bu yükselişte şüphesiz 1838'de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve hemen ardından onu izleyen benzeri ticaret anlaşmalarının diğer Avrupalı devletlerle de imzalanması etkiliydi³².

Trabzon Eyaleti, XIX. yüzyılın ilk yarısında arttırdığı uluslararası ticaretini yüzyılın ikinci yarısının ilk çeyreğinde de sürdürdü. Bu artıştaki en önemli etkenin Kırım savaşı olduğuna şüphe yoktur. Çünkü, Trabzon ile çevresi savaş dışında kaldığı için tahrip olmaktan kurtulurken ticaretindeki artış, savaşın olumsuz sonuçlarının getirebileceğinden de fazla oldu. Öyle ki savaştan sonra 1856 ve 1860 yılları arasında Trabzon'un yıllık ihracat ve ithalatı ortalama 1,120,000 pound ve 3,307,000 pound oldu³³. Savaşın bitiminden hemen sonraki süreçte (1856-1860 yılları arasında) Trabzon limanına toplam 1487 gemi uğramıştı. Trabzon limanı açıkça İngiliz mallarının İran pazarı için kaçınılmaz bir giriş noktasıydı.³⁴ Bu durum kısa zamanda Trabzon limanını, Osmanlı sınırları içerisinde aktif olan en büyük ikinci ticari liman haline getirdi³⁵.

Ticaret hacminin zirvesine ulaştığı 1860'lar dan sonra bazı gelişmeler ve koşullar Trabzon limanının daha fazla önem kazanmasını engelledi ve ticaretin gerilmesine yol açtı. Bunlardan biri Trabzon'un iç bölgeler ile bağlantısını sağlayacak bir demir yolu hattının yokluğu idi. 1870'lere kadar Avrupa ile İran arasındaki ticaret yolu Trabzon ve Erzurum üzerinden İran'a ulaşıyor ancak yolun önemine rağmen herhangi bir iyileştirme çabası görülüyordu. Dolayısıyla sadece kervan ulaşımına uygun olan bu yolu, Rusya'nın bu sıralarda Avrupa- İran ticaretini Kafkasya üzerine çekmek için aldığı tedbirlerle rekabet etmesi mümkün olamadı³⁶. Trabzon'un ticaret hacmini olumsuz etkileyen ikinci temel gelişme 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması oldu. Kanal, Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki kıyı ticaretine ivme kazandırarak, Hindistan'a göre Trabzon yolunun stratejik önemini azalttı ve İngiltere gibi Fransa da çoğu ürünlerinin nakliyesinde Basra-Bağdad-Kirmanşah yolunu kullanmaya başladı³⁷. Diğer bir deyişle Avrupalı devletler artık ticari tercihlerini Karadeniz den değil, Doğu Akdeniz'den yana kullanmaya başlamışlardı. Bu durum Karadeniz'deki ticari düşüşün belki de en önemli etkeniydi. Doğu Akdeniz'in öneminin giderek artması ve bölgede Berlin Antlaşması sonrası artan Rus etkisi nedeniyle Trabzon Vilayeti, Osmanlı dış ticaretinin ön sıralarında yer alamadı. Zamanla başta İngilizler olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin de üstünlüğü son buldu. Yine de Trabzon Vilayeti, İmparatorluğun sonuna kadar bölgedeki Rus ticareti sayesinde önemli ticari merkezlerine sahip olma özelliğini korudu³⁸. Fakat I. Dünya savaşından sonra, Rusya ticaretinin de kapanması ve bölgeyi dış dünyadan soyutladı³⁹.

III. Osmanlı Dünyasında Dutun Önemi

Dut, farklı iklim ve toprak koşullarına adaptasyon kabiliyetinin yüksek olması nedeniyle dünyanın pek çok bölgesinde yetiştirile gelmiş bir meyve türüdür. Anadolu, birçok meyve türünün olduğu gibi dutun da anavatanı ve en eski kültür alanlarından biri olduğu için geçmişten günümüze hemen her bölgesinde dut yetiştirilmiş ve yetiştirilmeye devam edilmektedir. Dut tarihin erken dönemlerinden itibaren pekmez, pestil, sirke, meyve suyu, şarap gibi ürünlere işlenebilecek önemli bir potansiyel hammadde olarak karşımıza çıkmıştır. Yiyecek olarak tüketilmesinin yanı sıra dut, sert ve dayanıklı olması

nedeniyle pek çok araç gereç yapımında da kullanılagelmiştir⁴⁰. Nitekim onun geniş kullanım alanı Anadolu halk kültüründe de yaygın bir yer bulmuş ve bu durum Türkülere dahi yansımıştır⁴¹. Dut ağacı kışı oldukça şiddetli olan mahallerde bile yetişebilir. Anadolu'nun en soğuk merkezlerinden olan Erzurum yöresinde bile yetiştirme imkânı bulmuştur⁴². Aynı zamanda dut, soğuk hava koşulları geçmeden asla tomurcuklarını sürmeye başlamayan en tedbirli ağaçlardan biri olmasıyla akıl ve sabrı sembolize ettiği kabul edilmektedir⁴³.

Dut, Osmanlı dünyasını gezen pek çok seyyahında dikkatini çekmiştir. Örneğin Osmanlıların önde gelen seyyahlarından biri olan Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Bursa şehrinin yedi türlü dutunun dünyaca meşhur olduğu yazılıdır. Aynı zamanda seyahatnamesinde Bağ bekçileri esnafı, meyve ağaçları esnafı, üzüm değirmencileri esnafından söz eden Çelebi, meyve ağaçları esnafının bir dut ağacına pek çok renkte dut fidanı aşılayarak birden fazla dut elde ettiklerini vurgulamıştır⁴⁴.

Osmanlı dünyasında dut yetiştirmeye ilişkin yazılan risalelerden biri Halkalı ziraat mektebi öğretmenlerinden Kalfanyan'a aittir. Kalfanyan Orman ve Ziraat Nezareti için hazırladığı ilk risalesinde Dut bahçesini oluşturma şekilleri, dut tohumu ve dutun nasıl yetiştirileceğine ilişkin çok zengin bilgiler paylaşmaktadır. Dut bahçesini meydana getirmek için mevcut usuller içerisinde yetiştirilmiş fidanlar ile doğrudan doğruya dutluk tesis etmenin Osmanlı genelinde yaygın olduğunu zikreden Kalfanyan, ipekçilik sayesinde dutçuluğa olan ilginin artmasıyla dut fidanlarının pahalılaştığını, diğer taraftan nakliye hususunda müşkülât ve filoksera⁴⁵ hastalığından dolayı fidancılık ile meşhur merkezlerden dut fidanı alımı yerine dut tohumu tedarik edilmeye başlandığına dikkat çekmiştir⁴⁶.

Aşısız dut ağacının tohumu ile aşılı dut ağacının tohumu arasındaki farklara da değinen Kalfanyan, aşısız dut ağacı tohumunun renkçe daha koyu sarı ve köşeleri diken gibi sivrice olduğu, bunlardan elde edilen fidanların katıyen makbul olmadığı zira fidanların büyümesiyle birlikte fidanın aşağısından yukarısına kadar birçok dalların peyda olarak dutun çalı halini alacağını vurgulamıştır. Aşılı ağaçların tohumu ise renkçe daha açık sarı ve yassı olup yukarıda zikrolunan engellerin olmadığından bu tohumun tedarikini teşvik eden Kalfanyan, dut tohumu satıcılarının yapabilecekleri hileleri ve bu hileler karşısında tohum satın alınmadan evvel tohum muayene etme yöntemlerine pa-

rantez açmıştır. Tohum satanların bayat tohumu taze tohum yerine sürebilmek için zeytinyağıyla bayat tohumu karıştırıp tohum yağının üzerine tuz ve kükürt serptiklerini belirten Kalfanyan, bu hileyi meydana çıkarmanın iki yolu olduğunu ifade etmiştir. Birinci yol tohumun birazının bardak içine doldurarak yıkanması gerektiği böylelikle kükürt tozu karıştırılmış ise tozun suyla üzerine çıkacağı şeklindedir. İkinci yol ise birkaç tohumun temiz ve beyaz bir kâğıt üzerine sürtülmesidir. Böylelikle tohuma taze göstermek için yağ ile hile verilmiş ise kâğıdın üzerinde yağ lekesi derhal görüneceği yönündedir.⁴⁷

Dut yetiştiriciliğine ilişkin açıklamalarda da bulunan Kalfanyan, dut tohumunu ektikten sonra havalar ziyadesiyle kurak gidecek olursa tavaları dikkatli bir surette akşamdan haftada bir veya iki defa sulamak gerektiğini, fidanların görünmeye başlamasıyla beraber yapılacak işlemlerden birinin fidan etrafında biten otları toplamak olduğunu söylemektedir. Eğer otlar koparılmazlarsa kısa zamanda büyüyerek dut fidanlarını örteceklerini böylelikle gölge altına düşmüş fidanların cılız kalmasıyla çoğunluğunun kuruyacağını ifade eden Kalfanyan, bu konuda bazı püf noktalara dikkat çekmektedir. Bu noktalarda biri küçük otlara dokunulmaması gerektiği, zira bunlar koparılsa çok defa bunlara bitişik olan fidancıklardan bazılarının sökülme tehlikesi yaşayabileceği doğrultudadır. Bununla beraber dut yetiştirmede fidanların zayıf olduğu görülür ise kısa zamanda güzelleşmelerine sebep olmak için tavalara doğru suya yavaş yavaş ve suda karıştırıp eritmek şartıyla çürümüş gübre ilave etmenin iyi olduğunu işaret eden Kalfanyan, azot gibi kimyevi gübre bulunur ise her tavaya iki kilo isabet ettirmek üzere tavalara yakın kısmından suya yavaş yavaş lüzumu kadar bu madeni gübreden ilave etmenin iyi geleceğini belirtmiştir.⁴⁸

Dut yetiştiriciliği denildiğinde, hiç şüphesiz ipekböceği yetiştirme ve ipek böceğinden koza elde etme işi akla gelir. İpek, beyaz dut yaprağı yiyerek beslenen ipekböceğinin bir tırtıldan kanatlı ipekböceğine dönüşmek üzere kendisini hapsettiği kozasından elde edilir. 3 kg kozadan 1 kg ipek üretilmektedir. İpek ipliğinin işlenerek ürün haline gelmesi oldukça meşakkatli bir iştir. İpek böceğinin ortalama ömrü 6 haftadır. Bu süre boyunca 24-42 saatlik uyku dönemi geçirir ve beş kez deri değiştirir. Beşinci Hafta sonunda ipek böceği kozasını örebilecek olgunluğa erişir⁴⁹. İpek böceği için en makbul gıda beyaz dut ağacının yapraklarıdır. Bu uğurda dut ağacına benzer diğer bazı ağaçların ve bir takım nebatın yaprakları kullanılmış ise de (Gül yaprağı, kara

dut yaprağı vs. yapraklar) bunlardan hiçbiri beyaz dut ağacı kadar güzel netice vermemiştir⁵⁰.

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Avrupa ölçeğinde kalkınmak ve refah toplumu haline gelmek suretiyle birçok alanda yenilikçi politikalar geliştirdiği bir yüzyıldır. Bu alanlardan biride tarımsal sanayidir. Tarımsal sanayinin geliştirilmesinde ise 1840 yılında kurulan Ticaret Nezareti veya daha sonraki adıyla Ticaret ve Ziraat Nezareti önemli bir rol üstlendi. Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesinde yürütülen çalışmalar sonucunda ipekböcekçiliğine yönelik bir politika oluşturuldu. İpekböcekçiliği politikasının esası; dut ağaçlarının yetiştirilmesinden başlayarak üretimin her basamağını yoklamak, kaliteli ve planlı ham madde üretimini temin etmek ve böylece ipek sektörünü güçlendirmek hedefine dayalıydı⁵¹.

Dutlukların olduğu, ancak ipekböcekçiliği faaliyetlerinin kalifiyeli yapılmadığı yerler tespit edilerek uzmanlar gönderildi ve ipekböceği tohumu dağıtıldı. İpekböcekçiliğinin yaygın olarak yapıldığı bölgelerde ise, dutlukların ıslahı ve alanların genişletilmesi için çalışıldı. Aynı zamanda iklime elverişli bölgelerde yeni dutlukların kurulması teşvik edildi. Metruk ve boş bırakılmış topraklar, dutluk yapmak şartıyla isteyen köylülere tahsis edildi. Yeni dutluklar oluşturan herkese vergi muafiyeti getirildi ve bunun için 1862 yılında bir nizamname hazırlandı. Buna göre ürün alma yılından başlayarak üç sene müddetle koza üretimi öşür vergisinden muaf tutuldu. Ayrıca işlenmemiş topraklar üzerinde dut ağaçları yetiştirenler için vergi muafiyetinden başka ödül de verildi. Dutluk haline getirilen 50 dönüme kadar araziler için bakır, 100 dönüme kadar olanlar için gümüş ve 500 dönüme kadar olan dutluklara ise altın madalya verileceği belirtildi⁵². Osmanlı Hükümeti gütmüş olduğu bu politikaya 1888 yılında Duyûn-ı Umûmumiyye yi de dahil ederek ipek öşrü toplama yetkisini Duyûn-ı Umûmumiyyeye devretti⁵³.

Duyûn-ı Umûmumiyye' nin ipek öşrünü toplama hakkını üzerine aldığı yıllarda ülkede ipekböcekçiliği, hastalıklar⁵⁴ başta olmak üzere birçok faktöre bağlı olarak ciddi bir gerileme sürecindeydi. Bu süreçte Bursa'da ipek fabrikası kapanmış, dut ağaçları kesilmiş ve bu bahçelerde tahıl ve diğer zirai ekimler yapılmaya başlanmıştı⁵⁵. Bütün bunlara rağmen hükümet kendi adına ipek üretimini ve beraberinde dut yetiştiriciliğini artırmak için teşvikler sunmaya devam

etti ve 1892 yılında Bursa vilayetinde yeni kurulan dut bahçelerine ağaçlar olgunlaşana kadar üç yıllık bir öşür muafiyeti verdi. 1894 yılındaki bir irade, on dönümlük bir dut bahçesinin Adana ve Konya örnek tarlalarında kurulmasını emrediyordu. 1899 yılında Selim Paşa dut fidanlarının Samsun ve Sivas'ın yanı sıra, Ankara ve Adana örnek tarlalarına nakledilmesi emrini verdi. Bununla beraber Gömeç nahiyesinin bağlı olduğu Burhaniye kazasında bağ ve bahçeler içinde bulunan dutluklardan koza elde etmek için Duyun-u Umumiye yönetiminden 5000 tane dut fidanı alındı ve parasız olarak sağlanan ipekböceği tohumu üreticilere dağıtıldı⁵⁶. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır'daki ipekçiliği yakından izlediği ve Diyarbakır valiliği aracılığıyla dutçuluğu ve ipekçiliği desteklediği görülmektedir. Diyarbakır valisi Halit Paşa'nın teşvikleri sonucunda Savur kazasına sınır olan arazisine beş bin dut fidanı ekmiştir. Bu durumu gören pek çok kişi de dut fidanı ekmiş ve eski dut ağaçlarının da bakımını yapmıştır⁵⁷. Öte yandan Selanik, Antakya ve Amasya'da eğitim vermek ve model oluşturmak gayesiyle numune dutluklar kuruldu⁵⁸. Numune dutlukları sadece Anadolu ile sınırlı değildi. Osmanlı hükümeti uluslararası ham ipek talebini karşılamak için Girit'te de dut fidanı ekimine önem verdi. Bölgenin ziraat komisyonu Fransa'dan gelen ham ipek talebini karşılamak için bir İpekböceği Numunehânesi inşasını planladı. Bu bağlamda yeni yöntemlerle bir numune tarlası ve bir Ziraat Mektebi tesisi kararı alındı⁵⁹.

Kozacılığın yapıldığı diğer Osmanlı şehirleri için ipekçilik ve dutçulukla ilgili talep edilen pek çok şey Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından temin edildi. 12 Temmuz 1894 tarihinde Sakız Adası valisi Dahiliye Nezaretine bir resmi yazı gönderdi ve Sakız'da her sene 80.000-100.000 kuruş kıymetinde ipek kozası dutlamakta olduğunu, burada yaptığı incelemeden anladığını dile getirdi. Bu ticaretin büyütülmesi mevzusunda halkın kabiliyeti olmasına rağmen ticaretin çoğaltılması açısından adada yeterli miktarda dut olmadığını belirten Vali, Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nden 3000 dut fidanı temin edilmesini talep etti ve istenilen fidanlar gerekli yazışmalar sonrası 1894 yılının sonlarında Sakız Adası'na gönderildi⁶⁰.

İpekböcekçiliği bağlamında dut fidanı yetiştirme politikasının en önemli taraflarından biri de bu alanda yapılan eğitim faaliyetleriydi. Dut ağaçlarının yetiştirilmesinden, kozadan ipek çekilmesine kadar ipekböcekçiliğinin her safhasını iyi derecede bilenler tespit edildi ve

uygun görülenler açılan okullarda ipek muallimi olarak vazifelendirildi⁶¹. İpekböcekçiliği dersleri ipeğin yoğun olarak işlendiği Bursa ve Halkalıda 'ki Osmanlı ziraat okullarında veriliyordu; bunlardan ilki daha da uzmanlaşmaya yönelik bir çalışma programı sunuyordu. Bursa müfredatı ipekböceği, ipekböceği yumurta üretimi, hastalığa karşı koruyucu tedbirler ile dut ağaçlarının bakımı ve iyileştirmesi üzerine verilen eğitimi kapsıyordu⁶².

IV. Osmanlı Dünyasında Trabzon Vilayetinde Dut Yetiştirme Çabaları

Trabzon Vilayeti, Osmanlı dünyasında önemli bir tarımsal çeşitliliğe sahip bir bölgeydi ama tarımsal çeşitliliğin içerisinde dut kısıtlıydı. Osmanlı Devleti'nin resmi ilgisi, Osmanlı Devleti'nin tutmuş olduğu belge ya da raporlar dut yetiştiriciliği konusunda Trabzon Vilayetine ilişkin çok doyurucu veri sunmamaktadır. Fakat bu durum Trabzon Vilayetinde dut yetiştiriciliğine ilişkin ilginin olmadığı anlamına da gelmemektedir. Çünkü döneme ilişkin resmi devlet kayıtlarında, diğer Osmanlı dünyasının başka bölgelerinde olduğu gibi Trabzon Vilayetinde de dut yetiştirmek konusunda çok ciddi çabalar görülmektedir. Bu çabaları konuya ilişkin mevcut resmi veriler az olsa da var olan verilerin içerikleri dut fidanı yetiştirmek konusunda devletin hatırı sayılır bir ilgisinin olduğuna işaret etmektedir.

Lazistan sancağı idare meclisi ile, Trabzon vilayet meclisi arasındaki resmi yazışmalar Batum kazası için on bin adet dut fidanı, Hopa kazası için yedi bin adet dut fidanı ve Atina kazası için iki bin adet dut fidanı istenmesi vilayet dahilinde çok ciddi deneme çabalarının olduğuna işaret etmektedir. Dikkat çeken bir diğer husus ise dut yetiştirilmesini devletin veyahut yabancı sermayenin baskılamıyor olmasıdır. Halkın bizzat kendi talebi doğrultusunda dut ağacı yetiştirmek istemesi söz konusudur. Bunula beraber yöredeki halkın ve taşra idaresinin dut fidanı ekimine temkinli yaklaştığı da görülmektedir. Taşra iradesinin dut fidanı ekiminin bölge yararına olup olmayacağı hususundaki endişeleri döneme ilişkin resmi yazışmalara yansımıştır⁶³.

Trabzon Vilayet meclisinde dut ekiminin bölge yararına faydalı olup olmayacağının müzakere edildiği muhtelif belgelerde görülmektedir. Yöre üzerinde yer yer ekilen dut fidanlarından yararlar görülmesi üzere meclis müzakerelerinden olumlu sonuç çıkmış ve vilayetin sancak

ve kaza meclislerinden talep edilen dut fidanlarına olumlu yaklaşmış Trabzon Vilayetinin kaza ve sancaklarında dut fidanı ekim çalışmaları başlamıştır. Daha önce Tirebolu kazası ve civarında ekilen dut fidanlarının ticari menfaati yönünde yararları görülmeye başlanmış ve vilayet meclisinden 30 bin adet dut fidanı istenmiştir. Fakat talep edilen bu fidanlar ağaç dikim mevsimi geçtiği için gelecek sezon ağaç dikim mevsiminden evvel ulaştırılmasına karar verilmiştir⁶⁴.

Trabzon Vilayetinde dut fidanı yetiştirme çabalarının arkasında yatan önemli sebeplerden birinin yörenin aşırı yağışlı coğrafyasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır⁶⁵. Trabzon vilayetine bağlı Lazistan sancağının Çürüksu'dan Atina kazasına varıncaya kadar yoğun nüfuslu mahallerine pek çok dağlardan inen çayların olması pek çok arazinin sular altında kalmasını tetikleyerek bataklıklar oluşturmuştur. Bu durum karşısında ahali pirinç ekimi gerçekleştirirse de söz konusu bataklıklar fena kokulara yol açmış ve çevrenin havasını epeyce bozarak yöre halkının sitem ve üzüntüsüne neden olmuş, etrafıca düşünülerek çareler aranmaya başlanmıştır. Sonuç olarak Bataklıkların kurutulup, ıslah edilerek tarım alanlarına dönüştürülmesi ve yeni ziraat alanları elde etme gereksinimi gündeme gelmiştir. Bataklıkların tarım alanlarına dönüştürülme esnasında toprağa ekilecek fidan ise o sırada kazadan bir insanın civar ormanlarda ekilmeksizin kendiliğinden biten dut ağacı yaprağını toplayarak, bununla beslediği ipek böceklerinden elde ettiği bir miktar ipeğin görülmesi akıllara pirinç ekilen bataklık yerlerin dut bahçelerine dönüştürülme fikrini getirmiştir. Yöre halkı bu sayede hem bataklıklardan kurtulma hem de yeni bir kazanç kapısı açılacağını fark etmiş ve topografyasının da dut ağaçlarının yetiştirilmesine uygun olduğunun anlaşılmasıyla beraber Osmanlı hükümeti de bölgedeki geniş arazileri bataklık zararından kurtarmak, çevre sağlığına katkıda bulunmak için ipekçiliğin ilerletilmesine teşvikler sunacağını belirtmiştir. Bu nedenle Tiflis civarında dut ağaçlarının tohumundan yetiştirildiğinin bilinmesiyle öncelikle dut tohumları satın alınmış, dut ağaçlarının tohumdan çok zor yetiştirdiği öğrenilmesi üzerine yirmi beş bin dut fidanı bataklık alanlara dikilmek üzere satın alınmış ve bu ağaçlar evvelce belirlenen mahallere dağıtılması için yörenin ileri gelen 13 kişisine taksim ettirilmiştir. Ayrıca yöre halkı dağıtılan dut fidanlarını gördükten sonra Osmanlı Hükümetinden dut fidanlarının güzellerinden taraflarına verilmek üzere gelecek sene için birkaç yüz bin dut fidanının şimdiden sipariş olunması hususunda ricada bulunmuştur⁶⁶.

Trabzon bölgesinde dut fidanı yetiştiriciliği 1860'ların hemen başında ciddi bir ekonomik uğraş olarak yer edinme süreci yaşamaktadır. Bu süreçte dut fidanı satışlarında İranlı tüccarlar, İngiliz girişimciler, bölge ahalisi bu ekonomik sürecin önemli paydaşıdır. Bu paydaşlığın yansıttığı sorunlar da ortaya çıkmıştır. Döneme ilişkin Vilayet Meclisi kayıtlarında Trabzon çarşısında dut satışı esnasında İran tebaasından dört kişinin saraçlar esnafından Hüseyin ustanın binasında oluşan tartışmada ellerinde sopalar halinde darp etmeye kalkıştıkları sırada etraftaki kimselerin içine hücum ile giren İranlı Müslim'in "...tüccardan Temelzade müteveffi Mustafa Ağanın oğlu Nuri Efendiye Ala Melei'n Nâs (herkesin önünde) üç parmak derinliğinde arkasından cerh eylediği (yaraladığı)..." yazılıdır. Bu durum karşısında Kanun-u Cedide'nin yüz yetmiş sekizinci maddesinde bir kimse bir şahsı yirmi günden ziyade işinden kalmasını veya hastalanmasına sebep olacak surette yaralarsa iki aydan iki seneye kadar hapis olunması ve yaralının bakım masrafları ve yaralının sağlığında iken ticaretten kazanacağı gelirlerin darp edenden alınıp yaralıya verilmesi, yüz yetmiş dokuzuncu maddesinde de bir mecidiye altınından beş mecidiye altınına kadar akçe alınıp dövülene verilmesinin açıkça bildirilmiş olduğu vurgulanarak yaralayan merhumun kabahatinin cezası hapsediliş tarihinden itibaren iki sene ve sopa ile darp etmiş olan dört kişinin ise birer sene müddetle hapsi kararlaştırılmıştır⁶⁷. Fakat konuya ilişkin altı ay sonra yazılan diğer bir resmi yazışmada ise sözü geçen yaralama ve darp etme olayının öncesine ve sonrasına ilişkin daha detaylı bilgiler tespit edilmiştir. Söz konusu resmi yazışmada darp edenlerin mesleklerinin katırcı olduğu belirtilmiş, darp ve yaralama olayında sadece yaralayan kişinin tutuklandığı geriye kalan dört İranlı'nın ise kaçtıkları ifade edilmiştir. Bununla beraber darp esnasında İranlı tüccarların müdafaa durumunda oldukları dile getirilmiş ve tutuklu bulunan İranlının, İran maslahatgüzarına teslim edilmesi gerektiği zikredilmiştir. Ayrıca yaralı ve dövülen kişilere yukarıda bahsedilen gerekli ödemelerin yapılması hususunda İran maslahatgüzarının senede bağlanması kararlaştırılmıştır⁶⁸.

Osmanlı hükümetinin yöredeki bataklıkları kurutma mücadelesine girerken yöre halkının gayretleri neticesinde fark ettiği dut ağacı yetiştirerek ipekböcekçiliğini destekleme fikri resmi yazışmalardan anlaşıldığı üzere sonraki yıllarda daha da olgunlaşmış ve Trabzon Vilayetinin çeşitli sancak ve kazalarından gelen dut yetiştirme istek-

lerine karşılık olarak gerek Osmanlı hükümeti gerek Trabzon vilayeti tarafından dut fidanları gönderilmiştir.

Trabzon Vilayetine bağlı Canik sancağının Samsun kazasında da dut fidanı teşvikini Sadarete gönderilen resmî bir belgede görebiliyoruz. Vilayet Meclisi tutanaklarında Samsun kazasının meydana gelen tarımsal ürünlerinde hem tüccar hem de ahali için en verimli birinci derecede tarımsal uğraşın tütün ve arkasından mısır mahsulleri olduğu fakat yöre halkının sadece bu iki ayrı tarımsal uğraşla yetinmek istemedikleri bu meşguliyetlerin yanında dut yetiştiriciliği de yaparak az miktar da dahi olsa ipek mahsulünün bölgede istenilen memnuniyeti sağlayacağı yazılıdır. Bu istek karşısında lüzumu miktarınca dut fidanın ağaç dikme mevsiminde Amasya'dan satın alınıp ekilmiş, böylelikle yörede dut yetiştiriciliğinin hem teşvik edildiği hem de ipek mahsulüne yönelik istek uyandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır⁶⁹. Fakat her ne kadar dut yetiştiriciliği Trabzon Vilayetinde önemsenmeye başlansa da Osmanlı Hükümeti dut fidanı göndermeye temkinli yaklaşmış, yeteri kadar göndermiş fazlasına şüpheyle yaklaşmış, iletilen fidanların yararını gördükten sonra fazlaca dut fidanı göndermekte bir sakınca görmemiştir.

Gümüşhane sancağına bağlı Şiran kazasının mahareti ölçüsünde ipek mahsulü yetiştirmesi için Trabzon Vilayet meclisi öncelikle on bin adet dut fidanı ulaştırmayı tercih etmiş ve dut fidanı bakımında oluşacak masrafların ahali tarafından karşılanacağını belirtmiştir. Aynı zamanda Vilayet Meclisi gönderilen dut fidanlarının yararı görülür ise daha fazla dut fidanı gönderileceğini ve masraflarının da karşılanacağını ifade etmiştir. Ayrıca yöredeki ahalinin teşvik ve gayretleri neticesinde meydana gelecek olan dut bahçelerinin devamı için istenilecek dut fidanlarının Kanuni Evvel ve Kanuni Sani aylarında talep edilmesi gerektiğini Şiran Kaymakamlığına bildirmiştir⁷⁰.

Osmanlı Devleti'nin temkinli dut fidanı göndermesine etki eden bir diğer faktör ise 1870 li yıllarda Fransız bağlarını yok eden filoksera hastalığının Osmanlı topraklarına sirayet etmesi olabilir⁷¹. Nitekim filoksera her ne kadar üzüm bağlarına zarar verse de dut yapraklarını da kuruttuğu Osmanlı Devleti'nin resmî yazışmalarında görülmektedir⁷². Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti Trabzon Vilayetine hastalıklı dut fidanları göndermekten endişe duymuş olabilir. Osmanlı Devleti'nin bu endişelerini resmi yazışmalarından takip edebiliyoruz.

Filoksera hastalığı etkisinin artarak devam ettiği 1899 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin Trabzon Vilayetinde filokseranın var olup olmadığına ilişkin bir inceleme başlattığı görülmektedir⁷³. İnceleme neticesinde Trabzon Vilayetine bağlı Canik sancağının kazası olan Samsun yöresinde 1870 li yıllarda görülen bağ hastalığının artık görülmediği ve vilayetin geri kalanının da filokseralı mahaller olmadığı sonucuna varılmıştır⁷⁴.

Trabzon Vilayetinin gerek bağlarında gerek dutluklarında filoksera incelemesinin yapıldığı yıllar aynı zamanda Pasteur⁷⁵ ipekböcekçiliği yöntemlerinin öğretilmesi için Bursa'da İpekböcekçiliği Enstitüsünün kurulduğu yıllardır. Bu enstitü Enstitü Pasteur yöntemiyle ipekböceği ve yumurta yetiştiriciliği ve bakımı üzerine Osmanlı İmparatorluğu içindeki herkes iki yıllık bir çalışma programı sunuyordu. Teşkilat ayrıca uzak yörelerden gelen öğrencilerin devamlılığını kolaylaştırmak için bursta veriyordu. Bu programa Trabzon Vilayetinden 11 öğrenci kayıtlıydı⁷⁶. Osmanlı Devleti'nde ipekböcekçiliği hususunda en yetkin okul konumunda bulunan Bursa İpekböcekçiliği Enstitüsünde Trabzon yöresinden öğrencilerin bulunması, Trabzon Vilayetinde dut yetiştiriciliği yoluyla ipek üretimine verilen önem ve ilginin geliştiğini göstermektedir.

1899 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'nin filoksera hastalığının bulunmadığı Trabzon Vilayetinde dut yetiştiriciliği filokseralı bölgelere nazaran daha avantajlı duruma gelmiş ve evvelden yetiştirmiş olduğu dut ağaçlarından elde ettiği muhtelif ürünleri mahalle muhtarı tarafından verilen izin belgesi ile başka yerlere nakletme konusunda serbestlik kazanmıştır. Diğer bir deyişle ülke topraklarında ürünlerinin ticaretini rahat bir şekilde yapabilme hakkına sahip olmuştur⁷⁷. Ayrıca Osmanlı Hükümetinin filoksera illetinin Trabzon Vilayetinde olmadığını tahkik ettirmesinden sonra yörede dut yetiştiriciliği hususunda daha fazla istekli görüldüğü devletin resmi yazışmalarına yansımıştır. Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Celilesine gönderilen resmî bir belgede daha önceden dut fidanı gönderilen kazaların iklim ve havasının dut yetiştirmeye müsait olduğunun anlaşılması üzerine daha büyük fayda sağlamak ve daha iyi ticaretini yapabilme yönünde Samsun kazasının köylerinde ekilmek üzere ve seneden seneye genişletilmesi için Amasya'dan on bin dut fidanı alındığı aynı zamanda Bafra kazası içinde yaklaşık dört bin fidanın alındığı yazılıdır⁷⁸.

Trabzon yöresinde başlatılan programlar büyük bir başarı sağlamış gibi gözüküyor: 1908 yılında herhangi bir ölçülebilir miktarda ipek-böceği ya da yumurtası üretilmedi ya da ihraç edilmedi. Konsolosluk raporları bu konuda sessiz kalmak ta ve genellikle oldukça ayrıntılı olan Trabzon ticari raporları da Trabzon limanından yapılan ipek ihracatını göstermemektedir⁷⁹. Fakat 1911 yılında Trabzon Vilayetinde dut yetiştirme çabalarının devam ettiği görülmektedir. Orman ve Ziraat Celilesine gönderilen diğer bir resmî belgede ve 1872 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesinde, vilayete bağlı Lazistan Sancağında bulunan ormanların ahali tarafından sadece yakacak odun ve kereste amaçlı kullanıldığı aynı zamanda bu ormanlarda eşkıyalığın yaşandığı belirtilerek duyulan endişe dile getirilmiştir⁸⁰. Söz konusu belgede bu endişeyi ortadan kaldırmak için atılacak adımlardan da bahsedilmiştir. Bu adımlardan birisi yöredeki münbit toprakların sadece yakacak olarak değil üretim yapmak içinde çeşitlendirilmesine yönelik olduğudur. Nitekim yörede kızılgaçlardan dut ağaçlarına geçiş eğilimi gözlenmektedir. Böylelikle hem ticari menfaat olarak ahaliye gelir kapısı açmak hem de ormanlardaki emniyeti sağlamanın hedef edinildiği görülmektedir. Ayrıca yöre halkının uzun bir müddet dutçuluk veyahut ipekböcekçiliği hususunda ilim ve marifetten mahrum kaldığı da bahsi geçen belgenin satır aralarında dikkat çekmektedir ve bu konuda ahaliye yol göstermek için Trabzon vilayetinin merkezinde iki bin beş yüz kuruş maaşla bir ziraat müfettişinin hizmet etmesine ve bu müfettişin gerekli mahallere dutçuluk ve ipekböcekçiliği üzerine lazım gelen usul ve fenni öğretmesinin memleket namına gerekli olduğu vurgulanmıştır. Bu çabalar ile yöre halkının tarıma dayalı sanayi ve ticarete ilştirilmek ve onlara bölge yararına kaliteli meşguliyet kazandırılmak istenmiştir⁸¹. Başka bir deyişle Osmanlı hükümeti bölgedeki tarımsal üretimin çeşitlendirilmesini teşvik etmiş ve insanların toprakla olan ilişkisinde ticari yönde bölge ekonomisine gelir sağlamasını istemiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti Trabzon Vilayetine bağlı Giresun sancağına getirtilecek olan dut tohumlarının gümrüklerini makul ölçüye çekerek, halkın dut tohumunu daha ucuza almasını sağlamış dut fidanı yetiştirmesine teşvik etmiştir⁸².

Dut yetiştiriciliği Trabzon bölgesinde değişen ekonomik düzen içinde son derece uygundu. Nitekim bölge dahilinde toprak dut yetiştiriciliğine verimliydı. Aynı zamanda iyi yolların ve limanların varlığı sayesinde uluslararası ticarette lojistik bakımdan da iyi bir konumdaydı.

Ancak tüm bunlara rağmen dut yetiştirme çabalarının bölge ekonomisi içinde ilk sıralara gelememesi modern pullukların olmayışı veya⁸³, zirai tekniklerin uygulamaya geçirilememesi gibi nedenlerden kaynaklandı⁸⁴.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde, gerek gündelik hayatta hane içi tüketimde ve gerekse ziraata dayalı bir sanayi maddesi olarak ortaya çıkan şarap, pekmez, sirke vb. ürünlerin kullanımı itibariyle dut dikkate değer bir meyvedir. Bu öneminden ötürü Osmanlı dünyasının pek çok bölgesinde dut yetiştiriciliği yapılarak tarımsal bir sanayi alanı olan ipek-böcekçiliğinde önemli atılımlar yapılmak istenmiştir. Bu atılımlardan biride 1860'lı yıllardan itibaren değişen dünya ekonomik düzeni içinde Trabzon Vilayetinde gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin dut yetiştiriciliğine ilişkin tutmuş olduğu belge ya da raporlar ışığında Osmanlı son döneminde Trabzon Vilayetinde dut fidanı yetiştirme çabalarının ele alındığı bu araştırma sonucunda dut fidanı yetiştiriciliğinin Trabzon Vilayetinde 1860'ların hemen başında ciddi bir ekonomik uğraş olarak yer edinme süreci yaşadığı tespit edilmiştir. Ayrıca yörede dut fidanı yetiştirme çabalarının halkın bizzat kendi talebi doğrultusunda başladığı görülmüştür. Bununla beraber halkın başta ipek mahsulü elde etmek, bataklıkları kurutmak, bölge ormanlarının ağaçsal yapısını değiştirmek için dut yetiştiriciliğine giriştiği saptanmıştır. Yöre halkının bu sebeplerden ötürü dut fidanı yetiştirme çabalarını Osmanlı Hükümeti ilk başta istenilen düzeyde önemsememesine rağmen bölge üzerinde dut fidanlarının hem ekonomik hem de toplumsal açıdan yararlı olduğunun farkına varınca bölgedeki tarımsal üretimin çeşitlendirilmesini teşvik etmiştir. Bölge halkının toprakla olan ilişkisinde bölge ekonomisine gelir sağlaması için Trabzon Vilayetine yaklaşık elli bin dut fidanı tedarik edildiği yine devletin resmi yazışmalarındaki veriler sayesinde belirlenebilmiştir. Binlerce dut fidanı tedariki yanında yöre halkının dut yetiştiriciliği konusunda bilgi eksikliği olduğu tespit edilerek yöre insanına dut yetiştiriciliğinin öğretilmesi için ziraat müfettişleri gönderildiği de söz konusu resmî belgelere yansımıştır. Fakat tüm bu çabalara rağmen Trabzon Vilayetinde dut yetiştirme çabaları, zirai tekniklerin bölge sahasında hayata geçirilememesi, modern zirai ma-

kinelerin bölge içerisine girememesi gibi nedenlerden dolayı bölge ekonomisi içinde ilk sıralara gelememiği anlaşılmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde Trabzon Vilayetinde ciddi anlamda bir dut yetiştiriciliği çabası görülmekte, Trabzon Vilayetinde dut fidanı yetiştirmek konusunda Osmanlı Devleti'nin hatırı sayılır bir ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Dipnotlar

- 1 Halil İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş yay., İstanbul 2014, s. 280-282; Ayşe Pul “Yavuz Sultan Selim'in Güney Siyasetinin Doğu Akdeniz Ticaretine Etkisi Hakkında Bazı Düşünceler” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 35, Konya 2014, s. 264.
- 2 Osmanlı Devleti'nin bu tip bir çevre alanı haline getirilmesi için çalışmalar XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesi ticaret bileşimi ve rejiminde değişiklikler yapılarak başlandı. Daha önceleri Venedik bandırası altında ticaret yapan Fransızlar 1569'da Osmanlılardan ticari ayrıcalıklar aldı. 1581 yılında İngiltere'de Osmanlı İmparatorluğuyla yapılacak ticareti konu alan Turkey Company kuruldu. Daha sonraları Levant Company adını alan bu tekelci şirket aracılığıyla İngilizler de 1583 yılında Fransızlarınkine benzer ayrıcalıklar elde etti. Hollandalılar 1612'de, Avusturyalılar 1615'de, İsveçliler 1737'de, iki Sicilya Krallığı 1740'da, Danimarkalılar 1746'da, Prusyalılar 1761'de, İspanyollar 1782'de ve Ruslar da 1783'de Osmanlı Hükümetinden kapitülasyon diye bilinen ticaret ve yargı ayrıcalıklarını aldılar. Cihan Özgün, “Osmanlı Ekonomik Politığına Kısa Bir Bakış (XVIII- XIX. Yüzyıllar)”, *Tarih Okulu*, S. 1, 2008, s. 6. İnalçık, a.g.e., s. 284-285; Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı yay., Ankara 2013, s. 30-31; Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt yay, Ankara, 1982, s. 60-61.
- 3 Özgün, Osmanlı Ekonomik Politığına, a.g.m., s. 6; Tezel, a.g.e., s. 60-61.
- 4 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK yay., Ankara, 1991, s. 6.
- 5 Özellikle 1850'lerden sonra, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki devletler İngiltere'den örnek alarak dış ticaret politikalarını serbestleştirdiler. Çeşitli Avrupa devletleri aralarında gümrük indirme anlaşmaları imzaladılar. Detaylı bilgi için bkz, Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 40; Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, Dokuz Eylül yay., İzmir, 1999, s. 73.
- 6 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken yay, İstanbul 2014, s. 42-43.

- 7 Kasaba, a.g.e., s. 63.
- 8 Cihan Özgün, *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak "İzmir Çevresinde Ticari Tarım" (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İzmir 2014, s. 12.
- 9 Genç, a.g.e., s. 56.
- 10 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2019, s. 181; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, s. 17; Cihan Duru-Kemal Turan- Abdurrahman Öngöçlü, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, 1. Kitap, TİSA yay., Ankara, 1982, s. 100.
- 11 Çadırcı, a.g.e., s. 335.
- 12 Özgün, a.g.e., s. 15.
- 13 1867 yılında yayınlanan Vilayet Nizamnamesi ile eyalet statüsünden çıkarılarak vilayet statüsüne dönüştürülmüştür. Buna göre Trabzon vilayeti, Lazistan, Gümüşhane, Canik ve merkez Trabzon sancağı olmak üzere dört sancaktan oluşan bir idari birim haline dönüştürüldü. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarhi*, 6. Baskı, Cilt: XVII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 154-157.
- 14 Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 7, 2009, s. 359-382., s. 360.
- 15 Mustafa Malhut, "Trabzon Vilayeti Deniz Ticaretinin Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi (1830-1914)", *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, ed. Mehmet Okur ve Diğerleri, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2020, s. 303.
- 16 İbrahim Güler, XVIII. "Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair", *Tespitler, Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 2000, s. 328.
- 17 Heath W. Lowry ve Feridun Emecen, "Trabzon", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, 2012, s. 299.
- 18 Güler, a.g.m., s. 327.
- 19 İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten*, C. 59, S. 225, 1995, s. 353.
- 20 Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, 2002, s. 524-526.
- 21 Bostan, a.g.m., s. 358.
- 22 A. Üner Turgay, "Trabzon", çev. Gül Çağalı Güven, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, Çağlar Keyder ve Diğerleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 3.
- 23 Trabzon, 1650'lerde eyalet statüsüne dönüştürülmüştür. XVI. ve XVII. yüzyılda Trabzon Eyâleti'nin idarî taksimatı ile ilgili Bkz, M. Tayyib

- Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI/102 (1962), s. 293-337, Süleyman Demirci, "XVII. Yüzyılda Trabzon Eyâletinin İdarî Taksimatı ve Vergilendirilebilir Nüfus: Giresun, Keşap, Kürtün ve Yavabolı Nam-ı diğer (Görelle) Kazâları Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012/1, S. 15, s. 15-29.
- 24 Murat Baskıcı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 67, 2012, s. 37.
- 25 Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s. 98.
- 26 Turgay, a.g.m., s. 5.
- 27 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 87.
- 28 Baskıcı, a.g.m., s. 44.
- 29 Güler, a.g.m., s. 332.
- 30 Yılmaz, a.g.m., s. 376.
- 31 Kütükoğlu, a.g.m, s. 99. Ayrıca 1836'da bir İngiliz şirketine ait ilk buharlı gemi İstanbul-Samsun, Trabzon hattında çalışmaya başladı. Kısa bir süre sonra bunu Osmanlı, Avusturyalı, Fransız ve Rus şirketleri de Trabzon hattını işletmeye açtılar. Turgay a.g.m., s. 9.
- 32 1838'de Fransa, 1840'ta İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, 1843'te Portekiz ile ticaret anlaşmaları yapıldı. Baskıcı, a.g.m., s. 34.
- 33 Turgay, a.g.m., s. 10.-11.
- 34 Yılmaz, a.g.m., s. 373.
- 35 Lowry ve Emecen, a.g.m., s. 300.
- 36 Baskıcı, a.g.m., s. 53.
- 37 Turgay, a.g.m., s. 12.
- 38 Malhut, a.g.m., s. 334.
- 39 İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Makaleler, C. 1, Ankara 2004, s. 126.
- 40 Ümmügülüm Erdoğan ve Lütfi Pırlak, "Ülkemizde Dut (*Morus spp.*) Üretimi ve Değerlendirilmesi", *Alatırım*, C. 4, S. 2, 2005, s. 38-42.
- 41 Erdal Akpınar, "Eğin Türkülerinin Coğrafi Analizi", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 7, S. 4, 2012, s. 271
- 42 Kalfanyan, *Dut Fidanlığı*, No: 1 Ekremiyeli Matbaa, 1329, s. 4.
- 43 Erdoğan ve Pırlak, a.g.m., s. 39.
- 44 Ergün Altun, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Meyve", *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi*, C. 1, S.1, 2008, s. 134-136.

- 45 Kuzey Amerika menşeli olan filoksera hastalığı asma yapraklarını kuruması sonucu ortaya çıkan bağ hastalığına işaret ettiği gibi hem de bu hastalığa neden olan böceğe verilen ismi de karşılamaktadır. Sözcüğün, “*yaprak kurutan*” ifadesine karşılık gelmek üzere Rumcadan alındığı anlaşılmaktadır. Filoksera asmaların dalları ve kökleri üzerinde yaşarken, asmaların ince köklerini ısıp şişirirler; topraktan kuvvet alamayan asma kökleri de buna bağlı olarak kururdu. Asmanın köklerinde şişkinlik yaparak asmanın köklerinden su ve besin maddesi alımına engel olan asma biti, bağların kendi kökleri üzerinde çoğaltımını doğrudan engelleyen en önemli bağ zararlısıdır. Cihan Özgün, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının Batı Anadolu’daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler – 2*, (25-27 Nisan 2019), ed. Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli, İzmir 2019, s. 72; Agop Zakaryan, *Bağların Böcek ve Hastalıkları: Filoksera (Filoksera ve İstatiks)*, Aydın Vilayet Matbaası, 1895, s. 3; Mehmet Demiryürek, “İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs’ta Filoksera (Asmabiti) İle Mücadele (1878- 1895)”, *Kebikeç*, S. 23, 2007, s. 157; Özkan Keskin, “Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Filoksera ile Mücadele”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, 479-505, s. 482.
- 46 Kalfanyan, a.g.m., s. 5.
- 47 Kalfanyan, a.g.m., s. 8
- 48 Kalfanyan, a.g.m., s. 19-20; ayrıca bkz., N. Kiryako, *Çiftçilikte Terakki ve Kimyevi Gübreler*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul, 1911, s. 32, 38 ve 40.
- 49 Yılmaz Akkılıç, “İpek Böceği”, *Bursa Ansiklopedisi*, Bursa 2002, s. 926-927.
- 50 Kalfanyan s. 3.
- 51 Ali Ata Yiğit, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve Eğitim Faaliyetleri” *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 227., 2017, s. 218.
- 52 Yiğit, a.g.m., s. 216-218.
- 53 Detaylı bilgi için bkz. Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu*, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 205.
- 54 İpek böceklerinde tırtıl hâlinde iken karataban (pebrine), baygınlık (flacherie), kireç (muscardine) ve sütleme (grasserie) olarak adlandırılan başlıca dört hastalık görülmektedir. Bu hastalıklardan ikisi ve en tehlikelileri olan karataban ve baygınlık, XIX. yüzyılın ortaklarında salgın hâline gelerek verdiği zayıyla uzun yıllar ipekçiliğin gelişmesine de engel olmuştur. Sacit Uğuz, “Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri” *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 2020, s. 34.
- 55 Cafer Çiftçi, “Hudâvendigâr Vilayetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umumiyye İdaresinin Rolü”, *Belleten*, C. 76., S. 277, 2012, s. 917.

- 56 Zeki Arıkan, "Gömeç Kasabasının Tarihsel Gelişimi", *Tarihin Kucağında Gömeç Sempozyumu*, (26-27 Ekim), Gömeç Belediyesi Yayınları, Gömeç 2001, s. 25.
- 57 Hasan Asan, "Diyarbakır İpekçiliği Üzerine Değerlendirme (1850-1914)", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özçoşar ve Diğerleri, En-sar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 330-333.
- 58 Yiğit, a.g.m., s. 219.
- 59 Yusuf Oğuzoğlu, "Giritli Mübadillerin İpekçilik Deneyimleri ve Bunun Bursa Yöresine Aktarılması", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 24, 2013, s. 62.
- 60 Çiftçi, a.g.m., s. 933-934.
- 61 Yiğit, a.g.m., s. 222.
- 62 Detaylı bilgi için bakınız Quataert, a.g.m., s. 208-212.
- 63 *T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)„ ŞD., 1826/42 (H. 1288)20 Mayıs 1871.*
- 64 *BOA., ŞD., 1826/42 (H. 1288)20 Mayıs 1871.*
- 65 Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, C. 4., Ankara, 1994. s. 168-171.
- 66 Döneme ilişkin Vilayet Meclisi tutanaklarında söz konusu 13 kişiden daha fazla isim tespit edilmektedir. Tutanaklarda adı geçen bazı kişiler ve adı geçenlere dağıtılan dut fidanı miktarı şöyledir: Asakir-i Şahane Kaimakamı İzzetli Emin Beğ: 300, Sancak Emin Beğ: 1500, Meclis-i Liva azasından Hasan Efendi :1000, Meclisi mezkur azasından Musa Ağa: 1000, Zabıta Yüzbaşı Hüseyin Beğ: 1000, Başzade Ahmet Ağa: 600, Hüseyin Beğ: 1500, Mustafa Ağa Bin: 1000, İbrahim Ağa: 800, Meclisi Liva azasından Yusuf Ağa Bin: 1000, Çürüksu Kazası Meclis azasından Hüseyin Beğ: 800, Abdülhamid Efendi: 500, Hüseyin Ağa Bin: 800, Ali Ağa Bin: 1000, Müfti Efendi: 100, İmam Süleyman Efendi: 300, İmam Hüseyin Efendi: 250, Liman Reisi Mehmed Ağa: 100, Hamit .Efendi: 200, Nuri Ağa Bin: 200, Sabit Ağa: 50, Ahmet Reis: 50, Ahmet Ağa Bin: 200, Hüseyin Ağa Bin: 300, Ömer Ağa Bin: 150, Şirin Ağa Bin: 200, Muhammet Ağa Bin: 300, Ali Beğ: 50. Bunlardan başka 14 kişiye de toplamda 7750 adet dut fidanı dağıtılmıştır. *BOA., MVL., 673/84 (H. 1280) 16 Nisan 1864.*
- 67 *BOA., A.İMKT.MVL., III/92 (H. 1276) 25 Kasım 1859.*
- 68 *BOA., A.İMKT.MVL., II/6/ 22 (H. 1276) 5 Mayıs 1860.*
- 69 *BOA., MVL., 732/33 (H. 1283) 17 Mart 1867.*
- 70 *BOA., ŞD., 1826/43 (H. 1288) 20 Mayıs 1871.*
- 71 Özgün, a.g.m., s. 73; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, Yön yay., İstanbul 1983, s. 285.
- 72 *BOA., DH.MKT. 2842/10 (H. 1327) 13 Haziran 1909.*

- 73 BOA., HR.İD.. 2076/32 (H. 1316)16 Ağustos 1899.
- 74 BOA., DH.MKT. 2374/110 (H. 1318) 17 Temmuz 1900.
- 75 Fransız bilim adamı, biyolog ve kimyager Louis Pasteur'un özellikle karataban hastalığı ile ilgili araştırmalarının bir sonucu olarak 1865'te keşfettiği yöntem, salgınla mücadelede önemli bir adım oldu. İpek böceği tohumlarının mikroskopla incelenmesi ve hastalıklı tohumların hastalıklı olanlardan daha bu aşamada iken ayrıştırılarak diğer kelebeklere bulaşmasının engellenmesi esasına dayanan bu yöntem, Pasteur usulü adıyla anılmaya başlandı. Uğuz, a.g.m., s.39; Kalfanyan, a.g.m., s.3.
- 76 Quataert, a.g.e., s. 208.
- 77 BOA., DH. İD.. 99/20 (H. 1331) 8 Mayıs 1913.
- 78 BOA., DH. MKT. 2477/99 (H. 1319) 27 Nisan 1901.
- 79 Quataert, a.g.e., s. 214.
- 80 Emiroğlu, a.g.e., s. 151-153.
- 81 BOA, DH.MUİ. 59/8 (H. 1328) 24 Şubat 1910.
- 82 BOA, DH. İD. 59/7 (H. 1328) 1 Aralık 1910.
- 83 Quataert, a.g.e., s. 157.
- 84 Ortaylı, a.g.m., s. 125.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA., ŞD., 1826/42 (H. 1288); ŞD., 1826/42 (H. 1288); A.}MKT.MVL., 111/92 (H. 1276); A.}MKT.MVL.,116/ 22 (H. 1276); MVL.,732/33 (H. 1283); ŞD., 1826/43 (H. 1288); DH.MKT. 2842/10 (H. 1327); HR.İD.. 2076/32 (H. 1316); DH.MKT. 2374/110 (H. 1318); DH. İD.. 99/20 (H. 1331); BOA., DH. MKT. 2477/99 (H. 1319); DH.MUİ. 59/8 (H. 1328); DH. İD. 59/7 (H. 1328).

Eski Türkçe Eserler

KALFANYAN, *Dut Fidanlığı*, No: 1 Ekremiyeli Matbaa, 1329.

KİRYAKO, N., *Çiftçilikte Terakki ve Kimyevi Gübreler*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul, 1911.

ZAKARYAN, A, *Bağların Böcek ve Hastalıkları: Filoksera (Filoksera ve İstatriks)*, Aydın Vilayet Matbaası, 1895.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

AKKKILIÇ, Yılmaz, "İpek Böceği", *Bursa Ansiklopedisi*, Bursa 2002.

AKPINAR, Erdal, "Eğin Türkülerinin Coğrafi Analizi", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 7, S. 4, 2012, s. 253-274.

- ALTUN, Ergün, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Meyve”, *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi*, C. 1, S.1, 2008, s. 128-138.
- ARIKAN, Zeki, “Gömeç Kasabasının Tarihsel Gelişimi”, *Tarihin Kucağında Gömeç Sempozyumu*, (26-27 Ekim), Gömeç Belediyesi, Gömeç 2001.
- ASAN, Hasan, “Diyarbakır İpekçiliği Üzerine Değerlendirme (1850-1914)”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed. İbrahim Özçoşar ve Diğerleri, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 323-338.
- BASKICI, Murat, “XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 67, 2012, s. 33-56.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, 2002.
- BOSTAN, İdris, “Rusya’nın Karadeniz’de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”, *Belleten*, C. 59, S. 225, 1995, s. 353-394.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991.
- ÇİFTÇİ, Cafer, “Hudâvendigâr Vilayetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyun-ı Umumiyye İdaresinin Rolü”, *Belleten*, C. 76., S., 277, 2012, s. 905-950.
- DEMİRCİ, Süleyman, “XVII. Yüzyılda Trabzon Eyâletinin İdarî Taksimatı ve Vergilendirilebilir Nüfus: Giresun, Keşap, Kürtün ve Yavabolu Nam-ı diğer (Görece) Kazaları Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012/1, S. 15, s. 15-29.
- DEMİRYÜREK, Mehmet, “İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs’ta Filoksera (Asmabiti) İle Mücadele (1878- 1895)”, *Kebikeç*, S. 23, 2007, s. 157-176.
- DURU, C., Turan., K., Öngeoğlu, A., *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, 1. Kitap, TİSA yay., Ankara, 1982.
- EMİROĞLU, Kudret, *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, C. 4., Ankara, 1994.
- ERDOĞAN, Ü., ve PIRLAK, L., “Ülkemizde Dut (*Morus spp.*) Üretimi ve Değerlendirilmesi”, *Alatarım*, C. 4, S. 2, 2005, s. 38-43.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul 2014.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Belleten*, XXVI/102 (1962), s. 293-337.
- GÜLER, İbrahim, XVIII. “Yüzyılda Trabzon’un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair”, Tespitler, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 2000, s. 328.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş, İstanbul 2014.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 6. Baskı, C. XVII, TTK, Ankara, 2003.

- KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge, İstanbul 1993.
- KESKİN, Özkan, “Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Filoksera ile Mücadele”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, 479-505, s. 479-505.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988.
- LOWRY H., EMECEN, F., “Trabzon”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, 2012.
- MALHUT, Mustafa, “Trabzon Vilayeti Deniz Ticaretinin Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi (1830-1914)”, *Geçmişten Günümüze Karadeniz’de Ulaşım*, Ed. Mehmet Okur ve Diğerleri, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2020, s. 301-340.
- MARTAL, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme*, Dokuz Eylül, İzmir, 1999.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “Giritli Mübadillerin İpekçilik Deneyimleri ve Bunun Bursa Yöresine Aktarılması”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 24, 2013, s. 59-66.
- ORTAYLI, İlber, “19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler”, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Makaleler, C. 1, Ankara 2004.
- ÖZGÜN, Cihan, “Osmanlı Ekonomik Politığına Kısa Bir Bakış (XVIII- XIX. Yüzyıllar)”, *Tarih Okulu*, S. 1, 2008, s. 5-17
-, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının Batı Anadolu’daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler – 2*, (25-27 Nisan 2019), Ed. Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli, İzmir 2019, s. 69-86.
-, *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak “İzmir Çevresinde Ticari Tarım” (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2014.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt, İstanbul 1994.
- PUL Ayşe, “Yavuz Sultan Selim’in Güney Siyasetinin Doğu Akdeniz Ticaretine Etkisi Hakkında Bazı Düşünceler” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 35, Konya 2014, s. 263-289.
- QUATAERT, Donald, *Anadolu’da Osmanlı Reformu*, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2008.
- SHAW, S., Shaw, E., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, Yön yay., İstanbul 1983.
- TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt, Ankara, 1982.

- TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2019.
- TURGAY, A. Üner, “Trabzon”, çev. Gül Çağalı Güven, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri 1800-1914*, Keyder, Ç., Özveren, Y., Quataert, D., Tarih Vakfı Yurt, İstanbul 1994.
- UĞUZ, Sacit, “Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri” *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 2020, s. 31-47.
- WOOD, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı, Ankara 2013.
- YILMAZ, Özgür, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C .2, S .7, 2009, s. 359-382.
- YİĞİT, Ali Ata, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve Eğitim Faaliyetleri” *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 227., 2017, s. 213-228.

© 2015 Pearson Education, Inc. or its affiliate(s). All rights reserved.

VII. BÖLÜM

BİR AİDİYET UNSURU OLARAK TRABZONSPOR

the 1990s, the number of people in the UK who are employed in the public sector has increased by 1.5 million, from 2.5 million in 1980 to 4 million in 1995. The public sector has become a major employer in the UK, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

The public sector has also become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy. The public sector has become a major provider of social services, and its growth has been a major factor in the overall growth of the economy.

Bir Kültür Aktarım Aracı Olarak Futbol: Trabzonspor

Dr. ağla YILMAZ

Futbol başlangıta yalnızca toplu yapılan bir spor etkinliği idi ancak bugün iki takımın doksan dakika yaptığı bir maçın çok daha ötesinde; taraftar, ürün satışı, bilet gelirleri, reklam anlaşmaları, yayıncı kuruluşlar, kutlama etkinlikleri vb. birçok unsuru bünyesinde bulunduran çok büyük bir organizasyon, bir şovdur. Özellikle modern ağla birlikte spor kulüpleri dernekten şirkete dönüşmüşlerdir. Bu şirketleşme kulüpleri bir marka haline getirmiş ve kulüplerin birbirlerinden yalnızca sportif başarı olarak değil görünürlük, taraftar sayısı, sponsorların çokluğu, özgünlük gibi konularda da farklı olmasını gereklilik haline getirmiştir çünkü ancak diğerleri arasından sıvırılan kulüp geniş kitlelerce bilinir ve tercih edilir. Bir kulübün görünürlüğünün artması o kulübün organize olduğu kentin görünürlüğünün artmasını da beraberinde getirmektedir.

Her geçen gün kitlesini ve popülaritesini artıran futbol; halen dünyada en fazla sporcu ve seyirci sayısına sahip sporlardan biridir. Belli ülkelerde belli sporlar ne ıkrsa da futbolun tüm dünyada seyirciye sahip ve dünya gündemini etkileyen bir spor olduğu herkesçe kabul edilen bir gerçektir. Ülkemizde futbolun ilk olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde oynanmaya başlandığı bilinmektedir. Savaşlar sebebiyle dönem dönem kesintiye uğrasa da cumhuriyete kadar belli kesimlerde bir süreklilikten söz edilebilir. Cumhuriyet ile beraber ise takım sporlarından ziyade atletizm, jimnastik gibi bireysel sporlar öncelenmiştir.

Trabzon'da futbolun tarihsel gelişimi ise bazı noktalarda Türkiye futbol tarihi ile paralellik gösterse de yer yer kendine özgü bir yol izlemiştir. Trabzon'da spor kulüpleri her zaman diğer Anadolu şehirlerinden daha fazla canlılık göstermiştir. Osmanlının son yıllarında Ankara

futbolu, İstanbul ve oradan gelenlere dayanmaktaydı. Oysa taşra kabul edilen Trabzon kendi işini kendi görmek zorundaydı. Şehirde 1913 yılında başladığı belirtilen futbol kesintilerle beraber devam etmiştir. 20 Ocak 1920’de Trabzon İdman Ocağı, 10 Şubat 1921’de İdman Grubu kurulmuş, Darülmuaallim ve Sanayi Mektebi takımlarının kurulmasından sonra kulüpler 1921’de Trabzon Türk İdman Birliği çatısı altında toplanmıştır ve şehirde fikstürlü lig yöntemi ile maçlar İstanbul’dan önce başlamıştır.

Tunç’a göre Trabzon futbolu büyük bir resme benzetilebilir (2011: 7). Çünkü Trabzon’da futbol bir spordan fazlasını anlatır. En ufak sokağından, en büyük limanına kadar şehrin her bir taşı bu takımı ve taraftarı oluşturur. Trabzon’da futbol aslında şehrin kendisidir. Trabzon uzun yıllar boyunca kendi futbolcusunu kendisi yetiştiren bir şehir olmuştur. Bu Türkiye süper liginin domine eden takımların birçoğunda bulunmayan bir özelliktir. Ayrıca kentte uzun yıllar desteklenen tek takım Trabzonspor’dur. Bugün dahi istisnalar olmakla birlikte Trabzonspor kentin insanı için adeta kutsaldır, desteklenmesi konusunda şüpheye yer yoktur. Takımın kurulması ile birlikte Trabzonlu hızla Trabzonsporluya dönüşmeye başlamıştır. O dönemlerde iletişimin de bugünkü gibi olmadığını göz önünde bulundurursak herkesin kendi şehrinin takımı desteklemesi yadırganacak bir durum değildir. Ayrıca belirtmekte fayda var ki Trabzonspor taraftarının çoğunu Trabzonlular oluştursa da Anadolu’nun hemen her şehriden taraftara sahip bir takımdır. Anadolu insanı adeta kendi toprağından bir milli takım yaratmıştır. Trabzonspor bütün Anadolu’yu temsil etmektedir.

Son zamanlarda yazılı ve görsel medya gibi kitle iletişim araçlarındaki gelişmeler, toplumun futbola olan ilgisini daha da arttırmış, böylece futbol basit bir yarışma olayı olmaktan çıkıp, kalabalıkları peşinden sürükleyen heyecan ve seyir aracı olmuştur. Günümüzde büyük kitlelerin takip ettiği bir sektör haline gelmiş futbol; insanlarda, hüzn, mutluluk, sevinç, neşe, başarı, başarısızlık gibi duyguların birlikte yaşanmasını sağlayan hem aktif sporculuğu hem de pasif görünümlü taraftarlığı geniş kitlelere yayarak ilgi uyandırmıştır. Taraftarlık her alan için söz konusu iken günümüzde daha çok bir spor terimi olarak kullanılmaktadır. Taraftar bir spor kulübünün olmazsa olmazlarındandır. Her ne kadar taraftarı görece az olan kulüpler ve branşlar olsa da yine de bir takımı var eden taraftarıdır.

Trabzonspor’u Trabzon var etse de Trabzon’u Trabzonspor’un yücelttiği söylenebilir. Bu bağlamda bakacak olursak futbol şehre eğitim,

turizm, reklam vs. katkılarda bulunmuş ve takım şehri aşarak ülkeye mâl olmuştur. Özellikle son kuşak Trabzonspor'un görece en başarısız, en çok haksızlığa uğradığı dönemlerini görerek büyümesine rağmen değil dışarıdan birinin Trabzonlunun bile bu takımı sevmesi çok güç olmalıyken Trabzonspor; bölgeye, Anadolu'ya, ülkeye hatta vermiş olduğu göçler sebebi ile Avrupa'ya ve son durumun gösterdiğine bakılırsa Amerika'ya açılmış bir taraftar kitlesine sahiptir.

Trabzon kentinin sert coğrafyasının gençleri salona kapatması beklenirken şehirde yaşayan çocuklar salon sporlarına değil futbola ilgi göstermektedir. Şehirde hemen herkesin futbol kariyeri, anısı ya da futbolcu olma girişimi vardır. İlk futbol kitabı Asoseyşin Futbol bu topraklarda yazılmış, ilk kulüp dergisi Necm-i Ati Trabzon'da yayımlanmıştır. Buradan bakacak olursak Trabzon ve futbol iç içe geçmiş iki olgudur. Örneğin başka bir kentte bir kişiye "Hangi takımlısın?" diye sorulduğunda "Trabzonluyum." demesi yetmektedir. Bu cevap kişinin hem memleketini hem takımını içermektedir.

Futbol mecrası yerel kültürleri ulusala taşımakta başarılı bir rol oynamaktadır. Bu nedenle futbol kulüpleri futbolun bu gücünden faydalanma yoluna gitmiştir. Yerel kulüpler kendilerini ulusal arenada gösterebileceklerini keşfettiklerinde arma, renk, slogan, marş ve benzeri üretimlerini bu dikkatle yapmışlardır. Ancak çoğu kulüp gibi Trabzonspor'un da başlangıçta bu konuda bir farkındalığının olmadığı düşünülmektedir. Dijital medyanın yükselmesi ile birlikte Trabzonspor kulübü yerel değerlerini ulusala ve evrensele ulaştırmakta görece başarılı bir yol izlemektedir.

Bugün teknolojinin gelişmesi, ailelerin küçülmesi, çocuğun eve hatta odasına ve hatta bilgisayar başına hapsolması sebebi ile geleneksel bilginin aktarımı durma noktasına gelmiştir. İletişim araçlarının gelişmesi öğrenmeyi kişiden çok cihazdan yapılan bir eylem haline getirmiştir. Özetle artık kültür aktarımı kişilerle olduğu kadar iletişim araçları ile de meydana gelmektedir. Teknolojide ve dolayısıyla iletişim aletlerinde yaşanan bu değişiklikler dünyanın yapısıyla da oynamaktadır. İletişimdeki bu hız kültürel etkileşimi de etkilemekte ve dünya tek tipleşmeye doğru gitmektedir. Dünyanın bir ucunda "moda" olan herhangi bir şeyin diğer uca ulaşması artık değil günler saatler bile almamakta ve bu hıza elbette baskın olan dayanabilmektedir. Direnemeyen yerel kültürler ise yok olmaktadır. Kitle iletişim araçlarının çağımızda baş döndürücü bir hızla gelişmekte ve yayılmakta olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle dijital medya insanların her anını adeta esir al-

miştir. Bu gerçek teknolojik cihazları sadece bir iletişim aleti olmaktan çok daha öte bir yere koymaktadır. Kültür aktarımının artık kişilerden çok kitle iletişim araçları ile gerçekleştiği herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Özellikle şehirde büyüyen neslin günceli olduğu kadar geleneği de medya vasıtası ile edindiği gözlenmektedir. Ve medyada kendine en çok yer bulan unsurlardan biri olan futbol sayesinde insanlar takımların yerel kültürlerine dair birçok bilgiyi edinebilmektedirler.

Trabzonspor taraftar üretimlerindeki Trabzon göndermeleri şehre dair coğrafi, kültürel, tarihi çok sayıda malzeme içermektedir. Trabzon halk kültürü eserleri çoğu taraftar için olası slogan niteliği taşımaktadır. Taraftar eldeki halk kültürü malzemesini spor kültürü malzemesine dönüştürmektedir. Bu durum bize Trabzon'da aslında her şeyin ne kadar iç içe olduğunu gösterir. Türküler slogana, mekânlar grup adlarına ve hatta coğrafya marşlara dönüşebilmektedir. Bu sayede diyebiliriz ki bugün Trabzonspor Trabzon kentini dünyaya taşıyan bir vasıta olmuştur. Bu minvalde Trabzonspor çevresinde oluşan kültür, kültür aktarımı bağlamında değerlendirilecek ve birtakım önerilerde bulunulacaktır.

Taraftar Grupları

Trabzonspor'un en büyük sorunlarından birinin çok fazla taraftar topluluğuna sahip olması olarak düşünülmektedir. Bu durumun zaman zaman sıkıntı yaşattığı herkesçe kabul edilse de bu bölünmenin yaratıcılığı körüklediği göz ardı edilemez. Her grup kendi sloganı, kendi afişi, kendi koreografisi ile ön plana çıkmak istemekte ve bu da muhteşem bir tribün kültürü oluşmasına ortam hazırlamaktadır. Bütün grupların emek verdiği ve uğraştığı şey Trabzonspordur. Vira, Bordo-Mavi, Gurbetçi Gençler, Tayfa, Meydan 1967, Çılgınlar vs. Trabzonspor taraftar gruplarından yalnızca birkaçıdır. Grupların sadece adlarına bakarak bile Trabzonsporlunun halk kültürü ile geleneksel yaşantısı ve tarihinin ne kadar iç içe geçtiği görülmektedir.

Takımın ulusalda görünür yüzü olan taraftar grupları sayesinde Trabzon kent kültürüne dair olgular medyada kendine yer bulmakta ve takım Trabzon kent kültürünün taşıyıcısı konumuna geçmektedir. Taraftarların toplandıkları mekânın adının “fodik” olarak anılması da yine sembolik bir anlam taşımakta, kent dışındaki insanlarda kent kültürüne dair bir merak uyandırmaktadır. Taraftar gruplarının adlandırma-

larında coğrafyası, iklimi, kültürü ile bir Trabzon resmi çizilmektedir. Trabzon denilince akla gelen en temel olgu denizdir. Denizciliğe ait terimler taraftar toplulukları adlandırmalarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Vira, Rota, Fora, Tayfa bunlardan birkaçıdır.

Trabzon kentinin Meydan, Faroz, Vakfıkebir gibi mekânlarından esinlenerek verilen adlar yine göze çarpmaktadır. Ayrıca Trabzon insanının psikolojik ve sosyolojik özelliklerini taşıyan Gurbetçi Gençler, Çılğınlar gibi gruplar da vardır.

Meydan 1967, Farozlular, Vakfıkebirliler, Glidalılar, Joganita gibi topluluklar sayesinde Trabzon kentinin belli başlı mekânları Trabzonspor vasıtası ile ulusal medyada kendine yer bulmaktadır. Yaptıkları koreografiler ya da sosyal medya paylaşımları bu grupların adlarının görünür olmasını dolayısıyla Trabzon'a ait bir yerin görünür olmasını sağlamaktadır.

Arma

Keş ve Kurt markalaşmanın ilk aşamasının logo ya da amblem ile başladığını söyler (Keş, Kurt 2015: 95). Logolar kurumun amacını net bir şekilde aktarması gereken tasarımlardır. Türkiye Süper Liginde çoğu kulüp yalnızca top ve yıldız gibi genel kullanımları ya da isimlerinin baş harflerinden oluşan estetik tasarımlı amblemleri kullanmayı tercih etmektedir. Bu kullanımların en bariz örneği olarak Trabzonspor Kulübü gösterilebilir. Trabzonspor'un bir dalga gibi kıvrımlı logosu kentin denizle ilişkisine gönderme olarak yorumlanabilir. Aynı şekilde logonun ortasındaki yağmur damlası kentin ikliminin bir anımsatması olarak değerlendirilebilir.

Trabzonspor arması kente özgü referanslar içerse de bu net değil yalnızca sezgiseldir. Ayrıca yeterli de değildir. Çamdereli ve Gürer'den aktaracak olursak markalaşma ve marka iletişimi için gerekli konumlandırma, tutundurma ve sadakat oluşturma çabasında görsel kimlik çalışmaları vazgeçilmezdir. Görsel kimliğin vazgeçilmezi ise kurumsal algı ve kültürü her yönüyle betimleyen logo tasarımlarıdır. Kurumsal hedefler açısından yeterince zengin ve yetkin bir imge yüküyle donatılan logolar kurumsal kimliğin dışı açık yüzü ya da kuruluşların muhataplarına gösterdikleri kartvizitleridir (2008: 140). Armalar futbol kulüplerinin temsil ettikleri şehirleri yansıtmaları açısından önemlidir. Avrupa kulüplerinin bu şehir temsilcilerini başarılı bir şekilde yaptıkları görülmektedir. Trabzonspor'un logosunda ise kente dair herhangi

bir unsur tercih edilmediği gibi var olan tasarımın tarihi de tasarımcısı da bilinmemektedir.

Kulüp sitesinde armanın öyküsüne dair hiçbir şey bulunmamakta, tasarımcının adına ya da tasarımın hangi yıl oluşturulduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Trabzonspor ne zamandan beri bu tasarımı kullanmaktadır? Tasarım herhangi bir yarışma ile mi oluşturulmuştur? Tasarımcı neden tercihini bu tasarımdan yana kullanmıştır? Kulübün eski armasından buna geçiş sebebi nedir gibi sorular bir kulübün aidiyeti ve hikayesi için önemlidir.

Sloganlar

Öğüt Eker'in takım ruhu oluşturma, gruba dahil olan üyelerin motivasyonunu sağlama ve karşı grubun motivasyonunu bozma amacı ile bilinçli olarak söylenen; hafızada kalması amacı ile ezgili ve kafiyeli olması tercih edilen, oyun alanının dışındaki taraftarın takımının oyununa aitliğini simgeleyen en önemli katılım aracı ve silahı (2010: 177) olarak tanımladığı sloganlar Trabzonspor taraftarının da en çok üretim yaptığı alanlardan biridir.

Slogan üretimi her takımda mevcuttur ancak Trabzonspor için durum biraz daha farklıdır. Trabzon halk kültürü eserlerinin hemen hepsi taraftar için olası slogan niteliği taşır. Taraftar eldeki halk kültürü malzemesini spor kültürü malzemesine dönüştürür. Trabzonspor'un sloganları çoğu zaman kente atıfta bulunur. Sıkça belirttiğimiz gibi taraftar için Trabzon, Trabzonspor; Trabzonspor da Trabzon'dur.

Ekonomide marka imajını oluşturan sloganlar nakledildikleri, paylaşıldıkları ortamları sosyal çevreleri, aktarılma ve kullanılma nedenleri, nakil araçları ile taraftar kimliği etrafından sosyal ilişki modelleri oluşturma sebebi ile folklor malzemesi olarak kabul edilmelidir (Öğüt Eker 2010: 177). Ve bir folklor malzemesi olarak Trabzonspor sloganlarındaki Trabzon göndermeleri şehre dair, coğrafi, kültürel, tarihî çok sayıda malzeme içermektedir. Bu içerikler vasıtası ile ulusal ve hatta uluslararası camia Trabzon kentine dair bir fikir edinmekte ve bir algı oluşturmaktadır.

“Oyna dik oyna” son döneme damga vuran ve yukarıda açıkladığımız duruma uyan Trabzonspor sloganlarından biridir. Özü itibari ile Borçka/Hemşin yöresine ait bir türküdür. Tulumla seslendirilmiş olup aslında Trabzon menşei bir eser değildir. Ama 2010-11 şike olaylarını

protesto eden taraftar bu türkü sözünü sahiplenmiş durumdadır. O dönemde başta BMN² olmak üzere birçok taraftar topluluğu bu slogan altında toplanarak Türkiye Futbol Federasyonuna protestolarını bildirmiştir. “TemizLİG için Yürüyoruz” sloganı ile yola çıkarak “Oyna Dik Oyna” yazılı pankartlar taşımışlardır. Ayrıca slogan www.dikoyna.com (Trabzonsporlu ekşi sözlük yazarları) adresine isim vermiştir. Türküdeki tek dize adeta taraftarın futbolculardan tek beklentileri olan adlarına şike karıştırmadan alınları dik sadece top oynamalarını istediğini özetlemiştir.

Trabzonsporlunun sloganlarını genellikle şehirden, coğrafyasından, denizinden, türküsünden aldığı daha önce belirtilmişti. Bunun bir örneği de “Yağarsa yağmur yağar biz zaten ıslanmışız” söylemidir. Rizeli müzik grubu Karmate’ye ait olan Yağmur adlı şarkıdan alınan bu bölüm ekşi sözlük Trabzonsporlu taraftarlar birliğinin sloganı olmuştur. Yine şehrin simgesi olan yağmur ile takımın ve taraftarın durumu özetlenmiştir. Taraftar, “Yıllardır gurbette takımımızı destekledik, yollarda öldük, kupamızı parmaklarımızın arasından alınışını izledik bundan daha kötüsü olamaz.” demek istemektedir.

Son sezonun sloganlarından “Ruhumuzda inat, sonunda vuslat” ve “İnadına Şampiyon” da yine taraftarın yıllardır beklediğine ve Karadeniz insanının inatçılığına dikkat çekmektedir.

Formalar

Futbolda görsel kimliğin en önemli unsurlarından olan formalar işlevsel kullanıldıkları takdirde kent ve takım özdeşleşmesini başarıyla sağlayacak en önemli unsurlardandır. Bu durum Trabzonspor’da adeta bir şanstır çünkü Trabzon görseli tasarlanabilecek ve formalarda kullanılabilecek birçok yerel değeri olan kültürel renkliliği güçlü bir kenttir. Coğrafi şekiller, geleneksel el sanatları, halk müziği/dansı vb. birçok unsur Trabzonspor formalarında boy gösterebilir.

Kulübün son dönemde farkındalığının arttığı görülmektedir. Keşanlı forma ile başlayan süreç, kazaziyeli forma ile devam etmiştir. Bir diğer forma tasarımı olan kurucu kulüplerin logolarını içeren forma da yine kulüp aidiyeti açısından kıymetlidir. Ancak kulüp sitesinde bu formaların hikayesine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Keşanlı forma için çekilen tanıtım filminin dünya gündemine girdiği bir gerçektir. Bu görünürlük devam ettirilebilir. Unutulmamalıdır ki dijital platformlar kulüplerin dünyaya açıldığı mecralardır. Her bir ür-

nün ve tasarımın kent ile ilişkisi bu platformlar aracılığıyla aktarılmalı mümkünse İngilizce olarak da yayımlanmalıdır.

Halk Dansı/ Müziği

Futbolun Trabzon kültürel hayatına etkisi göz ardı edilemez. Taraftarın desteklediği takımın galip gelmesi durumunda kutlama yapması spor kültürünün en doğal getirisi. Bu kutlamalar Trabzon'da yerel folklorik öğelerle iç içe geçmiştir.

Karadeniz'in en bilinen halk oyunu horon yıllardır halkın en temel sevinç gösterisidir. Trabzon'un girişinde dahi bordo-mavi horon figürleri sizi karşılar. Horon bütün Karadeniz bölgesinin halk oyunu iken kemençe horonu Trabzon özelinde daha çok ön plana çıkar. Trabzonspor Avni Aker stadının maç öncesi ya da sonrası müziğine ihtiyacı yoktur. Fonda hep bir kemençe parçası çalar. Aynı şekilde horon da galibiyet durumunda şehrin her köşesinde yapılan bir dans. Toplu halde oynamayı gerektiren bir dans olması taraftarın da kalabalık olması bu halk dansı ile galibiyet törenlerinin iç içe geçmesini sağlamıştır.

Son yıllarda horona eşlik eden bir diğer dans ise kolbastıdır. Bu halk oyunu spor müsabakalarının galibiyetleri durumunda taraftarın en temel kutlama ritüelini oluşturur. Bugün Trabzon'un hangi takımı, Türkiye'nin ya da dünyanın neresinde galibiyet alırsa alsın kolbastı oynanır, oynatılır. Yabancı oyuncuların da kolaylıkla eşlik edebilmesi sebebiyle güzel görüntüler oluşmaktadır. Trabzonspor bu noktada diğer Anadolu kulüplerinden ayrılmaktadır. Anadolu coğrafyası her bir bölgesine has ayrı halk oyunları vardır. Aynı şekilde bu bölgelerin süper ligde onları temsil eden kulüpleri de vardır ancak bu kulüpler ile kent özdeşleşmesini sağlayacak unsurlardan olan halk dansları arasında bir ilişki kurulmamakta takımlar galibiyetlerini yerel danslar ya da müziklerle kutlamamaktadırlar. Örneğin Ankara kulüpleri ile harmandalı bağlantısı ne kadar kurulabilmektedir? Ya da İzmir kulüpleri maç öncesi ya da sonrası zeybek dansı yapmakta mıdır? Oysaki Trabzonspor maç öncesi ve sonrasında halk dansı ve müziğine yer vermekte dolayısıyla takım aracılığıyla kente dair bu değerler tüm dünyaya ulaşabilmektedir.

Halk dansları ritüelistik anlamda rakipleri korkutmak, güç gösterisi yapmak gibi sebeplerle yapılmaya başlanmış yüzyılların ardından bugünkü gösteri formunu almışlardır. Dolayısıyla doğasından zaten rakibe korku vermek olan dansların önemli müsabakalar öncesi ya-

pılması da anlamlı olacaktır. Yeni Zelanda millî takımları yerli halkı Maorilerin Haka dansını millî maçlar öncesi oynayarak dansın dünya çapında görünürlüğüne ve Maorilerin tanınırlığına büyük katkıda bulunmuşlardır. Benzer bir uygulama Bursa'nın önemli değerlerinden biri olan kılıç kalkan ile yapılabilir. İşte bu ve benzer örneklerden hareketle diyebiliriz ki Trabzonspor ve Trabzon halk kültürünün bir unsuru olan halk dansları birbiri içine geçmiştir. Takım kutlamalarını bu oyunlarla yapmakta ve dolayısıyla Trabzon halk kültürünü dünyaya tanıtmaktadır.

Bir diğer folklorik malzeme türkülerdir. Trabzon türküleri/manileri atma türkü şeklinde oluşturulur. Bu nedenle edebiyat yazılı olmaktan çok sözlüdür. Halk ozanları Trabzonspor galibiyetine, mağlubiyetine atıfta bulunarak türkülerini söylerler. Atma türkü sohbet sofralarında icra edilir. Çok fazla sayıda Trabzonspor manisi, türküsü mevcut olsa dahi bunları derlemesi çok zordur. Trabzon halk türkülerinin hemen hepsi Trabzonspor taraftarı için potansiyel marş niteliği taşımaktadır. Ve zaten halihazırdaki marşlarda da sıklıkla deniz, dalga, yağmur sözcükleri kullanılmakta adeta bir Trabzon resmi çizilmektedir.

Mekânlar

Kentler imge mekânları ile var olurlar. Trabzon'da Ganita'da, Faroz'da bir çay içilebilir. Bu görüntüler servis edilebilir. Transfer kliplerine bunlar da dahil edilebilir. Bu mekânlar ayrıca kentin turizm noktaları olduğu için kentin uluslararası tanınırlığı da artabilir Trabzon yalnızca Sümela Manastırı ile bilinmektedir. Bunun ötesine Trabzonspor aracılığıyla geçilebilir. Ayrıca Trabzon'un ilçelerindeki Çamburnu, Yoroz Feneri gibi mekânlar da bu çerçevede değerlendirilebilir.

Bunun yanında kulüplerin hikâyesinde önemli yer tutan mekânlar da vardır. Yavuz Selim, Avni Aker, Trabzon Lisesi, Fatih Lisesi gibi yerler Trabzonspor'un hikâyesinde oldukça önemlidir. Bu yerlerin takım için önemi dijital vasıtalarla yeni nesle aktarılabilir. Oradan yetişen futbolcuların imza törenleri bu mekânlarda yapılabilir.

Takım Otobüsü

Nebi Özdemir'e göre ulaşım ve turizm, yarım asrı aşkın bir süreden beri Türk sosyo-kültürel yaşamını farklılaştıran ve dönüştüren temel alanlardan biridir (2011: 43). Şehirlerarası otobüsler kentlerin imgelerini,

turistik mekânlarını görünür kılan önemli vasıtalarından biridir. Birçok yerel firma otobüslerini kent imgeleri ile giydiriyor ve bu sayede kentlerinin turizm noktalarını görünür kılıyor. Bu bağlamda futbol kulüplerinin takım otobüsleri düşünüldüğünde benzer bir yolun izlenmesinin gerekliliği görülecektir. Trabzonspor özelinde bakıldığında takım otobüsü takımla beraber kenti de taşıyabilir. Kulüp yalnızca Trabzon'u temsil etmese de yöreye has keşan dokumasını ya da Kaçkar dağlarını veya Karadeniz'i otobüse giydirek yörenin bir fotoğrafı kullanılabilir. Bu da diğer kulüpler arasında bir farklılık yaratabilir.

Müze

Müzeler kentlerin değerlerinin sergilendiği alanlardır. Her bir kurum kendi müzesini oluşturabilir. Trabzonspor müzesi ile de diğer kulüplerden farklı bir yerde durmaktadır. Kent merkezinde bulunan bu müze çok kıymetli ancak durgun olduğu gözlenmiştir. Müze en azından günde bir kez anlatıcı eşliğinde gezilebilir. Turizmde de değerlendirilebilir. Trabzonspor da Trabzon turizminin bir parçası haline getirilebilir. Herkes için kabul edilebilir bir gerçektir ki Trabzonspor Trabzon'un dünyaya açılan yüzüdür ve bu kente gelen turizm potansiyeline de yansıtılabilir. Kulüp sitesinde ya da sosyal medya hesaplarında müzeye daha çok yer verilebilir. Bu sayede kulübü ya da kenti araştıran kişiler müzeden de haberdar olabilir.

Bütün bunların dışında Trabzonspor'un en büyük katkısı anonim edebiyata olmuştur. Fıkralar, anılar, sohbet meclislerinde bir anda ortaya çıkan söylemler ortaya muazzam bir Trabzonspor edebiyatı çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca iletişimin gelişmesi, popüler kültürün dinamikleri etkilemesi ve medyanın büyümesi ve internetin yaygınlaşması ile artık her şey kayıt altına alınmaktadır. Başta sanal platformlar ve gazeteler olmak üzere her takımın taraftarı artık bireysel olarak sesini bütün ülkeye hatta dünyaya duyurabilmektedir. Burada başarılı bir örnek olarak 2021-22 sezon açılış videosu "Kemençenin Rüyası" sayılabilir. Yine aynı şekilde transfer klipleri, forma tanıtımları yerel değerlerle dokunmuş yapımlardır. Yalnızca bu klipler vasıtası ile kente dair birçok öge dünyaya ulaşmıştır. Kemençenin Rüyası video klipinde Yaşayan İnsan Hazinesi Hasan Sancak, kemençe, dolayısıyla halk müziği, horon, yani halk dansı, yayla, sis, ıslık, kayde, deniz, taka, balıkçı, telkâri, keşan, dere, şelale, hayvancılık, kasket, Trabzon meydan, kolbastı vb. unsurlar Trabzon manzaraları eşliğinde yayınlanmış ve çok kısa bir sürede dünya çapınca çok ciddi izlenme sayısına ulaşmıştır. Yalnızca iki da-

kikalık bir klipin böyle bir gücü vardır. Kent imgeleri futbol kulüpleri aracılığıyla yerele, ulusala ve küresele kolaylıkla taşınabilir. Bu, takım üretimlerinin yöresel bellekle içeriklendirilmesi/ kimliklendirilmesi anlamına gelmektedir. Geçmişte olduğu gibi bugün de “içerik, her şeydir ve değer, içerikle yaratılabilir, dahası içerikten ibarettir.” “Kültür, özgün içerikler bileşkesidir.” Dolayısıyla “değerli ve özgün olmak için kültürden yararlanmak akılcılık olduğu kadar, bir zorunluluktur.” Takım, takım otobüsü, forma, reklamlar gibi alanlara işlenen kent imgeleri veya bunlarla ilgili içerikler öncelikle o şehirde yaşayanların kendi miraslarına ve belleklerine karşı daha ilgili ve duyarlı olmalarını sağlayacaktır. Böylelikle yaratılan imgeler temelinde kent kimliğinin oluşturulması, geliştirilmesi, benimsetilmesi ve yaşanarak yaşatılması olanaklı hale gelecektir (Özdemir 2011: 52).

21. yüzyıl, futbolun insanlık tarihindeki yolculuğunda, popüleritesinin en üst seviyeye ulaştığı dönemdir (Öğüt Eker 2010: 180). Kulüpler bu minvalde hareket etmelidir. Takdir edersiniz ki artık Trabzonspor yereli aşmış ulusali geçmiş evrensel bir kulüptür. Ulusala giden yolun yerel değerlerden geçtiğini fark eden takımlar farklılık ve farkındalık yaratabilirler. Özdemir’in belirttiği gibi “özgünlük ve farklılık, ancak kültürel bellekten beslenilerek yaratılabilir ve yakalanabilir.” (Özdemir 2011: 53).

Sonuç

Trabzonspor’un kent imgelerini kullanım farkındalığının yüksek olmadığı dikkat çekmektedir. Trabzon kente özgü imgeler açısından şanslıdır ancak Trabzon Spor Kulübünün bu ilişkiden yeterince faydalanmadığı görülmektedir. Oysaki Trabzon şehri yerel değerlerini ulusala ve hatta uluslararası mecraa kulüpler aracılığıyla taşıyabilir. Bu şekilde yerelin değerine ilgi uyandırılabilir. Trabzon özelinde konuşacak olursak örneğin horonun her çeşidi kutlamalar sayesinde nasıl yurt çapında tanındıysa ya da formalar sayesinde nasıl keşan ve kazaziye gibi el sanatları tanıtıldıysa o kadar “ünlü” olmayan diğer değerler de Trabzonspor aracılığıyla görünür kılınabilir. Futbolcuların Trabzon simidi, pide, ekmek gibi gastronomi ürünleri ile görüntü vermesi sağlanabilir ve görüntüler yayınlanabilir.

Trabzonspor kulüp tasarımlarında son dönemde kullanılan keşan, kazaz gibi imgeler kulübün temsil ettiği şehrin kendine özgü değerleridir ve bunların doğrudan kenti işaret ettikleri ve ön plana çıkarmak

amacıyla tercih edildikleri düşünülebilir. Ancak yine de Trabzon Spor Kulübünün tasarımlarında kültür aktarımı algısı ile hareket etmediği ve kolay hatırlanabilir, kente gönderme yapan ve biricik tasarımlara sık rastlanmadığı görülmektedir. Futbol kulüplerinin kentlerin tanıtım araçlarından biri olduğu unutulmamalı ve tasarımlarda kulüplerin kuruldukları kentlerin yerel değerlerinin kullanımının kulüpleri farklı kılacağı ve kulübün ve ardından kentin markalaşmasında bu konunun önem taşıdığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu da disiplinler arası bir çalışma ile mümkündür.

Coğrafi tescilli ürünlerimiz hem mağazada hem görselde daha çok kullanılabilir. Sezon açılışı limanda yapılabilir, açılış maçı organizasyonuna yine takalarla gelinebilir. Akyazı artık bu imkânı vermektedir. Kentin deniz kenti olduğu vurgusuna daha çok değinilebilir. Kentin imge mekânlarında imza törenleri yapılabilir ki yapılmıştır da. Bu transfer kliplerinde de kullanılabilir.

Bu yöndeki uygulamalarla geleneksel belleğe görünürlük ve farkındalık kazandırılabilir. Böylelikle yabancıların yöresel değerlere ve belleğe dikkatleri çekilmiş olacaktır. Ayrıca Trabzon gibi gurbette yetişen çocuğu çok olan kulüpler bu unsurları avantaja çevirebilirler.

Dipnotlar

- 1 Fodik sözcüğü Türk Dil Kurumunun derleme sözlüğünde “parmaklar yarım büküldüğünde avuç içinde oluşan çukur” şeklinde geçmektedir.
- 2 <http://www.bordomavi.net/>

Kaynakça

- ÇAMDERELİ, Mete, GÜRER, Mert, “Futbolda Görsel Kimlik Ögesi Olarak Kulüp Armaları”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26, 2008, s. 135- 168.
- KEŞ, Yusuf, KURT, Sedat “Küresel Düzeyde Kültürel Bir Tanıtım ve Marka Aracı Olarak Turizm Logoları”, *İMÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi*, 1, İstanbul 2015, s. 91-114.
- ÖĞÜT EKER, Gülin, “Futbolun Dayanılmaz Çekiciliği, Büyülenen Taraftar Portresi, Fanatizm ve Beşiktaş”, *Millî Folklor*, 85, Ankara 2010, s. 173- 182.
- ÖZDEMİR, Nebi, “Kentlerin Gezgin İmgeleri veya Kent İmgeleri Giydirilen Otobüsler”. *Millî Folklor*, 89, Ankara 2011, s. 41- 53.
- TUNÇ, Sevecen, Trabzon’da Futbolun Toplumsal Tarihi Mektepliler, Münevverler, Meraklılar, İletişim, İstanbul 2011.

Futbol Taraftarlığı ve Mekân Aidiyeti: Trabzonspor Taraftar Grupları*

Gülmelek DOĞANAY

Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Kamu Yönetimi Bölümü

Giriş

Avrupa’da 1960’lı yıllarla birlikte ortaya çıkan taraftar gruplarına (“holigan” ve “ultra” gibi) yönelik yapılan çalışmaların ilk örneklerine bakıldığında söz konusu grupların genellikle sorun yaratan oluşumlar olarak ele alındıkları görülür. Hemen sonra, literatürün büyük bir kısmında onların inşa edici yönüne vurgu yapılarak, hem kendilerinin hem de toplumsallığın üretimine katılan aktif eyleyenler olarak kabul edildikleri görülür. Taraftar gruplarının kulüp, kent ve taraftar grubu aidiyetleri üzerinden kimliklerini inşa ettikleri, futbol kültürünün üretimine katıldıkları ve bu kültür tarafından etkilendikleri, endüstriyel futbolun yarattığı ekonomik, siyasi ve toplumsal dönüşümlere karşı direnç gösterdikleri gibi argümanlar ileri sürülür. Bu çalışmada da taraftar grupları olumsuz yönleriyle değil, anlam üretici aktörler olarak ele alınacaktır.

Galatasaray Spor Kulübü’nün taraftar grubu olan UltrAslan hakkındaki yazdığı makalesinin sonuç kısmında, Adrien Battini Türkiye’de futbol taraftarlığı üzerine yapılan araştırmaların büyük bir kısmının futbola egemen olan ve “üç büyük” olarak bilinen Galatasaray, Fener-

* Bu çalışma, 2022 yılının Temmuz ayında Efil Yayınevi tarafından yayınlanan *Ruhumuzda İnat Sonunda Vuslat: Metalaşan Futbol Çağında Trabzonspor Taraftarı Olmak* başlıklı kitaptaki bazı konuların yeniden revize edilmiş halidir.

bahçe ve Beşiktaş gibi İstanbul Kulüpleri hakkında olduğunu ileri sürerek yerel övünmenin yoğun şekilde yaşandığı Anadolu Kulüpleri'nin taraftarları hakkında da araştırmalar yapılması gerektiğinin altını çizer. Özellikle Trabzon gibi Anadolu kentlerinde taraftarların yerel takımlarıyla özdeşleşmelerinin kent aidiyeti üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ekler.¹ Gerçekten, İstanbul'un "üç büyük" Kulübü ve onların taraftarları hakkında önemli nitelik ve nicelikte bilimsel yayınlar mevcuttur. Söz konusu çalışmalar son zamanlarda özellikle "üç büyük" Kulübün kentli, seküler orta sınıfı temsil eden taraftarlarının endüstriyel futbola karşı olan duruşunu ele alırlar.² Öte taraftan, Anadolu kulüplerine yönelik az sayıdaki çalışma çoğunlukla MKE Ankaragücü taraftarları hakkındadır. Söz konusu çalışmalar taraftar gruplarının hayali cemaatler olarak inşasına, kulüp üzerinden mekânsal aidiyetlerini nasıl kurduklarına, katılımcı kültür içinde yer alıp almadıklarına ve kimlik inşalarına odaklanırlar.³

Bu çalışmada Trabzonspor Kulübü taraftar gruplarına üye olan gençlerin Anadoluluk ve Trabzonluluk yerel aidiyetlerini nasıl anlamlandırdıkları üzerinde durulacaktır. 1980'lerden itibaren uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarına bağlı olarak Türkiye'de futbol önemli dönüşümler geçirmiş ve ticarileşmiştir. Bu süreçte İstanbul'un köklü "üç büyük" Kulübü Türkiye futbolunda politik ve ekonomik güç elde etmiştir. Anadolu Kulüpleri ise, dezavantajlı konuma düşmüştür. Trabzonspor taraftarlarına göre, İstanbul Kulüpleri endüstriyel futbolu temsil eder. Bu nedenle Anadolu'nun en önemli rakibi de İstanbul'dur. Endüstriyel futbolun "güçlü" takımlarına karşı mücadele içerisinde olmak, yerel aidiyetin yükselmesi ve yüceltilmesi ile sonuçlanır.

Bu çalışma Trabzonspor taraftar gruplarına (Çılgınlar, Gurbetçi Gençler, Trabzonlu Gençler, Vakfikebirliler ve Vira) üye gençlerle yapılan derinlemesine mülakatlara dayanmaktadır. Görüşmeye katılanların anlatıları yorumsamacı bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Bu anlatılar, kent aidiyeti/yer sevgisi gibi kavramlar ve taraftarların endüstriyel futbola karşı konumlanışı çerçevesinde yorumlanmıştır. Trabzon kenti önemli bir futbol tarihine sahiptir ve Trabzonspor Kulübü 1970'li yılların ortalarından 1980'li yılların başlarına kadar önemli başarılar elde etmiş bir Kulüp'tür. Süper Lig'deki mücadelesini halen başarıyla sürdürmektedir. Kulüp, üzerinde araştırma yapılmaya değer bir taraftar kitlesine sahiptir.

Çalışmada ilkin Trabzon'un futbol tarihinden ve endüstriyel futbolun Trabzon futbolunu, Trabzonspor Kulübü'nü ve taraftarlık kültürünü nasıl dönüştürdüğünden kısaca bahsedilecektir. Ardından taraftarların futbolun metalaşma sürecinin hemen öncesini ifade eden "efsane yıllar" anlatıları yorumlanacak ve Anadolu yüceltmesi ile olan ilişki ortaya konacaktır. Neoliberal politikalara bağlı olarak futbolun metalaşması ve kulüpler arasında ortaya çıkan adaletsizliklerin Trabzonspor taraftarları üzerinde yarattığı hayal kırıklıklarından ve onların İstanbul Kulüpleri'ne karşı nasıl konumlandıklarından bahsedilecektir. Son olarak, taraftarların yerel övünme ve kentsel aidiyetlerini vurguladıkları anlatıları aktarılacak ve yine futbolun metalaşması ile arasındaki ilişki açıklanacaktır. Bu kısımda mekânın grup aidiyeti üzerindeki etkisine de değinilecektir.

Futbolun Metalaşması ve Küreselleşmesinin Trabzon Futbol Kültürüne Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk yerel futbol kulüpleri, 1890'lı yıllarda, İngiltere'den farklı olarak işçi sınıfı tarafından değil de (çünkü modernlik Türkiye'de kendi dinamikleri ile ortaya çıkmamıştır; dolayısıyla burjuva ve işçi sınıfı da kendi dinamikleriyle oluşmamıştır) ticaretle uğraşan ve zanaatkâr Osmanlı gayri Müslimleri aracılığıyla kurulur. İzmir ve İstanbul'da yaşayan İngiliz ailelerin öncülüğünde Osmanlı coğrafyasına gelen futbol uzun yıllar bu iki kent arasındaki turnuvalar ile gelişir. Daha sonra Türk elitleri kendi futbol kulüplerini milliyetçi bir reaksiyonla oluştururlar. Milliyetçilik Türkiye futbolunun önemli bir unsurudur. İlk Müslüman Türk takımı, 1905 yılında Galatasaray-ı Mektebi Sultanisi öğrencileri tarafından kurulur. Bu tarihten itibaren ortaya çıkan tüm Müslüman Türk takımlarının amacı Türk olmayan takımları yenmektir.⁴

Trabzon'a futbol 1910'lu yıllarda ticaretle uğraşan (dolayısıyla Avrupa ile iletişim halinde olan) Rumlar aracılığıyla gelir ve ilkin Rum Lisesi'nin Rum öğrencileri tarafından oynanır.⁵ 1913'te ise, Rum takımına karşılık Türk gençleri (lise öğrencileri) kırmızı beyaz renkleri ile İdman Yurdu takımını kurar.⁶ Bu dönemde futbol ideolojik bir araç niteliğindedir. Gayrimüslim azınlık takımlarına karşılık Müslüman Türk takımlarının oluşturulması ve bu takımlar arasında turnuvalar düzenlenmesi ile birlikte dönemin ideolojisi doğrultusunda genç-

lerin milliyetçi fikirler ve duygular etrafında örgütlenmesi sağlanır. İdman Yurdu 1914'te kapanır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında kentin ileri gelen zengin ve aydın ailelerinin desteği ile futbol tekrar kente geri döner; ancak bu sefer Müslüman öğrenciler tarafından oynanır. 1921'de İdman Ocağı,⁷ rakibi İdman Gücü ise, 1924 yılında kurulur ve bu iki takım arasındaki rekabet futbolun kentte gelişmesini sağlar.⁸

Trabzon'da kent elitleri tarafından yapılan futbol, 1940'lı yıllara gelindiğinde mahallelerde keşfedilen futbolcuların oynadığı bir spor haline gelir.⁹ İkinci Dünya Savaşı sonrasında mahalle futbol takımları ortaya çıkar.¹⁰ Söz konusu mahalle takımları, merkezi yere sahip olan İdman Gücü ve İdman Ocağı gibi takımlarla rekabet edemez; ancak bu takımlara futbolcu yetiştirir. 1950'lerde futbol artık gençlerin eğitilmesi işlevi görmez, tamamen seyirlik bir eğlence halini alır. Futbolcular da daha fazla para kazanmak için futbol oynarlar.¹¹ Futbol Avrupa'daki örneklerinden farklı olarak Türkiye'de bir elit sporu olarak doğar ve endüstriyellemeye bağlı olarak popülerleşir, geniş kitlelerin takip ettiği bir eğlenceye dönüşür.¹²

1951 yılında futbolda profesyonellik kabul edilir. 1959'da başlayan Türkiye 1. Ligi ile futbol Anadolu'ya yayılır ve 1965'le birlikte Anadolu kentlerini temsil eden yeni Kulüpler ortaya çıkar.¹³ Trabzonspor Kulübü Trabzon'da egemen olan İdman Gücü ve İdman Ocağı ile birlikte diğer yerel spor kulüplerinin birleşmesi sonucunda 1967'de resmi olarak kurulur.¹⁴ 2. Lig'de toplanan Anadolu takımlarının hedefi 1. Lig'e çıkmaktır ve birçoğu bu hedefini gerçekleştirdikten sonra şampiyonluk için mücadele etmez. 1973-1974 sezonunda 1. Lig'e yükselen Trabzonspor bir sezon sonra 1. Lig şampiyonu olarak, mevcut düzeni değiştiren ilk Anadolu takımı olur¹⁵ ve bu 1983-1984¹⁶ sezonuna kadar devam eder. Kulüp taraftarları bu dönemlerde gelen şampiyonlukları yücelterek anlatır. Bu bir devrimdir. Tanıl Bora'nın da deyimiyle Türkiye futboluna bir gedik açılmıştır.¹⁷ Ancak bu gediğin açılabilmesindeki en önemli etken o dönemde İstanbul Kulüpleri'nin ekonomik kriz içerisinde olmalarıdır. Genel olarak ülkede (ve dünyada) Petrol Krizi önemli ekonomik sonuçlar doğurur. Türkiye'nin Kıbrıs Çıkartması da ekonomik krize neden olan siyasi bir olaydır.¹⁸ Bu kulüplerin krizden kurtulabilmesinin yolu neoliberal politikaların futbola uygulanmasıdır.

Başta İngiltere olmak üzere tüm Avrupa, kulüplerin girdiği ekonomik krizin çözümünü neoliberal politikalarda bulur. Neoliberal politi-

kalar, futbolun metalaşma sürecine girmesine neden olur. İngiltere futbolu üzerine yoğunlaşan Anthony King futbolun yoğun metalaşma sürecine girişini 1995'ten başlatır. 1990'larda futbol kulüplerinin iş adamları/yatırımcılar tarafından sahiplenilmesi ile birlikte kulüpler kâr güden işletmelere dönüşürler. Böyle bir futbol piyasasında iyi oyuncuyu almak ve başarılı olmak için kulüpler, bütçe stratejileri geliştirmeli ve gelirini artırmalıdır. 1990'lardan itibaren özel televizyon kanalları futbol yayıncılığına başlar ve televizyon gelirleri kulüplere dağıtılır. Bu, kulüpler için önemli bir gelir kaynağı haline gelir. Avrupa'nın büyük şehirlerinin kulüpleri medya geliri pastasından en fazla payı alır ve kulüpler arasında gelir adaletsizlikleri ortaya çıkar. Bunu markalaşma, pazarlama ve sponsorluk stratejileri izler. Büyük kulüplerin gelirleri arttıkça oyuncu transfer ücretleri de artar. Söz konusu durum, daha alt liglerde oynayan küçük kulüpler için dezavantaj yaratır.¹⁹ Richard Guilianotti sporun küresel boyutuyla ilgilenir ve neoliberalleşmeye bağlı olarak piyasa temelli politikalarından en fazla kazancı sağlayanların küresel tanınmışlığa sahip olan futbol kulüpleri olduğunu iddia eder (Manchester United, Real Madrid, New York Yankees, Dallas Cowboys gibi). Küreselleşmeye bağlı olarak ulus ötesi spor örgütleri ortaya çıkar, daha evrensel standartlar belirlenir, küresel turnuvalar düzenlenir ve oyuncuların/teknik direktörlerin küresel dolaşımı sağlanır. 1980'lerden itibaren neoliberal politikalar küresel spor ekonomisini de şekillendirir. Ana ligler yayın haklarını çok uluslu medya işbirliklerine satar. Özellikle Avrupa futbolunda kulüpler arası ve hatta ligler arası gelir adaletsizliği ortaya çıkar. 1990'ların ortalarından itibaren zengin kulüpler en iyi yıldız futbolcuları alır ve *Premier Lig*de en başta yer alırlar.²⁰

Malların ve hizmetlerin ticari bir meta haline getirilmesi süreci için kullanılan metalaşma kavramı futbol için de geçerli olur. Türkiye'de bu süreç Turgut Özal dönemi ile başlar.²¹ Sermaye gruplarının kulüplerin yönetici pozisyonlarında yer almasıyla birlikte İstanbul Kulüpleri tekrar 1. Lig'in şampiyonları olmaya başlarlar. Türkiye'de de futbol endüstriyelleşir, kulüpler anonim şirketlere dönüşür, markalaşır, taraftarlar müşteriye indirgenir. 1990'larla birlikte futbol küreselleşir ve futbolcuların küresel piyasada serbest dolaşımının önü açılır. Kulüpler marka değerlerini yükseltmek için yıldız futbolcuları yüksek ücretlerle transfer etmeye çalışır. Televizyon yayıncılığı ile birlikte küresel, ulusal ve bölgesel futbol karşılaşmaları büyük bir

medya eğlencesine döner.²² Yayın, reklam ve sponsorluk gelirleri üç İstanbul Kulübü'ne diğer Anadolu Kulüpleri'ne oranla büyük avantaj sağlamaya başlar. Büyük kulüplerle Anadolu kulüpleri arasındaki makas iyice açılır ve kulüplerin mali kriz içerisine girmesi ile bazı Anadolu takımları 1. Lig'de şampiyon olmuş Kulüplerle rekabet edemez hale gelir.

Futbol taraftar kültürü ve stadyumlar da bu süreçte değişime uğrar. Avrupa'da 1970'lerden Türkiye'de 1990'lar ve 2000'lerden itibaren stadyumlar yeniden dizayn edilir ve hijyenikleştirilir. Stadyumlarda koltuk fiyatları artar ve taraftarlar tüketici-müşteriye dönüştürülür. Folk-futboldan orta ve üst sınıfın izleyebileceği gösteri futboluna geçilmiş olur.²³ Tribünlerde oturma düzenine ilişkin sıkı önlemler alınır ve tribünlerdeki güvenlik güçleri sayısı artırılır. Buna 2014 yılı itibari ile Türkiye'de Passolig uygulamasının da eklenmesiyle taraftarın gözetlenmesi ve kontrol edilmesi daha da kolaylaşır.²⁴ Futbolun metalaşması, futbol oynanan mekânların bir tüketim yeri olan spor kompleksine dönüştürülmesine neden olur. Söz konusu kompleksler sponsor firmaların adlarıyla anılırlar.²⁵ Bu süreçte Trabzon'daki Hüseyin Avni Aker Stadyumu yıkılır ve 2016 yılında şehir dışında inşa edilen yeni mekâna geçilir. Akyazı'da yer alan Medical Park Şenol Güneş Spor Kompleksi Trabzonspor taraftarlarının yeni yuvası olur. Spor komplekslerinin neoliberal ekonomik sisteme ve değerlere uygunluğu Trabzonspor taraftarlarını memnun etse de onlara göre stadyumun şehir dışına taşınması sorunludur ve Hüseyin Avni Aker efsane yılların hatıralarının biriktirildiği bir hafıza mekânı olarak taraftarların bilinçlerinde yer alır.

Küresel anlamda baskın ülkelerin kendi sportif aktivitelerini tüm dünyaya yaydıkları kabul edilse de Giulianiotti'ye göre, küreselleşme aynı zamanda bölgesel, ulusal kimliklerin ve geleneklerin spor aracılığıyla bayraklaşmasına da neden olur. Taraftarlar da bu yeni küresel tüketici-müşteri profilinden farklı kendilerine özgü kültürler geliştirebilirler. Küresel çağda hem ulu ötesi taraftar grupları olabileceği gibi daha yerel bazlı taraftar gruplarının varlığı da söz konusudur.²⁶ Trabzonspor taraftarları yerel aidiyetlerini bayraklaştırarak İstanbul Kulüpleri'nin temsil ettiği endüstriyel futbolun adaletsizliklerine karşı konumlanırlar. Futboldaki güç ilişkileri ve mücadelesi içerisinde Trabzonspor, İstanbul'a karşı ilkin Anadolu'yu temsil eder.

“Efsane Yıllar”ın Takımı ve Anadolu’luk Kimliği

1974-1975 sezonunda Türkiye 1. Futbol Ligi’ne yükselen Trabzonspor, aynı yıl İstanbul Kulüpleri (Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş) ile birlikte Kıbrıs Barış Turnuvası’na katılır ve kupayı kazanır; 1975-1976 sezonunda lig şampiyonu olan ilk Anadolu takımı olur ve sonraki birkaç sezon art arda Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık ve Lig kupalarını alır. Böylece Trabzonspor Anadolu’yu temsil eden bir Kulüp haline gelir.²⁷ Derinlemesine mülakat katılımcıları da Trabzonspor’un bir “devrim” gerçekleştirdiğini ya da hegemonyaya başkaldırdığını ve Anadolu’nun “abi”si olarak Süper Lig’de bulunduğunu ifade ederler. Gurbetçi Gençler KTÜ üyesi Emrah’ın ifadeleriyle Trabzonspor “Anadolu devrimi”ni gerçekleştiren ve “statükoyu deviren” “kahraman” bir “Anadolu takımı”dır.

Anadoluluk, Trabzonspor taraftarları için İstanbullulardan kendilerini ayırtılabildikleri önemli bir yerel kimliktir. Vakfıkebirli taraftar grubu üyesi Bülent’in ifadesiyle Anadolulu olmak İstanbullular gibi “şımarık” olmamaktır. Katılımcılara göre, Anadolu takımları ezilendir. Gurbetçi Gençler KTÜ taraftar grubu üyesi Emrah’a göre “Trabzonspor ezilenlerin takımıdır”; Trabzonlu Gençler taraftar grubu üyesi Buğra için de Trabzonspor “ezilmişlerin” “süper” “kahramanı”dır. Anadolu’yu ezen ise, İstanbul’dur. Mekân üzerinden taraftarların “biz” ve “onları” tanımladıkları görülür. Mekânlar (Anadolu ve İstanbul) arasındaki mesafe bu anlamıyla “biz” ve “onlar” arasındaki mesafenin de oluşmasını sağlar. Anadolu, Trabzonspor taraftarlarının “oraya/İstanbul’a” karşı aldığı tepkisel konumdur. Taraftarların İstanbul Kulüpleri’ne karşı sosyal konumlarını inşa etmeye çalıştıkları söylenebilir. Güç ekseninde bireyler belli sosyal konumlar alırlar. Öyleyse yerel bir takım taraftarının aidiyetlerini dile getirirken aidiyet politikası içerisinde bir mücadeleye girdiği iddia edilebilir. Nira Yuval-Davis’in ifadesiyle bu, tanınma ve kabul görme mücadelesidir ve tüm pozisyon alışların ve kimlik anlatılarının mücadelesini kapsar.²⁸ Trabzonspor taraftarlarının İstanbul’un “üç büyüğüne” karşı pozisyon alışı ve bölgesel aidiyetlerini (Anadoluluk) bayraklaştırmaları endüstriyel futbolun ürettiği eşitsizliğe karşı mücadeleleri içerir.

Trabzonspor’un geçmişte yaşamış olduğu başarılar taraftarlarının yerel aidiyetlerini incelemelerine neden olur. Stefan Lawrence’a göre, yerel takımın başarıları yerel mekân farkındalığı yaratır. Böylece taraftarlar ortak çıkar ve bölgesel aynılık duygusu edinirler.²⁹ Lawrence

mekân farkındalığı kavramını Euan Hague ve John Mercer'den alır. Onlara göre, mekân toplumsal hafıza ve hatırlama üzerinde oldukça etkilidir. Bununla birlikte, bireysel ve birlikte oluşturulan/paylaşılan toplumsal hafızalar mekân aidiyeti ve farkındalığı yaratır.³⁰ Trabzonspor taraftarlarının efsane yıllara yönelik anlatıları ve toplumsal hafızaları özel bir coğrafyayı imler: Anadolu. Trabzonspor 1983-1984 sezonundan beri lig şampiyonu olamasa da derinlemesine mülakat katılımcılarının Kulüplerine sadakatle bağlandıkları görülür. Deneyimlemedikleri şampiyonluk yılları efsanevi bir şekilde gençler tarafından anlatılır. Onlara göre, bu yılların arkasında amatör ruh yatar. Henüz futbolun metalaşmadığı bu süreçte Kulüp futbolcuları da mahalleden çıkan oyunculardır. Görüşmeye katılan taraftarların söylemiyle efsane yılların futbolcuları “bizim çocuklar”dır. Bu futbolcular, para için değil kent için oynarlar ve gerektiğinde Kulüp bütçesi için kendi ceplerinden harcamalar yaparlar.

Tüm bu anlatılara rağmen Trabzonspor taraftarı gençler buruklar, çünkü anlatılan o Efsane'nin şampiyonluğunu görememişlerdir. Geçmişte İstanbul hegemonyasına kafa tutabilen ve bu hegemonyada gedik açabilen bir Anadolu Kulübü endüstriyel futbolun derinleşmesi ile birlikte Süper Lig şampiyonluklarını ya kıl payı kaçıır ya da zaten kazanamaz. Katılımcılar Trabzonspor'un haksızlıklarla mücadele etmek zorunda kaldığını aktarır. Özellikle 1995-1996, 2010-2011 ve 2019-2020 sezonlarında kaçırılan ya da hukuksuz yollarla ellerinden alınan şampiyonlukları gören ya da duyan genç taraftarlar, Trabzonspor'u sadece İstanbul Kulüpleri'nin şampiyonluk iktidarını yerle bir etme değil, futboldaki adaletsizlikleri de gözler önüne serme mücadelesinde olan bir Kulüp olarak tanımlarlar. Bu anlamda onların efsane yıllara ilişkin nostaljik anlatıları aslında metalaşan futbolun yarattığı haksızlıklara karşı sürekli yeniden üretilir.

Trabzonspor İstanbul Kulüplerine Karşı: Futboldaki Adaletsizliklerle Mücadele

Derinlemesine mülakat katılımcısı gençler, Trabzonspor'un Süper Lig'de oynamasına rağmen İstanbul Kulüpleri kadar gelire sahip olamadığını, bu nedenle önemli transferler yapamadığını ve şampiyonluk yarışında daha fazla efor sarf etmek zorunda kaldığını dile getirirler. Tuğrul Akşar içerisinde yaşanan dönemin futbolunu endüstriyel futbolun en üst aşaması olarak tanımlar. Artık futbol finan-

sallaşmış ve bu durum kulüpler arasındaki gelir uçurumuna neden olmuştur. Futbolun bizatihi kendisi gösteri endüstrisine dönüşmüş, futbolcular futbolu bir iş olarak görmeye başlamıştır. Hem Kulüp yöneticileri hem futbolcular hem de gösterinin seyirciye aktarılması işini yerine getiren medya kanallarının asıl amacı para kazanmak olmuştur. Kazanılan paranın yönetilmesi meselesi Kulüpleri ticari şirketler gibi hareket etmeye itmiştir. Taraftarların önce müşteri daha sonra halka arz edilen Kulüp hisselerini satın alan paydaşlara dönüştüğü finansal futbol aşamasında, kulüpler ve ligler arasındaki eşitsizlikler kurumsallaşmış ve haksız rekabet artmıştır. Özellikle Türkiye’de gösteri endüstrisinin önemli bir parçası olan Süper Lig’de gelir yoğunlaşması yaşanmış ve bu nedenle İstanbul Kulüpleri’nin hem naklen yayın hem de stadyum gelirleri diğer Kulüplere göre daha fazla olmuştur.³¹

Trabzonspor taraftarlarına göre İstanbul Kulüpleri ile Anadolu Kulüpleri arasındaki adaletsizliğin bir diğer nedeni de futbola olan siyasi müdahalelerdir. Türkiye Futbol Federasyonu ve Merkez Hakem Heyeti gibi kurumlara siyasilerin müdahale ettiği, hatta bu kurumların yönetim kademelerinde bulunanların İstanbul Kulüpleri taraftarı olduğu belirtilir. Örneğin 2019-2020 sezonunda Trabzonspor’un kıl payı kaçırdığı Süper Lig şampiyonluğunun siyasi hesaplarla Başakşehir’e verildiği, 2011’de siyasi bir müdahale/koruma ile Süper Lig şampiyonluk kupasının Trabzonspor’dan alındığı ve Fenerbahçe’ye verildiği ifade edilir. Özellikle 2010-2011 sezonu Trabzonspor taraftarı için oldukça önemlidir. O dönemde bahsi geçen şike olayları taraftarlar için “namus davası”dır (Oğuz, Vira üyesi), “emek hırsızlığı”dır (Buğra, Trabzonlu Gençler üyesi) ve 2011 “lanet sene”dir (Eylül, Gurbetçi Gençler üyesi). Zira sezonun resmi olmayan asıl şampiyonu Trabzonspor’dur. Trabzonspor taraftarlarının hayalleri çalınmıştır. Trabzonspor taraftarı genç katılımcılar İstanbul Kulüplerinde olduğu gibi en azından kentin bürokratları ve iş adamlarının Kulüp’ün arkasında olması gerektiğini düşünürler. Adaletsizliğin bu şekilde bir nebze olsun giderileceği kanaatindedirler. Bu anlamda, Trabzonspor taraftarların tamamen endüstriyel futbola karşı olduklarını söylemek mümkün değildir. Onların karşı oldukları şey, endüstriyel futbolun dezavantajlı konumunda olmaktır. Bu nedenle öfkelerini İstanbul Kulüpleri’ne yöneltirler. Söz konusu karışıklık, onların Trabzon kenti üzerinden mekân aidiyeti geliştirmeleri sonucunu doğurur.

Trabzon Kentinin Aidiyet Mekânına Dönüştürülmesi: Kulüp-Kent Özdeşliği

Derinlemesine mülakat katılımcılarına göre, Trabzonspor'u temsil eden bordo-mavi dışındaki renklerin kendi kentlerinde görünür olması mümkün değildir.* Rakip taraftarın kendi kulüp renklerini üzerinde taşıması o kente saygısızlık olarak değerlendirilir. Özellikle İstanbul Kulüpleri'ne ait renklerin kent merkezinde görünür olması bir saldırı olarak nitelendirilir ve kent merkezinin korunması önemli hale gelir; çünkü kent taraftarların "yuvası"dır. Gaston Bachelard'ın yer sevgisi (*topophilia*) kavramı ile açıkladığımızda, taraftarların kendilerini mutlu hissettikleri kentsel mekânı başkalarına karşı övdükleri ve savunduklarını yani bu mekânı sevdiklerini/mekânla duygusal bağ kurduklarını söylemek mümkündür. Yer sevgisi mutlu olunan, övülen, başkalarına karşı savunulan, sahiplenilen ve hayal edilen bir mekân için oluşur. Hayal ise, geçmiş tınıları içerir; bu nedenle mekân geometrik bir yer değil, yaşanmışlık içeren, varlığın merkezinde yer alan ve onu koruyandır.³² Yi-Fu Tuan benzer bir yaklaşımla bu kavramı daha detaylı anlamaya çalışır. Tuan'a göre mekân bir konumu, sabit bir noktayı ifade eder ve bu sabit nokta insanın kültürel farklılıklarına göre şekillenir. Dolayısıyla insan deneyimini ve sembolleri içerir. Bu mekânı deneyimleyenler ise, onun hakkında çokça şey bilir ve kendini ona ait hisseder. Mekân, bilinen ve duygusal anlamda hissedilendir. Bu bilme ve hissetme, mekânın sevilmesini sağlar.³³ John Bale, Tuan'ın yer sevgisi kavramını kullanarak spor ve coğrafya ilişkisinin toplumsal yanını kavramsallaştırmaya çalışır. Tuan için yer sevgisi bir mekâna duyulan duygusal yakınlık anlamına gelir. Buna göre,

* Trabzon'da özellikle İstanbul Kulüpleri'ne özgü renklerin görünür olduğu ve Trabzonlular tarafından kabul gördüğü istisnai bir tarih vardır. 6 Şubat 2023'te Kahramanmaraş merkezli iki büyük deprem meydana gelir ve 11 il bu depremden etkilenir. Depremin yarattığı yıkım ve toplumsal sorunlara dikkat çekmek ve depremzedelerle dayanışma hâlinde olduklarını göstermek için, 16 Şubat'ta Trabzonspor-Basel arasında gerçekleşen Konferans Ligi play-off maçında Trabzonspor taraftar grupları bir koreografi hazırlarlar. Söz konusu maça diğer tüm kulüplerin taraftarları da destek olmaları için davet edilir. Maç günü İstanbul Kulüpleri ile birlikte birçok kulübün taraftarları kendi kulüplerinin rengini taşıyan formaları ve bayrakları ile hem kent merkezinde hem de stadyumda bulunurlar. Medical Park Şenol Güneş Spor Kompleksi tribünlerinde Trabzonspor Kulübü'nün bayraklarının yanında Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş spor kulüplerinin bayrakları da dalgalanır.

spor taraftarlarının “yuva” olarak tanımladıkları yerel mekânlarına (mahalle, semt, şehir, stat) duydukları derin sevgi yer sevgisi olarak tanımlanabilir.³⁴

Edward C. Relph'e göre, mekânlar kolektif ve bireysel olarak deneyimlenirken benzerlik, yakınlık ve bağlılık duygularını da beraberinde getirir. Mekâna duyulan derin sevgi ve bağlılık, insanların oraya kök salmasını sağlar.³⁵ Kök salma bazı durumlarda mekâna ilişkin olan kimliklerin (kentli olma ya da Anadoluluk gibi) idealleştirilmesi ile sonuçlanabilir.³⁶ Mekâna bağlılık yoğun bir içeridelik hissi de barındırır. İçeridelik hissi ne kadar yoğunsa mekâna olan aidiyet de o kadar kuvvetlidir.³⁷ David Hummon bu içeridelik halinin sadece bireysel değil kolektif olduğunu da ekler. İçeridelik duygusu, toplumsaldır. Söz konusu duygu “yuva” olarak tanımlanan samimi mekânlarda hissedilir. Taraftarlar için de yerel mekânlar böylesi anlamlar taşırlar. Taraftarlık adı altında toplanan cemaatin bir mekânda birlikte biriktirdikleri hatıraları sayesinde yer sevgisinin olduğu ve mekânın kendisine has kültüre sahip olan bu grubun varlığının dışa vurumu olduğu söylenebilir.³⁸ Relph'in ifadesiyle mekânlar bir kültürel grubun deneyimlerini, sembollerini ve göstergelerini içerisinde barındırır.³⁹ Bu nedenledir ki Trabzonspor taraftarları kent merkezinde kendileri için oldukça önemli bir sembol olan bordo-mavi dışındaki renkleri görmek istemezler.

Derinlemesine mülakat katılımcılarının kent aidiyetlerini sıklıkla dile getirdikleri ve yerel övünme vurgusu yaptıkları görülür. Onlara göre, Trabzonluların büyük bir çoğunluğu Trabzonsporludur ve bir taraftar öncelikle kendi kentinin takımını tutmalıdır. Trabzonlu Gençler taraftar grubu üyesi Şefik'in ifade ettiği gibi, Trabzonluların Trabzonspor'dan “başka seçenekleri yok”tur ve Vira taraftar grubu üyesi Arif'e göre “Bura (Trabzon) çok farklı bir şehir zaten. Burada Trabzonspor haricinde başka bir takım yok”tur.

Yapılan araştırmalar, yerel kulüp taraftarlığının ya da yerel övünmenin ortaya çıkma nedenini neoliberal politikalara bağlı futbolun metalaşmasına, küreselleşmeye ve postmodernizme dayandırır.⁴⁰ Bu alanda yapılan araştırmalara bakıldığında yerel kulüp taraftarlarının genellikle endüstriyel futbolu temsil ettiğini düşündüğü diğer kulüpler ve taraftarları ile mücadele içinde oldukları görülür.⁴¹ Trabzonspor taraftarları da Trabzonspor'u, futbolda metalaşma sürecinin yarattığı dezavantajlı konumundan kurtarma ve futboldaki adaletsizliklere

son verme mücadelesi içerisindeyler. İstanbul Kulüpleri'nin Türk futbolundaki egemenliğine ve Trabzonspor'un uğradığı haksızlıklara karşı yerel aidiyetlerini bayraklaştırarak pozisyon alırlar. Bu nedenle onlara göre, Trabzonspor'un ezeli rakipleri İstanbul Kulüpleri'dir.

Sonuç

Türkiye futbol tarihinde önemli bir yere sahip olan Trabzon, Trabzonspor Kulübü'nün 1970'li yılların ortalarında gelen başarıları nedeniyle, Kulüp ile birlikte anılmaya başlar. Kulüp-kent özdeşleşmesi, yerel halkı (hatta yöre halkını) Trabzonspor taraftarı olmaya zorlar. Trabzonsporlu olmak bir anlamda Trabzonlular için kaderdir. Futbolun metalaşması sürecinin hemen öncesine denk gelen Trabzonspor'un başarılı yılları (Türkiye futbolunun altın çağı), Trabzonspor taraftarlarının anlatılarında “efsanevi yıllar” şeklinde yer alır. O dönemde futbola hâkim olan amatör ruh, endüstriyel futbolun getirdiği adaletsizliklere karşı yüceltilir ve taraftarların toplumsal hafızasında önemli bir unsur haline gelir. 1980'lerle birlikte, Türkiye'de neoliberal politikalar uygulanır ve futbol da bu politikalardan payını alır. Söz konusu politikalar Türkiye'nin küresel ekonomiye eklemlenmesini gerektirir ve krizdeki kulüplerin ekonomik ve siyasi açıdan tekrar güç kazanmalarını sağlar. Bu sayede, İstanbul'un “üç büyük” takımı olarak bilinen Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş 1980'lerin ortalarından itibaren yeniden Türkiye futboluna hâkim olur. Neoliberal politikalara bağlı olarak futboldaki metalaşma süreci derinleşir ve kulüpler arasındaki adaletsizlikler artar. Trabzonspor taraftarları İstanbul Kulüpleri ile Anadolu Kulüpleri arasındaki bu adaletsizliğe karşı yerel ve bölgesel aidiyetlerini bayraklaştırarak mücadele ederler. Sonuç olarak, Trabzonspor taraftarlarının, endüstriyel futbolun neoliberal ekonomi politikalarına bağlı olarak ortaya çıkan adaletsizliklerine karşı Anadolu ve Trabzonluluk kimliklerini inşa ettikleri ve kendilerini İstanbul Kulüpleri'nin tam karşısına konumlandıkları söylenebilir.

Dipnotlar

- 1 Adrien Battini, “Reshaping the National Bounds Through Fandom: The UltrAslan of Galatasaray”, *Soccer & Society*, 13, 5-6, 2012, s. 717.
- 2 İtir Erhart, “Ladies of Besiktas: A Dismantling of Male hegemony at İnönü Stadium”, *International Review for the Sociology of Sport*, 48, 1, 2011; Adrien Battini, “Reshaping the National Bounds Through Fandom: The UltrAslan

- of Galatasaray”, *Soccer & Society*, 13, 5-6, 2012; John McManus, “Been There, Done That, Bought the T-Shirt: Beşiktaş Fans and the Commodification of Football in Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, 45, 1, 2013; Yağmur Nuhur, “Contesting Love Through Commodification: Soccer Fans, Affect, and Social Class in Turkey”, *American Ethnologist*, 45, 3, 2018a; Yağmur Nuhur, “Ultras in Turkey: Othering, Agency, and Culture as a Political Domain”, *Sport in Society*, 21, 6, 2018b; Dağhan Irak, *Football Fandom, Protest and Democracy: Supporter Activism in Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2019; Ömer Turan, Burak Özçetin, “Football Fans and Contentious Politics: The Role of Çarşı in the Gezi Park Protests”, *International Review for the Sociology of Sport*, 54, 2, 2019; A. Kadir Yıldırım, “Patronage and Industrial Football: Explaining the De-politicization of Turkish Soccer Fandom”, *Soccer & Society*, 20, 2, 2019; E. Esra Erturan-Ogut, “Neoliberalizing Football and Fandom: The Authoritarian E-ticketing System in Turkish Stadiums”, *International Journal of Sport Policy and Politics*, 12, 1, 2020; Hüseyin Serbes, Ahmet Eskicimalı, “Kitle Toplumundan Ağ Toplumuna Taraftarlık Alt-kültürünün Değişim Pratikleri: Fenerbahçe Tribünü”, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 35, 2021 vb.
- 3 Duygu Hatipoğlu, M. Berkay Aydın, *Bastır Ankaragücü: Kent, Kimlik, Endüstriyel Futbol ve Taraftarlık*, Epos, Ankara, 2007; İlknur Hacısofuoğlu, Funda Akcan, Nefise Bulgu, “‘Hayali Cemaatler’ Olarak Taraftar Toplulukları: Ankaragücü Taraftar Grupları Örneği”, *Spor Bilimleri Dergisi*, 23, 4, 2012; Şenay Sabah-Çelik, “Gecekondu Varken AnkaraGüçsüz Kalmaz: Genişletilmiş Benlik Kuramı ve Tüketim Bağlamında Futbol Taraftarlığı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10, 2, 2020; Özgün Evrim Sayılkan, Orhun Ege Cansaran, Murat Sağlam, “Representation of Football Fan Identity in the Context of Participatory Culture”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder)*, 9, 1, 2021 vb.
- 4 Ahmet Talimciler, *Türkiye’de Futbol Fanatizmi ve Medya İlişkisi*, 2. Baskı, Bağlam, İstanbul, 2014, s.75-76; Dağhan Irak, *Football Fandom, Protest and Democracy: Supporter Activism in Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2019, 1. Bölüm, s.y.
- 5 Mehmet Ali Gökaçtı, “Bizim İçin Oyna” *Türkiye’de Futbol ve Siyaset*, İletişim, İstanbul, 2008, s. 229; Sevecen Tunç, *Trabzon’da Futbolun Toplumsal Tarihi: Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim, İstanbul, 2011, s. 15, 29.
- 6 Ali Eroğlu, *Trabzonspor Tarihi Üzerine Bir Deneme*, *Trabzon’u Anlamak*, Ed. Güven Bakırezer, Yücel Demirer, 2. Baskı, İletişim, İstanbul, 2010, s. 343.
- 7 Sevecen Tunç, *Trabzon’da Futbolun Toplumsal Tarihi: Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim, İstanbul, 2011, s. 15, 29-35.
- 8 Bülent Baş, *Trabzon’da Spor, Bir Tutkudur Trabzon*, Ed. İ. Gündag Kayaoglu, Öner Ciravoglu, Cüneyt Akalın, Yapı Kredi, İstanbul, 1997, s. 436.
- 9 Sevecen Tunç, *Trabzon’da Futbolun Toplumsal Tarihi: Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim, İstanbul, 2011, s. 100-102.
- 10 Bülent Baş, Faroz, Sotka, Arafilboyu: Bizim Mahallenin Takımından Trabzonspor’a, *Fırtına, İhtilâl, Efsane: Trabzonspor*, Ed. Hakan Kulaçoğlu, 5. Baskı,

- İletişim, İstanbul, 2016, s. 55-56.
- 11 Sevecen Tunç, *Trabzon'da Futbolun Toplumsal Tarihi: Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim, İstanbul, 2011.
 - 12 Dağhan Irak, *Football Fandom, Protest and Democracy: Supporter Activism in Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2019.
 - 13 Ahmet Talimciler, *Türkiye'de Futbol Fanatizmi ve Medya İlişkisi*, 2. Baskı, Bağlam, İstanbul, 2014, s. 78.
 - 14 Sevecen Tunç, *Trabzon'da Futbolun Toplumsal Tarihi: Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim, İstanbul, 2011, s. 183-187.
 - 15 Mehmet Ali Gökaçtı, "Bizim İçin Oyna" Türkiye'de Futbol ve Siyaset, İletişim, İstanbul, 2008, s. 226, 249, 254.
 - 16 1981-1982 sezonunda şampiyonluğu Beşiktaş Jimnastik Kulübü'ne; 1977-1978 ve 1982-1983 sezonlarında Fenerbahçe Spor Kulübü'ne kaptırır.
 - 17 Tanıl Bora, Gümüş Takımın Güzel Hatırası (önsöz), *Anadolu Yıldızı Eskişehirspor*, Yaz. Özgür Topyıldız, 5. Baskı, İletişim, İstanbul, 2017, s. 11.
 - 18 Dağhan Irak, *Football Fandom, Protest and Democracy: Supporter Activism in Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2019, 5. Bölüm, s.y.
 - 19 Anthony King, *The Premier League and the New Consumption of Football*, University of Salford, Institute for Social Research, Doktora Tezi, Salford/İngiltere, 1995; Anthony King, "The Postmodernity of Football Hooliganism", *British Journal of Sociology*, 48, 4, 1997a; Anthony King, "New Directors, Customers, and Fans: The Transformation of English Football in the 1990s", *Sociology of Sport Journal*, 14, 1997b.
 - 20 Richard Giulianotti, Sport and Globalization, *Routledge Handbook of the Sociology of Sport*, Ed. Richard Giulianotti, Routledge, London ve New York, 2015, s. 441-445.
 - 21 John McManus, "Been There, Done That, Bought the T-Shirt: Beşiktaş Fans and the Commodification of Football in Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 45, 1, 2013; A. Kadir Yıldırım, "Patronage and Industrial Football: Explaining the De-politicization of Turkish Soccer Fandom", *Soccer & Society*, 20, 2, 2019, s. 236.
 - 22 Mehmet Ali Gökaçtı, "Bizim İçin Oyna" Türkiye'de Futbol ve Siyaset, İletişim, İstanbul, 2008, s. 260-261, 302-303; A. Kadir Yıldırım, "Patronage and Industrial Football: Explaining the De-politicization of Turkish Soccer Fandom", *Soccer & Society*, 20, 2, 2019, s. 236-238.
 - 23 John Bale, "The Spatial Development of Modern Stadium", *International Review for the Sociology of Sport*, 28, 2-3, 1993; Sam Dubal, "The Neoliberalization of Football: Rethinking Neoliberalism Through the Commercialization of the Beautiful Game", *International Review for the Sociology of Sport*, 45, 2, 2010.
 - 24 Yağmur Nuhurat, "Contesting Love Through Commodification: Soccer Fans, Affect, and Social Class in Turkey", *American Ethnologist*, 45, 3, 2018a, s. 393-394; E. Esra Erturan-Ogut, "Neoliberalizing Football and Fandom: The Authoritarian E-ticketing System in Turkish Stadiums", *International Journal of*

- 25 Ahmet Talimciler, Toplumsal Yapı ve Değişim Ekseninde Türkiye’de Spor/ Futbol: 1920-2012, *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim*, Ed. Faruk Alpkaya, Bülent Duru, 4. Baskı, Phoenix, Ankara, 2017, s. 493-504.
- 26 Richard Giulianotti, Sport and Globalization, *Routledge Handbook of the Sociology of Sport*, Ed. Richard Giulianotti, Routledge, London ve New York, 2015, s. 441, 448.
- 27 Ali Eroğlu, Trabzonspor Tarihi Üzerine Bir Deneme, *Trabzon’u Anlamak*, Ed. Güven Bakrezer, Yücel Demirel, 2. Baskı, İletişim, İstanbul, 2010, s. 345; Sevecen Tunç, *Trabzon’da Futbolun Toplumsal Tarihi: Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim, İstanbul, 2011, s. 193-199; Ahmet Talimciler, Toplumsal Yapı ve Değişim Ekseninde Türkiye’de Spor/Futbol: 1920-2012, *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim*, Ed. Faruk Alpkaya, Bülent Duru, 4. Baskı, Phoenix, Ankara, 2017, s. 489.
- 28 Nira Yuval-Davis, “Belonging and the Politics of Belonging”, *Patterns of Prejudice*, 40, 3, 2006.
- 29 Stefan Lawrence, “‘We are the Boys from the Black Country’! (Re)Imagining Local, Regional and Spectator Identities Through Fandom at Walsall Football Club”, *Social & Cultural Geography*, 17, 2, 2016, s. 288-290.
- 30 Euan Hague, John Mercer, “Geographical Memory and Urban Identity in Scotland: Raith Rovers FC and Kirkcaldy”, *Geography*, 83, 2, 1998, s. 107, 114.
- 31 John McManus, “Been There, Done That, Bought the T-Shirt: Beşiktaş Fans and the Commodification of Football in Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, 45, 1, 2013; Yağmur Nuhurat, “Contesting Love Through Commodification: Soccer Fans, Affect, and Social Class in Turkey”, *American Ethnologist*, 45, 3, 2018a; Yağmur Nuhurat, “Ultras in Turkey: Othering, Agency, and Culture as a Political Domain”, *Sport in Society*, 21, 6, 2018b; Dağhan Irak, *Football Fandom, Protest and Democracy: Supporter Activism in Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2019; A. Kadir Yıldırım, “Patronage and Industrial Football: Explaining the De-politicization of Turkish Soccer Fandom”, *Soccer & Society*, 20, 2, 2019; Tuğrul Akşar, *Finansal Futbol*, Literatür, İstanbul, 2020; E. Esra Erturan-Ogut, “Neoliberalizing Football and Fandom: The Authoritarian E-ticketing System in Turkish Stadiums”, *International Journal of Sport Policy and Politics*, 12, 1, 2020.
- 32 Gaston Bachelard, *La poétique de l’espace*, Presses Universitaires de France, Paris, 1961.
- 33 Yi-Fu Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience*, 8. Baskı, University of Minnesota Press, Minneapolis/Londra, 2001, s. 3-8.
- 34 John Bale, “Space, Place and Body Culture: Yi-Fu Tuan and a Geography of Sport”, *Human Geography*, 78, 3, 1996.
- 35 Edward C. Relph, *Place and Placelessness*, Pion Limited, Londra, 1976.
- 36 David M. Hummon, Community Attachment: Local Sentiment and Sense of Place, *Place Attachment*, Ed. Irwin Altman, Setha M. Low, Plenum, New York, 1992.

- 37 Edward C. Relph, *Place and Placelessness*, Pion Limited, Londra, 1976.
- 38 David M. Hummon, Community Attachment: Local Sentiment and Sense of Place, *Place Attachment*, Ed. Irwin Altman, Setha M. Low, Plenum, New York, 1992.
- 39 Edward C. Relph, *Place and Placelessness*, Pion Limited, Londra, 1976, s. 12-15.
- 40 Anthony King, "The Postmodernity of Football Hooliganism", *British Journal of Sociology*, 48, 4, 1997a; Anthony King, "Football Fandom and Post-national Identity in the New Europe", *British Journal of Sociology*, 51, 3, 2000; Amir Ben-Porat, "Split Loyalty: Football-cum-Nationality in Israel", *Soccer & Society*, 7, 2-3, 2006; John McManus, "Been There, Done That, Bought the T-Shirt: Beşiktaş Fans and the Commodification of Football in Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 45, 1, 2013.
- 41 Roger Magazine, Introduction: Soccer Fandom and Competing Social Projects in Contemporary Mexico, *Golden and Blue Like My Heart: Masculinity, Youth, and Power Among Soccer Fans in Mexico City*, Yaz. Roger Magazine, University of Arizona Press, 2007; Daniel Evans, Glen Norcliffe, "Local Identities in a Global Game: The Social Production of Football Space in Liverpool", *Journal of Sport & Tourism*, 20, 3-4, 2016.

Kaynakça

- AKŞAR, Tuğrul, *Finansal Futbol*, Literatür, İstanbul, 2020.
- BACHELARD, Gaston, *La poétique de l'espace*, Presses Universitaires de France, Paris, 1961.
- BALE, John, "The Spatial Development of Modern Stadium", *International Review for the Sociology of Sport*, 28, 2-3, 1993, s. 121-133.
-, "Space, Place and Body Culture: Yi-Fu Tuan and a Geography of Sport", *Human Geography*, 78, 3, 1996, s. 163-171.
- BAŞ, Bülent, Trabzon'da Spor, *Bir Tutkudur Trabzon*, Ed. İ. Gündoğuş Kayaoğlu, Öner Cıvaoğlu, Cüneyt Akalın, Yapı Kredi, İstanbul, 1997, s. 431-437.
-, Faroz, Sotka, Arafılboyu: Bizim Mahallenin Takımından Trabzonspor'a, *Fırtına, İhtilâl, Efsane: Trabzonspor*, Ed. Hakan Kulaçoğlu, 5. Baskı, İletişim, İstanbul, 2016, s. 55-58.
- BATTINI, Adrien, "Reshaping the National Bounds Through Fandom: The UltrAsian of Galatasaray", *Soccer & Society*, 13, 5-6, 2012, s. 701-719.
- BEN-PORAT, Amir, "Split Loyalty: Football-cum-Nationality in Israel", *Soccer & Society*, 7, 2-3, 2006, s. 262-277.
- BORA, Tanıl, Gümüş Takımın Güzel Hatırası (önsöz), *Anadolu Yıldızı Eskişehirspor*, Yaz. Özgür Topyıldız, 5. Baskı, İletişim, İstanbul, 2017, s. 11-14.
- DUBAL, Sam, "The Neoliberalization of Football: Rethinking Neoliberalism Through the Commercialization of the Beautiful Game", *International Review for the Sociology of Sport*, 45, 2, 2010, s. 123-146.

- ERHART, Itır, "Ladies of Besiktas: A Dismantling of Male Hegemony at İnönü Stadium", *International Review for the Sociology of Sport*, 48, 1, 2011, s. 83-98.
- EROĞLU, Ali, Trabzonspor Tarihi Üzerine Bir Deneme, *Trabzon'u Anlamak*, Ed. Güven Bakırezer, Yücel Demirer, 2. Baskı, İletişim, İstanbul, 2010, s. 337-360.
- ERTURAN-OGUT, E. Esra, "Neoliberalizing Football and Fandom: The Authoritarian E-ticketing System in Turkish Stadiums", *International Journal of Sport Policy and Politics*, 12, 1, 2020, s. 91-110.
- EVANS, Daniel, NORCLIFFE, Glen, "Local Identities in a Global Game: The Social Production of Football Space in Liverpool", *Journal of Sport & Tourism*, 20, 3-4, 2016, S. 217-232.
- GIULIANOTTI, Richard, Sport and Globalization, *Routledge Handbook of the Sociology of Sport*, Ed. Richard Giulianotti, Routledge, Londra ve New York, 2015, s. 440-451.
- GÖKAÇTI, Mehmet Ali, "Bizim İçin Oyna" Türkiye'de Futbol ve Siyaset, İletişim, İstanbul, 2008.
- HACISOFTAOĞLU, İlknur, AKCAN, Funda, BULGU, Nefise, "Hayali Cemaatler' Olarak Taraftar Toplulukları: Ankaragücü Taraftar Grupları Örneği", *Spor Bilimleri Dergisi*, 23, 4, 2012, s. 159-176.
- HAGUE, Euan, MERCER, John, "Geographical Memory and Urban Identity in Scotland: Raith Rovers FC and Kirkcaldy", *Geography*, 83, 2, 1998, s. 105-116.
- HATİPOĞLU, Duygu, AYDIN M. Berkay, *Bastır Ankaragücü: Kent, Kimlik, Endüstriyel Futbol ve Taraftarlık*, Epos, Ankara, 2007.
- HUMMON, David M., Community Attachment: Local Sentiment and Sense of Place, *Place Attachment*, Ed. Irwin Altman, Setha M. Low, Plenum, New York, 1992, s. 253-278.
- IRAK, Dağhan, *Football Fandom, Protest and Democracy: Supporter Activism in Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2019, https://books.google.com.tr/books?id=Y8aWDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=da%C4%9Fhan+%C4%Bırak&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwi45NqwyJfAhXnSFED-HaH_AgkQ6AF6BAG2EAI#v=onepage&q&f=false (04.01.2022).
- KING, Anthony, *The Premier League and the New Consumption of Football*, University of Salford, Institute for Social Research, Doktora Tezi, Salford/İngiltere, 1995.
-, "The Postmodernity of Football Hooliganism", *British Journal of Sociology*, 48, 4, 1997a, s. 576- 593.
-, "New Directors, Customers, and Fans: The Transformation of English Football in the 1990s", *Sociology of Sport Journal*, 14, 1997b, s. 224-240.
-, "Football Fandom and Post-national Identity in the New Europe", *British Journal of Sociology*, 51, 3, 2000, s. 419-442.
- LAWRENCE, Stefan, "We are the Boys from the Black Country! (Re)Imagining Local, Regional and Spectator Identities Through Fandom at Walsall Football Club", *Social & Cultural Geography*, 17, 2, 2016, s. 282-299.

- MAGAZINE, Roger, Introduction: Soccer Fandom and Competing Social Projects in Contemporary Mexico, *Golden and Blue Like My Heart: Masculinity, Youth, and Power Among Soccer Fans in Mexico City*, Yaz. Roger Magazine, University of Arizona Press, 2007, s. 3-45, https://www.researchgate.net/publication/259311830_Golden_and_Blue_Like_My_Heart_Masculinity_Youth_and_Power_Among_Soccer_Fans_in_Mexico_City (13.01.2022).
- MCMANUS, John, "Been There, Done That, Bought the T-Shirt: Beşiktaş Fans and the Commodification of Football in Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 45, 1, 2013, s. 3-24.
- NUHRAT, Yağmur, "Contesting Love Through Commodification: Soccer Fans, Affect, and Social Class in Turkey", *American Ethnologist*, 45, 3, 2018a, s. 392-404.
-, "Ultras in Turkey: Othering, Agency, and Culture as a Political Domain", *Sport in Society*, 21, 6, 2018b, s. 870-882.
- RELPH, Edward C., *Place and Placelessness*, Pion Limited, Londra, 1976.
- SABAH ÇELİK, Şenay, "Gecekondu Varken AnkaraGüçsüz Kalmaz: Genişletilmiş Benlik Kuramı ve Tüketim Bağlamında Futbol Taraftarlığı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10, 2, 2020, s. 509-547.
- SAYILKAN, Özgün Evrim, CANSARAN, Orhun Ege, SAĞLAM, Murat, "Representation of Football Fan Identity in the Context of Participatory Culture", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder)*, 9, 1, 2021, s. 425-444.
- SERBES, Hüseyin, ESKİCUMALI, Ahmet, "Kitle Toplumundan Ağ Toplumu-na Taraftarlık Altkültürünün Değişim Pratikleri: Fenerbahçe Tribünü", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 35, 2021, s. 141-157.
- TALİMCİLER, Ahmet, *Türkiye'de Futbol Fanatizmi ve Medya İlişkisi*, 2. Baskı, Bağlam, İstanbul, 2014.
-, Toplumsal Yapı ve Değişim Ekseninde Türkiye'de Spor/Futbol: 1920-2012, *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, Ed. Faruk Alpkaya, Bülent Duru, 4. Baskı, Phoenix, Ankara, 2017, s. 479-508.
- TUAN, Yi-Fu, *Space and Place: The Perspective of Experience*, 8. Baskı, University of Minnesota Press, Minneapolis/Londra, 2001.
- TUNÇ, Sevecen, *Trabzon'da Futbolun Toplumsal Tarihi: Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim, İstanbul, 2011.
- TURAN, Ömer, ÖZÇETİN, Burak, "Football Fans and Contentious Politics: The Role of Çarşı in the Gezi Park Protests", *International Review for the Sociology of Sport*, 54, 2, 2019, s. 199-217.
- YILDIRIM, A. Kadir, "Patronage and Industrial Football: Explaining the De-politicization of Turkish Soccer Fandom", *Soccer & Society*, 20, 2, 2019, s. 232-251.
- YUVAL-DAVIS, Nira, "Belonging and the Politics of Belonging", *Patterns of Prejudice*, 40, 3, 2006, s. 197-214.